Riga Nordic University

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

REFORMING PROCEDURAL LAW INSTITUTIONS UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES

Scientific monograph

2026

Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 1 dated 28.01.2026;
by the Academic Council of the Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University,
according to the Minutes № 15 dated 23.03.2026

EDITORIAL BOARD:

Djakons Romans – Dr.sc.ing., Professor, Academician, Chairman of the Board of Riga Nordic University;

Shcherbaniuk Oksana Volodymyrivna – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Procedural Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University;

Gordieiev Vitalii Volodymyrovych – Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Procedural Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University;

Kondratieva Liudmyla Anatoliivna – PhD in Law, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Procedural Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Reforming procedural law institutions under special legal regimes : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2026. 580 p.

ISBN 978-9934-26-685-0

© Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2026
© Riga Nordic University, 2026

CONTENTS

EUROPEAN EXPERIENCE IN COMBATING ORGANIZED CRIME (Bugera O. I.) 1
1. Methodology for assessing the risks of threats related to organized crime in the European Union 2
2. European Union strategic approaches to combating organized crime 6

SEARCH, VERIFICATION AND THE LEGAL REGIME GOVERNING INFORMATION ON THE DEBTOR: BALANCING THE EFFECTIVENESS OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS AND PROCEDURAL SAFEGUARDS FOR THE PROTECTION OF INDIVIDUALS' RIGHTS (Verba O. B.) 13
1. Determining the Debtor's Whereabouts under Digitalisation and Special Legal Regimes 14
2. Information Retrieval Procedures 27

JUDICIAL CONTROL OVER THE CONDUCT OF INDIVIDUAL PROCEDURAL ACTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS (Volobuev A. F.) 42
1. Judicial control of the detention of a suspect in the light of European legal standards 43
2. Judicial control of searches in light of European legal standards 49

ETHICAL STANDARDS OF THE LEGAL PROFESSION AS AN ELEMENT OF GUARANTEES OF INDEPENDENCE AND A MEANS OF STRENGTHENING PUBLIC TRUST (Hansetska V. V.) 58
1. International and national standards of legal professional ethics: their role in shaping public trust 59
2. New challenges to the ethical standards of the bar in the context of digitalization and martial law 63

TRANSFORMATION OF NOTARIAL INSTITUTIONS AS BODIES OF PRE-TRIAL JURISDICTION IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW (Dolynska M. S.) 74
1. Notarial and quasi-notarial institutions in independent Ukraine during 1991–2021 75
2. Transformation of notarial and quasi-notarial institutions in independent Ukraine during 2022–2025 79
3. Digitalization of notarial institutions 86

TACTICAL-SPECIAL TRAINING OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES: LEGAL FOUNDATIONS AND ORGANIZATIONAL MECHANISMS (Kanyuka V. Ye.) 95
1. Legal Framework and Constitutional Foundations of Tactical-Special Training for Law Enforcement Agencies 97
2. Organizational Mechanisms and Institutional Infrastructure of Professional Training 103
3. Innovative Technologies and International Best Practices in Tactical Training 109

MATERIAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF CASES ON GRANTING A MINOR FULL CIVIL CAPACITY UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE (Kondratieva L. A.) 120
1. The institute of emancipation in civil law (material aspect) 121
2. Peculiarities of consideration and resolution of cases on granting a person full civil capacity (procedural aspect) 127

PRINCIPLES AND CRITERIA OF THE «GOOD GOVERNANCE» THROUGH THE NATIONAL AND EUROPEAN CASE LAW: NEO-CONSTITUTIONALISM AND RECOMMENDATIONS TO THE SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION (Kurilov Iu. Iu.) 144
1. Pan-European theory and principles of "good governance" in domestic and European legislation 145
2. The nature of legal certainty and proportionality of state intervention in the competence of local level 151

DIGITAL EVIDENCE IN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEEDINGS AND HUMAN RIGHTS ISSUES (Marchenko A. R.) 158
1. Digital Evidence in Human Rights Violations and International Criminal Justice 158
2. Technical Vulnerabilities and Alteration of Digital Evidence 164
3. Electronic (Digital) Evidence in Ukrainian Criminal Proceedings 166

IMPLEMENTATION OF OSINT TECHNOLOGIES IN THE PROCEDURAL ACTIVITIES OF CRIMINAL JUSTICE AUTHORITIES: INNOVATIVE POTENTIAL, FUNCTIONAL CAPABILITIES, AND DIRECTIONS FOR APPLICATION DURING THE WAR IN UKRAINE (Nehrebetskyi V. V.) 172
1. Regulatory and legal regulation of the implementation of OSINT technologies in the procedural activities of criminal justice bodies 174
2. Integration of OSINT technologies in the documentation and investigation of war crimes 178

3. OSINT and human rights: ensuring the rule of law and increasing the effectiveness of protection 183

WHERE DO THE DISCRETIONARY POWERS OF A PUBLIC AUTHORITY END? PRACTICAL ASPECTS OF AN АДВОКАТ'S WORK IN CASES CONCERNING THE PROTECTION OF THE RIGHT TO A CIVIL SERVANT'S PENSION OF EMPLOYEES OF CUSTOMS AUTHORITIES (Ostafiichuk L. A.) 192
1. Reasons for Refusals by Territorial Bodies of the Pension Fund of Ukraine to Include Periods of Service in Customs Authorities in the Length of Civil Service 193
2. Legislative Regulation of Including Periods of Service in Customs Authorities in the Length of Civil Service 198
3. Legal Grounds for Granting a Pension Pursuant to Article 37 of the Law of Ukraine "On Civil Service" dated 16 December 1993 No. 3723-XII 205
4. Legal grounds for filing a claim for transfer to a civil servant's pension in the amount of 60 percent of the salary specified in the certificate(s) issued by the customs authority, pursuant to Article 37 of the Law of Ukraine "On Civil Service" dated 16 December 1993 No. 3723-XII 208

THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE UNDER WARTIME CONDITIONS: THE REGULATORY FRAMEWORK (Paskar A. L.) 216
1. Legislative provisions for the implementation of martial law 216
2. Changes in the Legal Regulation of Court Activities During Martial Law 218

LEGAL REGULATION OF PRIVATE DETECTIVE (INVESTIGATIVE) ACTIVITIES IN THE UNITED KINGDOM: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES (Penkov S. V., Voloshyna M. O., Cherny V. A.) 235
1. General analysis of United Kingdom legislation regulating private investigation activities 236
2. Licensing of activities for the provision of security services and conducting investigations 239
3. Ensuring compliance with human rights to the inviolability of personal and family life when carrying out private detective (investigative) activities 242

EU SECONDARY LEGISLATION IN THE FIELD OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW (Rudenko O. V.) 248
1. The formation of jurisdictional and conflict-of-laws rules in the private international law of the EU 249
2. The evolution of approaches to the definition of "civil and commercial matters" in EU secondary legislation 250
3. Jurisdiction and applicable law in cross-border divorce cases 254

INTERPRETATION OF THE NORMS OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE IN JUDICIAL PRACTICE (Savka O. T.) 259
1. Interpretative legitimacy of a judge in constitutional proceedings: analysis of the doctrine and judicial practice of the Constitutional Court of Ukraine 259
2. Principles of constitutional interpretation and self-restraint of a constitutional judge: experience of the French State (Constitutional) Council 264

THE ROLE OF SUBSTANTIVE LAW IN ENSURING EFFECTIVE OBSERVANCE OF THE PRINCIPLES OF CIVIL JUSTICE (Savchyn N. M.) 273
1. Theoretical foundations: doctrinal discourse 274
2. Substantive legal norms as the basis for implementing the principles of civil justice 279
3. The impact of substantive law on judicial practice in ensuring the principles of civil procedure 288

RESTORATIVE JUSTICE IN COMBATING JUVENILE DELINQUENCY. ACTUAL PROBLEMS OF REFORMING PROCEDURAL AND LEGAL INSTITUTIONS (Svietlichnyi I. V.) 302
1. Theoretical foundations of restorative justice 303
2. Criminological characteristics of restorative justice 307
3. Criminal law aspects of restorative justice 310

THE ADVOCATE'S RIGHT TO DEFERMENT FROM MOBILIZATION AS AN INSTITUTIONAL GUARANTEE OF THE INDEPENDENCE OF THE LEGAL PROFESSION UNDER MARTIAL LAW (Synytsyn P. M.) 321
1. The Regulatory and Legal Framework Governing Mobilization and Reservation in the Context of Protecting Lawyers' Rights 323
2. Institutional Guarantees of the Continuity of Legal Practice under Mobilization and Martial Law 326

JUDICIAL INDEPENDENCE AND IMPARTIALITY OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF MODERN CONSTITUTIONALISM UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES (Slinko T.M., De Brito Alves F., Slinko K.M.) 333
1. The Right to Judicial Protection and the Principle of Judicial Independence in Ukraine 335
2. Judicial Independence and Impartiality: Standards Established by the European Court of Human Rights 338
3. Ensuring Procedural Fairness: Key Elements of the Right to a Fair Trial 343

THE PRINCIPLE OF NON BIS IN IDEM (PROHIBITION OF PROSECUTION OR PUNISHMENT TWICE FOR THE SAME ACT): ANALYSIS OF THE CONSTANT PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (Snigur M. V.) 351
1. The application of the ne bis in idem principle in the doctrine of European criminal procedure and national court practice 351
2. Analysis of the practice of the European Court of Human Rights 358
3. Analysis of the case law of the Court of Justice of the EU 364

FEATURES OF THE PROCESS OF PROVING IN CASES CONCERNING CHANGES IN THE LEGAL STATUS OF INDIVIDUALS (Tatulych I. Yu.) 374
1. The process of proving in cases concerning the restriction of an individual's civil legal capacity, recognition of an individual as legally incompetent 376
2. The subject of proof in cases concerning restrictions on an individual's visits to gambling establishments and participation in gambling 388

THE PRINCIPLE OF LAWYER INDEPENDENCE AS A GUARANTEE OF INCREASING THE EFFECTIVENESS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION (Fliazhnikova Ya. V., Yuzko T. M.) 401
1. Ethical and Institutional Guarantees of Lawyer Independence as a Condition for Effective Human Rights Protection 403
2. Professional Ethics of a Lawyer as a Tool for Ensuring Independence and Effective Protection of Human Rights 410

LIMITS OF ADMINISTRATIVE INFLUENCE ON THE JUDICIAL SYSTEM: MODELS OF COURT ADMINISTRATION IN EUROPE AND THE ROLE OF JUDICIAL MEDIATION IN ENHANCING THE EFFICIENCY OF AND TRUST IN JUSTICE (Khrebtova A., Chmielar Z. K.) 417
1. Constitutional and Institutional Foundations of Judicial Independence in Ukraine and Poland 420

2. Administrative Governance of Courts and the Limits
of Permissible Administrative Influence: A Comparative Analysis
of Governance Models in Ukraine and Poland 428
3. Procedural Modernization as a Tool for Safeguarding
Independence and Enhancing the Quality of Justice 435
4. Judicial Mediation and ADR within the Structure
of Judicial Proceedings: Their Role in Reducing Court Workload
and Strengthening Trust in Justice 439
5. A Balanced Model of Judicial Governance
and the Multi-Door Courthouse Concept with Mediation
in the Legal Orders of Ukraine and Poland 451

ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LEGAL MEASURES
TO PREVENT AND COMBAT COLLABORATIVE ACTIVITIES:
PROBLEMATIC ISSUES (Shevchuk O. M., Mykhailenko O. O.) 462
1. Administrative and legal measures to prevent and counteract
collaborative activities: theoretical and legal aspect 463
2. Criminal liability for collaborative activities:
national and international experience 465
2. Analysis of individual court decisions for collaborative activities 468

THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS
OF THE PRINCIPLE OF PROCEDURAL ECONOMY
IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS
(Shcherbaniuk O. V., Bzova L. G.) 478
1. Methodology for studying the principle of procedural economy
in the administrative process 478
2. The principle of procedural economy in the system of principles
of administrative justice 479
3. Foreign Experience in Implementing the Principle
of Procedural Economy in Administrative Processes 485
4. Analysis of judicial practice of the Supreme Court 487

PARTICIPANTS OF ECONOMIC PROCEEDINGS, FILLING CLAIMS
IN THE INTERESTS OF OTHER PERSONS (Shcherbyna V. S.) 502
1. Analysis of recent studies on the problem of the procedural
and legal status of participants in economic proceedings 502
2. Development of legislation on the participation of bodies and persons
filing a claim in the interests of other persons in economic proceedings 503
3. Current state of the procedural and legal status of bodies and persons
filing a claim in an economic court in the interests of other persons 504

CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTE
OF JURIES IN UKRAINE (Yushchyk O. I.) 520
1. Historical, legal and comparative development
of the jury system in Ukraine 521
2. Principles of proper jury selection for the realisation
of the right to a fair trial 526
3. Procedural status and role of jurors in ensuring the administration
of justice 534

CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE IMPLEMENTATION
OF EUROPEAN STANDARDS IN COMBATING CRIME
IN UKRAINE UNDER CONTEMPORARY CONDITIONS
(Tymchyshyn A. M., Bezpalko S. V.) 547
1. Theoretical foundations of the European union's criminal policy
and international legal standards in the field of crime prevention
and combating crime 548
2. The state of implementation of European standards
in combating crime: achievements and gaps 551
3. Challenges of harmonizing the criminal and criminal procedure
legislation of Ukraine with European union law 553
4. Anti-corruption and judicial reform as preconditions
for effective crime prevention and combating crime 556
5. Combating organized and transnational crime:
challenges and prospects 559
6. Prospects for implementation and practical recommendations law 562

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-1

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Бугера О. І.

ВСТУП

Метою Стратегії боротьби з організованою злочинністю, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. є формування державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю шляхом запровадження міжнародних стандартів; побудова ефективної системи боротьби з організованою злочинністю, що складається з підсистем правового, інституційного, наукового, інформаційно-аналітичного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення, координації та взаємодії, контролю, а також міжнародного співробітництва[1].

Зважаючи на стан та тенденції організованої злочинності в Україні, актуальним залишається питання залучення європейського досвіду для вирішення питань ефективної протидії цьому виду злочинної діяльності. Зокрема, відповідно до Звіту Національної поліції України про результати роботи у 2024 році в умовах воєнного стану продовжується робота, спрямована на протидію організованій злочинності в усіх її проявах. Свідченням ефективності заходів поліції за цим напрямом є збільшення на 27% кількості (з 419 до 532) організованих груп (ОГ) і злочинних організацій (ЗО), діяльність яких припинено, зокрема на 24% більше (з 42 до 52) – з міжрегіональними зв'язками, на 19% (з 26 до 31) – з корумпованими зв'язками та на 31% (з 13 до 17) – сформованих на етнічній основі. Виявлено у 2,2 раза більше (з 966 до 2,1 тис.) злочинів, учинених ОГ та ЗО у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, на 38% більше (з 24 до 33) – пов'язаних з торгівлею людьми, на 19% більше (з 290 до 346) – з переправленням осіб через державний кордон України, на 10% більше (із 40 до 44) – незаконним обігом зброї та боєприпасів. Направлено до суду 2 (у 2023 році – 4) кримінальні провадження за ознаками статті 257 КК України (бандитизм) та 97 (у 2023 році – 68) – статті 255 КК України (створення злочинної організації). На 32% більше викрито учасників ОГ і ЗО (з 1,8 тис. до 2,3 тис.), серед яких – топпосадовці, голови ВЛК та МСЕК, «смотрящі» за певними галузями економіки, «вори в законі», кримінальні авторитети та інші. Водночас задокументовано на 62% більше скоєних ними злочинів (з 4,6 тис. до 7,4 тис.). Стосовно 786 (у 2023 році – 484) таких осіб застосовано як запобіжний захід тримання під вартою. Тривають заходи щодо боротьби із суб'єктами підвищеного злочинного впливу, зокрема з так званими «ворами в законі». У 2024 році

[1] Стратегія боротьби з організованою злочинністю: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text.

повідомлено 42 підозри таким суб'єктам, серед яких один «вор у законі», 16 «смотрящих», 9 «кримінальних авторитетів», 6 «бродяг» та 2 «положенці»[2].

При цьому у Звіті про діяльність Департаменту кіберполіції Національної поліції України у 2024 році вказується, що спостерігається тенденція до переходу злочинної діяльності від реального – в цифрове середовище. Зокрема, негативний вплив на криміногенну ситуацію у кіберпросторі Україні мали такі фактори: кібервикрадення даних (data breaches) та використання штучного інтелекту для вчинення злочинів; поширення особистих даних, що сприяє вчиненню майнових злочинів у кіберпросторі; використання сервісів анонімізації під час вчинення кримінальних правопорушень; зростання обсягів використання інтернет-банкінгу та ін. Так, у 2024 році на напрямку протидії організованій кіберзлочинності знешкоджено 57 організованих груп (з них 9 – злочинні організації), до складу яких входило 254 учасники, які вчинили понад

1 тис. злочинів. За матеріалами підрозділів Департаменту кіберполіції Національної поліції України (ДКП) у звітному періоді, зареєстровано 2,5 тис. кіберзлочинів, повідомлено про підозру 1,7 тис. особам у вчиненні 3,5 тис. кримінальних правопорушень, закінчено досудове розслідування по 4,4 тис. кримінальним правопорушенням, а скеровано до суду з обвинувальним актом понад 4 тис.[3].

1. Методологія оцінки ризиків загроз щодо організованої злочинності в Європейському Союзі

Оцінка ризиків загроз щодо організованої злочинності в Європейському Союзі (ЄС) здійснюється за методологією – «Оцінка загроз серйозної та організованої злочинності ЄС» (EU Serious and Organised Crime Threat Assessment – EU-SOCTA), яка була розроблена Європолом. При цьому звіт Європолу EU-SOCTA є одним з чотирьох базових звітів цієї організації. Також публікуються звіти: «Ситуація щодо тероризму в ЄС та тенденції (EU TE-SAT), «Оцінка загроз організованої злочинності в Інтернеті» (IOCTA) та «Щорічний огляд Європолу»[4].

Методологія EU-SOCTA дозволяє Європолу цілісно розуміти та оцінювати серйозну та організовану злочинність. При цьому застосовується комплексний методологічний підхід, що включає якісні та кількісні методи аналізу даних для виявлення та уточнення найбільш вагомих кримінальних загроз щодо серйозної та організованої злочинності в ЄС. Збір необхідних даних здійснюється на трьох рівнях: 1) дані з інформаційних баз Європолу, які підготовлені для аналізу, обміну інформацією або перевірки; 2) зовнішні дані, зібрані від держав-членів, третіх країн та інших партнерів; 3) додаткові дані з відкритих

[2] Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році. URL: https://npu.gov.ua/diyalnist/zvitnist/richni-zviti.

[3] Звіт про діяльність Департаменту кіберполіції Національної поліції України у 2024 році. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/ zvitpro-diyalnist-departamentu- kiberpolicziyi-naczionalnoyi- policziyi-ukrayiny-u--roczi-7074/

[4] Europol's main reports. URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports.

джерел (результати досліджень, звіти, офіційні статистичні дані, інформація з академічних установ, дослідницьких мереж, аналітичних центрів та ін.)[5].

Зокрема, в звіті Європолу EU-SOCTA 2025 вказується, що серйозна та організована злочинність є однією з найбільших загроз, з якою стикається Європейський Союз сьогодні. При цьому організована злочинність швидко змінюється, адаптуючись до нових умов, використовуючи інноваційні технології, цифрові платформи та геополітичну нестабільність для розширення свого охоплення та поглиблення впливу. У висновках EU-SOCTA 2025 також вказується, що організована злочинність підриває самі основи політичної, економічної та соціальної згуртованості та стабільності через незаконні доходи, застосування насильства та поширення корупції. Злочинні мережі все більше переплітаються з гібридними загрозами, що походять ззовні, охоплюючи широкий спектр злочинної діяльності та тактик, часто здійснюваних через злочинних посередників. Хоча фінансова вигода залишається основною мотивацією для цих мереж, їхні дії також прямо чи опосередковано служать геополітичним інтересам тих, хто організовує гібридні загрози. При цьому організована злочинність все частіше використовує мережу Інтернет та інноваційні технології (зокрема, штучний інтелект) для вчинення злочинів. Ці технологічні інновації, що використовуються зі злочинною метою, розширюють масштаби організованої злочинності, ускладнюють криміногенну ситуацію та створюють нові загрози.

Необхідно зазначити, звіт EU-SOCTA 2025 є одним з базових аналітичних документів щодо стану та тенденцій організованої злочинності в ЄС. Він є результатом аналізу масштабних спеціалізованих баз даних не тільки Європолу, але й підсилений стратегічними висновками експертів з правоохоронної діяльності, спеціалістами відповідних міжнародних організацій та науковцями. В результаті такого комплексного підходу можливим є ефективне формування відповідних засобів протидії з урахуванням максимального переліку факторів що, впливають на стан та тенденції організованої злочинності в ЄС. При цьому саме Європол відіграє центральну роль у наданні національним правоохоронним органам та партнерам критично важливої розвідувальної інформації про поточні та нові загрози, створюючи умови для зацікавлених сторін краще передбачати та готуватися до майбутніх викликів[6].

Зокрема, щодо сфер злочинності, EU-SOCTA 2025 визначає такі ключові загрози:

– онлайн-загрози, такі як кібератаки, схеми онлайн-шахрайства, онлайн сексуальна експлуатація дітей. При цьому кібератаки все частіше спрямовані на критичну інфраструктуру та урядові структури держави. Схеми онлайн-шахрайства стали безпрецедентними за розміром, різноманітністю, витонченістю та охопленням і, як очікується, випередять інші види серйозної та організованої злочинності. Також спостерігається тенденція збільшення

[5] EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (EU-SOCTA). URL: https://www.europol.europa.eu/ publications-events/main-reports/socta-report.

[6] EU Serious and Organised Crime Threat Assessment 2025 (EU-SOCTA 2025). URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/EU-SOCTA-2025.pdf.

масштабів використанням генеративного штучного інтелекту для створення матеріалів про сексуальне насильство над дітьми;

– фізичні загрози у сфері транскордонної злочинності, таких як торгівля людьми, торгівля наркотиками, незаконний обіг вогнепальної зброї та ін. При цьому тенденції у сфері транскордонної злочинності вказують на постійне намагання злочинцями вдосконалити «технологічну» складову своєї злочинної діяльності[7].

Необхідно зазначити, що висновки одержані за допомогою методології EU-SOCTA також дозволяють оптимізувати діяльність мережі Європейської багатодисциплінарної платформи проти кримінальних загроз **(**European Multidisciplinary Platform Against Criminal Threats – EMPACT), забезпечуючи узгодженість дій національних правоохоронних органів, інституцій ЄС та ключових партнерів у боротьбі з організованою злочинністю. При цьому EMPACT– це ініціатива у сфері безпеки, що реалізується державами-членами ЄС для виявлення, визначення пріоритетів та усунення загроз, що виникають з боку організованої та серйозної міжнародної злочинності. Зокрема, у червні 2025 року були ухвалені висновки щодо посилення EMPACT та пріоритетів ЄС у сфері боротьби зі злочинністю на наступний цикл EMPACT 2026–2029 років[8]. До найбільш важливих ключових сфер щодо покращення діяльності EMPACT було віднесено: найзагрозливіші злочинні мережі; найшвидше зростаючі злочини в онлайн-сфері (кібератаки, сексуальна експлуатація дітей в Інтернеті та схеми онлайн-шахрайства); торгівля наркотиками; торгівля людьми; злочини пов'язані зі зброєю та вибухівкою; екологічні злочини; економічні та фінансові злочини (шахрайство з ПДВ, акцизне та митне шахрайство, злочини проти інтелектуальної власності, підробка товарів та валют)[9].

При цьому Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю Європолу (EC3) публікує звіт «Оцінка загрози організованої злочинності в Інтернеті» (IOCTA). Мета цієї оцінки загроз полягає в тому, щоб надати всебічний огляд поточних, а також очікуваних майбутніх загроз і тенденцій злочинів, що вчиняються онлайн. Основна увага IOCTA зосереджена на таких сферах злочинності: кібератаки, сексуальна експлуатація дітей, схеми шахрайства в Інтернеті[10].

В опублікованому звіті IOCTA 2025, зокрема, вказується, що злочинна діяльність, яка відбувається в мережі Інтернет, полягає, насамперед, в здійсненні різнопланових кібератак, реалізації схем онлайн-шахрайств, сексуальної експлуатації дітей, вимагання та ін. При цьому кіберзлочинці можуть використовувати штучний інтелект для здійснення своєї злочинної діяльності, зокрема, для незаконного отримання даних, які можуть бути використані як інструмент в атаках за допомогою штучного інтелекту,

[7] Cornelia Riehle LL.M. EU-SOCTA 2025. URL: https://eucrim.eu/news/eu-socta-2025/.

[8] Council conclusions on the enhancement of EMPACT and on EU crime priorities for the next EMPACT cycle 2026-2029: Brussels, 13 June 2025 (OR. en) 9397/25. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9397-2025-INIT/en/pdf.

[9] EMPACT fighting crime together. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/law-enforcement-cooperation/empact-fighting-crime-together_en.

[10] Strategic, policy and tactical updates on the fight against cybercrime. URL: https://www.europol.europa.eu/ publications-events/main-reports/iocta-report.

наприклад, для створення дипфейків, синтетичних медіа та фальшивих ідентифікаційних даних. Також злочинні організації можуть спеціалізуватися на наданні «послуг» щодо викрадення даних для подальшого їх продажу, формуючи злочинну мережу за принципом – «злочин як послуга»[11].

Крім базових звітів Європол також публікує інші звіти, що присвячуються вирішенню певної окремої проблеми, зокрема, у 2024 році був представлений звіт «Розшифровка найзагрозливіших злочинних мереж ЄС»[12]. У звіті, зокрема, здійснюється аналіз діяльності найзагрозливіших злочинних мереж ЄС та надається їх кримінологічна характеристика. Звіт формувався на основі наданої інформації від усіх держав-членів ЄС та країн-партнерів Європолу. У результаті було здійснено картографування 821 злочинної мережі з відповідною інформацією щодо особливостей діяльності кожної з них. Було встановлено, що загальна кількість членів виявлених злочинних мереж перевищує 25 000 осіб. При цьому незаконна торгівля наркотичними засобами, як один з ключових видів злочинної діяльності, присутня в кримінологічній характеристиці 50% злочинних мереж (36% спеціалізуються виключно на незаконній торгівлі наркотичними засобами). Інші сфери злочинності включають шахрайство, злочини проти власності, торгівлю людьми та ін. При цьому, відповідно до інформаційної довідки про діяльність EMPACT, у 2024 році було проведено більше 130 кіберрозслідувань, вилучено криптоактивів на суму 128 300 000 євро, виявлено 461 злочинну платформу[13].

Зокрема, у 2025 році Європол викрив масштабну схему відмивання коштів з використанням криптовалюти (всього було відмито понад 700 мільйонів євро). Злочинна мережа використовувала численні фальшиві платформами для інвестування в криптовалюту, заманюючи тисячі жертв рекламою щодо високих прибутків. Потім з жертвами неодноразово зв'язувалися представники злочинних кол-центрів та використовуючи соціальну інженерію переконували жертв здійснювати платежі у криптовалюті. Надалі кошти викрадали та відмивали через різноманітні криптовалютні біржі. Операція правоохоронних органів щодо протидії злочинним схемам проводилась в два етапи. На першому етапі було арештовано дев'ять осіб, підозрюваних у відмиванні доходів одержаних злочинним шляхом та вилучено активи на мільйони євро, зокрема: 800 000 євро на банківських рахунках; 415 000 євро у криптовалютах; 300 000 євро готівкою. Другий етап операції був зосереджений на інфраструктурі «партнерського» маркетингу, яка забезпечувала підтримку схем онлайн-шахрайств, зокрема, було вжито скоординованих заходів проти компаній підозрюваних у шахрайських рекламних кампаніях на платформах соціальних

[11] Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2025. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Steal-deal-repeat-IOCTA_2025.pdf.

[12] Decoding the EU's most threatening criminal networks. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Europol%20report%20on%20Decoding%20the%20EUs%20most%20threatening%20criminal%20networks.pdf.

[13] EMPACT 2024 Results. Factsheets. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/ documents/ EMPACT_2024_Results_Factsheets.pdf.

мереж. За результатами операції діяльність значної частини такої інфраструктури була припинена[14].

2. Стратегічні підходи Європейського Союзу до протидії організованій злочинності

У 2021 році була прийнята Стратегія Європейського Союзу щодо боротьби з організованою злочинністю на 2021 – 2025 роки[15] яка зосереджувалась на удосконаленні заходів протидії організованій злочинності, вилученні злочинних прибутків та забезпеченні оперативного реагування на використання інноваційних технологій зі злочинною метою. При цьому Стратегія спрямована, насамперед, на:

– посилення співпраці правоохоронних та судових органів: 65% злочинних груп, що діють в ЄС, складаються з представників різних національностей, ефективний обмін інформацією між правоохоронними та судовими органами ЄС є ключовим для ефективної боротьби з організованою злочинністю. Зокрема, передбачалось оновлення системи для обміну інформацією про ДНК, відбитки пальців, реєстрацію транспортних засобів та підвищення рівня сумісності інформаційних систем країн для більш ефективного управління загальною безпекою, процесами міграції, виявлення шахрайства з використанням особистих даних та ін.;

– підвищення рівня ефективності розслідувань пов'язаних з організованою злочинністю та зосередження уваги на злочинах високого пріоритету, зокрема, щодо боротьби з торгівлею людьми, протидії екологічним злочинам та ін.;

– удосконалення заходів протидії корупції та легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: понад 60% злочинних мереж, що діють у ЄС, займаються корупцією, і понад 80% використовують легальний бізнес як прикриття для своєї злочинної діяльності, тоді як лише 1% кримінальних активів конфіскується. Боротьба з кримінальними фінансами є ключовою умовою для виявлення та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом;

– технологічне переоснащення правоохоронних органів в умовах цифровізації: злочинці все більше використовують інформаційні технології в своїй злочинній діяльності залишаючи цифрові сліди. При цьому, близько 80% злочинів мають цифровий компонент, що потребує розширення можливостей для правоохоронних органів щодо формування бази електронних доказів;

– модернізація та посилення фінансування Європейської багатопрофільної платформи проти кримінальних загроз (EMPACT) для оперативного виявлення

[14] International takedown of cryptocurrency fraud network laundering over EUR 700 million. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/international-takedown-of-cryptocurrency-fraud-network-laundering-over-eur-700-million.

[15] EU Strategy to tackle Organised Crime 2021 – 2025: Brussels, 14.4.2021. {SWD(2021) 74 final}. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0170.

пріоритетних злочинних загроз та удосконалення відповідних заходів запобігання та протидії[16].

Необхідно зазначити, що EMPACT як Європейська багатопрофільна платформа проти кримінальних загроз в своїй діяльності використовує комплексні підходи щодо вирішення поставлених завдань – від забезпечення контролю на зовнішніх кордонах, організації співпраці поліції, митниці та судової влади до створення систем управління інформацією, запровадження інновацій, підвищення кваліфікації працівників, розвитку державно-приватного партнерства та ін. При цьому EMPACT, використовуючи методологію щодо оцінки пріоритетів у боротьбі з організованою та серйозною міжнародною злочинністю, спрямовує свою діяльність на підвищення рівня ефективності вирішення проблем, що стоять перед Європейським Союзом у сфері безпеки. Зокрема, одним з пріоритетів діяльності EMPACT є виявлення та протидія злочинним мережам високого ризику, що діють в ЄС (у т.ч. злочинним організаціям мафіозного типу, злочинним організаціям, які сформовані на етнічній основі, сімейно-клановим злочинним організаціям) з акцентом на ті злочинні мережі, які підривають верховенство права шляхом використання корупції для відмивання доходів, насильства, вогнепальної зброї для досягнення своїх злочинних цілей[17].

Необхідно зазначити, що у 2025 році була прийнята Європейська стратегія внутрішньої безпеки, яка передбачає посилення контролю над серйозною та організованою злочинністю, запроваджуючи суворіші правила для боротьби з мережами організованої злочинності, зокрема, в частині підвищення ефективності розслідувань, протидії вербуванню молоді злочинними організаціями. Зокрема, передбачається вирішення проблем безпеки в містах, спираючись на ініціативу «Міста ЄС проти радикалізації», запровадження освітніх заходів щодо підвищення рівня стійкості до дезінформації тощо[18].

Також, у 2025 році було прийнято нову Стратегію ЄС щодо наркотиків[19] та План дій ЄС щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків[20], а також оновлені правила моніторингу та контролю прекурсорів наркотиків.

Зокрема, в Стратегії ЄС щодо наркотиків, вказується що злочинні мережі використовують інформаційні технології та адаптують свої методи роботи, щоб уникнути виявлення, зокрема, диверсифікують операції з торгівлі наркотиками на менш контрольовані маршрути та розширюють свою присутність в Інтернеті, використовуючи платформи електронної комерції та соціальні

[16] Fight against organised crime: New 5-year strategy for boosting cooperation across the EU and for better use of digital tools for investigations. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1662.

[17] EU Policy Cycle – EMPACT. URL: https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/empact.

[18] European Internal Security Strategy: Strasbourg, 1.4.2025. COM(2025) 148 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52025DC0148.

[19] EU Drugs Strategy: Brussels, 4.12.2025. COM(2025) 743 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ EN/ALL/ ?uri=comnat: COM_2025_0743 _FIN.

[20] EU Action Plan against drug trafficking: Brussels, 4.12.2025. COM(2025) 744 final. URL: https://www.drugsandalcohol.ie/44724/1/EU_Action_Plan_ against_ drug_ traffi cking. pdf.

мережі, інструменти анонімізації та шифрування. Злочинці також активізували злочинну діяльність щодо торгівлі прекурсорами наркотиків, включаючи дизайнерські прекурсори, для виробництва синтетичних наркотиків. У зв'язку з цим, Стратегія буде реалізуватися за такими напрямами: підвищення рівня готовності ЄС щодо реагування на загрози, які пов'язані з незаконним обігом наркотиків; підвищення рівня безпеки суспільства щодо загроз пов'язаних зі злочинною діяльністю організованих злочинних угруповань; захист громадського здоров'я; підвищення рівня міжнародної співпраці щодо вирішення проблем протидії наркозлочинності та незаконному обігу наркотиків.

При цьому в Дорожній карті ЄС щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків та організованою злочинністю[21] визначено такі пріоритетні напрями щодо протидії організованій злочинності: удосконалення заходів протидії організованим злочинним організаціям, і зокрема, тим що спеціалізуються на вчиненні наркозлочинів; протидія поширенню дизайнерських наркотиків; сприяння в проведенні фінансових розслідувань; підвищення ефективності потенціалу сповіщень Шенгенської інформаційної системи; удосконалення законодавчої бази з питань боротьби з організованою злочинністю; підвищення рівня міжнародної співпраці, зокрема, посилення співпраці ЄС з країнами Латинської Америки та Карибського басейну у питаннях боротьби з організованою злочинністю та ін.

Йще одним важливим напрямом протидії організованій злочинності є протидія кіберзлочинності. Зокрема, створений Європолом Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю European Cybercrime Centre – EC3 (EC3) спрямовує свою діяльність на посилення реагування правоохоронних органів на кіберзлочини в ЄС шляхом:

– підтримки операцій та розслідувань, щодо кіберзлочинності, що проводяться державами-членами, пропонуючи оперативний аналіз, координацію та експертну підтримку;

– надання високоспеціалізованої технічної та цифрової судово-медичної підтримки;

– надання цілодобової оперативної та технічної підтримки правоохоронним органам для негайного реагування на термінові кіберінциденти та/або кіберкризи;

– проведення навчання щодо розбудови потенціалу для підвищення рівня протидії кіберзлочинності, зокрема, для відповідних органів влади держав-членів;

– здійснення комплексної інформаційно-просвітницької підтримки, яка поєднує правоохоронні органи, що протидіють кіберзлочинності, з приватним сектором, академічними колами та іншими партнерами;

[21] EU roadmap to fight drug trafficking and organised crime: Brussels, 18.10.2023. COM(2023) 641 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52023DC0641.

– проведення стандартизованих кампаній та заходів із запобігання та підвищення рівня обізнаності в сферах, що підпадають під дію правил боротьби з кіберзлочинністю[22].

При цьому однією з загроз кібербезпеці України, зокрема, є саме кіберзлочинність, що завдає шкоди інформаційним ресурсам, суспільним процесам, особисто громадянам, знижує довіру суспільства до інформаційних технологій та призводить до значних матеріальних втрат. Набуває поширення використання кіберпростору для вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних із легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом, торгівлею людьми, незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших предметів і речовин, які загрожують життю та здоров'ю людей тощо. У Стратегії кібербезпеки України[23] вказується, що забезпечення кібербезпеки є одним із пріоритетів у системі національної безпеки України. Реалізація зазначеного пріоритету здійснюється шляхом посилення спроможностей національної системи кібербезпеки для протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі. Питома вага кіберзагроз зростає і ця тенденція в міру розвитку інформаційних технологій та їх конвергенції з технологіями штучного інтелекту в найближче десятиліття посилюватиметься . Тому, розширення міжнародної співпраці з вказаних питань є однією з необхідних умов протидії кіберзлочинності в Україні.

ВИСНОВКИ

Використання європейського досвіду для протидії організованій злочинності сприятиме виконанню положень Стратегії боротьби з організованою злочинністю[24] в якій, зокрема, вказується, що з огляду на стан поширення організованої злочинності, складне безпекове середовище навколо України та криміногенну ситуацію всередині держави організація системної боротьби з організованою злочинністю повинна стати одним із пріоритетних завдань державної політики та потребує вжиття дієвих скоординованих міжвідомчих заходів і поглиблення міжнародного співробітництва. При цьому інформаційно-аналітичне, наукове та кадрове забезпечення державних органів, що беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, здійснюється шляхом запровадження в їх діяльності:

– системи проведення кримінального аналізу та аналізу ризиків організованої злочинності, що відповідає стандартам ЄС;

– системи оцінки загроз тяжких злочинів та організованої злочинності (SOCTA Україна) з метою визначення реальної ситуації у відповідній сфері,

[22] European Cybercrime Centre – EC3. URL: https://www.europol.europa.eu/about-europol/european-cybercrime-centre-ec3.

[23] Стратегія кібербезпеки України: затверджено Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 447/ 2021#Text.

[24] Стратегія боротьби з організованою злочинністю: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text.

чинників, які потребують першочергового впливу, напрямів злочинної діяльності організованих злочинних груп (зокрема, характерні особливості та інфраструктура, що ними використовується); впливу організованої злочинності на суспільство; причин і умов, що сприяють діяльності злочинних угруповань.

Особливо важливим є використання європейського досвіду щодо протидії організованій злочинності, зокрема в частині запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна – сукупності розроблених за методологією Європейського поліцейського офісу механізмів збирання, узагальнення та аналізу інформації про загрози організованої злочинності та тяжких злочинів і визначення пріоритетів у протидії їм[25].

АНОТАЦІЯ

Стратегія боротьби з організованою злочинністю, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. передбачає, зокрема, формування державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю шляхом запровадження міжнародних стандартів, а також побудову ефективної системи боротьби з організованою злочинністю, що ґрунтується на міжнародному співробітництві. Також в Стратегії кібербезпеки України вказується, що забезпечення кібербезпеки є одним із пріоритетів у системі національної безпеки України. Реалізація зазначеного пріоритету здійснюється шляхом посилення спроможностей національної системи кібербезпеки для протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі. Тому важливим є використання європейського досвіду щодо протидії організованій злочинності, зокрема в частині запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна – сукупності розроблених за методологією Європейського поліцейського офісу механізмів збирання, узагальнення та аналізу інформації про загрози організованої злочинності та тяжких злочинів і визначення пріоритетів у протидії їм. При цьому звіт EU-SOCTA 2025 є одним з базових аналітичних документів щодо стану та тенденцій організованої злочинності в ЄС. Він є результатом аналізу масштабних спеціалізованих баз даних не тільки Європолу, але й підсилений стратегічними висновками експертів з правоохоронної діяльності, спеціалістами відповідних міжнародних організацій та науковцями. У підсумку такого комплексного підходу можливим є ефективне формування відповідних засобів протидії з урахуванням максимального переліку факторів що, впливають на стан та тенденції організованої злочинності в ЄС. Зокрема, висновки одержані за допомогою методології EU-SOCTA дозволяють оптимізувати діяльність мережі Європейської багатодисциплінарної платформи проти кримінальних загроз – EMPACT, забезпечуючи узгодженість дій національних правоохоронних органів, інституцій ЄС та ключових партнерів у боротьбі з організованою злочинністю.

[25] Положення про Міжвідомчу робочу групу з координації запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 2022 р. № 59. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59-2022-%D0%BF/ed20220126#n64.

Ключові слова: організована злочинність, оцінка ризиків, запобігання, протидія, європейський досвід.

Література

1. Стратегія боротьби з організованою злочинністю: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text.

2. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році. URL: https://npu.gov.ua/diyalnist/zvitnist/richni-zviti.

3. Звіт про діяльність Департаменту кіберполіції Національної поліції України у 2024 році. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/zvitpro-diyalnist-departamentu-kiberpoli cziyi-naczionalnoyi-policziyi-ukrayiny-u--roczi-7074/.

4. Europol's main reports. URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports.

5. EU Serious and Organised Crime Threat Assessment (EU-SOCTA). URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/socta-report.

6. EU Serious and Organised Crime Threat Assessment 2025 (EU-SOCTA 2025). URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/EU-SOCTA-2025.pdf.

7. Riehle C. LL.M. EU-SOCTA 2025. URL: https://eucrim.eu/news/eu-socta-2025/.

8. Council conclusions on the enhancement of EMPACT and on EU crime priorities for the next EMPACT cycle 2026-2029: Brussels, 13 June 2025 (OR. en) 9397/25. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9397-2025-INIT/en/pdf.

9. EMPACT fighting crime together. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/ policies/internal-security/law-enforcement-cooperation/empact-fighting-crime-together_en.

10. Strategic, policy and tactical updates on the fight against cybercrime. URL: https://www.europol.europa.eu/ publications-events/main-reports/iocta-report.

11. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2025. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/ default/files/documents/Steal-deal-repeat-IOCTA_2025.pdf.

12. Decoding the EU's most threatening criminal networks. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Europol%20report%20on%20Decoding%20the%20EUs%20most%20threatening%20criminal%20networks.pdf.

13. EMPACT 2024 Results. Factsheets. URL: https://www.europol.europa.eu/ cms/sites/default/files/documents/ EMPACT_2024_ Results_Factsheets.pdf.

14. International takedown of cryptocurrency fraud network laundering over EUR 700 million. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/ news/ international-takedown-of-cryptocurrency-fraud-network-laundering-over-eur-700-million.

15. EU Strategy to tackle Organised Crime 2021 – 2025: Brussels, 14.4.2021. (SWD(2021) 74 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021 DC0170.

16. Fight against organised crime: New 5-year strategy for boosting cooperation across the EU and for better use of digital tools for investigations. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_1662.

17. EU Policy Cycle – EMPACT. URL: https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/empact.

18. European Internal Security Strategy: Strasbourg, 1.4.2025. COM(2025) 148 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/TXT/?uri=CELEX:52025 DC0148.

19. EU Drugs Strategy: Brussels, 4.12.2025. COM(2025) 743 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/ legal-content/ EN/ALL/?uri=comnat: COM_2025_ 0743 _FIN.

20. EU Action Plan against drug trafficking: Brussels, 4.12.2025. COM(2025) 744 final. URL: https://www.drugsandalcohol.ie/44724/1/EU_Action_Plan_ against_ drug_ traffi cking. pdf.

21. EU roadmap to fight drug trafficking and organised crime: Brussels, 18.10.2023. COM(2023) 641 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ PDF/?uri= CELEX:52023DC0641.

22. European Cybercrime Centre – EC3. URL: https://www.europol.europa.eu/ about-europol/european-cybercrime-centre-ec3.

23. Стратегія кібербезпеки України: затверджено Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 447/ 2021#Text.

24. Положення про Міжвідомчу робочу групу з координації запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 2022 р. № 59. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59-2022-%D0%BF/ ed20220126# n64.

Information about the author:
Bugera Olena Ivanivna,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Constitutional and Administrative Law
of the National Transport University
1, Mykhaila Omelianovycha – Pavlenka Str., Kyiv, 01010, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-2

ПОШУК, ВЕРИФІКАЦІЯ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ІНФОРМАЦІЇ ПРО БОРЖНИКА: БАЛАНС ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ І ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ

Верба О. Б.

ВСТУП

Ефективність виконавчого провадження як завершальної стадії реалізації права на судовий захист залежить не лише від наявності виконавчого документа, а й від фактичної спроможності виконавця оперативно встановити особу боржника, його місцезнаходження, ідентифікувати його актуальні дані та виявити активи, на які може бути звернене стягнення. У виконавчій практиці це означає, що пошук і верифікація відомостей про боржника є не допоміжною дією, а умовою результативності примусового виконання та передумовою реального поновлення порушеного права стягувача.

Водночас, інформаційна складова виконавчого провадження має подвійний вимір. З одного боку, держава наділяє виконавця владними повноваженнями щодо витребування та обробки значного обсягу даних (ідентифікаційних, адресних, майнових, фінансових), що є функціонально необхідним для досягнення мети провадження. З другого боку, будь-яке таке втручання у сферу приватного життя, персональних даних і майнової автономії особи потребує чітких правових меж, процесуальних запобіжників та контролю за пропорційністю.

Актуальність окресленої нами проблематики підсилюється цифровою трансформацією виконання: автоматизована система, електронна взаємодія з реєстрами, стандартизовані електронні запити та дистанційні канали комунікації суттєво розширюють можливості розшуку відомостей, але, одночасно, створюють ризики надмірної «алгоритмізації» процедур, правової невизначеності щодо обсягу доступних даних, а також практики неформального або вторинного використання інформації поза цілями конкретного виконавчого провадження. На нашу думку, оптимальним є підхід, який поєднує функціональний критерій (необхідність даних для примусового виконання рішення) із гарантіями захисту прав особи (правомірність отримання, режим доступу, фіксація, зберігання, обмеження поширення та відповідальність за неправомірне розголошення).

Саме в умовах реформування процесуально-правових інститутів в умовах особливих правових режимів, насамперед, правового режиму воєнного стану, держава об’єктивно змушена прискорювати цифровізацію, централізувати інформаційні потоки, розширювати міжвідомчу взаємодію та запроваджувати спрощені процедури доступу до даних, аби забезпечити безперервність правосуддя та виконання судових рішень. Водночас, неприпустиме недотримання процесуальних гарантій: навпаки, підвищені ризики зловживань, витоків інформації, помилкової ідентифікації особи чи автоматизованих рішень

без урахування індивідуальних обставин вимагають посиленого нормативного визначення меж і процедур доступу до даних, прозорої фіксації інформаційних дій в автоматизованих системах, ефективних механізмів оскарження та відповідальності.

1. Встановлення місцезнаходження боржника в умовах цифровізації та особливих правових режимів

Боржником відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. № 1404-VIII[1] є визначена виконавчим документом фізична або юридична особа, держава, на яких покладається обов'язок щодо виконання рішення. За ч. 1 ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження» боржник є однією зі сторін виконавчого провадження.

Серед вимог до *змісту виконавчого документа* п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження» вказують зазначення повного найменування (для юридичних осіб) або прізвища, імені та, за наявності, по батькові (для фізичних осіб) стягувача та боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або адреси місця проживання чи перебування (для фізичних осіб), дати народження боржника – фізичної особи; ідентифікаційного коду юридичної особи в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань стягувача та боржника (для юридичних осіб – за наявності); реєстраційного номера облікової картки платника податків або серію та номера паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання в установленому порядку відмовилися від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідний контролюючий орган і мають відмітку в паспорті) боржника (для фізичних осіб – платників податків).

У виконавчому документі можуть зазначатися інші дані (якщо вони відомі суду чи іншому органу (посадовій особі), що видав виконавчий документ), які ідентифікують стягувача та боржника чи можуть сприяти примусовому виконанню рішення, зокрема місце роботи боржника – фізичної особи, місцезнаходження майна боржника, реквізити рахунків стягувача і боржника, номери їх засобів зв'язку та адреси електронної пошти (абз. 9 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження»).

Відповідно до п. 6 ч. 4 ст. ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження» виконавчий документ повертається стягувачу органом державної виконавчої служби, приватним виконавцем без прийняття до виконання протягом 3 робочих днів з дня його пред'явлення, якщо виконавчий документ не відповідає вимогам, передбаченим ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження».

У разі невідповідності виконавчого документа вимогам, передбаченим ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження», стягувач має право звернутися до суду чи іншого органу (посадової особи), що видав виконавчий документ, щодо приведення його у відповідність із зазначеними вимогами.

[1] Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n617.

В Україні діє змішана система примусового виконання рішень юрисдикційних органів: паралельно діють державні виконавці (є державними службовцями) і приватні виконавці[2] (є самозайнятими особами)[3].

Інформація, яку виконавець може легально отримувати поза межами виконавчого документа (через запити, доступ до реєстрів, баз даних і взаємодію з іншими суб'єктами).

А) Дані з державних органів, підприємств, установ, організацій та реєстрів.

Згідно з ч. 5 ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» під час виконання рішень виконавець має право на безпосередній доступ до інформації про боржників, їхнє майно, доходи та кошти, у тому числі конфіденційної, яка міститься в державних базах даних і реєстрах, у тому числі електронних. Порядок доступу до такої інформації з баз даних та реєстрів встановлюється Міністерством юстиції України разом із державними органами, які забезпечують їх ведення.

За п. 3 ч. 3 ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» виконавець під час здійснення виконавчого провадження має право з метою захисту інтересів стягувача одержувати безоплатно від державних органів, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, посадових осіб, сторін та інших учасників виконавчого провадження необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки та іншу інформацію, в тому числі конфіденційну.

Відповідно до п. 12 ч. 3 ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» виконавець під час здійснення виконавчого провадження має право звертатися до суду з поданням про розшук дитини, про постановлення вмотивованого рішення про примусове проникнення до житла чи іншого володіння боржника – фізичної або іншої особи, в якої перебуває дитина, стосовно якої складено виконавчий документ про її відібрання.

Згідно з п. 14 ч. 3 ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» виконавець під час здійснення виконавчого провадження має право викликати фізичних осіб, посадових осіб з приводу виконавчих документів, що перебувають у виконавчому провадженні. У разі якщо боржник без поважних причин не з'явився за викликом виконавця, виконавець має право звернутися до суду щодо застосування до нього приводу.

П. 21 ч. 3 ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» передбачено, що виконавець під час здійснення виконавчого провадження має право отримувати від банківських та інших фінансових установ інформацію про наявність рахунків та/або стан рахунків боржника, рух коштів та операції за рахунками боржника, а також інформацію про договори боржника про

[2] Про затвердження Порядку формування і ведення Єдиного реєстру приватних виконавців України : Наказ Міністерства юстиції України; Порядок від 05.08.2016 р. № 2431/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1125-16#Text.

Реєстр приватних виконавців України. Асоціація приватних виконавців України. Офіційний сайт. URL : https://apvu.com.ua/reyestrpv.

[3] Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text.

зберігання цінностей або надання боржнику в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа, що охороняється банком.

Згідно з ч. 4. ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» вимоги виконавця щодо виконання рішень є обов'язковими на всій території України. Невиконання законних вимог виконавця тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Відповідно до п. 11 Розділу І Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5[4], запит виконавця є письмовим документом, який є обов'язковим для виконання органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і фізичними особами щодо надання виконавцю інформації, документів або їх копій, необхідних для здійснення його повноважень. Отримана інформація використовується органами державної виконавчої служби (приватним виконавцем) виключно із службовою метою.

За п. 9 Розділу І Інструкції з організації примусового виконання рішень вимога виконавця є письмовим документом, який складається у випадках, передбачених Законом, та є обов'язковою для виконання органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і фізичними особами щодо надання виконавцю документів або їх копій, необхідних для здійснення його повноважень, вчинення інших дій, необхідних для виконання рішення. Вимога підписується виконавцем та надсилається поштою чи іншими засобами зв'язку або вручається виконавцем особі, яка зобов'язана вчинити дії. За наявності в особи, яка зобов'язана вчинити дії, електронного кабінету в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі (ЄСІТС)[5] вимога надсилається до електронного кабінету такої особи.

Відомості про боржників вносяться до *Єдиного реєстру боржників*, що є складовою автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП)6 (п. 5 Розділу І Інструкції з організації примусового виконання рішень). Відповідно до ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження» Єдиний реєстр боржників – це систематизована база даних про боржників, що є складовою автоматизованої системи виконавчого провадження та ведеться з метою оприлюднення в режимі реального часу інформації про невиконані майнові зобов'язання боржників та запобігання відчуженню боржниками майна. Відомості про боржників, включені до Єдиного реєстру боржників, є

[4] Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text.

[5] Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21.

Рабко Т. Цифровізація виконання судових рішень в Україні: теорія та практика: Посібник. Вища школа адвокатури НААУ. Київ, 2025. URL : https://drive.google.com/file/d/1j6iKlElwa3waBADjSb7PR2fAZ89kOQcL/view.

[6] Про затвердження Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження : Наказ Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. № 2432/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12.08.2016 р. за № 1126/29256. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text.

відкритими та розміщуються на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України[7]. Єдиний реєстр боржників містить такі відомості: 1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності), дата народження боржника – фізичної особи або найменування, ідентифікаційний код юридичної особи у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань боржника – юридичної особи; 2) найменування органу або прізвище, ім'я, по батькові та посада посадової особи, яка видала виконавчий документ; 3) найменування органу державної виконавчої служби або прізвище, ім'я, по батькові приватного виконавця, номер засобу зв'язку та адреса електронної пошти виконавця; 4) номер виконавчого провадження; 5) категорія стягнення (аліменти, штраф тощо) (ч. 6 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження»). Відомості про боржника виключаються з Єдиного реєстру боржників одночасно з винесенням постанови про закінчення виконавчого провадження, повернення виконавчого документа стягувачу на підставі п.п. 1, 3, 11 ч. 1 ст. 37 цього Закону або повернення виконавчого документа до суду на підставі ст. 38 цього Закону чи в день встановлення виконавцем факту відсутності заборгованості за виконавчими документами про стягнення періодичних платежів (ч. 7 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження»).

Отже, інформація збирається і використовується виконавцем настільки, наскільки вона необхідна для вчинення виконавчих дій (а не для «загального з'ясування» обставин); доступ до державних баз/реєстрів відбувається за порядком, встановленим Мін'юстом спільно з органами-держателями, що формує рамку належного використання і верифікованості даних у виконавчому провадженні.

Відповідно до ч.ч. 2, 3 ст. 4 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 р. № 1403-VIII[8] державний виконавець та приватний виконавець повинні здійснювати свою професійну діяльність сумлінно, не розголошувати в будь-який спосіб *професійну таємницю*, поважати інтереси стягувачів, боржників, третіх осіб, не принижувати їхню гідність. *До професійної таємниці належить інформація*, що стала відома державному виконавцю, приватному виконавцю, помічнику приватного виконавця у зв'язку із здійсненням професійної діяльності. Обов'язок зберігати професійну таємницю поширюється на особу і після її звільнення з посади державного виконавця чи припинення діяльності приватного виконавця, помічника приватного виконавця. Державний виконавець, приватний виконавець можуть надавати іншим особам інформацію, що містить професійну таємницю, виключно у випадках і порядку, передбачених законом.

У виконавчій практиці, як правило, розмежовують: – так звану «офіційну адресу» боржника (реєстрація/місцезнаходження з документів та реєстрів) і – «фактичну адресу» (реальне, фактичне місце проживання/перебування,

[7] Єдиний реєстр боржників. URL : https://erb.minjust.gov.ua/#/search-debtors.

[8] Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text.

телефон/e-mail, поточне місце роботи тощо). Саме цей другий компонент найчастіше потребує оперативної верифікації через поєднання кількох способів пошуку інформації з різних джерел.

Також слід розрізняти: – встановлення місцезнаходження боржника у виконавчих провадженнях, за якими боржник зобов'язаний вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, і – встановлення місцезнаходження боржника як практичний інструмент пошуку його активів та точки фактичного управління (для майнових вимог).

Інформація з виконавчого документа є «ідентифікуючою», а не такою, що реально встановлює місцезнаходження боржника. Практична цінність адреси з виконавчого документа часто зводиться до функції первинного комунікаційного орієнтира (для надсилання постанов, вимог тощо), тоді як фактичну (актуальну) адресу виконавець верифікує одразу після відкриття виконавчого провадження через доступні державні реєстри, бази даних.

В Україні немає універсального «номера соціального страхування» боржника як єдиного ключа доступу до різних реєстрів за логікою багатьох західноєвропейських систем. Функціонально «найближчим» ідентифікатором є реєстраційний номер облікової картки платника податків (РНОКПП), але він не завжди зазначається у виконавчих документах. Це основний податковий ідентифікатор фізичної особи, який формується та ведеться в межах Державного реєстру фізичних осіб – платників податків і використовується як «ключ» для коректного зіставлення особи з її податковими даними та доходами (ст. 70 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI[9]; Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822[10]). РНОКПП застосовується у документах, що містять інформацію про об'єкти оподаткування чи сплату податків, виплату доходів (із покладенням на фізичних осіб обов'язку повідомляти номер особам, які виплачують дохід) та укладення цивільно-правових договорів щодо об'єктів оподаткування. Для примусового виконання рішень РНОКПП має прикладне значення як точний ідентифікатор боржника-фізичної особи, який істотно зменшує ризик «колізій» однойменних осіб при отриманні виконавцем відомостей із реєстрів/баз даних (зокрема щодо доходів і місця роботи), що прямо корелює з практичним виміром встановлення місцезнаходження боржника та його майнової спроможності.

Фактичне місце проживання боржника виконавець, як правило, не встановлює у матеріально-побутовому сенсі, натомість отримує *офіційні реєстраційні відомості про задекларованe / зареєстроване місце проживання (перебування)* як юридично значиму адресу для вчинення виконавчих дій (насамперед – для належного повідомлення, виходів за адресою, фіксації

[9] Податковий кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

[10] Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#Text.

відсутності, подальших кроків щодо майна тощо). Державним органом, до якого виконавець звертається за відомостями про місце реєстрації фізичної особи, є *Державна міграційна служба України (ДМС)*[11].

Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР) як державний інформаційний ресурс функціонує на підставі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р. № 755-IV[12]. Порядок надання відомостей з ЄДР затверджено Наказом Мін'юсту України від 05.05.2023 р. № 1692/5[13]. Офіційний вебпортал електронних сервісів, через який реалізуються сервіси доступу до відомостей ЄДР, функціонує в домені Мін'юсту[14]

У виконавчому провадженні Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань є базовим джерелом «офіційної» ідентифікаційної та реєстраційної інформації про *боржника-юридичну особу* або *боржника-ФОП* (фізичну особу – підприємця). Виконавець може користуватися цими відомостями як для належної ідентифікації боржника, так і для визначення «точок входу» у виконання (місцезнаходження, керівник/підписанти, структура, підрозділи тощо). Правова підстава отримання інформації з державних реєстрів у межах виконання рішень випливає з повноваження виконавця одержувати необхідну інформацію та мати доступ до даних про боржника, що містяться в інформаційних системах/реєстрах.

З ЄДР можна отримати такі відомості про боржника. *Якщо боржник є юридичною особою*, з ЄДР зазвичай отримують, зокрема, такі групи відомостей (як вони відображаються у витягу / відомостях з реєстру): ідентифікація юридичної особи (повне (і, за наявності, скорочене) найменування, ідентифікаційний код (ЄДРПОУ), організаційно-правова форма, дата державної реєстрації та актуальний реєстраційний стан (зареєстровано, в процесі припинення тощо)); офіційна адреса юридичної особи (місцезнаходження юридичної особи (для повідомлень / вчинення виконавчих дій за місцем виконання, для логістики виходів тощо); органи управління та представництво (керівник (ПІБ; інколи додаткові атрибути), інші особи, які можуть діяти від імені юридичної особи (підписанти / представники), а також обсяг їх

---

[11] Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 360. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text.

Державна міграційна служба України. Офіційний сайт. URL : https://dmsu.gov.ua/.

[12] Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31-32. ст. 263. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15/conv#Text.

[13] Про затвердження Порядку надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Наказ Міністерства юстиції України від 05.05.2023 р. № 1692/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 08.05.2023 р. за № 750/39806. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-23?lang=uk#Text.

[14] Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : безкоштовний запит / Міністерство юстиції України. URL : https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search.

повноважень – якщо ці дані внесені до реєстру); учасники / структура власності (засновники (учасники), розміри часток (для ТОВ тощо), відомості про кінцевого бенефіціарного власника (за наявності та залежно від виду суб'єкта)); види діяльності та організаційні атрибути (КВЕД(и), інші реєстраційні характеристики, що фіксуються у ЄДР); відокремлені підрозділи (якщо зареєстровані) (дані про філії / представництва (можуть бути важливими для фактичного виявлення активів або місця здійснення діяльності)); окремі блоки даних, якщо вони інтегровані у ЄДР (так, ЄДР містить також внесені відомості про видані документи дозвільного характеру (об'єкт, документ, рішення про видачу / відмову, строк дії, припинення дії, дозвільний орган тощо)).

Для виконавця ці відомості дають можливість точно ідентифікувати боржника-юрособу; визначити її «офіційне» місцезнаходження для кореспонденції та виїздів; встановити керівника / осіб, уповноважених діяти від імені боржника; окреслити структуру власності / учасників (коли це потрібно для окремих виконавчих сценаріїв, наприклад щодо корпоративних прав); отримати додаткові орієнтири про сфери діяльності та регуляторні «сліди» (ліцензії / дозволи), які інколи підказують, де боржник реально здійснює діяльність або через які об'єкти це може відбуватися.

Якщо *боржник є фізичною особою-підприємцем*, ЄДР дає змогу отримати «офіційні» реєстраційні відомості про ФОП, які зазвичай включають: ПІБ, реєстраційний статус (зареєстровано / припинено), адресу місцезнаходження (реєстраційну адресу), види діяльності, дату реєстрації / припинення та пов'язані реєстраційні записи. Виконавцем ці відомості використовуються, зокрема, для встановлення офіційної адреси ФОП, первинної верифікації його статусу та профілю діяльності (для вибору тактики виявлення активів / доходів).

Державний реєстр актів цивільного стану громадян (ДРАЦСГ)[15] – це електронна інформаційна система, що містить персональні дані, сформовані на підставі актових записів цивільного стану про народження, шлюб, розірвання шлюбу, зміну імені, смерть, а також про внесення змін до актових записів, їх поновлення й анулювання тощо. У виконавчому провадженні виконавець, отримавши витяги з ДРАЦСГ, може знайти відповіді, зокрема, на такі питання щодо боржника: чи змінював боржник прізвище / ім'я (для уникнення виконання, пошуку майна і доходів, коректних запитів до реєстрів); чи перебуває боржник у шлюбі (для оцінки наявності спільної сумісної власності та подальшої процесуальної стратегії); чи є відомості про смерть боржника (для вирішення питання правонаступництва / закінчення провадження); підтвердження факту народження / батьківства щодо дитини (наприклад, коли необхідно довести фактичне проживання дитини для отримання дозволів при реалізації частки у спільній власності). Оскільки ДРАЦСГ містить відомості не лише про боржника, а й про пов'язаних осіб (дитина, чоловік / дружина), запити в цій частині мають бути функціонально підпорядковані меті виконання рішення: встановлення юридично значущих обставин для звернення стягнення,

[15] Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2007 р. № 1064. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1064-2007-%D0%BF#Text.

вирішення питань правового режиму майна, перевірки правонаступництва тощо.

Для звернення стягнення на заробітну плату (та інші доходи) виконавцю потрібні *відомості про джерело доходу і роботодавця / податкового агента*, аби винести постанову про звернення стягнення на доходи та направити її на виконання за місцем виплати доходу (ч. 1 ст. 68 Закону України «Про виконавче провадження».

Для отримання такої інформації виконавець робить запит до Пенсійного фонду України (ПФУ)[16]. У контексті встановлення *місця праці боржника* ПФУ є ключовим зберігачем відомостей, оскільки через його інформаційні ресурси акумулюється інформація про страхувальників / роботодавців та періоди зайнятості застрахованих осіб (у межах системи загальнообов'язкового державного соціального страхування).

Державна податкова служба України (ДПС)[17] надає, зокрема, дані податкових агентів / джерел доходів, за якими на практиці виконавець встановлює, хто платить боржнику дохід і де цей платник перебуває.

Номер телефону боржника найчастіше потрапляє до матеріалів виконавчого провадження від стягувача, а не з офіційних джерел. Практика запитів до мобільних операторів у виконавчому провадженні не є типовою; при цьому ідентифікована інформація може бути доступною щодо контрактних абонентів.

У «майнових стягненнях» на практиці йдеться не стільки про пошук боржника, скільки про встановлення активів боржника і місць їх фактичної концентрації. Для юридичної особи місцезнаходження у фактичному розумінні нерідко означає адресу, де ухвалюються управлінські рішення (інколи це може бути адреса керівника), але виконавець, передусім, шукає майно та інструменти отримання доходу.

Наприклад, подання запитів до податкових органів щодо реєстрації касових апаратів: формально такий запит може бути мотивований тим, що в касі можуть знаходитися готівкові кошти, на які потенційно може бути звернено стягнення, а фактично – він використовується як засіб визначення бізнес-локацій і контактів відповідальної особи.

Отже, українська модель не пропонує вичерпного переліку, яку саме інформацію можна збирати виконавцеві про боржника: перелік відкритий за умови дотримання критерію необхідності для виконавчих дій, а ключовим матеріальним обмеженням є ціль – виконання рішення щодо конкретного боржника, визначеного виконавчим документом, і здатність виконавця обґрунтувати причинний зв'язок між запитом та виконанням рішення.

---

[16] Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF/ed20230101#Text.

Пенсійний фонд України. Офіційний сайт. URL : https://www.pfu.gov.ua/.

[17] Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text.

Державна податкова служба України. Офіційний сайт. URL : https://tax.gov.ua/.

Б) Інформація від самого боржника як процесуальний обов'язок. Так, відповідно до п.п. 3–6 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» боржник зобов'язаний: за рішеннями майнового характеру подати виконавцю протягом п'яти робочих днів з дня відкриття виконавчого провадження декларацію про доходи та майно боржника, зокрема про майно, яким він володіє спільно з іншими особами, про рахунки у банках чи інших фінансових установах, про майно, що перебуває в заставі (іпотеці) або в інших осіб, чи про кошти та майно, належні йому від інших осіб, за формою, встановленою Міністерством юстиції України; повідомити виконавцю про зміну відомостей, зазначених у декларації про доходи та майно боржника, не пізніше наступного робочого дня з дня виникнення відповідної обставини; своєчасно з'являтися на вимогу виконавця; надавати пояснення за фактами невиконання рішень або законних вимог виконавця чи іншого порушення вимог законодавства про виконавче провадження.

Учасник виконавчого провадження (боржник / стягувач) може скористатися «Дією» (Єдиний державний вебпортал електронних послуг і пов'язані з ним цифрові інструменти) – державний сервіс-доступ до електронних послуг та електронних відображень / витягів, які формуються на підставі даних, що містяться у державних інформаційних ресурсах і реєстрах, із застосуванням електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг, не є «окремим реєстром» у класичному розумінні. Нормативною основою функціонування вебпорталу «Дія» є Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1137[18]. Тобто, в контексті виконавчого провадження відомості з «Дії» можуть отримати боржник і стягувач як фізичні особи (а також їхні представники, якщо вони діють від імені особи і мають належні повноваження). Фактично, йдеться про *доступ особи до відомостей про саму себе* та отримання / формування електронних документів і довідок, які потім можуть бути подані виконавцю (для ідентифікації, підтвердження адреси реєстрації, місця роботи / страхового стажу, окремих соціальних статусів тощо). Перелік таких сервісів відображений у каталозі послуг порталу. Це легальний канал отримання документів від самої особи, інструмент ідентифікації особи «на місці» (коли учасник пред'являє цифровий документ, а інша сторона / організація може його перевірити через передбачені механізми – через службовий акаунт/шеринг); інструмент підписання електронних звернень учасниками провадження (через віддалений КЕП/Дія.Підпис як різновид електронних довірчих послуг).

«Дія» (Єдиний державний вебпортал електронних послуг) забезпечує боржнику (і загалом будь-якому користувачу щодо себе) доступ до відомостей

[18] Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1137 (редакція від 15.09.2023). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF/ed20230915#Text.

Дія : єдиний портал державних послуг України. URL : https://diia.gov.ua.

про відкриті щодо нього виконавчі провадження[19] як цифровий канал інформування. За своєю природою це є канал е-інформування, який відображає відомості з базової державної інформаційної системи Мін'юсту – з Автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП)[20]. Сервіс «Виконавчі провадження» відображає, зокрема, атрибути виконавчого провадження та пов'язані з ним ідентифікаційні й контактні дані: номер виконавчого провадження, відомості про виконавчий документ / підставу, дані про стягувача та боржника, суму (за наявності майнової складової), а також дані про виконавця / орган виконання. Сервіс «Виконавчі провадження» з «Дії» забезпечує своєчасне інформування боржника, надаючи йому можливість оперативно побачити факт відкриття провадження, його реквізити й у багатьох випадках скорочує шлях до добровільного виконання або до комунікації з виконавцем, сплати боргу онлайн. Отже, «Дія» (сервіс «Виконавчі провадження») є легальним цифровим механізмом персонального доступу до інформації про виконавчі провадження щодо себе; дані відображаються з АСВП, транспарентність тут забезпечується не «новим реєстром», а цифровим каналом комунікації держави з суб'єктом виконавчих процесуальних правовідносин.

В) *Інформація від третіх осіб, які виплачують боржнику доходи (роботодавець/платник доходу).* Відповідно до ч. 2 ст. 69 Закону України «Про виконавче провадження» у разі припинення перерахування коштів стягувачу підприємства, установи, організації, фізичні особи, фізичні особи – підприємці не пізніш як у триденний строк повідомляють виконавцю про причину припинення виплат та зазначають *нове місце* роботи, проживання чи навчання боржника, якщо воно відоме.

Спеціальні процесуальні інструменти, якщо місцезнаходження не встановлюється стандартними каналами. Так, ст. 36 Закону України «Про виконавче провадження», яка носить назву «Розшук боржника, його майна, розшук дитини за виконавчим документом про відібрання дитини», встановлює, що у разі відсутності відомостей про місце проживання, перебування *боржника – фізичної особи*, а також *дитини за виконавчими документами про відібрання дитини* виконавець звертається до *суду* з поданням про винесення ухвали про розшук боржника або дитини.

Ст. 438 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV[21] (ЦПК України) встановлює, що розшук боржника або дитини, привід боржника оголошуються за місцем виконання рішення або за останнім відомим місцем проживання (перебування) боржника або дитини чи місцезнаходженням їхнього майна, або за місцем проживання (перебування) стягувача. Суд має право витребувати від виконавця всі необхідні документи для вирішення

[19] Дія. Виконавчі провадження. URL : https://diia.gov.ua/services/vikonavchi-provadzhennya.

[20] Про затвердження Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження : Наказ Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. № 2432/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12.08.2016 р. за № 1126/29256. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text.

[21] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

питання про оголошення розшуку. Суд розглядає подання виконавця протягом десяти днів.

Розшук *боржника – юридичної особи*, *майна боржника* організовує *виконавець* шляхом подання *запитів* до відповідних органів, установ або проведення *перевірки* інформації про майно чи доходи боржника, що міститься в базах даних і реєстрах, та перевірки майнового стану боржника за місцем проживання (перебування) або його місцезнаходженням.

У разі необхідності розшуку *транспортного засобу боржника* виконавець виносить постанову про такий розшук, яка є обов'язковою для виконання поліцією[22]. Тимчасове затримання та зберігання поліцією на спеціальних майданчиках чи стоянці виявленого за результатами розшуку транспортного засобу боржника здійснюються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Розшук транспортного засобу боржника припиняється в разі його виявлення, про що виконавцем не пізніше наступного робочого дня виноситься постанова про зняття майна з розшуку.

Витрати, пов'язані з розшуком боржника, майна боржника та його зберіганням, дитини за виконавчими документами про відібрання дитини, стягуються з боржника у порядку, встановленому цим Законом.

Відповідно до ст. 76 Закону України «Про виконавче провадження», яка носить назву «Відповідальність за невиконання законних вимог виконавця та порушення вимог цього Закону», за невиконання законних вимог виконавця, порушення вимог цього Закону, у тому числі за несвоєчасне подання або неподання *звітів* про відрахування із заробітної плати та інших доходів боржника, неподання або подання неправдивих *відомостей* про доходи і майновий стан боржника, ненадання боржником на вимогу виконавця *декларації* чи зазначення у декларації неправдивих відомостей або неповідомлення про зміну таких відомостей, неповідомлення боржником про *зміну* місця проживання (перебування) чи місцезнаходження або місця роботи (отримання доходів), а також за *неявку* без поважних причин за викликом виконавця, винні особи несуть відповідальність відповідно до закону. За наявності ознак кримінального правопорушення в діях особи, яка умисно перешкоджає виконанню рішення чи в інший спосіб порушує вимоги закону про виконавче провадження, виконавець складає акт про порушення і звертається до органів досудового розслідування з повідомленням про вчинення кримінального правопорушення.

Прямих заборон виконавцеві у виконавчому провадженні подавати запити про надання інформації щодо третіх осіб законодавство України не містить, натомість, діє згадане вище так зване функціональне обмеження необхідності для здійснення виконавчих дій та для виконання рішення у межах конкретного виконавчого провадження. У разі скарг виконавець має бути готовим довести,

[22] Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

Порядок взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України та органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Наказ МВС України, Мін'юсту України від 30.01.2018 р. № 64/261/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0140-18#Text.

що інформація запитувалася не «з цікавості», «про всяк випадок», а з метою здійснення конкретного виконавчого провадження.

Наприклад, коли виконавець може обґрунтувати, що це необхідно для встановлення майна боржника або майнових прав, на які може бути звернено стягнення, наприклад у ситуаціях спільності майна подружжя чи очевидної афілійованості. Майно, набуте у шлюбі, може стати об'єктом звернення стягнення. Законодавство України визначає підстави, коли це можливо, і, водночас, залишає простір для судового тлумачення[23]. Питання спільної сумісної власності подружжя врегульовано положеннями: ст.ст. 57, 60, 63, 64, 65, ч. 1 ст. 68, ч. 1 ст. 69 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 р. № 2947-III[24] (далі – СК України) та ч. 3 ст. 368, ст. 370, ст. 371, ст. 520 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV [25] (далі – ЦК України). Підстави для накладення стягнення на майно подружжя встановлено ст. 73 СК України[26]. Тому відповідна інформація стосовно другого з подружжя може бути об'єктом запитів виконавця.

Черговий приклад пов'язаний із встановленням фактичного місця проживання дитини через освітній заклад. Виконавець, працюючи з майновими питаннями (зокрема щодо частки у праві власності), направив запит до школи з мотивацією: на виконанні перебуває виконавче провадження; необхідно повідомити, чи навчається дитина в конкретному освітньому закладі і яка форма навчання. Відповідь установи про очну форму навчання дитини та регулярне відвідування нею школи в м. Дніпро виступила непрямим, але вагомим підтвердженням фактичної географії життя сім'ї, що має значення і для встановлення адресної прив'язки, і для оцінки того, як виконавчі дії вплинуть чи не вплинуть на інтереси дитини, офіційне місце проживання якої зареєстроване у м. Львові у квартирі її бабусі.

У виконавчій практиці діє так званий пропорційний підхід: за незначної суми стягнення перевірка інформації про іншого з подружжя боржника чи інших осіб або складні судові ініціативи є економічно й процесуально маловиправданими; натомість за великої заборгованості ймовірність приховування активів зростає,

---

[23] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13.12.2023 р. у справі № 489/1101/21. URL : https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_13_12_2023_roku_u_spravi_489_1101_21/.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.06.2020 р. у справі № 638/18231/15-ц (провадження № 14-712цс19). URL : https://zakononline.ua/court-decisions/show/90458942.

Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07.10.2020 р. № 752/7501/18 (провадження № 61-4114св20). URL : https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92315296&red=10000394e4136c165d974797428c9b76a203e6&d=5.

[24] Сімейний кодекс України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

[25] Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n97.

[26] Стягнення майна подружжя: законодавчі підстави та судова практика. Кабінет Міністрів України : вебсайт. Київ, 25.08.2025. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/stiahnennia-maina-podruzhzhia-zakonodavchi-pidstavy-ta-sudova-praktyka.

Кредитори & подружжя & борги: судова практика : презентація від 21.04.2023 р. / Василь Крат, суддя Верховного Суду. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_kreditori_podr_borgi.pdf.

тому інтенсивність пошуку майна (у тому числі через аналіз сімейного / пов'язаного контексту) зазвичай посилюється. Саме тому у виконавчих провадженнях зі стягнення значних сум виконавець і стягувач частіше «дивляться ширше», але кожного разу ключовим залишається критерій: зв'язок запитуваних відомостей із метою виконання конкретного судового рішення і необхідність таких відомостей для вчинення виконавчих дій.

Отже, легітимність запиту виконавця виникає з існування невиконаного рішення, відкритого виконавчого провадження та причинного зв'язку між інформацією і можливістю виконання (через встановлення майна, доходів, фактичної адреси або точки управління тощо).

Підстави виконання – це судові акти та акти інших юрисдикційних органів, які відповідно до прямої вказівки закону підлягають примусовому виконанню у порядку виконавчого провадження; це зазначені в законі акти юрисдикційних органів, якими підтверджуються суб'єктивні права та обов'язки сторін і засоби захисту та відновлення порушених прав (В. В. Комаров, В. В. Баранкова)[27].

Примусовому виконанню у порядку виконавчого провадження підлягають лише *рішення про присудження*.

Слід розрізняти: *звернення рішення до виконання* та *звернення рішення до примусового виконання*[28].

Виконавчий документ – це виданий відповідно до акта уповноваженого органу чи осадової особи (підстави виконання) документ, складений за чітко визначеною формою, на основі якого органи примусового виконання безпосередньо здійснюють примусове виконання (стягують майно, грошові кошти, примушують боржника вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення)[29]. *Перелік виконавчих документів* (ст. 3) та *вимоги до них* (ст. 4) містяться у Законі України «Про виконавче провадження».

Зауважимо, що на практиці, чим більший розмір заборгованості, тим більше треба витрачати ресурсів щодо пошуку майна. Бо такі боржники готуються до імовірних майбутніх виконавчих проваджень і майно «ховають». Дехто перереєстровує майно на дружину, родичів[30].

Де-юре, попередній пошукові дії стягувача не є умовою для дій виконавця. Закон України «Про виконавче провадження» не встановлює як передумову доступу виконавця до інформації про боржника вимоги, щоби стягувач спочатку здійснив власні заходи розшуку і довів їх безрезультатність. Натомість модель закону інша: відкриття виконавчого провадження пов'язане із поданням виконавчого документа і заяви стягувача виконавцеві; у межах

[27] Виконавче провадження : навч.-практ. посіб. / В. В. Комаров, В. В. Баранкова, В. А. Бігун та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2014. 704 с. С. 37.

[28] Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. 460 с. С. 146–147.

[29] Виконавче провадження : навч. посіб. (у схемах і таблицях) (електронне видання) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 600 с. С. 181.

[30] Крат В. Фраудаторні правочини в ракурсі практики касаційного суду : презентація / Василь Крат ; Верховний Суд. Київ, 25 квітня 2025. URL : https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_fraydat_pravoch_kas_sud.pdf.

відкритого виконавчого провадження виконавець самостійно застосовує передбачені законом інструменти отримання відомостей, необхідних для вчинення виконавчих дій.

Отже, попередні спроби стягувача розшукати інформацію про боржника не є нормативним фільтром доступу виконавця до інформації: юридично достатньою підставою є наявність виконавчого документа та відкритого виконавчого провадження, у межах якого виконавець реалізує свої повноваження з метою виконання рішення.

Де-факто, інформація від стягувача не є умовою, але істотно впливає на швидкість і «глибину» пошуку інформації виконавцем. Те, що стягувач не зобов'язаний попередньо розшукувати боржника чи його майно, не означає, що його відомості стосовно боржника не мають значення. Як випливає з виконавчої практики, стягувач може: надати адресу об'єкта нерухомого майна, яка дозволяє виконавцю здійснити адресний пошук у реєстрах та оцінити «історію» переходу прав на об'єкт; за наявності таких відомостей виконавець (або стягувач, залежно від процесуальної конструкції захисту) отримує підстави для подальших юридичних кроків у випадку «виведення майна» з-під можливого звернення стягнення (оспорювання правочинів / реєстраційних дій у судовому порядку).

Саме це корелює з логікою ч. 3 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження»: у заяві про примусове виконання рішення стягувач має право зазначити відомості, що ідентифікують боржника чи можуть сприяти примусовому виконанню рішення (рахунок/електронний гаманець боржника, місце роботи чи отримання ним інших доходів, конкретне майно боржника та його місцезнаходження тощо), рахунки в банках, небанківських надавачах платіжних послуг для отримання ним коштів, стягнутих з боржника, а також зазначає суму, яка частково сплачена боржником за виконавчим документом, за наявності часткової сплати.

2. Процедури пошуку інформації

Українська модель побудована так, що стягувач (кредитор) може здійснювати початковий, обмежений за обсягом і джерелами пошук інформації самостійно, однак повноцінний і юридично «дієвий» доступ до значної частини відомостей про боржника (передусім, конфіденційних та / або таких, що містять персональні дані, банківську таємницю тощо) забезпечується через виконавця після відкриття виконавчого провадження. Це випливає із конструкції Закону України «Про виконавче провадження»: саме виконавець уповноважений отримувати інформацію, необхідну для вчинення виконавчих дій, у тому числі з державних баз даних і реєстрів, включно з конфіденційною.

Стягувач може здійснювати пошук інформації про боржника самостійно, але, на практиці, він буде неуспішним. За умови, якщо стягувачеві відома конкретна адреса об'єкта нерухомого майна боржника, він може здійснити платний запит в Державний реєстр речових прав на нерухоме майно. Водночас, стягувач не має спеціального мандата на подолання режимів охоронюваної законом таємниці. Наприклад, банківська таємниця: інформація щодо рахунків і операцій клієнта охороняється, а порядок її розкриття є спеціальним. Тому

звернення стягувача напряму до банку із запитом «чи має боржник рахунки / кошти» не створює юридичного обов'язку банку розкрити такі дані стягувачу.

Стягувач може звернутися по допомогу до адвоката (як незалежного професіонала у сфері правничої допомоги) для процесуального супроводу стягнення, підготовки звернень, формування доказової бази, комунікації з органами і контрагентами, а також для отримання певної інформації через адвокатський запит (ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI[31]). Залучення адвоката для отримання чутливої інформації про боржника чи активи боржника не створює автоматично ширшого доступу, ніж має стягувач. Вирішальним є не сам факт представництва адвокатом, а правова підстава доступу до інформації, що охороняється режимом банківської таємниці.

Якщо придбати підписку на YouControl, яка є аналітичною системою, що формує повне досьє на кожну компанію України та ФОП на основі відкритих даних, відстежує зміни в держреєстрах і візуалізує зв'язки між афілійованими особами; містить актуальну інформацію із понад 220 офіційних джерел, а моніторинг щоденно повідомляє про зміни, для ідентифікації боржника і попереднього пошуку його «профілю ризику» та можливих активів / зв'язків можна отримувати / перевіряти, зокрема: ідентифікаційні та реєстраційні дані боржника-юрособи або ФОП (відомості з ЄДР: найменування / ПІБ, код/реєстраційні атрибути, адреса, керівник, засновники, КБВ, статус тощо; незакінчені виконавчі провадження щодо юридичних осіб і ФОП); дані про наявні / потенційні виконавчі ризики та борги (систему інтегровано з Єдиним реєстром боржників (невиконані майнові зобов'язання) та з Автоматизованою системою виконавчого провадження (інформація про виконавчі провадження)); участь у судових процесах боржника (пошук у системі «Судова влада України» (перелік судових справ, де фізична особа є стороною) та Єдиний державний реєстр судових рішень); Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, Публічна кадастрова карта України (земельні ділянки) та Єдиний державний реєстр МВС (транспортні засоби у власності особи); санкційні / комплаєнс-індикатори та податкові маркери (санкційні списки РНБО, списки терористів Держфінмоніторингу, а також дані про суб'єктів господарювання, які мають податковий борг). Користування системою YouControl корисно для попередньої розвідки (pre-enforcement due diligence) і обґрунтування тактики виконання[32]. Отримання інформації про боржника та його активи потребує використання процесуальних механізмів та повноважень виконавця у відкритому виконавчому провадженні.

Правове регулювання захисту персональних даних: Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.[33],

[31] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.

[32] YouControl. Про нас. URL : https://youcontrol.com.ua/about_us/.

[33] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

Конституція України від 28.06.1996 р.[34], Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-XII[35], Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. № 2939-VI[36], Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. № 2297-VI[37], Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних» від 08.01.2014 р. № 1/02-14[38], Роз'яснення Міністерства юстиції України «Деякі питання практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних» від 21.12.2011 р.[39], Роз'яснення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Роз'яснення до Типового порядку обробки персональних даних» від 08.01.2014 р.[40] *Санкції:* ст. 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X[41] «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних»; ст. 182 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III «Порушення недоторканності приватного життя»[42]. Отже, пошук інформації про боржника може вважатися зловживанням тоді, коли він виходить за межі легітимної мети – забезпечення виконання рішення, всупереч режиму професійної таємниці. Українське інформаційне законодавство фіксує принципи правомірності одержання / використання інформації та захищеності особи від втручання в особисте і сімейне життя. Водночас, воно встановлює, що реалізація права на інформацію не повинна порушувати права та законні інтереси інших осіб. Так само право на інформацію може бути обмежене законом, зокрема для захисту прав інших людей. Зловживання, на нашу думку, найчастіше може проявлятися у таких моделях: збір «про всяк випадок» надмірного масиву персональних даних чи відомостей про майно, який не має причинного зв'язку з виконанням конкретного рішення; використання нелегальних каналів доступу (несанкціонований доступ до баз / систем; підкуп / виманювання даних;

[34] Конституція України : Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

[35] Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

[36] Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

[37] Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

[38] Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних : Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 р. № 1/02-14. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1_02715-14/paran11#n11.

[39] Деякі питання практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних» : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 21.12.2011 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0076323-11#Text.

[40] Роз'яснення до Типового порядку обробки персональних даних : Роз'яснення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001715-14#Text.

[41] Кодекс України про адміністративні правопорушення : Кодекс України; Закон, Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

[42] Кримінальний кодекс України : Кодекс від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

«посередники» без правової підстави); подальше використання інформації не для виконання рішення, а для тиску, репутаційного ураження, публічного розголосу, шантажу тощо.

Інформаційний пошук виконавцем у більшості категорій виконавчих проваджень вибудовується не як унікальна процедура «під конкретний вид вимоги», а як типовий, стандартизований алгоритм (стандартний набір інформаційно-пошукових дій), який повторюється від провадження до провадження. Законодавець встановлює для виконавця універсальне завдання: забезпечити реальне виконання рішення шляхом виявлення майна / доходів боржника, накладення арешту, звернення стягнення, організації реалізації тощо. Тому базові інформаційні запити та перевірки (до реєстрів, держорганів, фондів, податкових органів, банківських установ у передбаченому законом порядку) є типовими для більшості майнових стягнень і не потребують якогось особливого режиму, залежно від виду виконавчого документа. Українська система примусового виконання рішень опирається на єдиний універсальний механізм інформаційного забезпечення виконання, який адаптується під конкретну справу уже на рівні тактики.

Логіка економічної недоцільності запитів до численних органів за відносно незначної суми боргу має під собою, серед іншого, законодавче обмеження щодо єдиного житла боржника. Відповідно до ч. 7 ст. 48 Закону України «Про виконавче провадження» у разі якщо сума, що підлягає стягненню за виконавчим провадженням, не перевищує 20 розмірів мінімальної заробітної плати (172 940 грн – станом на 2026 р.), звернення стягнення на єдине житло боржника та земельну ділянку, на якій розташоване таке житло, не здійснюється. У такому разі виконавець зобов'язаний вжити заходів для виконання рішення за рахунок іншого майна боржника. За ст. 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2026 рік» від 03.12.2025 р. № 4695-IX[43] установлено з 01.01.2026 р. мінімальну заробітну плату: у місячному розмірі – 8647 гривень; у погодинному розмірі – 52 гривні.

Звідси випливає висновок: якщо у виконавця є підстави вважати, що в боржника з нерухомості наявне лише єдине житло, то витрати часу й коштів на додаткову технічну інвентаризаційну / архівну перевірку можуть не давати результативності / виконуваності рішення суду, бо навіть підтвердження наявності такого активу у боржника не конвертується у можливість звернення стягнення (до порогу 20 МЗП). Тому виконавець раціонально фокусується на «інших» активах: коштах / рахунках, офіційних доходах, рухомому майні, корпоративних правах тощо.

Виконавець діє з урахуванням принципів співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями (п. 8 ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження», п. 9 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів») та процесуальної економії: інтенсивність та вартість пошуку інформації корелюють не з формальними умовами доступу до даних, а з

[43] Про Державний бюджет України на 2026 рік: Закон України від 03.12.2025 р. № 4695-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4695-20#Text.

очікуваною здатністю конкретного активу реально забезпечити виконання рішення з урахуванням законодавчих обмежень на звернення стягнення.

Виконавець може скерувати запити будь-куди. До прикладу, можна скерувати запит в ОСББ (Об'єднання Співвласників Багатоквартирного Будинку), чи проживає за такою-то адресою боржник. Очільник ОСББ може відповісти: «нам невідомо», а може вийти за адресою і скласти Акт фактичного місця проживання особи, чи проживає там така людина, чи не проживає. Стосовно санкцій за невиконання вимог виконавця, то приписи розділу XIV Інструкції з організації примусового виконання рішень[44] у системному зв'язку зі ст. 76 Закону України «Про виконавче провадження» формують рамку відповідальності у сфері прозорості активів і доступу виконавця до інформації про боржника від третіх осіб. За загальним правилом, запити / вимоги виконавця є обов'язковими, а інформаційна компетенція виконавця охоплює отримання необхідних для виконання рішення відомостей, у тому числі конфіденційних. У цьому контексті посилання третьої особи на «конфіденційність», «комерційну таємницю», «професійну таємницю» саме по собі не є універсальною підставою для ігнорування законної вимоги виконавця, оскільки розкриття інформації у відповідь на законну вимогу виконавця відбувається в силу прямої вказівки закону та для цільової мети виконання рішення в конкретному виконавчому провадженні.

Якщо порушення має ознаки адміністративного правопорушення (зокрема, порушення законних вимог виконавця фізичними, юридичними чи посадовими особами), Інструкція закріплює такий процесуальний алгоритм: складання протоколу за встановленою формою; вимоги до змісту протоколу (ст. 256 КУпАП[45]); роз'яснення прав особі (ст. 63 Конституції України[46] та ст. 268 КУпАП); вручення / надіслання; реєстрація; направлення протоколу з матеріалами до компетентного суду у визначений строк (для протоколів приватного виконавця щодо ст. 188-13 КУпАП – протягом 3 робочих днів).

Якщо у діях боржника або інших осіб є ознаки кримінального правопорушення (ст.ст. 342, 343, 382, 388 КК України[47] – опір виконавцю; втручання в діяльність виконавця; умисне невиконання судового рішення / перешкоджання виконанню; незаконні дії з арештованим / описаним майном тощо), виконавець: складає акт про порушення та звертається до органів досудового розслідування / поліції з повідомленням.

Отже, виконавець визначає строк у запиті / вимозі, а невиконання «у встановлений виконавцем строк» або ігнорування законної вимоги є

[44] Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text.

[45] Кодекс України про адміністративні правопорушення : Кодекс України; Закон, Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

[46] Конституція України : Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

[47] Кримінальний кодекс України : Кодекс від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

юридичною підставою для запуску процедур відповідальності за ст. 76 Закону України «Про виконавче провадження».

Державний реєстр виборців[48] (ДРВ) є виборчим реєстром, тобто інформаційним ресурсом, призначеним, передусім, для організації виборів / референдумів і ведення списків виборців. ДРВ акумулює персональні дані виборця, так звану «виборчу адресу» (адресна прив'язка виборця для цілей голосування). Через особистий кабінет виборця в ДРВ особа може перевірити, чи включена вона до Реєстру, а також актуальність своїх персональних даних, виборчої адреси / дільниці, і подати звернення щодо виправлення або зміни відповідних відомостей. Для виконавця як джерело для встановлення місця проживання / перебування боржника ДРВ містить цінну інформацію – його виборчу адресу, однак, Закон встановлює цілі використання персональних даних ДРВ: вони можуть застосовуватися лише для виборчих / референдумних процедур та низки спеціально перелічених законом випадків; використання персональних даних Реєстру для інших цілей можливе виключно за рішенням суду (ч. 10 ст. 26 Закон України «Про Державний реєстр виборців» від 22.02.2007 р. № 698-V).

Єдиний державний демографічний реєстр[49] *(ЄДДР)* є електронною системою, що містить захищену інформацію про особу та документи, які їй видаються, слугуючи для ідентифікації, захисту та поширення даних, а унікальний номер запису в ньому (УНЗР)[50] є незмінним цифровим ідентифікатором, що міститься на ID-картці особи. Реєстр забезпечує централізоване зберігання відомостей про українців, їхні документи, біометричні дані (фото, підпис), а також є підґрунтям для видачі паспортів та інших посвідчень. Які відомості про особу містяться в ЄДДР визначено ст. 7 Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20.11.2012 р. № 5492-VI.

Державний реєстр фізичних осіб – платників податків[51] (ДРФО) для виконавця як суб'єкта владних повноважень у межах відкритого виконавчого провадження і виключно за критерієм необхідності для вчинення виконавчих

---

[48] Державний реєстр виборців : офіційний веб-сайт. URL : https://www.drv.gov.ua/portal/cm?start.

Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22.02.2007 р. № 698-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text.

[49] Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text.

Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації : Постанова Кабінету Міністрів України № 784. Київ, 18 жовтня 2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2017-%D0%BF#Text.

[50] Унікальний номер запису в ЄДДР: що це та де шукати. Міністерство внутрішніх справ України. Київ, 14.11.2023. URL : https://mvs.gov.ua/news/unikalnii-nomer-zapisu-v-jeddr-shho-ce-ta-de-sukati.

[51] Про затвердження Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків : Наказ Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25.10.2017 р. за № 1306/31174. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#top.

дій (мета запиту: ідентифікація боржника, встановлення джерел доходу / податкового агента, верифікація податкової адреси тощо) містить цінну інформацію. ДРФО є інструментом податкового обліку і містить не лише ідентифікаційний профіль фізичної особи, а й блоки відомостей про доходи та податкових агентів, а також (за наявності) про підприємницьку / незалежну професійну діяльність. З ДРФО можуть підтверджуватися / уточнюватися: прізвище, ім'я, по батькові; дата та місце народження; задекларване / зареєстроване місце проживання (перебування) як «податкова адреса» у логіці податкового обліку; громадянство; реквізити документа, що посвідчує особу; (за наявності) унікальний номер запису в демографічному реєстрі; відомості, які дозволяють зрозуміти, звідки боржник отримує дохід (хто є податковим агентом) і які обсяги доходів декларуються / виплачуються (джерела отримання доходів; суми нарахованого (виплаченого) доходу; суми нарахованого (перерахованого) податку і військового збору). У виконавчій практиці відомості з ДРФО дають можливість встановлення роботодавця боржника / платника доходу, що є корисним для звернення стягнення на заробітну плату та інші доходи; відомості з ДРФО дають можливість перевірки наявності системного офіційного доходу боржника, відсіювання хибних версій про місце роботи, підсилення доказовості реального майнового стану боржника. У реєстраційних даних ДРФО передбачено окремий блок щодо фізичних осіб – підприємців та осіб, які провадять незалежну професійну діяльність: реєстраційні дані, місце провадження діяльності, види діяльності, система оподаткування та пов'язані атрибути обліку. Виконавцеві для виконання рішення потрібен так званий економічний профіль боржника, що допомагає шукати не стільки місце проживання, скільки місця концентрації активів / доходів (офіс, торгові точки, склади, місця надання послуг), а також коректно планувати тактику звернення стягнення (серед іншого, через витребування інформації від контрагентів / платників, де це правомірно). Позаяк, запит виконавця має бути цільовим і обґрунтованим, таким, що містить причинний зв'язок між запитуваними даними та виконанням рішення. Без згоди передача даних з ДРФО можлива, зокрема, коли це прямо передбачено законом або за рішенням суду.

Єдина інформаційна система соціальної сфери (ЄІССС)[52] за задумом законодавця є інтегрованою державною ІТ-інфраструктурою соціальної сфери; її ключовим реєстровим компонентом є *Єдиний соціальний реєстр (ЄСР)* як база даних, у якій акумулюються персональні дані та інші відомості, необхідні для адміністрування соціальної підтримки (ідентифікація особи, базові анкетні / контактні дані, адресні відомості, а також інформація щодо призначення / отримання соціальної підтримки, соціальні статуси тощо). У практиці примусового виконання рішень юрисдикційних органів релевантними для виконавця є відомості, які потенційно можуть бути отримані через відповіді на

[52] Про Єдину інформаційну систему соціальної сфери : Закон України від 18.09.2025 р. № 4607-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4607-20#Text.

Про затвердження Положення про Єдину інформаційну систему соціальної сфери : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 404. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/404-2021-%D0%BF/ed20210414#Text.

запити суб'єктів соціальної сфери, і охоплюють: інформацію про соціальні статуси, які мають значення для тактики виконання (наприклад, статус ВПО, наявність / категорія соціальної підтримки, інші статуси, які впливають на джерела доходу та межі звернення стягнення); інформацію про соціальні виплати (види, періодичність та факт отримання соціальної підтримки тощо).

Державний реєстр загальнообов'язкового державного соціального страхування (реєстр застрахованих осіб)[53] формує та веде Пенсійний фонд України; реєстр забезпечує, зокрема, облік / ідентифікацію застрахованих осіб і накопичення та обробку інформації про страховий стаж і заробітну плату (дохід), а також про право на страхові виплати. Релевантними для примусового виконання є такі відомості: про страхувальника та зайнятість (по суті – де особа працює / у кого перебуває в трудових або цивільно-правових відносинах), оскільки джерелами наповнення реєстру є звітність страхувальників і повідомлення про прийняття працівника на роботу; про дохідну базу та страховий стаж (у реєстрі накопичуються персоніфіковані відомості щодо нарахувань, страхових внесків, трудового / страхового стажу, а також інші показники, які відображають періоди зайнятості і характер доходу; про набуття права на страхові виплати (у т.ч. пенсійні виплати через електронні пенсійні справи як джерело формування реєстру), що практично дає змогу встановити факт отримання пенсії / страхових виплат і, відповідно, належного платника, якому можуть бути адресовані постанови виконавця про звернення стягнення на доходи. Виконавець подає запити про потрібну інформацію до Пенсійного фонду.

Переважна більшість реєстрів є *загальнодержавними (централізованими) й електронними*. Доступ до державних реєстрів не є вільним, а реалізується лише в межах визначених законом повноважень, процедур та цілей обробки даних. Суб'єкт доступу (зокрема, виконавець) не на власний розсуд отримує відомості, а діє у межах нормативно встановленого механізму (запит / вимога, встановлений канал взаємодії, форма та обсяг даних, фіксація доступу, строки надання тощо). Регламентація доступу до реєстрів має багаторівневий характер: на рівні закону визначається мета доступу та коло суб'єктів, уповноважених отримувати інформацію; на рівні підзаконного регулювання конкретизуються техніко-організаційні правила доступу, включно з ідентифікацією користувача, обліком звернень, форматом витягів / довідок, правилами

[53] Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text.

Способи отримання інформації : Інформаційна сторінка вебпорталу Пенсійного фонду України. 21.12.2016. URL : https://www.pfu.gov.ua/2799-sposobi-otrimannya-informatsiyi/.

Пенсійний фонд України. Як користуватися Реєстром застрахованих осіб на вебпорталі електронних послуг Пенсійного фонду України – роз'яснення відомства. Урядовий портал. Київ, 24.06.2022. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/yak-koristuvatisya-reyestrom-zastrahovanih-osib-na-veb-portali-elektronnih-poslug-pensijnogo-fondu-ukrayini-rozyasnennya-vidomstva.

захисту інформації та, за потреби, платністю адміністративної послуги чи витягу тощо.

Платність / безоплатність доступу до реєстрів має змішаний характер і залежить від суб'єкта, який ініціює отримання відомостей, а також від юридичної природи запитуваної інформації (публічна інформація, адміністративна послуга у формі витягу, інформація з обмеженим доступом тощо) та каналу її надання. Для приватної особи (у тому числі стягувача) доступ нерідко реалізується через механізми платних витягів / довідок або сервісів, де оплата є елементом адміністративної процедури чи сервісної моделі отримання даних (особливо коли йдеться про витяг встановленої форми). Натомість для виконавця, який діє у межах відкритого виконавчого провадження та реалізує законні повноваження щодо одержання необхідної інформації для вчинення виконавчих дій, у переважній більшості випадків характерним є безоплатний доступ / надання відповіді на запит або вимогу. Це випливає з публічно-правової природи виконавчої функції і з того, що надання інформації здійснюється не як «сервіс» на користь приватної особи, а як виконання юридичного обов'язку адресата вимоги сприяти реалізації примусового виконання рішення суду чи іншого юрисдикційного органу в межах компетенції виконавця. Концептуально для виконавця домінує безоплатність як прояв інституційного забезпечення ефективності виконання рішень.

Де-юре, в Україні діє презумпція доступності інформації для цілей виконавчого провадження. Де-факто, доступ до державних реєстрів і пов'язаних інформаційних ресурсів у виконавчому провадженні подекуди може створювати деякі практичні труднощі. Доступ виконавця до інформації з реєстрів у переважній більшості випадків реалізується не як «вільний перегляд», а як отримання інформації у врегульованому процедурному порядку (запит / вимога, електронна взаємодія, встановлений регламент тощо). Тобто, що швидкість пошуку інформації залежить від нормативно визначених каналів, технічної інтеграції та адміністративної дисципліни держателя реєстру, а не лише від наявності у виконавця повноваження. Можуть бути певні технічні та інтероперабельні труднощі: фрагментарність інтеграцій, відмінність форматів даних, різна якість реєстрових записів, тимчасова недоступність сервісів тощо. «Людський фактор». Отже, труднощі доступу до реєстрів мають не стільки юридичний, скільки процедурно-технічний і організаційний характер: право на отримання відомостей існує, але ефективність його реалізації визначається інтероперабельністю систем, дисципліною держателів, якістю ідентифікації боржника, а також ресурсними межами конкретного провадження. Українська модель судочинства і примусового виконання на шляху відходу від паперового листування, проте, паперова форма документообігу паралельно існує[54].

[54] Рабко Т. Електронне судочинство: Сучасні виклики та реалії : посіб. Київ : Вища школа адвокатури НААУ, 2024. 97 с. URL : https://drive.google.com/file/d/17X_4kPS1E39Zdyp9-S_97_GDKus5a2zE/view.

Рабко Т. Цифровізація виконання судових рішень в Україні: теорія та практика: Посібник. Вища школа адвокатури НААУ. Київ, 2025. URL : https://drive.google.com/file/d/1j6iKlElwa3waBADjSb7PR2fAZ89kOQcL/view.

ВИСНОВКИ

Встановлення місцезнаходження боржника є не допоміжною, а базовою процесуальною передумовою ефективного примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів: без достовірної ідентифікації та верифікації даних стосовно боржника неможливі ані належне повідомлення, ані своєчасне застосування заходів примусового виконання. Зміст цієї діяльності охоплює пошук та підтвердження офіційного місцезнаходження (реєстраційних даних), встановлення фактичної локації / каналів комунікації, що має самостійне значення для тактики виконання та досягнення мети виконавчого провадження. Інформаційний пошук у виконавчому провадженні має здійснюватися в межах принципів законності, цільовості та пропорційності: допустимими є лише ті запити і способи збору даних, які мають причинний зв'язок з конкретними виконавчими діями й не перетворюються на контроль за приватним життям боржника.

Цифровізація (АСВП, електронний документообіг, е-сервіси комунікації) об'єктивно підвищує оперативність і стандартизацію процедур, однак, водночас, посилює ризики формалізму та алгоритмізації без належного врахування індивідуальних обставин, що потребує чітких процесуальних запобіжників і судового/адміністративного контролю в конфліктних ситуаціях.

Доступ виконавця до інформації з реєстрів і від третіх осіб має змішану природу: він одночасно є інструментом ефективності та потенційним джерелом втручання у приватність, а тому вимагає посилення режиму конфіденційності, дисципліни обігу документів та відповідальності за неправомірне розголошення. Практичні труднощі встановлення місцезнаходження боржника зазвичай породжуються фрагментарністю даних, різними стандартами їх актуальності у реєстрах, організаційними бар'єрами доступу, а також поведінковими стратегіями ухилення. В умовах особливих правових режимів (зокрема воєнного стану) значення цього блоку зростає: мобільність населення, переміщення, ризики втрати документів і архівів, тимчасова недоступність окремих територій вимагають адаптивних процедур, але не виправдовують зниження стандартів правової визначеності та захисту персональних даних. Режим використання та зберігання отриманої інформації про боржника має будуватися на підході: мінімально достатньо – для конкретної мети – на обмежений строк. Повторне використання даних допустиме лише настільки, наскільки воно відповідає меті виконання й не порушує меж конфіденційності та прав інших учасників.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено проблематику встановлення місцезнаходження боржника як ключову інформаційно-процесуальну передумову ефективного примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів й належного гарантування прав учасників виконавчого провадження. Розкрито зміст і межі пошуку та верифікації відомостей про боржника крізь призму принципів законності, цільовості й пропорційності, а також вимог конфіденційності та захисту персональних даних. Обґрунтовано, що цифровізація (АСВП, електронні канали взаємодії, е-документообіг) підвищує

оперативність і стандартизацію процедур, водночас, породжуючи ризики надмірного формалізму й алгоритмізації без урахування індивідуальних обставин. Систематизовано основні джерела інформації про боржника та окреслено практичні бар'єри доступу до них (фрагментарність даних, різна актуальність реєстраційних відомостей, організаційні обмеження, поведінкові стратегії ухилення). Аргументовано, що в умовах воєнного стану та інших особливих правових режимів інформаційні труднощі загострюються, що потребує адаптивних процедур отримання і перевірки даних за умови незниження стандартів правового захисту. Визначено вимоги до використання, повторного застосування та зберігання отриманої інформації за моделлю «мінімально достатньо – для конкретної мети – на обмежений строк», із запобіжниками від неправомірного розголошення. Запропоновано вдосконалення правового регулювання і цифрової інфраструктури доступу до даних, спрямовані на досягнення балансу між результативністю виконання та процесуальними гарантіями захисту прав людини.

Ключові слова: боржник і стягувач, виконавче провадження, виконавчі документи, виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, державний / приватний виконавець, захист прав особи у виконавчому провадженні, заходи примусового виконання, звернення стягнення, оскарження діянь виконавця, підстави виконання, суд, ухвала / рішення / акт суду, цифровізація і штучний інтелект

Література:

1. YouControl. URL : https://youcontrol.com.ua/about_us/.
2. Виконавче провадження : навч. посіб. (у схемах і таблицях) (електронне видання) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 600 с. С. 181.
3. Виконавче провадження : навч.-практ. посіб. / В. В. Комаров, В. В. Баранкова, В. А. Бігун та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2014. 704 с. С. 37.
4. Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. 460 с. С. 146–147.
5. Державна міграційна служба України. Офіційний сайт. URL : https://dmsu.gov.ua/.
6. Державна податкова служба України. Офіційний сайт. URL : https://tax.gov.ua/.
7. Державний реєстр виборців : офіційний веб-сайт. URL : https://www.drv.gov.ua/portal/cm?start.
8. Деякі питання практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних» : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 21.12.2011 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0076323-11#Text.
9. Дія : єдиний портал державних послуг України. URL : https://diia.gov.ua.
10. Дія. Виконавчі провадження. URL : https://diia.gov.ua/services/vikonavchi-provadzhennya.

11. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : безкоштовний запит / Міністерство юстиції України. URL : https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search.

12. Єдиний реєстр боржників. URL : https://erb.minjust.gov.ua/#/search-debtors.

13. Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text.

14. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Кодекс України; Закон, Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

16. Конституція України : Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

17. Крат В. Фраудаторні правочини в ракурсі практики касаційного суду : презентація / Василь Крат ; Верховний Суд. Київ, 25 квітня 2025. URL : https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_fraydat_pravoch_kas_sud.pdf.

18. Кредитори & подружжя & борги: судова практика : презентація від 21.04.2023 р. / Василь Крат, суддя Верховного Суду. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_kreditori_podr_borgi.pdf.

19. Кримінальний кодекс України : Кодекс від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

20. Пенсійний фонд України. Офіційний сайт. URL : https://www.pfu.gov.ua/.

21. Пенсійний фонд України. Як користуватися Реєстром застрахованих осіб на веб-порталі електронних послуг Пенсійного фонду України – роз'яснення відомства. Урядовий портал. Київ, 24.06.2022. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/yak-koristuvatisya-reyestrom-zastrahovanih-osib-na-veb-portali-elektronnih-poslug-pensijnogo-fondu-ukrayini-rozyasnennya-vidomstva.

22. Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1137 (редакція від 15.09.2023). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF/ed20230915#Text.

23. Податковий кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

24. Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#Text.

25. Порядок взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України та органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Наказ МВС України, Мін'юсту України від 30.01.2018 р. № 64/261/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0140-18#Text.

26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.06.2020 р. у справі № 638/18231/15-ц (провадження № 14-712цс19). URL : https://zakononline.ua/court-decisions/show/90458942.

27. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13.12.2023 р. у справі № 489/1101/21. URL : https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_13_12_2023_roku_u_spravi_489_1101_21/.

28. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 07.10.2020 р. № 752/7501/18 (провадження № 61-4114св20). URL : https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92315296&red=10000394e4136c165d974797428c9b76a203e6&d=5.

29. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.

30. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n617.

31. Про Державний бюджет України на 2026 рік: Закон України від 03.12.2025 р. № 4695-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4695-20#Text.

32. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22.02.2007 р. № 698-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text.

33. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31-32. ст. 263. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15/conv#Text.

34. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

35. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text.

36. Про Єдину інформаційну систему соціальної сфери : Закон України від 18.09.2025 р. № 4607-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4607-20#Text.

37. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних : Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 р. № 1/02-14. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1_02715-14/paran11#n11.

38. Про затвердження Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження : Наказ Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. № 2432/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12.08.2016 р. за № 1126/29256. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text.

39. Про затвердження Положення про Державну міграційну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 360. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text.

40. Про затвердження Положення про Єдину інформаційну систему соціальної сфери : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 404. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/404-2021-%D0%BF/ed20210414#Text.

41. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF/ed20230101#Text.

42. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21.

43. Про затвердження Положення про реєстрацію фізичних осіб у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків : Наказ Міністерства фінансів України від 29.09.2017 р. № 822, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25.10.2017 р. за № 1306/31174. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1306-17#top.

44. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 227. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text.

45. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2007 р. № 1064. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1064-2007-%D0%BF#Text.

46. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації : Постанова Кабінету Міністрів України № 784. Київ, 18 жовтня 2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2017-%D0%BF#Text.

47. Про затвердження Порядку надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Наказ Міністерства юстиції України від 05.05.2023 р. № 1692/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 08.05.2023 р. за № 750/39806. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-23?lang=uk#Text.

48. Про затвердження Порядку формування і ведення Єдиного реєстру приватних виконавців України : Наказ Міністерства юстиції України; Порядок від 05.08.2016 р. № 2431/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1125-16#Text.

49. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

50. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text.

51. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

52. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

53. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text.

54. Рабко Т. Електронне судочинство: Сучасні виклики та реалії : посіб. Київ : Вища школа адвокатури НААУ, 2024. 97 с. URL : https://drive.google.com/file/d/17X_4kPS1E39Zdyp9-S_97_GDKus5a2zE/view.

55. Рабко Т. Цифровізація виконання судових рішень в Україні: теорія та практика: Посібник. Вища школа адвокатури НААУ. Київ, 2025. URL : https://drive.google.com/file/d/1j6iKlElwa3waBADjSb7PR2fAZ89kOQcL/view.

56. Реєстр приватних виконавців України. Асоціація приватних виконавців України. Офіційний сайт. URL : https://apvu.com.ua/reyestrpv.

57. Роз'яснення до Типового порядку обробки персональних даних : Роз'яснення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001715-14#Text.

58. Сімейний кодекс України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

59. Способи отримання інформації : Інформаційна сторінка вебпорталу Пенсійного фонду України. 21.12.2016. URL : https://www.pfu.gov.ua/2799-sposobi-otrimannya-informatsiyi/.

60. Стягнення майна подружжя: законодавчі підстави та судова практика. Кабінет Міністрів України : вебсайт. Київ, 25.08.2025. URL : https://www.kmu.gov.ua/news/stiahnennia-maina-podruzhzhia-zakonodavchi-pidstavy-ta-sudova-praktyka.

61. Унікальний номер запису в ЄДДР: що це та де шукати. Міністерство внутрішніх справ України. Київ, 14.11.2023. URL : https://mvs.gov.ua/news/unikalnii-nomer-zapisu-v-jeddr-shho-ce-ta-de-sukati.

62. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n97.

63. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

Information about the author:
Verba Olha Bohdanivna,
Candidate of Juridical Sciences, Docent,
Associate Professor at the Department of Civil Law
and Civil Procedure, Institute for Law,
Psychology and Innovative Science,
Lviv Polytechnic National University,
12, Stepan Bandera Street, Lviv, 79013, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-3

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ПРОВЕДЕННЯМ ОКРЕМИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Волобуєв А. Ф.

ВСТУП

Судовий контроль, як самостійний інститут кримінального процесу, з'явився у правовій площині України тільки після прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. (далі КПКУ). На стадії досудового розслідування він здійснюється як на превентивному рівні (надання дозволу на проведення окремих процесуальних дій), так й на рівні оскарження дій чи бездіяльності дізнавача, слідчого, прокурора. Примітним у цьому зв'язку є слідчий суддя – окремий суб'єкт кримінального провадження, який наділений контрольними повноваженнями щодо органів досудового розслідування. Є очевидним, що істотне оновлення кримінального процесуального законодавства відбулося в контексті впровадження європейських правових стандартів. Але на цьому шляху виникли й певні проблеми як з точки зору формулювання в законодавстві певних процедур, обсягу і деталізації судового контролю, так й практики реалізації процесуальних приписів. Нажаль, нерідкими є невиконання положень Європейської конвенції з прав людини, Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України органами досудового розслідування, процесуальні дії яких ще слабо контролюються судами. Це призводить до подання чисельних скарг проти України в Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ) щодо порушення процесуальних прав підозрюваних на стадії досудового розслідування, які задовольняються рішеннями ЄСПЛ з вказівкою на незадовільний стан дотримання європейських правових стандартів, імплементованих в українське національне законодавство. І такі порушення повинні підлягати ефективному контролю, який має здійснюватися слідчим суддею і судом, оскільки тільки судовий контроль є найбільш ефективним засобом гарантування швидкого, повного та неупередженого кримінального провадження на шляху вирішення його завдань, визначених статтею 2 КПКУ.

Є підстави для констатації, що процесуальні дії під час досудового розслідування здійснюються не завжди послідовно, з певними суперечностями, які зумовлені минулими доктринальними уявленнями у свідомості теоретиків і практиків. Зокрема, це стосується не декларативного, а реального впровадження верховенства права, презумпції невинуватості, заборони дискримінації людини за певною ознакою у кримінальному провадженні. Головною проблемою українського кримінального судочинства на даний час є прагнення окремих учасників кримінального провадження діяти за застарілими правилами та уявленнями, що формувалися в соціалістичному і постсоціалістичному періоді розвитку суспільства і держави. Замість усвідомлення вимог чинних норм закону є намагання з боку органів досудового

розслідування тлумачити їх у проекції правил, що діяли в минулому. Особливо гостро ця проблематика стосується інституту затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, тримання її під вартою, проведення обшуків. Видається, що удосконалення практики застосування вказаних процесуальних інститутів значною мірою залежить від належного здійснення судового контролю.

1. Судовий контроль затримання підозрюваного у світлі європейських правових стандартів

Кримінальне процесуальне законодавство України наразі знаходиться у фазі активного впровадження європейських правових стандартів щодо затримання підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень і тримання їх під вартою. В ст. 5 Європейської конвенції з прав людини проголошено, що ніхто не може бути позбавлений свободи, окрім випадків: законного арешту (затримання особи) здійсненого з метою допровадження затриманої особи до судового органу і при існуванні обґрунтованої підозри у правопорушенні; необхідності запобігти вчиненню особою правопорушення або її втечу після його скоєння (пункт с, частина 1)[1]. Ці положення знайшли відтворення у статті 29 Конституції України, згідно якої ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом, а кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання[2]. Порядок і форма практичної реалізації вказаних приписів встановлюється низкою статей КПКУ. Але, як цілком справедливо зазначає Михайло Гузела, розроблення і неухильне дотримання дієвого механізму забезпечення прав затриманих осіб у світлі положень Конвенції і практики ЄСПЛ, постійно мають бути в полі зору науковців і практиків[3].

Кримінально-процесуальний інститут затримання є одним із найважливіших в аспекті забезпечення належної правової форми при здійсненні кримінального провадження. Разом з гармонізацією кримінального процесуального законодавства України, втіленням європейських стандартів дотримання прав людини повинно відбутися й усвідомлення необхідності удосконалення практики їх реалізації, звільнення від минулих стереотипних уявлень. Проблемність правозастосування інституту затримання зумовлена необхідністю збалансування публічного інтересу і прав особи, щодо якої є підстави для обмеження її свободи, з метою забезпечення виконання нею своїх процесуальних обов'язків у кримінальному провадженні. Досягнення справедливого балансу між захистом публічного інтересу, прав потерпілого і

[1] Європейська конвенція з прав людини (1950). Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289

[2] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#Text

[3] Гузела Михайло (2020). Проблема затримання як заходу кримінального процесуального примусу: забезпечення прав затриманого в світлі ст. 5 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія "Юридичні науки". № 4(28), С. 240, 243. DOI: http://doi.org/10.23939/law2020.28.238.

конституційним правом особи, яка піддається тимчасовому обмеженню волі при затриманні, є необхідною умовою виконання належної процесуальної форми. Але в цьому аспекті чинне кримінальне процесуальне законодавство потребує удосконалення.

Перш за все, потрібно зазначити, що затримання підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення є виключним заходом забезпечення ефективності досудового розслідування, який полягає у спонуканні підозрюваного до виконання ним своїх процесуальних обов'язків. Сутність цього заходу полягає в обмеженні на певний строк свободи місцезнаходження і пересування затриманої особи і гарантування у такий спосіб виконання нею процесуальних обов'язків підозрюваного. В КПКУ вирізняються такі затримання підозрюваного: 1) затримання на підставі судового дозволу (ухвали) для здійснення приводу з метою забезпечення розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу (передбачене статтями 187-191 КПКУ); 2) затримання без судового дозволу (ухвали) (передбачене статтями 207-213, 298-2, 298-3 КПКУ). Ці види затримання суттєво відрізняються один від одного низкою приписів з точки зору дотримання прав людини[4]. Найбільш проблемним у цьому аспекті є затримання особи без судового дозволу (ухвали), яке супроводжується триманням під охороною, строк якого не може бути більшим сімдесяти двох годин з моменту затримання. Така особа утримується у місцях несвободи і не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання повинна бути доставлена до суду з клопотанням про обрання стосовно неї запобіжного заходу або бути звільнена (ст. 211 КПКУ).

Встановлений порядок затримання особи без судового дозволу є обов'язковою правовою процедурою, дотримання якої є гарантією від свавілля державних правоохоронних структур, порушення прав людини. Важливість процесуальної форми затримання полягає й у тому, що вона забезпечує достовірність і допустимість отриманих доказів під час реалізації цієї дії. Цей нюанс міститься у тому, що затримання особи під час вчинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення або відразу після цього є процесуальною дією, яка фактично проводиться до відкриття кримінального провадження (до внесення відомостей до ЄРДР). Тобто затримання є процесуальною дією, яка хоча і проводиться до початку досудового розслідування, але є елементом кримінального провадження (п. 10 ст. 3 КПКУ). Її метою є, перш за все, припинення правопорушення, але разом із тим нею закладаються й основи доказування у кримінальному провадженні. З врахуванням даної перспективи затримання повинно супроводжуватися проведенням особистого обшуку та оглядом місця затримання (підозрюваний може намагатися позбавитися від речових доказів вчинення кримінального правопорушення). Відтак належне процесуальне оформлення затримання без судового дозволу (ухвали), є принципово важливим для забезпечення

[4] Волобуєв А. Ф. (2024). Затримання як захід забезпечення належної правової процедури у кримінальному процесі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 86. Ч. 5. С. 39–45. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.5.

вирішення завдань кримінального провадження з дотриманням приписів закону і прав затриманої особи.

Попри доволі детальну регламентацію порядку затримання особи без судового дозволу (на місці скоєння правопорушення, обов'язковість складання протоколу з роз'ясненням прав затриманої особи та ін.) уповноважені службові особи часто ігнорують процесуальні приписи. Так, у квітні 2025 року у справі Bogay and others v. Ukraine ЄСПЛ ухвалив рішення, що стосувалося законності затримання учасників мирного протесту. Справа була пов'язана з тим, що у січні 2018 року у Львові мала місце акція протесту проти використання тварин у циркових виставах та жорстокого поводження з ними. Заявниками у справі бути організатори та учасники акції протесту, які посилалися на те, що ними вчасно було повідомлено про акцію органи місцевої влади. Відтак на місці її проведення знаходилося близько п'ятдесяти працівників поліції для охорони громадського порядку. На мирну акцію протесту прийшло близько сорока членів місцевої екологічної організації. Її учасники тримали в руках саморобні плакати та через гучномовець вигукували гасла проти використання тварин у цирках України. При цьому учасники акції не перешкоджали пересуватися іншим громадянам, у тому числі заходити і виходити з приміщення цирку. Але через деякий час після початку акції протесту поряд з ними з'явилася інша група людей, яка почала кидати димові шашки в бік протестувальників і поліцейських. Після цього поліцейські стали затримувати не порушників громадського порядку, а протестувальників екологів. При цьому на них були одягнені кайданки, їх обшукали і доставили до відділу поліції. Під час перебування в поліції затримані піддавалися фотографуванню, у них відбиралися відбитки рук, тобто здійснювалася процедура, характерна для затриманих підозрюваних у вчиненні злочину. Протоколи затримання в порядку, передбаченому ст. 208 КПКУ, не складалися (стосовно окремих учасників акції протесту складалися протоколи про дрібне хуліганство, що явно суперечило сутності протестної акції).

Учасники акції протесту проти використання тварин у циркових виставах подали скаргу в ЄСПЛ щодо незаконного затримання працівниками поліції. Заявники посилалися на порушення Європейської конвенції з прав людини, зокрема права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), свободи вираження поглядів (ст. 10), свободи зібрань та об'єднань (ст. 11). Розглядаючи справу Суд підкреслив, що він неодноразово у своїх рішеннях зазначав, що затримання особи є позбавленням її волі, не дивлячись на короткочасність перебування у поліцейському відділку. Ґрунтуючись на повідомленнях заявників, а також на відеозаписах, на яких було зафіксовано затримання учасників протесту, Суд дійшов висновку, що заявників було незаконно позбавлено волі (стаття 5 Конвенції). Зокрема він констатував, що несвоєчасне документування затримання (нескладання протоколу) є порушенням вказаної статті Конвенції. Остаточним рішенням Суду було визнано відсутність підстав для позбавлення волі заявників шляхом їх затримання і держава-відповідач

зобов'язується виплатити компенсацію 1200 євро кожному заявнику, плюс 6350 євро заявникам спільно, як відшкодування судових витрат[5].

Показовою в цьому аспекті є й справа «Панчук проти України» (Заява № 14607/16), в якій ЄСПЛ розглядав скаргу заявника на незаконність тримання його під вартою в контексті вимог Європейської конвенції з прав людини. Суд задовольнив скаргу Панчука, зазначивши що коли виникає питання щодо законності тримання під вартою, то в Конвенції йдеться про національне законодавство (п. 1 ст. 5), яким встановлюється відповідна процедура і дотримання норм матеріального і процесуального права. Однак недостатньо лише відповідності національному законодавству, Конвенція вимагає, щоби будь-яке позбавлення свободи відповідало меті захисту особи від свавілля[6].

Зважаючи на те, що суди України використовують Європейську конвенцію з прав людини та рішення ЄСПЛ як джерела права, рішення і висновки Суду повинні бути керівними й для поліції та інших правоохоронних органів при здійсненні затримань осіб і триманні їх під вартою. У зв'язку з масовими порушеннями прав затриманих осіб та необхідності адаптації законодавства України до положень права Європейського Союзу 21.03.2024 окремим Законом України була суттєво змінена редакція статті 212 КПКУ[7]. Відповідно до неї в органі, до структури якого входить орган досудового розслідування, передбачається призначення однієї або декількох службових осіб, на яких покладається обов'язок забезпечення дотримання прав осіб, які були затримані за підозрою. Підкреслено, що такі службові особи повинні бути незалежними від органів слідства – ними не можуть бути співробітники органу досудового розслідування (дізнавачі і керівники органів дізнання, слідчі і керівники органів досудового розслідування), а також співробітники оперативних підрозділів.

Відповідно до вказаної норми службова особа, на яку покладено обов'язок забезпечення дотримання прав осіб, які були затримані за підозрою, має, зокрема: негайно реєструвати затриманих; роз'ясняти затриманим підстави їх затримання, права і обов'язки; здійснювати опитування про обставини затримання, і застосування уповноваженою службовою особою заходів примусу і про проведення особистого обшуку та вилучення майна; повідомляти третіх осіб про затримання і стан здоров'я затриманих; негайно звільняти затриманих після зникнення підстави для їх затримання або закінчення строку затримання; забезпечувати належне поводження із затриманими і дотримання їх прав; забезпечувати записування усіх дій, що проводяться із залученням затриманих (осіб, які проводили такі дії або були присутні, а також час їх початку та закінчення); забезпечувати невідкладне надання належної медичної допомоги; фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманих; при виявленні порушень прав

[5] Case of Bogay and others v. Ukraine (2025). Application no. 38283/18. Strasbourg 3 April. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242529

[6] Справа «Панчук проти України» (2021). Заява № 14607/16. Страсбург 22 липня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g67#Text

[7] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо посилення ефективності функціонування інституту службових осіб, відповідальних за перебування та забезпечення дотримання прав затриманих (2024): Закон України від 21 березня № 3623-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-20#n14

затриманих осіб, фактів катування, жорстокого або нелюдського ставлення до них негайно вживати заходів щодо їх припинення та доповідати керівникові органу, до складу якого входить підрозділ органу досудового розслідування, і письмово повідомляти прокурора (ч. 3 ст. 212 КПКУ).

Затримані за підозрою особи тримаються в спеціально обладнаних для цього кімнатах (далі КЗ) при чергових частинах та ізоляторах тимчасового тримання (далі ІТТ) Національної поліції України. Згідно абзацу третього пункту 2 розділу І Інструкції з організації діяльності чергової служби в Національній поліції України в чергових частинах службовою особою, на яку покладено обов'язок забезпечення дотримання прав затриманих є інспектор або інша службова особа. Підставою для поміщення в КЗ доставленої до чергової частини особи є протокол її затримання, здійсненого в порядку ст. 208 КПКУ. Затримана особа поміщується в КЗ на строк до трьох годин із подальшим переміщенням до ІТТ (абзац другий пункту 6 розділу V Інструкції)[8].

Відповідно до Інструкції із забезпечення режиму тримання та охорони осіб, які утримуються в ізоляторах тимчасового тримання службовою особою, на яку покладено обов'язок забезпечення дотримання прав затриманих є інспектор (старший інспектор) дотримання прав людини, який безпосередньо підпорядковується начальникові ІТТ (пункти 11, 12 розділу IV Інструкції). На вказаного інспектора (старшого інспектора) покладаються обов'язки, визначені в ч. 3 ст. 212 КПКУ[9].

Потрібно звернути увагу, що інспектор дотримання прав людини уповноважений здійснювати не тільки реєстраційно-організаційні заходи (зареєструвати затриману особу, інформувати про правила внутрішнього розпорядку ІТТ, порядку отримання медичної допомоги тощо), але й виконувати певні дії контрольного характеру з відповідною фіксацією (здійснювати опитування про обставин затримання, про застосування заходів примусу, про вилучення майна при проведенні особистого обшуку тощо). На даного інспектора покладено й обов'язок виявлення ознак будь-яких незаконних дій щодо затриманих, як то приниження гідності, жорстокого поводження, катувань тощо. У випадку виявлення таких фактів інспектор згідно підпунктів 9 і 10 пункту 12 розділу IV Інструкції забезпечує реєстрацію таких фактів та інформує органи прокуратури і Державного бюро розслідувань. Він зобов'язується й здійснювати заходи з метою негайного звільнення осіб після зникнення підстави для їх утримання в ІТТ або закінчення строку затримання, встановленого ст. 211 КПКУ.

Підсумовуючи викладене важливо підкреслити, що в контексті імплементації європейських стандартів у сферу кримінальної юстиції України вперше були нормативно визначені службові особи, безпосередньо відповідальні не тільки за умови тримання тимчасово позбавлених волі осіб, але й за здійсненням

[8] Інструкція з організації діяльності чергової служби в Національній поліції України (2024). Затверджена Наказом МВС України від 23.05.2017 № 440 із змінами, внесеними згідно з Наказом МВС № 447 від 26.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17?find=1&text

[9] Інструкція із забезпечення режиму тримання та охорони осіб, які утримуються в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України (2024). Затверджена Наказом МВС України від 25.09. 2023 року № 777 із змінами, внесеними згідно з Наказом МВС № 472 від 11.07.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2034-23#Text

належного контрою за законністю затримання осіб без ухвали слідчого судді, суду і дотримання їх прав. Аналіз чинних нормативних положень надає підстави для визначення правового алгоритму дій, неухильне дотримання якого є запорукою від свавілля при застосуванні до затриманих підозрюваних тимчасового позбавлення волі без судового дозволу. Елементами належного затримання підозрюваного є наступні дії:

1) фізичне (силою, наказом) обмеження свободи пересування і місцезнаходження людини під час скоєння нею кримінального правопорушення або замаху (можуть бути застосовані й спеціальні засоби обмеження можливості чинення фізичного опору, заподіяння тілесних ушкоджень: наручники, спеціальні сітки тощо);

2) процесуальне документальне оформлення затримання уповноваженою службовою особою шляхом складання протоколу для фіксації обставин затримання, передбачених ч. 5 ст. 208 КПКУ;

3) доставлення затриманої особи до територіального підрозділу поліції (чергової частини) та її поміщення до кімнати для затриманих строком до 3 годин, переміщення до ізолятора тимчасового тримання строком до 72 годин, підставою для чого є протокол затримання;

4) доставлення затриманої особи до підрозділу органу досудового розслідування для реєстрації слідчим дати і точного часу (години і хвилини) доставлення затриманого та одержання протоколу затримання, а також речей і документів, вилучених під час особистого обшуку затриманого (слідчий проводить перевірку строків доставлення затриманої особи і при їх порушенні вирішує питання про відповідальність винуватих у цьому осіб);

5) внесення слідчим відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі ЄРДР) і початок досудового розслідування (при відсутності таких відомостей затримана особа має бути негайно звільнена);

6) вручення слідчим затриманій особі письмового повідомлення про підозру не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання;

7) доставлення до суду підозрюваного не пізніше шістдесяти годин з моменту його затримання для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу.

Наведений алгоритм правових дій уповноважених службових осіб щодо затримання підозрюваних без судового дозволу ґрунтується на аналізі положень Європейської конвенції з прав людини, Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України та відомчих нормативно-правових актів. Видається, що він має слугувати орієнтиром як для співробітників правоохоронних органів при здійсненні затримань підозрюваних, так і для судів при розгляді скарг на порушення конституційних прав підозрюваних у кримінальних провадженнях.

2. Судовий контроль проведення обшуку у світлі європейських правових стандартів

У площині судового контролю знаходиться й забезпечення конституційного права особи на недоторканність її житла чи іншого володіння, в яких проведення огляду чи обшуку можливе тільки за вмотивованим рішенням суду (ст. 30 Конституції України)[10]. В статті 8 Європейської конвенції з прав людини проголошено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції й органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві[11]. Підстави, умови і порядок проведення обшуку визначається статтями 233-236 КПКУ. Як показує узагальнення практики Верховного Суду щодо проблемних питань обшуку законодавчо встановлені приписи нерідко порушуються органами досудового розслідування[12].

Обшук є слідчою (розшуковою) дією (далі СРД), яка має яскраво виражений примусовий характер і суттєво обмежує зазначені права людини. Відтак проведення обшуку вимагає закладення у національне кримінальне процесуальне законодавства системи гарантій його обґрунтованості і правил проведення, які б запобігали невиправданому обмеженню прав людини. Але не можна погодитися з категоричністю твердження, що органи досудового розслідування під час проведення СРД зобов'язані керуватися Конвенцією та протоколами до неї, а також практикою ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини[13]. Потрібно уточнити, вони повинні безпосередньо керуватися не вказаними міжнародними документами, а положеннями національного законодавства, в які належним чином повинні бути імплементовані відповідні європейські стандарти. Виконання ж їх правоохоронними органами і судами повинно спиратися на правильне тлумачення і викладання при підготовці юридичних кадрів.

В контексті зазначеного положення Конвенції в статтях 223, 233-236 КПКУ передбачені норми, в яких вже втілено європейські стандарти проведення обшуку:

– ніхто не має права проникнути до житла чи іншого володіння особи з будь-якою метою, інакше як лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді, крім невідкладних випадків, пов'язаних з врятуванням життя людей та майна або з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину (частини 1 і 3 ст. 233 КПКУ);

---

[10] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#Text

[11] Європейська конвенція з прав людини (1950). Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289

[12] Узагальнення практики Верховного Суду щодо проблемних питань обшуку (2024). URL: https://drive.google.com/file/d/10eTPpZKOSUlJGWkGiIp0aufatIO-zfLp/view

[13] Гвоздюк В.В. Тактика проведення обшуку з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Науковий вісник публічного та приватного права. 2021. Випуск 4. С. 208. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.36

– обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді, яка надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише один раз (ч. 1 ст. 235 КПКУ);

– строк дії ухвали не може перевищувати одного місяця з дня постановлення ухвали (п. 1 ч. 2 ст. 235 КПКУ);

– обшук повинен відбуватися в час, коли заподіюється найменша шкода звичайним заняттям особи, яка володіє житлом чи іншим об'єктом (згідно ч. 4 ст. 223 КПКУ це є час з 22.00 до 06.00), якщо тільки слідчий, прокурор не вважатиме, що виконання такої умови може істотно зашкодити меті обшуку (ч. 2 ст. 236 КПКУ);

– обов'язкове пред'явлення ухвали з наданням її копії особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності – іншій присутній особі, перед початком виконання ухвали слідчого судді (ч. 3 ст. 236 КПКУ);

– вживаються належні заходи для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чиї права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені (ч. 1 ст. 236 КПКУ), це можуть бути, наприклад, власники приміщення чи майна;

– обшук житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування (в умовах воєнного стану, якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, обшук проводиться без залучення понятих, але обов'язковому порядку фіксуються шляхом здійснення безперервного відеозапису) (ч. 7 ст. 223 КПКУ);

– особа, яка проводить обшук, на будь-якому етапі його проведення зобов'язана допустити на місце його проведення захисника чи адвоката, повноваження якого підтверджуються відповідними документами (ч. 1 ст. 236 КПКУ);

- обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен проводитися в обсязі, необхідному для досягнення мети обшуку (ч. 5 ст. 236 КПКУ), зокрема виявленню і вилученню підлягають речі, документи або особи, що вказані в ухвалі слідчого судді (згідно ч. 7 ст. 236 КПКУ вилучені речі та документи, які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі і не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном);

– якщо під час обшуку будуть виявлені носії комп'ютерної інформації, щодо яких не надано дозвіл на проведення обшуку, але є достатні підстави вважати, що ця інформація має значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні, то уповноважена службова особа має право здійснити пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних на місці проведення обшуку (зокрема, за участі спеціаліста) (ч. 6 ст. 236 КПКУ);

– при проведенні обшуку житла чи іншого володіння уповноважена службова особа може провести обшук осіб, які перебувають у ньому, але у присутності адвоката чи представника на вимогу такої особи (ч. 5 ст. 236 КПКУ);

– особи, у присутності яких здійснюється обшук, при проведенні цієї процесуальної дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку (ч. 8 ст. 236 КПКУ);

– другий примірник протоколу обшуку разом із доданим до нього описом вилучених документів та тимчасово вилучених речей (за наявності) вручається особі, у якої проведено обшук, а в разі її відсутності – повнолітньому членові її сім'ї або його представникові (ч. 9 ст. 236 КПКУ);

– обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді окрім протоколу в обов'язковому порядку фіксується за допомогою аудіо- та відеозапису (ч. 10 ст. 236 КПКУ), що є невід'ємним додатком до протоколу (згідно ч. 1 ст. 107 КПКУ право безперешкодного фіксування проведення обшуку за допомогою відеозапису надається стороні захисту).

Наведені приписи можуть розглядатися як достатні гарантії дотримання прав обшукуваних осіб у світлі положень Конвенції і Конституції України. Ключовою гарантією є отримання дозволу слідчого судді на проведення обшуку, який розглядаючи клопотання сторони обвинувачення, як слушно підкреслює С. М. Тарасюк, повинен з'ясувати питання щодо: відповідності і достатності підстав, які виправдовують проведення слідчо-розшукової дії у житлі; наявності у клопотанні підпису уповноваженої службової особи та погодження з прокурором; наявності в клопотанні всіх передбачених ч. 3 ст. 234 КПК України відомостей, необхідних для його розгляду; подання обов'язкових додатків до клопотання (оригінали або копії документів та інші матеріали) та ін.[14] До цього додамо, що надзвичайно важливим для здійснення судового контролю є перелік в ч. 5 ст. 234 КПКУ підстав для відмови слідчим суддею у задоволенні клопотання про обшук. Водночас представниками адвокатської спільноти відзначаються наступні типові порушення процесуальних норм органами досудового розслідування:

1) не надається можливість одержати правову допомогу адвоката (порушення ст. 59 Конституції України, ч. 3 ст. 236 КПКУ);

2) обшук проводиться без ухвали слідчого судді (порушення ч. 2 ст. 234 КПКУ);

3) ухвала про дозвіл на проведення обшуку не пред'являється (порушення ст. 13, ч. 3 ст. 236 КПКУ);

4) копія ухвали про дозвіл на проведення обшуку не надається (порушення ст. 236 КПКУ);

5) обшук проводиться особою, яка не зазначена в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку (порушення ст. 13, ч. 2 ст. 234, ст. 236 КПКУ);

6) обшук проводиться оперативними співробітниками, однак відповідні доручення відсутні, тобто проведення слідчої дії неуповноваженими особами (порушення ч. 2 ст. 234 КПКУ);

7) обшук проводиться в нічний час з 22.00 до 06.00 (порушення ч. 4 ст. 223 КПКУ);

[14] Тарасюк С. М. Роль судового контролю у забезпеченні конституційних прав під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі особи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. № 6. С. 115. DOI https://doi.org/10.32782/392229

8) за однією ухвалою слідчого судді проводиться більше одного обшуку (порушення ч. 1 ст. 235 КПКУ);

9) обшук проводиться за відсутності понятих (порушення ч. 7 ст. 223 КПКУ)[15].

Для оцінки порушень процесуальних норм під час проведення обшуків, що заявляються в адвокатських клопотаннях, важливо враховувати реагування на них судів. Зокрема, узагальнення практики Касаційного кримінального суду Верховного суду свідчить про наступне.

Щодо проведення обшуку не уповноваженими особами. Ухвала слідчого судді щодо дозволу на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи повинна виконуватися особисто слідчим чи прокурором, який подав клопотання і не може доручатися оперативним підрозділам в порядку п. 3 ч. 2 ст. 40 КПКУ. Слідчий чи прокурор мають право залучити до обшуку відповідних спеціалістів для одержання допомоги з використанням спеціальних знань. Але це не звільняє ініціатора обшуку від обов'язку особистого його проведення. Проведення ж обшуку іншими особами без присутності ініціатора обшуку вважається істотним порушенням встановлених процесуальних правил. Результати обшуку з вказаними порушеннями не можуть використовуватися як підстави для прийняття процесуальних рішень.

Щодо проведення обшуку без визначення власника/володільця майна, в якому проводиться обшук. Визнаються правильними рішення судів про недопустимість доказів обвинувачення, здобутих в ході обшуку житла або інших володінь особи, й отриманих без визначення власника чи володільця квартири/приміщення та з порушенням порядку, визначеного статтями 234, 236 КПКУ.

Щодо процесуальних порушень безпосередньо під час проведення обшуку і складання протоколу. Відсутність понятих під час проведення обшуку вказує на неконтрольованість проведення слідчої дії, а тому докази, здобуті під час такої дії є недопустимими. Відсутність у протоколі обшуку даних про опечатування і підписування вилучених речових доказів, а також технічних характеристик технічних засобів фіксації не є істотним порушенням процесуальних норм обшуку і не ставить під сумнів зміст протоколу. Разом з тим підставою для визнання протоколу недопустимим доказом може бути взято до уваги допущення великої кількості дрібних порушень при складанні протоколу (відсутність інформації щодо усіх учасників слідчої дії; відсутність відомостей про характеристики, умови і порядок використання технічного засобу фіксації тощо), а також грубі порушення, як то неконкретність відомостей щодо виявлених предметів.

---

[15] Петренко Євген, Шишко Ганна (2024). Завершальний етап обшуку: які зауваження адвокати вносять до протоколу обшуку найчастіше? URL: https://euconlaw.com/zavershalnyj-etap-obshuku-yaki-zauvazhennya-advokaty-vnosyat-do-protokolu-obshuku-najchastishe/; Терещук С.С. Окремі процесуальні аспекти проведення обшуку. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 644–647. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.113; Облетов Артем (2024). Приклади кризових порушень під час обшуку та алгоритми дій. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/prikladi-krizovix-porusen-pid-cas-obsuku-ta-algoritmi-dii; Приходько Анатолій (2025). Порушення під час обшуку. URL: https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/porushennya-pid-chas-obshuku/.

Проведення обшуку у житлі у нічний час при наявності підстав, які свідчили про можливість втрати доказів при відтермінуванні обшуку на інший день, не є порушенням вимог ч. 4 ст. 223 КПКУ. Недопустимим доказом є протокол обшуку, який проводився за відсутності захисника у ситуації, коли він вже був залучений чи призначений. Ненадання підозрюваному протоколу обшуку для ознайомлення і внесення ним своїх зауважень щодо його процедури є істотним порушенням прав підозрюваного, що зумовлює недопустимість протоколу і результатів обшуку, як джерел доказів.

Щодо процесуальних порушень під час проведення особистого обшуку. Відсутність добровільної згоди особи на проведення її особистого обшуку під час проведення обшуку приміщення за ухвалою слідчого судді не зумовлює недопустимість результатів такого обшуку. Проведення слідчим особистого обшуку фактично затриманої особи, її одягу і речей, але без складання протоколу такого затримання в порядку ст. 208 КПКУ, є грубим порушенням закону. Особистий обшук поза затримання в порядку ст. 208 КПКУ не може бути проведений слідчим до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. В результаті, наприклад, вилучена в особи речовина рослинного походження визнається недопустимим доказом, як й висновок відповідної експертизи.

Щодо процесуальних порушень, пов'язаних з «маскуванням» обшуку під огляд місця події. Обстеження володіння особи з метою виявлення речових доказів (наприклад, наркотичних засобів) до внесення відомостей до ЄРДР під виглядом огляду місця події є істотним порушенням вимог ч. 3 ст. 214, ч. 2 ст. 237, ч. 2 ст. 234 КПКУ. Адже така дія стосовно житла чи іншого володіння особи, як би вона не була названа (оглядом чи обшуком), у всіх випадках здійснюється згідно з правилами, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Відтак її проведення без ухвали слідчого судді є істотним порушенням кримінального процесуального закону, що зумовлює недопустимість отриманих доказів. Враховувати треба не найменування документа, використане при оформленні процедури слідчої дії, а її зміст, спосіб здійснення і мету.

Щодо дозволу на проведення обшуку на підставі доказів, що були визнані судом недопустимими. Ухвала слідчого судді, а відтак й проведений на її підставі обшук, є нікчемними, якщо судом встановлено, що підставами для них слугували результати негласних СРД, проведених з суттєвим порушенням прав і свобод людини. У таких випадках згідно ч. 1 ст. 87 КПКУ результати обшуку мають визнаватися недопустимими доказами[16].

Викладене свідчить, що далеко не всі клопотання адвокатів щодо порушень процесуальних вимог під час проведення обшуків визнаються судами такими, які стають підставами визнання отриманих доказів недопустимими. Водночас є підстави вважати, що значна частина таких порушень має місце з боку працівників оперативних підрозділів поліції, слідчих і прокурорів з-за не усвідомлення сутності змін у кримінальному процесуальному законодавстві,

[16] Узагальнення практики Верховного Суду щодо проблемних питань обшуку (2024). URL: https://drive.google.com/file/d/10eTPpZKOSUlJGWkGiIp0aufatIO-zfLp/view

внесених в результаті імплементації положень ратифікованої Україною Конвенції. Очевидно, що не останню роль тут відіграють застарілі уявлення, що склалися під впливом практики минулих років до прийняття КПКУ 2012 року, яким була суттєво змінена парадигма кримінального процесу. Це може пояснюватися ефектом «психологічної колії» – схильністю до звичних і стійких способів дій при вирішенні завдань досудового розслідування, які передаються з покоління в покоління правоохоронців під час сумісної діяльності. Видається, що саме усунення зазначених стереотипів в діяльності органів досудового розслідування складає в сучасних умовах першочергове завдання судового контролю. Шляхи його вирішення бачаться в проведенні глибоких наукових досліджень причин процесуальних порушень, систематичному проведенні занять з підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів і судів поєднаних з притягненням до відповідальності за систематичні брутальні порушення чинного законодавства.

ВИСНОВКИ

Судовий контроль у кримінальному провадженні є окремим напрямком судочинства, який на стадії досудового розслідування здійснюється слідчим суддею і має забезпечувати дотримання прав і свобод людини. Контроль з боку слідчого судді полягає у реалізації повноважень щодо оцінки законності та обґрунтованості процесуальних рішень і дій дізнавача, слідчого і прокурора. Зокрема тих з них, які обмежують конституційні права людини шляхом застосування заходів примусового характеру, які покладені в основу затримання підозрюваного, тримання під вартою, а також проведення обшуків. При цьому слідчий суддя не вправі вирішувати питання, які має вирішувати тільки суд під час розгляду кримінальної справи по суті (оцінювати докази з точки зору їх достатності і допустимості для визнання особи винною чи невинною). Він уповноважений лише на підставі аналізу сукупності представлених доказів під час досудового розслідування визначати наявність підстав для застосування процесуальних обмежень конституційних прав людини в контексті європейських правових стандартів. Водночас суд під час розгляду справи по суті звертає увагу на невиконання процесуальних приписів щодо порядку і форми проведення процесуальних дій, може визнати такі порушення суттєвими, а отримані результати недопустимими доказами. Таким чином судовий контроль може розглядатися як двоступінчатий фільтр у недопущенні порушень прав людини і забезпечення верховенства права у кримінальному провадженні.

АНОТАЦІЯ

Реформування українського кримінального процесуального законодавства здійснюється в контексті імплементації європейських правових стандартів, заміні ними застарілих концептуальних уявлень соціалістичного і постсоціалістичного періодів. Ключову роль у цьому процесі відіграє впровадження належного судового контролю за проведенням окремих процесуальних дій у кримінальному провадженні, які торкаються обмежень конституційних прав особи. Зокрема, такими процесуальними діями є затримання без ухвали слідчого судді чи суду

особи, підозрюваної у вчиненні злочину, тримання її під вартою, проведення обшуків. Звертається увага, що правоохоронними органами нерідко порушується процесуальний порядок і форма проведення вказаних дій уповноваженими службовими особами, що стає предметом розгляду ЄСПЛ з негативними для українського судочинства оцінками.

Так, поширеними є порушення порядку затримання підозрюваних (ст. 208 КПКУ), обов'язку роз'яснення їх прав і тримання під вартою. Для їх усунення вперше були нормативно визначені службові особи, безпосередньо відповідальні не тільки за умови тримання тимчасово позбавлених волі осіб, але й за здійсненням належного контрою за законністю затримання осіб без ухвали слідчого судді, суду і дотримання їх прав. Проте залишився невизначеним достатньо чіткий і зрозумілий порядок здійснення правових дій щодо затримання уповноваженими службовими особами підозрюваного у вчиненні злочину, розмежування їх компетенції. У зв'язку з цим на основі аналізу чинних нормативних положень запропоновано алгоритм правових дій, неухильне дотримання якого має бути запорукою від свавілля при застосуванні до затриманих підозрюваних тимчасового позбавлення волі без судового дозволу. Доволі поширеними залишаються й невиконання органами досудового розслідування процесуальних приписів щодо проведення обшуків, що є суттєвим порушенням прав людини та оскаржується у судах. Пояснюється це не тільки неусвідомленням сутності внесених змін в кримінальне процесуальне законодавство, але й психологічною схильністю до застарілих, але звичних і стійких способів вирішення завдань досудового розслідування, які передаються з покоління в покоління правоохоронців. Саме усунення зазначених стереотипів в діяльності органів досудового розслідування й складає в сучасних умовах першочергове завдання судового контролю.

Ключові слова: європейські правові стандарти; порушення прав людини; затримання підозрюваного; тримання під вартою; обшук; верховенство права; судовий контроль.

Література

1. Європейська конвенція з прав людини (1950). Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289.

2. Конституція України (1996). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#Text

3. Гузела Михайло. Проблема затримання як заходу кримінального процесуального примусу: забезпечення прав затриманого в світлі ст. 5 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія "Юридичні науки". 2020. № 4(28), С. 238-245. DOI: http://doi.org/10.23939/law2020.28.238.

4. Волобуєв А. Ф. Затримання як захід забезпечення належної правової процедури у кримінальному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія "Право". 2024. Випуск 86. Ч. 5. С. 39-45. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.5.

5. Case of Bogay and others v. Ukraine (2025). Application no. 38283/18. Strasbourg 3 April. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242529.

6. Справа «Панчук проти України» (2021). Заява № 14607/16. Страсбург 22 липня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g67#Text.

7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо посилення ефективності функціонування інституту службових осіб, відповідальних за перебування та забезпечення дотримання прав затриманих (2024): Закон України від 21 березня № 3623-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-20#n14

8. Інструкція з організації діяльності чергової служби в Національній поліції України (2024). Затверджена Наказом МВС України від 23.05.2017 № 440 із змінами, внесеними згідно з Наказом МВС № 447 від 26.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17?find=1&text.

9. Інструкція із забезпечення режиму тримання та охорони осіб, які утримуються в ізоляторах тимчасового тримання Національної поліції України (2024). Затверджена Наказом МВС України від 25.09. 2023 року № 777 із змінами, внесеними згідно з Наказом МВС № 472 від 11.07.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2034-23#Text.

10. Басиста І.В. Щодо правомірності проведення обшуку та/або огляду житла чи іншого володіння особи за дорученням слідчого, дізнавача, прокурора. *Соціально-правові студії.* 2021. Випуск 3 (13). С. 115-122. DOI 10.32518/2617-4162-2021-3-115-122

11. Гвоздюк В.В. Тактика проведення обшуку з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник публічного та приватного права.* Випуск 4, 2021. С. 206-211. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.36

12. Лапкін А. В. Міжнародні стандарти як основа реформування системи кримінальної юстиції в напрямі євроінтеграції. *Ампаро.* Спецвипуск. Том 2. 2022. С. 24-30. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-spec-2-03

13. Матвєєва Л.Г. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4(14). С. 54-64. URL: https://visnykpau.com/index.php/journal/article/view/451/347

14. Петренко Євген, Шишко Ганна (2024). Завершальний етап обшуку: які зауваження адвокати вносять до протоколу обшуку найчастіше? URL: https://euconlaw.com/zavershalnyj-etap-obshuku-yaki-zauvazhennya-advokaty-vnosyat-do-protokolu-obshuku-najchastishe/

15. Терещук С.С. Окремі процесуальні аспекти проведення обшуку. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 644-647. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.113

16. Облетов Артем (2024). Приклади кризових порушень під час обшуку та алгоритми дій. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/prikladi-krizovix-porusen-pid-cas-obsuku-ta-algoritmi-dii

17. Приходько Анатолій (2025). Порушення під час обшуку. URL: https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/porushennya-pid-chas-obshuku/.

18. Узагальнення практики Верховного Суду щодо проблемних питань обшуку (2024). URL: https://drive.google.com/file/d/10eTPpZKOSUlJGWkGiIp0aufatIO-zfLp/view

19. Тарасюк С. М. Роль судового контролю у забезпеченні конституційних прав під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі особи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 113-119. DOI https://doi.org/10.32782/392229

Information about the author:
Volobuev Anatoly Fedotovich,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Criminal Law Disciplines
Dnipro State University of Internal Affairs,
26, Nauky Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9419-7446

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-4

ЕТИЧНІ СТАНДАРТИ АДВОКАТУРИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГАРАНТІЙ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ЗАСІБ ЗМІЦНЕННЯ ДОВІРИ СУСПІЛЬСТВА

Гансецька В. В.

ВСТУП.

Становлення та розвиток адвокатури як незалежного правового інституту є ключовою передумовою реалізації принципу верховенства права та ефективного захисту прав людини. В умовах глибинних трансформацій української правової системи, євроінтеграційного курсу держави, а також тривалого збройного конфлікту питання забезпечення реальної, а не декларативної незалежності адвокатури набуває особливої ваги. Від якості правничої допомоги, дотримання етичних стандартів та збереження довіри суспільства до адвокатів залежить не лише успішність окремих судових проваджень, але й рівень легітимності правосуддя загалом.

Етичні стандарти адвокатури виконують подвійну функцію. З одного боку, вони слугують внутрішнім регулятором професійної поведінки адвокатів, запобігаючи зловживанням, конфлікту інтересів, недоброчесній практиці та компромісам із законом. З іншого боку, вони виступають зовнішнім сигналом для суспільства щодо надійності та передбачуваності інституту адвокатури як одного з центральних суб'єктів механізму захисту прав людини. Саме через призму етичних стандартів оцінюється реальний зміст незалежності адвокатури, її спроможність діяти поза політичним, адміністративним, фінансовим чи іншим неправомірним впливом.

У сучасних умовах посилюються виклики, пов'язані з комерціалізацією правничої допомоги, активною присутністю адвокатів у медіапросторі та соціальних мережах, використанням цифрових технологій, LegalTech та штучного інтелекту. Водночас зростає суспільний запит на прозорість, підзвітність і доброчесність професійних спільнот, включаючи адвокатуру. Це вимагає переосмислення традиційних підходів до професійної етики адвоката, уточнення змісту етичних стандартів, їх гармонізації з європейськими та міжнародними моделями, а також удосконалення механізмів їхнього застосування й забезпечення.

Актуальність обраної теми зумовлена комплексом чинників, пов'язаних як із трансформацією правосуддя, так і з еволюцією самої адвокатури. Реформування судової системи та суміжних інститутів в Україні супроводжується підвищенням вимог до якості правничої допомоги, прозорості процедур і підзвітності професійних спільнот, унаслідок чого адвокатура як ключовий суб'єкт захисту прав людини опиняється в центрі суспільної уваги, а її етичні стандарти стають визначальним чинником довіри або недовіри до механізмів захисту прав.

На тлі євроінтеграційних процесів, імплементації практики Європейського суду з прав людини та міжнародних стандартів щодо ролі адвокатів особливо гостро постає питання відповідності українських етичних стандартів усталеним європейським моделям, адже формальне запозичення принципів без реальних механізмів їх упровадження не забезпечує ані незалежності адвокатів, ані ефективного захисту прав людини.

Умови воєнного стану та збройної агресії додатково ускладнюють реалізацію процесуальних гарантій, підвищують ризики тиску на адвокатів, обмеження доступу до клієнтів і втручання у здійснення захисту, що посилює значення етичних стандартів як внутрішнього професійного орієнтира, який дозволяє зберігати незалежність і діяти відповідно до принципу верховенства права.

У сукупності ці обставини зумовлюють нагальну потребу в комплексному міждисциплінарному дослідженні етичних стандартів адвокатури як системо-утворювального елементу гарантій її незалежності та ключового чинника формування довіри до інституту захисту прав людини.

1. Міжнародні та національні стандарти адвокатської етики: роль у формуванні суспільної довіри

Професійна етика адвоката традиційно розглядається не лише як система моральних приписів, а як структуроутворюючий елемент інституту адвокатури, що безпосередньо впливає на рівень довіри до нього з боку суспільства. У сучасній доктрині підкреслюється, що адвокатська етика забезпечує довіру суспільства до адвокатури, дозволяє вирішувати конкретні професійні проблеми[1]. Таким чином, зв'язок між етичними стандартами й довірою є не декларативним, а функціональним: без дотримання високих етичних вимог інститут адвокатури втрачає соціальну легітимність, а отже – здатність ефективно виконувати свою правозахисну місію.

Умовою формування довіри до адвокатури є сприйняття її як незалежної, компетентної та доброчесної професійної спільноти. Ці характеристики, у свою чергу, кодифікуються у вигляді етичних стандартів – як у національних Правилах адвокатської етики, так і в міжнародних актах, що визначають роль адвокатів у механізмі захисту прав людини[2].

Суспільна довіра до адвокатури – складна соціально-правова категорія, що відображає ступінь впевненості громадян у тому, що адвокат, з одного боку, діє в інтересах клієнта, а з іншого – не підриває засад правосуддя та правопорядку. У філософсько-правовому та соціологічному розумінні довіра виступає передумовою ефективного функціонування будь-якого інституту, побудованого на делегуванні спеціальних повноважень, і саме таким є статус адвоката як професійного представника і захисника.

---

[1] Бакаянова Н. М. *Етичні принципи адвокатури в Україні*. Одеса : Юридична література, 2005. 151 с. С. 52.

[2] Правила адвокатської етики : затв. З'їздом адвокатів України 09.06.2017 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text. (Дата звернення: 10.12.2025).

Довіра до адвокатури впливає на легітимність правосуддя загалом. Європейський суд з прав людини у справі *Morice v. France* підкреслив особливу роль адвокатів як «посередників між суспільством і судами», наголосивши, що їхня поведінка впливає на «довіру до правосуддя» у демократичному суспільстві[3].

Основні принципи щодо ролі юристів (UN Basic Principles on the Role of Lawyers, 1990) закріплюють, що адвокати відіграють суттєву роль у захисті прав людини та основоположних свобод, а держави повинні забезпечити можливість виконання ними професійних функцій «без залякування, перешкод, домагань чи неналежного втручання»[4]. Хоча документ не є спеціалізованим «етичним кодексом», у ньому чітко простежується зв'язок між незалежністю адвокатів, дотриманням професійних стандартів і довірою до системи правосуддя.

У подальших документах (зокрема, в узагальненнях Міжнародної асоціації юристів (IBA) щодо незалежності юридичної професії) підкреслюється, що етика адвоката – це не лише внутрішній корпоративний стандарт, а інструмент забезпечення суспільної довіри до правової системи в цілому[5].

Хартія основних принципів європейської юридичної професії, прийнята Радою адвокатських та правничих асоціацій Європи (CCBE), виокремлює низку засадничих принципів: незалежність, довіра та особисту доброчесність, конфіденційність, повагу до верховенства права тощо[6]. Саме ці принципи визнаються «фундаментом права на захист», що, у свою чергу, є «наріжним каменем інших фундаментальних прав»[7].

Міжнародні принципи поведінки для юридичної професії, ухвалені Міжнародною асоціацією юристів (IBA), прямо пов'язують етичні вимоги (чесність, доброчесність, справедливість) із суспільною довірою: наголошується, що довіра до юридичної професії вимагає, аби кожен юрист «виявляв найвищі стандарти чесності, доброчесності та справедливості».

Таким чином, міжнародні стандарти показують, що етичні вимоги до адвоката мають дві взаємопов'язані функції: захист клієнта та збереження довіри до правосуддя та правової системи в цілому.

---

[3] Case of Morice v. France (Application no. 29369/10) : Judgment (Chamber), 11 July 2013 [Електронний ресурс] / European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122787%22]} (Дата звернення: 10.12.2025)

[4] Basic Principles on the Role of Lawyers : adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, 1990 [Електронний ресурс] / OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers. (Дата звернення: 10.12.2025)

[5] Independence of lawyers: UN and IBA reference instruments [Електронний ресурс] / International Bar Association. – URL: https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=3b458c65-53f4-41b1-a1b2-0f765a7c39b3. (Дата звернення: 10.12.2025)

[6] Cybersecurity Guidelines [Електронний ресурс] / International Bar Association (IBA), Presidential Task Force on Cybersecurity. October 2018. URL: https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=2F9FA5D6-6E9D-413C-AF80-681BAFD300B0. (Дата звернення: 10.12.2025)

[7] Charter of Core Principles of the European Legal Profession and Code of Conduct for European Lawyers [Електронний ресурс] / CCBE. 25.11.2006. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_CoC/EN_DEON_CoC.pdf. (Дата звернення: 10.12.2025)

Правила адвокатської етики (ПАЕ), затверджені З'їздом адвокатів України 09.06.2017 р. (зі змінами від 2019 р.), деталізують зміст професійних обов'язків адвоката, у тому числі у вимірі його поведінки щодо клієнтів, суду, колег та органів державної влади[8]. В преамбулі ПАЕ окреслюється їх мета: уніфікувати традиції й досвід української адвокатури, а також закріпити загальновизнані деонтологічні норми, прийняті в міжнародній адвокатській спільноті. Тим самим український правопорядок вбудовує етичні стандарти адвокатури в ширший європейський контекст.

На доктринальному рівні етичний компонент статусу адвоката аналізується, зокрема, у працях А. В. Божко, яка наголошує на необхідності узгодження національних норм із міжнародними стандартами та підкреслює, що етичні вимоги є невід'ємною частиною правового статусу адвоката[9]. Н. М. Бакаянова, Л. А. Остафійчук, Я. О. Ковальова, А. Романова досліджують адвокатську етику як окремий різновид юридичної етики, що відіграє ключову роль у формуванні престижу професії та довіри до неї.

У публікаціях, присвячених новелам ПАЕ, представники органів адвокатського самоврядування прямо вказують, що чесність і доброчесність адвоката мають вирішальне значення для «довіри суспільства до адвокатури» та престижу професії, а ставлення до окремого адвоката проєктується на сприйняття інституту в цілому[10]. Цей підхід фактично визнає, що будь-яке систематичне порушення етичних стандартів окремими адвокатами трансформується у дефіцит довіри до всієї спільноти.

Юридична література (як українська, так і зарубіжна) дедалі частіше звертається до питання: чи можуть адвокати бути об'єктом стійкої суспільної довіри, зважаючи на суперечливе суспільне сприйняття їх ролі. Так, С. Бок, аналізуючи причини недовіри до юридичної професії, звертає увагу на поширене уявлення про те, що адвокати готові «порушувати базові моральні принципи, коли це відповідає інтересам клієнта або власної вигоди»[11]. Показово, що ця критика спрямована не стільки проти права на захист, скільки проти деформації етичного виміру професії.

У відповідь на це низка авторів (зокрема, М. Фрідман, Е. Сміт) у праці *Understanding Lawyers' Ethics* обґрунтовують клієнт-центристську модель адвокатської етики, вказуючи, що вона корениться в ідеї автономії й гідності

[8]Ukrainian Translation of the European Charter of Core Principles of the Legal Profession Presented [Електронний ресурс] / Ukrainian Bar Association. URL: https://uba.ua/eng/news/4935. (Дата звернення: 10.12.2025)

[9] Божко А. В. Етична складова правового статусу адвоката // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право***.** 2024. Вип. 86, ч. 5. С. 152–157. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.5.22. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/321266/311802 (дата звернення: 10.12.2025). С. 153.

[10] Бакаянова Н. Новели Правил адвокатської етики: зміст, значення та тлумачення [Електронний ресурс] / НААУ. 17.04.2019. URL: https://unba.org.ua/publications/4275-noveli-pravil-advokats-koi-etiki-zmist-znachennya-ta-tlumachennya.html. (Дата звернення: 11.12.2025)

[11] Bok S. Can Lawyers Be Trusted? // *University of Pennsylvania Law Review*. 1990. Vol. 138, No. 3. P. 913–933 [Електронний ресурс]. –URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3802&context=penn_law_review. (Дата звернення: 11.12.2025)

особи та у функції адвоката як захисника прав у змагальній системі[12]. Така позиція, однак, не заперечує потреби у дотриманні загальних етичних меж – чесності щодо суду, неприпустимості введення суду в оману, поваги до прав інших учасників процесу.

У вітчизняній доктрині (Я. О. Ковальова, М. С. Кельман, ін.) адвокатська етика розглядається як окремий різновид етики правника, в якому поєднуються офіційні, корпоративні та традиційні компоненти[13]. Такий підхід дозволяє зрозуміти, чому суспільна довіра залежить не лише від формально закріплених правил, а й від «культури професії», практик соціалізації в адвокатському середовищі, неформальних стандартів поведінки.

У сучасних умовах важливою площиною взаємодії адвокатури із суспільством стає медіапростір – традиційні ЗМІ, соціальні мережі, професійні платформи. Правила адвокатської етики містять окремі приписи щодо публічних висловлювань адвоката, недопустимості дискредитації правосуддя, недобросовісної реклами, порівнянь із іншими адвокатами тощо.

Міжнародні акти (зокрема, документи CCBE та IBA) підкреслюють, що адвокат у публічному просторі має право на свободу вираження, однак реалізація цього права повинна поєднуватися з обов'язком утримуватися від висловлювань, які можуть підірвати довіру до правосуддя або створити враження маніпуляції громадською думкою в інтересах конкретної справи[14].

У цьому контексті особливу роль відіграє питання реклами адвокатської діяльності. Різні правопорядки демонструють широкий спектр підходів: від майже повної заборони до ліберальних моделей із загальними вимогами добросовісності. У будь-якому випадку ключовим критерієм залишається не стільки форма (допустимість реклами), скільки її зміст і відповідність етичному стандарту правдивості, недопущення введення споживача в оману, уникнення експлуатації вразливого становища клієнта. Саме недобросовісна реклама часто стає джерелом зниження довіри до професії.

У наукових публікаціях, присвячених особливостям нормативно-правового регулювання адвокатури, звертається увага на те, що чіткість і передбачуваність дисциплінарних процедур є «важливою гарантією якості правової допомоги та довіри суспільства до адвокатури»[15]. Водночас критика часто стосується дефіциту відкритості у діяльності органів самоврядування,

[12] Freedman M. H., Smith A. *Understanding Lawyers' Ethics*. – 6th ed. – Durham, NC : Carolina Academic Press, 2022 [Електронний ресурс]. URL: https://cap-press.com/pdf/9781531025342.pdf. (Дата звернення: 11.12.2025)

[13] Етика правника : зб. матеріалів [Електронний ресурс]. Харків, 2019. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2019/SB_Etuka_pravnuka_2019.pdf. (Дата звернення: 11.12.2025). 256 с. С. 153.

[14] Council of the Bars and Law Societies of Europe (CCBE). Code of Conduct for Lawyers in the European Union [Електронний ресурс]. Brussels : CCBE, 2002. 16 p. Режим доступу: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_CoC/EN_DEON_CoC.pdf (дата звернення: 11.12.2025)

[15] Щепанюк Ю. М. Особливості нормативно-правового регулювання професійної етики адвокатів у державах – членах Європейського Союзу // *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 3(43). С. 69–74 [Електронний ресурс]. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/download/2177/2197. – Дата звернення: 11.12.2025. С. 70.

можливості конфлікту інтересів, ризику використання дисциплінарних механізмів для розв'язання внутрішньокорпоративних суперечок.

З огляду на це, етичні стандарти мають адресуватися не лише «рядовим» адвокатам, а й самим органам самоврядування: до них повинні висуватися підвищені вимоги прозорості, підзвітності, неупередженості, що прямо корелює з довірою до їхніх рішень.

В українських реаліях додатковий вимір етичних стандартів і довіри пов'язаний із умовами воєнного стану. Обмеження доступу до окремих територій, ускладнення комунікацій із клієнтами, ризики тиску на адвокатів з боку військових або правоохоронних органів створюють ситуації, в яких формально-юридичні гарантії нерідко виявляються недостатніми. У таких умовах етичні стандарти (насамперед вимоги незалежності, конфіденційності та пріоритету прав людини) виступають внутрішнім «компасом» для адвоката, дозволяючи зберегти довіру (клієнта й суспільства) навіть за умов правової невизначеності.

Також низка викликів пов'язана із цифровізацією правосуддя: електронне судочинство, дистанційні засідання, використання інформаційно-комунікаційних технологій, LegalTech та штучного інтелекту у правничій практиці. У спеціальних дослідженнях із юридичної етики підкреслюється, що принципи конфіденційності, чесності, доброчесності та підзвітності залишаються незмінними, однак змінюються ризики та форми їх порушення (наприклад, витоки даних, маніпуляція алгоритмами, використання неналежних онлайн-каналів для спілкування з клієнтом)[16].

Відсутність своєчасного оновлення етичних кодексів під ці виклики створює «зону правової й етичної невизначеності», яка є сприятливим середовищем для зловживань і, як наслідок, для падіння довіри до адвокатури.

Підвищення довіри до адвокатури неможливе без реального, а не формального дотримання Правил адвокатської етики; послідовної та прозорої дисциплінарної практики; оновлення етичних стандартів відповідно до сучасних викликів та розвитку правової культури як усередині професійної спільноти, так і в суспільстві загалом.

У цьому сенсі етичні стандарти виступають не стільки «обмеженням» свободи адвоката, скільки ресурсом, який забезпечує довіру до нього як до незалежного й відповідального захисника прав і свобод людини.

2. Нові виклики етичним стандартам адвокатури в умовах цифровізації та воєнного стану

Цифровізація правосуддя та правничої допомоги, з одного боку, і правовий режим воєнного стану – з іншого, створюють ситуацію «подвійної турбулентності» для інституту адвокатури. Йдеться не лише про зміну технічних інструментів роботи адвоката, а й про трансформацію контексту здійснення захисту: збройна агресія, обмеження пересування, зміни процесуальних правил,

[16] Legal and Judicial Ethics: Issues of Professional Responsibility and Integrity [Електронний ресурс] / ResearchGate.URL: https://www.researchgate.net/publication/396200750_Legal_and_Judicial_Ethics_Issues_of_Professional_Responsibility_and_Integrity. Дата звернення: 12.12.2025.

дистанційні формати судового розгляду, масове переміщення населення, робота з військовослужбовцями та жертвами воєнних злочинів.

Сучасні дослідження цифрової трансформації правової системи переконливо демонструють, що мова йде не про «технічну модернізацію», а про глибоку зміну моделей взаємодії держави, суспільства і правничих інститутів, яка зачіпає фундаментальні категорії автономії, приватності, гідності та відповідальності[17]. У цьому контексті адвокатська етика перестає бути переважно «корпоративним» кодексом поведінки й виступає одним із ключових механізмів збереження верховенства права та довіри до правосуддя.

Повномасштабна збройна агресія проти України додатково актуалізувала проблематику незалежності адвокатури, суспільного сприйняття ролі захисника, реальних гарантій конфіденційності й безпеки адвоката, особливо у справах, пов'язаних із воєнними злочинами та колабораціонізмом. Наукові й практичні дискусії фіксують суспільний запит на «каральне правосуддя» та відповідний тиск на адвокатів, які здійснюють захист осіб, обвинувачених у воєнних злочинах, що прямо впливає на гарантії незалежності й дотримання етичних стандартів[18].

Таким чином, саме на «стику» цифровізації та воєнного стану виникають нові виклики етичним стандартам адвокатури, які потребують комплексного переосмислення й нормативного, і самоврядного регулювання.

Широке впровадження відеоконференцзв'язку у судочинстві було стимульоване спочатку пандемією, а потім воєнним станом. Документи Ради Європи та висновки CCBE щодо використання відеоконференцій наголошують: забезпечення дистанційної участі сторін не звільняє державу від обов'язку гарантувати процесуальні права, включаючи конфіденційний зв'язок між адвокатом і клієнтом та реальну можливість ефективної комунікації під час слухання[19].

Для адвоката це створює низку етичних дилем: як забезпечити конфіденційність консультацій з клієнтом, який бере участь у засіданні з місць несвободи або з тимчасово окупованої чи прифронтової території; як реагувати на ситуації, коли технічна нестабільність зв'язку фактично позбавляє клієнта права бути почутим; як дотримуватися заборони тиску на свідка чи клієнта, якщо адвокат не може контролювати фізичне оточення особи під час відеозв'язку.

У вітчизняній доктрині підкреслюється, що електронне правосуддя змінює саму структуру процесуальної комунікації і вимагає вироблення нових етичних

[17] Нікітенко В., Воронкова В., Коломоєць Т., Верлос Н. Захист прав і свобод людини як виклик трансформації правової системи в умовах турбулентності цифрової доби // ***Humanities Studies: Collection of Scientific Papers.*** 2025. Вип. 23 (100). С. 68–81. DOI: 10.32782/hst-2025-23-100-08. URL: https://humstudies.com.ua/article/view/335589 (дата звернення: 13.12.2025). С. 80

[18] Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (14 грудня 2023 р.) / редкол. : Т. В. Вільчик та ін. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. 268 с. [Електронний ресурс]. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/Адвокатура%20України%20сучасний%20стан%20та%20перспективи%20розвитку.pdf – Дата звернення: 13.12.2025. С. 134.

[19] CCBE comments on the Draft 2nd Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence (version 12 April 2021) [Electronic resource] / CCBE. 30.04.2021. URL: https://rm.coe.int/0900001680a25786. Дата звернення: 13.12.2025.

орієнтирів щодо допустимих форм дистанційного контакту з клієнтом, фіксації доказів та забезпечення принципу безпосередності.

Ключовою етичною проблемою цифровізації є збереження адвокатської таємниці в умовах використання електронної пошти, месенджерів, хмарних сховищ, дистанційного доступу до «кабінету адвоката» в електронних судових системах.

Доповіді IBA щодо кібербезпеки для юридичних фірм та численні аналітичні матеріали підкреслюють, що будь-який витік даних – результат хакерської атаки, шпигунського ПЗ або необережного користування хмарними сервісами – становить не лише технічну, а й етичну проблему, оскільки може підірвати довіру клієнта і поставити під сумнів реальність гарантій професійної таємниці[20].

Спеціальний звіт організації Lawyers for Lawyers про конфіденційність у цифровому суспільстві показує, що зниження рівня гарантій lawyer–client privilege через масове цифрове спостереження та використання небезпечних платформ має «охолоджуючий ефект» – потенційні клієнти утримуються від повного розкриття обставин, що негативно позначається на ефективності захисту[21].

В українській літературі та публічних виступах (зокрема в межах конференцій про адвокатуру в умовах воєнного стану) наголошується на необхідності формування мінімальних стандартів кібергігієни для адвокатів (обов'язкове шифрування, використання двофакторної аутентифікації, відмова від небезпечних «безкоштовних» сервісів).

Використання LegalTech-рішень та систем штучного інтелекту (ШІ), включаючи генеративні моделі, у підготовці процесуальних документів, аналітиці судової практики, прогнозуванні результатів спорів стало глобальним трендом юридичного ринку. Міжнародні й національні дослідження фіксують при цьому низку специфічних ризиків: неточність даних, алгоритмічну упередженість, непрозорість логіки рішень, а головне – загрозу порушення конфіденційності через завантаження чутливої інформації у публічні або недостатньо захищені системи ШІ[22].

UNESCO у Рекомендації з етики штучного інтелекту наголошує на необхідності забезпечення прозорості, підзвітності, пріоритету прав людини та принципу «людиноцентричності» при розробленні й застосуванні AI-систем[23].

---

[20] International Bar Association. Cybersecurity Guidelines [Електронний ресурс] / by the IBA's Presidential Task Force on Cybersecurity. October 2018. 36 p. Режим доступу: https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=2F9FA5D6-6E9D-413C-AF80-681BAFD300B0 (дата звернення: 13.12.2025).

[21] Lawyers for Lawyers. Digital Lawyer–Client Confidentiality [Електронний ресурс]. URL: https://lawyersforlawyers.org/wp-content/uploads/2023/05/Lawyers-for-Lawyers-Digital-Lawyer-Client-Confidentiality.pdf. – Дата звернення: 13.12.2025.

[22] Malekela M.-S. A. AI and Confidentiality protection in International Commercial Arbitration: Analysis of the existing legal framework // *Discover Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 5, Article 83. Published 30 May 2025 [Electronic resource]. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s44163-025-00316-7. Дата звернення: 13.12.2025.

[23] Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [Electronic resource] / UNESCO. 2021. URL: https://www.unesco.org/en/articles/recommendation-ethics-artificial-intelligence. Дата звернення: 13.12.2025.

Ці орієнтири безпосередньо релевантні для адвокатури, адже рішення, підготовлені за допомогою ШІ, можуть впливати на долю конкретних осіб у кримінальному провадженні чи складних цивільних спорах.

CCBE у спеціальному гайдлайні щодо використання генеративного ШІ адвокатами акцентує на трьох ключових блоках: конфіденційність (заборона вводити в інструменти загального доступу ідентифікуючу інформацію про клієнта), контроль якості (обов'язкове перевірення результатів, сценарії уникнення «галюцинацій») і прозорість перед клієнтом (у певних випадках – повідомлення про використання ШІ у роботі над справою)[24].

У вітчизняних публікаціях, присвячених ШІ в юридичній практиці, підкреслюється, що використання відповідних систем не може розглядатися як «делегування» адвокатської відповідальності: кінцеве рішення щодо правової позиції, змісту процесуального документа, оцінки доказів має ухвалювати адвокат, виходячи з норм права, етичних стандартів та власної професійної совісті.

Таким чином, етичні стандарти мають закріпити: заборону передавати системам ШІ інформацію, що становить адвокатську таємницю, за відсутності чітких гарантій її захисту; обов'язок критичної перевірки результатів, отриманих за участю ШІ; недопустимість позиціонування автоматизованих сервісів як повноцінної заміни персональної адвокатської допомоги, особливо у кримінальних провадженнях.

Окремий блок цифрових викликів стосується присутності адвоката в соціальних мережах. Міжнародні принципи IBA щодо поведінки у соцмережах та українська література з адвокатської етики в Інтернеті наголошують: навіть у мережі адвокат зобов'язаний дотримуватися стандартів професійної гідності, уникати розкриття інформації, що дозволяє ідентифікувати справу або клієнта без їх згоди, утримуватися від висловлювань, які можуть підірвати авторитет правосуддя чи створити враження заангажованості[25].

Цифрове середовище посилює ризики «суду соціальних мереж», коли необережні коментарі адвоката щодо резонансних процесів, воєнних злочинів, політичних справ можуть поставити під сумнів його незалежність або створити конфлікт інтересів. Це вимагає уточнення національних етичних правил щодо допустимого змісту онлайн-комунікації, критики судових рішень і коментарів щодо клієнтів та опонентів.

Повномасштабна агресія та запровадження воєнного стану істотно змінили умови здійснення адвокатської діяльності. Наукові й практичні матеріали, присвячені функціонуванню адвокатури в період війни, фіксують: зміну підсудності, особливий режим проведення слідчих дій, ускладнення доступу адвоката до клієнта через евакуацію, окупацію, перебування в зоні бойових дій, проблеми безпеки самих адвокатів.

---

[24] CCBE guide on the use of generative AI for lawyers [Electronic resource] / CCBE. 02.10.2025. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/IT_LAW/ITL_Guides_recommendations/EN_ITL_20251002_CCBE-guide-on-the-use-of-the-use-of-generative-AI-for-lawyers.pdf. Дата звернення: 13.12.2025.

[25] IBA International Principles on Social Media Conduct for the Legal Profession : adopted on 24 May 2014 [Електронний ресурс] / International Bar Association. URL: https://www.lawyerpress.com/lpredes/IBA-International-Principles-on-Social-Media-Conduct.pdf. Дата звернення: 14.12.2025.

Окремо підкреслюється посилення моральної та психологічної напруги: адвокати часто працюють з потерпілими від воєнних злочинів, військово-полоненими, військовослужбовцями, членами їх сімей. Це вимагає поєднання професійної відстороненості та емпатії, здатності протистояти суспільному тиску, зберігаючи при цьому вірність принципу верховенства права.

У доповідях українських науковців і практиків наголошується, що в умовах війни зростає попит суспільства на суворе покарання воєнних злочинців і колаборантів, а діяльність адвокатів, які здійснюють їх захист, нерідко сприймається негативно, аж до звинувачень у «зраді».

Це ставить у центр етичного виміру адвокатури принцип, закріплений у Основних принципах щодо ролі юристів: адвокат не може ототожнюватися з клієнтом або його справою й повинен мати можливість виконувати професійні обов'язки без залякування і втручання[26]. Відповідно, органи адвокатського самоврядування мають активно реагувати на випадки публічних кампаній дискредитації адвокатів, забезпечуючи як правовий, так і комунікаційний захист професії.

У цьому контексті варті уваги висновки науковців, які аналізуючи адвокатську етику у воєнний період, підкреслюють: етичні стандарти адвокатури трансформуються з внутрішньокорпоративного кодексу в інструмент забезпечення реалізації прав і свобод людини в умовах надзвичайного правового режиму.

Воєнний стан породив для адвокатів низку нетипових конфліктів ролей: адвокат – військовослужбовець; адвокат – волонтер, який водночас представляє інтереси благодійної організації; адвокат – публічна особа в соцмережах, що збирає кошти на ЗСУ, коментуючи резонансні кримінальні провадження.

Чинні Правила адвокатської етики містять загальні приписи щодо конфлікту інтересів та публічних висловлювань, але не враховують специфіку воєнного контексту, що вимагає розроблення спеціальних рекомендацій або секторальних стандартів (наприклад, для адвокатів, які працюють у справах, пов'язаних із воєнними злочинами, міжнародним гуманітарним правом тощо).

Особливої уваги потребують ситуації, де цифровізація й воєнний стан накладаються одна на одну. Наприклад, фіксування електронних доказів воєнних злочинів, де фото- та відеофіксація, дані з соціальних мереж, метадані, записи з дронів становлять одночасно доказову базу й чутливу інформацію про потерпілих, військові об'єкти, тактичні деталі. Адвокат має визначати межі допустимого використання таких доказів, уникаючи вторинної віктимізації та розголошення інформації, що може зашкодити національній безпеці[27].

Автоматизований аналіз великих масивів цифрових доказів (супутникові знімки, відео з соцмереж, відкриті бази даних) може значно посилити можливості

---

[26] Basic Principles on the Role of Lawyers [Електронний ресурс] / AIJA. URL: https://www.aija.org/basic-principles-on-the-role-of-lawyers.html. Дата звернення: 14.12.2025.

[27] Габані І. І. Міжнародна інформація у правозастосуванні: роль цифрових технологій у співпраці адвокатури та правоохоронних органів // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. С. 371–377. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.4.58 [Електронний ресурс]. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/60.pdf. – Дата звернення: 14.12.2025. С. 372.

розслідування, але водночас створює ризики алгоритмічної упередженості, помилкової ідентифікації та порушення презумпції невинуватості. У цьому контексті особливого значення набувають етичні стандарти використання AI в правозастосуванні, розроблені на рівні ООН та UNESCO[28].

Отже, адвокатська етика повинна інтегрувати одразу два набори вимог: класичні стандарти незалежності та конфіденційності й сучасні вимоги цифрової доби та воєнного часу.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що етичні стандарти адвокатури є не допоміжним, а системоутворювальним елементом інституту захисту прав людини. Вони виконують одночасно нормативну, інституційну й соціальну функції: визначають внутрішні правила професійної поведінки адвоката; задають рамки організації адвокатського самоврядування та дисциплінарної відповідальності; формують суспільне сприйняття адвокатури й рівень довіри до правосуддя в цілому.

Довіра до інституту адвокатури ґрунтується на трьох взаємопов'язаних засадах: незалежності адвоката, гарантіях конфіденційності та реальній доброчесності професійної спільноти. Порушення етичних стандартів окремими адвокатами не залишається «індивідуальним відхиленням», а трансформується у зниження легітимності всього інституту, підриваючи довіру до самого механізму захисту прав людини.

Міжнародні акти (Основні принципи щодо ролі юристів, документи CCBE, IBA, практика ЄСПЛ тощо) однозначно демонструють: адвокатська етика розглядається як необхідна умова здійснення права на справедливий суд і ефективний засіб юридичного захисту. Етичні стандарти тут виступають інструментом балансування між правом на захист, з одного боку, та інтересами правосуддя й суспільства – з іншого. Національне законодавство України та Правила адвокатської етики загалом імплементують ці підходи, однак мають низку прогалин як у частині цифрових викликів, так і з огляду на воєнний стан.

У сфері цифровізації основними етичними викликами є: збереження адвокатської таємниці й конфіденційності при використанні електронної пошти, месенджерів, відеозв'язку, хмарних рішень; забезпечення реальної можливості ефективної комунікації з клієнтом і рівності сторін в умовах дистанційних судових засідань; недопустимість «делегування» професійної відповідальності системам штучного інтелекту; визначення меж допустимої присутності адвоката в соціальних мережах, уникнення розкриття чутливої інформації й формування викривленого образу правосуддя.

У воєнний період особливо загострюється проблема суспільного ставлення до адвоката як захисника осіб, щодо яких існує підвищений емоційний осуд (обвинувачені у воєнних злочинах, колабораційній діяльності тощо). Тут етичні стандарти виконують роль «фундаментальної гарантії»: заборона ототожнення

[28] The Human Rights Council Resolution 47/23 "New and emerging digital technologies and human rights": UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [Електронний ресурс]. [2022]. 5 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/UNESCO.pdf (дата звернення: 14.12.2025).

адвоката з клієнтом, право на здійснення професійної діяльності без залякування й втручання, пріоритет прав людини навіть в умовах надзвичайного правового режиму. Додатково виникають нові конфлікти ролей (адвокат–військовослужбовець, адвокат–волонтер, адвокат–публічна особа в медіа), які чинні етичні стандарти охоплюють лише частково.

Узагальнюючи проведене дослідження, можна констатувати, що українська модель адвокатської етики перебуває на етапі переходу від «класичного» деонтологічного кодексу до комплексного публічного стандарту, який повинен враховувати як цифрову трансформацію правосуддя, так і реалії тривалої війни. Для цього потрібне не фрагментарне коригування окремих норм, а концептуальне оновлення, що охоплює законодавчий рівень, акти адвокатського самоврядування, освітні програми й дисциплінарну практику.

На підставі наведених висновків доцільно сформулювати комплексні пропозиції щодо вдосконалення етичних стандартів адвокатури та механізмів їх реалізації, оформлюючи їх як узгоджену систему змін на різних рівнях правового регулювання і професійної практики. Насамперед на рівні законодавства про адвокатуру видається необхідним доповнити Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» положеннями про цифровий вимір незалежності й конфіденційності адвокатської діяльності, чітко визначивши мінімальні гарантії захисту електронних комунікацій, особливості застосування адвокатської таємниці в цифровому середовищі, а також статус електронних доказів, отриманих або оброблених адвокатом.

Важливо також конкретизувати гарантії незалежності адвоката в умовах воєнного стану, встановивши пряму заборону будь-яких форм ототожнення адвоката із клієнтом і поклавши на державні органи обов’язок належним чином реагувати на такі випадки. Окремо доцільно передбачити посилені механізми захисту адвокатської таємниці від цифрового стеження, у тому числі запровадити процесуальні фільтри щодо доступу до електронних даних адвоката.

У площині актів адвокатського самоврядування та Правил адвокатської етики логічним є їх комплексне оновлення шляхом включення окремих розділів, присвячених використанню електронних комунікацій, хмарних сервісів і відеоконференцій, етичним правилам застосування систем штучного інтелекту та LegalTech, поведінці адвоката в соціальних мережах і публічному просторі, а також особливостям етичної поведінки адвоката в умовах воєнного стану, зокрема щодо захисту в справах про воєнні злочини.

Поряд із цим доцільно затвердити деталізовані методичні рекомендації щодо cyber-гігієни адвоката, використання відеозв’язку з клієнтами з місць несвободи та окупованих територій, етичного поводження з цифровими доказами (фото- і відеоматеріалами, даними із соціальних мереж, записами з дронів тощо).

Важливим кроком є створення в системі органів адвокатського самоврядування спеціальних експертних (консультативних) структур – комітетів або комісій з цифрової етики та етики в умовах воєнного стану, покликаних виробляти й оновлювати відповідні стандарти.

Суттєвого вдосконалення потребує й дисциплінарна практика, у межах якої доцільно виокремити як самостійну групу дисциплінарних проступків

порушення, пов'язані з цифровим виміром адвокатської діяльності: неналежний захист електронних даних клієнта, несанкціоноване використання систем штучного інтелекту всупереч вимогам конфіденційності, публічне розголошення відомостей у мережі Інтернет тощо. Необхідно забезпечити більшу відкритість та системне узагальнення дисциплінарної практики (із дотриманням вимог анонімізації персональних даних), що сприятиме формуванню передбачуваних стандартів поведінки й підвищенню довіри до органів адвокатського самоврядування. Водночас важливо впровадити спеціальні навчальні модулі з цифрової етики й етики воєнного часу для членів дисциплінарних органів, аби гарантувати адекватну оцінку нових типів порушень, пов'язаних із цифровими технологіями та особливостями правозастосування у період війни.

Водночас важливо забезпечити належний науковий та емпіричний супровід реформ шляхом створення постійно діючих платформ – наукових центрів, аналітичних лабораторій, обсерваторій – для моніторингу стану довіри до адвокатури, аналізу дисциплінарної практики, дослідження впливу цифрових технологій та воєнного стану на професійну етику, а також шляхом регулярних опитувань адвокатів і громадян щодо сприйняття етичних стандартів, рівня довіри до адвокатури та готовності звертатися по правову допомогу.

Реалізація таких взаємопов'язаних пропозицій здатна перевести етичні стандарти адвокатури з площини переважно декларативних приписів у площину реальних, дієвих гарантій незалежності адвоката й ефективного захисту прав людини. У підсумку саме етичні стандарти, адаптовані до умов цифрової доби та воєнного стану, можуть стати тим стрижнем, який забезпечить стійкість інституту адвокатури, збереження довіри суспільства та практичну реалізацію принципу верховенства права в Україні.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена комплексному дослідженню етичних стандартів адвокатури як ключового елементу гарантій її незалежності та чинника формування довіри суспільства до інституту захисту прав людини. Обґрунтовується, що в умовах євроінтеграції, цифровізації правосуддя та дії воєнного стану традиційна модель адвокатської етики виявляє істотні прогалини, зокрема у сфері захисту адвокатської таємниці, використання електронних комунікацій, LegalTech та систем штучного інтелекту. На основі аналізу універсальних та європейських міжнародних актів, практики ЄСПЛ, документів ІВА та ССВЕ, а також чинного українського законодавства й Правил адвокатської етики визначено основні вектори зближення та розходження національних і міжнародних стандартів. Розкрито зміст категорії довіри до адвокатури, показано її залежність від реальної, а не декларативної дії принципів незалежності, конфіденційності, уникнення конфлікту інтересів та доброчесності професійної спільноти. Особливу увагу приділено етичним викликам воєнного стану, зокрема суспільному тиску на адвокатів, які здійснюють захист «непопулярних» клієнтів, новим конфліктам ролей адвоката та ризикам цифрового стеження й втручання в адвокатську діяльність. Обґрунтовано необхідність концептуального оновлення етичних стандартів адвокатури шляхом закріплення спеціальних норм щодо цифрової безпеки, використання ШІ, онлайн-комунікації, роботи з цифровими доказами та

здійснення захисту у справах про воєнні злочини. Запропоновано систему конкретних змін на рівні законодавства, актів адвокатського самоврядування, дисциплінарної практики, юридичної освіти та комунікаційної політики органів адвокатури. Результатом дослідження є сформована доктринальна модель «цифрової» й «воєнної» адвокатської етики, зорієнтована на підвищення стійкості інституту адвокатури, зміцнення довіри суспільства та забезпечення ефективної реалізації принципу верховенства права в Україні.

Ключові слова: адвокатура, професійна етика адвоката, незалежність адвокатури, довіра до правосуддя, цифровізація правосуддя, штучний інтелект, воєнний стан

Література

1. Бакаянова Н. М. *Етичні принципи адвокатури в Україні*. Одеса : Юридична література, 2005. 151 с. С. 52.

2. Правила адвокатської етики : затв. З'їздом адвокатів України 09.06.2017 [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text. (Дата звернення: 10.12.2025).

3. Case of Morice v. France (Application no. 29369/10) : Judgment (Chamber), 11 July 2013 [Електронний ресурс] / European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-122787%22]} (Дата звернення: 10.12.2025)

4. Basic Principles on the Role of Lawyers : adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, 1990 [Електронний ресурс] / OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers. (Дата звернення: 10.12.2025)

5. Independence of lawyers: UN and IBA reference instruments [Електронний ресурс] / International Bar Association. URL: https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=3b458c65-53f4-41b1-a1b2-0f765a7c39b3. (Дата звернення: 10.12.2025)

6. Cybersecurity Guidelines [Електронний ресурс] / International Bar Association (IBA), Presidential Task Force on Cybersecurity. October 2018. URL: https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=2F9FA5D6-6E9D-413C-AF80-681BAFD300B0. (Дата звернення: 10.12.2025)

7. Charter of Core Principles of the European Legal Profession and Code of Conduct for European Lawyers [Електронний ресурс] / CCBE. 25.11.2006. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_CoC/EN_DEON_CoC.pdf. (Дата звернення: 10.12.2025)

8. Ukrainian Translation of the European Charter of Core Principles of the Legal Profession Presented [Електронний ресурс] / Ukrainian Bar Association. URL: https://uba.ua/eng/news/4935. (Дата звернення: 10.12.2025)

9. Божко А. В. Етична складова правового статусу адвоката // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право**.** 2024. Вип. 86, ч. 5. С. 152–157. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.5.22. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/321266/311802 (дата звернення: 10.12.2025). С. 153.

10. Бакаянова Н. Новели Правил адвокатської етики: зміст, значення та тлумачення [Електронний ресурс] / НААУ. 17.04.2019. URL: https://unba.org.ua/publications/4275-noveli-pravil-advokats-koi-etiki-zmist-znachennya-ta-tlumachennya.html. (Дата звернення: 11.12.2025)

11. Bok S. Can Lawyers Be Trusted? // *University of Pennsylvania Law Review*. 1990. Vol. 138, No. 3. P. 913–933 [Електронний ресурсesource]. URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3802&context=penn_law_review. (Дата звернення: 11.12.2025)

12. Freedman M. H., Smith A. *Understanding Lawyers' Ethics*. 6th ed. Durham, NC : Carolina Academic Press, 2022 [Електронний ресурс]. URL: https://cap-press.com/pdf/9781531025342.pdf. (Дата звернення: 11.12.2025)

13. Етика правника : зб. матеріалів [Електронний ресурс]. Харків, 2019. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2019/SB_Etuka_pravnuka_2019.pdf. (Дата звернення: 11.12.2025). 256 с. С. 153.

14. Council of the Bars and Law Societies of Europe (CCBE). Code of Conduct for Lawyers in the European Union [Електронний ресурс]. Brussels : CCBE, 2002. 16 p. Режим доступу: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/DEONTOLOGY/DEON_CoC/EN_DEON_CoC.pdf (дата звернення: 11.12.2025)

15. Щепанюк Ю. М. Особливості нормативно-правового регулювання професійної етики адвокатів у державах – членах Європейського Союзу // *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 3(43). С. 69–74 [Електронний ресурс]. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/download/2177/2197. Дата звернення: 11.12.2025. С.70.

16. Legal and Judicial Ethics: Issues of Professional Responsibility and Integrity [Електронний ресурс] / ResearchGate. URL: https://www.researchgate.net/publication/396200750_Legal_and_Judicial_Ethics_Issues_of_Professional_Responsibility_and_Integrity. Дата звернення: 12.12.2025.

17. Нікітенко В., Воронкова В., Коломоєць Т., Верлос Н. Захист прав і свобод людини як виклик трансформації правової системи в умовах турбулентності цифрової доби // Humanities Studies: Collection of Scientific Papers**.** 2025. Вип. 23 (100). С. 68–81. DOI: 10.32782/hst-2025-23-100-08. URL: https://humstudies.com.ua/article/view/335589 (дата звернення: 13.12.2025). С. 80.

18. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (14 грудня 2023 р.) / редкол. : Т. В. Вільчик та ін. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. 268 с. [Електронний ресурс]. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/Адвокатура%20України%20сучасний%20стан%20та%20перспективи%20розвитку.pdf. Дата звернення: 13.12.2025. С. 134.

19. CCBE comments on the Draft 2nd Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence (version 12 April 2021) [Electronic resource] / CCBE. 30.04.2021. URL: https://rm.coe.int/0900001680a25786. Дата звернення: 13.12.2025.

20. International Bar Association. Cybersecurity Guidelines [Електронний ресурс] / by the IBA's Presidential Task Force on Cybersecurity. October 2018. 36 p. Режим доступу: https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=2F9FA5D6-6E9D-413C-AF80-681BAFD300B0 (дата звернення: 13.12.2025).

21. Lawyers for Lawyers. Digital Lawyer–Client Confidentiality [Електронний ресурс]. URL: https://lawyersforlawyers.org/wp-content/uploads/2023/05/Lawyers-for-Lawyers-Digital-Lawyer-Client-Confidentiality.pdf. Дата звернення: 13.12.2025.

22. Malekela M.-S. A. AI and Confidentiality protection in International Commercial Arbitration: Analysis of the existing legal framework // *Discover Artificial Intelligence*. 2025. Vol. 5, Article 83. Published 30 May 2025 [Electronic resource]. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s44163-025-00316-7. Дата звернення: 13.12.2025.

23. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [Electronic resource] / UNESCO. 2021. URL: https://www.unesco.org/en/articles/recommendation-ethics-artificial-intelligence. Дата звернення: 13.12.2025.

24. CCBE guide on the use of generative AI for lawyers [Electronic resource] / CCBE. 02.10.2025. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/IT_LAW/ITL_Guides_recommendations/EN_ITL_20251002_CCBE-guide-on-the-use-of-the-use-of-generative-AI-for-lawyers.pdf. Дата звернення: 13.12.2025.

25. IBA International Principles on Social Media Conduct for the Legal Profession : adopted on 24 May 2014 [Електронний ресурс] / International Bar Association. URL: https://www.lawyerpress.com/lpredes/IBA-International-Principles-on-Social-Media-Conduct.pdf. Дата звернення: 14.12.2025.

26. Basic Principles on the Role of Lawyers [Електронний ресурс] / AIJA. URL: https://www.aija.org/basic-principles-on-the-role-of-lawyers.html. Дата звернення: 14.12.2025.

27. Габані І. І. Міжнародна інформація у правозастосуванні: роль цифрових технологій у співпраці адвокатури та правоохоронних органів // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. С. 371–377. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.4.58 [Електронний ресурс]. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/60.pdf. Дата звернення: 14.12.2025. С. 372.

28. The Human Rights Council Resolution 47/23 “New and emerging digital technologies and human rights”: UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [Електронний ресурс]. [2022]. 5 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/UNESCO.pdf (дата звернення: 14.12.2025).

Information about the author:
Hansetska Valeriia Volodymyrivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Assistant at the Department of Justice
Educational and Scientific Institute of Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska st., Kyiv, 01033, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-5

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТІВ НОТАРІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ОРГАНІВ ДОСУДОВОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Долинська М. С.

ВСТУП

Нотаріальна діяльність як орган позасудової юрисдикції завжди відігравала значущу роль у суспільному житті держав: від початку її заснування до теперішнього часу. У нотаріальному порядку закріплювався перехід права власності на майно від однієї особи до іншої шляхом укладення договорів, зокрема на нерухоме майно, а також в порядку спадкування, як шляхом укладення лише заповітів (на початку становлення нотаріальними та «квазінотаріальними» органами), так і в подальшому шляхом видачі свідоцтв про право на спадщину на успадковуване майно. У випадку виникнення спорів щодо майна, сторони, в тому числі спадкоємці ще з давніх часів зверталися до відповідних судових органів.

Правова традиція розвитку нотаріальної діяльності вказує на своєрідність нотаріальної діяльності як частини правової системи, яка має унікальний історичний (європейський) шлях розвитку. Кожна окрема держава законодавчо закріплює перелік нотаріальних та квазінотаріальних органів, уповноважених на вчинення нотаріальних та прирівняних до нотаріальних дій.

Виникнення нотаріату на теренах древньої Європи більшість дослідників пов'язує із делегуванням приватним особам певних публічних функцій щодо посвідчення фактів. Аналізуючи праці українських та зарубіжних вчених приходимо до висновку про існування праобразу нотаріату – писарів, писарів-канцеляристів у Вавилоні 1760 року до н. е., у Єгипті та стародавній Греції. Тобто вони вчиняли акти (дії), які прийнято вважати прирівняними до нотаріально посвідчених. Таким чином, приходимо до висновку про зародження органів квазінотаріату. Ймовірно, що наступним кроком у розвитку до нотаріальної діяльності було письмове укладення договорів дарування, купівлі-продажу, міни, а також інших договорів та зобов'язань. При цьому вчинення нотаріальних дій не було основною працею єгипетських писарів, тому на нашу думку, їх правильніше було б назвати не праорганами нотаріату, а праорганами квазінотаріату[1].

Зародження окремих засад нотаріату на українських теренах відбулося за часів Київської Русі[2], а певні «пракважінотаріальні» функції в додаток до веденням княжого або церковного діловодства за давньоруських часів займалися насамперед духовні особи.

[1] Долинська М. С. Ґенеза та еволюція нотаріальної діяльності на теренах Львівщини. Львів: Растр-7, 2018. С. 5-6.

[2] Долинська М.С. Генезис нотаріату в Київській Русі. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 2. С. 103.

Згідно з нормами звичаєвого права та «Руської правди», а також відповідно до судових рішень, способами набуття права власності на землю були: володіння, давність володіння, успадкування та дарування[3].

Наприклад, спадкування власності відбувалося як за законом, так і за заповітом. Однак, за нормами Руської правди спадкоємцями могли бути лише ті діти, які були народженими у законному шлюбі[4]. Спори щодо спадкування між спадкоємцями, як правило, вирішувалися судами, як князівськими, так і церковними.

У подальшому вчинення нотаріальних дій на українських землях відбувалося згідно із законодавством, під юрисдикцією якого перебували українські терени.

Мета дослідження – аналіз законодавства, що регулює розвиток інституту нотаріальної та квазінотарільної діяльності в незалежній Україні протягом 1991-2025 років, виокремлюючи особливості їх трансформації під час воєнного стану в Україні та впровадження діджиталізації у нотаріальний процес.

Методолологічну основу роботи складали я загально-наукові, так і спеціальні методи дослідження. В тому числі історично-правовий та формально-логічний метод, герменевтичний метод. Також автором використано метод опитування, що проведене у жовтні-грудні 2024 року, у якому взяли участь 194 респонденти-здобувачі вищої освіти Львівського державного університету внутрішніх справ. Респондентів було запевнено щодо дотримання етичних норм при проведенні анкетування (American Sociological Association's, 1997). Серед питань опитування були деякі, шо стосувалися діджиталізації нотаріальної діяльності.

1. Інститути нотаріальної та квазінотарільної діяльності в незалежній Україні протягом 1991-2021 років

Ф. Досінчук вважає, що нотаріат – це сукупність органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок вчинення нотаріальних дій, регулювання та контролю за їх організацією, захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб[5].

Нотаріальний процес – правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб. Вчинення нотаріальних дій здійснює суворо встановлене коло осіб, конкретний склад і обсяг компетенції яких встановлені законодавством (ст.ст. 1, 3, 34–40 Закон України «Про нотаріат»). Порушення правил, що визначають компетенцію щодо вчинення нотаріальних дій, тягне несприятливі процесуальні наслідки – визнання вчинених дій недійсними (наприклад, зазначених у ст. 9 Закону)[6].

---

[3] Бачур В. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. С. Бачур; Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2004. С. 10.

[4] Долинська М.С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 210.

[5] Досінчук К. Ф. Поняття, завдання та функції нотаріату в Україні: окремі аспекти. *Часопис Київського університету права.* 2013. С. 132.

[6] Долинскак М.С. Проблеми нотаріального процесу: підручник. Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 72.

Оскільки нотаріальний процес є різновидом юридичного процесу і зводиться до передбаченого законом порядку вчинення нотаріальних дій, йому притаманний структурно складний зміст. Елементами нотаріального процесу є його суб'єкти, стадії та провадження, які дають змогу окреслити просторово-часові межі та предметний зміст цієї форми діяльності[7].

За часів радянської України органами, уповноваженими на вчинення нотаріальних дій були державні нотаріуси державних нотаріальних контор, які керувалися в тому числі норми Цивільного кодексу УРСР 1963 року[8]

Закон УРСР «Про державний нотаріат» від 25 грудня 1974 р.[9], на законодавчому рівні комплексно врегулював питання діяльності українського радянського нотаріату. Він містив 85 статей, які структурно об'єднувались у чотири розділи та п'ятнадцять глав[10].

Органи, які вправі вчиняти нотаріальні дії (основні суб'єкти нотаріального процесу), більшість учених поділяє на дві великі групи: органи нотаріату, та органи квазінотаріату, тобто посадові особи таких органів вчиняють певні нотаріальні дії, в додаток до виконання своїх основних функціональних обов'язків.

Органами і службовими особами, які вчиняють нотаріальні дії, були:

– державні нотаріальні контори;

– виконавчі комітети міських, селищних, сільських Рад народних депутатів (у населених пунктах, де немає державних нотаріальних контор);

– консульські установи Союзу РСР;

– службові особи вказані в статті 16 Закону, що посвідчують заповіти і довіреності, які мають силу нотаріально посвідчених документів, а точніше прирівняних до нотаріальних.

Компетенція державних нотаріальних контор встановлена у статті 13 Закону.

У населених пунктах, де немає державних нотаріальних контор, виконавчі комітети міських, селищних, сільських Рад народних депутатів вчиняли нотаріальні дії, перераховані у статті 14 закону:

Вищевказані нотаріальні та квазінотаріальні органи продовжували діяти і після проголошення незалежності України протягом серпня 1991 року – грудня 1993 року.

Закон України № 3425-XII від 02.09.1993р. «Про нотаріат» [27][11], з 1 січня 1994 року, окрім державних нотаріусів, які працюють у державних

---

[7] Долинська М. С. Нотаріальний процес : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2019. С. 151–152.

[8] Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

[9] Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 25.12.1974 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1975. № 1. Ст. 4.

[10] Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2014. Випуск 4. Т. 1. С. 10.

[11] Про нотаріат: Закон України від 3 вересня 1993 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12

нотаріальних конторах, запровадив нових нотаріальних суб'єктів: державного нотаріального архіву та приватного нотаріуса. Також передбачено новий квазінотаріальний орган – консульські установи України.

До органів нотаріату належать державні та приватні нотаріуси, а до органів квазінотаріату – посадові особи органів місцевого самоврядування, інші посадові особи, на які покладено вчинення окремих видів нотаріальних дій відповідно до чинного законодавства.

Основним нормативно-правовим актом держави є Конституція України 1996 року[12]. Конституція має вищу юридичну силу та пряму дію і застосовується на всій території України. Поділяємо думку К. Чижмарь, що, безумовно, Конституція прямо не закріплює основ правового статусу інституту нотаріату, а згадка про останній зустрічається в ній лише раз – у ст. 92, що регулює питання, які визначаються виключно законами України[13].

Відтак ст. 92 Конституції наголошує, що виключно законами України визначається організація і діяльність нотаріату та ставить її на один рівень з судоустроєм, судочинством, статусом суддів, засадами судової експертизи, організацією та діяльністю прокуратури, органів дізнання і слідства, органів і установ виконання покарань[14].

Одним із найважливіших кодифікованих законодавчих актів у діяльності нотаріату України є чинний Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. № 435-IV[15], що набрав чинності 1 січня 2004 р. Цивільне законодавство регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, на вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників. Усі книги Цивільного кодексу 2003 року є важливими в діяльності нотаріату, однак з-поміж них слід виокремити: «Право власності та інші речові права», «Зобов'язальне право», «Спадкове право»[16].

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат», прийнятий у жовтні 2008 року № 614-VI[17] Л. Єфіменко у своєму дисертаційному дослідженні називає «малою нотаріальною реформою»[18].

З 1 червня 2009 р. набрали чинності норми Закону щодо оформлення спадкових прав та видачі свідоцтв про право на спадщину приватними нотаріусами, які зрівняли повноваження приватних і державних нотаріусів.

---

[12] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254/к96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

[13] Чижмарь К. І. Конституція України як джерело нотаріального права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 89. *URL:* http: //www.pap.in.ua/2_2014/24.pdf

[14] Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості. *Актуальні проблеми держави та права*. Випуск 63. Одеса: Юридична література, 2012. С. 569.

[15] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.

[16] Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 69.

17 Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 р. № 614–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-17#Text.

[18] Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. …канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. С. 11.

Приватні нотаріуси та державні нотаріуси вчиняють усі види нотаріальних дій, які визначені ст. 34 Закону України «Про нотаріат».

Відповідно до ст. 35 Закону України «Про нотаріат», державні нотаріуси в державних нотаріальних архівах вчиняють лише два види нотаріальних дій, а саме: видають дублікати документів та засвідчують вірність копій і виписок з документів, які зберігаються у справах цих архівів.

До лютого 2022 року до органів квазінотаріату відносилися чотири основні види суб'єктів. До першої групи належать посадові особи консульських установ та дипломатичних представництв України. Посадові особи органів місцевого самоврядування утворюють другу групу органів квазінотаріату. До третьої групи відносять посадових осіб, що передбачені ст. 40 Закону «Про нотаріат», які посвідчують заповіти і довіреності, прирівняні до нотаріальних.

Начальники установ виконання покарань, що засвідчують справжність підпису особи, яка перебуває в такій установі, відповідно до ст. 78 Закону «Про нотаріат», складають четверту групу органів квазінотаріату[19].

Найбільш широкими повноваженнями щодо вчинення нотаріальних дій серед органів квазінотаріату наділені консульські установи України. Вчинення нотаріальних дій покладається на консульських посадових осіб (далі – консул), які працюють у дипломатичних представництвах та консульських установах України. Відповідно до статті 2 Консульського статуту термін консул охоплює наступні посади: генеральний консул, консул, віце-консул або консульський агент, який є главою консульської установи. Тобто вчиняти нотаріальні дії має право будь-яка з перелічених осіб[20].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування» від 20.10.2014 р. № 1709-VII [21], який набрав чинності з 1 січня 2016 року, надано право уповноваженим посадовим особам органу місцевого самоврядування, які мають відповідають визначеним умовам та склали іспит із спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України право видати: свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

Закон України № 775-IX від 14.07.2020 р. «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо усунення законодавчих колізій та прогалин»[22] запровадив революційні зміни у нотаріальний процес держави. Вважаємо за доцільне виокремити зміни внесені до статті 1 Закону України «Про нотаріат»,

[19] Долинська М. С. Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених : довідник. Львів : Растр-7, 2023. С. 7-8.

[20] Долинська М. С. Консульські установи як учасники українського нотаріального процесу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. Випуск 22. С. 43.

[21] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1709-VII . https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1709-18#Text

[22] Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо усунення законодавчих колізій та прогалин: Закон України від 14 липня 2020 року № 775-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-20#n7

згідно з якими лише у сільських населених пунктах нотаріальні дії, передбачені статтею 37 Закону № 3425-XII вчиняються уповноваженими на це посадовими особами органів місцевого самоврядування.

Відповідно до статті 37 Нотаріального Закону вказані особи повинні пройти протягом року стажування у державній нотаріальній конторі або приватного нотаріуса, завершили навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують в системі Міністерства юстиції України, та скласти іспит із спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України. Однак, станом на січень 2026 року цього не відбулося.

Тобто, видача свідоцтв про право на спадщину і надалі відноситься до прерогативи нотаріусів держави[23].

Закон України № 1875 –IX від 16.11.2021 р. «Про медіацію»[24], серед іншого, розширив функції нотаріальних органів держави, шляхом внесення змін до Закону України «Про нотаріат». Нотаріусам з 15.12.2021 р. надано право, в додаток до вчинення нотаріальних дій, які спрямовані на юридичне закріплення безспірних цивільних прав і фактів, також здійснювати медіацію, як позасудову процедуру врегулювання конфліктів (спорів). Нотаріуси на власний розсуд вирішують пройти підготовку медіатора. Нотаріуси, будуть, в першу чергу, проводити медіацію з метою запобігання конфліктів (спорів) у майбутньому або щодо врегулювання будь-яких конфліктів (спорів) у цивільних, сімейних, спадкових справах[25].

Як було зауважено раніше, виходячи з практичного досвіду автора, в тому числі в частині видачі свідоцтв про право на спадщину на нерухоме майно, при оформленні спадщини державний та приватний нотаріус де-факто використовують окремі засоби медіації[26].

2. Трансформація інститутів нотаріальної та квазінотаріальної діяльності в незалежній Україні протягом 2022-2025 років

Розв'язана росією війна проти незалежної України у зв'язку з можливістю втрати важливої інформації, на певний час призвела до призупинення діяльності майже всіх електронних реєстрів на теренах держави.

Новими суб'єктами, які вправі (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану»[27] посвідчувати заповіти в умовах воєнного стану є:

---

[23] Dolynska, M. (2025). Notarial registration of inheritance of real estate in independent Ukraine: Socio-legal dimension. *Social and Legal Studios*, 8(3), p. 27. https://doi.org/10.32518/sals3.2025.23

[24] Про медіацію: Закон України № 1875 –IX від 16.11. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text.

[25] Dolynska, M. (2025). Notarial registration of inheritance of real estate in independent Ukraine: Socio-legal dimension. *Social and Legal Studios*, 8(3), p.27. https://doi.org/10.32518/sals3.2025.23

[26] Долинська М. С. Розвиток спадкових правовідносин за участю неповнолітніх на українських теренах. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 3. С. 173.

[27] Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. за № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text.

командир (начальник) або уповноважена таким командиром (начальником) особа Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів військових формувань, а також правоохоронних (спеціальних) органів (в тому числі Національної поліції), органів цивільного захисту, які залучаються до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії іноземної держави; начальник табору (установи, де створено дільницю) для військовополонених. Суб'єктами, які вправі скласти заповіти в умовах воєнного стану, згідно з вищевказаною постановою Кабінету Міністрів № 164 є військовослужбовці (в тому числі моряки) Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів військових формувань, працівники правоохоронних (спеціальних) органів, органів цивільного захисту, які залучаються до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії іноземної держави, а також військовополонені[28].

Особливістю посвідчення прирівняних до нотаріальних заповітів вказаними квазінотаріальними органами, а також у відповідності до Порядку посвідчення заповітів і довіреностей, до нотаріально посвідчених є те, що вони складаються та посвідчуються лише у присутності двох свідків.[29]

Погоджуємося з професором О. Кухарєвим, що відбулося розширення переліку осіб, що наділені правом посвідчувати заповіти.[30]

Зауважуємо, що українським законодавством, незалежно від суб'єкта уповноваженого, на посвідчення заповіту (нотаріуса, посадової особи органу місцевого самоврядування, відповідної посадової чи службової особи, в тому числі командира (начальника) або уповноважена таким командиром (начальником) особи) встановлено загальні вимоги до укладення та посвідчення заповітів[31].

При вчиненні нотаріальних дій державні нотаріуси та приватні нотаріуси керуються нормами чинного законодавства України та виданими на їх підставі підзаконними нормативно-правовими актами, а в певних випадках нормами іноземного законодавства, роз'ясненнями Міністерства юстиції України, існуючою нотаріальною та суддівською практикою. Вважаємо за доцільне виокремити кодекси України: Цивільний, Земельний, Сімейний, Податковий; Закон України «Про нотаріат», Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, Правила ведення нотаріального діловодства, Порядок

[28] Долинська М. С. Деякі аспекти захисту цивільних прав військовослужбовців збройних сил України в умовах воєнного стану. Проблеми забезпечення прав і свобод людини : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.- практ. конф. (Луцьк, 9 груд. 2022 р.) / уклад. Л. М. Джурак. – Луцьк : Вежа-Друк, 2022. С. 29-30.

[29] Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених : довідник. Львів : Растр-7, 2023. С. 72.

[30] Кухарєв Олександр. Проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану. 7 жовтня 2022 року. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/251193-problemi-zdiysnennya-spadkovikh-prav-v-umovakh-voyennogo-stanu.

[31] Dolynska Mariia.Theoretical-legal and applied aspects of the notarial procedure concerning the certification of wills / *Development trends in legal science and practice: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph* / edited by authors. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2018. p. 81.

посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, а також інші акти держави.

Станом на січень 2026 року, компетенція державних та приватних нотаріусів встановлена статтею 34 Закону України «Про нотаріат».

Нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності, вимоги про нотаріальне посвідчення правочину тощо);

2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;

3) видають свідоцтва про право на спадщину;

4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя (колишнього подружжя) на підставі спільної заяви або в разі смерті одного з подружжя;

5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);

6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;

7) вживають заходів для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин;

8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;

9) накладають та знімають заборону відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), об'єктів незавершеного будівництва, майбутніх об'єктів нерухомості, права на які підлягають державній реєстрації, частки у праві власності на таке майно, а також у випадках, встановлених законодавством, – рухомого майна;

9^{-1}) накладають заборону щодо відчуження грошових сум, що будуть зараховані заявником вимоги, визначеним відповідно до частини четвертої статті 65^{-2} Закону України "Про акціонерні товариства", на рахунок умовного зберігання (ескроу), відкритий відповідно до зазначеного закону;

10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;

11) засвідчують справжність підпису на документах;

12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;

13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;

14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;

15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;

16) посвідчують час пред'явлення документів;

17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;

18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;

19) вчиняють виконавчі написи;

20) вчиняють протести векселів;

21) вчиняють морські протести;

22) приймають на зберігання документи.

На нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

До компетенції державних нотаріусів в державних нотаріальних архівах (згідно статті 35 Закону «Про нотаріат») відноситься видача дублікатів та засвідчення вірності копій і виписок з документів, які зберігаються у справах цих архівів.

Згідно зі статтею 37 Нотаріального закону, у сільських населених пунктах уповноважені на це посадові особи органу місцевого самоврядування вчиняють в основному п'ять видів нотаріальних дій:

1) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;

2) посвідчують заповіти (крім секретних);

3) видають дублікати посвідчених ними документів;

4) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;

5) засвідчують справжність підпису на документах.

Як було зауважено вище, на практиці посадові особи органів місцевого самоврядування станом на січень 2026 року не видають свідоцтва про право на спадщину, а також не видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

При цьому вказані посадові особи органів місцевого самоврядування не мають права на оформлення документів, призначених для використання за межами державного кордону.

Варто зауважити, що на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації. Військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, а також в інших випадках, передбачених Законом «Про правовий режим воєнного стану», тобто посадові особи органів місцевого самоврядування не вчиняють нотаріальні дії, передбачені статтею 37 Закону України «Про нотаріат»[32].

Військові адміністрації населених пунктів, районні, обласні військові адміністрації здійснюють свої повноваження протягом дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування.

Згідно з нормами статті 38 Закону України «Про нотаріат», консульські установи України вчиняють такі нотаріальні дії:

1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу житлових будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, об'єктів незавершеного будівництва та майбутніх об'єктів нерухомості, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні;

[32] Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених : довідник. Львів : Растр-7, 2023. С. 31-32.

2) вживають заходів до охорони спадкового майна;

3) видають свідоцтва про право на спадщину;

4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя;

5) засвідчують вірність копій документів і виписок з них;

6) засвідчують справжність підпису на документах;

7) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;

8) посвідчують факт, що фізична особа є живою;

9) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;

10) посвідчують тотожність фізичної особи з особою, зображеною на фотокартці;

11) посвідчують час пред'явлення документів;

12) приймають в депозит грошові суми і цінні папери;

13) вчиняють виконавчі написи;

14) приймають на зберігання документи;

15) вчиняють морські протести;

16) видають дублікати посвідчених ними документів.

Також законодавством України можуть бути передбачені й інші дії, що вчиняються консульськими установами України.

Законодавство України окремо визначає компетенцію посадових осіб щодо посвідчення лише двох видів нотаріальних дій: заповітів та довіреностей, прирівняних до нотаріально посвідчених.

Відповідно до стаття 1252 Цивільного кодексу України та статті 40 Закону України «Про нотаріат», до нотаріально посвідчених заповітів (крім секретних) прирівнюються:

1) заповіти осіб, які перебувають на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також осіб, які проживають у будинках для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, посвідчені головними лікарями, їх заступниками з медичної частини або черговими лікарями цих лікарень, госпіталів, інших стаціонарних закладів охорони здоров'я, а також начальниками госпіталів, директорами або головними лікарями будинків для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю;

2) заповіти осіб, які перебувають під час плавання на морських, річкових суднах, що ходять під прапором України, посвідчені капітанами цих суден;

3) заповіти осіб, які перебувають у пошукових або інших експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

4) заповіти військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріусів чи посадових осіб органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, також заповіти працівників, членів їхніх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів;

5) заповіти осіб, які тримаються в установах виконання покарань, посвідчені начальниками таких установ;

6) заповіти осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах, посвідчені начальниками слідчих ізоляторів.

Вищезазначені посадові особи зобов'язані негайно передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів у державний нотаріальний архів за місцем проживання заповідача.

Капітани морських суден зобов'язані передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів капітанові морського порту або консулові України в іноземному порту для подальшого надсилання їх до державного нотаріального архіву за місцем проживання заповідача.

Державний нотаріус державного нотаріального архіву зобов'язаний перевірити законність заповіту, що надійшов на зберігання, та залишити у себе отриманий ним примірник заповіту з повідомленням про це заповідача та посадової особи, яка посвідчила заповіт. У разі встановлення невідповідності заповіту Законові державний нотаріус державного нотаріального архіву повідомляє про це заповідача та посадову особу, яка посвідчила заповіт.

У разі якщо заповідач не мав місця проживання в Україні або місце проживання заповідача невідоме, тоді відповідно до статті 11 Законом України «Про місцеве самоврядування» органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, цим та іншими законами.

У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Відповідно до статті 12 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року від № 280/97-ВР, сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях.

Повноваження сільських, селищних, міських голів можуть бути тимчасово покладені на керівника відповідної військово-цивільної адміністрації відповідно до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації».

Також не є нотаріальними діями, а лише прирівнюються до нотаріально посвідчених, у відповідності до частини другої статті 40 Закону України «Про нотаріат», статті 245 Цивільного кодексу України:

1) довіреності військовослужбовців або інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками цих закладів, їхніми заступниками з медичної частини, старшими або черговими лікарями;

2) довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса

чи посадових осіб органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, також довіреності працівників, членів їхніх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів;

3) довіреності осіб, які тримаються в установах виконання покарань чи слідчих ізоляторах, посвідчені начальниками таких установ чи слідчих ізоляторів;

4) довіреності осіб, які проживають у населених пунктах, де немає нотаріусів, посвідчені уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреності на управління і розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування та розпорядження транспортними засобами.

Посвідчення заповітів і довіреностей переліченими вище посадовими особами проводиться з дотриманням вимог Закону України «Про нотаріат» та інших нормативно-правових актів.

Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2006 р. № 940 викладено в новій редакції Порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, до якого згодом вносилися суттєві зміни та доповнення.

Наприклад, Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 року за № 2398-VI, доповнено розділ II Закону України «Про нотаріат», зокрема ст. 40-1, якою розширено повноваження органів, що посвідчують дії, прирівняні до нотаріально посвідчених: надано дозвіл начальникам установи виконання покарань засвідчувати справжність підпису на документах, зміст яких не суперечить законові і які не мають характеру угод та не містять у собі відомостей, що принижують честь і гідність людини (зазвичай основному засвідчується підпис на заявах про прийняття або відмову від спадщини).

Аналізуючи норми статей 245 і 1252 Цивільного кодексу України та статей 40, 40-1 Закону України «Про нотаріат» щодо посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених посадовими, службовими особами доходимо висновку, що їх можна класифікувати за кількома ознаками, наприклад, за видами вчинюваних дій, що прирівнюються до нотаріально посвідчених. У цьому разі виділяють три групи вчинюваних дій:

1) посвідчення заповітів;

2) посвідчення довіреностей;

3) засвідчення справжності підпису на документах, зміст яких не суперечить Законові і які не мають характеру угод та не містять у собі відомостей, що принижують честь і гідність людини.

Посадові, службові особи не вправі посвідчувати заповіти і довіреності на своє ім'я або від свого імені, на ім'я або від імені свого чоловіка чи своєї дружини, їхніх та своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, баби, братів, сестер).

3. Діджиталізація інститутів нотаріальної діяльності

Ми погоджуємося з думкою В. Хоменко, О. Крукевич, М. Гетманцева та Ю. Опанасюка[33], що реформування українського нотаріату в останній час вичерпало весь потенціал та потребувало удосконалення, враховуючи поширення респіраторних вірусних інфекцій та потребувало запозичення передового закордонного досвіду щодо діджиталізації нотаріальної діяльності.

Запозичуючи досвід країн латинського нотаріату, український нотаріат впевнено прямує до створення електронного нотаріату, хоча на нашу думку, вже певний відрізок шляху пройдено[34].

Світовий досвід діджитилізації набув поширення і на теренах України, цьому сприяло прийняття Закону України № 2657-XII від 02.10.1992 року «Про інформацію»[35].

Має рацію Ю. Бисага, що в Законі України «Про нотаріат»[36] не має положень щодо використання цифрових технологій[37].

Першою ластівкою до запровадження діджиталізації нотаріальної діяльності в Україні стало прийняття 12.08.1996 р. наказу Міністерства юстиції України за № 21/5 «Про внесення доповнень до Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України»[38]. Актом започатковано з 1 жовтня 1996 року практику вчинення окремих видів нотаріальних дій на спеціальних бланках документів, запроваджено паперову звітність щодо їх витрачання.

Згодом ці ідеї діджиталізації нотаріального процесу знайшли своє відображення Єдиному реєстрі спеціальних бланків нотаріальних документів. 6.05.1998 року затверджено Положення про Єдиний реєстр доручень.

Наступним актом був наказ Міністерства юстиції України № 26/5 від 27.05.1999 року, яким запроваджено Єдиний реєстр нотаріусів.

Досліджуючи розвиток діджиталізації нотаріального процесу в Україні, М. Долинська схиляється до виокремлення п’яти основних етапів діджиталізації нотаріальної діяльності в Україні. Перший етап охоплює

---

[33] Khomenko, V. O. ., Krukevych, O. M. ., Hetmantsev, M. O. ., & Opanashuk, Y. Y. . (2021). Features of Conclusion of Electronic Transactions Requiring a Notarial Certificate. *International Journal of Criminology and Sociology*, *10*, 423–429. https://doi.org/10.6000/1929-4409.2021.10.50

[34] Долинська М. С. Деякі аспекти використання електронних сервісів при провадженні нотаріальної діяльності нотаріусами Грузії та України: «Іт-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні. Четверта Міжнародна науково-практична конференція. НУ Львівська політехніка Навчально-науковий Інститут права, психології та інноваційної освіти. 27.11. 2020 р. м Львів.URL : http://aphd.ua/publication-750/

[35] Про інформацію: Закон України від 02.10. 1992 року № 2657-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст. 650).

[36] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12

[37] Бисага Ю. Ю. Цифрові технології в нотаріаті: сутність та особливості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 78. Ч. 2. С. 14.

[38] Долинська М. С. Зародження діджиталізації нотаріальної діяльності в Україні. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 180.

1996–1999 роки; другий – 2000-2003 роки, третій – 2004–2012 роки, четвертий 2013–2021 роки, п'ятий етап розпочався у 2022 році та триватиме протягом періоду запровадження системи е-нотаріату[39].

Стрімка цифровізація публічних послуг та перехід до режиму «paperless» спонукала до прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 606 від 8 вересня 2016 року «Деякі питання електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів»[40]. Згідно Постанови Кабінету Міністрів України № 653 від 23 червня 2021 р., відбулося редагування як назви вищевказаної постанови 606 на «Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів», так і назви Положення про електронну взаємодію електронних інформаційних ресурсів.

13 січня 2022 року набрала чинність постанова Кабінету Міністрів України № 1444 від 29.12.2021 року Постанова Кабінету Міністрів України № 1444 від 29 грудня 2021 року «Деякі питання реалізації експериментального проєкту щодо поетапного запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату» [41], якою передбачено експериментальний проєкт щодо запровадження поетапного Єдиної державної електронної системи е-нотаріату.

Законодавець дає визначення Єдиної державної електронної системи е-нотаріату (надалі – «Систему е-нотаріату») як автоматизовану інформаційну систему.

Вищевказана постанова Кабінету Міністрів України № 1444 встановлює засадничі принципи е-нотаріату, які можуть з часом змінюватися та еволюціонувати, але вони є найістотнішими для такого типу цифровізації нотаріальної діяльності (враховуючи досвід діджиталізації надання нотаріальних послуг в інших країнах латинського типу нотаріату)[42].

Завданнями системи е-нотаріату виступають: отримання від нотаріусів відомостей щодо їхньої діяльності, їх обробка та накопичення, збереження отриманої від нотаріусів інформації, захист та використання отриманих відомостей щодо нотаріальної діяльності, забезпечення усіх видів обміну нотаріальною інформацією (згідно норм чинного законодавства),внесення отриманої від нотаріусів інформації до єдиних та державних реєстрів, які існують в системі Міністерства юстиції України.

Держателем вищевказаної системи є Міністерство юстиції України, а технічним адміністратором – виступає державне підприємство, що належить до сфери управління того ж міністерства.

---

[39] Dolynska, M. (2023). Evolution of legal regulation of digitalization of notarial activity in independent Ukraine. *Social and Legal Studios*, Vol. 6, No. 4. p. 58. DOI: https://doi.org/10.32518/sals4.2023.58

[40] Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України № 606 від 8 вересня 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-%D0%BF#Text

[41] Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо поетапного запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1444. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1444-2021-%D0%BF#Text

[42] Долинська М. До питання впровадження в Україні засадничих принципів системи е-нотаріату. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 4. С. 89-98. DOI https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-11

Нотаріальній палаті України відводиться місце функціонального адміністратора електронного робочого місця нотаріуса.

Нормативно-правовим актом передбачено три основні етапи впровадження Системи е-нотаріату та виокремлено загалом вісім складових системи е-нотаріату.

До основних позитивних аспектів впровадження електронного нотаріату належать автоматизація діяльності державних установ, уніфікація процедур взаємодії між усіма державними реєстрами, а також інтеграція з міжнародними електронними системами. Відкриття можливостей обміну даними з європейськими реєстрами дозволить забезпечити належну перевірку документів у транскордонних правовідносинах, що особливо актуально для українців, які перебувають за кордоном.

Мають рацію науковці та практики, в тому числі нотаріуси, що запровадження Системи е-нотаріату є досить складним (в тому числі технічно та технологічно) процесом, а також дорого вартісним проєктом, який потребує, перш за все, належного законодавчого регулювання[43].

Розпочата Росією проти незалежної України війна, у зв'язку з можливістю втрати важливої інформації, на певний час призвела до призупинення діяльності майже всіх електронних реєстрів, зокрема на територіях, де велися військові дії та на окупованих територіях

На питання на скільки доступними стали нотаріальні послуги під час війни: 84,5% (164) респондентів відповіли, що залишилися доступними, 9,8% вважають, що залишилися дуже доступними. Натомість 4,6% (9 осіб) стверджують, що нотаріальні послуги стали недоступними. На нашу думку в останньому випадку це відбувається у прифронтових територіях, або територіях, де ведуться активні бойові дій.

На питання як ви оцінюєте роботу електронних реєстрів під час війни – більшість респондентів – 56,7% (110) вважають, що вони працюють стабільно, 40,2%- стверджують що часто працюють зі збоями. 2 особи заявили, що реєстри непрацездатні під час війни.

На питання як ви оцінюєте загальний рівень діджиталізації нотаріальних послуг в Україні – 77,8% (151 особа) заявила що він є середнім, 19,1% (37) – що є високим. При цьому 4 особи (2,1%)заявили про низький рівень діджиталізації нотаріальних послуг.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2023 р. № 38 затверджено Положення про систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта»[44].

Система електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта» – інформаційно-комунікаційна система, призначена для

[43] Долинська М. До питання впровадження в Україні засадничих принципів системи е-нотаріату. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 4. С. 95. DOI https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-11

[44] Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 р. № 606 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2023 р. № 38. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38-2023-%D0%BF#n15

автоматизації та технологічного забезпечення обміну даними між суб'єктами електронної взаємодії з електронних інформаційних ресурсів на основі єдиних правил та протоколів обміну під час надання публічних (електронних публічних) послуг та здійснення інших повноважень відповідно до покладених на них завдань.

Варто підкреслити, що за основу української системи «Трембіта» було взято модель естонської платформи обміну даними X-Road, яка свого часу стала фундаментом для всього цифрового суспільства Естонії та дозволила втілити в життя принцип «єдиного вікна».

Постановою Кабінету Міністрів України № 1244 від 01.10.2025 р. [11][45] запроваджено суттєві зміни до постанов Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 р. № 606 і від 4 грудня 2019 р. № 1137

Система «Трембіта» забезпечує обмін відкритою інформацією та інформацією з обмеженим доступом, крім службової інформації та інформації, що становить державну таємницю.

Система «Трембіта» складається з ядра системи «Трембіта», ядра підсистеми моніторингу доступу до персональних даних, локальних компонентів системи «Трембіта» та локальних компонентів підсистеми моніторингу доступу до персональних даних. Обмін даними здійснюється через шлюзи безпечного обміну та опубліковані на них сервіси та підсистеми, які представляють електронні інформаційні ресурси.

Ядро системи «Трембіта» – організована сукупність програмно-апаратного забезпечення та його налаштувань, що формує середовище обміну даними між суб'єктами електронної взаємодії, у тому числі накопичення та розповсюдження між шлюзами безпечного обміну учасників системи «Трембіта» даних, пов'язаних із забезпеченням функціонування системи «Трембіта».

Основні функції системи «Трембіта» регламентовані в пункті 5 постанови КМУ № 606. В тому числі: ведення обліку програмних інтерфейсів електронного інформаційного ресурсу (сервісів) суб'єктів електронної взаємодії, розміщених на шлюзах безпечного обміну учасників системи «Трембіта», за допомогою каталогу системи «Трембіта»; надання суб'єктам електронної взаємодії доступу до програмних інтерфейсів електронного інформаційного ресурсу (сервісів); забезпечення документованого обміну електронними повідомленнями між електронними інформаційними ресурсами суб'єктів електронної взаємодії з використанням електронних комунікаційних мереж загального користування; забезпечення електронної ідентифікації та автентифікації учасників системи «Трембіта», суб'єктів електронної взаємодії або операторів; фіксація часу відправлення та отримання електронних повідомлень; забезпечення цілісності та автентичності електронних повідомлень та надання відомостей, що дають змогу визначити історію руху електронних повідомлень; забезпечення протоколювання дій учасників системи «Трембіта», суб'єктів електронної взаємодії або операторів під час обміну електронними повідомленнями; забезпечення можливості перегляду

[45] Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 р. № 606 і від 4 грудня 2019 р. № 1137: постанова Кабінету Міністрів України *№ 1244 від 01.10.202*5р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1244-2025-%D0%BF#Text

користувачами інформації про факти обміну їх персональними даними та сповіщення користувачів про такі факти; обробка персональних даних, необхідних для належної роботи та виконання функцій ядра підсистеми моніторингу доступу до персональних даних, визначених законодавством.

Зокрема, система забезпечує нотаріусу доступ до таких державних реєстрів: Державний земельний кадастр, Державний реєстр актів цивільного стану громадян, Державний реєстр обтяжень рухомого майна, Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, Єдиний державний демографічний реєстр, Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, Єдиний реєстр довіреностей, Єдина державна електронна система у сфері будівництва, Єдиний державний реєстр судових рішень, Державного земельного кадастру, Єдиного реєстру боржників та багатьох інших. Повний перелік пріоритетних електронних інформаційних ресурсів електронної взаємодії передбачений у Додатку до вищезгаданої Постанови КМУ № 606.

З точки зору дослідження вважаємо за необхідне виокремити наказ Мін'юсту від 02.01.2025 № 14/5, яким затверджено зміни до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України[46]. Частина цих змін спрямована на модернізацію процесів нотаріальної діяльності та інтеграцію електронних систем. Цей наказ набирав чинність 8 січня 2025 року, крім абзаців четвертого-шостого підпункту 2, абзацу восьмого підпункту 3 пункту 1, які набирають чинності з дня, наступного за днем опублікування Міністерством юстиції повідомлення в газеті «Голос України» про початок функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату.

На питання, яким чином можна покращити доступ до системи Е-нотаріату для нотаріальних послуг: 45,4% (88 осіб) бачать це – у спрощенні процедури доступу для громадян, 24,7% (48 осіб) – у поліпшенні захисту персональних даних, 17,5% (34) – у швидшому оновленні інформації. Натомість 12 респондентів (6,2%) вважають, що це сприятиме зниженню вартості користування сервісом.

Комісія з питань інформатизації, цифрової трансформації та запобігання кіберзлочинності Нотаріальної палати України розробила Роз'яснення щодо подальшого використання системи електронної взаємодії «Трембіта».

В ході проведеного опитування, на питання як впливає цифровізація на доступність нотаріальних послуг для оформлення спадщини, більшість респондентів – 70, 1% (136) відповіли, що дуже покращує. 25,3% (49 осіб) відповіли що злегка покращує, а 2,6% (5 осіб) вказали, що це немає впливу.

ВИСНОВКИ

Прийняття Україною незалежності спонукало до запровадження нових суб'єктів нотаріальної діяльності – приватних нотаріусів. Процес розширення суб'єктів квазінотаріальної діяльності у державі відбувався протягом всього періоду становлення сучасної держави України. Не зважаючи на війну

[46] Про затвердження Змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України № 14/5 від 2 січня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0012-25#n2

в державі, з метою захисту інтересів захисників та захисниць держави було розширено коло суб'єктів, уповноважених на посвідчення прирівняних до нотаріальних заповітів та окремих видів довіреностей.

Діджиталізації нотаріальної діяльності в державі набирає все більших обертів. Метою діджиталізації нотаріального процесу є впровадження е-нотаріату та Системи «Трембіта».

АНОТАЦІЯ

Органи нотаріату здійснюють позасудовий захист прав та інтересів як фізичних осіб, так і юридичних осіб, а також суб'єктів господарювання.

Від стану нотаріальної діяльності залежить нормальне функціонування цивільного обороту держави, ефективність охорони і захисту майнових прав та законних інтересів громадян й інших суб'єктів господарювання.

Мета дослідження – аналіз законодавства, що регулює розвиток інституту нотаріальної та квазінотарільної діяльності в незалежній Україні протягом 1991-2025 років, виокремлюючи особливості їх трансформації під час воєнного стану в Україні та впровадження діджиталізації у нотаріальний процес.

Автор приходить до висновку, що за часів незалежності в Україні було розширено коло суб'єктів як нотаріальної, так і квазінотаріальної діяльності. Процес розширення суб'єктів квазінотаріальної діяльності продовжується також під час воєнного стану в державі.

Діджиталізації нотаріальної діяльності в державі набирає все більших обертів. Метою діджиталізації нотаріального процесу є впровадження е-нотаріату та Системи «Трембіта».

Ключові слова: нотаріальні органи, квазінотаріальні органи, приватний нотаріус, прирівняні до нотаріальних дії, діджиталізація нотаріального процесу.

Список використаних джерел:

1. Долинська М. С. Генеза та еволюція нотаріальної діяльності на теренах Львівщини. Львів: Растр-7, 2018. 196 с.
2. Долинська М.С. Генезис нотаріату в Київській Русі. Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. № 2. С. 96–104.
3. Бачур В. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. С. Бачур; Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2004. 20 с..
4. Долинська М.С. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 209–213.
5. Досінчук К. Ф. Поняття, завдання та функції нотаріату в Україні: окремі аспекти. *Часопис Київського університету права.* 2013. С. 131-134.
6. Долинська М.С. Проблеми нотаріального процесу: підручник. Львів: ЛьвДУВС. 2022. 744 с.

7. Долинська М. С. Нотаріальний процес : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2019. 652 с .

8. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

9. Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 25.12.1974 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1975. № 1. Ст. 4.

10. Долинська М. С. Загальна характеристика Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про державний нотаріат» 1974 року – як джерела українського нотаріального акономодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 9-13.

11. Про державний нотаріат: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 25.12.1974 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1975. № 1. Ст. 4.

12. Про нотаріат: Закон України від 3.09.1993 р. № 3425-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12

13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254/к96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

14. Чижмарь К. І. Конституція України як джерело нотаріального права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 89-91. *URL:* http: //www.pap.in.ua/ 2_2014/24.pdf

15. Долинська М. С. Законодавство України про нотаріат: характеристика та особливості. *Актуальні проблеми держави та права*. Випуск 63. Одеса: Юридична література, 2012. С. 568-575.

16. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.

17. Долинська М. С. Українське нотаріальне право: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2015. 248 с.

18. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат»: Закон України від 01.10.2008 р. № 614–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-17#Text.

19. Єфіменко Л. В. Правова охорона цивільних прав та інтересів у нотаріальній діяльності: автореф. дис. …канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. 20 с.

20. Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених : довідник. Львів : Растр-7, 2023. 184 с.

21. Долинська М. С. Консульські установи як учасники українського нотаріального процесу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка*». Серія: Юридичні науки. 2019. Випуск 22. С. 41-45.

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1709-VII . https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1709-18#Text

23. Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» щодо усунення законодавчих колізій та прогалин: Закон України від 14.07.2020 р. № 775-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-20#n7

24. Dolynska, M. (2025). Notarial registration of inheritance of real estate in independent Ukraine: Socio-legal dimension. *Social and Legal Studios*, 8(3), 23-33. https://doi.org/10.32518/sals3.2025.23

25. Про медіацію: Закон України № 1875 –IX від 16.11. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text.

26. Долинська М. С. Розвиток спадкових правовідносин за участю неповнолітніх на українських теренах. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 3. С. 173-181.

27. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. за № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text.

28. Долинська М. С. Деякі аспекти захисту цивільних прав військовослужбовців збройних сил України в умовах воєнного стану. Проблеми забезпечення прав і свобод людини : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 9 груд. 2022 р.) / уклад. Л. М. Джурак. – Луцьк : Вежа-Друк, 2022. С. 29-32.

29. Кухарєв Олександр. Проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану. 7 жовтня 2022 року. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/251193-problemi-zdiysnennya-spadkovikh-prav-v-umovakh-voyennogo-stanu.

30. Dolynska Mariia.Theoretical-legal and applied aspects of the notarial procedure concerning the certification of wills / *Development trends in legal science and practice: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph* / edited by authors. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2018. p. 62-84.

31. Про затвердження Змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України № 14/5 від 2 січня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0012-25#n2

32. Про порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених : постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.1994 р. № 419. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-94-%D0%BF#Text

33. Khomenko, V. O., Krukevych, O. M., Hetmantsev, M. O., & Opanashuk, Y. Y. (2021). Features of Conclusion of Electronic Transactions Requiring a Notarial Certificate. *International Journal of Criminology and Sociology*, *10*, 423–429. https://doi.org/10.6000/1929-4409.2021.10.50

34. Долинська М. С. Деякі аспекти використання електронних сервісів при провадженні нотаріальної діяльності нотаріусами Грузії та України: «Іт-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні. Четверта Міжнародна науково-практична конференція. НУ Львівська політехніка Навчально-науковий Інститут права, психології та інноваційної освіти. 27.11. 2020 р. м Львів. URL : http://aphd.ua/publication-750/

35. Про інформацію: Закон України від 02.10. 1992 року № 2657-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст.650).

36. Бисага Ю. Ю. Цифрові технології в нотаріаті: сутність та особливості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 78. Ч. 2. С. 11-16.

37. Долинська М. С. Зародження діджиталізації нотаріальної діяльності в Україні. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 180-185.

38. Dolynska, M. (2023). Evolution of legal regulation of digitalization of notarial activity in independent Ukraine. *Social and Legal Studios*, Vol. 6, No. 4. 58-68. DOI: https://doi.org/10.32518/sals4.2023.58

39. Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 8.09.2016 р. № 606. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-%D0%BF#Text

40. Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо поетапного запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1444. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1444-2021-%D0%BF#Text

41. Долинська М. До питання впровадження в Україні засадничих принципів системи е-нотаріату. *Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична.* 2023. № 4. С. 89-98. DOI https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-11

42. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 р. № 606 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2023 р. № 38. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38-2023-%D0%BF#n15

43. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 р. № 606 і від 4 грудня 2019 р. № 1137: постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 р. № 1244 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1244-2025-%D0%BF#Text

44. Про затвердження Змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України № 14/5 від 2 січня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0012-25#n2

Information about the author:
Dolynska Maria Stepanivna,
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Economic and Legal Disciplines
Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodotska Str., Lviv, 79007, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-0352-5470

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-6

TACTICAL-SPECIAL TRAINING OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES: LEGAL FOUNDATIONS AND ORGANIZATIONAL MECHANISMS

Kanyuka V. Ye.

INTRODUCTION

The contemporary landscape of national security and law enforcement presents unprecedented challenges that require fundamental reconsideration of approaches to tactical-special training of law enforcement units. The globalization of crime, emergence of new forms of terrorist threats, cybercrime, and hybrid conflicts create fundamentally new conditions where traditional methods of tactical-special training prove insufficiently effective. This problem is particularly acute for countries undergoing transformation of their law enforcement systems, notably Ukraine, which seeks integration into the European and Euro-Atlantic security space.

Modern security challenges necessitate a comprehensive reassessment of legal frameworks governing tactical-special training. The evolution from traditional training paradigms toward technology-enhanced methodologies requires robust legal foundations that can accommodate innovation while maintaining constitutional principles and human rights standards. The integration of legal technology solutions, as highlighted by Kolesnikov's research on legal tech implementation in Ukraine amid global digitalization, demonstrates the critical intersection between technological advancement and legal regulatory frameworks in contemporary law enforcement training systems.

Analysis of contemporary development trends in law enforcement agencies of leading world countries indicates active implementation of innovative technologies in the training process of special units. NATO member countries have significantly invested over the past decade in developing and implementing advanced training methodologies based on virtual and augmented reality, artificial intelligence, simulation technologies, and innovative psychological approaches. Research conducted in the Netherlands involving 237 officers of the National Police demonstrated the effectiveness of virtual training compared to traditional methods, showing that virtual reality provides significantly higher levels of mental engagement during training, although maximum heart rate and average physical activity levels remained higher during real training sessions.

The organizational mechanisms supporting these technological innovations require careful examination within legal and institutional frameworks. The transformation of training paradigms necessitates corresponding evolution in regulatory approaches, quality assurance mechanisms, and inter-agency coordination protocols. The experience of establishing new law enforcement institutions, such as Ukraine's Patrol Police in 2015, illustrates both opportunities and challenges associated with implementing international training standards within national legal systems.

Contemporary research in tactical-special training emphasizes the critical importance of evidence-based approaches to program development and implementation. Studies conducted in Florida involving 40 police officers confirmed that virtual reality can enhance law enforcement empathy when working with individuals experiencing mental health crises, with officers demonstrating moderate to high levels of immersion in virtual environments that positively correlated with empathy skill development. Such findings underscore the necessity for legal frameworks that can accommodate empirically-validated training innovations while ensuring constitutional compliance and professional standards.

The experience of German special unit GSG 9 demonstrates the importance of international cooperation in training. The unit regularly conducts joint training with French GIGN, Israeli Yamam, British SAS, and American FBI HRT, facilitating experience exchange and implementation of best practices. French GIGN, which has conducted over 1800 operations and rescued more than 600 hostages since its establishment in 1974, serves as a global standard for special units, highlighting the value of institutionalized knowledge transfer mechanisms.

Particular significance attaches to research on innovative approaches to psychological preparation of law enforcement personnel. Canadian researchers developed an Autonomous Modulation Training (AMT) program combining HRV-biofeedback training with metacognitive skills to reduce post-traumatic stress symptoms among police officers. The program includes six weekly sessions integrating heart rate variability biofeedback with metacognitive skills practice, representing a sophisticated integration of technological solutions with established psychological principles.

The legal-organizational dimension of such innovations requires careful consideration of regulatory frameworks governing training content, instructor qualifications, and outcome assessment. Similar programs in San Diego showed promising results, with research involving 12 sworn officers and 2 dispatchers demonstrating improvement across eight of nine assessment subscales, with stress indicators improving approximately 40%. Participants positively evaluated the program and reported improvements in both professional performance and personal life, indicating the broader societal implications of enhanced training methodologies.

Ukraine's current state of tactical-special training for law enforcement units is characterized by gradual modernization of training programs and material-technical infrastructure, though the pace of these changes does not fully correspond to contemporary requirements. The reform of the law enforcement system, initiated in 2014 following the Revolution of Dignity, created favorable conditions for implementing innovative approaches to personnel training, yet significant gaps remain in legal and organizational frameworks.

The establishment of Ukraine's new Patrol Police in 2015 represented a significant experiment in implementing international training standards. Officers underwent preparation using American and Canadian methodologies with instructors from the USA and Canada, with 2,000 officers selected from 17,000 candidates completing a three-month training course. However, experts note that training programs did not always account for Ukrainian realities, creating gaps between

theoretical preparation and practical requirements that highlight the importance of adaptive legal frameworks.

The creation of the Patrol Police Academy in 2017 as a specialized institution for training new officers, supported by the Canadian Police Mission in establishing modern equipment including virtual shooting ranges and adapting training scenarios to Ukrainian conditions and legislation, demonstrates the potential for institutional innovation within appropriate legal frameworks. Nevertheless, OSCE experts note the absence of clear mechanisms for developing training programs for different types of preparation, indicating ongoing challenges in regulatory coherence.

The relevance of research on innovative tactical-special training methods for Ukraine is also determined by the necessity of bringing law enforcement training standards into compliance with European integration requirements and NATO standards. European integration processes presuppose not only normative-legal harmonization but also practical implementation of best European practices in internal security spheres. The development of Ukrainian law enforcement capabilities in the context of hybrid threats and the need to counter new forms of crime requires sophisticated legal frameworks that can accommodate rapid technological and methodological evolution while maintaining democratic accountability and human rights compliance.

This chapter aims to provide a comprehensive analysis of legal foundations and organizational mechanisms governing tactical-special training of law enforcement agencies, examining international best practices and their potential adaptation to Ukrainian contexts. The research methodology employs comparative legal analysis, empirical evaluation of training effectiveness, and institutional assessment of organizational mechanisms supporting innovation in law enforcement education.

1. Legal Framework and Constitutional Foundations of Tactical-Special Training for Law Enforcement Agencies

The constitutional framework for tactical-special training of law enforcement agencies emerges from fundamental principles that establish the legal authority and obligations of state power in democratic societies. As Linetsky (2017) emphasizes in his comprehensive analysis, "our republic is 'a government of laws, and not of men'" requiring that police officers possess adequate legal knowledge to fulfill their constitutional duties[1]. The constitutional foundations establish not merely procedural requirements but substantive obligations for professional competence that directly impact tactical-special training design and implementation.

The United States Constitution creates binding obligations for law enforcement training through the Fourth, Fifth, Sixth, and Fourteenth Amendments, which establish fundamental protections that officers must understand and apply in their daily duties. As documented by the Colorado Peace Officer Standards and Training (POST) program, basic constitutional training requires officers to "explain the historical context and foundations of the U.S. Constitution and the purpose of the Bill

[1] Linetsky Y.R. An Argument for Enhanced Legal Training of Police Officers. *New Mexico Law Review*. 2017. № 48(1). P. 1-55. Retrieved from https://digitalrepository.unm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2309&context=nmlr

of Rights" and identify rights guaranteed under these constitutional amendments[2]. These requirements demonstrate how constitutional principles translate into specific training obligations with measurable performance outcomes.

Federal constitutional doctrine establishes the principle of qualified immunity, which simultaneously protects officers acting within established law while creating training imperatives to ensure constitutional compliance. Kessler (2020) analyzes how qualified immunity doctrine requires that officers receive adequate training to understand "clearly established" constitutional rights, noting that courts have increasingly scrutinized whether officer training was sufficient to establish constitutional knowledge[3]. This jurisprudential development creates legal incentives for comprehensive constitutional education within tactical-special training programs.

The constitutional principle of due process, established through the Fifth and Fourteenth Amendments, creates positive obligations for government agencies to ensure adequate training before authorizing the use of state power. Federal courts have recognized that "deliberate indifference" to training needs can create constitutional liability under Section 1983, establishing legal requirements for systematic professional development. This constitutional doctrine transforms training from an administrative preference into a legal obligation with potential liability consequences.

Contemporary constitutional interpretation increasingly emphasizes the intersection between technological advancement and constitutional compliance in law enforcement operations. Kolesnikov (2024) examines how legal tech implementation in Ukraine's digitalization context requires corresponding evolution in constitutional understanding of professional competence requirements[4]. This analysis demonstrates how constitutional frameworks must accommodate technological innovation while maintaining fundamental rights protections through enhanced training requirements.

The Federal Law Enforcement Training Centers (FLETC) constitutional law curriculum illustrates practical implementation of constitutional training obligations, introducing "federal law enforcement officers to the structure of the United States government and select rights and protections afforded by the Constitution to individuals in the United States"[5]. This institutional approach demonstrates how constitutional requirements translate into systematic training programs with standardized learning objectives.

Constitutional federalism creates complex frameworks requiring coordination between multiple governmental levels while maintaining uniform constitutional standards. State constitutional provisions often provide broader protections than federal minimums, requiring training programs that address both federal and state constitutional obligations. This dual constitutional framework necessitates sophisticated curriculum design that ensures compliance with multiple constitutional sources.

---

[2] Colorado Peace Officer Standards and Training. *Basic Academic Training Program*. 2024. Retrieved from https://post.colorado.gov/sites/post/files/BasicAcademicTraining ProgramRevision.pdf

[3] Kessler D.A. The Law on Police Use of Force in the United States. *German Law Journal*. 2020. № 21(8). P. 1543-1589.

[4] Колесніков А. Legal tech в Україні в умовах глобальної диджиталізації. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. № 16. С. 98-102.

[5] Federal Law Enforcement Training Centers**.** *Constitutional Law*. 2024. Retrieved from https://www.fletc.gov/constitutional-law

The constitutional principle of equal protection under law creates specific training obligations regarding non-discriminatory law enforcement practices. The U.S. Department of Justice's Law Enforcement Knowledge Lab emphasizes that "constitutional policing offers a framework to ensure fair, impartial, and effective enforcement of the law that is consistent with constitutional principles, democratic values, and community expectations"[6]. This constitutional mandate requires tactical-special training programs to incorporate anti-bias education and cultural competency components.

Professional constitutional education has evolved from traditional lecture-based approaches toward immersive, experiential learning methodologies that emphasize practical application. The Montpelier Foundation, operating from James Madison's historic home, has provided constitutional training for law enforcement since 2009, focusing on "both the legal and aspirational components of constitutional policing" through intensive residential programs[7]. This educational approach demonstrates how constitutional training can integrate theoretical knowledge with practical application in realistic scenarios.

The constitutional oath of office taken by law enforcement officers creates binding obligations that extend beyond mere legal compliance to encompass ethical and professional responsibilities. As Teresa Gooch, Law Enforcement Division Director for Virginia's Department of Criminal Justice Services, states: "The best way an officer can uphold, support, and defend the Constitution is to have a thorough understanding of what is required of them"[8]. This constitutional commitment requires ongoing professional development throughout law enforcement careers.

International frameworks for law enforcement training have evolved significantly since the end of the Cold War, with both NATO and European Union institutions developing comprehensive standards and mechanisms for tactical-special training coordination. These frameworks establish binding obligations for member states while promoting interoperability, professional standards, and human rights compliance across different national systems.

NATO's approach to law enforcement training has been fundamentally shaped by post-conflict reconstruction experiences, beginning with operations in the Balkans. The Alliance identified the critical "security gap" in 1997 during the Stabilization Force (SFOR) mission in Bosnia and Herzegovina, recognizing the void between military capabilities and civilian police functions[9]. This gap was addressed through the development of Multinational Specialized Units (MSUs) composed of gendarmerie-type forces capable of performing civil police tasks within a military framework. NATO's experience demonstrated that "soldiers are not police officers"

[6] U.S. Department of Justice. Department of Justice Launches Law Enforcement Knowledge Lab. 2025. Retrieved from https://www.justice.gov/opa/pr/department-justice-launches-law-enforcement-knowledge-lab

[7] Montpelier Foundation. *Law Enforcement Officers*. 2025. Retrieved from http://www.montpelier.org/center-for-the-constitution/law-enforcement

[8] Montpelier Foundation. *Trust, Training, and the Constitution*. 2024. Retrieved from https://www.montpelier.org/learn/law-enforcement-the-constitution/

[9] NATO Stability Policing Centre of Excellence. About Stability Policing. 2024. Retrieved from https://www.nspcoe.org/about-us/about-stability-policing/

and highlighted the necessity for specialized training programs that bridge military and civilian law enforcement capabilities[10].

The NATO Stability Policing Centre of Excellence (NATO SP COE), established in 2015 in Vicenza, Italy, represents the institutionalization of these lessons learned. The Centre develops doctrine, standards, and training procedures supporting stability policing operations across the full spectrum of NATO activities[11]. Its custodianship of STANAG 2638, a NATO standardization agreement on replacement and reinforcement of indigenous police forces, underscores the Alliance's commitment to establishing uniform training standards for stability policing operations.

The NATO Military Police Centre of Excellence, located in Bydgoszcz, Poland, focuses specifically on advancing military police capabilities and serves as "the motor of the Alliance's effort to build an integrated, Alliance-wide military police force that is prepared for any operational eventuality"[12]. The Centre's work in developing NATO Military Police Senior Non-Commissioned Officer Courses, Junior Officer Courses, and Command Senior Enlisted Leader Forums demonstrates systematic approach to professional development across multiple organizational levels.

Contemporary NATO training initiatives reflect adaptation to evolving security challenges. The Military Police Centre has integrated Multi-Domain Operations concepts into military police strategic planning, ensuring that future NATO military police units are prepared to operate effectively across multiple domains, including cyberspace[13]. This evolution demonstrates how international standards must accommodate technological advancement while maintaining core professional competencies.

European Union frameworks for law enforcement training operate through different institutional mechanisms but share similar objectives regarding professional standardization and cross-border cooperation. The European Union Agency for Law Enforcement Training (CEPOL), established in 2000 and relocated to Budapest in 2014, serves as the primary coordinating body for EU law enforcement training activities. CEPOL's mission encompasses developing, implementing, and coordinating training for law enforcement officials across EU Member States and selected third countries.

The European Commission's 2013 Communication proposing a European Law Enforcement Training Scheme (LETS) articulated comprehensive vision for standardized training across the EU. This initiative aimed to "equip law enforcement officers with the knowledge and skills they need to prevent and combat cross-border crime effectively" and to "stimulate the development of a common law enforcement

[10] NATO. International Security and Law Enforcement – A Look Ahead. 2001. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_19048.htm?selectedLocale=en

[11] NATO Allied Command Transformation. NATO Centres of Excellence – Stability Policing (SP COE). 2023. Retrieved from https://www.act.nato.int/article/nato-sp-coe/

[12] NATO Allied Command Transformation. NATO Centres of Excellence – Military Police (MP COE). 2023. Retrieved from https://www.act.nato.int/article/nato-centres-of-excellence-military-police-mp-coe/

[13] NATO Allied Command Transformation. NATO Military Police Centre of Excellence: Pioneering Military Police Training and Cooperation. 2024. Retrieved from https://www.act.nato.int/article/mp-coe-2024/

culture as a means of enhancing mutual trust and cooperation"[14]. The Training Scheme responds to European Council calls for systematic accessibility to EU-related training for all relevant law enforcement professionals.

CEPOL's regulatory framework, established through Regulation (EU) 2015/2219, creates binding obligations for Member States regarding law enforcement training coordination[15]. The regulation establishes CEPOL's authority to promote mutual recognition of law enforcement training across EU countries and to support regional and bilateral cooperation through training partnerships with EU bodies and third countries. This legal framework demonstrates how international standards can be implemented through binding supranational legislation rather than voluntary coordination mechanisms.

The EU's fundamental rights-based approach to police training represents a distinctive contribution to international standards development. The European Union Agency for Fundamental Rights has developed comprehensive training manuals emphasizing that "common policing standards respect the principles of fundamental rights" and aim to "enhance police professionalism and effectiveness throughout the European Union"[16]. This approach integrates human rights education directly into tactical and operational training curricula.

Empirical research on European police training systems reveals significant variation in duration and structure across different countries, with basic training ranging from four months to four years, followed by specialized and management training. This diversity presents both challenges and opportunities for standardization efforts, requiring flexible frameworks that accommodate national institutional differences while ensuring common competency standards.

International cooperation extends beyond formal NATO and EU frameworks through bilateral and multilateral partnerships. The International Police Academy's recognition as an Intergovernmental Organization (IGO) demonstrates emerging institutional mechanisms for standardizing training protocols across different countries and promoting global best practices in law enforcement education[17]. Such developments indicate growing recognition that tactical-special training requires international coordination to address transnational security challenges effectively.

The integration of technological innovations within international training frameworks reflects broader trends toward digitalization and evidence-based practice. NATO centres of excellence have developed specialized courses on digital evidence collection and handling, while CEPOL has expanded online learning capabilities to

[14] European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: European Law Enforcement Training Scheme. COM(2013) 172 final. 2013. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52013DC0172

[15] EUR-Lex. European Union Agency for Law Enforcement Training (CEPOL). 2015. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-union-agency-for-law-enforcement-training-cepol.html

[16] European Union Agency for Fundamental Rights. Fundamental rights-based police training: Training manual. 2019. Retrieved from https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-fundamental-rights-based-police-training-re-edition_en.pdf

[17] International Police Academy. UNIPOL International Police University. 2024. Retrieved from https://www.interpolice.academy/

reach broader audiences. These technological adaptations demonstrate how international standards must evolve to accommodate emerging operational requirements while maintaining core professional principles.

National legislative frameworks governing tactical-special training reflect the decentralized nature of law enforcement in federal systems, where state-level Peace Officer Standards and Training (POST) commissions maintain primary regulatory authority while federal initiatives provide coordination and funding mechanisms. This institutional arrangement creates complex multi-level governance structures requiring coordination between federal oversight agencies and state regulatory bodies.

The United States exemplifies this federal-state division through POST commissions that establish minimum training standards, curriculum requirements, and certification protocols. Research indicates significant variation across jurisdictions, with basic training ranging from minimal requirements to comprehensive programs, yet nearly three-quarters of states allow officers to work before completing basic academy training[18]. This regulatory inconsistency has prompted federal legislative initiatives aimed at establishing national minimum standards while preserving state autonomy.

Congressional efforts to address training standardization include the Police Training and Independent Review Act, which would provide federal grants to states that implement comprehensive training requirements including anti-bias training on implicit and explicit bias, de-escalation techniques, and crisis intervention protocols[19]. The legislation establishes federal oversight through Department of Justice auditing requirements while maintaining state implementation responsibility, demonstrating attempts to balance federal coordination with local autonomy.

The Law Enforcement Scenario-Based Training for Safety and De-Escalation Act represents innovative federal approaches to training modernization. This legislation directs the Attorney General, through the Office of Community Oriented Policing Services, to develop scenario-based curricula addressing community-police relations, officer safety, situational awareness, and critical decision-making[20]. The federal role focuses on curriculum development and technical assistance rather than direct regulatory authority, illustrating collaborative federalism approaches.

Institutional frameworks reflect evolving recognition of training as professional competency rather than basic job preparation. California's Peace Officers Education and Age Conditions for Employment (PEACE) Act, requiring bachelor's degrees or specialized "modern policing" degrees for future officers, demonstrates state-level efforts to elevate professional standards. This legislative approach treats law enforcement as requiring advanced education comparable to other professional fields.

The National Conference of State Legislatures maintains comprehensive databases tracking state training requirements, revealing substantial variation in

[18] Training for Safety and Success: Research & National Minimum Training Standards for Law Enforcement. URL: https://fas.org/publication/national-minimum-training-standards-law-enforcement/

[19] Police Training and Independent Review Act of 2024. URL: https://www.congress.gov/bill/118th-congress/senate-bill/4844/text

[20] Law Enforcement Scenario-Based Training for Safety and De-Escalation Act of 2022. URL: https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/4847/text

mandated hours, topics, and assessment methods[21]. This institutional infrastructure enables comparative analysis and policy learning across jurisdictions while highlighting persistent gaps in training standardization.

Quality assurance mechanisms vary significantly across jurisdictions, with some states implementing comprehensive oversight through independent training institutes while others rely on agency-level compliance monitoring. The Institute for Criminal Justice Training Reform tracks these variations, providing empirical foundation for policy reform initiatives[22]. Federal initiatives increasingly emphasize evidence-based training approaches requiring systematic evaluation and continuous improvement mechanisms.

Contemporary legislative trends emphasize community-oriented policing models requiring specialized training in cultural competency, conflict resolution, and community engagement. These requirements reflect broader shifts toward democratic accountability and public trust restoration following high-profile incidents of police misconduct. Legislative frameworks increasingly integrate community stakeholder input into training program design and evaluation processes.

2. Organizational Mechanisms and Institutional Infrastructure of Professional Training

The organizational architecture of law enforcement training in democratic societies reflects complex multi-tiered structures that encompass federal coordination agencies, state regulatory bodies, regional training centers, and specialized educational institutions. This institutional framework represents evolution from fragmented, agency-specific training toward systematic professional development infrastructure capable of addressing contemporary security challenges while maintaining democratic accountability and professional standards.

The United States exemplifies this institutional complexity through its Federal Law Enforcement Training Centers (FLETC), established in 1970 under the Department of Treasury and transferred to the Department of Homeland Security in 2003. FLETC serves 105 federal law enforcement agencies while providing training support to state, local, campus, and tribal law enforcement agencies through the Rural Policing Institute and Office of State and Local Training[23]. This federal structure demonstrates centralized coordination mechanisms that maintain operational efficiency while preserving agency autonomy and specialization.

The 2022 Census of Law Enforcement Training Academies reveals the scope of training institutional infrastructure, identifying 747 academies nationwide operated by state, regional, county, and municipal agencies, universities, colleges, and technical schools[24]. These institutions are categorized into distinct operational

[21] How education mandates can improve police performance. URL: https://www.police1.com/police-training/education-mandates-can-reshape-the-future-of-policing

[22] State Law Enforcement Training Requirements. URL: https://www.trainingreform.org/state-police-training-requirements

[23] Federal Law Enforcement Training Centers. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Law_Enforcement_Training_Centers

[24] State and Local Law Enforcement Training Academies and Recruits, 2022 – Statistical Tables. URL: https://bjs.ojp.gov/library/publications/state-and-local-law-enforcement-training-academies-and-recruits-2022

models: 414 academies operated by law enforcement entities and 333 operated by educational institutions, illustrating dual institutional pathways for professional development. This organizational diversity reflects different approaches to balancing operational training with academic education.

State-level institutional frameworks typically operate through Peace Officer Standards and Training (POST) commissions that maintain regulatory oversight while delegating operational responsibilities to certified training institutions. Missouri's POST program exemplifies this structure, licensing 15 training centers ranging from university-based academies like the Law Enforcement Training Institute at the University of Missouri to county sheriff department programs[25]. This institutional arrangement enables standardization while accommodating local operational requirements and resource constraints.

International institutional cooperation has emerged through specialized organizations like the International Law Enforcement Academies (ILEA), governed by a Policy Board chaired by the State Department with representation from Treasury, Homeland Security, and Justice departments. These institutions demonstrate how training infrastructure increasingly operates across national boundaries, addressing transnational crime challenges through coordinated professional development programs.

European research indicates that governmental structures and police executive boards serve as primary authorities defining training frameworks within which instructors operate, regulating resources including training time, facilities, equipment, and personnel[26]. This institutional hierarchy demonstrates how training organizations function within broader governance systems that balance professional autonomy with democratic oversight and resource allocation decisions.

The distribution of training responsibilities reflects institutional specialization patterns. Two-fifths of recruits receive training at academies operated by either 2-year colleges (21%) or municipal police departments (21%), while state academies, regional facilities, and 4-year institutions serve remaining trainees[27]. This institutional diversity indicates multiple pathways for professional entry while creating coordination challenges for standardization efforts.

Specialized training institutions have emerged to address particular operational requirements. Regional police academies like Kansas City's facility provide basic recruit training, continuing education, leadership development, driver training, and firearms instruction for multiple jurisdictions[28]. These regional approaches demonstrate institutional innovation aimed at achieving economies of scale while maintaining local responsiveness and inter-agency cooperation.

Contemporary institutional trends emphasize technological integration and evidence-based program development. FLETC's Orlando facility collaborates with

[25] Department of Public Safety – Peace Officer State Licensed Training Centers. URL: https://dps.mo.gov/dir/programs/post/training.php

[26] Police Training in Practice: Organization and Delivery According to European Law Enforcement Agencies. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8801945/

[27] State and Local Law Enforcement Training Academies and Recruits, 2022, supra note 2

[28] Regional Police Academy. URL: https://www.kcpolice.org/about/organizational-structure/regional-police-academy/

Armed Forces branches to evaluate training technologies, while the Los Angeles Regional Maritime Law Enforcement Training Center develops specialized maritime training capabilities. These institutional adaptations illustrate how training organizations must continuously evolve to accommodate emerging operational requirements and technological capabilities.

Quality assurance mechanisms vary significantly across institutional types, with some operating comprehensive oversight systems while others rely on agency-level compliance monitoring. The Institute for Criminal Justice Training Reform documents these institutional variations, providing empirical foundations for policy development and institutional improvement initiatives. This analytical infrastructure supports evidence-based institutional reform while highlighting persistent challenges in training standardization and quality control.

The standardization of law enforcement training programs represents a complex balance between national consistency requirements and local operational adaptations, reflecting ongoing tensions between centralized professional standards and decentralized institutional autonomy. Contemporary training standards encompass basic recruit preparation, field training programs, continuing education requirements, and specialized skill development, creating comprehensive frameworks that address career-long professional development needs within rapidly evolving operational environments.

Basic training standards demonstrate significant variation across jurisdictions while maintaining common core competencies. The average length of basic training for state and local law enforcement academies reached 806 hours in 2022, with curriculum emphasizing firearms skills (73 hours), defensive tactics (64 hours), and health and fitness (56 hours)[29]. Legal instruction constitutes substantial portions of training programs, with recruits receiving approximately 51 hours in criminal and constitutional law, 26 hours in traffic law, and 10 hours in juvenile justice law, illustrating comprehensive legal education requirements.

Federal training standards exemplified by FLETC's Uniformed Police Training Program provide structured curriculum designed to ensure new officers understand basic law enforcement concepts and possess necessary skills for entry-level federal positions[30]. These programs maintain liaison relationships with partner organizations to address changing operational needs while providing current information concerning federal laws, procedures, and investigative techniques. This coordination mechanism demonstrates how training standards must accommodate both standardization requirements and agency-specific operational demands.

State-level standardization initiatives like North Carolina's Basic Law Enforcement Training (BLET) curriculum illustrate comprehensive approaches to entry-level officer preparation. The Commission-mandated 868-hour course comprises 36 separate instructional blocks covering firearms, driver training, motor

[29] Bureau of Justice Statistics. Training. URL: https://bjs.ojp.gov/topics/law-enforcement/training

[30] Federal Law Enforcement Training Centers. Uniformed Police Training Program. URL: https://www.fletc.gov/uniformed-police-training-program

vehicle law, arrest procedures, and search and seizure protocols[31]. This curriculum integration of practical exercises with extensive ethics components demonstrates evolution toward values-based professional development alongside technical skill acquisition.

California's POST standards require 904 hours of intensive training covering fundamental law enforcement principles, procedures, and techniques including criminal law, patrol procedures, cultural diversity, investigative procedures, report writing, defensive tactics, firearms training, leadership development, and community policing[32]. These comprehensive requirements illustrate how contemporary training standards address both traditional law enforcement skills and emerging professional competencies related to community engagement and cultural competency.

The COPS Office has established detailed curriculum standards requiring clear learning objectives, evidence-based content, qualified instructors, appropriate instructional methods, and comprehensive assessment mechanisms. These federal guidelines emphasize outcome-based training design that maintains relevance for field operations while ensuring quality standardization across different delivery modalities including online and in-person instruction formats.

Continuing education requirements reflect recognition that law enforcement professional competency requires ongoing development rather than one-time certification. Missouri's Continuing Law Enforcement Education (CLEE) program requires 24 hours annually with minimum allocations for approved provider training and skill development components[33]. These requirements demonstrate systematic approaches to career-long professional development that accommodate both classroom instruction and practical skill maintenance.

Assessment and certification mechanisms vary considerably across jurisdictions, with some implementing comprehensive testing protocols while others rely on completion-based certification. The 2022 Census revealed that 85% of recruits completed basic training while 15% did not, with 5% voluntarily withdrawing and 8% removed for involuntary reasons including injury, illness, failure to qualify, or agency withdrawal[34]. These completion rates indicate substantial selectivity within training programs while highlighting challenges in recruit preparation and program design.

Quality assurance frameworks increasingly emphasize instructor qualifications and certification requirements. Most academies require full-time instructors to possess state or POST certification (85%), qualified subject matter expertise (93%), and academy certification (89%), with 84% requiring minimum law enforcement experience averaging five years. These credentialing requirements demonstrate professionalization trends that emphasize both practical experience and formal educational credentials for training personnel.

---

[31] North Carolina Department of Justice. Basic Law Enforcement Training. URL: https://ncdoj.gov/law-enforcement-training/criminal-justice/training-certification-programs/basic-law-enforcement-training/

[32] The Academy. Basic Police Academy. URL: https://theacademy.ca.gov/basic_police_academy/

[33] Missouri Department of Public Safety. Continuing Law Enforcement Education Requirements. URL: https://dps.mo.gov/dir/programs/post/edrequirements.php

[34] Bureau of Justice Statistics, supra note 1.

Contemporary program standards reflect technological integration and evidence-based pedagogical approaches. Training materials increasingly incorporate simulation technologies, scenario-based learning environments, and digital assessment tools that enable personalized learning pathways while maintaining standardized competency requirements. These innovations illustrate how training standards must accommodate technological advancement while preserving essential professional competencies and ethical foundations.

The material-technical infrastructure supporting law enforcement training represents critical foundation for effective professional development, encompassing specialized facilities, advanced equipment, technological systems, and comprehensive financing mechanisms that enable delivery of contemporary training programs. This infrastructure requires substantial investment coordination between federal, state, and local agencies while accommodating rapid technological evolution and changing operational requirements within constrained budgetary environments.

Federal Law Enforcement Training Centers exemplify comprehensive infrastructure requirements through their Procurement, Construction, and Improvements (PC&I) appropriation, which supports planning, operational development, engineering, and asset procurement necessary for providing facilities, equipment, and information technology required for conducting basic, advanced, specialized, and refresher training programs. The FY 2024 budget provides additional reimbursable authority to support construction and infrastructure purchases with funds from external agencies, demonstrating flexible financing mechanisms that accommodate multi-agency coordination requirements.

Contemporary training infrastructure increasingly emphasizes technological integration requiring substantial equipment investments. The COPS Office Technology and Equipment Program (TEP) represents significant federal commitment, providing approximately $247.3 million in FY 2024 funding to develop and acquire effective equipment, technologies, and interoperable communications systems that assist in crime prevention and response[35]. This program specifically targets improvements in police effectiveness and information flow among law enforcement agencies, local government providers, and communities, illustrating comprehensive infrastructure development approaches.

Grant funding mechanisms provide essential support for material-technical infrastructure across multiple federal agencies. The Department of Justice offers extensive funding opportunities through the Office of Community Oriented Policing Services (COPS), Office of Justice Programs (OJP), and Office on Violence Against Women (OVW), supporting law enforcement activities, victim assistance, training provision, research conduct, and criminal justice system improvements[3]. These funding streams demonstrate coordinated federal investment strategies that address infrastructure needs across different operational domains.

Specialized equipment procurement requires sophisticated coordination mechanisms that address both standardization requirements and agency-specific operational needs. The Justice Assistance Grant (JAG) program represents the largest

[35] COPS OFFICE. Technology and Equipment Program Invitational II (TEP). URL: https://cops.usdoj.gov/tep

funding source for law enforcement equipment, supporting activities across the criminal justice system including police vehicles, tactical equipment, communication systems, and training technology[36]. This program demonstrates how federal funding mechanisms can accommodate diverse infrastructure requirements while maintaining operational effectiveness standards.

Alternative funding sources have emerged to address infrastructure gaps not covered by traditional federal programs. The USDA Rural Development Community Facilities Direct Loan and Grant Program provides support for public safety services including police stations, vehicles, and equipment in rural communities, while the Department of Homeland Security offers specialized funding through programs like Operation Stonegarden and Transit Security Grants. These diverse funding mechanisms illustrate the complexity of infrastructure financing that requires coordination across multiple federal agencies and program authorities.

Private sector partnerships have become increasingly important for infrastructure development, with police foundations and corporate philanthropy providing critical resources for equipment acquisition and facility improvements. Nearly 100 police foundations operate across the United States, offering charitable support that bridges funding gaps while enabling departments to acquire cutting-edge technologies and specialized equipment that might otherwise remain beyond budgetary reach.

Training facility requirements have evolved significantly to accommodate simulation technologies, virtual reality systems, tactical training environments, and specialized equipment storage and maintenance capabilities. Contemporary facilities must support both traditional classroom instruction and immersive learning environments that replicate real-world operational scenarios while maintaining safety protocols and equipment security requirements[37]. These infrastructure demands require sophisticated planning and substantial capital investment that often exceeds local budgetary capabilities.

Quality assurance mechanisms increasingly emphasize infrastructure standards that ensure training effectiveness and safety compliance. Federal guidelines require facilities to meet specific space, equipment, and technology requirements that support diverse learning modalities while accommodating accessibility requirements and environmental sustainability standards. These infrastructure standards create binding obligations for training institutions while providing frameworks for grant funding eligibility and program accreditation.

International cooperation increasingly influences infrastructure development through technical assistance programs and equipment standardization initiatives that promote interoperability between different national systems. Federal training centers maintain liaison relationships with international partners to evaluate emerging technologies and share infrastructure development best practices, creating knowledge transfer mechanisms that enhance domestic training capabilities while supporting global law enforcement cooperation efforts.

[36] Police1. Funding your fleet: Grants for police vehicles. URL: https://www.police1.com/police-grants/articles/funding-your-fleet-grants-for-police-vehicles-d2OGGdpIRjm2hFkp/

[37] COPS OFFICE. Grants. URL: https://cops.usdoj.gov/grants

3. Innovative Technologies and International Best Practices in Tactical Training

The integration of innovative technologies within NATO member states' law enforcement training programs represents unprecedented evolution in tactical-special preparation methodologies, driven by recognition that traditional training approaches cannot adequately address contemporary security challenges. International cooperation through NATO frameworks has facilitated knowledge transfer and standardization initiatives that enable member nations to leverage collective expertise while adapting technologies to specific operational requirements and institutional contexts.

NATO's approach to training modernization reflects systematic recognition that technology advancement must be matched by corresponding organizational adaptation and professional development strategies. The NATO Science and Technology Organization lists modeling and simulation as one of seven main research areas, with 19 ongoing programs as of recent assessments, including initiatives focused on crisis and disaster management, low-slow-small threats modeling, live-virtual-constructive training in maritime domains, and cyber effects simulation[38]. These comprehensive research programs demonstrate coordinated international investment in training innovation that extends beyond individual national capabilities.

Virtual and augmented reality technologies have emerged as transformative tools within NATO training infrastructure, though implementation remains challenged by interoperability requirements and security considerations. German Lieutenant Colonel Wolfhard Schmidt, branch head of training development at NATO's joint forces training center, emphasizes that while militaries embrace new technologies, they must clarify usage objectives and limitations to avoid creating stovepiped systems that impede multinational training cooperation. This institutional perspective highlights critical balance between technological innovation and operational standardization across alliance structures.

The Netherlands has emerged as a leader in biofeedback-enhanced virtual reality training for law enforcement through comprehensive research programs involving Dutch police academies and universities. Groundbreaking research conducted with nine police trainers demonstrated significant improvements in breathing control and stress management through VR-based training systems that integrate physiological monitoring with immersive scenarios[39]. The study revealed that eight of nine participants showed improved breathing control during action-oriented training, with skills transferring to subsequent sessions without biofeedback support, indicating durable learning effects.

Advanced psychophysiological research at Radboud University and collaborating institutions has developed sophisticated biocybernetic adaptation systems that

[38] National Defense Magazine. NATO Nations Strive to Standardize Training Systems. URL: https://www.nationaldefensemagazine.org/articles/2019/7/1/nato-nations-strive-to-standardize-training-systems

[39] Michela A. et al. Deep-Breathing Biofeedback Trainability in a Virtual-Reality Action Game: A Single-Case Design Study with Police Trainers. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 13. URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.806163/full

monitor neurophysiological and cardiovascular responses to create dynamic training environments. The BioPhyS system uses wearable sensors to detect calmness and cognitive readiness states, automatically adjusting virtual reality scenarios to optimize learning conditions. This technology represents significant advancement over static training environments by providing personalized adaptation based on real-time physiological feedback.

Canadian innovations in law enforcement training have produced the International Performance Resilience and Efficiency Program (iPREP), which integrates heart rate variability biofeedback with reality-based training scenarios commonly employed in police education. The program, supported by ten years of user-informed research and development, addresses occupational stressors and practical realities of training resource availability in operational settings[40]. iPREP's condensed delivery format across 2-3 days demonstrates efficient integration of sophisticated psychophysiological interventions within existing training infrastructures.

The German experience with advanced simulation technologies illustrates both opportunities and challenges in implementing cutting-edge training systems within NATO frameworks. Chief scientist Wim Huiskamp from Netherlands-based TNO Defense, Security and Safety notes that NATO nations are still determining optimal utilization strategies for augmented and virtual reality capabilities, despite rapid technological advancement. This uncertainty reflects broader challenges in translating technological potential into effective training outcomes while maintaining interoperability across alliance structures.

United States military initiatives, particularly the Army's Synthetic Training Environment program, represent ambitious approaches to technology integration that influence NATO training standards. The initiative envisions soldiers engaging in 20 virtual battles before experiencing real combat, utilizing realistic virtual training methods that leverage gaming industry technological developments. This approach demonstrates scalable implementation strategies that could inform law enforcement training adaptation across NATO member states.

Specialized virtual reality systems developed for tactical law enforcement training, such as the Operator XR platform, illustrate private sector contributions to NATO training innovation. These systems offer portable, secure, and highly immersive training environments that can operate from forward operating bases or staging areas without requiring extensive infrastructure investment. Such technological solutions address practical deployment challenges while maintaining operational security requirements essential for alliance training programs.

Research conducted at multiple international institutions demonstrates measurable effectiveness of VR-enhanced training for law enforcement applications. Studies involving police departments in Florida, Netherlands, and other NATO countries have documented improvements in decision-making, stress management,

[40] Andersen J.P. et al. The International Performance, Resilience and Efficiency Program Protocol for the Application of HRV Biofeedback in Applied Law Enforcement Settings. *Applied Psychophysiology and Biofeedback*. 2024. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10484-024-09644-3

and tactical performance through immersive training experiences[41]. These empirical findings provide evidence-based foundations for policy decisions regarding technology adoption and resource allocation across alliance structures.

International cooperation in training technology development extends beyond NATO frameworks through programs like the Virtual Operations Headquarters (VOHQ), which provides persistent online virtual environments for NATO staff training. The system includes virtual tents representing areas typically found in Joint Operations Centers, with shared databases, mappable content areas, and collaborative spaces that enable geographically dispersed personnel to train together effectively[42]. This infrastructure demonstrates practical implementation of virtual training environments at institutional scale.

The integration of artificial intelligence and machine learning capabilities within training systems represents emerging frontier in NATO training innovation. The 2024 NATO Training Technology Conference emphasized artificial intelligence applications for enhancing human performance and decision-making in Multi-Domain Operations, alongside hyper-realistic simulation environments and adaptive learning systems[43]. These developments indicate trajectory toward increasingly sophisticated training technologies that can accommodate individual learning styles while maintaining standardized competency requirements.

Biofeedback integration within virtual training environments has produced measurable improvements in physiological self-regulation among law enforcement personnel across multiple NATO countries. Research demonstrates that heart rate variability training combined with immersive scenarios produces lasting improvements in stress management capabilities that transfer to operational environments. The success of these interventions has prompted broader adoption of psychophysiological training approaches within NATO law enforcement training curricula.

Contemporary challenges in NATO training technology implementation include security policy constraints that impede linking of military aircraft simulators and other training systems across national boundaries. Technical integration capabilities exist, but security considerations create implementation barriers that require diplomatic and policy solutions alongside technological development. These challenges illustrate complex relationship between technological innovation and institutional security requirements within alliance structures.

The development of standardized training protocols across NATO member states requires balance between technological innovation and operational interoperability. While individual nations may develop advanced training capabilities, alliance effectiveness depends on ability to conduct joint operations with personnel trained according to compatible standards[44]. This requirement necessitates ongoing

[41] A Critical Review of Virtual and Extended Reality Immersive Police Training: Application Areas, Benefits & Vulnerabilities. *ACM Symposium on Virtual Reality Software and Technology*. URL: https://dl.acm.org/doi/10.1145/3641825.3687707

[42] ECS. NATO VOHQ Virtual Operations Headquarters. URL: https://www.ecsorl.com/projects/nato-vohq-virtual-operations-headquarters/

[43] NATO Allied Command Transformation. 2024 NATO Training Technology Conference: Preparing for the Future. URL: https://www.act.nato.int/article/2024-nttc/

[44] V-Armed. Cutting Edge Virtual Reality Training Solutions. URL: https://www.v-armed.com/

coordination between national training institutions and NATO standardization agencies to ensure technological advancement enhances rather than impedes alliance cooperation.

The adaptation of international training innovations to Ukrainian law enforcement and military police contexts represents comprehensive institutional transformation that balances international standards with operational realities of ongoing conflict, existing organizational structures, and resource constraints. Contemporary Ukrainian-NATO cooperation demonstrates how sophisticated training technologies and methodologies can be implemented within crisis conditions while building foundations for long-term institutional modernization and alliance interoperability.

The establishment of the NATO-Ukraine Joint Analysis, Training, and Education Centre (JATEC) in early 2025 in Bydgoszcz, Poland, exemplifies strategic adaptation of NATO training expertise to Ukrainian requirements. As NATO's first jointly operated analysis, training, and education centre with Ukraine, JATEC's mission encompasses systematically collecting and analyzing lessons learned from combat zones to inform doctrine, operational planning, and NATO-Ukraine cooperation while helping Ukraine align defense sector procedures and command structures with NATO standards[45]. This institutional framework demonstrates practical implementation of international training cooperation under wartime conditions.

The integration of Ukrainian experiences within NATO training frameworks has produced bidirectional knowledge transfer that enhances both Ukrainian capabilities and alliance understanding of contemporary security challenges. Ukrainian officials have emphasized NATO as the optimal platform for their defense institutions to share unique and state-of-the-art capabilities with Allies and like-minded partners[46]. The 25th Military Police Training Centre (MPTC) demonstrates this cooperation through collaboration with NATO Military Police community and the NATO Military Police Centre of Excellence to develop high-quality courses that incorporate lessons learned from Russia's war of aggression.

NATO Security Assistance and Training for Ukraine (NSATU), established at the 2024 NATO Summit in Washington and headquartered in Wiesbaden, Germany, coordinates multinational training programs involving over 192,000 Ukrainian personnel trained to date through 18 NATO and partner countries. This institutional infrastructure demonstrates scalable adaptation of international training methodologies while maintaining operational security and effectiveness under crisis conditions. NSATU's coordination role illustrates how international training cooperation can accommodate diverse national contributions while maintaining standardized outcomes.

The Ukrainian experience in implementing NATO standards demonstrates practical challenges and opportunities in adapting international training frameworks to national contexts. Ukraine has committed to implementing NATO standard BI-SCD 075-007 'Education and Training' across military educational institutions by early 2027, alongside reviewing personnel management and training systems to

[45] NATO Allied Command Transformation. Advancing NATO-Ukraine Defence Cooperation and Interoperability. URL: https://www.act.nato.int/article/nsatu-jatec/

[46] NATO. NATO and Ukraine agree to exchange Military Police training expertise. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_236868.htm

ensure NATO operations and planning procedures are taught at every professional education level[47]. These commitments illustrate comprehensive institutional transformation requirements that extend beyond technical training to encompass organizational culture and procedural standardization.

Specialized adaptation efforts include Ukrainian CBRN (Chemical, Biological, Radiological, Nuclear) training alignment with NATO standards, particularly critical given documented use of chemical weapons by Russian forces with over 3,500 recorded incidents[48]. This adaptation demonstrates how international training standards must accommodate immediate operational threats while building institutional capabilities for long-term alliance integration. The requirement for live agent training sites and specialized equipment according to multiple STANAGs illustrates technical complexity of international standard implementation.

The collaboration between Ukrainian institutions and NATO Military Police Centre of Excellence, initiated in 2016, provides longitudinal perspective on training adaptation processes. This partnership has evolved from peacetime cooperation to wartime knowledge sharing, with Ukrainian personnel contributing combat-proven insights to NATO training development[49]. The relationship demonstrates how sustained international cooperation enables gradual institutional transformation while accommodating changing operational requirements.

Contemporary adaptation efforts emphasize lesson learned systems that capture Ukrainian battlefield experience for broader international application. Ukrainian institutions like Boryviter, established in April 2022 to provide educational and professional development support to Armed Forces of Ukraine, have developed National Lessons Learned Portal capabilities that complement NATO systems[50]. This institutional innovation illustrates how wartime adaptation requirements can accelerate training modernization beyond peacetime development trajectories.

The Operational Force Development Framework (OFDeF) conferences demonstrate practical mechanisms for adapting international training coordination to dynamic operational requirements. The framework draws directly on Ukrainian battlefield experience, with combat-proven Armed Forces of Ukraine leaders bringing current knowledge into collective planning processes[51]. This approach illustrates how international training cooperation can maintain relevance and effectiveness by incorporating real-time operational feedback into program development.

[47] NCT CBNW. Implementing NATO Standards in Ukrainian CBRN Protection and Training. URL: https://nct-cbnw.com/implementing-nato-standards-in-ukrainian-cbrn-protection-and-training/

[48] Ibid.

[49] NATO Allied Command Transformation. NATO Military Police Centre of Excellence: Pioneering Military Police Training and Cooperation. URL: https://www.act.nato.int/article/mp-coe-2024/

[50] NATO Allied Command Transformation. Strengthening Defences: NATO's Support to Ukraine's Lessons Learned Efforts. URL: https://www.act.nato.int/article/strenghtening-defence-nato-support-ukraine-lessons-learned/

[51] NATO Security Assistance Ukraine. Forging the Future of Ukraine's Combat Power: One Year of Force Development. URL: https://shape.nato.int/NSATU/newsroom/forging-the-future-of-ukraine

Ukrainian adaptation of international training technologies must accommodate resource constraints and security considerations that differ significantly from peacetime alliance training environments. The requirement for mobile, deployable training systems that can operate in forward staging areas reflects practical adaptation of technologies like virtual reality simulators to operational contexts[52]. These adaptations demonstrate how technological innovation must accommodate operational security requirements while maintaining training effectiveness.

Legal and regulatory framework adaptation represents critical component of Ukrainian integration with international training standards. The implementation of NATO Operations Planning Directive requirements across Ukrainian professional military education institutions requires comprehensive review of existing legal frameworks and institutional authorities. This regulatory transformation illustrates how training modernization necessitates corresponding legal system evolution to support institutional change.

International cooperation mechanisms have adapted to accommodate Ukrainian participation despite ongoing conflict through virtual platforms and secure communication systems. The NATO Lessons Learned Portal demonstration sessions conducted virtually with Ukrainian counterparts illustrate how technology can enable continued cooperation despite geographic and security constraints. These adaptive mechanisms ensure continuity of international training cooperation under challenging operational conditions.

The development of multinational training capabilities specifically designed for Ukrainian context demonstrates how international cooperation can produce specialized solutions that serve broader alliance requirements. The integration of Ukrainian liaison officers within multinational staff structures exceeding 300 personnel at NSATU illustrates practical approaches to knowledge transfer and institutional learning. This embedding approach enables continuous adaptation of international training methodologies based on operational feedback.

Quality assurance and evaluation processes for Ukrainian training institutions demonstrate how international standards can be implemented through adapted assessment mechanisms. The evaluation of Ukrainian Military Police Training Centre by NATO experts using facilities at NATO Military Police Centre of Excellence illustrates flexible assessment approaches that accommodate security constraints while maintaining certification rigor. This adaptation ensures institutional quality while accommodating operational realities.

The Ukrainian experience demonstrates that successful adaptation of international training innovations requires sustained institutional commitment, flexible implementation mechanisms, and continuous assessment of operational effectiveness. The integration of wartime lessons learned with international training standards has produced innovative approaches that enhance both Ukrainian capabilities and broader alliance understanding of contemporary security challenges. This bidirectional adaptation model provides insights for future international training cooperation initiatives.

[52] CEPA. Between Now and NATO: A Security Strategy for Ukraine. URL: https://cepa.org/comprehensive-reports/between-now-and-nato-a-security-strategy-for-ukraine/

CONCLUSIONS

The comprehensive analysis of tactical-special training for law enforcement agencies reveals the critical importance of integrating legal foundations, organizational mechanisms, and technological innovations within coherent frameworks that balance operational effectiveness with constitutional compliance. This research demonstrates that modern law enforcement training requires sophisticated legal architectures capable of accommodating rapid technological advancement while maintaining democratic accountability.

The constitutional and legal foundations examined establish that tactical-special training must operate within frameworks balancing law enforcement effectiveness with fundamental rights protection. Analysis of U.S. constitutional requirements, European Union standards, and NATO protocols demonstrates that successful training systems require robust legal frameworks accommodating innovation while ensuring democratic oversight. The integration of legal technology solutions, as evidenced by Kolesnikov's research on Ukrainian legal digitalization, illustrates the critical intersection between technological advancement and regulatory evolution.

International experience reveals significant convergence toward evidence-based training methodologies incorporating virtual reality, artificial intelligence, and simulation technologies. Documented effectiveness in Netherlands, Florida, German, and Canadian studies establishes that technological integration enhances outcomes when implemented within appropriate institutional frameworks. However, successful implementation requires careful adaptation to national legal contexts and operational requirements.

Organizational mechanisms supporting innovative training approaches demonstrate the importance of institutional infrastructure facilitating knowledge transfer, quality assurance, and continuous improvement. Specialized training centers, international cooperation frameworks, and standardized assessment protocols create foundations for sustainable professional development responding to emerging threats while maintaining operational effectiveness.

Ukraine's adaptation experience provides valuable insights into implementing international training standards within national contexts. The establishment of NATO-Ukraine JATEC and NSATU demonstrates practical institutional cooperation approaches accelerating capability development while respecting sovereignty. Ukrainian experience illustrates that successful adaptation requires sustained institutional transformation commitment, flexible implementation mechanisms, and continuous effectiveness assessment.

Critical success factors for tactical-special training modernization include legal frameworks providing flexibility for technological innovation while maintaining constitutional compliance, organizational mechanisms facilitating international cooperation while preserving national requirements, and training methodologies integrating empirical validation with operational needs.

Future development must address emerging challenges including cyber threats, hybrid warfare, and evolving criminal methodologies while maintaining fundamental law enforcement principles. Integration of artificial intelligence, predictive analytics, and advanced simulation requires corresponding evolution in legal frameworks, quality assurance, and international cooperation protocols.

The analysis demonstrates that effective tactical-special training represents a critical democratic governance component requiring continuous innovation within stable institutional frameworks. Success depends upon balancing technological advancement with constitutional principles, international cooperation with national sovereignty, and operational effectiveness with democratic accountability.

Implementation requires sustained commitment from legal institutions, law enforcement agencies, and international partners. Ukrainian experience demonstrates that transformation is possible under challenging circumstances when supported by appropriate frameworks and cooperation. Future research should continue examining innovative training effectiveness while developing sustainable integration mechanisms within democratic law enforcement systems.

SUMMARY

The contemporary landscape of national security and law enforcement presents unprecedented challenges requiring fundamental reconsideration of approaches to tactical-special training of law enforcement units. Globalization of crime, emergence of new forms of terrorist threats, cybercrime, and hybrid conflicts create conditions where traditional training methods prove insufficiently effective, particularly for countries transforming their law enforcement systems and seeking European integration. This research provides comprehensive analysis of legal foundations and organizational mechanisms governing tactical-special training, examining constitutional frameworks, international standards, and innovative technological solutions. The study analyzes the experience of NATO member countries in implementing advanced training methodologies based on virtual reality, artificial intelligence, and simulation technologies, demonstrating their effectiveness through empirical research conducted in Netherlands, Florida, Germany, and Canada. Particular attention is given to Ukraine's adaptation of international training standards through institutional cooperation frameworks such as NATO-Ukraine JATEC and NSATU, illustrating practical approaches to capability development while respecting national sovereignty. The analysis reveals that successful tactical-special training modernization requires legal frameworks providing flexibility for technological innovation while maintaining constitutional compliance, organizational mechanisms facilitating international cooperation, and training methodologies integrating empirical validation with operational needs. The research identifies critical success factors including sustained institutional commitment, adaptive implementation mechanisms, and continuous effectiveness assessment. The study concludes that effective tactical-special training represents a critical component of democratic governance requiring continuous innovation within stable institutional frameworks that balance technological advancement with constitutional principles. The findings provide foundations for future development enhancing law enforcement capabilities while strengthening democratic institutions and protecting fundamental rights.

Key words: tactical-special training, law enforcement agencies, legal foundations, organizational mechanisms, NATO standards, international cooperation, virtual reality training, constitutional frameworks, Ukraine adaptation, democratic governance, legal technology integration

References

1. Колесніков А. Legal tech в Україні в умовах глобальної диджиталізації. Наукові записки. Серія: Право. 2024. № 16. С. 98-102.
2. A Critical Review of Virtual and Extended Reality Immersive Police Training: Application Areas, Benefits & Vulnerabilities. *ACM Symposium on Virtual Reality Software and Technology*. URL: https://dl.acm.org/doi/10.1145/3641825.3687707
3. Andersen J.P. et al. The International Performance, Resilience and Efficiency Program Protocol for the Application of HRV Biofeedback in Applied Law Enforcement Settings. *Applied Psychophysiology and Biofeedback*. 2024. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10484-024-09644-3
4. Bureau of Justice Statistics, supra note 1.
5. Bureau of Justice Statistics. Training. URL: https://bjs.ojp.gov/topics/law-enforcement/training
6. CEPA. Between Now and NATO: A Security Strategy for Ukraine. URL: https://cepa.org/comprehensive-reports/between-now-and-nato-a-security-strategy-for-ukraine/
7. Colorado Peace Officer Standards and Training. Basic Academic Training Program**.** 2024. Retrieved from https://post.colorado.gov/sites/post/files/Basic AcademicTrainingProgramRevision.pdf
8. COPS OFFICE. Grants. URL: https://cops.usdoj.gov/grants
9. COPS OFFICE. Technology and Equipment Program Invitational II (TEP). URL: https://cops.usdoj.gov/tep
10. Department of Public Safety – Peace Officer State Licensed Training Centers. URL: https://dps.mo.gov/dir/programs/post/training.php
11. ECS. NATO VOHQ Virtual Operations Headquarters. URL: https://www.ecsorl.com/projects/nato-vohq-virtual-operations-headquarters/
12. EUR-Lex. European Union Agency for Law Enforcement Training (CEPOL). 2015. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-union-agency-for-law-enforcement-training-cepol.html
13. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: European Law Enforcement Training Scheme. COM(2013) 172 final. 2013. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52013DC0172
14. European Union Agency for Fundamental Rights. Fundamental rights-based police training: Training manual. 2019. Retrieved from https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-fundamental-rights-based-police-training-re-edition_en.pdf
15. Federal Law Enforcement Training Centers. Constitutional Law**.** 2024. Retrieved from https://www.fletc.gov/constitutional-law
16. Federal Law Enforcement Training Centers. Uniformed Police Training Program. URL: https://www.fletc.gov/uniformed-police-training-program
17. Federal Law Enforcement Training Centers. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Law_Enforcement_Training_Centers
18. How education mandates can improve police performance. URL: https://www.police1.com/police-training/education-mandates-can-reshape-the-future-of-policing

19. International Police Academy. UNIPOL International Police University. 2024. Retrieved from https://www.interpolice.academy/

20. Kessler D.A. The Law on Police Use of Force in the United States. German Law Journal**.** 2020. № 21(8). P. 1543-1589.

21. Law Enforcement Scenario-Based Training for Safety and De-Escalation Act of 2022. URL: https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/4847/text

22. Linetsky Y.R. An Argument for Enhanced Legal Training of Police Officers. New Mexico Law Review**.** 2017. № 48(1). P. 1-55. Retrieved from https://digitalrepository.unm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2309&context=nmlr

23. Michela A. et al. Deep-Breathing Biofeedback Trainability in a Virtual-Reality Action Game: A Single-Case Design Study with Police Trainers. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 13. URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.806163/full

24. Missouri Department of Public Safety. Continuing Law Enforcement Education Requirements. URL: https://dps.mo.gov/dir/programs/post/edrequirements.php

25. Montpelier Foundation. Law Enforcement Officers**.** 2025. Retrieved from http://www.montpelier.org/center-for-the-constitution/law-enforcement

26. Montpelier Foundation. Trust, Training, and the Constitution**.** 2024. Retrieved from https://www.montpelier.org/learn/law-enforcement-the-constitution/

27. National Defense Magazine. NATO Nations Strive to Standardize Training Systems. URL: https://www.nationaldefensemagazine.org/articles/2019/7/1/nato-nations-strive-to-standardize-training-systems

28. NATO Allied Command Transformation. 2024 NATO Training Technology Conference: Preparing for the Future. URL: https://www.act.nato.int/article/2024-nttc/

29. NATO Allied Command Transformation. Advancing NATO-Ukraine Defence Cooperation and Interoperability. URL: https://www.act.nato.int/article/nsatu-jatec/

30. NATO Allied Command Transformation. NATO Centres of Excellence – Stability Policing (SP COE). 2023. Retrieved from https://www.act.nato.int/article/nato-sp-coe/

31. NATO Allied Command Transformation. NATO Centres of Excellence – Military Police (MP COE). 2023. Retrieved from https://www.act.nato.int/article/nato-centres-of-excellence-military-police-mp-coe/

32. NATO Allied Command Transformation. NATO Military Police Centre of Excellence: Pioneering Military Police Training and Cooperation. 2024. Retrieved from https://www.act.nato.int/article/mp-coe-2024/

33. NATO Allied Command Transformation. NATO Military Police Centre of Excellence: Pioneering Military Police Training and Cooperation. URL: https://www.act.nato.int/article/mp-coe-2024/

34. NATO Allied Command Transformation. Strengthening Defences: NATO's Support to Ukraine's Lessons Learned Efforts. URL: https://www.act.nato.int/article/strenghtening-defence-nato-support-ukraine-lessons-learned/

35. NATO Security Assistance Ukraine. Forging the Future of Ukraine's Combat Power: One Year of Force Development. URL: https://shape.nato.int/NSATU/newsroom/forging-the-future-of-ukraine

36. NATO Stability Policing Centre of Excellence. About Stability Policing. 2024. Retrieved from https://www.nspcoe.org/about-us/about-stability-policing/

37. NATO. International Security and Law Enforcement – A Look Ahead. 2001. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_19048.htm?selected Locale=en

38. NATO. NATO and Ukraine agree to exchange Military Police training expertise. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_236868.htm

39. NCT CBNW. Implementing NATO Standards in Ukrainian CBRN Protection and Training. URL: https://nct-cbnw.com/implementing-nato-standards-in-ukrainian-cbrn-protection-and-training/

40. North Carolina Department of Justice. Basic Law Enforcement Training. URL: https://ncdoj.gov/law-enforcement-training/criminal-justice/training-certification-programs/basic-law-enforcement-training/

41. Police Training and Independent Review Act of 2024. URL: https://www.congress.gov/bill/118th-congress/senate-bill/4844/text

42. Police Training in Practice: Organization and Delivery According to European Law Enforcement Agencies. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8801945/

43. Police1. Funding your fleet: Grants for police vehicles. URL: https://www.police1.com/police-grants/articles/funding-your-fleet-grants-for-police-vehicles-d2OGGdpIRjm2hFkp/

44. Regional Police Academy. URL: https://www.kcpolice.org/about/organizational-structure/regional-police-academy/

45. State and Local Law Enforcement Training Academies and Recruits, 2022 – Statistical Tables. URL: https://bjs.ojp.gov/library/publications/state-and-local-law-enforcement-training-academies-and-recruits-2022

46. State and Local Law Enforcement Training Academies and Recruits, 2022, supra note 2

47. State Law Enforcement Training Requirements. URL: https://www.trainingreform.org/state-police-training-requirements

48. The Academy. Basic Police Academy. URL: https://theacademy.ca.gov/basic_police_academy/

49. Training for Safety and Success: Research & National Minimum Training Standards for Law Enforcement. URL: https://fas.org/publication/national-minimum-training-standards-law-enforcement/

50. U.S. Department of Justice. Department of Justice Launches Law Enforcement Knowledge Lab. 2025. Retrieved from https://www.justice.gov/opa/pr/department-justice-launches-law-enforcement-knowledge-lab

51. V-Armed. Cutting Edge Virtual Reality Training Solutions. URL: https://www.v-armed.com/

Information about the author:
Kanyuka Valerii Yevhenovych,
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Security and Law Enforcement
West Ukrainian National University
11, Lvivska Str., Ternopil, 46009, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-7

МАТЕРІАЛЬНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ СПРАВ ПРО НАДАННЯ НЕПОВНОЛІТНІЙ ОСОБІ ПОВНОЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Кондрат'єва Л. А.

ВСТУП

Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності та віднесення цих справ до цивільної юрисдикції (ст. 234 ЦПК) відповідає положенням ст. 12 Конвенції про права дитини[1], яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року та ратифікована Україною 27 лютого 1991 року. Відповідно до цієї статті дитина здатна сформулювати власні погляди на предмет спору та висловлювати такі погляди з усіх питань, що її стосуються, а відповідний орган повинен приділити їм належну увагу відповідно до віку і зрілості дитини.

Конституція України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст.ст.3,24 Конституції України). Гарантована державою рівність прав і свобод не повинна залежати від віку людини, який і визначає її правовий статус як суб'єкта права.

Загальна декларація прав людини[2] констатує, що діти мають право на особливу турботу і захист. Ця теза знаходить підтвердження в Декларації прав дитини[3], згідно з якою дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи і належний правовий захист, як до, так і після народження.

Основні засади захисту прав та інтересів неповнолітніх осіб а також їх гарантії досліджували такі відомі вітчизняні науковці як І. Бандурка, О Бутько, В. Ватрас, Л. Гузь, І. Жилінкова, І. Жукевич, Л. Кондрат'єва, Л. Кривачук, М. Менджул, Г. Світлична, С. Фурса та інші. Питання правового регулювання емансипації неповнолітніх знайшли відображення в працях С. Букщина, О. Голубцової, В. Комарова, Н. Тарусина, Г. Шершеневича. Питанню надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності приділяли увагу низка українських учених, зокрема, О.В. Бермічева, Н.Л. Бондаренко-Зелінська,

[1] Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Дата оновлення: 02.11.2025. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

[2] Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[3] Декларація прав дитини**.** Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

Р.Я. Демків, Ю. А. Дербакова, Н.А.Д'ячкова, І. В.Жилінкова, М.В.Логвінова, Н.О.Ключковська, М.В.Міщенко, О.П. Мілевський, А.О. Мілевська, З.В.Ромовська, І.В.Спасибо-Фатеєва, Ж.Л.Чорна. Судовий захист неповнолітніх, зокрема у справах окремого провадження, знаходить відображення в працях М.М. Ясинка. Однак низка питань у цій сфері залишаються дискусійними та потребують детального аналізу.

1. Інститут емансипації в цивільному праві (матеріальний аспект)

Перш ніж перейти до аналізу **поняття «емансипація»,** слід визначитись з **поняттям «дитина».** Як вказує І. Бандурка[4], у сімейному та цивільному законодавстві поняття «дитина» вживають з різним змістом. За Сімейним Кодексом України (далі СК) дитиною є особа, яка не досягла повноліття. У більшості сімейних правовідносин не має значення обсяг право-та дієздатності дитини. У цивільному праві поняття «дитина» вжито у значенні особи, яка перебуває у кровному спорідненні першого ступеня по прямій лінії з іншими особами (батьками). А основне значення надається право- та дієздатності фізичної особи, які змінюються з повноліттям особи. Як зазначає І. І. Волкова «Сімейний кодекс не містить терміну «дитина», однак йде через визначення правового статусу дитини. В свою чергу Цивільний кодекс України (далі ЦК) також не містить визначення терміну «дитина» але йде через обсяг дієздатності»[5]. Н. В. Ортинська, наприклад, вважає, що проблеми соціалізації, тобто те, як індивід стає особою і суб'єктом в процесі взаємодії з навколишніми, ставлять перед суспільством питання про його майбутнє, що визначає не тільки спосіб входження людини в суспільство, але й згуртованість, здатність до оновлення і розвитку, нарешті, виживання саме цього суспільства[6].

На думку Д. Єрмоленко[7], свідомість молодої людини, починаючи навіть з нижньої межі малолітнього віку (14 років), вже готова до сприйняття складних феноменологічних правових явищ, до адекватного їх відображення, до формування соціально-правових установок та орієнтацій як внутрішніх регуляторів поведінки. Більше того, орієнтації й установки, що виникають у людини саме в молодому віці, визначають її поведінку впродовж усього життя. Основною ж особливістю правової ідеології молоді є її постійна трансформація, яка відбувається паралельно з розвитком самої особистості молодої людини.

[4] Бандурка І. О. Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозалежність : моногр. / І. О. Бандурка. Х. : Золота миля, 2014. С.18

[5] Волкова І.І. ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДИТИНА» В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ. Держава та регіони Серія: Право. 2021. № 2 (72). С. 149

[6] Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: автореф. Дис. … д-ра юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 2017. 39 с.

[7] Єрмоленко Д. О. Правосвідомість молоді: теоретико-правові засади : моногр. / Д. О. Єрмоленко. Запоріжжя : КПУ. 2012. С. 160

Потреба достроково визнавати деяких неповнолітніх повноцінними учасниками цивільних правовідносин, на думку Н. М. Павлюка[8], зумовлена реаліями сучасного світу, що швидко розвивається, який вимагає від людини бути гідним і успішним членом суспільства.

Надання фізичній особі повної цивільної дієздатності призводить до зміни правового статусу неповнолітньої особи, який повинен здійснюватися в порядку, що гарантує захист прав, свобод чи інтересів неповнолітнього.

Структурним елементом правового статусу фізичної особи, зокрема неповнолітньої особи, є цивільна правоздатність, цивільна дієздатність та обсяг суб'єктивних прав, свобод та інтересів, а також юридичних обов'язків суб'єкта права. В основу правового становища покладені права та свободи людини. Визначаючи правовий статус особи, поряд з правоздатністю та дієздатністю слід говорити про систему персоніфікованих прав та обов'язків, як його індивідуалізуючих елементів, що дозволяють визначити правовий статус кожного громадянина окремо. Зважаючи на це, ми приєднуємось до позиції тих вчених, які стверджують, що правовий статус особи служить для цілісної та об'єктивної характеристики особистості як суб'єкта права, виявлення ступеня їх свободи та рівня правової захищеності у суспільстві[9]. Виходячи із викладеного, слід констатувати, що цивільна дієздатність як складова правового статусу неповнолітньої особи, є однією із основних властивостей, що характеризує особистість у правовій державі. Набуття цивільної дієздатності особою пов'язане з досягненням нею певного віку.

Ще в період Римської імперії існувала процедура звільнення дитини від батьківської влади, яка дійшла до нас як процедура емансипації. Як зазначає І.В. Жилінкова, у зарубіжному праві термін «емансипація» зберіг своє першочергове значення і розглядається як звільнення особи від опіки та піклування з боку батьків та набуття нею здатності своїми діями набувати права та обов'язки, тобто набуття особою повної цивільної дієздатності[10]. Із зазначеного можна зробити висновок, що «емансипація» має розглядатися як нормативний регулятор, що зумовлюється розвитком економіки в державі та біосоціальної природи людини. Наявність інституту емансипації однозначно викликана необхідністю розширенням прав, свобод та обов'язків неповнолітніх з урахуванням їх фізичного, розумового, соціального розвитку та свідомості, можливості адекватно сприймати та оцінювати реалії повсякденного життя.

Так, на думку Ю. А. Дербакової[11], існує повна дієздатність або дієздатність в повному обсязі, що виникає з настанням повноліття, тобто після досягнення 18 років, або в результаті емансипації чи вступу в шлюб. Протистоїть повній

[8] Павлюк Н.М. Цивільно-правовий інститут емансипації неповнолітніх: доктринальні підходи до розуміння сутності. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Ужгород. 2022. С. 56-60

[9] Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України: Наук.-практ. ко- мент. К.: Вид. Фурса С. Я. КНТ. 2006. С. 627.

[10] Жилинкова И. В. Правовые аспекты эмансипации несовершеннолетних. Проблемы законности. Харків. 2000. № 41. С. 76-77

[11] Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса. 2014. С 8. URL: http://surl.li/orwwj

дієздатності дієздатність неповнолітніх, що розрізняється, на думку авторки, за своїм обсягом та змістом залежно від віку неповнолітнього. Далі авторка продовжує, що існує дієздатність малолітніх і неповнолітніх у віці від 14 до 18 років. При цьому дієздатність неповнолітнього не визначається законодавством ні обмеженою, ні відносною, ні частковою.

Як справедливо зазначає З. В. Ромовська, « надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності- це добре і погано, адже добре тому, що завдяки цьому усуваються перешкоди на шляху повної соціальної активності; погано тому що неповнолітній стає самостійним суб'єктом ризику та відповідальності, втрачаючи можливість часткового перенесення їх на плечі батьків, піклувальника»[12]. У зв'язку із зазначеним, авторкою робиться висновок, що до надання повної цивільної дієздатності неповнолітньому слід підходити виважено і обережно.

Інститут емансипації став новим явищем для цивільного законодавства України. Його необхідність була обумовлена економічними реформами та ментальністю особливо молодого покоління. В разі емансипації неповнолітня особа переходить з категорії громадян, що володіють частковою цивільною дієздатністю в категорію суб'єктів повністю дієздатних і тому в цивільно-правових відносинах вона прирівнюється до повнолітніх громадян, зберігаючи при цьому свій соціальний статус. Слід погодитись з думкою Н.О. Крючковської, яка вважає, що необхідність у правовому врегулюванні надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі була зумовлена насамперед переходом до ринкової економіки, потребою узгодити законодавчі норми щодо обсягу цивільної дієздатності неповнолітньої особи та її можливості бути самостійним учасником цивільних правовідносин[13].

З моменту закріплення емансипації минуло понад 20 років, проте аналіз судової практики впродовж цього строку, на думку Н.О. Крючковської, підтверджує, що лише деякі підстави набуття повної цивільної дієздатності застосовуються на практиці та є об'єктивними закономірними причинами для прирівняння неповнолітнього за правовим статусом до повнолітньої особи.

Правове значення емансипації насамперед полягає у тому, що неповнолітньому більше не потрібно одержувати згоду батьків (усиновлювачів або піклувальника) на вчинення правочинів, які він не міг відповідно до діючого законодавства укладати самостійно до набуття повної дієздатності. Окрім цього, батьки (усиновлювачі, піклувальник) емансипованої особи не несуть відповідальності за її зобов'язаннями. Виняток становлять лише випадки, коли неповнолітній, який набув повної цивільної дієздатності, не має майна, достатнього для відшкодування завданої ним шкоди, – у такому випадку відповідно до ч.2 ст. 1180 ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі батьками (усиновлювачами, піклувальниками) неповнолітнього, але лише за умови, якщо зазначені особи дали згоду на набуття неповнолітнім повної цивільної дієздатності та не зможуть довести, що

[12] Ромовська З.В. Українське цивільне право. Право власності. Академічний курс: підручник. Київ : Правова Єдність. 2010. С. 150

[13] Ключковська Н. Підстави та порядок надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі. Підприємництво, господарство і право. Київ. 2018. № 7. С. 16–21

шкоду було завдано не з їхньої вини. Обов'язок батьків (усиновлювачів, піклувальника) відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоду, повноліття.

Цитована вище Ю. А. Дербакова зазначає, що для визначення дієздатності особи в якості елемента її дієздатності необхідно розглядати не тільки здатність укладати правочини, але і здатність до скоєння інших самостійних юридичних дій. При цьому, на думку авторки, необхідно враховувати, що дієздатністю неповнолітніх охоплюється вчинення юридичних вчинків і цілеспрямованих юридичних дій, які закон прямо дозволяє здійснювати неповнолітнім[14].

Для повного розпорядження своїм майном неповнолітня особа повинна бути учасником цивільних правовідносин, самостійно вчиняти правочини, вступати в правовідносини з іншими суб'єктами права. Для цього особа повинна бути наділена правоздатністю та дієздатністю. Щодо правоздатності, то особа наділяється нею ще з народження, а припиняється правоздатність зі смертю особи. А здатність особисто вчиняти юридичні дії, відповідати за заподіяну майнову шкоду, невиконання договірних обов'язків пов'язані з дієздатністю особи, оскільки вона є юридичним засобом вираження свободи, свідомості, особистості у сфері майнових та особистих немайнових правовідносин. Відповідно до статті 30 ЦК, для участі в цивільних правовідносинах особисто неповнолітня особа повинна розуміти значення своїх дій, керувати ними та нести самостійну відповідальність за завдану шкоду. Саме ці факти, на думку законодавця, свідчать про зрілість психіки неповнолітньої особи та здатність самостійно набувати цивільні права та юридичні обов'язки, реалізовувати їх та нести відповідальність за їх невиконання.

Отже, **цивільну дієздатність слід розглядати як правовий стан фізичної особи, що зумовлений сукупністю властивостей, які свідчать про її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав та самостійно їх реалізовувати, а також своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.** Таке розуміння правової природи та сутності цивільної дієздатності дозволяє органу опіки та піклування або суду відповісти на питання щодо її наявності або відсутності у фізичної неповнолітньої особи, обсягу, підстав та порядку її набуття.

Повна цивільна дієздатність може не лише набуватися фізичною особою до досягнення нею 18 років, тобто до досягнення повноліття, а й надаватися їй у випадках та у порядку, передбачених чинним законодавством, шляхом ухвалення відповідного рішення уповноваженими органами. Про необхідність розмежовувати поняття надання та набуття повної цивільної дієздатності говорить Н.О. Ключковська, яка вважає, що момент виникнення повної цивільної дієздатності в разі надання повної цивільної дієздатності залежить від акта компетентного органу, а саме рішення органу опіки та піклування або рішення суду, що набрало законної сили. У разі набуття повної цивільної

[14] Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса. 2014. С. 8. URL: http://surl.li/orwwj

дієздатності воно виникає з моменту реєстрації шлюбу або з моменту реєстрації неповнолітньої особи підприємцем[15] .

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що емансипація неповнолітньої особи відбувається шляхом: **1. набуття неповнолітньою особою повної цивільної дієздатності на підставі зазначених у законі юридичних фактів; 2. надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності рішенням уповноваженого адміністративного органу або суду у випадках, передбачених законом.**

Залежність обсягу цивільної дієздатності особи від її віку сягає корінням ще в римське право та знаходить відображення в законодавстві багатьох країн світу. Потреба достроково визнавати деяких неповнолітніх повноцінними учасниками цивільних правовідносин, на думку Н. М. Павлюка[16], зумовлена реаліями сучасного світу, що швидко розвивається, який вимагає від людини бути гідним і успішним членом суспільства.

Виходячи із зазначеного, слід визнати, що необхідність захисту прав та інтересів неповнолітніх з боку держави зумовлена їх віком, що дозволяє у повному обсязі здійснювати належні їм права та застосовувати правові засоби їх захисту. Неповнолітня особа до досягнення свого повноліття знаходиться на шляху становлення, формування гармонійної особистості та усвідомлення себе як самостійного суб'єкта різноманітних правових відносин.

Відповідно до чинного законодавства цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Повною цивільною дієздатністю наділена особа, яка досягла 18 років, тобто досягла повноліття. Разом з тим, цивільним законодавством передбачена можливість надання повного обсягу цивільної дієздатності до досягнення повноліття.

У визначених ЦК випадках повну цивільну дієздатність можуть набути чи отримати особи, яким ще не виповнилось вісімнадцяти років. Такими випадками є : 1. реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття; 2. працевлаштування особи, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором; 3. народження дитини у неповнолітньої особи, яка записана матір'ю або батьком дитини; 4. бажання неповнолітньої особи займатись підприємницькою діяльністю.

Так, у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі, якщо шлюб припинено до досягнення особою повноліття, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається за особою. Набута особою повна цивільна дієздатність зберігається також у випадку визнання шлюбу недійсним з підстав, що не пов'язані з протиправною поведінкою неповнолітньої особи.

Відповідно у другому та третьому випадках повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи на підставі письмової згоди батьків, усиновлювачів або піклувальника. Якщо такої згоди з боку перелічених осіб

[15] Ключковська Н.О. Там само. С. 17.

[16] Павлюк Н.М. Цивільно-правовий інститут емансипації неповнолітніх: доктринальні підходи до розуміння сутності. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Ужгород. 2022. С. 56-60.

немає, то повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду в порядку цивільного судочинства.

Повна цивільна дієздатність надається також фізичній особі, яка досягла 16 років і висловила бажанням займатися підприємницькою діяльністю. Підставою є заява неповнолітньої особи та письмова згода на це батьків, усиновлювачів, піклувальника або органу опіки та піклування. В такому випадку фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. Отже, в сучасних умовах розвинутої ринкової економіки виникає можливість займатись підприємницькою діяльністю у різних сферах життя. Така можливість виникає не тільки у свідомих дорослих осіб, а досить часто також і у неповнолітніх осіб, рівень емансипації яких досить високий.

Окрім цього, слід звернути увагу на ще один прошарок неповнолітніх осіб, а саме тих, наприклад, хто займається спортом та бальними танцями на професійному рівні. Сьогодні соціальні мережі переповнені інформацією про наших талановитих спортсменів, які досить успішно виступають на всесвітньовідомих змаганнях, в яких досить часто стають переможцями. Ними захоплюються громадяни різних країн, розуміючи, який нелегкий шлях вони подолали в умовах війни в Україні для досягнення своєї мети. Перемога в змаганнях такого рівня передбачає відповідну матеріальну нагороду. І тут цілком логічним є питання щодо розпорядження неповнолітньою особою такими коштами. На думку автора, цю категорію осіб теж слід окремо закріпити в цивільному законодавстві та встановити підстави та умови надання таким особам повної цивільної дієздатності щодо розпорядження їхніми коштами. Їхню спортивну активність аж ніяк не можна назвати підприємницькою діяльністю.

Отже, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі до досягнення нею повноліття у разі реєстрації нею шлюбу, реєстрації її як підприємця, якщо вона працює за трудовим договором або записана матір'ю чи батькам дитини. Ці підстави передбачені статтями 34,35 ЦК. Зокрема, у разі реєстрації шлюбу неповнолітньої особи, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. В такому випадку набуття повної цивільної дієздатності відбувається автоматично.

Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків, усиновлювачів, піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі неповнолітня особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. Якщо письмової згоди на це батьків, усиновлювачів, піклувальника або органу опіки та піклування немає, то надання повної цивільної дієздатності за рішенням суду не допускається.

Неповнолітній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, може бути надана повна цивільна дієздатність за її заявою до органу опіки та піклування. Орган опіки та піклування за наявності письмової згоди на це батьків, усиновлювачів, піклувальника приймає рішення про надання повної цивільної

дієздатності неповнолітній особі. До цієї категорії справ можна віднести також і справи про надання особі, яка досягла 16 років, права на шлюб за рішенням суду, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам ч.2 ст.23 СК). Моментом набуття повної цивільної дієздатності є реєстрація шлюбу.

Отже, за наявності згоди батьків, усиновлювачів або піклувальника надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності здійснюється в адміністративному порядку за рішенням органу опіки та піклування. Таке рішення відповідно до ст. 34 Закону України від 21 травня 1997 року «Про місцеве самоврядування в Україні»[17] приймається виконавчим органом сільської, селищної, міської ради. І тільки за відсутності письмової згоди батьків, усиновлювачів, піклувальника здійснюється в судовому порядку, передбаченому статтями 301-304 Цивільного процесуального кодексу (далі ЦПК).

Як справедливо зазначає О.О. Голубцова, емансипація, яка здійснюється в судовому порядку, вносить зміни у відносини між неповнолітнім і його батьками (усиновлювачами, піклувальником) та припиняє відносини піклування[18].

У загальному вигляді, на думку Н. В. Ортинської, емансипація може розглядатись як набуття особою цивільної дієздатності у повному обсязі. Однак на відміну від самої дієздатності (як здатності особи своїми діями набувати для себе цивільних прав та обов'язків) емансипація не є здатністю або властивістю, що притаманна самій особі, а є процесом набуття особою цих якостей. У зв'язку з цим поняття «емансипація» пов'язане з визначенням таких моментів, як процедура, час та умови набуття особами цивільної дієздатності у повному обсязі[19]. Мова йде, безперечно, про адміністративну та судову процедуру.

2. Особливості розгляду та вирішення справ про надання особі повної цивільної дієздатності (процесуальний аспект)

Реалізувати себе, свої права в повній мірі неповнолітні можуть шляхом закріплених в Конституції України, міжнародних актах та галузевому законодавстві юридичних механізмів, пов'язаних із захистом з боку держави, власної родини, суспільства в цілому. Одним із найефективніших механізмів захисту прав неповнолітнього є судова форма захисту.

Відповідно до п.2 ч.2 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу (далі ЦПК), суд розглядає справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в порядку окремого провадження. Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності та віднесення цієї категорії справ до юрисдикції суду (ст.35 ЦК, ст. 234 ЦПК) втілює та відображає положення статті 12

[17] Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 20 травня 2024 року. Офіційний текст. К.: Алерта, 2024. 108 с.

[18] Голубцова О. О. Емансипація як категорія справ про зміну правового статусу фізичної особи в порядку окремого провадження / О. О. Голубцова // Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Є. О. Харитонов (заст. голов. ред.), К. Г. Некіт (відп. секр.) [та ін.]. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 34. С. 86-89.

[19] Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: автореф. Дис. … д-ра юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 2017. 39 с.

Конвенції про права дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року, відповідно до якої дитині, здатній сформулювати власні погляди з усіх питань, що її стосуються, приділяється належна увага згідно з її віком та зрілістю[20].

Окреме провадження- це один з трьох видів проваджень у суді першої інстанції, в якому розглядається визначене ст. 293 ЦПК коло справ, загальною рисою яких є відсутність у них спору про право і метою яких є встановлення юридичного факту чи стану. Судовий розгляд кожної категорії справ окремого провадження має свої істотні процесуальні особливості. За загальним правилом всі справи цього виду провадження розглядаються судом одноособово, окрім справ, в яких мова йде про обмеження свободи людини. При розгляді таких категорій справ суддя діє в процесі разом із двома присяжними (ч.4 ст.293 ЦПК). На відміну від справ позовного провадження, розглядаючи справу, суд зобов'язаний вживати заходи щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи. З метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази для їх дослідження і оцінки.

Справи окремого провадження розглядаються за процесуальними правилами, що і справи позовного провадження. Однак відсутність в них спору про право цивільне, обумовлює встановлення для них деяких процесуальних особливостей. Так, справи окремого провадження порушуються за заявою, в якій міститься вимога до суду, а отже, є непозовним і одностороннім, в якому не міститься ні матеріально-правових вимог, ні адресатів такої вимоги.

Односторонність форми окремого провадження і визначає його процесуальні особливості. Так, на відміну від позовного провадження в окремому провадженні відсутній принцип змагальності та властиві лише йому межі судового розгляду. Безспірне одностороннє окреме провадження характеризується також і обов'язковою участю в ньому заявника і заінтересованих осіб. Судові рішення у справах не підлягають примусовому виконанню, але є підставою для оформлення майнових або особистих немайнових прав громадян. Обставини, встановлені рішенням суду в справі, можуть бути оскаржені шляхом пред'явлення позову в загальному порядку.

Справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду і по них неможливо укласти мирову угоду[21].

Якщо хоч один із батьків заперечує проти надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності або з тих чи інших причин не надав до органів опіки та піклування своєї згоди в письмовій формі, тоді вважається, що такої згоди батьків немає. Слід звернути увагу на те, що згоди іншого з батьків не вимагається, якщо другий з батьків помер, позбавлений батьківських прав, визнаний безвісти відсутнім чи оголошений померлим, що під час воєнного стану є цілком ймовірним. Ці факти підлягають обов'язковому підтвердженню

[20]Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Дата оновлення: 02.11.2024. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

[21] Узагальнення судової практики щодо розгляду справ по цивільних справах окремого провадження за 1 півріччя 2013 року Вінницьким районним судом Вінницької області. URL: https://vnr.vn.court.gov.ua/sud0203/analiz/65291/

в письмовій формі відповідним адміністративним органом. Як вирішується подібні ситуації розглянемо на прикладі із судової практики.

З цієї позиції цікавою видається судова справа № 550/976/24 Чутівського районного суду Полтавської області від 9 вересня 2024 року[22]. Так, до суду звернулась неповнолітня особа про надання їй повної цивільної дієздатності. Відповідно до розпорядження голови Чутівської районної державної адміністрації від 22.09.2015 року № 157 особі надали статус дитини, позбавленої батьківського піклування, оскільки його мати була позбавлена батьківських прав щодо нього. Відомості про батька в його документах про народження записані за заявою матері відповідно до ч.1 ст.135 СК. Відповідно до рішення Чутівського районного суду від 28.08.2015 року над заявником була встановлена опіка, та опікуном призначено родичку неповнолітнього, яка після досягнення ним 14-річного віку стала його піклувальником без прийняття окремого рішення всупереч ст. 76 ЦК. У зв'язку зі смертю піклувальника піклування над заявником було припинено рішенням Чутівського районного суду Полтавської області від 02.08.2021 року. З 01.09.2021 року по 19.06.2024 року заявник навчався в професійному училищі. Функції піклувальника щодо неповнолітнього виконувала адміністрація закладу. У червні 2024 року заявник закінчив навчання. У зв'язку із закінченням, піклування навчального закладу над заявником припинилося. З 07.08.2024 року неповнолітній почав офіційно працювати на посаді різноробочого в магазині, та оскільки йому вже виповнилось 16 років, він мав право на надання йому повної цивільної дієздатності. Наділення його цим статусом дозволило б неповнолітньому оформити соціальну допомогу, зареєструвати місце проживання, відкрити рахунок у банківській установі, отримати медичну допомогу та інше.

У зв'язку з цим 08.08. 2024 року неповнолітній звернувся до органу опіки та піклування виконавчого комітету Чутівської селищної ради Полтавської області із заявою про надання йому повної цивільної дієздатності та отримав відмову по причині відсутності згоди батьків, усиновлювачів, піклувальника на зміну статусу неповнолітнього. Враховуючи неможливість надання повної цивільної дієздатності органом опіки та піклування з причини відсутності згоди батьків та з метою забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього виконавчий комітет Чутівської селищної ради вважав за доцільне та таким, що відповідає інтересам неповнолітнього, звернення заявника до суду, про що складено протокол. Така заява була подана до суду. Заявник в судове засідання не з'явився, надав заяву про розгляд справи без його участі, заявлені вимоги підтримав та просив їх задовольнити. Представник заінтересованої особи виконавчого комітету в судове засідання не з'явився, заявив клопотання про розгляд справи без його участі, проти задоволення заяви не заперечував. Орган опіки та піклування в судове засідання теж не з'явився, що неприпустимо з огляду на складність цієї категорії справ, враховуючи залишення неповнолітнього без батьківської опіки.

[22] Рішення № 121596320 від 09.09.2024 , Чутівський районний суд Полтавської області – справа № 550/976/24 URL: https://ct.pl.court.gov.ua/sud1630

Враховуючи викладене, суд дійшов висновку, що наведені заявником обставини, а саме: позбавлення матері батьківських прав щодо неповнолітнього, а також його офіційне працевлаштування є об'єктивними та підтверджені належними доказами, і, відповідно до положень ч.1 ст.35 ЦК, можуть бути враховані судом при ухваленні рішення про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Як бачимо, відсутність згоди батьків у такій ситуації не стала перешкодою для правильної оцінки суду реальних обставин справи.

Отже, під згодою батьків щодо надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності слід розуміти згоду обох батьків (як матері, так і батька), що оформляється в письмовій формі, за умови, що обидва живі та ніхто з них не позбавлений батьківських прав.

Таким чином, наявність письмової згоди батьків (усиновлювачів або піклувальника) є підставою для надання особі органом опіки та піклування повної цивільної дієздатності (адміністративний порядок). В разі відсутності згоди з боку обох батьків, застосовується судовий порядок надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі.

Відсутність згоди батьків (якщо вони живі і не позбавлені батьківських прав щодо дитини) робить можливим звернення неповнолітньої особи до суду особисто або через представника. Заява подається особою за місцем свого проживання. Підсудність справи про надання неповнолітній особі- громадянину України, який проживає за її межами, повної цивільної дієздатності визначається за клопотанням заявника ухвалою Верховного Суду (ст. 301 ЦПК). Заява повинна відповідати вимогам, встановленим ст. 302 ЦПК, в якій повинні бути викладені дані про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором або є матір'ю чи батьком дитини відповідно до актового запису цивільного стану (ст. 302 ЦПК). Викладені обставини повинні бути підтверджені письмовими доказами, а саме: трудовим договором або свідоцтвом про народження дитини. Обов'язково також вказати, що законні представники неповнолітнього не дають письмової згоди на надання повної цивільної дієздатності неповнолітньому в адміністративному порядку.

Дана категорія справ розглядається судом за участю заявника, одного або обох батьків, усиновлювачів або піклувальника, а також представників органу опіки та піклування. Участь представника органу опіки та піклування законодавець визнає в судовому засіданні обов'язковою (ст.303 ЦПК).

Під час розгляду справи в судовому засіданні встановлюються обставини, що мають матеріально-правове значення для надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі. Ними є : досягнення неповнолітньою особою

16-ти років (свідоцтво про народження), робота за трудовим договором (наказ про прийняття на роботу), актовий запис про народження дитини, а також відмова законних представників неповнолітнього на емансипацію в адміністративному порядку. Таких доказів, на думку С. В. Дяченко та В.О. Сидорчук[23], недостатньо для остаточного рішення суду, необхідні інші

[23] Дяченко С.В., Сидорчук В.О. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. Юридичний бюлетень. Випуск № 6. 2018. С. 71–77

суттєво значущі докази, які в їх сукупності дають повне уявлення про той чи інший юридичний факт, ті сукупні наслідки, що супроводжують такі факти. На їх думку, така вимога є проявом принципу верховенства права, оскільки втілений у юридичному процесі, він виражається у формуванні та здійсненні таких правових процедур, які забезпечують суб'єкту права реальну можливість прийти до юридичного вирішення життєво важливого конфлікту на ідеях свободи, справедливості та формальної рівності.

На думку авторки статті, для надання особі повної цивільної дієздатності недостатньо встановити тільки зазначені в ст. 35 ЦК підстави та факти, що їх підтверджують. Виходячи з легального визначення цивільної дієздатності фізичної особи, предмет доказування у цих справах становлять також факти, що свідчать про наявність у неповнолітньої особи волі, достатнього рівня зрілості та свідомості, необхідних для здійснення дій, спрямованих на набуття цивільних прав та юридичних обов'язків, а також її здатність усвідомлювати наслідки цих дій та нести самостійну відповідальність за їх вчинення. Доречним у таких випадках є залучення до участі у справі фахівців у галузі психології та педагогіки для визначення рівня розумової, психічної та моральної зрілості неповнолітньої особи.

Слушною є думка науковців, які вважають, що при ухваленні рішення про емансипацію слід враховувати психосоціальний критерій, за допомогою якого можна з'ясувати, чи дозволяє психічний розвиток дитини, рівень її життєвого досвіду брати участь у цивільному обороті без допомоги батьків, виявити мотиви подання заяви неповнолітньою особою про надання їй повної цивільної дієздатності, встановити, чи є волевиявлення підлітка вільним та усвідомленим.[24] Ухвалюючи судове рішення, суду слід враховувати ще й майновий стан неповнолітнього. Особливо це стосується набуття повної цивільної дієздатності з підстави зайняття неповнолітнім підприємницькою діяльністю. Адже цей вид діяльності може нести фінансові ризики, в тому числі ризик щодо відшкодування шкоди, завданої своїми діями або бездіяльністю. Відповідно до статті 1180 ЦК шкода завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується особою на загальних підставах.

Розглянувши заяву по суті, суд ухвалює рішення, яким задовольняє або відмовляє у задоволенні вимоги заявника (ч.1 ст. 304 ЦПК). У разі задоволення заявленої вимоги неповнолітній особі надається повна цивільна дієздатність після набрання рішенням суду законної сили. Рішення суду після набрання ним законної сили надсилається органові опіки та піклування (ч.3 ст.304 ЦПК). Якщо над неповнолітньою особою було встановлено піклування, таке рішення суду є підставою для його припинення. Якщо судом було відмовлено в задоволенні заяви, таке рішення може бути оскаржене в загальному порядку.

Моментом надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності є набрання рішенням суду законної сили. Після надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, така особа може бути обмежена чи

[24] Коссак В.М., Лемик Р.Я., Навроцька Ю.В., Сеник С.В. Цивільне процесуальне право України. К. 2020. С.7 752 с.

позбавлена цивільної дієздатності лише в судовому порядку, в передбачених законом випадках.

Разом з тим слід пам'ятати, що в окремих виключних випадках, закон пов'язує набуття деяких цивільних прав та обов'язків з досягненням певного віку, тому навіть надання повної цивільної дієздатності неповнолітньому для їх реалізації недостатньо. Наприклад, право на створення фермерського господарства має громадянин, який досяг 18 років (ч.1 ст.5 Закону України «Про фермерське господарство»).

Незважаючи на позитивні тенденції в судовому порядку надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, Н. А. Д'ячкова та Є. Кугот вважають, що норми цивільного і цивільного процесуального законодавства в певних ситуаціях не узгоджуються. На їх думку, ст. 301 ЦПК встановлює, що заява про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності може бути подана лише у випадках, передбачених ЦК, особою, яка досягла 16 років. В той час, коли норма ст. 35 ЦК надає таке право особі, яка досягла 14 років, якщо вона записана матір'ю чи батьком дитини[25]**.** Тут авторам можна заперечити, оскільки стаття 35 ЦК зазнала певних змін. Згідно ч. 1 ст. 35 чинного ЦК повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і записана матір'ю чи батьком дитини. Така ж норма зазначена в ст. 301 ЦПК, а саме: заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, подається до суду за місцем її проживання. Проаналізуємо та визначимо процесуальні особливості розгляду та вирішення справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності та їх правові наслідки.

Як зазначалось в попередньому розділі, з емансипацією пов'язані зміни в цивільних, сімейних та інших правах неповнолітнього. Особливий цивільно-правовий статус емансипованого неповнолітнього визначається шляхом дозволу або заборони володіти тими чи іншими суб'єктними правами та обов'язками. Саме визначений обсяг конкретних прав і обов'язків, які він може у відповідності до законодавства реалізувати на практиці, розкриває зміст емансипації[26]. Реєстрація шлюбу неповнолітнім та отримання ним у зв'язку з цим повної цивільної дієздатності в національній парадигмі цивільного права не розцінюють як емансипацію, апелюючи до того, що в цьому разі виникнення повної цивільної дієздатності є наслідком укладення шлюбу і відбувається автоматично[27]. Проілюструємо особливість цієї категорії справ на конкретному прикладі із судової практики.

Так, неповнолітня заявниця звернулася до Фастівського міськрайонного суду Київської області із заявою, в якій просила суд знизити їй шлюбний вік для реєстрації шлюбу та надати дозвіл на реєстрацію такого шлюбу. В своїй заяві вона пояснила, що на даний час їй виповнилось 17 років і навчається вона

[25] Д'ячкова Н.А., Кугот Є.С. Емансипація неповнолітніх за цивільним законодавством України. Право і безпека. К. 2012. № 3 (45). С. 297–301.

[26] Павлюк Н.М., Карпюк А.О. Інститут цивільної емансипації осіб неповнолітнього віку: компаративне дослідження. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2025 Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 1 С.348-352 С. 352.

[27] Мілевський О., Мілевська А. Інститут емансипації за римським та сучасним цивільним правом. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 5. С. 60.

у 12 класі Фастівського закладу середньої освіти. Реєстрація шлюбу відповідає її інтересам, так як вона на даний час вагітна, термін вагітності складає 29 тижнів. Батьки ж не заперечують проти укладання нею шлюбу. Майбутній чоловік неповнолітньої на час пред'явлення заяви знаходиться на військовій строковій службі.

Під час підготовки справи до судового розгляду судом було встановлено, що рішенням виконавчого комітету Фастівської міської ради від 17.12.2021 року заявниці було надано повну цивільну дієздатність у зв'язку з тим, що вона народила хлопчика та записана матір'ю дитини. Але згодом рішенням Фастівського міськрайонного суду Київської області від 27 жовтня 2022 року у справі № 381/1922/22, яке набрало законної сили, заявницю було позбавлено батьківських прав щодо її малолітнього сина. Як бачимо, заявниця набула повної цивільної дієздатності у зв'язку із народженням дитини в адміністративному порядку, а майже через рік була позбавлена батьківських прав щодо своєї дитини рішенням суду. В тексті рішення, на жаль, не зазначається, чи саме з батьком своєї дитини заявниця хоче одружитися, у зв'язку з чим і звернулася до суду. Логічним є припустити, що це батько її ще ненародженої дитини.

Представник заінтересованої особи Служби у справі дітей та сім'ї Фастівської міської ради в судовому засіданні повідомив, що заявниця у 15 років народила дитину, відносно якої вона була позбавлена батьківських прав. Саме факт народження дитини і став підставою для надання їй повної цивільної дієздатності. Представник цього органу заперечував проти задоволення заяви неповнолітньої щодо надання їй права на шлюб, оскільки вона, на його думку, досить легковажно ставиться до сімейного життя і така дія не може відповідати її інтересам.

Як зазначається в п.2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 року за № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя»[28], заява про надання права на шлюб розглядається за участі у справі одного або обох батьків (усиновлювачів або піклувальника) неповнолітньої особи, особи, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інших заінтересованих осіб.

Слід звернути увагу на положення цієї постанови, згідно з яким заперечення батьків / піклувальників щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні заяви, оскільки головним критерієм для задоволення заяви про надання права на шлюб є встановлення судом факту про відповідність такого права інтересам заявника. Разом з тим, резолютивна частина рішення повинна відповідати вимогам ч.2 ст. 223 СК, згідно з якою суд надає право на шлюб, а не знижує шлюбний вік, а також зазначає прізвище, ім'я та по батькові особи, право на шлюб з якою надається судом.

Суд в конкретній справі, заслухавши пояснення учасників справи, дослідивши подані документи, на яких ґрунтувалась заява, об'єктивно оцінивши

[28] Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 року за № 11 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text

докази, що мали юридичне значення для розгляду справи і вирішивши заяви по суті, дійшов до висновку про відмову в задоволенні заяви. Свою відмову суд аргументував тим, що неповнолітня заявниця набула повної цивільної дієздатності у зв'язку із народженням дитини. Виходячи із положення ч.4 ст.35 ЦК, повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі її цивільні права та обов'язки. Слід зауважити, нормами національного законодавства не передбачені випадки скасування чи втрати повної цивільної дієздатності, наданої в порядку ч.ч. 1,2 ст. 35 ЦК у разі позбавлення особи батьківських прав до досягнення нею 18 років. Отже, суд зробив висновок про те, що на час розгляду справи заявниця є особою, якій надано повну цивільну дієздатність, що поширюється на усі цивільні права та обов'язки, в тому числі і на реєстрацію шлюбу. Виходячи з цього заявниця не позбавлена можливості зареєструвати шлюб у загальному порядку. Її посилання на відмову органу реєстрації актів цивільного стану в реєстрації шлюбу суд до уваги не прийняв, оскільки такої відмови заявниця суду не надала. Суд додатково зазначив, що заявниця не позбавлена можливості звернутися до відділу реєстрації актів цивільного стану із відповідною заявою, до якої слід долучити копію рішення виконавчого комітету Фастівської міської ради № 644 від 17.12. 2021 року, згідно з яким заявниці було надано повну цивільну дієздатність.

Отже, можемо зробити висновок, що суд відмовив неповнолітній у задоволенні її заяви, оскільки реалізація її права на шлюб не потребує ухвалення окремого судового рішення[29], оскільки вона вже наділена повною цивільною дієздатністю після народження першої дитини. Позбавлення неповнолітньої батьківських прав не позбавляє її повної цивільної дієздатності, яку вона набула у зв'язку з народженням дитини, щодо якої вона цих прав позбавлена. Як бачимо, надання права на шлюб є індивідуальним і стосується конкретної особи і залежить від обставин конкретної справи. Слід також додати, якщо обоє з майбутнього подружжя- неповнолітні, кожен має подати окрему заяву до суду.

Ще одним показовим прикладом захисту прав неповнолітніх осіб, пов'язаних з їх віком та набуттям цивільної дієздатності, може слугувати справа «Z.H. and R.H. v. Switzerland» (No 60119/12), яка розглядалася в Європейському суді з прав людини (далі ЄСПЛ) стосовно двох афганських громадян, які перебували в релігійному шлюбі в Ірані, та емігрували до Швейцарії. Дружині на той момент було 14 років, а чоловікові 18 років. Вони подали клопотання щодо надання притулку в Швейцарії. Проте швейцарське федеральне міграційне управління відхилило їхні претензії, вважаючи, що відповідно до законодавства ЄС, а саме Регламенту ЄС Дублін 11 про «країну першого в'їзду», оскільки це була перша держава ЄС, до якої вони в'їхали, і справа повинна бути розглянута саме там. В результаті розгляду клопотання дружині запропонували покинути Швейцарію, а чоловіку дозволили залишитись в Швейцарії на час розгляду клопотання про надання йому притулку. Під час розгляду цієї справи в ЄСПЛ пара стверджувала, що

[29] Рішення № 114930266 від 15.11.2023 , Фастівський міськрайонний суд Київської області – справа № 381/5071/23. URL: https://yandex.ru/search/?clid=2285101&

депортація жінки порушує їхнє право на повагу до сімейного життя. Європейський суд з прав людини розглядав питання щодо можливого порушення Швейцарією статті 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Конвенції через відмову визнати їхній союз та погрозу вислати їх за межі країни.

Одним із ключових питань в цій справі була оцінка швейцарською владою шлюбу, укладеного за кордоном, що у свою чергу, вимагало інформації та знань в галузі іноземного права, зокрема, що під час розгляду справи іноземне право має застосовуватись таким, яким воно є в країні походження, а отже, відповідно до його тлумачення в тій країні.

Як бачимо, застосування іноземного права передбачає набагато більше, ніж просто відстеження статутного права, воно вимагає, на наш погляд, від суддів дослідження норм іноземного права в дії, про що наголошується в Європейській конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства[30].

Такий підхід відповідає як національним нормам, так і міжнародним стандартам. Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі « Z.H. and R.H. v Switzerland»[31] зазначається, що право на шлюб регулюється національним законодавством, і кожна країна має забезпечувати дотримання принципу захисту прав дитини. В національній судовій практиці подібний підхід закріплено, зокрема, у постанові КЦС ВС від 20.09.2018 у справі № 601/1086/16-ц, в якій наголошується, що при наданні права на шлюб повинні бути дотримані дві умови, а саме: досягнення 16-річного віку та відповідність заявленої вимоги особистим інтересам заявника, що чітко визначено чинним національним законодавством.

Слід зупинитись ще на одній особливості цієї категорії справ. Так, надання права на шлюб з особою, визначеною у рішенні суду, не тягне за собою можливість реєстрації шлюбу з іншою особою, якщо з будь-яких причин шлюб не було зареєстровано. Варто зазначити, що ч. 2 ст. 34 ЦК не визначено правових наслідків набуття повної цивільної дієздатності у разі реєстрації шлюбу (на відміну від припинення шлюбу до досягнення повноліття та визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи). У зв'язку з цим приєднуємось до рекомендації Ж. Л. Чорної щодо доповнення норми ч. 2 ст. 34 ЦК новим абзацом і викласти її у такій редакції: « Повна цивільна дієздатність набута з моменту реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, поширюється на усі цивільні права та обов'язки». У звя'зку з цим абзаци 2 та 3 ч. 2 ст. 34 вважати відповідно абзацами 3 та 4. Набута повна цивільна дієздатність надає можливість таким особам укладати правочини, як у своїх власних, так і в інтересах своїх дітей[32].

---

[30] Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства від 07.06.1968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text

[31] Z.H. and R.H. v. Switzerland (no. 60119/12) [Article 8], 8 December 2015. URL: https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/zh-and-rh-v-switzerlandno-6011912-article-8-8-december-2015

[32] Чорна Ж.Л. Реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, як підстава набуття повної цивільної дієздатності Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» . Ужгород 2025. Випуск № 01. С. 243-248.

Якщо неповнолітня особа у віці від 14 до 16 років народила дитину, записана матір'ю дитини і бажає звернулася до суду із заявою про надання їй повної цивільної дієздатності, оскільки батьки не дають на це згоди, реалізувати це право вона не може, оскільки ст. 301 ЦПК таке право надає особі, яка досягла 16 років. Як правильно зазначає Р.Я. Демків[33], на таку неузгодженість між ЦК та ЦПК в частині регулювання віку особи, з якого в конкретній ситуації можна звернутися до суду, свого часу звернула увагу Н.Л. Бондаренко-Зелінська[34]. Аналізуючи правосуб'єктність особи ініціювати провадження у вказаній категорії справ, вона констатує, що відповідно до ст. 301(чинного ЦПК), заява про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності може бути подана лише у випадках, передбачених ЦПК, особою, яка досягла 16 років. З іншого боку, відповідно до змісту ст.35 ЦК, повна цивільна дієздатність може бути надана особі із чотирнадцятирічного віку, якщо вона записана матір'ю дитини. Це правило стосується також і батька дитини. У зв'язку з наведеним, виникає правомірне запитання, яким чином особа віком від 14 до 16 років за наявності передбачених законом підстав може ініціювати судове провадження. Такі норми потребують узгодженості на законодавчому рівні.

Дискусійним до цього часу залишається питання щодо надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності у зв'язку з тим, що вона хоче займатись підприємницькою діяльністю. Ми підтримує і поділяємо позицію науковців щодо складності цієї категорії справ. С.Я. Фурса[35], наприклад, посилаючись на ч.2 ст.35 ЦК, звертає увагу на те, що надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі здійснюється за рішенням органу опіки та піклування, а також за рішенням суду, а не внаслідок «державної реєстрації її як підприємця». Надання повної цивільної дієздатності є підставою для реєстрації підприємницької діяльності, а не навпаки. Підтвердженням такої позиції слугує ч.1 ст.50 ЦК[36], згідно з якою право на здійснення підприємницької діяльності має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Разом з тим, існує протилежна точка зору, яку відстоює Г. О. Світлична[37], яка вважає, що у відповідності до ч.3 ст. 35 ЦК особа, яка досягла 16 років, набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця, за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів),

[33] Демків Р. Я. Особливості надання повної цивільної дієздатності (емансипація) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини / Демків Р. Я. // Порівняльно-аналітичне право. 2020.- № 1. С. 162.

[34] Бондаренко-Зелінська Н.Л. Особливості відкриття провадження у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Університетські наукові записки. 2009. № 1 (29). С. 61–64. С.61

[35] Фурса С. Я. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / С. Я. Фурса . Юриспруденція : теорія і практика. 2008. № 10(48). С. 62-64.

[36] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

[37] Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін..; за заг. ред. В. В. Комарова. – Х.: Харків юридичний, 2008 . С.464

піклувальника. Така позиція не може бути підтримана нами, оскільки суперечить діючому законодавству, зокрема ч.1 ст.50 ЦК.

На нашу думку, батьки неповнолітньої дитини, оцінюючи її можливості, бажання шляхом підприємницької діяльності збільшити свої матеріальні статки, спроби зайнятись цікавою для себе справою, не заперечують проти надання їй цивільної дієздатності в адміністративному порядку через органи опіки та піклування. Надалі таке рішення може слугувати підставою для звернення до відповідного органу про реєстрацію особи як підприємця. Окрім цього, п.3 ч.1 ст.18 Закону України « Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»[38] не ставить необхідною умовою для набуття статусу підприємця обсяг дієздатності особи для її звернення із заявою для реєстрації її як суб'єкта підприємницької діяльності. Необхідною умовою є нотаріально засвідчена письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи органу опіки та піклування- для фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю, але не має повної цивільної дієздатності (п.3 ч.1 ст. 18 відповідно до Закону № 2255-1Х від 12.05.2022 року).

При цьому існує низка науковців, які вважають, що положення норми п.3 ч.1 ст. 18 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» слід розцінювати як спеціальну норму, на яку не поширюється дія ч.2 ст.35 ЦК України.

Регулювання та ріст ринкової економіки, і як наслідок, можливість емансипації говорить про прояв рівня культури сучасного суспільства, що впливає на суспільні відносини. Наше держава йде шляхом встановлення високоморального суспільства, розвитку духовних цінностей, прав і свободи людини і громадянина. Це, безсумнівно, означає, що кожен може вільно обирати улюблену справу та діяльність в майбутньому. Тому для неповнолітньої особи, яка бажає займатись підприємницькою діяльністю, держава встановлює певне заохочення у вигляді здатності стати повноцінним учасником цивільних правовідносин залишаючись при цьому неповнолітньою особою.

При зверненні неповнолітнього до суду із заявою про надання повної цивільної дієздатності він може скористатися допомогою **професійного представника**, для цього може виникнути питання щодо укладення договору про надання правничої допомоги. Батьки у випадках непогодження з діями неповнолітнього не можуть здійснювати його захист в суді, оскільки не поділяють його погляди щодо самостійності. В переважній більшості випадків таким представником виступає адвокат. Особливості укладення адвокатом договору про надання правничої допомоги з неповнолітньою особою визначені ЦПК України, Законом України «Про охорону дитинства», Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» та Європейською конвенцією про здійснення прав дітей, в яких наголошується, що дитина має право мати представника, в тому числі адвоката, а відповідно і бути стороною в договорі

[38] Закон України « Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003. № 31-32. ст. 263) Зі змінами та доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text

про надання правничої допомоги. Особливої уваги заслуговують ситуації, коли адвокат укладає договір із самою дитиною. Це можливо у випадку досягнення дитиною 14 років. Обов'язковою умовою укладення такого договору є згода батьків, усиновлювачів, піклувальника. Водночас, відсутність такої згоди не означає автоматичну недійсність цього договору. Така позиція підтверджується судовою практикою, зокрема Верховний Суд у постанові від 16.06.2021 у справі № 369/13467/20[39] наголосив, що наслідки укладення договору з адвокатом неповнолітньою особою зберігається до того моменту, поки такий договір буде визнано недійсним у судовому порядку. Для представництва неповнолітніх віком від 14 до 18 років достатньо ордеру, але при конфлікті інтересів з батьками, дитина може сама заявити клопотання про призначення їй представника, що є частиною права на захист та європейських стандартів прав дитини**.** На підтвердження своєї правової позиції Верховний Суд звернув увагу на положення статей 4,5 Європейської конвенції про здійснення прав дітей[40], згідно яких дитина має право особисто або через інших осіб, чи уповноважені органи заявити клопотання про надання їй представника, який буде представляти її інтереси під час розгляду справи в суді у випадках, якщо національне законодавство позбавляє осіб, на утриманні яких перебуває дитина, права бути її представниками в суді через наявність конфлікту інтересів між батьками та дитиною.

Справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в судовому порядку характеризуються саме таким конфліктом інтересів між дитиною та її батьками. В п.37 Правил адвокатської етики визначено порядок дій адвоката у разі конфлікту інтересів між дитиною-клієнтом та її батьками. В такій ситуації адвокат має керуватись принципом дотримання якнайкращих інтересів дитини. Відповідно до цього ж пункту Правил, в якому розкриваються етичні аспекти спілкування адвоката з неповнолітньою особою, зазначається, що вік особи не може бути підставою, що виправдовує невиконання або неналежне виконання адвокатом своїх професійних обов'язків стосовно неповнолітньої особи. Якщо у зв'язку з неповноліттям у дитини знижена можливість приймати виважені рішення, пов'язані зі змістом доручення, адвокат повинен намагатися підтримувати з ним нормальні стосунки, що відповідають вимогам Правил адвокатської етики[41].

Як справедливо зазначається автором статті, «право на безоплатну правову допомогу є ключовим у системі реалізації конституційних прав особи, зокрема неповнолітньої. Одним із основних пріоритетів роботи системи надання безоплатної правничої допомоги в Україні є захист прав дітей, зокрема постраждалих від воєнних злочинів, забезпечення їх доступу до правових послуг, а також поширення правової інформації про їхні права та соціальні гарантії. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» (Про безоплатну

[39] Верховний Суд. Касаційний цивільний суд: Постанова від 16.06.2021 № 369/13467/20 URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/98267310

[40] Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 03.08.2006 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[41] З"їзд адвокатів України : Правила адвокатської етики від 15.02.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text

правничу допомогу)[42] значно звузив коло представників, які можуть залучатись до надання безоплатної правничої допомоги. Такий підхід вважаємо виправданим, оскільки жоден з органів та осіб, які надають юридичну допомогу, не можуть замінити професійного адвоката. **Діяльність адвоката носить універсальний характер і ґрунтується на принципах верховенства права, гуманізму, демократизму і конфіденційності. Реалізація права на правничу допомогу заснована на дотриманні принципів рівності всіх перед законом і судом та відсутності дискримінації за віковою ознакою»**[43].

ВИСНОВКИ

За результатами власного дослідження та аналізу судової практики в справах про надання особі повної цивільної дієздатності, можна зробити певні висновки. Емансипація – це звільнення особи від опіки та піклування з боку батьків та набуття нею здатності своїми діями набувати права та обов'язки, тобто набуття особою повної цивільної дієздатності. Необхідність надання емансипації в судовому порядку зумовлена законодавчою невизначеністю правового статусу неповнолітньої особи, яка може бути усунена судом шляхом встановлення матеріально-правових юридичних фактів у цивільному процесі.

Емансипація неповнолітньої особи відбувається шляхом: 1. набуття неповнолітньою особою повної цивільної дієздатності на підставі зазначених у законі юридичних фактів; 2. надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності рішенням уповноваженого адміністративного органу або суду у випадках, передбачених законом.

Надання фізичній особі повної цивільної дієздатності призводить до зміни правового статусу неповнолітньої особи, який повинен здійснюватися в порядку, що гарантує захист прав, свобод чи інтересів неповнолітнього.

У визначених ЦК випадках повну цивільну дієздатність можуть набути чи отримати особи, яким ще не виповнилось вісімнадцяти років. Такими випадками є : 1. реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття; 2. працевлаштування особи, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором; 3. народження дитини у неповнолітньої особи, яка записана матір'ю або батьком дитини; 4. бажання неповнолітньої особи займатись підприємницькою діяльністю.

За наявності згоди батьків, усиновлювачів або піклувальника надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності здійснюється в адміністративному порядку за рішенням органу опіки та піклування. За відсутності письмової згоди батьків, усиновлювачів, піклувальника – здійснюється в судовому порядку, передбаченому статтями 301-304 ЦПК. Відповідно до п.2 ч.2 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу (далі ЦПК), суд розглядає

[42] Про безоплатну правничу допомогу (назва у редакції Закону України від 10.04.2023 р. за № 3022-1X URL: https://ips.ligazakon.net/document/t113460?ed=2023_04_10

[43] Кондрат'єва Л.А. ПРАВО НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЦЬОГО ПРАВА // Ehrlich's Journal. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2024. № 11. С. 43-49 С. 49 URL: https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/main/issue/view/10/10

справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в порядку окремого провадження. При зверненні неповнолітнього до суду із заявою про надання повної цивільної дієздатності він може скористатися допомогою професійного представника (у разі конфлікту інтересів з батьками). Справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в судовому порядку характеризуються саме таким конфліктом інтересів між дитиною та її батьками. В п.37 Правил адвокатської етики визначено порядок дій адвоката у разі конфлікту інтересів між дитиною-клієнтом та її батьками. В такій ситуації адвокат має керуватись принципом дотримання якнайкращих інтересів дитини.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена матеріальному та процесуальному аспектам справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності за законодавством України. Авторкою статті зазначається, що однією із новел цивільного законодавства України є інститут надання повної цивільної дієздатності неповнолітнім особам (емансипації). Суть емансипації полягає у наданні неповнолітній особі повної цивільної дієздатності за наявності підстав, визначених статтею 35 ЦК. В статті акцентується увага на двох способах надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі. За наявності згоди батьків, усиновлювачів або піклувальника надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності здійснюється в адміністративному порядку за рішенням органу опіки та піклування. За відсутності письмової згоди батьків, усиновлювачів, піклувальника -здійснюється в судовому порядку, передбаченому статтями 301-304 ЦПК. Авторкою статті проаналізовано процесуальні особливості розгляду та вирішення цієї категорії справ. Зосереджено увагу на особливості змісту заяви, підсудності, розгляду справи по суті та ухваленні рішення суду. На підставі проведеного теоретичного дослідження та прикладів судової практики зроблено відповідні висновки.

Література

1. Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Дата оновлення: 02.11.2024. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

2. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

3. Декларація прав дитини**.** Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

4. Бандурка І. О. Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозалежність : моногріфія. / І. О. Бандурка. Х. : Золота миля. 2014. 280 с.

5. Волкова І.І. Щодо визначення поняття «дитина» в національному законодавстві України.Держава та регіони Серія: Право. 2021. № 2 (72). С. 148-150

6. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: автореф. Дис. … д-ра юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 2017. 39 с.

7. Єрмоленко Д. О. Правосвідомість молоді: теоретико-правові засади : моногр. / Д. О. Єрмоленко. Запоріжжя : КПУ. 2012. 292 с.

8. Павлюк Н.М. Цивільно-правовий інститут емансипації неповнолітніх: доктринальні підходи до розуміння сутності . Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Ужгород. 2022. С.56-60

9. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України: Наук.-практ. комент. К.: Вид. Фурса С. Я.; КНТ. 2006. С. 627

10. Жилинкова И. В. Правовые аспекты эмансипации несовершеннолетних // Проблемы законности. Х.. 2000. № 41. С. 76-77

11. Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2014. 39 с. URL: http://surl.li/orwwj

12. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Право власності. Академічний курс: підручник. Київ : Правова Єдність. 2010. 246 с.

13. Ключковська Н. Підстави та порядок надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 16–21

14. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 20 травня 2024 року. Офіційний текст. – К.: Алерта, 2024. 108 с.

15. Голубцова О. О. Емансипація як категорія справ про зміну правового статусу фізичної особи в порядку окремого провадження / О. О. Голубцова // Часопис цивілістики : наук.-практ. журн. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Є. О. Харитонов (заст. голов. ред.), К. Г. Некіт (відп. секр.) [та ін.]. Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2019. Вип. 34. С. 86-89.

16. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: автореф. Дис. … д-ра юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 2017. 39 с.

17. Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Дата оновлення: 02.11.2025. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

18. Узагальнення судової практики щодо розгляду справ по цивільних справах окремого провадження за 1 півріччя 2013 року Вінницьким районним судом Вінницької області. https://vnr.vn.court.gov.ua/sud0203/analiz/65291/

19. Рішення № 121596320 від 09.09.2024 , Чутівський районний суд Полтавської області справа № 550/976/24 URL: https://ct.pl.court.gov.ua/sud1630

20. Дяченко С.В., Сидорчук В.О. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. Юридичний бюлетень. Випуск 6. 2018. С. 71–77.

21. Павлюк Н.М., Карпюк А.О. Інститут цивільної емансипації осіб неповнолітнього віку: компаративне дослідження. Науковий вісник

Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 1. Ужгород. 2025. С.348-352

22. Мілевський О., Мілевська А. Інститут емансипації за римським та сучасним цивільним правом. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 5. С. 57–61.

23. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: Постанови Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 року за № 11 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text

24. Рішення № 114930266 від 15.11.2023, Фастівський міськрайонний суд Київської області – справа № 381/5071/23 URL:_https://yandex.ru/search/?clid=2285101&

25. Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства від 07.06.1968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text

26. Z.H. and R.H. v. Switzerland (no. 60119/12) [Article 8], 8 December 2015. URL: https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/zh-and-rh-v-switzerlandno-6011912-article-8-8-december-2015

27. Чорна Ж.Л. Реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, як підстава набуття повної цивільної дієздатності Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» 2025. Випуск № 01. С. 243-248

28. Демків Р. Я. Особливості надання повної цивільної дієздатності (емансипація) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини / Демків Р. Я. // Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 161-164.

29. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Особливості відкриття провадження у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Університетські наукові записки. 2009. № 1 (29). С. 61–64.

30. Фурса С. Я. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / С. Я. Фурса // Юриспруденція : теорія і практика. 2008. № 10(48). С. 62-64.

31. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

32. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін..; за заг. ред. В. В. Комарова. Х.: Харків юридичний, 2008. 928 с.

33. Закон України « Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 31-32, ст. 263) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text Зі змінами та доповненнями

34. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд: постанова від 16.06.2021 № 369/13467/20 URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/98267310

35. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 03.08.2006 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

36. З"їзд адвокатів України : Правила адвокатської етики від 15.02.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text

37. Про безоплатну правничу допомогу (назва у редакції Закону України від 10.04.2023 р. за № 3022-1X URL: https://ips.ligazakon.net/document/t113460?ed=2023_04_10

38. Кондрат'єва Л.А. ПРАВО НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ЦЬОГО ПРАВА // Ehrlich's Journal. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2024. № 11. С. 46-49 URL: https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/main/issue/view/10/10

39. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text;

Information about the author:
Kondratieva Lyudmila Anatoliivna
Candidate of Law,
Associate Professor of the Department of Procedural Law
Faculty of Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
31 -A S. Vorobkevych, Chernivtsi, 58018, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-8

ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ «НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУДІВ: НЕО-КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ СУБ'ЄКТАМ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Курілов Ю. Ю.

ВСТУП

Актуальність дослідження статті зумовлена євроінтеграційним процесом України та потенцією до адаптації та гармонізації національного права України та використання прецедентів Суду справедливості Європейського Союзу згідно вимог договору Європейської Спільноти (далі – ЄС). Предметом дослідження є формально-наукове забезпечення теоретичних основ-принципів «належного врядування» (англ. good governance). Об'єктом дослідження є перспективні відносини, що починають складатися між місцевим самоврядуванням та державою в умовах розвитку інституту належного врядування в Україні у сфері нагляду за рішеннями та постановами місцевого самоврядування.

Методи дослідження – формально-юридичний та порівняльно-правовий. Результати роботи втілені в порівняльних таблицях та відповідних рекомендаціях і висновках. Новизною роботи є спроба інтегрувати принципи «належного врядування» до теоретичних засад нагляду за рішеннями та постановами органів місцевого самоврядування адміністрацією.

Загалом на думку автора методологія досліджень та їх здобутки відображаються в гуманітарних науках текстуально або іншими словами – семантично. Зазвичай в юридичній та іншій науковій літературі можна виділити два основних семантичні види та один додатковий. Перші два текстуальних види семантики – статична та динамічна семантики, третій вид – постулативна. До статичного стилю автор здебільшого відносить українські закони та більшість вітчизняної судової практики, до динамічної – практику ЄСПЛ, Суду Справедливості ЄС, окремих рішень Верховного Суду та інших національних судів, що базується на прецеденті або судовому прецеденті. Постулативна – деякі розділи Біблії та окремі напрями фізики, філософських, економічних та інших гуманітарних наук, зокрема, розділ ньютонівськоі механіки, марксистська, комуністична (радянська) та нео-комуністична доктрини. Але в тій мірі, в якій подібна філософія може сформувати філософію держави та права, методологію, принципи та матерію законів й механізми (системи) правозастосування, в тому числі організацію держави. Але, як відомо із надбань квантової фізики та механіки, постулати або постулативність в осягненні розвитку, еволюції явищ практично не спрацьовують, а семантична динаміка, розбудована на їх основі, не створює нових ціннісних вимірів. Виходячи з перелічених підходів та методів осягнення юридичного тексту, в умовах євроінтеграції України фахівцям-юристам слід звернути увагу саме на динамічний стиль письма та дослідження, а відповідно й мислення, що

відтворюється в текстуальних скороченнях та спрощеннях складних юридичних явищ, понять та значень, загостренні фонетичних обертів та висловлюваної акції з метою швидшого розуміння та уникнення дуалістичних, маніпулятивних протипоставлень.

В Україні та світі «належне врядування» та нагляд за рішеннями та постановами місцевого самоврядування вивчали такі науковці, як S. Ayres (територіальне врядування), G. Stoker (локальне управління), S. Janda (нагляд та підзвітність), E. Lekala (належне врядування у місцевому контексті), а також – Л. Наливайко, Я. Ковач, М. Пивовар, Я. Робель, О. Андрійко та інші.

1. Пан-європейська теорія та принципи «належного врядування» у вітчизняному та європейському законодавстві

Дослідження просуває пан-європейську теорію, оскільки відомі вітчизняні концепти держави і права, як показала практика, виявилися недостатньо повноцінними, занадто статичними, безперспективними та взятими не з відомих світу правових традицій, фантазійними, псевдонауковими, євро імітаційними та не відповідають подальшому розвитку національної держави та права. Такими підходами є – концепт правовладдя, громади, належного (ефективного) способу захисту порушеного права, мовної «українізації», превалювання суб'єктивного права над ідеєю права та відповідних законів, а також інші. Концепт правовладдя не призвів до розвитку динамічного правозастосування, статистична модель «громади» не спричинила економічної спроможності українських сел, превалювання суб'єктивного права призвело до недотримання Законів України та Конституції, концепт належного способу захисту порушеного права не призвів до ефективного відновлення порушеного права, а «українізація» не призвела до панування. Тому, союзний досвід Європи повинен призвести до єдності, рівноваги та правопорядку. Право – це не побутове переконання, а ширший за це концепт.

Згідно пан-європейської теорії деякі дослідники вважають, що ЄС: 1) міжнародна організація; 2) конфедерація; 3) окремого просування серед українських вчених здобула ідея європейської федерації. Оскільки ми живемо в Україні, то особливої уваги заслуговує третє поняття до ЄС, щодо якого слід зазначити, що воно фактично позначає такі варіативні виміри, як: 1) національна федерація (із національними урядами, сильним урядом ЄС та регіонами держав); 2) регіональна федерація (без національних урядів з урядом ЄС та сильними урядами та парламентами регіонів).

Спираючись на розповсюджені концепти загальноєвропейського або пан-європейського устрою слід підкреслити, що всередині держав-членів ЄС в ході їх європейського розвитку також виокремилися певні структурні тенденції, які виявилися у наступному. Зазвичай альфою та омегою в класичній теорії держави і права є унітарні та федеративні держави. Але, країни ЄС під впливом застосування єдиних, пан-європейських принципів управління та єдиного правопорядку набули інших, некласичних (не чистих) форм устрою. Такі форми втілили в собі поліунітарні та квазі-федеративні держави. І тут доцільно вказати про надбання квантової механіки, оскільки пояснити на перший погляд структуру подібних устроїв буває інколи складно. Доволі незрозуміло не

перший погляд, як унітарні країни вбирають в себе ознаки федерацій і як на перший погляд децентралізовані федерації стають лідерами з централізму. Але, подібна поліцентрична нестатичність устрою структур країн ЄС породила й відповідну «динамічну» культуру правозастосування в судових та інших юридичних текстах. Тому, необхідним є виявити, які ознаки мають такі стани устрою держав, що зближують ці протилежності.

Зазвичай поліунітарний або етноунітарний (етнонаціональний) стан держави вважається досягнутим за умов, якщо її територіально-адміністративна система набула достатньо розгалужених (багаторівневих) рис, органи держави та публічної адміністрації стали інституційно сформованими та працюють централізовано й децентралізовано в достатній, збалансованій мірі. Публічне адміністрування за таких умов наділено достатніми власними фінансами та рівнем автономізму, а його компетенції прописано в Конституції та профільному Законі. Також такий стан може досягатися поряд із достатнім рівнем деконцентрації повноважень державних органів влади, що передбачає значний рівень автономії та ініціативи у прийнятті рішень низовими підрозділами державних служб[1] [2].

З іншого боку, федеративний або інколи квазі-федеративний устрій тяжіє до більш виражених федеральних рис управління, значної, конституційної децентралізації, особливого місця регіонів в національних конституціях, значення мови цих регіонів, наявність у регіонів власних статутів та відповідно податкових надходжень, достатнього рівня розгалуження між функціями муніципалітетів та регіональних спільнот. Влада та її устрій в країнах ЄС останнім часом вбирає в себе все більше подібних рис, навіть якщо фактично країни зостаються унітарними або територіально маленькими. Очевидно, що полінаціональний унітаризм та федералізм в ЄС набуває нових форм та значення[3].

І це позначає те, що оскільки національне публічне адміністрування європейських країн перейняло принципи права ЄС та Ради Європи на достатньо розвиненому рівні в рамках системно розроблених та розтлумачених принципів і критеріїв «належного врядування», то й відповідно державні устрої та правозастосування цих країн змінилися до певної уніфікованості їх відмінностей, в особливості завдяки використанню прецедентів Суду Справедливості ЄС та ЄСПЛ, Конституційними та національними судами. Але, до чого тут децентралізація та нагляд за рішеннями місцевого самоврядування?

---

[1] Курілов Ю. Ю. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ, СУБРЕГІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ТА СУДОВІ ОКРУГИ В КРАЇНАХ СВІТУ: ВІД НАЦІОНАЛІЗМУ ДО УЛЬТРАЦЕНТРИЗМУ // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2022. – № 3. – С. 47-55. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/213/186.

[2] Курілов Ю. Ю. МІСЦЕВЕ ТА РЕГІОНАЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ: ТЕРИТОРІЯ, ПОВНОВАЖЕННЯ РЕГІОНІВ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОДЕЛІ УКРАЇНИ // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2024. – № 1. – С. 45-52. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/564/512.

[3] Курілов Ю. Ю. ПРОСТОРОВА ЕТНОДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: НОМЕНКЛАТУРА NUTS ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОСНОВА РЕГІОНІВ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2023. – № 4. – С. 40-50. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/461/414.

Однією з основ, яка для нас є вкрай актуальною в рамках взаємодії принципів централізації-децентралізації влади – це пропорційність їх взаємодії. Даний принцип функціонує на рівні з іншими конфігураціями публічного права Європи, які автор наводить в таблиці.

Які джерела права стосовно принципів належного врядування в положеннях українських та європейських законів нам відомі?

В українському законодавстві належне врядування відображено:

1) у ст. 19 Конституції України (законність дій органів влади)[4];

2) у ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (перелік критеріїв перевірки рішень суб'єктів владних повноважень – там прямо згадуються пропорційність, обґрунтованість, добросовісність, безсторонність тощо);

3) у Законі «Про адміністративну процедуру» – як базові принципи діяльності публічної адміністрації.

Відображені у подальших таблицях принципи стануть базовими критеріями оцінки судами законності та конституційності рішень та постанов місцевого та регіонального самоврядування в Україні. Особливої дискусії та значення вони набудуть в подальшій еволюції відносин України з країнами-членами ЄС, а особливо при реальній перспективі вступу в союз.

[4] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

Таблиця 1

Принципи належного врядування в українському законодавстві (із англ. назвами з міжнародних джерел)[5]

№	Принцип (українське законодавство)	Джерело в національному праві	Відповідний принцип з європейських актів англійською	Стислий зміст принципу
1	Законність	Конституція, ст. 19; КАС України, ст. 2; Закон «Про адмін. процедуру» (далі – ЗАП), ст. 6 п. 1	Legality / Rule of law	Органи влади діють лише на підставі, у межах повноважень і у спосіб, передбачений законом
2	Рівність перед законом і недискримінація	ЗАП, ст. 6 п. 2	Equality, Non-discrimination	Усі особи рівні у правах і мають рівний доступ до адміністративних процедур
3	Безсторонність і неупередженість	КАС України, ст. 2; ЗАП, ст. 6 п. 3	Impartiality	Адміністративні рішення ухвалюються об'єктивно, без упередження й конфлікту інтересів
4	Пропорційність	КАС України, ст. 2; ЗАП, ст. 6 п. 4	Proportionality	Заходи адміністрації повинні бути співмірними меті та засобам втручання у право
5	Обґрунтованість	КАС України, ст. 2; ЗАП, ст. 6 п. 5	Reasoned decision-making	Рішення приймаються на підставі достатніх і належних доказів, із зазначенням мотивів
6	Добросовісність	КАС України, ст. 2; ЗАП, ст. 6 п. 6	Good faith / Fairness	Адміністрація діє чесно, з повагою до прав і законних інтересів осіб

[5] OpenAI. URL: www.chatgpt.com.

Продовження таблиці 1

7	Розсудливість (розумність)	ЗАП, ст. 6 п. 7	Reasonableness	Рішення мають бути логічними, доцільними, виваженими
8	Правова визначеність і передбачуваність	КАС України, ст. 2; ЗАП, ст. 6 п. 8	Legal certainty	Особи повинні мати змогу передбачити наслідки дій влади; стабільність рішень
9	Відкритість і прозорість	ЗАП, ст. 6 п. 9; Закон «Про доступ до публічної інформації»	Transparency	Громадяни мають право знати, як приймаються рішення та якими нормами вони обґрунтовані
10	Участь особи (право бути вислуханим)	ЗАП, ст. 6 п. 10	Participation	Особи мають право висловити свою позицію, подавати пояснення й докази у процедурі
11	Своєчасність і ефективність	ЗАП, ст. 6 п. 11–12	Timeliness, Efficiency	Рішення ухвалюються у розумні строки, із мінімальними витратами часу і ресурсів
12	Підзвітність і відповідальність	ЗАП, преамбула, ст. 2; КАС України, ст. 2	Accountability	Органи публічної адміністрації звітують та несуть відповідальність за свої дії та рішення
13	Справедливість і гуманність	ЗАП, преамбула, ст. 6 п. 13	Fairness, Dignity	Адміністрація діє справедливо, з повагою до гідності людини та її прав

Поряду із тим, що перелічені принципи та їх конфігурації відображено в українському законодавстві, їх першоджерельні та більш розвинені версії було відображено в європейських актах, а саме:

1) Рекомендації CM/Rec(2007)7 Комітету міністрів Ради Європи про належну адміністрацію;

2) Європейському кодексі належного врядування (European Code of Good Administrative Behaviour, 2001);

3) SIGMA Principles of Public Administration (OECD & EU, 2014, 2017).

Таблиця 2

Принципи «належного врядування» в європейських правових актах[6]

№	Принцип належного врядування	Recommendation CM/Rec(2007)7 (РЄ)	European Code of Good Administrative Behaviour (2001)	SIGMA Principles of Public Administration (OECD/EU)
1	Законність (Legality)	§II.1 – адміністрація діє лише на підставі закону	Ст. 4 – законність; Ст. 5 – відсутність зловживання владою	Принцип 1.1 – верховенство права; правова основа державного управління
2	Рівність і недискримінація (Equality, Non-discrimination)	§II.3 – рівне ставлення до осіб	Ст. 5 – заборона дискримінації	Принцип 1.2 – рівний доступ громадян до адміністративних послуг
3	Неупередженість і об'єктивність (Impartiality, Objectivity)	§II.4 – адміністрація діє неупереджено, без конфлікту інтересів	Ст. 8 – безсторонність; Ст. 9 – об'єктивність	Принцип 3.1 – доброчесність та неупередженість державної служби
4	Пропорційність (Proportionality)	§II.2 – заходи мають бути пропорційні меті	Ст. 6 – пропорційність при ухваленні рішень	Принцип 1.3 – співмірність рішень із метою політики/регулювання
5	Правова визначеність і передбачуваність (Legal Certainty)	§II.5 – забезпечення стабільності та передбачуваності рішень	Ст. 10 – правова визначеність	Принцип 1.1, 1.3 – стабільність, послідовність норм і політики
6	Обґрунтованість (Reasoned Decision-making)	§III.6 – обґрунтованість рішень, пояснення мотивів	Ст. 18–20 – обов'язок мотивувати рішення	Принцип 1.3 – якість рішень, обґрунтованість доказами
7	Прозорість і відкритість (Transparency)	§III.7 – право на інформацію	Ст. 22–24 – публічність, доступ до документів	Принцип 1.2 – прозорість управлінських процесів і рішень

[6] OpenAI. URL: www.chatgpt.com.

Продовження таблиці 2

8	Участь громадян (Participation)	§III.5 – участь осіб у процедурі	Ст. 16 – право бути вислуханим	Принцип 5.3 – участь громадськості у виробленні політики
9	Своєчасність і ефективність (Timeliness, Efficiency)	§III.4 – рішення приймаються без затримок	Ст. 17 – прийняття рішень у розумні строки	Принцип 2.1 – ефективність публічного управління та послуг
10	Відповідальність і підзвітність (Accountability)	§II.7 – адміністрація несе відповідальність за дії	Ст. 25 – контроль і право на скаргу	Принцип 3.5 – підзвітність і контроль у державному управлінні
11	Добросовісність і справедливість (Good faith, Fairness)	§II.6 – добросовісність, чесність адміністрації	Ст. 12–13 – справедливість, добросовісне ставлення до громадян	Принцип 3.3 – етична поведінка службовців, чесність
12	Ефективність державного управління (Effectiveness)	§III.3 – ефективне виконання функцій адміністрації	Не прямо, але передбачено через сумлінне управління	Принцип 2.2 – результативність політики та публічних послуг

2. Природа правової визначеності та пропорційності втручання держави у компетенцію місцевого рівня

Споглядаючи події Революції Гідності спам'ятовуєттся один звичний факт – суб'єктами сепаратних настроїв на тлі революції були не муніципалітети і не райони в областях, такими суб'єктами були, як відомо, області та АР Крим. До цього можна ставитися по-різному, але, це факт, що призвів до складних наслідків – сепаратизації Донеччини, анексії Криму, початку АТО та створення приводів, в тому числі пропагандистських, для початку повноцінного вторгнення в Київ та Україну.

Про що йдеться? В системі нововведеного нагляду за рішеннями місцевого самоуправління адміністраціями, окружні адміністративні суди посідають важливе місце, саме вони будуть приймати рішення про законність цих рішень, і тут виникає питання, а куди діти конституційність цих рішень? Тому, чи стануть окружні адміністративні суди квазі-конституційною інституцією або в дійсності цим питанням повинен займатися Конституційний Суд України?

Автор в попередніх роботах вже вказував, що концепція муніципального об'єднання, як «громада-люди», є цікавою, але не робочою юридично, що знову ж таки призведе до ризиків сепаратності. Тому, нагляд за умовними

«жителями», конституційністю начебто їх рішень, є дещо перебільшеним питанням.

В Україні громада розглядається як громада (жителі) та адміністративна одиниця одночасно, що понятійно начебто збалансовано, але в практиці нагляду за законністю рішень місцевого самоврядування як юридична категорія швидко доведе свою неспроможність в ході практики такого нагляду адміністрацією та подальших рішень судів.

Тому, законність рішень місцевого самоврядування потрібно відносити до об'єкту – муніципалітету, а конституційність – до регіону. При цьому, Конституційному Суду України в природній спосіб вкрай необхідно надати повноваження нагляду за конституційністю постанов регіонів, а окружним адміністративним судам – за законністю муніципалітетів, або зробити цей акцент другорядним для муніципалітетів, якщо виникне питання ризику сепаратності. І Україна в цьому питанні доволі неодноманітна.

Квазі-конституційність судового органу – категорія неоднозначна, наслідки застосування якої – непередбачувані. Тому, система нагляду повинна стати жорсткою, спроможною та сильною як ніколи. І це не примха, а питання виживання держави в континуальній перспективі. Питання регіоналізації потрібно впорядковувати не кулуарно або примусом, а в конституційний спосіб – пропорційно, економічно та збалансовано для всіх.

Поряд із дескрипцією базових принципів належного врядування, основним питанням для місцевого самоврядування та адміністрацій залишається питання про те, як вірно застосувати ці принципи упродовж судового процесу в питанні доведення законності та конституційності свого рішення або постанови місцевою чи регіональною громадою. Як відомо, судова практика України та Європи щодо принципів «належного врядування» прямо не впливає на нагляд за рішеннями та постановами місцевого самоврядування, але, вона сформувала стандарти адміністративного процесу, які повинно бути дотримано адміністрацією та місцевим самоврядуванням у вузькому та широкому сенсах.

Автор нагадує, що стратегічним напрямом України, викладеним в її Конституції, є її вступ до ЄС та НАТО. З іншого боку згідно логіки, викладеної в Хартії з основних прав ЄС, а саме статті 47 цієї Хартії, – «Кожен, чиї права та свободи, гарантовані правом Союзу, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту перед судом»[7], що позначає, що саме суд є суб'єктом належного та ефективного способу захисту порушеного права в ЄС, а не позивач і з тією відмінністю, що в публічно-правових спорах державному органу – дозволено лише те, що прямо дозволено законом і відповідає суспільному (державному) інтересу.

Тому, будемо сподіватися, що в сфері нагляду за рішеннями місцевого самоврядування європейські критерії «належного врядування», поряд із викладеними прецедентами та принципами, викладеними у європейських актах, стануть путівником, як для адміністрацій та місцевого самоврядування,

[7] Хартія основних прав Європейського Союзу : ст. 47 // Хартія основних прав ЄС : затв. 7.12.2000, м. Ніцца (вступила в дію 1.12.2009) / Європейський Союз. – Люксембург : Офіційне видання ЄС, 2012. – 12 с.

так і судів. У Верховному Суді, Європейському Суді з прав людини та Суді Справедливості ЄС за останні десятиліття склалась наступна судова практика.

Таблиця 3

Порівняльні висновки Верховного Суду, Суду ЄС та ЄСПЛ щодо критеріїв (засад) належного врядування[8]

Принцип	**Верховний Суд**	**Суд справедливості ЄС (ECJ (CJEU))**	**Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ)**
Законність	Дії влади можливі лише в межах повноважень і у спосіб, визначений Законом. Постанова ВС від 04.09.2018 у справі № 826/2042/16	Законність – складова верховенства права ЄС. Case C-496/99 P, Commission v CAS Succhi di Frutta, 29.04.2004	Втручання можливе лише «згідно із законом», який має бути доступним і передбачуваним. Sunday Times v. the UK (№ 1), 26.04.1979
Правова визначеність	Право особи розраховувати на стабільність і передбачуваність дій влади. Постанова ВС від 22.01.2020 у справі № 826/12123/16	Принцип правової визначеності – фундаментальний принцип права ЄС. Case C-63/93, Duff and Others, 15.02.1996	Непередбачуваність державних рішень порушує Конвенцію. Brumărescu v. Romania, 28.10.1999
Захист легітимних очікувань	Неможливість відмови держави від обгрунтованих очікувань. Постанова ВС від 28.02.2020 у справі № П/811/1015/16	Один із базових принципів права ЄС. Case C-120/86, Mulder v Council, 28.04.1988	Захист довіри до держави як елемент справедливого балансу. Moskal v. Poland, 15.09.2009
Пропорційність	Рішення органу має бути співмірним меті втручання. Постанова ВС від 04.10.2023 у справі № 826/13813/17	Класичний триступеневий тест пропорційності. Case C-331/88, Fedesa, 13.11.1990	Втручання має бути необхідним у демократичному суспільстві. Handyside v. the UK, 07.12.1976

[8] OpenAI. URL: www.chatgpt.com

Продовження таблиці 3

Рівність та недискримінація	Захист прав не повинен грунтуватися на нормах, що суперечать Конституції, Постанова ВС від 10.12.2024 № 240/19029/21	Загальний принцип права ЄС. Case C-304/01, Spain v Commission, 09.09.2004	Відмінність без об'єктивного виправдання – дискримінація. Thlimmenos v. Greece, 06.04.2000
Процедурна справедливість	Особа має бути вислухана та мати доступ до матеріалів справи. Постанова ВС від 08.09.2021 у справі № 826/8917/17	Право бути почутим – елемент good administration (ст. 41 Хартії ЄС). Case C-129/13, Kamino International Logistics, 03.07.2014	Процедурні гарантії – ключ до справедливого балансу. Al-Nashif v. Bulgaria, 20.06.2002
Обґрунтованість рішень	Адміністративний акт має бути мотивованим, інакше він є протиправним. Постанова ВС від 20.12.2024 у справі № 400/1117/19	Обов'язок мотивування – загальний принцип права ЄС. Case C-367/95 P, Commission v Sytraval, 02.04.1998	Відсутність мотивів = ризик свавілля. Hirvisaari v. Finland, 27.09.2001
Добросовісність адміністрації	Заборона формалізму, зловживання владою, суперечності попередній поведінці. Постанова ВС від 04.04.2019 у справі № 826/8917/16	Адміністрація ЄС повинна діяти послідовно і чесно. Case T-167/94, Nölle v Council, 18.09.1995	Недобросовісні дії підривають довіру до держави. Rysovskyy v. Ukraine, 20.10.2011
Своєчасність (reasonable time)	Затягування ухвалення рішень – порушення належного врядування. Постанова ВС від 04.10.2022 у справі № 826/9385/17	Обов'язок діяти в розумний строк. Case C-269/90, Technische Universität München, 21.11.1991	Надмірна тривалість процедур – порушення Конвенції. Kudła v. Poland, 26.10.2000

Продовження таблиці 3

Ефективний засіб правового захисту	Судове оскарження має бути реальним і дієвим. Постанова ВС від 16.08.2023 у справі № 440/3862/18	Принцип ефективного судового захисту – основа права ЄС. Case C-222/84, Johnston, 15.05.1986	Ст. 13 Конвенції – ефективний засіб захисту. Silver and Others v. the UK, 25.03.1983

Примітка:

• ВС України: використовує принципи належного врядування як інструмент контролю дискреції.

• ECJ: формує його через право на належне управління (ст. 41 Хартії ЄС).

• ЄСПЛ: застосовує принципи як критерії справедливого балансу та довіри до держави.

ВИСНОВКИ

На довоєнний стан, у 2021 році, спроможними вважалися приблизно 23% громад України, інші вважалися неспроможними. Зазвичай спроможними громадами згідно інфографіків були обласні центри та прилеглі території, що доводить природність спроможності муніципалітетів через довершеність адміністративно-територіального устрою, якщо брати до уваги французький досвід децентралізації та міжмуніципального співробітництва, організації департаментів та регіонів Франції. Спроможні громади в Україні виявили агломеративні ознаки, що схоже на розповсюдження агломерацій на французькій мапі та відповідності такої спроможності територіальному устрою. Тому, можливо подальші зміни адміністративно-територіального устрою України стали на часі?

Як виявилось, спроможність та близькість до адміністративного ресурсу – питання ключове, якщо не головне для громади. Університети, культурні, релігійні центри, людський, інтелектуальний капітал, технології – все це знаходиться в обласних центрах країни.

Перелічуючи принципи належного врядування, зазначених в таблицях, слід виокремити, що у ході нагляду адміністраціями за рішеннями місцевого та регіонального самоврядування громади, районні та обласні ради в процесі подання відзивів та судових дебатів можуть посилатися на будь-який з цих, актуальних для неї принципів та судову практику окремо, разом або у сукупності. Наприклад, в межах принципу «пропорційності» важливим є відповідність засобів втручання державою легітимній меті, що вона переслідує, і так далі.

Тому, відповідно до європейської судової практики в українських реаліях нагляду державними органами за відносинами, ввіреними їм Законом, «суспільний інтерес» ще зійдеться з «державним». Також важливим та актуальним в рамках дослідження пов’язаних принципів децентралізації, деконцентрації та регіоналізації влади залишається нерозроблена концепція конкуренції (рівності) між трикутником вищих органів влади, регіональними палатами та місцевим самоврядуванням (громадами).

АНОТАЦІЯ

Дослідження продуковано змінами до законодавства України в умовах вимог подальшого вступу до Європейського Союзу, а саме, впровадження нагляду (забезпечення законності) місцевими адміністраціями за рішеннями місцевого самоврядування. Основні зміни в цьому напрямі було внесено Законом України № 14048 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування». Подібний нагляд запрацює в Україні через 12 місяців після скасування воєнного стану, а рішення щодо законності та конституційності рішень громад, суб-регіонів та регіонів буде приймати окружний адміністративний суд. На сьогодні відсутня вітчизняна судова практика щодо забезпечення законності адміністраціями щодо рішень та постанов місцевого самоврядування, тому, автор зробив та виокремив ключові висновки, які є науково та практично новими, як для юридичних підрозділів громад та регіонів України та адміністрацій, так і наукових установ. Ці висновки стосуються базової призми принципів, через яку потрібно та необхідно інспектувати вимоги адміністрацій до місцевого самоврядування. Вищезгаданий Закон вніс нові норми у Кодекс адміністративного судочинства України, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» та відповідний Закон України «Про місцеве самоврядування». Автор сподівається, що дане дослідження стане в нагоді як для органів місцевого самоврядування, так і адміністрацій.

Ключові слова: належне врядування, самоврядування, держава, публічна адміністрація.

Використані джерела (Used sources):

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

2. Курілов Ю. Ю. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ, СУБРЕГІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ТА СУДОВІ ОКРУГИ В КРАЇНАХ СВІТУ: ВІД НАЦІОНАЛІЗМУ ДО УЛЬТРАЦЕНТРИЗМУ // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2022. – № 3. – С. 47-55. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/213/186.

3. Курілов Ю. Ю. МІСЦЕВЕ ТА РЕГІОНАЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ФРАНЦІЇ: ТЕРИТОРІЯ, ПОВНОВАЖЕННЯ РЕГІОНІВ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОДЕЛІ УКРАЇНИ // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2024. – № 1. – С. 45-52. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/564/512.

4. Курілов Ю. Ю. ПРОСТОРОВА ЕТНОДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: НОМЕНКЛАТУРА NUTS ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОСНОВА РЕГІОНІВ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – 2023. – № 4. – С. 40-50. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/461/414.

5. Хартія основних прав Європейського Союзу : ст. 47 // Хартія основних прав ЄС : затв. 7.12.2000, м. Ніцца (вступила в дію 1.12.2009) / Європейський Союз. – Люксембург : Офіційне видання ЄС, 2012. – 12 с.
6. OpenAI. URL: www.chatgpt.com

Information about the author:
Kurilov Iurii Iuriyovych
Ph. D in Public Administration
Master of International and European Union Law
Dnipro, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-9

ЦИФРОВІ ДОКАЗИ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ПРОБЛЕМАХ З ПРАВАМИ ЛЮДИНИ

Марченко А. Р.

ВСТУП

Поява інтернету та поширення цифрових інструментів суттєво змінили соціальні практики. Переважна більшість населення має доступ до інтернету, а три чверті володіють принаймні одним підключеним мобільним телефоном. Водночас програми для обміну миттєвими повідомленнями та підключені пристрої постійно розвиваються. Правопорушники також скористалися цими технологічними розробками, що відзначилося масовим зростанням використання методів шифрування для зв'язку та цифрових медіа. Раніше шифрування було атрибутом організованої злочинності, а тепер стосується всіх користувачів. Нерозривно пов'язане з викриттями щодо американських програм перехоплення, шифрування стало ключовим аргументом продажу, який широко просувають оператори та виробники цифрових медіа. Шифрування, яке є важливим для дотримання основоположного права на приватність та для безпеки інформаційних систем, також є перешкодою для судових розслідувань, оскільки воно може виступати справжньою «стіною» для збору цифрових доказів.

Однак, «від розкриття кримінального правопорушення до суду над його винуватцем, вся система кримінального правосуддя обертається навколо вирішального питання доказів». Крім того, згідно з дослідженням, проведеним Європейським Союзом (ЄС), «понад 85% кримінальних розслідувань зараз вимагають збору цифрових даних». Дійсно, ці дані надають інформацію про особисте чи професійне життя підозрюваного чи жертви: історію дзвінків, обмін електронною поштою, повідомлення, електронні календарі, банківські операції, записи мобільних телефонів та геолокацію підключених пристроїв. Цифрові докази особливо різноманітні. Вони також вимагають певного рівня технічних знань. Часи, коли слідчі вимагали зізнань від головного(их) підозрюваного(их), давно минули. Цифрові докази – це, безсумнівно, технічні докази, засновані на використанні комп'ютерних інструментів, зокрема програмного забезпечення, яке іноді може бути складним в експлуатації. Таким чином, зростаючий інтерес до методів збору цифрових доказів пояснюється неадекватністю традиційних методів розслідування перед обличчям дедалі складніших та хитріших злочинів.

1. Цифрові докази у справах стосовно порушень прав людини та міжнародного кримінального правосуддя

У праві доказів міжнародних кримінальних трибуналів зазвичай посилаються на стандарти прав людини без подальших уточнень. Це викликає деякі питання щодо того, які права підпадають під це поняття, та їхнього

правового джерела. Право на приватність, як чітко показують наведені справи, є одним з першочергових питань, коли йдеться про цифрові докази, через те, що інформація часто збирається за допомогою засобів, які можуть втручатися в приватне життя відповідної особи. Міжнародні кримінальні трибунали, починаючи з Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, чітко заявили, що це право підпадає під поняття «стандарту прав людини» для цілей вирішення питання про допустимість.

Цифрові докази відіграють більш важливу роль, ніж будь-коли, у всіх судових провадженнях, що проводяться під керівництвом державного прокурора або слідчого судді. Дійсно, слідчі служби можуть використовувати різні цифрові інструменти для доведення скоєння правопорушення. Судові вилучення комп'ютерних даних, таємні розслідування, перехоплення комп'ютерних даних, доступ до збереженої кореспонденції, геолокація та перехоплення комунікацій – все це методи, які різною мірою дозволяють отримувати дані, що стосуються підозрюваного або його оточення.

Цифрові технології проникли в усі аспекти нашого життя в сучасному світі. Як наслідок, цифрова інформація та докази стають дедалі важливішими у сфері кримінального правосуддя. Від мобільних телефонів до комп'ютерних мереж, цифрові відбитки пальців людини можуть бути критично важливими для розслідування та судового переслідування у міжнародних кримінальних справах. Цифрова інформація та докази сприяють збереженню справедливого та неупередженого судочинства, а також допомагають у документуванні подій та встановленні фактів, які можуть бути недоступними або невидимими для традиційних методів розслідування[1].

Загалом, у світі визнається, що цифрова інформація та докази стали складнішими в результаті складного та дедалі складнішого технологічного ландшафту серед споживачів та компаній. Тому вплив хмарних обчислень та зростаюче поширення Інтернету створюють постійні виклики для аналітиків цифрової криміналістики . Найбільше вражає визнання багатьма авторами впливу людського фактору та схильності до людських помилок у сфері інформації та цифрових доказів[2]. Цифрова криміналістика є важливою для правоохоронних органів у сучасних кримінальних розслідуваннях, оскільки технології розвиваються в інструменти для незаконної діяльності та уникнення розкриття інформації. Для успішного кримінального переслідування в суді необхідний ланцюг зберігання, щоб забезпечити цілісність та автентичність доказів. Однак, оскільки цифрові докази є делікатними та мінливими, управління їх збереженням та збором є значними труднощами.

Судова практика міжнародних кримінальних трибуналів показує, що, особливо в останні роки, вони все частіше використовують цифрові технології для встановлення фактів. Як і передбачалося в передумові, фактично, цифрові докази в міжнародному кримінальному судочинстві дозволили трибуналам

[1] Prysiazhniuk I., 'Use of digital evidence in criminal process: some issues of right to privacy protection', Visegrad Journal on Human Rights, 5 (2023), 81-88 https://doi.org/10.61345/1339 7915.2023.5.11

[2] Reedy P., 'Digital Evidence Review 2016–2019', Forensic Science International: Synergy, 2 (2020) 489–520 https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.015

вирішити деякі проблеми, які зазвичай тягне за собою переслідування міжнародних злочинів. Окрім перешкод для збору доказів, згаданих вище, цифрові інструменти також добре пристосовані для вирішення специфічних особливостей міжнародних злочинів. Складність таких злочинів пояснюється тим, що вони не обмежуються одним діянням, а відбуваються як частина ширшого плану поведінки та вимагають доказів як контекстуальних, так і конкретних елементів[3].

У таких випадках аеро- та супутникові знімки, а також відеозаписи можуть бути фундаментальними для демонстрації існування масових та тяжких руйнувань або вбивств, переміщення людей або військ, а також спустошених районів. Наприклад, Міжнародний кримінальний трибунал з питань колишньої Югославії у справі Толіміра звернувся до супутникових знімків, наданих Прокурору американськими військовими, щоб довести наявність місць поховань та перепоховань, будівель та транспортних засобів, великих груп в'язнів та тіл у певних місцях. У справі Крстича аерофотознімки були використані для доведення масових та тяжких вбивств, скоєних у Сребрениці[4].

Приклади використання супутникових знімків як доказів фактів також можна знайти в практиці Міжнародного кримінального суду. Наприклад, у справах Дарфура Прокурор широко посилався на звіт Комісії з розслідування, призначеної для встановлення фактів, які мали місце під час насильницької кампанії уряду проти повстанців. Звіт, у свою чергу, здебільшого спирався на супутникові знімки, надані правозахисними організаціями, які використовували їх для виявлення руйнувань та спалень сіл, а також переміщення біженців[5]. У справі Аль-Махді прокурор представив значну кількість доказів з відкритих джерел, включаючи супутникові знімки, знайдені в Google Earth[6].

Хоча, як обговорюється нижче, використання такого роду зображень як доказів може створювати проблеми з їхньою надійністю, їх впровадження в судове провадження свідчить про поширеність інтернету та цифрових інструментів навіть у контексті судово-медичної експертизи. Ця тенденція продовжується у використанні сучасних технологій, і, зокрема, аеро- та супутникових знімків тіл на вулицях українських міст, для документування вбивств цивільного населення російською армією і, отже, для позначення скоєння воєнних злочинів.

У справі Благоєвича та Йокича перехоплені повідомлення були представлені прокурором Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії як доказ «спілкування між офіцерами та солдатами Головного штабу ВРС, Дринського корпусу та підпорядкованих бригад протягом тижнів до, під час та після падіння Сребрениці… Дійсно, окремо розглянуті деякі перехоплення надають прямі докази того, що обвинувачений

[3] Dubber-ley, S.; Koenig, A.; Murray, D. (eds.), Digital Witness – Using Open Source Information for Human Rights Investigation, Documentation, and Accountability, Oxford University Press, Oxford, 2019, pp. 48-67.

[4] Prosecutor v Radislav Krstic, Case No. IT-98-33, Judgement, 2 August 2001, respectively paras. 237 and 253.

[5] Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General, 2005, paras. 183 and 301, [https://www.legal-tools.org/doc/1480de/pdf/]

[6] Prosecutor v Al Mahdi, Case No. ICC-01/12-01/15-171

знав про насильницьке виселення цивільних мусульман зі Сребрениці та подальшу різанину мусульманських чоловіків у Сребрениці та/або брав у них участь. Можливо, що ще важливіше, в цілому перехоплені докази розповідають історію участі військових ВРС у нападі на Сребреницю та подіях, що настали, і є важливою частиною мозаїки доказів, які мають бути представлені обвинуваченням»[7].

МКС також посилався на перехоплені повідомлення. У справі Онгвен прокурор представив Палаті як доказ радіоперехоплення Армії опору Бога (ЛРА), перехоплені угандійськими службами безпеки. Зокрема, він подав Суду короткий зміст перехопленої інформації, який був підготовлений перехоплювачами після серії перехоплень і мав на меті транскрибувати та узагальнити англійською мовою зміст повідомлень (які переважно були мовами ачолі або луо, двома місцевими діалектами). Перехоплювачі передали записи з журналів своїм командирам, які передали перехоплені повідомлення до Кампали для інформування Народних сил оборони Уганди про ширші військові операції. Усі завершені записи та журнали реєстрації надійно зберігалися або в місцях перехоплення, або в Кампалі[8]. Те, що Прокурор подав Палаті, було результатом як відбору, здійсненого урядовими органами Уганди під час передачі записів та нотаток, зроблених перехоплювачами, так і процесу «покращення» аудіозаписів[9]. Щоб подолати сумніви та критику, що супроводжували подання перехоплених повідомлень, фундаментальну роль відіграли так звані «свідки перехоплення» – свідки, які могли обговорити операції перехоплення, а також конкретні перехоплені повідомлення. Свідків викликав Прокурор для дачі показань перед Судом з метою, по-перше, ідентифікації осіб, які говорили, та підтвердження відповідності аудіозаписів стенограмам, а по-друге, пояснення методології, яка використовувалася для покращення аудіо з метою кримінального провадження. Залишивши осторонь усі ці питання, які будуть детальніше обговорені нижче, варто зазначити, що перехоплені повідомлення були використані як доказ рангу Онгвена як командира бригади та його «взаємодії, зокрема з мережею радіозв'язку ЛРА, під час якої обговорювалися наміри завдати шкоди цивільному населенню через їхню передбачувану зв'язок з урядом Уганди. Крім того, Палата знаходить підтвердження для цього висновку у своїх висновках щодо участі Домініка Онгвена у чотирьох нападах, що стосуються звинувачень»[10].

Використання цифрової інформації та доказів досліджується відповідно до кількох міжнародних процесів та стандартів. По-перше, отримання цифрової інформації та доказів, щоб створити копію цифрових даних з певного джерела даних, що є важливим кроком у цифровому розслідуванні. Оскільки це

[7] Prosecutor v Blagojević and Jokić, Case No. IT-02-60-T

[8] Prosecutor v Dominic Ongwen, Case No. ICC-02/04-01/15, Judgment, 4 February 2021, para. 614 ff.

[9] Marchesi, D., Intercepted Communications in the Ongwen Case: Lessons to Learn on Documentary Evidence at the ICC, International Criminal Law Review, Vol. 22, No. 5-6, 2022, pp. 920-940.

[10] Freeman, L.; Vazquez Llorente, R., Finding the Signal in the Noise: International Criminal Evidence and Procedure in the Digital Age, Journal of International Criminal Justice, Vol. 19, No. 1, 2021, pp. 163–188.

дозволяє додатково вивчити цифрову інформацію та докази, одночасно зменшуючи ризик втрати та маніпуляцій з цифровими даними[11]. Друге: вивчення цифрової інформації та доказів шляхом перетворення цифрових даних у відповідну форму, яку може прочитати пересічна людина, та регулювання даних навколо них, а також виявлення потенційної цифрової інформації та доказів[12]. Третє: Аналіз цифрової інформації та доказів таким чином, щоб аналіз цифрової інформації та доказів був пов'язаний з ідентифікацією та оцінкою потенційних джерел цифрових доказів як інформації. Докази та дані, що зберігаються або передаються у двосторонній формі та ідентифіковані в процесі аналізу цифрової інформації та доказів як такі, що мають відношення до розслідування[13]. Четверте: Підготовка звітів про цифрову інформацію та докази, щоб цей процес був невід'ємною частиною всієї роботи з цифрового розслідування та способу передачі цифрової інформації та доказів[14]. Тому слід задокументувати детальну інформацію про всі заходи та процедури, навколо яких проводилося цифрове розслідування. А також про всі враховані міркування та всі результати, отримані під час підготовки звіту під час цифрового кримінального розслідування.

Цифрові докази також порушують питання щодо фундаментального принципу кримінального процесу: справедливості доказів. Вимога справедливості доказів, яка була майже абсолютною умовою для здійснення прав захисту та, загалом, для проведення справедливого судового розгляду. Цей принцип згодом було змінено. Дійсно, «стратегія, яку використовує державна посадова особа для встановлення правопорушення або ідентифікації його винних, сама по собі не є порушенням принципу справедливості доказів». Таким чином, в принципі, стратегема, що застосовується органами державної влади для отримання доказів, є допустимою. Як виняток, така стратегема буде несправедливою, якщо вона призведе до порушення основного права або основоположної гарантії особи, щодо якої ведеться розслідування.

Збір цифрових доказів створює численні проблеми для кримінального процесу: його зв'язок з основоположними принципами та правами є складним. Розширення різних методів збору доказів має як наслідок послаблення основоположних принципів та прав. Тому стає дедалі важливішим модернізувати правила, що застосовуються до збору цифрових доказів, щоб, з одного боку, підтримувати та зміцнювати можливості слідчих служб, а з іншого боку, зберігати основоположні права. Це складне узгодження має ґрунтуватися

[11] Animesh Kumar Agrawal, Aman Sharma, Sumitra Ranjan Sinha, and Pallavi Khatri, 'Forensic of an Unrooted Mobile Device', International Journal of Electronic Security and Digital Forensics, 12.1 (2020), 118-137 https://doi.org/10.1504/ijesdf.2020.10025327

[12] Michael Kohn, Mariki M. Eloff, and Jan Eloff, 'Integrated digital forensic process model', Computers and Security, 38 (2013), 103–115 https://doi.org/10.1016/j.cose.2013.05.001

[13] Bruce Nikkel, 'NVM Express Drives and Digital Forensics', Digital Investigation, 16 (2016), 38–45 https://doi.org/10.1016/j.diin.2016.01.001

[14] Radina Stoykova, Stig Andersen, Katrin Franke, and Stefan Axelsson, 'Reliability Assessment of Digital Forensic Investigations in the Norwegian Police', Forensic Science International: Digital Investigation, 40 (2022), 1-13 https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301351

на методичному підході, щоб порівнювати та зважувати методи цифрового розслідування з основоположними правами[15].

Цей методичний підхід дедалі помітніший у різних рішеннях, винесених Судом ЄС щодо складного питання зберігання та доступу до даних про з'єднання. З часом, зіткнувшись із недоліками первинного та вторинного права ЄС, Суд ЄС розробив сукупність прецедентної практики, спрямованої на посилення захисту основоположних прав.

Згодом це було перенесено Касаційним судом Франції в кількох рішеннях, які визнали кілька правил французького кримінального процесу несумісними з законодавством ЄС. Однак з 2022 року жодних законодавчих змін щодо цих питань не було внесено, і фактично дійсність розслідувань залишається завдяки обмежувальному режиму недійсності, встановленому Касаційним судом[16]. Проте ця ситуація є незадовільною: вкрай важливо перебудувати систему збору цифрових доказів. З огляду на її особливо нав'язливий характер щодо основоположних прав, їх захист не може бути забезпечений системою, створеною суддями. Тому зусилля щодо реформування цієї системи повинні бути зосереджені, з одного боку, на гарантіях, що стосуються різних методів збору доказів, а з іншого боку, на органах, які дозволяють та контролюють виконання цих заходів.

Різні стандарти, що стосуються збору цифрових доказів, страждають від фрагментації в рамках Кримінально-процесуального кодексу, а їхня структура виглядає непрозорою та фрагментованою в міру розвитку законодавства та судової практики. Одним із шляхів реформування може бути створення загального права цифрових доказів у кримінальному процесі, структурованого навколо методології збору даних та гарантій, пов'язаних зі ступенем втручання в приватне життя та тривалістю слідчих заходів як порогом для судового втручання.

Те саме спостереження стосується нових методів збору цифрових доказів. Дійсно, він постійно розвивається, будучи тісно пов'язаним з технологічним прогресом. Окрім технічних досягнень, він спирається на величезні практичні можливості, що пропонуються новими методами та технологіями доказування. Слідчі стикаються з постійно зростаючими обсягами даних для аналізу. Зберігаючи ці дані на серверах або фізичних носіях, які необхідно аналізувати у все стисліші терміни, вони становлять величезний виклик для слідчих[17]. Тому ШІ може дати значну надію на сприяння розслідуванням. Його зростаюче використання слідчими ставить під сумнів його роль в управлінні цифровими доказами. Так само користувачі технологічних рішень поширюють дедалі більше вільно доступної інформації в Інтернеті. Соціальні мережі та онлайн-комунікації є справжньою золотою жилою для слідчих. Однак більш-менш масовий та потенційно автоматизований збір інформації, доступної з відкритих

[15] Benoît A.. La preuve numérique en procédure pénale : un système à (re)construire. Recueil Dalloz, 2023, p. 697.

[16] Cass. Crim., 12 juill. 2022, nos 21-83.710, 21-83.820, 21-84.096 et 20-86.652.

[17] Audibert M. L'extraction et l'exploitation des données contenues dans des supports numériques. Actualité juridique Pénal, 2023 p. 116.

джерел в Інтернеті, у контексті судових розслідувань створює численні труднощі[18].

На завершення, збір цифрових доказів – це динамічна галузь, притаманна технологічному та технічному розвитку, а також практиці користувачів, як потерпілих, так і підсудних. Але це динамічна галузь, яка потребує глибокого та безперечного реформування, навіть якщо її основи в кримінальному процесі є міцними та дозволяють шукати справедливий баланс між захистом основних прав та розслідуванням, ідентифікацією та переслідуванням винних. Взаємодія між позитивним правом та технологічним розвитком є складною та виходить за межі всіх юридичних дисциплін. Що стосується кримінального процесу, важливо, щоб він зберігав певну гнучкість та адаптивність перед обличчям технологічного, зокрема цифрового, розвитку.

За відсутності чітких правових положень судова практика іноді встановлює застосовний режим шляхом судового тлумачення, як ми спостерігали щодо доступу до даних про трафік та місцезнаходження. Тому необхідно посилити правовий нагляд за цими методами збору цифрових доказів, не вдаючись, однак, до необгрунтованого легалізму. Цифрові технології становлять реальний виклик для сучасного суспільства, оскільки кіберпростір був побудований та існує незалежно від державного контролю. Визначення методів контролю за цими заходами не може бути виключно національною справою. Тим не менш, ми повинні остерігатися процедурної революції, яка видається небажаною. Цифрові методи розслідування змінили спосіб проведення розслідувань, але «це процеси, які змінилися під впливом технологій, але чия функція залишається незмінною»[19]. За цих умов ми повинні поставити під сумнів фундаментальний принцип права доказів: чи є докази законними, чи вони переконливі?

Тому вкрай важливо реформувати та краще регулювати збір цифрових доказів у кримінальному провадженні в рамках комплексної реформи кримінальних розслідувань. Ця загальна реформа має бути здійснена за участю всіх зацікавлених сторін: слідчих, магістратів, експертів, а також техніків та спеціалістів з цифрових розслідувань, з метою зробити кримінальний процес більш зрозумілим для неспеціалістів у цифрових розслідуваннях та для широкої громадськості. «Написання законодавства ніколи не було легким просто тому, що це мистецтво дизайну, вміння осягати суть. Саме тому не можна нехтувати умовами, за яких проводиться ця діяльність»[20].

2. Технічні вразливості та зміна цифрових доказів

Сама природа цифрових даних робить їх особливо вразливими до різних форм змін – як випадкових, так і навмисних. На відміну від традиційних паперових документів, де зміни зазвичай залишають видимі сліди, цифрові зміни даних можуть бути практично непомітними без глибокої технічної експертизи.

[18] Cass. Crim., 30 avril 2024, n° 23-80.962

[19] Vergès É. La preuve numérique, entre continuité et changement de paradigme. Revue Justice Actualités, ENM, n° 1, 2019.

[20] Urvoas,Jean-Jacques. Libres réflexions sur l’écriture de la loi. Actualité juridique Pénal, 2023, p. 85.

Метадані – технічна інформація, що супроводжує цифрові файли (дати створення та зміни, ідентифікатори авторів, GPS-координати фотографій тощо), часто є критично важливим доказом. Однак ці метадані можна обробляти за допомогою відносно доступних інструментів. Наприклад, програмне забезпечення, таке як ExifTool, дозволяє змінювати EXIF-дані фотографій, таким чином змінюючи інформацію, яка може бути вирішальною у суперечці.

Фішингові атаки ілюструють ще одну серйозну вразливість. Зловмисник може видавати себе за людину та створювати шахрайський контент від її імені. У справі Sony Pictures 2014 року хакери скомпрометували системи компанії і змогли не лише отримати доступ до конфіденційних даних, а й змінювати та видаляти інформацію, що ускладнювало розрізнення автентичних і пошкоджених даних.

- Підробка часових позначок
- Зміна метаданих EXIF, IPTC або XMP
- Крадіжка цифрової особистості
- Модифікація системних журналів
- Тонкі пошкодження цифрових файлів

Ланцюжок зберігання цифрових доказів є серйозним технічним викликом. Кожна передача, копія або аналіз цифрових доказів можуть потенційно вплинути на їхню цілісність. Технічні стандарти, такі як ISO/IEC 27037:2012, надають рекомендації щодо ідентифікації, збору, придбання та збереження цифрових доказів, але їх суворе застосування залишається значним практичним викликом.

Поява технологій дипфейків і генеративного штучного інтелекту значно розширила можливості створення фальшивих візуальних та аудіоцифрових доказів. Ці технології дозволяють створювати гіперреалістичні відео або аудіозаписи, де люди вимовляють слова, яких ніколи не казали, або виконують дії, яких ніколи не робили.

Яскравим прикладом є справа Габонських воріт у 2018 році, коли сумніви щодо автентичності відео президента Алі Бонго спричинили політичну кризу. Нещодавно, у 2023 році, дипфейки з оголошенням президента Байдена про військову мобілізацію продемонстрували зростаючу складність цих технологій і їхній потенціал дестабілізувати.

Стикаючись із цими загрозами, розробляються методи виявлення, зокрема на аналізі візуальних невідповідностей, вивченні рухів обличчя або аналізі метаданих. Але ці контрзаходи ведуть постійну технологічну гонку з дедалі складнішими інструментами для створення підробок.

Зіткнувшись із внутрішніми вразливостями цифрових доказів, було розроблено різні технічні та процедурні методи для підвищення їхньої надійності та зниження спірності. Ці підходи мають на меті встановити дві основні характеристики: автентичність (докази дійсно походять з ймовірного джерела) та цілісність (докази не підроблялися з моменту їх створення).

Електронний підпис є одним із стовпів цифрової автентифікації. Базуючись на криптографічних системах з публічним/приватним ключем, він дозволяє з високою впевненістю приписати документ його автору. Регламент eIDAS розрізняє три рівні електронних підписів, причому кваліфікований підпис

забезпечує найвищі юридичні гарантії, еквівалентні рукописному підпису. Касаційний суд підтвердив цей підхід у рішенні від 6 квітня 2016 року, визнавши доказову цінність кваліфікованого електронного підпису.

Сертифіковані електронні часові мітки є ще одним фундаментальним способом забезпечення цифрових доказів. Це дає змогу надійно підтвердити, що певний фрагмент даних існував у певний час. Сертифікаційні органи, такі як Universign або Certigna, видають сертифікати з часовими позначками, які відповідають міжнародним технічним стандартам, створюючи таким чином сильну презумпцію щодо дати існування цифрового документа.

Криптографічні хеш-функції (такі як SHA-256 або SHA-3) використовуються для створення унікального відбитка великого пальця файлу. Найменша зміна файлу, навіть на один біт, призведе до зовсім іншого відбитка пальця. Ця властивість використовується для перевірки цілісності цифрового документа шляхом порівняння його поточного відбитка з тим, що був розрахований при створенні.

Зіткнувшись із викликами, які виникають через оскаржливість цифрових доказів, стає надзвичайно важливим посилити загальну стійкість нашої системи доказів. Цей підхід передбачає скоординовані дії на кількох рівнях: технічному, юридичному, освітньому та інституційному.

Впровадження адаптивного управління технічними стандартами є першим важелем дій. Замість того, щоб заморожувати технічні стандарти, які швидко стають застарілими в законодавчих текстах, було б розумно застосувати більш гнучкий підхід, де закон визначає основні принципи, а спеціалізовані органи, такі як ANSSI або AFNOR, встановлюють і регулярно оновлюють технічні стандарти. Цей підхід був рекомендований Державною радою у її щорічному дослідженні 2017 року щодо державних органів влади та цифрових платформ.

Розвиток культури цифрових доказів – ще один важливий напрямок. Підвищення обізнаності громадян, компаній і адміністрацій про найкращі практики зберігання та захисту даних із доказовою цінністю дозволило б запобігти багатьом суперечкам заздалегідь. Ініціативи, такі як Паспорт цифрової економіки, можуть включати конкретний компонент управління електронними відкриттями у професійному чи особистому контексті.

Створення незалежних цифрових, довірених третіх сторін – це перспективний шлях для підвищення надійності електронних доказів. Ці суб'єкти, підпорядковані суворим зобов'язанням щодо нейтральності та прозорості, можуть відігравати посередницьку роль у сертифікації, збереженні та поверненні цифрових доказів. Модель традиційних міністерських офіцерів (нотаріусів, судових виконавців) може надихнути на появу цих нових гравців у цифровому трасті.

3. Електронні (цифрові) докази у кримінальному процесі України

В.М. Фігурський визначив такі ознаки електронних доказів:

1) їх творцем є як людина, так і комп'ютерна система;

2) мають нематеріальний вираз, що дає їм можливість зберігатися на відповідному носії (приміром смарт-годиннику, смартфоні, планшеті, ноутбуці, жорстких дисках, флеш-накопичувачах) чи кількох носіях одночасно, проте без

нероздільного зв'язку з ними або перебувати у цифровому середовищі (зокрема хмарному сховищі) без такого носія;

3) внаслідок цього підлягають сприйняттю лише завдяки використанню спеціальних тех нічних засобів і програмного забезпечення;

4) можуть зберігатися без змін упродовж тривалого часу, бути скопійовані чи переслані, не зазнаючи коригування їх змісту, та не мають обмежень у кількості разів використання;

5) з іншого боку, через свою природу докази в електронній формі піддатливі до маніпуляцій та знищення;

6) копії деяких доказів в електронній формі (документів) за наявності обов'язкових реквізитів (зокрема електронного підпису) прирівнюються до оригіна лу та можуть використовуватися у кількох справах одночасно[21].

Електронні документи мають свої особливості і до них висуваються певні вимоги, зокрема, це можуть бути текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо; вони зберігаються на картах пам'яті чи мобільних телефонах, на серверах чи системах ре зервного копіювання, а також на інших місцях збереження даних в електронній формі, в тому чис лі в мережі Інтернет; інформація в електронному документі зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа, зокрема, електронний цифровий підпис[22].

Рекомендації щодо використання доказів в електронній формі у національних правових системах сформулювані й Комітетом Міністрів Ради Європи. Серед цих рекомендацій привертають увагу такі. Вирішувати потенційну доказову силу електронних доказів відповідно до національного законодавства мають суди. Електронні докази повинні оцінюватися так само, як і інші види доказів, зокрема щодо їх допустимості, автентичності, точності та цілісності. Обробка електронних доказів не повинна бути невигідною для сторін або надавати несправедливу вигоду одній із них. У принципі, суди не повинні заперечувати юридичну силу електронних доказів лише через відсутність вдосконаленого, кваліфікова-ного або аналогічного захищеного електронного підпису. Суди повинні знати про доказову силу метада-них і потенційні наслідки їх невикористання. Сторонам має бутидозволено подавати електронні докази в оригінальному електронному форматі без необхідності надання роздруківок. Беручи до уваги вищий ризик потенційного знищення або втрати електронних доказів порівняно з неелектронними доказами, держави-члени повинні встановити процедури безпечного вилучення та збору електронних доказів. Суди повинні знати про конкретні проблеми, які виникають під час вилучення та збору електронних доказів за кордоном, у тому числі в транскордонних справах. Електронні докази слід збирати, структу-рувати та управляти у спосіб, аби полегшити їх передачу до інших судів, зокрема до апеляційного суду. Слід заохочувати та сприяти передачі електронних доказів електронними засобами з

[21] Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. Галицькі студії. Юридичні науки. № 4, 2023. С. 97–105.

[22] Мілімко Л.В., Жидовцев Я.В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 3 С. 302-308

метою підвищення ефективності судового розгляду[23]. Системи та пристрої, що використовуються для передачі електронних доказів, повинні бути здатними зберігати їх цілісність. Суди можуть вимагати дослідження електрон-них доказів експертами, особливо коли порушуються складні доказові питання або якщо є підозри про маніпулювання електронними доказами. Суди повинні вирішувати, чи мають такі особи достатній досвід у цій справі. Що стосується достовірності, суди повинні враховувати всі відповідні чинники джерела та автентичності електронних доказів. Наскільки це дозволяє національна правова система та на розсуд суду, електронні дані повинні прийматися як докази, якщо достовірність таких даних не оспорюється однією зі сторін. Наскільки це дозволяє національна правова система та на розсуд суду, слід презюмувати достовірність електронних даних за умови, що особу підписанта можна підтвердити, а цілісність даних захищено, якщо і доки не буде є обґрунтовані сумніви в протилежному. Наскільки це передбачає національна правова система, якщо державний орган передає електронні докази незалежно від сторін, такі докази є переконливими щодо їх змісту, якщо і доки не буде доведено протилежне. Електронні докази слід зберігати таким чином, щоб зберігали читабельність, доступність, цілісність, автентичність, достовірність і, де це можливо, конфіденційність і приватність.

Електронні докази слід зберігати зі стандартизованими метаданими, щоб контекст їх створення був зрозумілим. Суди повинні архівувати електронні докази відповідно до національного законодавства. Електронні архіви повинні відповідати всім вимогам безпеки та гарантувати цілісність, автентичність, конфіденційність і якість даних, а також повагу до приватного життя. Судді та юристи-практики повинні знати про еволюцію інформаційних технологій, яка може вплинути на доступність та цінність електронних доказів. Правова освіта повинна включати модулі з електронних доказів[24].

ВИСНОВКИ

Очікується, що право на цифрові докази буде швидко еволюціонувати, щоб адаптуватися до технологічних інновацій. Зростання Інтернету збільшить потенційні джерела електронних доказів. Голосові асистенти, підключені автомобілі та підключені об’єкти в будинку можуть стати мовчазними свідками у завтрашніх судових справах.

Блокчейн може революціонізувати управління цифровими доказами, забезпечуючи їх цілісність і відстежуваність. Ця технологія відкриває перспективні перспективи для забезпечення ланцюга зберігання електронних доказів і підвищення їхньої доказової цінності в суді.

Нарешті, поява штучного інтелекту в юридичній сфері породжує нові питання. Як оцінити надійність алгоритмічно згенерованого доказу? Яку цінність слід надавати прогнозній аналітиці на основі масової обробки судових

[23] Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. Галицькі студії. Юридичні науки. № 4, 2023. С. 97–105.

[24] Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on electronic evidence in civil and administrative proceedings. Adopted by the Committee of Ministers on 30 January 2019, at the 1335th meeting of the Ministers’ Deputies. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680902e0c

даних? Ці питання вимагають глибокого осмислення етичної та правової основи цих нових технологій.

Право на цифрові докази заявляє про себе як невід'ємний стовп сучасного правосуддя. Її розвиток вимагає постійної адаптації правової бази, технічних навичок і судових практик. Забезпечення справедливих судових процесів у повністю цифрову епоху є серйозним викликом для наших суспільств, що вимагає тісної співпраці між юристами, техніками та політичними керівниками.

АНОТАЦІЯ

Цифрова інформація та докази є складною галуззю на національному та міжнародному рівнях. Тому сучасні технології, що розвиваються з високою швидкістю, ускладнюють питання моніторингу інформації та цифрових доказів. Крім того, злочинці використовують кілька сучасних та передових тактик для приховування своєї злочинної діяльності, яка порушує права людини та міжнародне кримінальне право. Це ускладнює виявлення цифрової інформації та доказів під час скоєння міжнародних злочинів. У деяких практичних випадках, що вимагає розшифрування цих доказів, експертам стає складніше збирати та враховувати цифрову інформацію та докази.

З безперервним технічним та технологічним розвитком країн світу, держави мають можливість широко використовувати цифрову інформацію та докази. Переслідування державних злочинів є однією з тих сфер, де інформація та цифрові докази можуть бути використані для розслідування порушень прав людини та міжнародного кримінального права. Стало можливим покладатися на докази та інформацію, отриману через Інтернет, соціальні мережі або супутники. Це призводить до відстеження злочинців та підозрюваних, документування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Таким чином, багато даних зберігаються в цифровому просторі, що призводить до появи нових видів кримінальних злочинів, пов'язаних з порушеннями прав людини та міжнародного кримінального права. Тому Інтернет, соціальні мережі та супутники широко використовуються у сфері спостереження за незаконною діяльністю, надаючи космічні знімки високої роздільної здатності районів, де відбуваються порушення прав людини та міжнародного кримінального права, фіксуючи такі дані та документацію та виявляючи підозрілу діяльність.

Ключові слова: цифрові докази, кримінальне судочинство, порушення прав людини, міжнародні стандарти

Література:

1. Animesh Kumar Agrawal, Aman Sharma, Sumitra Ranjan Sinha, and Pallavi Khatri, 'Forensic of an Unrooted Mobile Device', International Journal of Electronic Security and Digital Forensics, 12.1 (2020), 118-137 https://doi.org/10.1504/ijesdf.2020.10025327
2. Audibert M. L'extraction et l'exploitation des données contenues dans des supports numériques. Actualité juridique Pénal, 2023 p. 116.

3. Benoît A. La preuve numérique en procédure pénale: un système à (re)construire. Recueil Dalloz, 2023, p. 697.

4. Bruce Nikkel, 'NVM Express Drives and Digital Forensics', Digital Investigation, 16 (2016), 38–45 https://doi.org/10.1016/j.diin.2016.01.001

5. Cass. Crim., 12 juill. 2022, nos 21-83.710, 21-83.820, 21-84.096 et 20-86.652.

6. Cass. Crim., 30 avril 2024, n° 23-80.962

7. Digital Forensic Investigations in the Norwegian Police', Forensic Science International: Digital

8. Dubber-ley, S., Koenig, A., Murray, D. (eds.), Digital Witness – Using Open Source Information for Human Rights Investigation, Documentation, and Accountability, Oxford University Press, Oxford, 2019, pp. 48-67.

9. Freeman, L., Vazquez Llorente, R., Finding the Signal in the Noise: International Criminal Evidence and Procedure in the Digital Age, Journal of International Criminal Justice, Vol. 19, No. 1, 2021, pp. 163–188.

10. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on electronic evidence in civil and administrative proceedings. Adopted by the Committee of Ministers on 30 January 2019, at the 1335th meeting of the Ministers' Deputies. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680902e0c

11. Investigation, 40 (2022), 1-13 https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301351

12. Marchesi D., Intercepted Communications in the Ongwen Case: Lessons to Learn on Documentary Evidence at the ICC, International Criminal Law Review, Vol. 22, No. 5-6, 2022, pp. 920-940.

13. Michael Kohn, Mariki M. Eloff, and Jan Eloff, 'Integrated digital forensic process model', Computers and Security, 38 (2013), 103–115 https://doi.org/10.1016/j.cose.2013.05.001

14. Prosecutor v Al Mahdi, Case No. ICC-01/12-01/15-171

15. Prosecutor v Blagojević and Jokić, Case No. IT-02-60-T

16. Prosecutor v Dominic Ongwen, Case No. ICC-02/04-01/15, Judgment, 4 February 2021, para. 614 ff.

17. Prosecutor v Radislav Krstic, Case No. IT-98-33, Judgement, 2 August 2001, respectively paras. 237 and 253.

18. Prysiazhniuk I., Use of digital evidence in criminal process: some issues of right to privacy protection, Visegrad Journal on Human Rights, 5 (2023), 81-88 https://doi.org/10.61345/1339 7915.2023.5.11

19. Radina Stoykova, Stig Andersen, Katrin Franke, Stefan Axelsson, Reliability assessment of digital forensic investigations in the Norwegian police, Forensic Science International: Digital Investigation, Volume 40, 2022, 301-351

20. Reedy P., 'Digital Evidence Review 2016–2019', Forensic Science International: Synergy, 2 (2020) 489–520 https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.015

21. Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General, 2005, paras. 183 and 301 URL: https://www.legal-tools.org/doc/1480de/pdf/

22. Urvoas Jean-Jacques. Libres réflexions sur l'écriture de la loi. Actualité juridique Pénal, 2023, p. 85.

23. Vergès É. La preuve numérique, entre continuité et changement de paradigme. Revue Justice Actualités, ENM, n° 1, 2019.

24. Фігурський В.М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. Галицькі студії. Юридичні науки. № 4, 2023. С. 97–105.

25. Мілімко Л.В., Жидовцев Я.В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 3 С. 302-308.

Information about the author:
Marchenko Andriy Romanovych,
Assistant Professor of the Department of Procedural Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St, Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-10

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ OSINT-ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСУАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ: ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ТА НАПРЯМИ ЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Негребецький В. В.

ВСТУП

Сучасні збройні конфлікти радикально трансформували не лише форми ведення бойових дій, а й способи їх документування та доведення у кримінальних провадженнях. Цифровізація комунікацій, масова доступність мобільних пристроїв із камерами, стрімів і геолокаційних сервісів, розвиток супутникового спостереження та поява нових платформ обміну даними створили безпрецедентно щільне інформаційне середовище. У такому середовищі відкриті джерела − соціальні мережі, відеохостинги, веб-архіви, супутникові платформи, державні реєстри та інші цифрові ресурси − стають повноцінним джерелом для формування доказової бази.

Від початку повномасштабної війни інтенсивність і різноманітність цифрових слідів воєнних злочинів різко зросли. Відео й фотоматеріали наслідків обстрілів, фрагменти трансляцій із місця подій, свідчення очевидців у соціальних мережах, телеграм-канали й масиви супутникових спостережень практично в реальному часі формували нову доказову базу для правоохоронних органів. Пошук достовірних інструментів ідентифікації осіб, причетних до воєнних злочинів, локалізації місць їх учинення, а також верифікація причинно-наслідкових зв'язків природно вивів вітчизняні правоохоронні органи на технологію OSINT як систематизований практикою підхід до роботи з відкритими цифровими даними.

Ключовою перевагою OSINT стала швидкість і масштабованість фіксації подій. Йдеться не лише про «перше сповіщення» із соцмереж, а про можливість вибудовувати просторово-часові реконструкції: геолокувати кадри за характерними ознаками місцевості, зіставляти їх із супутниковими рядами «до/після», накладати на хроніки повітряних тривог чи системні часові мітки, звужуючи «вікно часу» до процесуально прийнятних меж. З огляду на обмежений доступ до місць злочинів у зоні бойових дій саме ці методики стали мостом між оперативним реагуванням і наступними «класичними» слідчими (розшуковими) і процесуальними діями.

OSINT став каталізатором міжвідомчої взаємодії й міжнародної кооперації. Спільні аналітичні проєкти, консолідація верифікованих геолокацій у відкритих базах даних, обмін методиками та інструментарієм із громадянськими ініціативами і науковими центрами створили «екосистему довіри», де стандарти якості поступово уніфікуються[1]. Таким чином, вихід на OSINT став не ситуативною

[1] OSINT-розвідка у роботі журналістів. URL: https://youcontrol.com.ua/articles/osint-in-journalists-work/

відповіддю на дефіцит доступу до місць подій, а елементом структурної модернізації правоохоронних органів в епоху цифровізації, що забезпечує і оперативність, і юридичну життєздатність доказів у воєнний і повоєнний періоди.

Питанням використання сучасних інформаційних технологій, в тому числі для збирання інформації з відкритих джерел, у кримінальному провадженні були присвячені наукові заходи та роботи таких вчених-юристів, як Г.К. Авдєєва, В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, Т. Я. Гнідець, Ю. І. Дмитрик, К.В. Дубонос, Н. М. Дяченко, В. А. Журавель, В. П. Захаров, А. О. Ігнатович, Р. С. Козьяков, С. С. Кудінов, В.О. Коновалова, Т. М. Лемеха, А.М. Лисенко, О. С. Мельник, А. О. Мороз, І. В. Олешко, Ю. В. Осадча, О. В. Рибальський, В. І. Рудешко, В. І. Соловйов, Л. І. Сопільник, І. О. Супрун, В. В. Топчій, А. О. Фесенко, В. Г. Хахановський, Л. М. Хмельничий, Р. Ю. Царьов, В. А. Швець, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, Р. М. Шехавцов й інших[2].

Необхідно відзначити, що в науковій і науково-практичній літературі OSINT- технології виявлення і збирання доказової інформації висвітлювались в різних аспектах. Разом із тим, з нашого погляду, вкрай важливо і актуально на цей час комплексно дослідити можливості імплементації OSINT-технологій у процесуальну діяльність органів кримінальної юстиції з огляду на інноваційний потенціал, функціональні можливості та напрями застосування саме в умовах війни в Україні. Тому питання дослідження тенденцій і потенціалу OSINT-технологій в прикладному аспекті щодо діяльності органів кримінальної юстиції і сектору безпеки і оборони України в діяльності, пов'язаної з розслідуванням і попередженням кримінальних правопорушень потребує подальшого розгляду. Також у зв'язку з війною в Україні вкрай актуальним становиться питання використання можливостей OSINT в діяльності слідчих підрозділів в контексті підвищення ефективності розслідування воєнних злочинів та злочинів агресії в Україні.

Отже, завдання вивчення міжнародного досвіду використання OSINT є актуальним, та враховуючи потреби вдосконалення нормативного регулювання у цій царині в Україні, є цілком обгрунтованим.

---

[2] *Трансформація завдань криміналістики в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. присвяч. пам’яті д-ра юрид. наук, проф. В.О. Коноваловоїм. Харків, 28 берез. 2024 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024; *Методологічні засади криміналістики: традиції та новації* : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч.пам’яті акад. В. О. Коноваловоїм. Харків, 28 берез. 2025 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого,Каф. криміналістики; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В.Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2025; *Роль OSINT-досліджень у підвищенні рівня національної безпеки України* : матеріали круглого столу (м. Львів,7 травня 2025 р.) Львів : ЛьвДУВС,2025.

1. Нормативно-правове регулювання імплементації OSINT-технологій у процесуальну діяльність органів кримінальної юстиції

З моменту початку повномасштабної війни проти України пошук інструментів ідентифікації осіб, які вчинили воєнні злочини, місць вчинення таких злочинів, відомості про які потрапляли в мережу Інтернет, вивів вітчизняні правоохоронні органи на OSINT.

Заслуговує на позитивну оцінку діяльність Офісу Генерального прокурора, СБУ, Національної поліції України, а також науковців та правозахисників, спрямована на впровадження OSINT у практику виявлення та розслідування воєнних злочинів. Так, 12–13 січня 2026 року у співпраці з Тренінговим центром прокурорів України та Національною школою суддів України, за підтримки проєкту Ради Європи CyberUA, відбувся спеціалізований тренінг, присвячений використанню відкритих джерел (OSINT) та електронних доказів у кримінальному процесі, з акцентом на кримінальні провадження щодо воєнних злочинів і грубих порушень прав людини[3].

Перш за все, було обговорено вимоги до електронних доказів, закріплені у національному кримінальному процесуальному законодавстві та міжнародних стандартах, зокрема у Протоколі Берклі. Учасники розглянули типові категорії відкритих джерел, види електронних доказів, а також детально обговорили та проаналізували процедури забезпечення ланцюга зберігання (chain of custody) електронних доказів.

Офіс Верховного комісара ООН із прав людини та Центр з прав людини Каліфорнійського університету в Берклі у 2020 р. представили «практичний посібник щодо ефективного використання цифрової інформації у відкритому доступі для розслідування порушень міжнародного кримінального права з прав людини та гуманітарного права», який містить стандарти й методологічні підходи до «збору, збереження та аналізу інформації у відкритому доступі, яка може бути представлена як доказ у кримінальних процесах»[4]. Нажаль, норми Кримінального процесуального кодексу України не передбачають окремої категорії цифрових доказів. У КПК відсутнє визначення терміна «цифрові докази», не наведено докладного порядку їх вилучення, огляду, фіксування та зберігання. Однак у слідчих і суддів часто виникають труднощі у збиранні й оцінюванні цифрових доказів через відсутність у законодавстві України їх визначення, порядку фіксування й оцінки[5]. Це може спричинити помилки в роботі із цифрової інформацією й невизнання її допустимим і достовірним доказом у суді.

---

[3] OSINT та електронні докази: юридичні вимоги та практика застосування у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів в Україні. 14.01.2026. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/osint-and-electronic-evidence-legal-requirements-and-practical-application-in-criminal-proceedings-on-war-crimes-in-ukraine

[4] Протокол Берклі. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf.

[5] Галина Авдєєва, Ельжбета Живуцька-Козловська. Проблеми використання цифрових доказів у кримінальному судочинстві України та США (2023). URL: https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/download/564/633.

Отже необхідно використовувати досвід провідних європейських країн, із залученням профільних науково-дослідних установ та провідних фахівців в галузі права привести чинне кримінально-процесуальне законодавство до вимог ери цифрових технологій.

Учасники також обговорили роль спеціаліста в OSINT-розслідуваннях: від коректного вилучення та фіксації даних до пояснення суду технічних аспектів (метадані, хеш-значення, валідація файлів, встановлення ознак редагування тощо). У дискусіях підкреслювалося, що важливим є належне документування залучення спеціаліста до проведення огляду під час використання OSINT у кримінальному провадженні.

Особливу зацікавленість учасників викликав блок щодо невідкладного збереження даних передбаченого статтями 16–17 Будапештської конвенції про кіберзлочинність, який дозволяє зберегти електронні дані до отримання належного процесуального доступу. Також було обговорено роботу мережі контактних пунктів 24/7, підготовку запитів про невідкладне збереження даних (preservation requests) та використання механізмів міжнародної правової допомоги (MLA) для отримання електронних доказів.

Науково-практичні тренінги також проводились і в системі МВС. Так, в жовтні 2025 року працівники слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України пройшли навчання щодо опанування навичок застосування технології збору та використання інформації з публічно доступних джерел у процесі доказування воєнних злочинів[6] .

В рамках реалізації завдань та заходів, передбачених Імплементаційним планом з виконання Рамкової програми співробітництва між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, Управлінням моніторингу дотримання прав людини МВС організовано проведення двох дводенних офлайн тренінгів для слідчих та оперативних працівників на тему: «Використання OSINT у доказуванні командної відповідальності за міжнародні злочини: теорія і практика».

Застосування технології OSINT дозволяє не лише отримувати доказову інформацію в умовах обмеженого доступу, а й створює підґрунтя для її формування у справах про воєнні злочини та злочини проти людяності, що відповідає як національним, так і міжнародним стандартам розслідування.

Навчання організовані Управлінням моніторингу дотримання прав людини Міністерства внутрішніх справ України та Національною Поліцією України за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в межах проєкту ПРООН «Спільна програма для України з питань СНПК», яка фінансується Європейським союзом.

Під час війни арсенал традиційних криміналістичних засобів і форм збирання доказів вчинення воєнних злочинів в Україні доволі обмежений через небезпеку для всіх учасників слідчих (розшукових), негласних слідчих

[6] Використання OSINT у доказуванні командної відповідальності за міжнародні злочини: навчання НПУ. 08.10.2025.URL: https://npu.gov.ua/news/vykorystannia-osint-u-dokazuvanni-komandnoi-vidpovidalnosti-za-mizhnarodni-zlochyny-navchannia-npu

(розшукових) дій та неможливість безпосереднього доступу до місця події[7], тому виникає потреба у застосуванні технологій штучного інтелекту. Крім цього, про європейський вектор розвитку криміналістики та судової експертизи в Україні свідчить застосування європейських стандартів доказування під час кримінального провадження[8].

Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 було схвалено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки[9]. «Кожен елемент державної системи – органи правопорядку передусім – мають працювати так, щоб люди реально відчували безпеку й захищеність, щоб люди реально відчували справедливість, щоб гарантувалося на рівні інституцій, на рівні повсякденної роботи тих, по кому люди судять про державу. Довіра в державі, довіра до держави формуються з довіри до тих, хто діє від імені держави. Правоохоронці, система прокуратури – ключові в цьому. Звичайно, разом з усіма іншими, хто працює в державному апараті», – наголосив Президент Володимир Зеленський [10].

Документ було спільно розроблено міжвідомчою групою, до складу якої входили очільники Офісу Генпрокурора, МВС, Міністерства юстиції, СБУ, ДБР, Національної поліції, Державної прикордонної служби, БЕБ, Державної митної служби, а також представники Офісу Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародні експерти від Офісу Ради Європи в Україні, КМЄС, проекту ЄС «PRAVO-JUSTICE», відділу з правоохоронних питань Посольства США в Україні, Міжнародної організації права розвитку (IDLO). Основною метою розробників Плану було поставити у центр уваги сектору правопорядку, сектору безпеки і оборони людину, її життя, здоров'я, честь і гідність, права і охоронювані законом інтереси. Кожен українець має бути впевнений, що живе у безпеці, має свободу і може розраховувати на механізми справедливості.

План визначає шість стратегічних пріоритетів, які дозволять модернізувати сектор безпеки й привести у відповідність до стандартів, яких має досягти Україна на шляху до членства у ЄС, до яких належать:

1. Дієвість і ефективність органів правопорядку та прокуратури як невід'ємної складової сектору безпеки і оборони, в межах якого вони забезпечують національну безпеку України, у тому числі громадські безпеку й порядок, протидіють злочинності з урахуванням стратегічних цілей та відповідно до стандартів прав людини і основоположних свобод, у тому числі із забезпеченням гендерної рівності.

---

[7] Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. DOI: 10.32782/2524–0374/2022–4/88

[8] Шепітько В. Ю. Формування доктрини криміналістики та судової експертизи в Україні – шлях до єдиного європейського криміналістичного простору. *Право України.* 2022. № 2. С. 87.

[9] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки: Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733.

[10] Президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку (12.05.2023). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prezident-ukrayini-sxvaliv-kompleksnii-strategicnii-plan-reformuvannya-organiv-pravoporyadku.

2. Послідовна кримінальна політика, пріоритетом у якій є запобігання злочинності, невідворотність відповідальності, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення інтересів потерпілого.

3. Оперативність кримінального провадження з дотриманням міжнародних стандартів та принципу верховенства права.

4. Система управління, орієнтована на результат відповідно до встановлених пріоритетів.

5. Комплексна цифрова трансформація.

6. Відкритість, прозорість, підзвітність і незалежність.

Планом передбачено комплексну цифрову трансформацію, зокрема:

1. Здійснення консолідованої поетапної цифрової трансформації органів правопорядку та прокуратури на основі інструментів стратегічного менеджменту, які відповідають найкращим практикам ЄС.

2. Подальше впровадження в діяльність органів правопорядку та прокуратури інноваційних технологічних досягнень, що забезпечують гнучкість операційних процесів, ІТ-рішення, цифрову спроможність оперативно реагувати на події та зміни й здобувати результат, орієнтований на інтереси суспільства.

3. Поетапне впровадження електронної системи управління кримінальними провадженнями шляхом комплексної заміни та модернізації обладнання, забезпечення сумісності ІТ-систем, безперебійності роботи, доступу усіх учасників кримінального провадження та інтероперабельності.

4. Підвищення ефективності діяльності органів правопорядку та прокуратури через забезпечення більшої доступності й повноти інформації, розроблення і впровадження сервісів на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг.

5. Впровадження заходів безпеки і захисту персональних даних відповідно до стандартів ЄС.

6. Удосконалення та впровадження більш безпечних, гнучких, спроможних і доступних систем зв'язку між усіма органами правопорядку та іншими екстреними службами (включаючи цифрове радіо: голосовий зв'язок і широкосмугове передавання даних).

7. Запровадження в усіх органах правопорядку та прокуратури уніфікованої системи особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення із поступовим забезпеченням її сумісності з європейськими системами. Широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів правопорядку і прокуратури штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень.

8. Оновлення операційних процесів за допомогою ІТ-систем, придатних для обміну даними з інституціями ЄС відповідно до стандартів ЄС.

9. Надання органам правопорядку та прокуратури для забезпечення виконання покладених на них функцій права на безпосередній спільний доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і баз даних, держателем (адміністратором) яких є інші державні органи[11].

[11] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки: Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733.

2. Інтеграція OSINT-технологій в документування та розслідування воєнних злочинів

В сучасних реаліях воєнних та глобальних загроз усі практики у сфері міжнародного кримінального правосуддя повинні покращувати своє технічне розуміння новітніх технологій штучного інтелекту і повинні культивувати глибше сучасне розуміння застосування того, як соціальні мережі, геолокації, розмови мобільного зв'язку, комп'ютерна інформація та інші цифрові сліди й комунікації використовуються в зонах проведення воєнних дій[12]. Зважаючи на дії країни-агресора на території України та вчинення масових вбивств, гвалтувань, мародерства, сьогодні гостро постає проблема збирання доказів воєнних злочинів. Це потребує активізації та поширення застосування технологій штучного інтелекту при виявлені, документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду.

Розслідування і документування воєнних злочинів в Україні − найважливіший напрямок у роботі органів кримінальної юстиції . Вирішальне значення має професійне, якісне, повне, всебічне, допустиме, вчасне та належне документування всіх елементів воєнного злочину. Станом на 20 січня 2026 року Офісом Генеральної прокуратури в період повномасштабного вторгнення ворога зареєстровано понад 212 000 випадків воєнних злочинів агресії та воєнних злочинів проти України[13]. Задокументовані чисельні випадки руйнувань житлової інфраструктури, вбивств мирних жителів, мародерства та насильства. Зібрані докази згодом дозволять не лише довести, що ці злочини було вчинено, а й пов'язати їх із конкретними особами (злочинцями), висунути їм обґрунтовані обвинувачення та притягнути до відповідальності. Задокументовані та поширені особисті історії людей, що зазнали насильство, жорстоке та нелюдське поводження, приниження людської гідності привернуть увагу недотичної частини суспільства до нестерпного збройного конфлікту та дасть можливість створити нові рекомендації та механізми захисту прав людини.

Роль OSINT дуже велика у сфері документування грубих порушень прав людини та воєнних злочинів. Неурядові організації , такі як Bellingcat[14], Amnesty International та Human Rights Watch, стали піонерами у використанні відкритих даних для розслідування подій у зонах конфліктів, куди доступ для офіційних слідчих є обмеженим або неможливим. Ці організації, аналізуючи супутникові знімки, відео з соцмереж та дані з публічних реєстрів, спростовують офіційні версії подій та надають докази для міжнародних судів.

Ключовим моментом, що легітимізував OSINT як доказовий інструмент, стало рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (2022 р.). У цьому рішенні ЄСПЛ уперше визнав дані, отримані з відкритих джерел (зокрема, розслідування Bellingcat щодо збиття

[12] Авдєєва Г. К. Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності:* мат-ли наук.-практ. онлайн-семінару (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 6–10.

[13] Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф станом на 20.01.26. URL: https://www.gp.gov.ua/

[14] Bellingcat. URL: https://www.bellingcat.com/

рейсу MH17), повноцінними та надійними доказами. Суд сформулював три ключові критерії для оцінки таких доказів:

– авторитетність та досвід джерела (дослідницька група має володіти визнаною компетенцією у відповідні1 сфері);

– прозорість методології (чіткий опис того, як інформація була зібрана, перевірена та збережена);

– узгодженість з іншими доказами (співпадіння OSINT-даних з офіційними результатами слідства, свідченнями очевидців чи іншими матеріалами)[15].

Національні суди у своїх рішеннях вже неодноразово посилались на матеріали OSINT як засоби отримання інформації, необхідної для розслідування кримінальних правопорушень. Так, в Івано-Франківському міському суді OSINT був використаний для доведення вини у колабораційній діяльності (справа № 344/19008/24). Суд посилався на рапорт оперуповноваженого, де було вказано на аналіз інформації з відкритих джерел, зокрема соцмережі «Вконтакте», для встановлення факту співпраці особи з окупаційною владою. У вироку зауважено: «…під час здійснення контррозвідувальної діяльності отримано відомості щодо неправомірних дій громадянки України ОСОБА_7… діючи на шкоду суверенітетові… перейшла на бік ворога в умовах воєнного стану… відповідно до OSINT-аналізу матеріалів про фізичну особу N 4/1-2350 від 29.09.2022, була курсанткою (Вирок від 05.12.2024 № 344/19008/24 Івано-Франківський міський суд) Луганського державного університету внутрішніх справ, працювала на посаді поліцейського сектору реагування патрульної поліції у АДРЕСА_2»[16].

2. В Основ'янському районному суді м. Харкова термін OSINT був прямо використаний для позначення методу ідентифікації особи, яка передавала ворогу координати ЗСУ (справа № 643/6925/24). У вироку засвідчено: «…який зареєстрований на номер українського оператора мобільного зв'язку НОМЕР_3 та належить громадянинові України ОСОБА_5... особу якого встановлено за допомогою можливостей OSINT-аналітики»[17].

Аналіз цих судових рішень свідчить, що результати OSINT представлені в матеріалах кримінальних проваджень у формі довідок OSINT-аналізу, витягів із розвідки на основі відкритих джерел (OSINT), матеріалів OSINT-аналізу на фізичну особу, протоколів огляду комп'ютерних даних. Причому у більшості таких рішень посилаються не на документ як джерело даних OSINT, а на результати чи джерела, зібрані в результаті OSINT[18]. Така практика існує через

[15] Радейко Р. І. Інструментарії OSINT у юридичній методології: теоретичні основи та практичне застосування. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична*. 2024. Вип. 43. С. 400–410. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15648723

[16] Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 05 грудня 2024 року у справі № 344/19008/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123535737

[17] Вирок Основ'янського районного суду міста Харкова від 10 червня 2025 року у справі № 643/6925/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127999232.

[18] Кудінов С. С., Шехавцов Р. М. Правове регулювання використання osint та його результатів під час встановлення обставин кримінальних правопорушень. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична). 2025. № 3. С. 126–133. URL: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2025-3-14. http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/1013

відсутність визначення OSINT як інструменту одержання інформації про обставини події кримінального правопорушення в чинному законодавстві. Зазначене, на нашу думку, суперечить принципу правової визначеності у кримінальній процесуальній діяльності та діяльності уповноважених органів з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

В сучасних реаліях воєнних та глобальних загроз усі практики у сфері міжнародного кримінального правосуддя повинні покращувати своє технічне розуміння новітніх технологій штучного інтелекту і повинні культивувати глибше сучасне розуміння застосування того, як соціальні мережі, геолокації, розмови мобільного зв'язку, комп'ютерна інформація та інші цифрові сліди й комунікації використовуються в зонах проведення воєнних дій[19]. Зважаючи на воєнну агресію російськими військами на територію України та вчинення ними масових вбивств, гвалтувань, мародерства, сьогодні гостро постає проблема збирання доказів воєнних злочинів. Це потребує активізації та поширення застосування технологій штучного інтелекту при виявлені, документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду.

Застосування OSINT технологій в розслідуванні воєнних злочинів в Україні може бути корисним в багатьох аспектах. Основними напрямками, в яких ця технологія може бути використана, є такі:

– *аналіз супутникових знімків.* Штучний інтелект може допомогти аналізувати великі обсяги супутникових знімків для виявлення змін у ландшафті, зокрема будівель, доріг, об'єктів інфраструктури, які можуть бути пов'язані з воєнними злочинами, а також допомогти в ідентифікації місць, де можуть бути поховані тіла жертв воєнних злочинів[20];

– *аналіз відео-* та *фотоматеріалів.* Штучний інтелект може бути використано для аналізу великого обсягу відео- та фотоматеріалів, які були зняті на місцях вчинення воєнних злочинів, що, у свою чергу, може допомогти в ідентифікації підозрюваних та свідків, а також встановити, чи були зображені на них об'єкти, які можуть містити криміналістично-значущу інформацію для розслідування таких злочинів[21];

– *обробка аудіоматеріалів.* За записами телефонних розмов та під час обробки аудіоматеріалів щодо розслідування воєнних злочинів штучний інтелект може допомогти в ідентифікації голосів, які містяться на таких носіях, а також визначити місця, де були здійснені ці розмови;

---

[19] Авдєєва Г. К. Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності:* мат-ли наук.-практ. онлайн-семінару (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 6–10.

[20] Мамедов Г. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі? / New Voice. 08.06.2022. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-yakcifrova-kriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html

[21] Штучний інтелект Мінцифри викрив окупанта, який потрапив у госпіталь в Кривому Розі – новини України, – LIGA.net URL: https://tech.liga.net/ua/ukraine/novosti/iskusstvennyy-intellekt-mintsifry-razoblachil-okkupanta-popavshego-v-gospitalv-krivom-roge

– *аналіз соціальних мереж*[22]. Аналізуючи соціальні мережі, штучний інтелект може допомогти виявити зв'язки між підозрюваними, які можуть бути пов'язані з воєнними злочинами, та ідентифікувати осіб, які можуть бути свідками воєнних злочинів або мати інформацію про них[23];

– *аналіз даних з медичних закладів*. Штучний інтелект може допомогти в ідентифікації тіл жертв воєнних злочинів, встановленні причини смерті, ідентифікації військовополонених, військових злочинців та їх пошук за даними про хворобу та відомостями про їх ідентифікаційні ознаки, які допомагають встановленню конкеретної особи[24];

– *розпізнавання облич.* Штучний інтелект може бути використаний для розпізнавання облич на фото та відео з місць вчинення воєнних злочинів. Це може допомогти в ідентифікації підозрюваних, причетних до вчиненя таких злочинів, та встановленню свідків, які можуть повідомити важливу інформацію про розслідувану подію воєнного злочину;

– *аналіз текстової інформації.* Аналіз штучним інтелектом текстової інформації (наприклад, повідомлень у соціальних мережах та інших джерелах), пов'язаної з воєнними злочинами, сприятиме ідентифікації підозрюваних і свідків та з'ясуванню криміналістично значущої інформації про воєнні злочини, які розслідуються[25].

Сучасні підходи до розслідування воєнних злочинів дають змогу визначити джерела цифрової інформації, якими зумовлено напрями збирання й дослідження цифрових слідів для отримання інформації: із мобільних пристроїв, вилучених в учасників кримінального провадження телефонів; із персональних комп'ютерів фізичних і юридичних осіб; із серверів та інших накопичувачів інформації в організаціях та установах; із радіочастотних ідентифікаторів, *GPS*-трекерів, датчиків, стаціонарних і мобільних вимірювальних пристроїв із використанням систем геолокації, відеоспостереження та позиціонування; із мережевих сервісів, що забезпечують голосовий і відеозв'язок між комп'ютерами через інтернет (*ICQ, Skype, WhatsApp, Viber, Telegram* та ін.); із банківських систем на цифрових носіях (*HDD, SSD*, флешкартках тощо); від стільникових операторів зв'язку щодо деталізації абонентського зв'язку й визначення місця знаходження абонента за

[22] Дуфенюк О. М. Використання соціальних мереж у протидії злочинності – нові виклики і нові можливості. *Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у контексті реформи кримінальної юстиції*: матеріали науково-практичного семінару (22 травня 2020 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 56–61.

[23] Шевчук В. М. Використання інформації із соціальних інтернет-мереж при розслідувані кіберзлочинів: криміналістичні проблеми. *Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування*: матеріали панельної дискусії III Харків. міжнар. юридичного форуму (м. Харків, 26 вересня 2019 р.); Нац. юрид. університет ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2019. С.142–146.

[24] Під Ізюмом знайшли братську могилу українських військових та понад 460 нових поховань. URL:. https://hromadske.ua/posts/pid-izyumom-znajshli-bratsku-mogiluukrayinskih-vijskovih-ta-ponad-460-novih-mogil-foto

[25] Шевчук В.М. Перспективні напрями використання технологій штучного інтелекту в розслідуванні кримінальних правопорушень. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі*: монографія / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва, В. М. Шевчук та ін. ; за заг. ред. В. Ю. Шепітька ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2024. 208 с. С. 89.

допомогою геолокації; із записів камер відеоспостереження комерційних і державних структур; із вилучених в учасників кримінального провадження фотоапаратів і відеокамер.

У сучасних реаліях за цим же алгоритмом OSINT розвінчує міфи про так звану «спецоперацію» з «невмирущими» солдатами. Такі технології розпізнають обличчя трупів окупантів та знаходять їх в соцмережах, а автодозвони повідомляють родичів про їхню смерть. Міноборони України також розпочало використовувати технологію розпізнавання обличчя «Clearview AI», щоб розпізнавати російських нападників, боротися з дезінформацією, ідентифікувати загиблих та воєнних злочинців-окупантів[26]. У воєнних реаліях повномасштабної військової агресії РФ на території України інструменти цифрової криміналістики значно допомагають у виявленні, розкритті та розслідуванні воєнних злочинів.

Гео-OSINT – це підвид відкритої розвідки (OSINT), що спеціалізується на зборі, обробці, аналізі та інтерпретації геопросторових даних, отриманих з відкритих джерел інформації. У сучасній криміналістиці, безпеці, розвідувальній діяльності та журналістських розслідуваннях Гео-OSINT набуває стратегічного значення як інструмент для отримання доказів, верифікації інформації та побудови ситуаційної обізнаності. На відміну від класичного OSINT, який охоплює широкий спектр відкритої інформації (новини, форуми, соціальні мережі, офіційні бази даних тощо), Гео-OSINT фокусується на даних, що мають географічну прив'язку.

До таких джерел належать:

– супутникові знімки (наприклад, з сервісів Sentinel, Landsat, Maxar);

– цифрові карти (Google Maps, OpenStreetMap, Bing Maps);

– геотеги в зображеннях і відео (EXIF-дані);

– дані про маршрути (GPS-треки, AIS-сигнали, ADS-B для авіації);

– соціальні медіа з геолокацією (Twitter, Instagram, TikTok);

– краудсорсингові платформи (Mapillary, Wikimapia);

– відкриті бази даних геоінформаційних систем (ГІС)[27].

Гео-OSINT полягає у виявленні просторових зв'язків між об'єктами, подіями та діями на основі їхнього місцезнаходження, часу фіксації та контексту. Наприклад, поєднання супутникового знімка з геотегованим відео з соціальних мереж дозволяє підтвердити факт події або відстежити переміщення техніки, людей, озброєння. З наукової точки зору, Гео-OSINT поєднує елементи геоінформатики, криміналістики, цифрової форензіки, інформаційної аналітики та права.

Завдяки Гео-OSINT у роботі детектива можливе:

– відстеження маршрутів підозрюваних та транспортних засобів;

– ідентифікація місць скоєння правопорушень;

[26] Мамедов Г. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі ? / New Voice. 08.06.2022. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-yakcifrova-kriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html

[27] Батанов Є. А. Сучасні можливості технології «OSINT» у кримінальному аналізі в умовах воєнного стану : дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2023. С. 7.

– встановлення зв’язків між локаціями, подіями та об’єктами;

– відтворення хронології подій за геолокаційними даними;

– моніторинг змін на місцевості з використанням супутникових знімків у різні проміжки часу[28].

У криміналістиці Гео-OSINT може бути використаний для:

– верифікації свідчень (наприклад, підтвердження присутності особи в певному місці);

– відстеження злочинних угруповань шляхом вивчення цифрових слідів у публічному просторі;

– створення кримінальних карт для аналізу «гарячих точок» злочинності;

– моделювання сценаріїв правопорушень у просторі та часі[29].

Застосовування Гео-OSINT використовує в комплексі такі інструменти:

– сервіси супутникової візуалізації (Sentinel Hub, Google Earth Pro, Zoom Earth);

– геоаналітичні платформи (ArcGIS, QGIS, MapInfo);

– інструменти виявлення координат зображень (ExifTool, FotoForensics);

– системи моніторингу соцмереж з фільтрацією за геотегами (GeoSocial Footprint, Hootsuite, Maltego)[30].

Гео-OSINT став популярним в роботі військових аналітиків, слідчих і детективів, Державної прикордонної служби, і зокрема під час розслідування воєнних злочинів. Так, геолокаційний аналіз фотографій у соціальних мережах дозволив міжнародним розслідувачам з Bellingcat підтвердити переміщення військової техніки під час збройних конфліктів.

3. OSINT і права людини: забезпечення верховенства права та підвищення ефективності захисту

Правильна робота з доказовою базою, зокрема, виявлення, збирання, документування, розслідування воєнних кримінальних правопорушень, обов’язково має здійснюватися із врахуванням міжнародного досвіду та європейських стандартів доказування[31]. При цьому, однією із проблем використання технологій

---

[28] Кисельов А. О. Тактика спілкування поліцейського з особами. The Top Actual Researches in Modern Science: Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Ajman, July 28- 29, 2016, UAE). International Scientific and Practical Conference «World Science». 2016. № 8 (12). P. 23.

[29] Горелік Д. С., Кисельов А. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро: Дніпроп.держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141.

[30] Москаленко Я. , Кривошея Д. , Дейкун О, Кисельов А. Гео-OSINT в кримінальному аналізі. Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», (May 30, 2025; Glasgow, Scotland, UK). С. 89.

[31] Шевчук В. М. Цифрові технології та європейський вектор розвитку криміналістики під час війни. *Використання цифрових технологій у криміналістиці та судовій експертизі :* матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 11 груд. 2023 р.: електрон. наук. вид. / [редкол.: В. Ю. Шепітько, Г. К . Авдєєва] ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. С ташиса НАПрН України. Харків: Право, 2024. С. 133–136.

OSINT під час досудового розслідування може бути порушення прав людини (щодо захисту конфіденційності особистих даних, втручання у приватне життя). Тому важливо не перебільшувати потенціал і переваги цих технологій, необхідно звернути увагу на можливі недоліки. Вбачаємо, що застосовувати OSINT у правоохоронній діяльності і судочинстві допустимо тільки за умови неухильного дотримання основних прав людини, принципів верховенства права і поваги до її честі й гідності, рівності перед законом і судом, змагальності сторін, прозорості, пропорційності, справедливості та неупередженості тощо.

Використання відкритих джерел інформації у розслідуванні воєнних злочинів супроводжується складним комплексом етичних, юридичних та процесуальних викликів, які вимагають особливо зваженого підходу. На відміну від традиційних слідчих методів, OSINT спирається на дані, що були створені, поширені або зібрані поза процесуальним контролем держави, нерідко приватними особами, журналістами, волонтерами або навіть органами, що переслідують пропагандистські цілі. Це підвищує доказовий потенціал, але одночасно створює ризики порушення прав людини, втручання у приватність, викриття свідків, поширення травматичного контенту та появи неперевірених, неповних або маніпулятивних матеріалів. Саме тому Протокол Берклі наголошує на необхідності дотримання професійних, методологічних і етичних принципів під час роботи з відкритими джерелами, особливо у контексті міжнародних злочинів.

Єдиним ключовим постулатом для допустимості даних із відкритих джерел у доказуванні визначено забезпечення захисту прав обвинуваченого та справедливого судового розгляду (п. 55 Протоколу Берклі) [32]. Протокол Берклі (The Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations) – це практичний посібник з ефективного використання цифрової інформації з відкритим вихідним кодом при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права, розроблений школою права Університету Каліфорнії в Берклі разом з представниками ООН. Протокол Берклі був розроблений за допомогою внесків осіб з різними професійними перспективами, юридичним та культурним походженням, статтю та національністю, та для його розробки було проведено понад 150 консультацій з експертами та отримано внесок від ключових зацікавлених сторін, включаючи слідчих ООН з прав людини. Спираючись на цей підхід до співпраці, Протокол Берклі включає міжнародні стандарти для проведення онлайн-досліджень щодо ймовірних порушень міжнародного права в області прав людини, міжнародного гуманітарного та кримінального права. Він також містить вказівки щодо методологій та процедур збору, аналізу та збереження цифрової інформації у професійному, юридичному та етичному порядку.

У цьому контексті для формування нормативно-правового забезпечення використання інструментів OSINT у кримінальному провадженні основоположне значення мають приписи ч. 2 ст. 6 та ст. 8 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Одним із ключових етичних вимірів є

[32] Протокол Берклі. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf.

питання *приватності* та *пропорційності*. OSINT-дослідник мимоволі має справу з даними, які можуть містити персональну інформацію: обличчя, голоси, локації, побутові деталі, поведінку людей, їхні соціальні зв'язки. Використання таких матеріалів повинно бути необхідним для досягнення конкретної процесуальної мети, а втручання − пропорційним. Якщо ідентифікація особи не є критично важливою для доведення події, доречно обмежитися груповою або рольовою атрибуцією; якщо контент містить дані, що можуть поставити людину під загрозу, необхідно вдаватися до деперсоналізації, розмиття деталей або часткового затемнення зображення. Ці підходи прямо відображені у положеннях Протоколу Берклі де підкреслюється, що захист цифрової, фізичної та психологічної безпеки всіх залучених осіб має превалювати над дослідницькими інтересами.

Не менш вагомим є аспект *вразливості жертв та свідків*. Матеріали, які з'являються у відкритому доступі, часто містять сцени насильства, наслідки атак, загиблих або поранених. Такий контент здатний спричинити ре-травматизацію не лише для родичів постраждалих, але й для самих аналітиків, які працюють з великою кількістю зображень. Тому протокол передбачає застосування етичних фільтрів: обмеження кола осіб, які мають доступ до графічних матеріалів, створення умов психологічної підтримки, маркування контенту та використання процедур, що мінімізують шкоду. Зокрема, наголошується на тому, що дослідник повинен відмовитися від копіювання та зберігання зайвих файлів, що не мають доказової цінності, щоб зменшити ризики витоку та неправомірного доступу.

Юридичні аспекти використання OSINT зумовлені необхідністю забезпечити *автентичність, цілісність і допустимість цифрових матеріалів*. Згідно з міжнародними стандартами та вимогами кримінального процесу, докази мають мати встановлене походження, бути зібраними належним суб'єктом або у спосіб, що не суперечить закону, а також зберігати незмінний стан від моменту виявлення до моменту подання у суд. У цьому контексті особливого значення набуває документування ланцюга збереження (chain of custody): фіксація часу отримання матеріалу, джерела, технічних параметрів, версій програмного забезпечення та будь-яких перетворень, яких зазнав файл. Протокол Берклі пропонує структуру таких процедур і підкреслює, що прозорість технічного процесу − одна з умов судової прийнятності цифрових доказів.

Питання *авторського контексту та намірів* також має юридичне значення. Матеріали з соціальних мереж можуть бути створені цивільними свідками, військовими, журналістами чи ворожими інформаційними структурами. Важливо оцінити, чи мав автор доступ до місця події, чи не порушені права третіх осіб, чи не є контент частиною пропагандистської операції. Водночас сам факт того, що матеріал був оприлюднений приватною особою, не усуває можливості його використання в процесі − за умови, що він належним чином верифікований, а його обробка відповідає міжнародним стандартам. Однак суди часто оцінюють не лише зміст, а й спосіб отримання доказів − отже, процесуальна дисципліна стає не менш важливою, ніж сам зміст матеріалу.

Окремий юридичний виклик становить проблема *маніпуляцій та дезінформації*. Цифровий простір насичений фейками, відредагованими відео,

підробленими метаданими та контентом, вирваним з контексту. Саме тому тріангуляція незалежних джерел, аналіз історії появи контенту, реверсивний пошук зображень, встановлення ранніх копій та робота з первинними файлами є обов'язковими складовими OSINT-розслідування. Протокол Берклі визначає ці процедури як базові методологічні стандарти, що забезпечують відтворюваність і незалежну перевірку надійності матеріалів.

Етичні дилеми виникають також у сфері публічної комунікації результатів. OSINT-розслідування часто проводяться в режимі, коли проміжні результати активно поширюються у медіа або соціальних мережах. Проте передчасне розкриття матеріалів може перешкодити офіційному розслідуванню, створити ризики для свідків або поставити під загрозу майбутні процесуальні дії. Тому дослідник зобов'язаний зважувати інтерес громади до доступу до інформації з інтересом правосуддя, а також дотримуватися принципу мінімальної достатності − публікувати лише те, що не зашкодить провадженню або особам, залученим до події. Ці вимоги перегукуються з етичними принципами безпечного використання цифрових джерел, які містяться у Протоколі Берклі.

Правова оцінка OSINT-матеріалів відбувається у контексті міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. Зокрема, для кваліфікації певної події як воєнного злочину необхідно не лише встановити факт нападу або руйнувань, але й підтвердити статус об'єкта (цивільний чи військовий), пропорційність застосованої сили, наявність умислу або грубої недбалості, а також зв'язок між дією і наслідками. У цьому сенсі цифрові докази можуть бути необхідними, але недостатніми − вони потребують узгодження з іншими видами доказів: показаннями свідків, результатами експертиз, огляду місця події та матеріалами офіційних джерел. Проте належно зібрані та верифіковані OSINT-матеріали здатні надати унікальні можливості для відтворення події, особливо якщо безпосередній доступ до місця злочину обмежений або небезпечний.

У підсумку підкреслимо, що юридичні та етичні аспекти використання OSINT не обмежуються технічною якістю файлів. Вони охоплюють питання приватності, безпеки, достовірності, правового статусу матеріалу, збалансованості втручання, відповідальності за наслідки публікації та методологічної прозорості. Саме дотримання цих принципів, сформульованих у *Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations*, дозволяє перетворити цифрові відкриті джерела на повноцінну доказову базу у розслідуванні воєнних злочинів і забезпечити сумісність результатів із міжнародними стандартами правосуддя.

ВИСНОВКИ

Системне впровадження OSINT у розслідування воєнних злочинів засвідчило здатність відкритих цифрових джерел забезпечувати швидке виявлення подій, побудову просторово-часової канви та формування переконливих аналітичних висновків, сумісних із процесуальними стандартами. Ретельно організовані процедури збору, збереження та верифікації матеріалів − від фіксації URL і часу доступу до обчислення хеш-значень і документування кожного перетворення файлу − перетворюють

«сирий» контент на доказовий ресурс, придатний до судового контролю. Ключовим каталізатором якості виступають уніфіковані професійні, методологічні та етичні принципи, що вимагають відтворюваності кроків, прозорості логіки та чіткого розмежування спостережуваних фактів і аналітичних інтерпретацій із позначенням рівнів упевненості.

Практика підтвердила, що саме комбінація різних OSINT-модальностей дає найвищу доказову віддачу: зображувальні матеріали, супутникові знімки, геопросторові шари та контент соціальних мереж взаємно підсилюють один одного, дозволяючи звузити «вікна часу», підвищити точність геолокації, ідентифікувати типи озброєння, підрозділи і навіть окремі одиниці техніки за унікальними ознаками. При цьому методична дисципліна − тріангуляція джерел, робота з первинними копіями, опис інструментів і версій ПЗ, ведення «доріжки аудиту» − є безальтернативною умовою допустимості та достовірності цифрових доказів.

Разом із тим OSINT ставить перед правозастосуванням вимоги до етичної обачності: захист приватності, мінімізація шкоди для жертв і свідків, уважна робота з травматичним контентом, відповідальна публічна комунікація проміжних результатів. З огляду на чутливість цифрових даних саме баланс між доказовою цінністю і безпекою людей має визначати межі опрацювання та розкриття інформації. В юридичній площині вирішальними залишаються належний суб'єкт і спосіб збирання, неперервність ланцюга збереження, можливість незалежної реплікації методики перевірки та узгодженість з національними нормами і міжнародними стандартами.

З позиції стратегічного розвитку кримінальної юстиції пріоритетами є інституціоналізація єдиних національних протоколів роботи з цифровими відкритими джерелами, розбудова міжвідомчої OSINT -екосистеми, підготовка слідчих, прокурорів та суддів до роботи з цифровими доказами, а також інтеграція сумісних із міжнародною практикою інструментів і процедур. У такій конфігурації OSINT перестає бути «допоміжним» інструментом і стає повноцінною опорою доказування, здатною істотно підвищити ефективність розслідування воєнних злочинів у воєнний і повоєнний періоди та зміцнити довіру суспільства до правосуддя.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню можливостей використання OSINT технологій у діяльності органів кримінальної юстиції з розслідування воєнних злочинів у сучасних умовах збройних конфліктів в діяльності органів кримінальної юстиції. Акцент зроблено на інноваційних можливостях відкритих цифрових джерел і методиках їх практичного використання у процесуальному доведенні фактів порушення міжнародного гуманітарного права. Розкрито теоретико-правові засади застосування OSINT та наведено алгоритми роботи зі зображувальними матеріалами, супутниковими знімками, геопросторовими даними, соціальними мережами й іншими публічними цифровими ресурсами. Значну увагу приділено питанням автентичності та цілісності цифрових доказів, документуванню ланцюга збереження, використанню професійних підходів до геолокації та хронологізації подій, а

також методикам ідентифікації причетних осіб та військової техніки. Окремо висвітлено етичні та юридичні аспекти роботи з відкритими даними, включно із захистом приватності, мінімізацією ризиків ретравматизації, протидією маніпуляціям та забезпеченням відповідності міжнародним стандартам, зокрема Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. Насамперед, такі технології поширяють можливості своєчасного повідомлення про правопорушення, розшуку і ідентифікації злочинців. На основі аналізу світових тенденцій цифрової трансформації діяльності органів кримінальної юстиції запропоновано системний підхід до впровадження використання OSINT технологій за даним напрямом. В роботі приділяється увага питанню узгодженості процесу тенденціям Євроінтеграції. Автор дійшов висновку, що що системна імплементація OSINT у розслідування воєнних злочинів сприяє підвищенню ефективності кримінальної юстиції, розширює доказові можливості та забезпечує більш повне документування обставин кримінальних правопорушень у воєнний і повоєнний періоди.

Ключові слова OSINT; технологізація; інновації; воєнні злочини; кримінальна юстиція; цифрові докази; відкриті джерела інформації; супутникові знімки; геолокація; хронологізація; верифікація; ланцюг збереження; Berkeley Protocol; пропаганда; процесуальне доказування.

Література

1. OSINT-розвідка у роботі журналістів. URL: https://youcontrol.com.ua/articles/osint-in-journalists-work/.

2. Трансформація завдань криміналістики в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів : зб. матеріалів наук.-практ. конф. присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф. В.О. Коновалової,м. Харків, 28 берез. 2024 р. / [редкол.: А. П. Гетьман, В. М. Шевчук, Є. Є. Демидова] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 148 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/09/Трансформація-завдань-криміналістики-28.06.2024.pdf

3. Методологічні засади криміналістики: традиції та новації : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч.пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого,Каф. криміналістики; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В.Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2025. 276 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2025/04/Kryminalistychni_chytannia_Konovalova_28.03.2025.pdf.

4. Роль OSINT-досліджень у підвищенні рівня національної безпеки України : матеріали круглого столу (м. Львів, 7 травня 2025 р.) / укладач І. О. Ревак. Львів : ЛьвДУВС, 2025. 249 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8875/1/07_05_2025.pdf.

5. OSINT та електронні докази: юридичні вимоги та практика застосування у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів в Україні. 14.01.2026. URL:

https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/osint-and-electronic-evidence-legal-requirements-and-practical-application-in-criminal-proceedings-on-war-crimes-in-ukraine.

6. Протокол Берклі. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf.

7. Галина Авдєєва, Ельжбета Живуцька-Козловська. Проблеми використання цифрових доказів у кримінальному судочинстві України та США (2023). URL: https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/download/564/633.

8. Використання OSINT у доказуванні командної відповідальності за міжнародні злочини: навчання НПУ. 08.10.2025. URL: https://npu.gov.ua/news/vykorystannia-osint-u-dokazuvanni-komandnoi-vidpovidalnosti-za-mizhnarodni-zlochyny-navchannia-npu.

9. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. DOI: 10.32782/2524–0374/2022–4/88.

10. Шепітько В. Ю. Формування доктрини криміналістики та судової експертизи в Україні – шлях до єдиного європейського криміналістичного простору. *Право України.* 2022. № 2. С. 87-90.

11. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Указ президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733.

12. Президент України схвалив Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку (12.05.2023). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prezident-ukrayini-sxvaliv-kompleksnii-strategicnii-plan-reformuvannya-organiv-pravoporyadku.

13. Авдєєва Г. К. Проблеми використання систем штучного інтелекту в роботі органів кримінальної юстиції. *Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності:* мат-ли наук.-практ. онлайн-семінару (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 6–10.

14. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф станом на 22.12.23. URL: https://www.gp.gov.ua.

15. Bellingcat. URL: https://www.bellingcat.com/

16. Радейко Р. І. Інструментарії OSINT у юридичній методології: теоретичні основи та практичне застосування. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична*. 2024. Вип. 43. С. 400–410. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15648723.

17. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 05 грудня 2024 року у справі № 344/19008/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123535737.

18. Вирок Основ'янського районного суду міста Харкова від 10 червня 2025 року у справі № 643/6925/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127999232.

19. Кудінов С. С., Шехавцов Р. М. Правове регулювання використання osint та його результатів під час встановлення обставин кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2025. № 3. С. 126–133. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2025-3-14

20. Мамедов Г. Цифрова криміналістика. Як це допомогло зібрати докази злочинів у Бучі? / New Voice. 08.06.2022. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-v-ukrajini-yakcifrova-kriminalistika-vikrivaye-zlochini-rf-v-ukrajini-novini-ukrajini-50248411.html

21. Штучний інтелект Мінцифри викрив окупанта, який потрапив у госпіталь в Кривому Розі – новини України, – LIGA.net URL: https://tech.liga.net/ua/ukraine/ novosti/iskusstvennyy-intellekt-mintsifry-razoblachil-okkupanta-popavshego-v-gospitalv-krivom-roge.

22. Дуфенюк О. М. Використання соціальних мереж у протидії злочинності – нові виклики і нові можливості. *Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у контексті реформи кримінальної юстиції*: матеріали науково-практичного семінару (22 травня 2020 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 56–61.

23. Шевчук В. М. Використання інформації із соціальних інтернет-мереж при розслідувані кіберзлочинів: криміналістичні проблеми. *Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування*: матеріали панельної дискусії III Харків. міжнар. юридичного форуму (м. Харків, 26 вересня 2019 р.); Нац. юрид. університет ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2019. С.142–146.

24. Шевчук В. М. Криміналістичне забезпечення розслідування воєнних злочинів: цифровізація, інновації, перспективи. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 795-823. URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/322/8791/18392-1.

25. Під Ізюмом знайшли братську могилу українських військових та понад 460 нових поховань. URL:. https://hromadske.ua/posts/pid-izyumom-znajshli-bratsku-mogiluukrayinskih-vijskovih-ta-ponad-460-novih-mogil-foto.

26. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці та судовій експертизі*: монографія / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва, В. М. Шевчук та ін. ; за заг. ред. В. Ю. Шепітька ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2024. 208 с. С. 89.

27. Батанов Є. А. Сучасні можливості технології «OSINT» у кримінальному аналізі в умовах воєнного стану: дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2023. 205 с.

28. Кисельов А. О. Тактика спілкування поліцейського з особами. The Top Actual Researches in Modern Science: Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Ajman, July 28- 29, 2016, UAE). International Scientific and Practical Conference «World Science». 2016. № 8 (12). P. 25–28.

29. Горелік Д. С., Кисельов А. О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро: Дніпроп.держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141.

30. Москаленко Я. , Кривошея Д. , Дейкун О, Кисельов А. Гео-OSINT в кримінальному аналізі. Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», (May 30, 2025; Glasgow, Scotland, UK). С. 85–91.

31. Шевчук В. М. Цифрові технології та європейський вектор розвитку криміналістики під час війни. *Використання цифрових технологій у криміналістиці та судовій експертизі:* матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 11 груд. 2023 р.: електрон. наук. вид. / [редкол.: В. Ю. Шепітько, Г. К . Авдєєва]; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. С ташиса НАПрН України. Харків: Право, 2024. С.133–136.

22. Shevchuk, V., Morozova, T., Chornyi, H., Nehrebetskyi, V., and Slobodeniuk, I. Artificial Intelligence in Criminal Proceedings: Criminalistics, Criminal Procedure and Psychology Issues / V. Shevchuk та ін. *International Annals of Criminology*. 2025. С. 1–19. URL: https://doi.org/10.1017/cri.2025.10090.

23. Shevchuk, V., Dunaev, O., Tyshchenko, O., Biletska, G., and Nehrebetskyi, V. Innovative Methods in the Identification of Deceased Persons during Armed Conflicts and Disasters: Criminalistic and Forensic Medical Issues / V. Shevchuk et al. *International Annals of Criminology*. 2025. С. 1–20. URL: https://doi.org/10.1017/cri.2025.10094.

Information about the author:
Nehrebetskyi Vladyslav Valerevych,
Ph. D. in Law,
Associate Professor at the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine,
Researcher at Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine
49, Pushkinska str., Kharkiv, 61002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-11

ДЕ ЗАКІНЧУЮТЬСЯ ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СУБ'ЄКТА ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ? ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ АДВОКАТА У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ПЕНСІЮ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИХ ОРГАНІВ.

Остафійчук Л. А.

ВСТУП

Дискреція суб'єкта владних повноважень ввійшла до українського законодавства як неодмінний атрибут адміністративної процедури. Цілком очікувано, що з розвитком та удосконаленням законодавства має відбуватися поступове звуження меж дискреції адміністративних органів за рахунок вичерпного правового регулювання питань підзаконними нормативними актами. Проте, з часу набрання Законом України «Про адміністративну процедуру» законної сили (15.12.2023 р.), дискреційні повноваження суб'єктів владних повноважень подекуди перетворилися на інструмент формування безпідставних та незаконних відмовних рішень, навіть у тих випадках, коли закон у повному обсязі регулює обставини, що виникли, і не визначає права суб'єкта владних повноважень вибирати між двома й більше рішеннями. Предметом цього дослідження вибрано рішення територіальних органів Пенсійного фонду України та рішення у судових справах щодо захисту права на пенсію державного службовця працівників митних органів.

Вивчення практики розгляду справ щодо захисту права на пенсію державного службовця працівників митних органів допоможе знайти відповіді на такі питання: як суб'єкти владних повноважень повинні використовувати наявну у них свободу в прийнятті рішень з метою недопущення зловживання нею; як визначити чи є право на здійснення суб'єктом владних повноважень в особі органів Пенсійного фонду України дискреційних повноважень у цій категорії справ; як свобода дискреційних повноважень перетворюється у свавілля; як адвокату правильно обрати спосіб захисту права працівника митного органу на пенсію державного службовця в судовому порядку? Що є першопричинами таких рішень: інтелектуальна складова розсуду суб'єктів правозастосування під час здійснення ними своїх повноважень чи просте виконання вказівок вищого керівного органу з метою економії коштів Пенсійного фонду України?

Метою теми дослідження обрано надання практичних рекомендацій адвокатам, практикуючим юристам, працівникам митних органів, пенсіонерам митних органів щодо захисту права працівників митних органів на пенсію державного службовця.

1. Причини відмови територіальних органів Пенсійного фонду України у зарахуванні до стажу державної служби періодів роботи у митних органах

Правові основи, проблеми та перспективи соціального забезпечення посадових осіб митних органів досліджувалися О.В. Черкуновим, який визначив, що питання пенсійного забезпечення працівників митних органів України є проблемним. Зокрема, «пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів регулюється статтею 588 Митного кодексу України, відповідно до якої пенсія надається в порядку та на умовах, визначених Законом України «Про державну службу». Проте на практиці існує відмінність, оскільки при виході на пенсію посадовим особам митних органів встановлюється пенсія за віком на загальних підставах. Це обумовлено тим, що посадові особи митних органів проходять державну службу в спеціальних званнях, і, згідно з позицією Пенсійного фонду України, важливою умовою для пенсійного забезпечення є наявність рангу державного службовця, який не присвоюється посадовим особам митних органів»[1]. В іншій праці О.В. Черкунов продовжив аналізувати правове регулювання пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України, виявлення основних проблем і правових колізій у цій сфері, а також обґрунтування необхідності повернення спеціального пенсійного забезпечення для цієї категорії державних службовців. Автором обґрунтовано зауважено на «створенні перешкод для посадових осіб митних органів у призначенні пенсії за віком на підставі Закону України «Про державну службу» № 3723-XI (далі – Закон № 3723-XI), який діяв до 01.05.2016 року. Це зумовлено розбіжностями у правовому регулюванні пенсійного забезпечення, що виникають внаслідок суперечливого тлумачення положень Митного кодексу України та Закону України «Про державну службу», а також неоднозначної правозастосовної практики з боку Пенсійного фонду України»[2]. В цій праці автором розглянуто судовий кейс із досліджуваного питання та викладено позицію адміністративного суду з питання присвоєння позивачу спеціальних звань та рангу інспектора митної служби, а не рангу державного службовця. Так, суд зазначив, що Кабінетом Міністрів України затверджено Положення про спеціальні звання, порядок їх присвоєння, співвідношення з рангами державних службовців та розмір надбавок за спеціальне звання. Тому, посадові особи митних органів, яким присвоєно спеціальні звання, мають статус державних службовців зі спеціальним правовим режимом, а період проходження служби в митних органах має бути врахований до стажу державної служби, що

[1] Черкунов О.В. Правові основи соціального забезпечення посадових осіб митних органів: проблеми та перспективи. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»,* 2025. № 1. С. 247-551. С. 550. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.91

[2] Черкунов О.В. Правові засади пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України: проблеми та огляд судової практики. *Правова позиція*, 2025. № 1 (46). С. 46-51. С. 48. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-1.8

забезпечує право на пенсію за віком відповідно до Закону України «Про державну службу»[3].

Водночас, О.В. Черкунов зауважив, що після 2016 року пенсії державних службовців для митників були скасовані, що суттєво погіршило соціальне становище колишніх митників і викликало значні правові колізії. На думку автора, скасування цієї гарантії створило ситуацію правової невизначеності та нерівності умов, адже чимало посадових осіб вступали на службу в митні органи, розраховуючи на ті соціальні гарантії, які передбачалися законодавством на момент їхнього призначення[4].

Правовий аналіз трудових та соціальних гарантій працівників митниці в українському законодавстві також здійснено у праці І. Г. Козуб, Д. А Біленець та І. Б. Факас, де розглянуто питання пенсійного забезпечення митників до та після реформи законодавства про державну службу 2016 року. Авторки зауважують, що Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» є базовим нормативним актом у цій сфері, який регламентує порядок обчислення трудового стажу, призначення пенсій за віком, у разі втрати годувальника, а також пенсій по інвалідності.

Так, «працівники митниці, які не мають статусу державного службовця (зокрема, технічний персонал, контрактні співробітники тощо), підпадають під дію загального пенсійного законодавства.

Водночас посадові особи митниці, які займали посади державної служби до 1 травня 2016 року, мають право на призначення пенсії на умовах, визначених Законом України «Про державну службу», чинним на момент набуття права. Відповідно до пункту 10 розділу XI цього закону, особам, які до 01.05.2016 р. набули необхідний стаж державної служби (не менше 10 років), гарантується право на пенсію державного службовця у порядку, визначеному попереднім Законом від 1993 року. Таким чином, у системі діє подвійний підхід: для «старих» держслужбовців – спецпенсії, для «нових» – загальна солідарна система»[5], висновують І. Г. Козуб, Д. А Біленець та І. Б. Факас.

З урахуванням положень статті 588 Митного кодексу України, стаж роботи митників зараховується до державної служби незалежно від минулих реорганізацій митних органів, що гарантує збереження їхніх пенсійних прав. Водночас, авторки відмічають тенденцію до уніфікації пенсійного забезпечення працівників митних органів, та звертають увагу на наявність проблем у законодавстві через його фрагментарність і складність практичного застосування.

Доцільно зауважити, що 20.01.2025 р. Велика палата Конституційного Суду України розглянула справу за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо конституційності статті 90, підпункту 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону

[3] Черкунов О.В. Правові засади пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України: проблеми та огляд судової практики. *Правова позиція*, 2025. № 1 (46). С. 46-51. С. 48. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-1.8

[4] Там само. С. 49.

[5] Козуб І.Г., Біленець Д.А., Факас І.Б. Трудові та соціальні гарантії працівників митниці: правовий аналіз українського законодавства. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»,* 2025. № 3. Ч. 1. С. 502-508. С. 506. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.76

України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII (далі – Закон №889–VIII), частини сьомої статті 21 Закону № 2493–III. Конституційний Суд визнав таким, що не відповідає Конституції України, підпункт 1 пункту 2 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 889–VIII у тім, що у ньому не встановлено перехідних умов пенсійного забезпечення чи компенсаційних механізмів для осіб, які у період з 15 березня 2000 року до дня набрання чинності Законом № 889 (30 квітня 2016 року) обіймали посади державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, однак станом на 1 травня 2016 року не мали потрібного стажу для призначення пенсії на підставі статті 37 Закону № 3723[6]. Ці питання мають бути унормованими на законодавчому рівні із урахуванням приписів Конституції України. Отже, перший крок врегулювання проблеми подвійного підходу для «старих» та «нових» державних службовців вже зроблений.

Вказані праці свідчать про науковий інтерес до цієї теми, однак не розкривають всіх аспектів захисту права на пенсію державного службовця працівників митних органів та проблематики доказування у судових справах цієї категорії.

Найперше, наведемо причини відмов органів Пенсійного фонду України у зарахуванні періоду роботи працівників митних органів до стажу державного службовця, які зафіксовані у судових рішеннях адміністративних судів:

– рішенням ГУ ПФУ в Івано-Франківській області від 24.08.2023 № 241670019483 відмовлено з підстави, що позивач на день набрання чинності Законом № 889-VIII не перебував на посадах, що відносяться до посад державної служби, та не мав 20 років стажу державного службовця. Мотиви такого рішення: посади в митних органах не є посадами державної служби, оскільки в силу статті 3 Закону № 889-VIII його дія не поширюється на осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законом. А в період роботи у митних органах позивачу присвоювалися спеціальні звання. Запис про прийняття присяги державного службовця 07.07.1995 у трудовій книжці є, проте відомості про присвоєння рангу державного службовця після прийняття присяги відсутні[7].

– рішеннями ГУ ПФУ у Вінницькій області від 25.08.2023 № 241670013015[8] та від 29.01.2025 № 241670000515[9], а також рішенням ГУ ПФУ в Донецькій

[6] Суд ухвалив Рішення у справі щодо умов пенсійного забезпечення державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1217476273808153&set=a.307802484775541&__cft__[0]=AZYxHzJ5q6fWGVzx0wHXClSKRlZ9TxJ9HUEFe65fSY7Q32QAUKrHPDUt7NkKUXCPeeLCr7Ql2TWYEVrLK7AOVRNe_K8Mhp8ZajtZj_pPnev3N6evaUbDdZELKNXMYt-s1hMMtch4ldPhZSQ1h1HShpH1YQTBx4PLLe8dv0iEqFPM_07d40UsYaTn1ghMOTfqDFo&__tn__=EH-R

[7] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 29.01.2024 р. по справі № 600/6609/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/116646958

[8] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 05.02.2024 р. по справі № 600/6284/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/116771233

[9] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 9.08.2025 р. по справі № 600/1185/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/129618488

області від 27.01.2025 № 241670015763[10] відмовлено позивачам в переведенні на пенсію державного службовця з мотивів, що посади посадових осіб митних органів не належать до посад, віднесених до відповідних категорій посад державних службовців, оскільки посадовим особам митних органів присвоюються спеціальні звання, а не ранги державних службовців. У разі присвоєння спеціального звання, надбавка за ранг державного службовця не виплачується, а тому, як вважають відповідачі у цих справах, займані позивачем посади не належить до посад, віднесених до відповідних категорій посад державних службовців, визначених статтею 25 Закону № 3723-XII;

– рішенням ГУ ПФУ в Хмельницькій області від 24.08.2023 № 241670005363[11] та рішенням ГУ ПФУ в Запорізькій області від 21.01.2025 № 977050150920[12] відмовили з підстав присвоєння позивачам спеціальних звань, а не рангів та у зв'язку з цим відсутністю необхідного стажу державної служби, передбаченого постановою КМУ № 622;

– рішеннями ГУ ПФУ в Донецькій області від 30.01.2025 № 091630020831[13] та від 31.01.2025 № 091630004628[14] відмовило з підстав не зарахування позивачу до стажу державної служби періодів роботи в органах державної митної служби, коли позивачу були присвоєні персональні чи спеціальні звання;

– рішенням ГУ ПФУ в Дніпропетровській області від 05.02.2025 № 092850009095, позивачу відмовлено у переведенні на пенсію за віком за нормами ЗУ «Про державну службу», оскільки відповідно до пунктів 10, 12 Прикінцевих та перехідних положень Закону № 889-VIII посади працівників митної служби України, які є посадовими особами і мають спеціальні звання, не належать до категорії посад, зазначених статтею 25 Закону № 3723-XII[15];

– ГУ ПФУ в м. Києві до стажу позивача зарахувало лише період з 01.07.2013 по 31.12.2013, що становить 0 років 06 місяців, що є недостатнім для призначення пенсії державного службовця;[16]

– ГУ ПФУ у Полтавській області в рішенні від 05 лютого 2025 № 2416700000722 обґрунтовуючи відсутність підстав для зарахування позивачу до стажу державної служби періоду його роботу в митних органах з 22.11.1993 по 23.11.2025, послалося на те, що періоди роботи в органах державної податкової та митної служби на посадах, на яких присвоювалися спеціальні та/або персональні звання, підлягають зарахуванню лише з 11 серпня 2013 року

[10] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 08.05.2025 р. по справі № 600/574/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/127199895

[11] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 05.09.2024 р. по справі № 600/6718/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/121416022

[12] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 04.04.2025 р. по справі № 600/288/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/126373887

[13] Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 16.05.2025 по справі № 300/1930/25 URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/127400166

[14] Там само.

[15] Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 30.07.2025 р. по справі № 300/1942/25 URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/129221292

[16] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 29.02.2024 р. по справі № 600/6184/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/117378939

дати набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України у зв`язку з проведенням адміністративної реформи»[17].

Підсумуємо, що, окрім таких підстав для відмови у призначенні пенсії державного службовця працівникам митних органів, як проходження служби у митних органах в спеціальних званнях та з присвоєнням рангу інспектора митної служби, територіальні органи ПФУ відмовляють також з причин: 1) не присвоєння рангу державного службовця; 2) зазначені у трудових книжках посади у митних органах не належить до посад, віднесених до відповідних категорій посад державних службовців, визначених статтею 25 Закону № 3723-XII; 3) у разі присвоєння спеціального звання, надбавка за ранг державного службовця не виплачується, отже відсутні підстави для зарахування такого періоду роботи в митних органах до стажу державної служби; 4) періоди роботи в органах Державного митного комітету України, коли присвоювалися персональні звання, не зараховуються до стажу державної служби; 5) згідно статті 3 Закону № 889-VIII його дія не поширюється на осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання. Фактично, різними територіальними органами ПФУ сформовано свої версії відмови у призначенні пенсії державного службовця колишнім працівниками митної служби, на які потрібно давати вичерпні відповіді в обґрунтуванні позовних заяв та інших заявах по суті адміністративних справ.

З власного досвіду авторки, слід навести ще одну доволі цікаву позицію органів Пенсійного фонду України, яка не знайшла відображення у судових рішеннях адміністративних судів. Так, органи Пенсійного фонду України у заявах по суті справи намагаються доводити, що разом із втратою чинності постанови Кабінету Міністрів України від 03.05.1994 № 283 втратили чинність періоди роботи всіх працівників протягом 1994-2016 років як державних службовців.

Як будь-який нормативно-правовий акт, постанова Кабінету Міністрів України від 03.05.1994 № 283 має межі чинності в часі. Дійсно, згідно постанови Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 № 229, постанова Кабінету Міністрів України від 03.05.1994 № 283 визнана такою, що втратила чинність. Проте, втрата чинності нормативно-правового акту не означає автоматичного скасування чи не визнання всіх дій чи рішень, які були прийняті протягом 1994–2016 років на виконання її положень уповноваженими органами, в тому числі зарахування періодів роботи на визначених нормативно-правовими актами посадах до стажу державної служби.

Загалом, законодавство, що врегульовує порядок віднесення працівників митних органів до посадових осіб які є державними службовцями (стаття 569 Митного кодексу України)[18] є однозначним і цілком зрозумілим. Розбіжності у правовому регулюванні пенсійного забезпечення, що виникають внаслідок суперечливого тлумачення положень Митного кодексу України та Закону

[17] Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 30.06.2025 р. по справі № 600/572/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/128504546

[18] Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n4246

України «Про державну службу є наслідком «недосконалості пенсійного законодавства та чергової пенсійної реформи, яка не узгодила норми Закону України від 09.07.2003 р. № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» із іншими законами, які регулюють питання пенсійного забезпечення категорій громадян, які працювали державними службовцями»[19]. З часу прийняття цього Закону, кожні доповнення чи зміни до пенсійного законодавства цю проблему не вирішували, а навпаки – створювали їх ще більше і зачіпали все більше коло громадян. На додаток, соціальні гарантії громадян на постійній основі звужуються Законами про Державний бюджет України на відповідний рік. Тому, на наше переконання, видається спірною позиція О.В. Черкунова, І. Г. Козуб, Д. А Біленець та І. Б. Факас про не чіткість чи фрагментарність законодавства з досліджуваного питання. Швидше, слід констатувати, що в органах Пенсійного фонду України діє неписаний принцип одноманітного застосування права, суть якого полягає в обов'язку посадових осіб забезпечувати однакове ставлення до тотожних фактичних обставин. Тому практика розгляду звернень колишніх працівників митних органів про переведення їх на пенсію держаного службовця є послідовною та стабільною, без відступу від усталених підходів. Отже залишається лише один спосіб захисту права на пенсію державного службовця, – судовий захист.

2. Законодавче регулювання зарахування до стажу державної служби періодів роботи у митних органах

Законодавче регулювання зарахування до стажу державної служби періодів роботи у митних органах є об'ємним. Адвокату, який надає професійну правничу допомогу в цій категорії справ слід знати періоди реформування митної служби України (Державний митний комітет України, Державна митна служба України, Міністерство доходів і зборів України, Державна фіскальна служба України, Держмитслужба) та відповідне законодавство, яким супроводжувалося регулювання цього процесу. Слід володіти знаннями щодо підзаконних нормативно-правових актів та законодавства з питань проходження державної служби в митних органах України. У рахуванням цього, слід дослідити означене питання з боку аргументування позиції адвоката у судовій справі для захисту права особи, яка працювала у митних органах, на пенсію державного службовця.

Щодо присвоєння персональних та/або спеціальних звань працівникам митних органів.

Податковий кодекс України визначає, що посадові особи контролюючих органів є державними службовцями (ст. 342.4) а контролюючі органи – це податкові та митні органи (ст. 41). Правовий статус посадових осіб контролюючих органів, їх права та обов'язки визначаються Конституцією України, цим Кодексом та Митним кодексом України, а в частині, що не

[19] Остафійчук Л.А. Model decision as a model of judicial precedent in administrative judiciary of Ukraine. Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. 920 p. P. 655-680. P. 665. DOI:10.30525/978-9934-26-538-9-24

регулюється ними, – Законами України «Про державну службу» та «Про запобігання корупції» та іншими законами (ст. 342.6).

Пенсійне забезпечення посадових осіб контролюючих органів здійснюється в порядку та на умовах, передбачених Законом України «Про державну службу». При цьому період роботи зазначених осіб (у тому числі тих, яким присвоєні спеціальні звання) у контролюючих органах зараховується до стажу державної служби та стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, що дає право на призначення пенсії відповідно до «Про державну службу» незалежно від місця роботи на час досягнення віку, передбаченого зазначеним Законом (ст. 344.1)[20].

Загальні засади діяльності, а також статус державних службовців, які працюють в державних органах та їх апараті, визначав Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-XII до набрання чинності новим законом з питань державної служби у 2015 році.

Відповідно до статті 1 Закону № 3723-XII , державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Відповідно до частини другої статті 9 Закону № 3723-XII регулювання правового становища державних службовців, що працюють в апараті органів прокуратури, судів, дипломатичної служби, митного контролю, служби безпеки, внутрішніх справ та інших, здійснюється відповідно до цього Закону, якщо інше не передбачено законами України[21].

Спеціальним законом, що визначає статус державної митної служби в Україні, її функції та правові основи діяльності, є Митний кодекс України.

Згідно статті 569 Митного кодексу України посадові особи митних органів є державними службовцями. Правове становище посадових осіб митних органів визначається цим Кодексом, а в частині, не врегульованій ним, – законодавством про державну службу та іншими актами законодавства України.

Особи, вперше прийняті на службу до митних органів на посади, які передбачають виконання завдань, зазначених у статті 544 цього Кодексу, здійснення організаційного, юридичного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення діяльності цих органів, приймають Присягу державних службовців, якщо раніше вони не приймали такої Присяги[22].

Таким чином, посадові особи митних органів, які займають посади в державних органах щодо практичного виконання завдань і функцій держави (зокрема у сфері митної політики), одержують заробітну плату за рахунок державного бюджету, а отже, перебувають на державній службі та є державними службовцями.

---

[20] Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1080

[21] Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text

[22] Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n4246

Частиною першою статті 588 Митного кодексу України визначено, що пенсійне забезпечення посадових осіб митних органів здійснюється в порядку та на умовах, передбачених Законом України «Про державну службу». При цьому період роботи (служби) зазначених осіб (у тому числі тих, яким присвоєні спеціальні звання) в митних органах зараховується до стажу державної служби та до стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, що дає право на призначення пенсії відповідно до Закону України «Про державну службу», незалежно від місця роботи на час досягнення віку, передбаченого зазначеним Законом[23].

Таким чином, посадові особи митних органів, яким присвоєно спеціальні звання, є державними службовцями зі спеціальним статусом, а тому період проходження такої служби в митних органах зараховується до стажу державної служби, який дає право на набуття пенсії державного службовця відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII.

Висновки аналогічного характеру викладено в постановах Верховного Суду від 04.04.2018 у справі № 822/524/18[24], від 10.07.2018 у справі № 591/6970/16-а[25].

Пунктом 8 Прикінцевих та перехідних положень Закону № 889-VIII передбачено, що стаж державної служби за періоди роботи (служби) до набрання чинності цим Законом обчислюється у порядку та на умовах, установлених на той час законодавством.[26]

Порядком обчислення стажу державної служби, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 283 від 03.05.1994 (чинного до 01.05.2016) визначались посади і органи, час роботи в яких зараховується до стажу державної служби.

Так, відповідно до пункту 2 вказаного Порядку до стажу державної служби зараховується робота (служба), зокрема, на посадах керівних працівників і спеціалістів в апараті органів прокуратури, судів, нотаріату, дипломатичної служби, митного контролю, внутрішніх справ, служби безпеки, розвідувальних органів, інших органів управління військових формувань, Держспецзв`язку, Адміністрації Держспецтрансслужби, державної податкової та контрольно-ревізійної служби, Держфінінспекції, її територіальних органів, а відповідно до пункту 3 цього ж Порядку до стажу державної служби включається час військової служби у збройних Силах та інших військових формуваннях[27].

Аналогічні положення щодо віднесення посадових осіб митних органів до державних службовців та пенсійного забезпечення посадових осіб митних

[23] Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n4246

[24] Постанова Верховного Суду від 04.04.2018 по справі № 822/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73194559

[25] Там само.

[26] Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

[27] Про порядок обчислення стажу державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 03.05.1994 № 283. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283-94-%D0%BF#Text

органів в порядку та на умовах, передбачених Законом України «Про державну службу», передбачені і Митним кодексом України.

Відповідно до статті 573 Митного кодексу України, посадовим особам митних органів присвоюються такі спеціальні звання: 1) дійсний державний радник митної служби; 2) державний радник митної служби I рангу; 3) державний радник митної служби II рангу; 4) державний радник митної служби III рангу; 5) радник митної служби I рангу; 6) радник митної служби II рангу; 7) радник митної служби III рангу; 8) інспектор митної служби I рангу; 9) інспектор митної служби II рангу; 10) інспектор митної служби III рангу; 11) інспектор митної служби IV рангу; 12) молодший інспектор митної служби.

Спеціальні звання митної служби присвоюються довічно. Позбавлення спеціальних звань здійснюється виключно за вироком суду у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України[28].

Крім цього, Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України у зв`язку з проведенням адміністративної реформи» від 04.07.2013 № 405-VII, прямо встановлює, що період роботи (служби) посадових осіб (у тому числі тих, яким присвоювалися спеціальні та/або персональні звання) у митних органах та організаціях зараховується до стажу державної служби та стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, що дає право на призначення пенсії відповідно до Закону України «Про державну службу» незалежно від місця роботи на час досягнення віку, передбаченого Законом України «Про державну службу»[29].

До 23 жовтня 2013 року в органах митного контролю посадовим особам присвоювалися персональні звання, що визначались постановою Верховної Ради України від 05 лютого 1992 року за № 2099-XII «Про персональні звання державної митної служби України». А саме: «дійсний державний радник митної служби»; «державний радник митної служби 1 рангу»; «державний радник митної служби 2 рангу»; «державний радник митної служби 3 рангу»; «радник митної служби 1 рангу»; «радник митної служби 2 рангу»; «радник митної служби 3 рангу»; «інспектор митної служби 1 рангу»; «інспектор митної служби 2 рангу»; «інспектор митної служби 3 рангу»[30].

Процедуру присвоєння спеціальних звань посадовим особам органів доходів і зборів та осіб, уповноважених їх присвоювати, визначено Порядком присвоєння спеціальних звань посадовим особам органів доходів і зборів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2013 року № 839 (далі – Порядок № 839) (постанова втратила чинність у частині, що стосується присвоєння спеціальних звань посадовим особам митних органів згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2020 року № 501).

---

[28] Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n4246

[29] Про внесення змін до Митного кодексу України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи :Закон України від 04.07.2013 № 405-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-18#Text

[30] Про персональні звання державної митної служби України: постанова Верховної Ради України від 05.02.1992 № 2099-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2099-12#Text

Згідно з пунктом 9 Порядку № 839, посадовій особі, яка перебувала на державній службі та вперше призначена на посаду в органах доходів і зборів, присвоюється спеціальне звання за посадою, на яку призначено особу, з урахуванням встановленого співвідношення рангів державних службовців.

Особам, які приймаються на роботу до органів доходів і зборів та яким раніше присвоєно спеціальні звання державної податкової або митної служби, спеціальні звання присвоюються з урахуванням співвідношення, визначеного законом.

За приписами пункту 3 Порядку № 839, до строку перебування у спеціальному званні зараховується період роботи в органах доходів і зборів у спеціальному званні (ранзі державного службовця), а також строк перебування у спеціальному званні (ранзі державного службовця) посадових осіб державної податкової та державної митної служби, крім посадових осіб, яким у період роботи в органах доходів і зборів спеціальне звання було присвоєно достроково.[31]

Пунктом 3 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України у зв`язку з проведенням адміністративної реформи» від 04.07.2013 № 405-VIII встановлено співвідношення між спеціальними званнями працівників митниць та органів доходів і зборів.

Так, звання «Інспектор митної служби 1 рангу» відповідає званню «Інспектор податкової та митної справи I рангу», «Радник митної служби 3 рангу» відповідає званню «Радник податкової та митної справи III рангу», «Радник митної служби 2 рангу» відповідає званню «Радник податкової та митної справи II рангу», «Радник митної служби 1 рангу» відповідає званню «Радник податкової та митної справи I рангу»[32].

Спеціальне звання інспекторів митної служби та радників митної служби відповідають рангам державних службовців згідно додатку № 6 Порядку про співвідношення між рангами державних службовців і спеціальними званнями працівників посадових осіб органів доходів і зборів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.04.2016 № 306[33].

Отже, посадові особи митних органів, яким присвоєно персональні та/або спеціальні звання є державними службовцями зі спеціальним статусом, а тому період проходження служби в митних органах має зараховуватися до стажу державної служби, який дає право на пенсію за віком відповідно до Закону України «Про державну службу».

---

[31] Про спеціальні звання посадових осіб органів доходів і зборів: постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2013 № 839. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/839-2013-%D0%BF#Text

[32] Про внесення змін до Митного кодексу України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи :Закон України від 04.07.2013 № 405-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-18#Text

[33] Питання присвоєння рангів державних службовців та співвідношення між рангами державних службовців і рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями: постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2016 № 306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-2016-%D0%BF#Text

Щодо віднесення посад державної служби в митних органах до категорій посад державних службовців.

Частиною 3 статті 37 Закону № 3723-XII визначено, що віднесення існуючих посад державних службовців, не перелічених у цій статті, а також віднесення до відповідної категорії нових посад державних службовців проводиться Кабінетом Міністрів України за погодженням з відповідним державним органом[34].

Такою постановою Кабінету Міністрів України була постанова від 14 серпня 2013 р. № 703 «Про віднесення деяких посад працівників органів державної влади, інших державних органів, установ до відповідних категорій посад державних службовців та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» (втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 22.07.2016 року № 465). У Додатку 24 цієї постанови було визначено Перелік посад працівників апарату міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, їх територіальних органів, віднесених до відповідних категорій посад державних службовців, згідно якого посади начальника відділу, начальника служби, його заступника, заступника начальника служби – начальника відділу, завідувача сектору територіального органу в областях відносяться до п'ятої категорії посад державних службовців, а посади начальника відділу, начальника служби, його заступника, заступника начальника служби – начальника відділу, завідувача сектору територіального органу в районах та містах обласного значення, спеціаліста територіального органу– до шостої категорії[35].

Згідно ст. 545 Митного кодексу України (2012), Державна митна служба України є центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, спрямовує, координує та контролює діяльність митниць, здійснює інші повноваження, передбачені цим Кодексом та іншими законами України, в межах своїх повноважень видає накази, організує та контролює їх виконання.

Відповідно до ст. 546 Митного кодексу України (2012), митниця є митним органом, який у зоні своєї діяльності забезпечує виконання завдань, покладених на митні органи. Митниця є територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику[36].

Таким чином, посади державних службовців територіального митного органу було віднесено до п'ятої та шостої категорії посад державних службовців.

Щодо рангів державних службовців у працівників митних органів.

20 квітня 2016 року Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 306 «Питання присвоєння рангів державних службовців та співвідношення

[34] Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text

[35] Про віднесення деяких посад працівників органів державної влади, інших державних органів, установ до відповідних категорій посад державних службовців та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2013 № 703. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2013-%D0%BF#Text

[36] Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n4246

між рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями». Зокрема, пунктом 2 цього Порядку визначено, що особі, яка має військове звання, дипломатичний ранг чи інше спеціальне звання та призначається на посаду державного службовця, присвоюється ранг відповідно до співвідношення між рангами державних службовців і військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями. Так, спеціальне звання інспекторів митної служби та радників митної служби відповідають рангам державних службовців згідно додатку № 6 Порядку про співвідношення між рангами державних службовців і спеціальними званнями працівників посадових осіб органів доходів і зборів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.04.2016 № 306[37].

Отже, право на призначення пенсії державного службовця не залежить від того, чи особі, яка працювала у митних органах, було присвоєно персональне та/або спеціальне звання, адже ці звання відповідають рангам державного службовця згідно вказаної постанови Кабінету Міністрів України.

Щодо суб'єкта, уповноваженого обчислювати стаж державної служби.

Згідно пункту 2 Порядку обчислення стажу державної служби, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 229, обчислення стажу державної служби здійснює служба управління персоналом державного органу[38].

Отже, Пенсійний фонд України і його територіальні органи не уповноважені на обчислення стажу державної служби осіб, які не перебували з ними у трудових відносинах. Уповноваженим органом для обчислення стажу державної служби працівників митних органів є відповідні митниці, з якою особи перебувають або перебували у трудових відносинах.

Наказом Міністерства фінансів України від 13.05.2015 № 4 «Про затвердження форми Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску і Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску» затверджено Додаток Д6 до Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску та Додаток 3 до Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників

[37] Питання присвоєння рангів державних службовців та співвідношення між рангами державних службовців і рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями: постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2016 № 306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-2016-%D0%BF#Text

[38] Про затвердження Порядку обчислення стажу державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 № 229. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-2016-%D0%BF#Text

податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску[39].

Основна функція Додатку Д 6 – інформування Пенсійного фонду України про наявність спеціального стажу для окремих категорій застрахованих осіб. А Додаток 3 визначає «Код підстави для обліку стажу» окремим категоріям осіб відповідно до закону. Цей додаток заповнюється та подається бухгалтерською службою при сплаті єдиного соціального внеску. Після чого, відомості про наявність у особи спеціального стажу відображаються у індивідуальних відомостях про застраховану особу в Реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування пенсійного фонду України. Зокрема, під кодом «ЗДС037А1» зазначається стаж «Державних службовців, які досягли встановленого законодавством України пенсійного віку, в період роботи на державній службі, за наявності загального трудового стажу – для чоловіків не менше 25 років, для жінок – не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби – не менше 10 років». Цю інформацію можна отримати за допомогою застосунку Дія – форма ОК-5.

Отже, стаж державної служби працівників митних органів вже визначений та підтверджений документально у формі ОК-5, що додатково підтверджує право такої особи на пенсію державного службовця.

3. Правові підстави призначення пенсії відповідно до статті 37 Закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-XII

З 01 травня 2016 року Закон № 889-VIII визначив, що пенсійне забезпечення державних службовців регулюється статтею 90 та пунктом 10 та 12 Прикінцевих та перехідних положень цього Закону.

Статтею 90 Закону № 889-VIII визначено, що пенсійне забезпечення державних службовців здійснюється відповідно до Закону України «Про загальнообов`язкове державне пенсійне страхування».

Відповідно до пункту 10 розділу XI Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII державні службовці, які на день набрання чинності цим Законом (01.05.2016) займають посади державної служби та мають не менш як 10 років стажу на посадах, віднесених до відповідних категорій посад державних службовців, визначених статтею 25 Закону України «Про державну службу» та актами Кабінету Міністрів України, мають право на призначення пенсії відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII у порядку, визначеному для осіб, які мають не менш як 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців.

[39] Про затвердження форми Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску і Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску: наказ Міністерства фінансів України від 13.05.2015 № 4. URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/63719.html

Пунктом 12 розділу XI Прикінцеві та перехідні положення Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII встановлено, що для осіб, які на день набрання чинності цим Законом мають не менш як 20 років стажу на посадах, віднесених до відповідних категорій посад державної служби, визначених статтею 25 Закону України «Про державну службу» та актами Кабінету Міністрів України, зберігається право на призначення пенсії відповідно до статті 37 Закону України «Про державну службу» у порядку, визначеному для осіб, які мають не менш як 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців[40].

Тобто, Прикінцевими та перехідними положеннями Закону № 889-VIII передбачено, що за наявності в особи станом на 01.05.2016 певного стажу державної служби (10 років для осіб, що на зазначену дату займали посади державної служби, або 20 років стажу державної служби незалежно від того, чи працювала особа станом на 01.05.2016 на посаді державного службовця), така особа зберігає право на призначення пенсії відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII, але за певної додаткової умови: у порядку, визначеному для осіб, які мають не менш як 20 років стажу роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців.

Важливо відмітити, що, згідно пункту 8 розділу XI Прикінцевих та перехідних положень Закону № 889-VIII, стаж державної служби за періоди роботи (служби) до набрання чинності цим Законом обчислюється у порядку та на умовах, установлених на той час законодавством[41].

Також, статтею 37 Закону № 3723-XII встановлено ще дві вимоги, дотримання яких є обов'язковими для вирішення питання щодо призначення пенсії державного службовця. Так, на одержання пенсії державних службовців мають право чоловіки, які досягли віку 62 роки, та жінки, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», за наявності страхового стажу, необхідного для призначення пенсії за віком у мінімальному розмірі, передбаченого абзацом першим частини першої статті 28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»[42] (далі – Закон № 1058-IV).

Тобто, для чоловіків вимогу щодо віку 62 років встановлено Законом № 3723-XII, водночас, для жінок віковий критерій становить 60 років згідно статті 26 Закону № 1058-IV. Зрозуміло, що ці дані визначаються за паспортними даними осіб.

Щодо страхового стажу, то абзац перший частини першої статті 28 Закону № 1058-IV визначає, що у чоловіків страховий стаж має бути 35 років, а у жінок – 30 років[43]. Наявність відповідного страхового стажу до січня 2004 – встановлюється органами Пенсійного фонду України за даними трудової

[40] Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

[41] Там само.

[42] Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text

[43] Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text

книжки особи та іншими наданими документами. З 1 січня 2004 року страховий стаж обчислюється автоматично за даними персоніфікованого обліку Пенсійного фонду України.

Отже, для визначення права працівника митного органу на пенсію державного службовця адвокатові слід перевірити:

– у чоловіків – досягнення 62-річного віку, 35 років страхового стажу та 20 років роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців;

– у жінок – досягнення 60-річного віку, 30 років страхового стажу та 20 років роботи на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців.

Водночас, якщо працівник митного органу є особою з інвалідністю I або II групи, адвокатові слід враховувати правову позицію Великої Палати Верховного Суду, висловлену за результатами розгляду зразкової справи, яка у постанові від 13.02.2019 у справі № 822/524/18 зазначила: «за приписами частини 9 статті 37 Закону № 3723-XII визначено, що пенсія по інвалідності у розмірах, передбачених ч. 1 цієї статті, призначається за наявності страхового стажу, встановленого для призначення пенсії по інвалідності відповідно до Закону № 1058-IV особам, визнаним інвалідами I або II групи у період перебування на державній службі, які мають стаж державної служби не менше 10 років, а також особам з числа інвалідів I або II групи незалежно від часу встановлення їм інвалідності, які мають не менше 10 років стажу державної служби на посадах, віднесених до категорій посад державних службовців, якщо безпосередньо перед зверненням за призначенням такої пенсії вони працювали на зазначених посадах. Пенсія по інвалідності відповідно цього Закону, призначається незалежно від причини інвалідності за умови припинення державної служби.

Щодо застосування у сукупності норм, визначених пунктами 10, 12 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положень» Закону № 889-VIII, і норми, передбаченої частиною 1 статті 37 Закону № 3723-XII, які визначають умови для призначення пенсії державного службовця, а саме: вік, стаж державного службовця і страховий стаж, – то Велика Палата Верховного Суду вважає такі доводи необґрунтованими, оскільки Закон № 1058-IV не пов'язує нарахування пенсії по інвалідності з такою умовою, як досягнення певного віку. При цьому орган пенсійного фонду, як суб'єкт владних повноважень, трактує норми Закону № 1058-IV на свій розсуд, і віддає перевагу найменш сприятливому для позивачки тлумаченню законодавства України»[44].

Відповідно до частини 10 статті 290 КАС України Велика Палата Верховного Суду у постанові зазначила ознаки цієї типової справи:

а) позивач – особа, яка займає (або займала) посаду держслужби та якій встановлена інвалідність;

б) відповідач – територіальний орган Пенсійного фонду України;

в) предмет спору – вимога зобов'язати відповідача призначити пенсію по інвалідності державного службовця відповідно до ст. 37 Закону № 3723.

[44] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 по справі № 822/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147824

Висновки Великої Палати Верховного Суду в цій зразковій справі належить застосовувати в адміністративних справах щодо звернення осіб до суду з позовами до територіальних органів Пенсійного фонду України з вимогами призначити пенсію по інвалідності державного службовця відповідно до статті 37 Закону № 3723.

На інше застосування норм матеріального права, ніж у зразковій справі, можуть впливати відмінності в обставинах справи, зокрема щодо стажу позивача[45]. Мається на увазі мінімальний страховий стаж особи, наявність якого є обов'язковим для призначення пенсії по інвалідності.

Отже, для визначення права працівника митного органу, який є особою з інвалідністю I чи II групи, на пенсію державного службовця, адвокатові слід перевірити наявність документа, що підтверджує інвалідність I чи II групи у особи, наявність стажу на посаді державної служби понад 20 років, та з'ясувати, чи перед зверненням за призначенням пенсії особа працювала на посаді, віднесеній до посад державних службовців.

4. Правові підстави для заявлення позовної вимоги щодо переходу на пенсію державного службовця у розмірі 60 відсотків заробітку, зазначеного у довідці (довідках) митного органу, відповідно до статті 37 Закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-XII

Статтею 19 Конституції України встановлено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов`язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України[46].

Відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII, пенсія державним службовцям призначається в розмірі 60 відсотків суми їх заробітної плати, з якої було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а до 1 січня 2011 року – страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а особам, які на час звернення за призначенням пенсії не є державними службовцями, – у розмірі 60 відсотків заробітної плати працюючого державного службовця відповідної посади та рангу за останнім місцем роботи на державній службі, з якої було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а до 1 січня 2011 року – страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування[47].

Згідно пункту 4 Порядку призначення пенсій деяким категоріям осіб, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14.09.2016 № 622 «Деякі питання пенсійного забезпечення окремих категорій осіб», пенсія

[45] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 по справі № 822/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147824

[46] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[47] Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text

державним службовцям призначається з дати звернення, але не раніше дати виникнення права, в розмірі 60 відсотків суми їх заробітної плати, до якої включаються всі види оплати праці, з якої сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а особам, які на час звернення за призначенням пенсії не є державними службовцями, – заробітної плати працюючого державного службовця відповідної посади та відповідного рангу за останнім місцем роботи на державній службі, до якої включаються всі види оплати праці, з якої було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування[48].

Таким чином, статтею 37 Закону № 3723-XII та пунктом 4 Порядку призначення пенсій деяким категоріям осіб, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14.09.2016 № 622 визначено лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб`єкта владних повноважень.

Проте, працівники органів Пенсійного фонду України вважають, що виключно їм належить право визначення розміру пенсії державного службовця, тому що це є їх дискреційними повноваженнями.

У справі № 1840/2970/18 «43. Верховний Суд зазначає, що дискреція це не обов`язок, а повноваження адміністративного органу, оскільки юридична концепція дискреції передбачає можливість вибору між альтернативними способами дій та/або бездіяльністю. У разі, якщо законодавство передбачає прийняття лише певного конкретного рішення, то це не є реалізацією дискреції (повноважень), а є виконанням обов`язку.

44. Дискреція є необхідною та безальтернативною для управлінської діяльності адміністративного органу юридичною конструкцією, завдяки якій вирішується низка важливих завдань, центральними з яких є забезпечення справедливої, ефективної та орієнтованої на індивідуальні потреби приватної особи правозастосовної та правотворчої діяльності названих суб`єктів.

45. Дискреція не є довільною; вона завжди здійснюється відповідно до закону (права), оскільки згідно з частиною другою статті 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов`язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

46. Зв`язаність дискреції адміністративного органу законом (правом) робить можливим здійснення адміністративними судами перевірки рішень (дій), прийнятих адміністративним органом внаслідок реалізації дискреційних повноважень.

47. У рішеннях Європейського суду з прав людини склалася практика, яка підтверджує, що дискреційні повноваження не повинні використовуватися свавільно, а суд повинен контролювати рішення, прийняті на підставі реалізації дискреційних повноважень, максимально ефективно (див. рішення у справі «Hasan and Chaush v.Bulgaria» № 30985/96).

[48] Деякі питання пенсійного забезпечення окремих категорій осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 14.09.2016 № 622. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2016-%D0%BF#Text

48. Згідно з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2, прийнятої 11.03.1980, державам-членам стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, як дискреційне повноваження слід розуміти повноваження, яке адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою дискреції, тобто, коли такий орган може обрати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за певних обставин.

49. Таким чином, дискреція – це елемент управлінської діяльності. Вона пов`язана з владними повноваженнями і їх носіями органами – державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. Дискрецію не слід ототожнювати лише з формалізованими повноваженнями, вона характеризується відсутністю однозначного нормативного регулювання дій суб`єкта. На законодавчому рівні поняття «дискреційні повноваження» суб`єкта владних повноважень відсутнє. У судовій практиці сформовано позицію щодо поняття дискреційних повноважень, під якими слід розуміти такі повноваження, коли у межах, які визначені законом, адміністративний орган має можливість самостійно (на власний розсуд) вибирати один з кількох варіантів конкретного правомірного рішення. Водночас, повноваження державних органів не є дискреційними, коли є лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб`єкта владних повноважень. Тому, у разі настання визначених законодавством умов відповідач зобов`язаний вчинити конкретні дії і, якщо він їх не вчиняє, його можна зобов`язати до цього в судовому порядку.

50. Тобто, дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи не діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору будь-ким.

51. Адміністративний суд, перевіряючи рішення, дію чи бездіяльність суб`єкта владних повноважень на відповідність, закріпленим частиною другою статті 2 КАС України критеріям, не втручається у дискрецію (вільний розсуд) суб`єкта владних повноважень поза межами перевірки за названими критеріями.

Завдання адміністративного судочинства полягає не у забезпеченні ефективності державного управління, а в гарантуванні дотримання вимог права, інакше було б порушено принцип розподілу влади.

52. Проте, з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини (рішення по справі «Олссон проти Швеції» від 24.03.1988), встановлено, що запорукою вірного застосування дискреційних повноважень є високий рівень правової культури державних службовців.

53. Закон вимагає, щоб він був доступний для особи і вона також могла передбачити наслідки його застосування до неї, та щоб закон не суперечив принципові верховенства права. В національному праві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання з боку державних органів у права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Небезпека свавілля є особливо очевидною, коли виконавча влада здійснює свої функції закрито (рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Гавенда проти Польщі» від 14.03.2002).

54. Аналогічна правова позиція висловлена у постанові Верховного Суду від 24.12.2020 у справі № 802/1286/18-а.»[49]

Водночас, ч. 3 ст. 6 Закону України «Про адміністративну процедуру» визначено, що здійснення адміністративним органом дискреційного повноваження вважається законним у разі дотримання таких умов:

1) дискреційне повноваження передбачено законом;

2) дискреційне повноваження здійснюється у межах та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законом;

3) правомірний вибір здійснено адміністративним органом для досягнення мети, з якою йому надано дискреційне повноваження, і відповідає принципам адміністративної процедури, визначеним цим Законом;

4) вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків[50].

Тому, коли органи Пенсійного фонду України у заявах по суті справи зауважують на передчасність заявлення позовної вимоги щодо зобов'язання призначення пенсії у розмірі 60 відсотків заробітку, зазначеного у довідці (довідках) митного органу, адвокатові слід вказувати на порушення частини 3 статті 6 Закону України «Про адміністративну процедуру», так як Закони України № 3723-XII та № 889-VIII при призначенні пенсії державного службовця визначають лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб`єкта владних повноважень.

Слід відмітити, що не у кожному випадку адміністративні суди задовольняють цю вимогу прохальної частини позовної заяви повністю. Частіше резолютивна частина судового рішення зобов`язує територіальний орган Пенсійного фонду України невідкладно повторно розглянути заяву позивача про переведення на пенсію за віком відповідно до Закону України «Про державну службу», із врахуванням висновків суду. Водночас у мотивувальній частині судового рішення сформовано висновок, що відповідачу при повторному розгляді заяви особи про переведення на пенсію за віком відповідно до Закону України «Про державну службу» слід також врахувати положення статті 37 Закону № 3723-XII щодо призначення пенсії у розмірі 60 відсотків від заробітку, зазначеного у довідці (довідках) митниці[51]. В цьому випадку адміністративний суд вважав, що суд не може зобов`язати призначити пенсію, оскільки саме на пенсійний орган покладено обов`язок обрахування стажу роботи особи та встановлення всіх необхідних умов для призначення пенсії.

[49] Постанова Верховного Суду від 15.12.2021 по справі № 1840/2970/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101923134

[50] Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 No2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

[51] Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 15.09.2025 р. по справі № 300/8483/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130207853

Не зважаючи на це, саме такий спосіб захисту порушених прав працівника митного органу на пенсію державного службовця відповідає об'єкту порушеного права й у спірних правовідносинах є достатнім та необхідним, незважаючи на те, що адміністративні суди застосовують його з обережністю.

ВИСНОВКИ

Законодавче регулювання питань проходження служби в митних органах і пенсійного забезпечення посадових осіб митниці є достатньо чітким та комплексним. Правові колізії виникають не через фрагментарність нормативної бази, а внаслідок її некоректного застосування органами Пенсійного фонду України та ігнорування спеціальних норм Митного кодексу України щодо проходження державної служби в митних органах.

Аналіз законодавства України та судової практики свідчить, що посадові особи митних органів відповідно до Митного кодексу України є державними службовцями зі спеціальним правовим статусом, а період проходження ними служби у персональних чи спеціальних званнях підлягає зарахуванню до стажу державної служби, який дає право на призначення пенсії державного службовця.

Відмови територіальних органів Пенсійного фонду України у зарахуванні періодів роботи в митних органах до стажу державної служби мають системний характер та ґрунтуються на звужувальному і вибірковому тлумаченні норм законодавства. Проте, органи Пенсійного фонду України не наділені повноваженнями з обчислення стажу державної служби та не можуть підміняти собою відповідні кадрові служби митних органів.

Право колишніх працівників митних органів на пенсію державного службовця відповідно до статті 37 Закону № 3723-XII зберігається за умови наявності необхідного віку, страхового стажу та стажу державної служби, визначеного з урахуванням законодавства, чинного на момент проходження служби. За умови дотримання працівником митного органу цих критеріїв у сукупності, органи Пенсійного фонду України зобов'язані позитивно вирішити питання щодо переходу такої особи на пенсію державного службовці у розмірі 60 відсотків суми їх заробітної плати, вказаної у довідці (довідках) митного органу, що свідчить про відсутність дискреційних повноважень органів Пенсійного фонду України щодо визначення права на пенсію державного службовця чи її розміру.

Судовий захист залишається основним і фактично єдиним ефективним способом поновлення порушеного права на пенсію державного службовця для осіб, які проходили службу в митних органах, що зумовлює необхідність належного обґрунтування позовних вимог із посиланням на норми матеріального права та усталену судову практику Верховного Суду.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено причини відмов територіальних органів Пенсійного фонду України у зарахуванні до стажу державної служби періодів роботи осіб у митних органах та, як наслідок, у призначенні пенсії державного службовця відповідно до статті 37 Закону України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-XII. Проаналізовано наукові підходи до проблематики пенсійного

забезпечення посадових осіб митних органів, чинне та ретроспективне законодавство у сфері державної служби, митної та пенсійної політики, а також судову практику адміністративних судів і Верховного Суду.

На підставі узагальнення судових рішень виокремлено типові причини органів Пенсійного фонду України, зокрема посилання на присвоєння спеціальних або персональних звань замість рангів державних службовців, не віднесення посад у митних органах до відповідних категорій посад державної служби, а також на обмежувальне тлумачення положень Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII. Доведено, що така практика ґрунтується не на прогалинах чи фрагментарності законодавства, а на помилковому та звужувальному тлумаченні норм Митного кодексу України, законодавства про державну службу та пенсійне забезпечення.

Обґрунтовано, що посадові особи митних органів, у тому числі ті, яким присвоювалися персональні або спеціальні звання, є державними службовцями зі спеціальним правовим статусом, а періоди їх служби підлягають зарахуванню до стажу державної служби. Зроблено висновок про відсутність у органів Пенсійного фонду України дискреційних повноважень у питаннях визначення права та розміру пенсії державного службовця за наявності передбачених законом умов, а також про пріоритет судового захисту як основного способу поновлення порушених пенсійних прав колишніх працівників митних органів.

Ключові слова: дискреція; суб'єкти правозастосування, суд, адміністративна справа, судове рішення, рішення суб'єкта владних повноважень, адміністративна процедура, пенсія, митні органи

Література

1. Черкунов О.В. Правові основи соціального забезпечення посадових осіб митних органів: проблеми та перспективи. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»,* 2025. № 1. С. 247-551. С. 550. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.91

2. Черкунов О.В. Правові засади пенсійного забезпечення посадових осіб митних органів України: проблеми та огляд судової практики. *Правова позиція*, 2025. № 1 (46). С. 46-51. С. 48. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-1.8

3. Козуб І.Г., Біленець Д.А., Факас І.Б. Трудові та соціальні гарантії працівників митниці: правовий аналіз українського законодавства. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, 2025. № 3. Ч. 1. С. 502-508. С. 506. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.76

4. Суд ухвалив Рішення у справі щодо умов пенсійного забезпечення державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1217476273808153&set=a.307802484775541&__cft__[0]=AZYxHzJ5q6fWGVzx0wHXClSKRlZ9TxJ9HUEFe65fSY7Q32QAUKrHPDUt7NkKUXCPeeLCr7Ql2TWYEVrLK7AOVRNe_K8Mhp8ZajtZj_pPnev3N6evaUbDdZELKNXMYt-s1hMMtch4ldPhZSQ1h1HShpH1YQTBx4PLLe8dv0iEqFPM_07d40UsYaTn1ghMOTfqDFo&__tn__=EH-R

5. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 29.01.2024 р. по справі № 600/6609/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/116646958

6. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 05.02.2024 р. по справі № 600/6284/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/116771233
7. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 9.08.2025 р. по справі № 600/1185/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/129618488
8. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 08.05.2025 р. по справі № 600/574/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/127199895
9. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 05.09.2024 р. по справі № 600/6718/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/121416022
10. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 04.04.2025 р. по справі № 600/288/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/126373887
11. Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 16.05.2025 по справі № 300/1930/25 URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/127400166
12. Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 16.05.2025 по справі № 300/1935/25 URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/127400147
13. Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 30.07.2025 р. по справі № 300/1942/25 URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/129221292
14. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 29.02.2024 р. по справі № 600/6184/23-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/117378939
15. Рішення Чернівецького окружного адміністративного суду від 30.06.2025 р. по справі № 600/572/25-а. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/128504546
16. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n4246
17. Остафійчук Л.А. Model decision as a model of judicial precedent in administrative judiciary of Ukraine. Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. 920 p. P. 655-680. P. 665. DOI:10.30525/978-9934-26-538-9-24
18. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1080
19. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text
20. Постанова Верховного Суду від 04.04.2018 по справі № 822/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73194559
21. Постанова Верховного Суду від 10.07.2018 по справі № 591/6970/16-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75227579
22. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text
23. Про порядок обчислення стажу державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 03.05.1994 № 283. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283-94-%D0%BF#Text
24. Про внесення змін до Митного кодексу України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи :Закон України від 04.07.2013 № 405-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-18#Text
25. Про персональні звання державної митної служби України: постанова Верховної Ради України від 05.02.1992 № 2099-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2099-12#Text

26. Про спеціальні звання посадових осіб органів доходів і зборів: постанова Кабінету Міністрів України від 23.10.2013 № 839. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/839-2013-%D0%BF#Text

27. Питання присвоєння рангів державних службовців та співвідношення між рангами державних службовців і рангами посадових осіб місцевого самоврядування, військовими званнями, дипломатичними рангами та іншими спеціальними званнями: постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2016 № 306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/306-2016-%D0%BF#Text

28. Про віднесення деяких посад працівників органів державної влади, інших державних органів, установ до відповідних категорій посад державних службовців та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2013 № 703. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2013-%D0%BF#Text

29. Про затвердження Порядку обчислення стажу державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 № 229. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-2016-%D0%BF#Text

30. Про затвердження форми Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску і Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску: наказ Міністерства фінансів України від 13.05.2015 № 4. URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/nakazi/63719.html

31. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text

32. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 по справі № 822/524/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80147824

33. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

34. Деякі питання пенсійного забезпечення окремих категорій осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 14.09.2016 № 622. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-2016-%D0%BF#Text

35. Постанова Верховного Суду від 15.12.2021 по справі № 1840/2970/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101923134

36. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 No2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

37. Рішення Івано-Франківського адміністративного суду від 15.09.2025 р. по справі № 300/8483/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130207853

Information about the author:
Ostafiichuk Liudmyla Aurelivna,
Candidate of Law Sciences,
Associate Professor Department of Procedural Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-12

THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE UNDER WARTIME CONDITIONS: THE REGULATORY FRAMEWORK[1]

Paskar A. L.

INTRODUCTION

The war unleashed against Ukraine led to the introduction of the legal regime of martial law, which had a significant impact on the functioning of all state institutions, including the judicial system. Under these extraordinary circumstances, ensuring access to court, continuity in the administration of justice, adherence to the principles of judicial independence, and the protection of human rights and fundamental freedoms have become major challenges.

The four-year experience of the functioning of Ukraine's judicial system under this regime demonstrates the importance of and need for continuous adaptation of legal regulation to new security realities as well as social and political changes. Since 2022, Ukraine has adopted a number of normative acts, decisions, and recommendations aimed not only at ensuring the operation of courts, but also at implementing measures to guarantee the effectiveness of judicial procedures in emergency conditions. This work is devoted to reviewing and systematizing the legal framework governing the functioning of the judicial system under martial law, as well as to analyzing the key changes and development trends in this area.

1. Legislative provisions for the implementation of martial law

The Constitution of Ukraine does not provide for a separate article on the legal regime of martial law; instead, several of its provisions enshrine both a list of rights that may not be restricted even under conditions of martial law and the possibility of temporarily limiting certain constitutional rights within the legal regimes of martial law or a state of emergency (in particular, Articles 41, 43, 64, 83, 92, etc.). This approach is justified by the need to ensure a balance between guaranteeing human rights and freedoms and the requirements of national security and the effective functioning of the state under extraordinary conditions.

The main normative legal act defining the rules for the introduction and operation of martial law, as well as the procedure for the functioning of public authorities and other entities during this period, is the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law." It was adopted in 2015, at a time when an anti-terrorist operation was already being conducted in the eastern part of the country, which necessitated the updating of legislative regulation in this area. Subsequently, this Law has been amended several times in response to the evolving security situation and the practical application of martial law. In particular, the procedure for the establishment and powers of military administrations was specified, the list of martial law measures was

[1] The work was supported by Documenting Ukraine, a project of the Institute for Human Sciences, IWM Vienna

clarified (including the establishment of a curfew, compulsory labor service, and the use of property for defense needs), the specifics of the activities of law enforcement bodies and courts were regulated, and the mechanisms for the temporary restriction of certain constitutional rights and freedoms were detailed, while simultaneously preserving basic guarantees for their protection.

This Law establishes that martial law is a special legal regime introduced in the event of armed aggression or a threat to state security and provides for the expansion of the powers of public authorities and the temporary restriction of certain rights and freedoms of citizens.[2] In addition, this Act regulates the procedure for the introduction, extension, and termination of martial law; the activities of military command bodies and military administrations; the interaction between state authorities and local self-government bodies; the specific functioning of enterprises, institutions, and organizations; as well as guarantees for the protection of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities during this period. Martial law is introduced upon the submission of the National Security and Defense Council of Ukraine by a decree of the President of Ukraine and enters into force after its approval by the Verkhovna Rada of Ukraine. The relevant decree is subject to immediate promulgation, and state authorities, local self-government bodies, and other institutions are obliged to ensure the uninterrupted functioning of the Verkhovna Rada of Ukraine during its consideration[3].

The Presidential Decree on the introduction of martial law specifies the grounds for its imposition, the territory and duration of its application, the tasks assigned to state authorities and military command bodies, civil protection measures, as well as the list and duration of temporary restrictions on rights and freedoms.

For the first time, martial law was introduced in Ukraine by Presidential Decree No. 393/2018 "On the Introduction of Martial Law in Ukraine"[4] in ten regions in connection with the aggression of the Russian Federation against Ukrainian border guard vessels in the Kerch Strait. Martial law was in effect from 26 November 2018 for a period of 30 days and was terminated on 26 December 2018.

On 24 February 2022, in response to the full-scale military aggression of the russian federation against Ukraine, upon the submission of the National Security and Defense Council of Ukraine and on the basis of the provisions of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law," martial law was introduced by Presidential Decree No. 64/2022 throughout the entire territory of Ukraine for a period of 30 days[5] and was approved by the Verkhovna Rada of Ukraine on the same day. This was preceded by the introduction of a state of emergency in certain regions of Ukraine by Presidential Decree No. 63/2022 of 23

[2] Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text – ст. 1

[3] Там само. ст. 5.

[4] Указ Президента України № 393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні» від 26 листопада 2018 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594

[5] Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

February 2022.[6] This was prompted by the recognition on 21 February 2022 by the leadership of the russian federation of the so-called "LPR" and "DPR," as well as by the decision to deploy russian armed forces units to the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions. At the same time, further escalation and the recognition of the scale of armed aggression led to the introduction of martial law throughout the entire territory of Ukraine on 24 February 2022.

As a result of the imposition of this special legal regime, state authorities, military command bodies, and local self-government bodies received additional powers to organize the defense of the state and protect the population; special security measures were implemented; the civil protection system was placed on alert; and the temporary and legally defined restriction of certain constitutional rights and freedoms of individuals, as well as the legitimate interests of legal entities, was established. Subsequently, the duration of the martial law regime has been repeatedly extended and remains in effect at the time of writing this work.

2. Changes in the Legal Regulation of Court Activities During Martial Law

A key provision defining the functioning of the judiciary during the legal regime of martial law is Article 64 of the Constitution of Ukraine. This provision establishes that, under conditions of martial law or a state of emergency, certain time-limited restrictions on the rights and freedoms of individuals may be imposed. At the same time, the Constitution of Ukraine specifies a set of rights and freedoms enshrined in specific articles that may not be restricted under any circumstances. Of particular importance is Article 55 of the Constitution of Ukraine, which guarantees judicial protection of human and civil rights and freedoms, the right to challenge in court the decisions, actions, or inaction of state authorities and officials, as well as the possibility of recourse to national and international mechanisms for the protection of rights.

These provisions are consistent with Article 26 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law," which explicitly prohibits the reduction or acceleration of any forms of judicial proceedings during martial law.

According to the provisions of Article 10 of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law," the suspension of the powers of state authorities and other government bodies, including courts, is not permissible during martial law.

Following the introduction of the legal regime of martial law, on the very first day of the war, the Council of Judges of Ukraine implemented a set of measures aimed at maintaining the stable functioning of the judiciary and protecting participants in judicial proceedings. The corresponding decision outlined a list of practical steps designed to ensure the proper administration of justice and the preservation of judicial protection of citizens' rights and freedoms under crisis conditions. Priority was given to ensuring the safety of judges, court staff, and other persons involved in the administration of justice, as well as to the proactive development of clear action protocols in the event of a

[6] Указ Президента України № 63/2022 «Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України» від 23 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/632022-41393

deteriorating security situation, including measures for the protection of court cases, documentation, and material and technical resources[7]. The measures proposed by the Council of Judges of Ukraine allowed for the continuity of the judiciary's operations and ensured the effective exercise of the right to judicial protection even under such extraordinary conditions.

At the onset of the full-scale war, access to key electronic judicial services was temporarily restricted for security reasons, including the Unified State Register of Court Decisions and services related to information on the progress of court cases. This posed a risk to the accessibility of judicial protection and the efficiency of communication between courts and participants in proceedings. To ensure proper notification of the parties and the uninterrupted administration of justice, the use of alternative electronic communication channels was proposed, in particular the Unified State Web Portal of Electronic Services and the "Diia" mobile application, for notifying parties of hearings and delivering procedural documents in electronic form. In this context, a special law introduced amendments to the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges," establishing the possibility of additional electronic notification of participants in judicial proceedings regarding hearings, the receipt of court decisions and enforcement documents in electronic form, and allowing judges' meetings to be conducted remotely via videoconference during martial law, a state of emergency, or quarantine[8].

On 2 March 2022, the Council of Judges of Ukraine issued recommendations to courts regarding the organization of their operations under martial law, taking into account the security situation in the regions.[9] Priority was given to the protection of the life and health of judges, court staff, and participants in proceedings, which justified the possibility of temporarily suspending judicial proceedings. Courts were recommended to focus on urgent cases, widely use remote working methods, continue procedural deadlines, and adapt judicial practice to the realities of wartime.

On 4 March 2022, an order of the Head of the Supreme Court was promulgated, confirming that even under martial law, the human right to judicial protection remains guaranteed and cannot be restricted. At the same time, for security reasons, the temporary suspension of certain courts' operations was permitted in cases of threats to the life or health of judges, court staff, or participants in proceedings. Urgent hearings, in particular those concerning the imposition or extension of preventive measures such as pre-trial detention, were to be conducted without interruption, while other cases

[7] Рішення Ради суддів України від 24 лютого 2022 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах призупинення повноважень Вищої ради правосуддя та здійснення військової агресії Російської Федерації». URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS36788?an=1.

[8] Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану» № 2461-IX від 27 липня 2022 року. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#n10

[9] Рекомендації щодо функціонування судів в умовах воєнного стану від 2 березня 2022 року. Рада суддів України. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu

could be postponed or considered remotely with the consent of the parties[10]. As a result, the continuous operation of the judicial system was ensured, with a focus on the safety of all participants in judicial proceedings.

Additionally, at the beginning of March 2022, by Order No. 6/0/9-22 of 13 March 2022 of the Head of the Supreme Court, recommendations were approved for courts of first instance and appellate courts in the event of the occupation of a settlement and/or a court, or the emergence of an immediate threat of such occupation.[11] This document establishes the procedure for court actions in the event of a threat or actual occupation: judges and court staff must first ensure their own safety and evacuation, and, if possible, secure or remove court cases, servers, seals, and documents, destroy materials containing state secrets, and restrict access to court registers. At the same time, it provides for the transfer of cases to another designated court for continued consideration, notification of judicial governance bodies, and the prevention of any interaction with occupying authorities.

Another normative legal act aimed at regulating the functioning of courts during wartime was the Order of the Head of the Supreme Court of 13 March 2022, which approved recommendations for courts of first instance and appellate courts in the event of the occupation of a settlement and/or a court, or an immediate threat of such occupation. These recommendations are intended to ensure an effective and rapid response to such emergency situations and outline the actions of court presidents, judges, and court administration heads in such circumstances. In particular, it is stated that in the event of the "occupation or threat of occupation of a court, each court president and judge must act in accordance with the prevailing situation and the conditions of martial law, making reasonable and effective decisions while recognizing that the preservation of life and health of individuals is their primary responsibility"[12]. It is also noted that documents containing state secrets must be destroyed. To prevent their seizure by occupying authorities, it is similarly recommended to destroy court seals and devices containing judges' and court staff's electronic digital signatures if they cannot be removed. Where possible, court cases should be transported, in particular those under active consideration by judges, or at least the most important (high-profile) cases, such as criminal case files involving individuals in pre-trial detention, cases concerning minors, proceedings regarding especially serious crimes, and other cases significant for the rights of participants in the proceedings.

[10] Про функціонування судів України в умовах воєнного стану : наказ Голови Верховного Суду від 4 березня 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261727/

[11] Наказ Голови Верховного Суду № 6/0/9-22 від 13 березня 2022 року «Про затвердження рекомендацій для судів першої та апеляційної інстанцій у разі окупації населеного пункту та/або суду або безпосередньої загрози такої окупації». URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Recomendatsii.pdf

[12] Рекомендації для судів першої та апеляційної інстанцій у разі окупації населеного пункту та/або суду або безпосередньої загрози такої окупації : затверджені наказом Голови Верховного Суду № 6/0/9-22 від 13 березня 2022 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/vss00828?an=14 html

If transportation is not possible, these cases should be securely stored in safes located within the court premises[13].

One of the first laws in the field of judicial proceedings adopted after the full-scale invasion was the Law of Ukraine "On Amendments to part seven of article 147 of the Law of Ukraine 'On the Judiciary and the Status of Judges' regarding the determination of territorial jurisdiction of court cases"[14]. In its version prior to these amendments, part seven of this article provided that in the event of a natural disaster, armed conflict, anti-terrorist operations, or other emergencies, the activities of a court could be temporarily suspended based on a decision of the High Council of Justice, adopted at the initiative of the Head of the Supreme Court.[15] The need for urgent legislative changes arose from the fact that existing legislation linked the possibility of suspending a court's operations solely to a decision of the High Council of Justice, which at the time of the introduction of martial law was not authorized to act. This created a legal gap and the risk of paralysis of judicial proceedings in situations where the administration of justice became objectively impossible or dangerous. Accordingly, the proposed amendments were intended to address this problem by providing an alternative mechanism for decision-making under emergency conditions. In particular, it was established that in the event of a natural disaster, armed conflict, or other crisis situations, the temporary suspension of a court's operations is permitted, along with the simultaneous designation of another court to continue administering justice in the relevant territory. If the High Council of Justice is unable to exercise its powers, the relevant decision may be taken by the Head of the Supreme Court[16]. At the same time, the established backup mechanism for decision-making in the event of the High Council of Justice's incapacity ensures a rapid response of the system and the continuity of the judiciary's functioning even under crisis conditions.

The prolonged nature of martial law and its repeated extensions created new challenges for the functioning of state institutions, which objectively necessitated prompt and systematic legislative responses to these circumstances. Accordingly, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" was supplemented with a special provision dedicated to the functioning of judicial authorities and the administration of justice under martial law. The newly introduced Article 12-2 enshrined the principle that courts, bodies, and institutions of the justice system continue to operate exclusively on the basis of the Constitution of Ukraine and the laws

[13] Рекомендації для судів першої та апеляційної інстанцій у разі окупації населеного пункту та/або суду або безпосередньої загрози такої окупації : затверджені наказом Голови Верховного Суду № 6/0/9-22 від 13 березня 2022 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/vss00828?an=14 html

[14] Закон України «Про внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо визначення територіальної підсудності судових справ» № 2112-IX від 3 березня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#n5

[15] Закон України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII від 2 червня 2016 року (редакція станом на 1 січня 2022 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20220101#Text

[16] Закон України «Про внесення змін до частини 7 статті 147 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо визначення територіальної підсудності судових справ» (2022 р.). Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text

of Ukraine, and that their constitutional powers cannot be restricted even under the legal regime of martial law.[17] In practice, this means that the state ensures the stable functioning of the judicial system and the effective possibility of judicial protection of human rights and freedoms even under conditions of war. This is important because the court is the key mechanism for protecting human rights and freedoms from potential abuses of power, which are particularly likely under martial law. Maintaining, as far as possible, the full operation of courts guarantees the observance of the rule of law and prevents arbitrary restrictions on individuals' rights.

The first order of the Head of the Supreme Court regarding changes to the territorial jurisdiction of court cases under martial law was issued on 6 March 2022, which altered the jurisdiction of courts in the Donetsk, Kyiv, Luhansk, and Kherson regions. In particular, the changes affected seven courts in Donetsk region, four courts in Kyiv region, sixteen courts in Luhansk region, and twenty-one courts in Kherson region[18]. This order allowed courts to continue hearing cases even in regions where, due to hostilities, the operation of courts had become impossible. It ensured the continuity of justice by transferring cases to courts operating under relatively safer conditions.

From the beginning of the war until the end of 2022, more than twenty such orders were issued. At the same time, as the security situation changed and following the liberation of certain territories, the operation of courts was restored through corresponding orders. This primarily concerned courts in the Kyiv, Sumy, and Chernihiv regions.

In response to the unprecedented challenges caused by the full-scale armed aggression and the imposition of martial law, in April 2022, a draft Law of Ukraine "On Amendments to the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, and the Commercial Procedure Code of Ukraine (regarding the administration of justice under martial law or a state of emergency)" was developed and submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine. The purpose of the draft law was to ensure the continuity and actual accessibility of justice during wartime, when significant portions of Ukraine's territory were under occupation or in zones of active hostilities, millions of citizens were forcibly displaced, and the normal operation of courts was hindered by security risks and personnel shortages. A particular problem was the impossibility of the physical presence of court session clerks in courts due to threats to life, evacuation, or low remuneration that did not compensate for the risks of wartime conditions.

The draft law proposed a series of flexible procedural mechanisms aimed at adapting judicial proceedings to emergency conditions. In particular, it was proposed to allow the temporary delegation of the powers of a court session clerk to other court staff, as well as to introduce the possibility of performing these functions remotely

[17] Про правовий режим воєнного стану. Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text – Art. 12-2.

[18] Наказ Голови Верховного Суду № 1/0/9-22 від 06 березня 2022 року Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Rozp_06_03_2022.pdf

via videoconference. A separate set of changes concerned the expansion of methods for notifying participants: the court would have the right to inform parties of hearings through any available communication channels–telephone, SMS, email, messaging applications, and the official web portal of the judiciary–provided that receipt of the notification was confirmed.

Additionally, the draft law sought to formalize the possibility of hearing cases within a "reasonable time," taking into account the actual capacities of judges and participants to engage in proceedings, and to substantially expand the use of written procedure in courts of all jurisdictions as a safer and more efficient form of case consideration. An important component of the initiative was the extension, for the period of martial law or a state of emergency, of procedural measures that had previously been applied during the COVID-19 quarantine, which had proven effective.[19] At the same time, despite the clear practical focus and relevance of the proposed amendments, this draft law did not receive the necessary support during the vote in the Verkhovna Rada of Ukraine and was subsequently officially rejected. As of today, its provisions have not entered into force as legislation.

At the beginning of 2023, in January, a fully empowered composition of the High Council of Justice was established, following which further decisions regarding changes to the territorial jurisdiction of courts were made by this body in accordance with the law. Taking into account the security situation, including the intensity of hostilities, and the occupation or liberation of certain territories, decisions were made both to alter the territorial jurisdiction of cases and to restore the operation of individual courts.

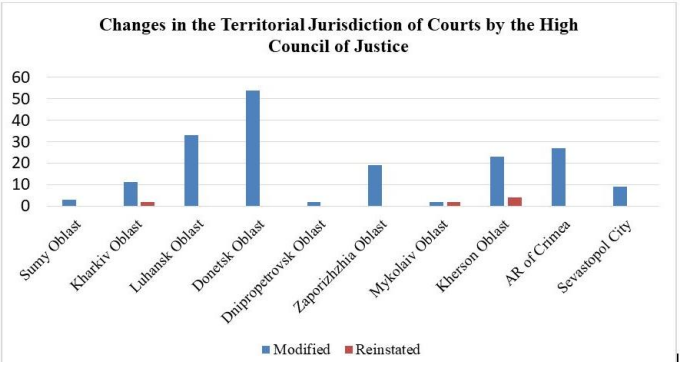

Pic. 1

[19] Проєкт Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення правосуддя в умовах воєнного стану або надзвичайного стану). Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39489

The Graphical Representation of Changes in the Territorial Jurisdiction of Courts by Decisions of the High Council of Justice[20] indicates that the largest number of changes in territorial jurisdiction occurred in Donetsk and Luhansk regions, which is associated with prolonged and intense hostilities. Significant figures were also recorded in Kherson, Zaporizhzhia, and Kharkiv regions. At the same time, the restoration of operations in individual courts is primarily observed in Kharkiv, Mykolaiv, and Kherson regions, reflecting a partial stabilization of the security situation in these areas.

According to official data published on the website of the Supreme Court, as of early August 2025, the territorial jurisdiction of approximately 182 courts had been changed, while 56 courts had resumed the administration of justice. The main concentration of courts whose territorial jurisdiction was changed and which are temporarily not exercising justice is located in the eastern and southern regions of Ukraine (Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Donetsk Region, Luhansk Region, Kherson Region, Zaporizhzhia Region, Kharkiv Region, etc.). The restoration of court operations and judicial proceedings is occurring primarily in the northern and central regions (Chernihiv, Sumy, Kyiv, etc.)[21].

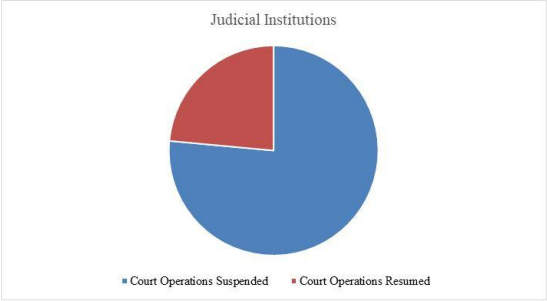

Pic. 2. Statistics on Changes and Restoration of the Territorial Jurisdiction of Courts

Specific recommendations on the organization of court and judicial work under martial law were approved by the decision of the Council of Judges of Ukraine No. 10 of 14 March 2022. This decision formulated guidelines aimed at adapting the work of courts and the status of judges to the conditions of martial law. The document defined approaches regarding judges' participation in national resistance, emphasizing that such participation is permissible provided that the priority of administering justice is maintained, and established the corresponding organizational and reporting mechanisms.

[20] Інтерактивна онлайн-карта судів, територіальну підсудність судових справ яких змінено. Вища рада правосуддя. URL: https://hcj.gov.ua/pidsud-map

[21] Наказ про визначення територіальної підсудності справ. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/

The decision also regulated the issue of preserving judicial remuneration in cases of remote work, service in defense forces, temporary suspension of court operations, or the impossibility of administering justice due to reasons beyond the judge's control. In addition, the recommendations outlined the procedure for organizing employment relations with judges who were forced to leave their place of residence due to hostilities, taking into account the security situation, the possibility of return, and the permissibility of remote work strictly within the territory of Ukraine.[22] These recommendations provided legal clarity regarding the actions of judges and courts during wartime and made it possible to combine the exercise of judicial powers with participation in national resistance, while creating conditions for the continuation of judicial proceedings under such circumstances.

On 27 July 2022, further amendments were made to the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" regarding the introduction of additional methods for notifying participants about court cases and holding judges' meetings under martial law or a state of emergency.[23] Considering the limited capacity of postal service operators to deliver correspondence, the legislator introduced the possibility of additionally notifying participants in judicial proceedings about hearings through the Unified State Web Portal of Electronic Services, including via the mobile application of the Diia Portal. This also includes the electronic receipt, through the respective application, of court decisions, or enforcement documents issued in electronic form, by a person who is a party to the case. These amendments also introduced the possibility of holding judges' meetings remotely via videoconference during martial law or a state of emergency. The remote conduct of judges' meetings to address current operational matters of a particular court will contribute to compliance with security measures, which are critically important under such conditions.

By the decision of the Council of Judges of Ukraine No. 23 of 5 August 2022, the official position on the organization of court operations under martial law was confirmed. The decision emphasized that the right to judicial protection cannot be restricted even under extraordinary circumstances, while the life and safety of individuals are recognized as a priority. The Council of Judges of Ukraine acknowledged the recommendations on court operations during wartime, published on 2 March 2022, as having official status and applicable in the organization of court activities. The document guides courts toward flexible determination of their operational regime, the possibility of temporary suspension of judicial proceedings in the event of a real threat, and the active use of remote working methods. It also specifically highlights the duty to respond to air-raid alerts and the necessity for courts to develop contingency plans for emergencies, aimed at ensuring the safety

[22] Рішення Ради суддів України (14 березня 2022 року) Про затвердження окремих рекомендацій щодо організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0010414-22#Text

[23] Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного стану або надзвичайного стану» (2022 рік). Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text

and stable functioning of the judiciary under wartime conditions[24]. In practice, the decision established the official model for court operations during wartime, oriented simultaneously toward the continuity of justice and the priority of preserving life and safety.

According to the 2022 Activity Report of the State Judicial Administration of Ukraine, at the beginning of 2022, 674 local and appellate courts were administering justice in Ukraine. However, 85 courts became temporarily inoperative due to occupation or active hostilities, of which 54 suspended operations after 24 February 2022. As of 1 January 2023, the territorial jurisdiction of these 85 local and appellate courts had been adjusted, with 50 of them resuming operations, although some courts continued to operate outside their primary premises.[25] During the first year of the war, the judicial system operated under significant restrictions, with the temporary suspension of some courts and widespread changes in territorial jurisdiction, which required rapid organizational adaptation.

Considering the need to ensure effective communication among participants in judicial proceedings and the difficulties arising from postal correspondence, on 23 January 2023, the State Judicial Administration of Ukraine issued Order No. 28, which approved the Procedure for Sending Court Summonses, Notices, and Calls to Participants in Judicial Proceedings in Electronic Form. This act established the legal and organizational framework for sending court summonses, notices, and calls to participants in electronic form based on the provisions of procedural codes and the Law "On the Judiciary and the Status of Judges." It introduced a mechanism for notifying participants via messaging applications or SMS using the court's automated document management system, provided that the participant submits the corresponding request and the technical capabilities exist.[26] The practical benefit of these legislative changes was that courts were able to quickly and reliably notify participants in proceedings without relying on paper correspondence, ensuring timely participation in cases, saving budgetary resources, and maintaining the continuity of justice.

At the beginning of 2023, a new draft law was developed and registered in the Verkhovna Rada of Ukraine – "On Amendments to the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Commercial Procedure Code of Ukraine, and Other Legislative Acts Regarding the Administration of Justice During Martial Law or a State of Emergency and the Resolution of Disputes with the Participation of a Judge." The draft law aimed at comprehensively regulating the specifics of judicial proceedings under martial law or a state of emergency, taking into account security risks, staffing issues in courts, and the limited ability of participants to attend court hearings. The document proposed the introduction of remote work for court

[24] Про рекомендації щодо організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану. Рішення Ради суддів України від 5 серпня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0023414-22#Text

[25] Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2022 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/ZVIT_DSA_UKRAYNA_2022_compressed%20(1)_compressed_compressed.pdf

[26] Про затвердження Порядку надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі. Наказ Державної судової адміністрації України № 28 від 23 січня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0028750-23#Text

clerks, the possibility of delegating their powers to other court staff, expanded methods for notifying participants in judicial proceedings, broader application of written proceedings, remote access for judges to the automated document management system, and improvements to the procedure for resolving disputes with the participation of a judge as an alternative to a full judicial hearing.[27] The draft law was included in the agenda of the Verkhovna Rada of Ukraine on 23 May 2024; however, as of today, there is no publicly available information regarding its consideration in the plenary session, voting, or further legislative progress.

The adoption of the Law of Ukraine on 29 June 2023, "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Mandatory Registration and Use of Electronic Cabinets in the Unified Judicial Information and Telecommunication System or Its Separate Subsystem (Modules) Ensuring Document Exchange," became a logical continuation of the state policy on the digitalization of justice and a response to systemic problems related to the low level of use of the USITS by subjects for whom such registration was formally mandatory.[28] Under martial law, when physical access to courts, stable postal services, and in-person participation in proceedings were often impossible, electronic justice effectively became the primary mechanism for ensuring access to justice. The introduction of mandatory electronic cabinets enabled effective electronic communication between courts and participants in proceedings and contributed to the continuation of court operations under the prevailing conditions.

According to the 2023 report of the European Commission, prepared following the assessment of Ukraine's readiness to begin negotiations for accession to the European Union, the Russian Federation's military aggression against Ukraine caused systemic disruptions in the functioning of the judicial system. As of the end of April 2023, 12 judicial system employees had been killed, 114 court buildings were destroyed or damaged (approximately 15% of the total number), and material losses to courts were estimated at around €47 million. At the same time, the prosecutorial authorities suffered losses including 6 staff deaths, 64 destroyed or damaged buildings, 173 offices located in temporarily occupied territories, and material damages exceeding €22 million. Combined with mass internal and external displacement of participants in judicial proceedings, regular air-raid alerts, shelling, and power outages, these factors significantly complicated the administration of justice[29]. These indicators demonstrate that the war inflicted substantial human,

[27] Проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення правосуддя в умовах воєнного стану або надзвичайного стану та врегулювання спорів за участю судді». Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/41130

[28] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами. Закон України № 3200-IX від 29 червня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#n403

[29] Commission Staff Working Document. Ukraine 2023 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, th e European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52023SC0699. – P. 20.

material, and organizational losses on Ukraine's judicial system: a significant portion of judicial infrastructure was destroyed, personnel were killed, cases were lost, and court operations were continually complicated by security risks, power outages, and population displacement.

According to the 2023 activity report of the State Judicial Administration of Ukraine, despite the conditions of martial law, it, together with its territorial offices, ensured the proper financial and organizational functioning of the judiciary. This was aimed at upholding the constitutional right to a fair trial and ensuring adequate working conditions for courts. The report also notes that, as of 31 December 2023, territorial jurisdiction had been temporarily changed for 76 local and appellate courts. Of these, 59 courts restored their jurisdiction and returned to their premises, provided they were intact. At the same time, 83 courts temporarily did not administer justice in occupied areas or zones of active hostilities. Overall, the judicial system comprised 674 local and appellate courts.[30] These facts indicate that during the second year of the war, the primary objective was to maintain the functioning of the judicial system at least at a basic level under wartime conditions, when some courts were non-operational or had to change their territorial jurisdiction, and ensuring the administration of justice required continuous organizational decisions.

To regulate remote participation in judicial proceedings, in April 2024 a draft law was prepared aimed at improving participation in court hearings via videoconference. The need for its development was dictated by the provisions of the Strategy for the Development of the Judicial System and Constitutional Proceedings for 2021–2023, which envisaged the development of electronic justice and the expansion of electronic forms of interaction between the court and participants in proceedings. Under martial law, such participation gained additional significance, as it contributes not only to access to justice but also to the safety of participants in judicial proceedings.

At the same time, existing procedural legislation contains shortcomings that complicate the organization of videoconferences, especially in appellate and cassation courts. In particular, deciding on motions for participation in a hearing via videoconference requires a decision by the full bench, which leads to delays and inefficient use of judicial resources. The draft law aims to address these issues by granting the reporting judge the authority to unilaterally decide on the conduct of videoconferences, as well as by formally establishing the right of party representatives to participate in hearings remotely. Special attention is given to enabling witnesses, experts, translators, and specialists to participate via videoconference outside the court premises during martial law or a state of emergency when safety risks are present.[31] The significance of this draft law lies in the fact that its provisions genuinely simplify and expedite access to justice.

[30] Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2023 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pokazniki-diyalnosti/1233/zvit_dsa_23 С. 2.

[31] Проєкт Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі в судових засіданнях у режимі відеоконференції. Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44035

Related to the aforementioned changes is the draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts to Simplify Participation in Court Hearings via Videoconference," which was registered in the Verkhovna Rada of Ukraine on 26 April 2022.[32] Its introduction was driven by the further development of electronic justice and the need to remove procedural barriers that complicate the remote participation of individuals in court hearings.

The changes proposed in the aforementioned draft laws were reflected in the Law of Ukraine "On Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, and the Code of Administrative Procedure of Ukraine Regarding the Improvement of Participation in Court Hearings via Videoconference," which was adopted on 23 May 2024. The adoption of this law addressed practical challenges associated with the widespread use of videoconferencing in judicial proceedings, particularly in the context of the digitalization of justice, pandemic-related restrictions, and the imposition of martial law.

The legislator aimed to unify and clarify the relevant provisions of the three procedural codes, eliminating ambiguities in their application and ensuring a consistent approach to organizing court hearings remotely. The law establishes the right of parties and their representatives to participate in hearings via videoconference, both from another court's premises and from outside the court using their own technical devices. It also defines the procedural rules for submitting a corresponding application, the deadlines for submission, and the obligation to notify other participants in the proceedings.

A significant innovation is the delegation of authority to decide on conducting a videoconference to a single judge, or, in the case of a collegiate hearing, to the reporting judge. The law pays special attention to the electronic identification of participants in court hearings, requiring them to use electronic identification means with a high level of trust in accordance with legal requirements. Additionally, it establishes that any technical failures during participation in a videoconference outside the court premises are the responsibility of the person who initiated that form of participation.[33] Thus, the aforementioned law has a systemic character and is aimed at enhancing access to justice, procedural efficiency, and the effectiveness of court proceedings, while simultaneously ensuring an adequate level of procedural guarantees and information security. It has significantly simplified and expedited the adoption of technical procedural decisions that do not affect the substantive resolution of cases but are important for the organization of the judicial process.

During the full-scale war against Ukraine, a situation arose in certain courts where not only judges but also court staff were absent. As a general rule, the organizational activities of a court are ensured by its administrative office headed by the head of the court staff, whose appointment procedure is defined by Article 155 of

[32] Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення участі в судових засіданнях у режимі відеоконференції. Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43911

[33] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі в судових засіданнях у режимі відеоконференції. Закон України № 3755-IX від 23 травня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3755-20#Text

the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges". Current legal provisions also allow for the temporary performance of the duties of the head of the court staff; however, these provisions are based on the assumption that judges or court staff members are present in the court and able to initiate the relevant personnel decisions. In the absence of such persons, the statutory mechanism effectively ceases to function. This creates a gap in legal regulation and a risk of suspension of the court's organizational activities, indicating the need to adapt legislation to the conditions of martial law.

In order to eliminate the identified legal uncertainty and ensure the continuous functioning of courts, the State Judicial Administration of Ukraine initiated the Draft Law of Ukraine "On Amendments to Article 155 of the Law of Ukraine 'On the Judiciary and the Status of Judges' Regarding the Organization of Court Activities". In particular, the draft law proposed establishing a special procedure for organizing court activities in cases where a court lacks judges authorized to administer justice. It provided for the introduction of a mechanism for appointing an acting head of the court staff under such conditions, as well as for vesting that person with the administrative powers of the court president in terms of representing the court as a state authority. This included, inter alia, the exercise of representative functions in relations with other state authorities, local self-government bodies, and natural and legal persons.[34] Subsequently, this legislative initiative of the State Judicial Administration of Ukraine was supported by the Verkhovna Rada Committee on Legal Policy and implemented through the adoption of the Law of Ukraine of 18 July 2024 No. 3889-IX "On Amendments to Article 155 of the Law of Ukraine 'On the Judiciary and the Status of Judges' Regarding the Organization of Court Activities", which formally закрепило the relevant provisions in legislation.

Overall, according to the 2024 activity report of the State Judicial Administration of Ukraine, as of 31 December 2024, the administration of justice was carried out by 596 local and appellate courts. At the same time, the territorial jurisdiction of court cases was temporarily changed for 161 courts (155 local and 6 appellate courts)[35].

CONCLUSIONS

The functioning of Ukraine's judicial system under martial law has demonstrated its ability to adapt to extraordinary circumstances through flexible legal and regulatory measures. The adoption and development of legislation aimed at modifying territorial jurisdiction, ensuring remote participation in court hearings, and simplifying procedural rules proved to be a key instrument in maintaining access to justice and the continuity of judicial proceedings.

Significant importance was attached to changes that allowed for broader use of videoconferencing and simplified the procedures for scheduling such hearings. This enabled the avoidance of delays in case consideration, reduced the organizational

[34] Проєкт Закону про внесення змін до статті 155 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо організації діяльності судів № 11283 від 22 травня 2024 року. Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=11283&conv=9

[35] Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2024 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pokazniki-diyalnosti/1233/zvit_dsa_24

burden on courts, and ensured the participation of parties in proceedings regardless of their location.

At the same time, the implemented changes highlighted that the judicial system had to operate in a mode of compromise between procedural formalities and practical possibilities. Priority was given to the continuity of justice and the safety of participants, even if this required deviations from traditional procedures.

Overall, the legal and regulatory changes enacted during the war allowed for the preservation of the functioning of Ukraine's judicial system. Simultaneously, they laid the groundwork for the further development of electronic justice, which, after the conclusion of martial law, will require reassessment and systematic refinement based on the practical experience gained.

SUMMARY

The author analyzes the functioning of Ukraine's judicial system under the legal regime of martial law, with a focus on its regulatory and legal features and their impact on the administration of justice. The concept of martial law is examined as a special legal regime that allows for temporary restrictions on certain rights and freedoms and introduces specific mechanisms of public governance, which directly affect the organization of judicial proceedings. The author explores how martial law influences the exercise of the right to judicial protection, access to justice, and compliance with the principle of a fair trial in the context of armed aggression. Particular attention is paid to procedural changes aimed at adapting the judicial system to wartime challenges, including the temporary change of territorial jurisdiction, the use of remote forms of participation in court hearings, and the simplification of certain procedural issues. It is shown that these changes have a compensatory nature and are intended not to limit the substance of the right to justice, but to ensure its practical realization under extraordinary conditions. In conclusion, it is substantiated that the legal regime of martial law significantly transforms the conditions under which the judiciary operates, while not abolishing its constitutional role as a guarantor of the protection of human rights and freedoms. The regulatory solutions introduced have made it possible to maintain the continuity of judicial proceedings and to ensure a minimum necessary level of access to court, which demonstrates the adaptability of Ukraine's judicial system and its ability to function even in times of war.

Key words: martial law, judicial system of Ukraine, administration of justice, access to justice, judicial proceedings, legal regulation, wartime conditions, rule of law

References

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 393/2018 від 26 листопада 2018 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594

3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

4. Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України: Указ Президента України № 63/2022 від 23 лютого 2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/632022-41393

5. Про невідкладні заходи щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та військової агресії російської федерації: рішення Ради суддів України від 24 лютого 2022 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS36788?an=1

6. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів під час воєнного стану або надзвичайного стану: Закон України № 2461-IX від 27 липня 2022 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#n10

7. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану від 2 березня 2022 р. Рада суддів України. URL: https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu

8. Про роботу судів України в умовах воєнного стану: розпорядження Голови Верховного Суду від 4 березня 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261727/

9. Про затвердження рекомендацій для судів першої та апеляційної інстанцій у разі окупації населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози такої окупації: розпорядження Голови Верховного Суду № 6/0/9-22 від 13 березня 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Recomendatsii.pdf

10. Про внесення змін до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України № 2112-IX від 3 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#n5

11. Про судоустрій і статус суддів: Закон України № 1402-VIII від 2 червня 2016 р. (редакція станом на 1 січня 2022 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20220101#Text

12. Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану: розпорядження Голови Верховного Суду № 1/0/9-22 від 6 березня 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Rozp_06_03_2022.pdf

13. Проєкт Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення правосуддя в умовах воєнного стану або надзвичайного стану). Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39489

14. Інтерактивна онлайн-карта судів, територіальну підсудність судових справ яких змінено. Вища рада правосуддя. URL: https://hcj.gov.ua/pidsud-map

15. Про визначення територіальної підсудності справ: розпорядження Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/

16. Про затвердження окремих рекомендацій щодо організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану: рішення Ради суддів України від 14 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0010414-22#Text

17. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного стану або надзвичайного стану: Закон України № 2461-IX від 27 липня 2022 р. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text

18. Про рекомендації щодо організаційних питань роботи суддів в умовах воєнного стану: рішення Ради суддів України від 5 серпня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0023414-22#Text

19. Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2022 рік. URL:https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/ZVIT_DSA_UKRAYNA_2022_compressed%20(1)_compressed_compressed.pdf

20. Про затвердження Порядку надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі: наказ Державної судової адміністрації України № 28 від 23 січня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0028750-23#Text

21. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо здійснення правосуддя в умовах воєнного стану або надзвичайного стану та врегулювання спорів за участю судді». Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/41130

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України № 3200-IX від 29 червня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#n403

23. Commission Staff Working Document. Ukraine 2023 Report Accompanying the document "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2023 Communication on EU Enlargement Policy". URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52023SC0699

24. Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2023 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pokazniki-diyalnosti/1233/zvit_dsa_23

25. Проєкт Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі в судових засіданнях у режимі відеоконференції. Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44035

26. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення участі в судових засіданнях у режимі відеоконференції. Верховна

Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43911

27. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі в судових засіданнях у режимі відеоконференції: Закон України № 3755-IX від 23 травня 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3755-20#Text

28. Проєкт Закону про внесення змін до статті 155 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо організації діяльності судів № 11283 від 22 травня 2024 р. Верховна Рада України. Законопроєкти. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=11283&conv=9

29. Звіт про діяльність Державної судової адміністрації України за 2024 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pokazniki-diyalnosti/1233/zvit_dsa_24

Information about the author:
Paskar Aurika Lazorivna,
Candidate of Legal Sciences,
Head of the Department of Procedural Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
19, Universytetska street, Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-13

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: НЕДОЛІКИ ТА ПЕРЕВАГИ

Пеньков С. В., Волошина М. О., Чорний В. А.

ВСТУП

У Великобританії, право кримінального переслідування надається будь-якій фізичній або юридичній особі. Потерпілий, а також інші особи, можуть здійснювати досудове розслідування, в ході якого збирати докази, на свій ризик самостійно, шляхом залучення приватного детектива або звернення до компетентних державних органів.[1] Докази надаються зацікавленими особами безпосередньо до суду, а поліція є лише одним із можливих суб'єктів звинувачення. Англійськи суди, як правило, мало уваги приділяють порядку отримання доказів, їх більше цікавить їх суть. Жорсткі, регламентовані законом та ретельно формалізовані правила відсутні. Формальні процедури дотримання яких вимагається, як і в будь-якій іншій правовій державі існують, а порушення прав і основоположних свобод людини і громадянина не допускається. В той же час, визначальне значення має інформативність фактів та їх оцінка відповідно до внутрішніх переконань уповноваженими особами. Вирішення проблеми допустимості доказів цілком залежить від позиції суду. Будь-який громадянин, що став свідком злочину, має право затримати будь-яку особу, що його здійснила та доставити її до суду. Звичайні громадяни Великобританії вказаним правом майже не користуються, в той час, як приватні охоронні та детективні агентства їм не нехтують. Початком саме кримінального процесу вважається виникнення спору в суді, де у якості обвинувача може виступити будь-який громадянин. Відмова обвинувача від обвинувачення тягне виправдання підсудного, а визнання обвинуваченим своєї вини є беззаперечним доказом.[2] Фактично, у Великобританії весь рух кримінального процесу спрямовується зусиллям обвинувача.[3]

Викладене сприяє поширенню використання послуг приватних детективів. Їх чисельність, разом із співробітниками приватних детективних агентств та охоронних організацій, вдвічі перевищує кількість співробітників поліції.

Приватні детективи Великобританії можуть здійснювати кримінальне переслідування на тих самих підставах, що і офіційні поліцейські органи, використовувати широкий спектр технічного обладнання, здійснювати спостереження за будь-якою особою, із застосування засобів фото- та

[1] У справах щодо тяжких та особливо тяжких злочинів участь державних правоохоронних органів обов'язкова.

[2] Фадєєв І.А. Поліцейське дізнання у Великобританії. *Теорія та практика юридичної науки.* 2022. № 1. С. 48-52. https://doi.org/10.47629/2074-9201_2022_1_48_52

[3] Циганок Ю. Англо-американська система кримінального процесу. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 2. С. 327-331. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.55

відеофіксації (у публічних місцях), користуватися послугами експертів та криміналістичними лабораторіями поліції, мають доступ до центрального поліцейського комп'ютера та інших централізованих реєстрів та баз даних, завдяки чому, щоденно отримують понад 120 тис. довідок. Дослідники зазначають, що майже 70% приватних детективів Сполученого Королівства колишні співробітники поліції, що зумовлює тісну співпрацю між приватними та державними розшуковими та охоронними службами.[4]

З огляду на зазначене заслуговує уваги аналіз законодавства Великобританії, яким здійснюється регламентація приватної детективної (розшукової) та охоронної діяльності, з метою визначення позитивних сторін, які можуть бути імплементовані до українського законодавства та недоліків, впровадження яких у вітчизняне правове регулювання бажано уникнути. Аналіз досліджень і публікацій присвячених правовому регулюванню приватної детективної (розшукової) діяльності зарубіжних країн, зокрема Великобританії, свідчить про недостатнє вивчення закордонного досвіду з цього питання.

1. Загальний аналіз законодавства Великобританії щодо регламентування діяльності з проведення приватних розслідувань

У Великобританії діє Закон про приватну охоронну діяльність 2001 р. (Private Security Industry Act 2001, далі – Закон). Згідно преамбули, цей Закон передбачає регулювання приватної охоронної діяльності. Але, незважаючи на назву та преамбулу Закону, ним регламентується не тільки суто охоронна діяльність, а і діяльність з проведення приватних розслідувань.

Приватна охоронна та детективна діяльність підлягають ліцензуванню згідно п.п. 2, 4 ч. 1 додатку 2 Закону.[5] Здійснення означених видів діяльності, у відповідності до п.п. 1, 6 ст. 3 Закону без отримання ліцензії вважається правопорушенням та тягне притягнення до відповідальності в порядку спрощеного судового провадження у виді ув'язнення на строк до 6 місяців або грошового стягнення, або обох покарань разом.[6] В окремих випадках термін ув'язнення може бути збільшений до 5 років. Порядок та умови отримання ліцензії будуть розглянуті нами в другому розділі цієї роботи.

Згідно п.п. 1 п. 4 ч. 1 додатку 2 Закону, до приватних розслідувань відносяться дії із проведення спостереження, розслідування або дізнання, які здійснюються з метою: 1) отримання інформації щодо конкретної особи або про її діяльність, або місцезнаходження; 2) отримання інформації про обставини або способи втрати чи пошкодження майна[7].

[4] Вінгловська О.І. Шляхи імплементації кращого зарубіжного досвіду у сфері регулювання діяльності інституту приватних детективів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. URL : https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-11

[5] Private Security Industry Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12

[6] Там само

[7] Там само

Зазначені дії є нічим іншим, як приватною детективною (розшуковою) діяльністю.

Із зазначених у п. 4 ч. 1 додатку 2 Закону діянь виключаються: діяльність з дослідження ринку, діяльність пов'язана виключно з перевіркою кредитоспроможності, професійна діяльність практикуючих юристів, баристерів, соліситорів, бухгалтерів, журналістів, діяльність пов'язана з вивченням відкритих для громадськості реєстрів або інших записів, незалежно від того чи стягується за доступ до них плата, реєстрів або інших записів, що ведуться безпосередньо особою, якою або від імені якої здійснюється приватна детективна (розшукова) діяльність, або до яких ця особа має законний доступ, опублікованих праць, дії, що проводяться з відома або за згодою суб'єкта розслідування, дії, що проводяться безпосередньо у зв'язку із здійсненням будь-якої діяльності, що не є діяльністю співробітника служби безпеки.

Загальний нагляд за наданням послуг у сфері безпеки та інших послуг пов'язаних з діяльністю співробітників служб безпеки, здійснення контролю за діяльністю та ефективністю осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність з надання вищеназваних послуг, проведення їх перевірок, встановлення або затвердження стандартів поведінки, навчання осіб, що займаються діяльністю у сфері безпеки, внесення рекомендацій та пропозицій по підтриманню та удосконаленню стандартів надання охоронних та детективних послуг, контроль за дотриманням Закону здійснює спеціально утворений орган – Управління індустрії безпеки (Security Industry Authority (SIA), далі – Управління)[8]. З 2015 р. Управління діє у складі Міністерства внутрішніх справ[9].

Законодавство англосаксонських країн, як правило, не містить, у звичному для нас вигляді, переліку прав, що надаються окремим органам для здійснення їх функцій. На діяльність таких органів, незалежно від форм власності та підпорядкування, можуть бути накладені окремі обмеження або заборони, пов'язані, наприклад, із втручанням в приватне життя, корупцією або застосуванням вогнепальної зброї, інших спеціальних засобів тощо. Тобто фактично, можна вести мову, про застосування у практичній діяльності принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

Не стало винятком і Управління. Застосування зазначеного принципу знайшло своє відображення в п. 3 ст. 1 Закону, згідно якого, Управління може робити все, що за його переконанням сприятиме забезпеченню виконання будь-якої з його функцій. В той же час, Управління не є державним органом, не підпорядковується і не є агентом Корони, не користується будь-яким статусом, імунітетом або привілеями Корони. Майно Управління не повинно розглядатися, як майно Корони, або таке, що знаходиться у її веденні[10].

При виконанні своїх функцій Управління підзвітне Державному секретарю та повинно виконувати будь-які загальні або спеціальні вказівки, які надані йому в письмовій формі. Управління надає Державному секретарю всю інформацію, яку він запросить. Крім того, Управління надає інформацію про

[8] Private Security Industry Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12

[9] Бугайчук К. Л. Інститут приватних детективів за кордоном: порівняльно-правовий аналіз. *Право і Безпека.* 2016. № 1. С. 7-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_1_3

[10] Private Security Industry Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12

свою діяльність в Шотландії або у відношенні Шотландії, шотландським міністрам, а про діяльність у Північній Ірландії або у відношенні Північної Ірландії – Міністерству юстиції Північної Ірландії. У відповідності до ст. 13 Закону Державний секретар може своїм наказом доручити місцевим органам влади виконання деяких або всіх функцій Управління з питань ліцензування, щодо діяльності, зазначеній у п. 8 додатку 2 до Закону (охоронці громадських приміщень, клубів і т.ін.)[11].

Для здійснення контролю за приватною детективною та охоронною діяльністю, Управління наділено широкими повноваженнями. Так, згідно ст. 19 Закону, представник Управління (уповноважений у письмовій формі) має право безперешкодного доступу в будь-яке приміщення, яке належить, або використовується особою, яка за його оцінкою є регульованою особою, за виключенням приміщень, що використовуються для проживання у якості приватного житла. Представник Управління може вимагати від регульованих осіб[12] будь-які документи або іншу інформацію з питань здійснення діяльності, що підлягає ліцензуванню.

З метою унеможливлення зловживань, законодавець передбачив ряд обмежень для осіб, що здійснюють контроль за приватною детективною та охоронною діяльністю. Представник Управління, наділений повноваженнями безперешкодного доступу в приміщення, повинен робити це у розумний час та зобов'язаний виконувати будь-які обґрунтовані вимоги особи (до або після входу в приміщення), яка знаходиться в приміщенні, або на території прилеглій до приміщення. Обов'язковому виконанню підлягають вимоги щодо зазначення мети візиту, пред'явлення дозволу Управління на здійснення своїх повноважень, документу, що посвідчує особу, фіксації дати та часу прибуття. Копія запису про дату та час прибуття уповноваженого Управлінням, надається будь-якій особі, що була присутня в приміщенні.

Перешкоджання представнику Управління у здійсненні ним своїх повноважень щодо контролю за здійсненням приватної детективної та охоронної діяльності, невиконання його законних вимог, вважається злочином та тягне відповідальність у виді ув'язнення або штрафу.

З іншої сторони, аналогічне покарання передбачене і для уповноважених Управлінням осіб, що здійснюють контроль за наданням послуг у сфері безпеки, за несанкціоноване розкриття інформації, що стала їм відома при здійсненні перевірок. Розкриття такої інформації допускається лише у двох випадках: з метою здійснення Управлінням будь-якої з його функцій або в рамках кримінального провадження.

Будь-яка особа, яка умисно або внаслідок халатності надає Управлінню неправдиві відомості або взагалі ухиляється від надання відповіді на запит Управління, вважається винною у скоєні злочину та підлягає ув'язненню або штрафу, або обом покаранням разом.[13]

У разі, якщо правопорушення, передбачені Законом, скоєні юридичними особами та буде доведено, що вони допущені за згодою або внаслідок

[11] Private Security Industry Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12
[12] Визначення регульованих осіб наведено у другому розділі.
[13] Private Security Industry Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12

халатності з боку посадових осіб, цих юридичних осіб, то вони будуть визнані винними і підлягатимуть судовому переслідуванню.

2. Ліцензування діяльності з надання послуг з охоронної діяльності та проведення розслідувань

Осіб, які отримали ліцензію у відповідності до Закону; осіб, які здійснюють діяльність, що підлягає ліцензуванню, але не отримали ліцензію; осіб, яким погоджено отримання дозволу щодо надання послуг у сфері детективної та охоронної діяльності, у відповідності до ст. 15 Закону, але Державним секретарем, у відповідності до п. 1 ст. 17 Закону, їм заборонено займатися діяльністю з надання таких послуг; осіб, яким відмовлено в погодженні отримання дозволу, але вони надають послуги у сфері безпеки, Закон відносить до «регульованих осіб»[14].

В обов'язки Управління, також входить створення та ведення реєстру осіб, які мають ліцензію у відповідності до Закону. У реєстрі відображаються наступні відомості: ім'я та адреса ліцензіата, дата втрати чинності ліцензії, якщо вона не буде продовжена, інші умови ліцензії. Управління забезпечує можливість перевіряти відомості, що містяться в реєстрі представникам громадськості та оприлюднення відомостей про зміни в ліцензії або про її відкликання. За дозвіл ознайомитися з реєстром або отримати копію будь-якої його частини, Управління може стягувати розумну плату.

Управління видає два типи ліцензій: «front line licence» та «non-front line licence». Для отримання ліцензії першого типу претендент повинен мати відповідну кваліфікацію. Зазначена ліцензія надає право здійснювати всі види діяльності в сфері безпеки, в т.ч. і ті, для яких передбачено отримання ліцензії другого типу.

На офіційному сайті уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії міститься інформація щодо видів діяльності, які підлягають ліцензуванню: охоронна діяльність із залученням охоронців (Manned guarding), діяльність, що передбачає зберігання та контроль доступу до будь-яких ключів або пристроїв для керування замками (Key holding), діяльність із знерухомлення транспортних засобів (Vehicle immobilisation).

Охорона діяльність із залученням охоронців передбачає охорону осіб, майна або приміщень. Термін «приміщення», в контексті охоронної діяльності, включає в себе приміщення та споруди, а термін «майно» всі інші об'єкти, що належать фізичній особі або підприємству. Ліцензії на здійснення даного виду діяльності бувають п'яти видів і є ліцензіями «front line»: 1) ліцензія для здійснення перевезення готівкових коштів або інших цінностей (інкасація, Cash and valuables in transit); 2) ліцензія для здійснення особистої охорони осіб (Close protection); 3) ліцензія для здійснення охорони ліцензованих приміщень від пошкодження, несанкціонованого проникнення, здійснення крадіжок та підтримання громадського порядку (Door supervision)[15]; 4) ліцензія для

[14] Private Security Industry Act 2001. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12

[15] Ліцензоване приміщення – приміщення, в якому дозволено продаж алкоголю та/або проведення регульованих розважальних заходів (бокс, боротьба, відеодемонстрації тощо)

здійснення відеоспостереження в громадських місцях, якщо використовувана система відеонагляду дозволяє ідентифікувати людей або контролювати їх дії (Public space surveillance (CCTV)); 5) ліцензія для охорони приміщень (які не віднесені до категорії «ліцензованих приміщень») або майна від пошкодження, несанкціонованого проникнення, здійснення крадіжок та недопущення порушень громадського порядку (Security guarding)[16].

До ліцензій типу «front line» відносяться також ліцензії на здійснення діяльності із обмеження рухомості або повного знерухомлення транспортних засобів, в т.ч. із застосуванням спеціальних затискачів коліс, з подальшим стягненням плати з їх власників за розблокування (Vehicle immobilisation). Ліцензування зазначеного виду діяльності застосовується лише у Північній Ірландії.

Ліцензія для здійснення діяльності, що передбачає зберігання та контроль доступу до будь-яких ключів або пристроїв для відмикання замикаючих пристроїв (керування замками) (Key holding) відноситься до типу «non-front line».

Всі ліцензії видаються терміном на 3 роки, за виключенням ліцензії на право знерухомлення транспортних засобів, яка видається на 1 рік.

Ліцензії, як правило, видаються у виді пластикової картки, яку необхідно мати при собі під час здійснення ліцензованих видів діяльності. Виключення становить ліцензія на здійснення діяльності що передбачає зберігання та контроль доступу до будь-яких ключів або пристроїв для керування замками, яка видається у виді листа.

Станом на лютий 2025 р. налічувалось 501232 активних ліцензій виданих Управлінням. Більше всього ліцензій видано на здійснення діяльності, пов'язаної з охороною ліцензованих приміщень – 354580, відеоспостереженням – 61004 та охороною приміщень, які не віднесені до ліцензованих – 58348. Найменша кількість ліцензій отримана для здійснення діяльності із знерухомлення транспортних засобів – 14. За регіонами (за виключенням Лондона), найбільша кількість ліцензій видана в Манчестері (31160), Бірмінгемі (25602), Слау та Хитроу (23182) та Лутоні (10006). В Лондоні видано 122415 ліцензій. За гендерною ознакою 48741 ліцензія належить жінкам та 397588 чоловікам. Громадяни у віці від 18 до 40 років отримали 251650 ліцензій, від 41 до 60 років – 36853 ліцензії, більше 60 років – 36853. П'ять ліцензій активні для громадян, яким більше 90 років[17].

Особи, що претендують на отримання ліцензії повинні бути не молодше 18 років і надають Управлінню документ, що посвідчує особу, свідоцтво про народження видане у Великобританії, фотографію паспортного типу, інформацію про всі адреси, за якими вони мешкали останні п'ять років, про наявність відповідної кваліфікації (за потреби отримання ліцензії «front line»), відомості про відсутність судимості за кордоном (якщо претендент не мешкає у

[16] Окреме отримання зазначеної ліцензії не потребується, у разі наявності ліцензії для здійснення охорони ліцензованих приміщень.

[17] Відомості про володільців ліцензій SIA. Офіційний сайт уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. URL: https://www.gov.uk/government/statistical-data-sets/sia-licence-holders

Великобританії; перевірка на судимість у Великобританії проводиться Управлінням самостійно), право на роботу у Великобританії (для осіб, що не є громадянами Великобританії), інформацію щодо затримань органами правопорядку або застосуванню будь-яких інших примусових заходів, іншу інформацію, яку Управління вважатиме за доцільне витребувати.

Управління залишає за собою право вивчити будь-яку інформацію про претендента, якою воно володіє або до якої має доступ. Це може бути інформація отримана від поліції, податкової та митної служб Великобританії, інших регулюючих органів, органів місцевої влади, приватних компаній, з судових реєстрів, банківських виписок, соціальних мереж, репортажів новин, звітів «Crimestoppers» (незалежна від поліції благодійна організація, що займається збором та обробкою інформації про злочини та правопорушення), повідомлень представників громадськості, інформація із власних джерел тощо.

Особи, які отримали ліцензію зобов'язані повідомляти Управління про всі зміни щодо наданої ними інформації: зміна прізвища, місця мешкання, притягнення до відповідальності тощо[18].

Управлінням запроваджено схему забезпечення якості для приватної охоронної діяльності – схема схвалення підрядників (ACS). Участь в ACS є добровільною, інформацію щодо наявності схвалення відносно компаній, які надають охоронні послуги можливо отримати на сайті Управління. Хибне твердження про наявність схвалення або демонстрація знаку акредитації ACS, за їх фактичної відсутності, є кримінальним злочином.

Крім означених вище правопорушень (здійснення діяльності, що підлягає ліцензуванню без отримання ліцензії, перешкоджання співробітнику Управління у виконанні ним своїх обов'язків, ненадання відповіді на запит Управління або надання неправдивих відомостей), Закон визначає як протиправні наступні діяння: порушення умов ліцензії, залучення до діяльності, що підлягає ліцензуванню осіб, які не отримали відповідну ліцензію, використання неліцензійних іммобілайзерів для обмеження рухомості або знерухомлення транспортних засобів, хибна заява про статус схваленого підрядника.

У разі виявлення ознак порушення Закону, Управління уповноважене: 1) надіслати письмове попередження. Відомості про факт такого попередження можуть бути враховані Управлінням при розгляді питання щодо продовження терміну вже виданої або видачі нової ліцензії; 2) анулювати або призупинити дію ліцензії; 3) здійснювати переслідування у рамках кримінального судочинства; 4) домагатися конфіскації активів порушника.

Управління також уповноважене притягувати порушників до відповідальності за порушення інших законів Великобританії у разі, якщо їх діяння можуть мати пагубний вплив на галузь в цілому, наприклад шахрайство, підробка, порушення Закону о документах, що посвідчують особу 2010 року тощо. Відомості про судові переслідування Управління за останні 12 місяців розміщуються на урядовому сайті. Аналіз вироків, винесених судовими органами Великобританії за порушення у сфері надання охоронних та

[18] Офіційний сайт уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. URL: https://www.gov.uk/government/organisations/security-industry-authority

детективних послуг, свідчить про незастосування покарань, пов'язаних із реальним позбавленням волі. Навіть, якщо особу засуджено до ув'язнення застосовується відстрочка виконання вироку. Основними покараннями є притягнення до безоплатних громадських робіт, штраф, виплата компенсацій потерпілим. Наведемо кілька прикладів. Магістратським судом Дадлі 9 січня 2025 р. за порушення Закону про підробку та фальсифікацію 1981 р. (використання підробленого документа) та Закону про заставу 1976 р. (втеча особи звільненої під заставу), винну особу було засуджено до 120 годин безоплатних громадських робіт та стягнуто судові витрати. 11 грудня 2024 р. Королівським судом Кінгстона на Темзі за порушення Закону про шахрайство 2006 р. (виготовлення та поставка заборонених товарів, надання неправдивих відомостей), винну особу було засуджено до 2-х років позбавлення волі умовно, з відстрочкою виконання вироку (в цій частині) на 18 місяців, обов'язку пройти реабілітаційну програму та 80 годин безоплатних громадських робіт, стягнуто судові витрати та зобов'язано виплатити компенсацію потерпілому. 7 листопада 2024 р. Ліверпульським магістратським судом за порушення Закону (ненадання інформації та порушення умов ліцензії), винну особу засуджено до електронного контролю з 20^{00} до 07^{00} годин терміном на 6 тижнів, стягнуто судові витрати та зобов'язано виплатити компенсацію потерпілому[19].

3. Забезпечення дотримання прав людини на недоторканість особистого та сімейного життя при здійсненні приватної детективної (розшукової) діяльності

Здійснивши аналіз правового регламентування приватної охоронної та детективної (розшукової) діяльності Великобританії спостерігаємо колізію. Закон визначає детективну (розшукову) діяльність як проведення приватних розслідувань, що полягають у здійсненні спостереження, розслідування або дізнання з метою отримання інформації щодо конкретної особи, про її діяльність, місцезнаходження або про обставини чи способи пошкодження та/або втрати майна і визначає її як вид діяльності, що, нарівні із охоронною діяльністю, підлягає обов'язковому ліцензуванню. На офіційному урядовому Інтернет-ресурсі Великобританії міститься докладна інформація щодо ліцензій, які необхідно отримати для здійснення цілого ряду видів охоронної діяльності і жодним чином не згадується про необхідність отримання ліцензії для здійснення приватних розслідувань.

На недосконаліть британського законодавства в сфері регламентації приватної детективної (розшукової) діяльності ще в 2013 році звертала увагу Тереза Мей (на той час Міністр внутрішніх справ Великобританії, в подальшому займала пост Прем'єр-міністра). За її словами урядом розроблено законопроект яким детально регламентована діяльність приватних детективів,

[19] Судові переслідування SIA за останні 12 місяців. Офіційний сайт уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. URL: https://www.gov.uk/government/publications/sia-prosecutions/sia-prosecutions-over-the-last-12-months

який набуде чинності наприкінці 2014 року. Але, і по сьогоднішній день вказаний законопроект не прийнято.

Таким чином, складається враження, що здійснювати діяльність з приватних розслідувань у Великобританії можна взагалі без отримання будь-яких дозвільних документів. Але, це не зовсім так. Справа в тому, що британським законодавством введені досить суворі обмеження щодо здійснення заходів, які можуть бути кваліфіковані, як втручання у приватне життя особи. Так, у відповідності до Закону про захист від переслідувань 1997 р. (Protection from Harassment Act 1997, далі – Закон 1997) будь-якій особі заборонено вчиняти дії, що можуть бути розцінені, як переслідування інших осіб. При цьому переслідувач повинен усвідомлювати, що його поведінка розцінюється або може бути розцінена як переслідування. Дії особи можуть бути розцінені, як переслідування, якщо: 1) вона переслідує двох або більше осіб; 2) вона знає або повинна знати, що її поведінка може бути розцінена, як переслідування цих осіб; 3) внаслідок цих дій вона намагається переконати будь-яку особу (незалежно від того, чи входить вона в коло осіб, що переслідуються): а) не вчиняти дій, які вона має право або зобов'язана вчинити; б) вчинити дії, які вона не зобов'язана вчинювати.

Поведінка особи буде вважатися переслідуванням, якщо будь-яка розумна людина, що має таку ж саму інформацію, вважатиме, що така поведінка є переслідуванням іншої особи. Для цілей Закону 1997, поведінка не буде розцінена як переслідування, якщо переслідувач доведе: 1) що переслідування здійснювалось з метою попередження або розкриття злочину; 2) що переслідування здійснювалось у відповідності до будь-якого акту або норми права, або для дотримання будь-якої умови або вимоги, покладеної іншою особою у відповідності до будь-якого законодавчого акту; 3) що в даних конкретних умовах, продовження переслідування було розумним.

Особа, яка продовжує вчиняти дії, які розцінюються, як переслідування, визнається винною у скоєні злочину та підлягає покаранню у виді позбавлення волі на строк до 6 місяців або штрафу, або обом покаранням разом. [20]

Британські законодавці наводять приклади поведінки, яка при певних умовах може бути розцінена, як переслідування: 1) слідкування (стеження, слідування) за людиною; 2) контакт або спроба контакту з особою будь-якими засобами; 3) публікація будь-якої заяви або іншого матеріалу, який відноситься або дає підстави вважати, що він відноситься до особи, або від імені особи; 4) моніторинг використання особою Інтернету, електронної пошти або будь-якої іншої форми електронної комунікації; 5) перебування в будь-якому місці (громадському чи приватному) протягом тривалого часу без визначеної мети та/або законних на те підстав (англ. loitering – тиняння без діла); 6) втручання в будь-яке майно, що знаходиться у володінні особи; 7) спостереження або шпіонаж за людиною.[21]

Розглянуті вище положення Закону 1997 застосовуються на території Англії та Уельсу. В Шотландії, порушення законодавчої заборони на переслідування

[20] Protection from Harassment Act 1997. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/40/contents

[21] Там само

може стати предметом позову в цивільному судочинстві, з боку особи, яка стала або може стати жертвою утисків (англ. harassment – переслідування, домагання, утиск, гноблення). Кримінальна відповідальність настає за порушення судової заборони про недопустимість переслідування (ув'язнення на строк до 5 років або/та штраф).

Таким чином, залучення приватного детектива до збору доказів з метою розкриття злочину, або вжиття заходів щодо його попередження, за британським законодавством, не буде вважатися правопорушенням, навіть, якщо детективом будуть вчинені дії, що обмежують права людини. Що стосується безпосередньо збору інформації, необхідно зазначити, що британські детективи мають досить широкі можливості. Детективи мають доступ щонайменше до сотні реєстрів, включаючи електронний довідник компанії «British Telecom» та поіменний список британських виборців і судових досьє. Також приватні детективи Великобританії, під час виконання професійних обов'язків, мають можливість користуватися широким спектром технічних засобів.[22]

В Україні спостереження за особою (в публічно доступних місцях), може проводитись правоохоронними органами лише після отримання дозволу суду, для отримання інформації, що має суттєве значення для справи, в провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких злочинів. Здійснення зазначеного заходу приватними особами або організаціями взагалі заборонено. Британське законодавство таких обмежень не містить. Здійснення спостереження (в публічних місцях), з метою розкриття, припинення або попередження злочину, може здійснюватися будь-якими особами, в т.ч. із застосуванням засобів аудіо-, фото- та відеофіксації. Додатково зазначимо, що законодавство Сполучених Штатів Америки ще більш лояльно ставиться до здійснення спостережень в публічно доступних місцях або збору інформації про особу.

Окремі обмеження, щодо втручання в приватне життя, встановленні і іншими законодавчими актами Великобританії – Закон про захист інформації 1988 р., Закон про телекомунікації 1984 р., Закон про перехоплення телекомунікаційних повідомлень 1985 р., Закон про поліцію 1997 р. тощо. Зазначеним актами заборонено перехоплення інформації, що передається телекомунікаційними засобами, без дотримання визначеної процедури. Отримати дозвіл на таке перехоплення можуть тільки співробітники державних правоохоронних органів. Крім того, розшукова діяльність пов'язана із втручанням у приватне життя регламентується відомчими нормативними документами (наприклад, Рекомендації МВС по встановленню прослуховуючих пристроїв 1999 р.), вимог яких приватні детективи дотримуватись не зобов'язані.

[22] Вінгловська О.І. Шляхи імплементації кращого зарубіжного досвіду у сфері регулювання діяльності інституту приватних детективів. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. URL : https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-11

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене можемо виділити як переваги, так і недоліки правового регламентування приватної детективної (розшукової) діяльності Великобританії.

До найсуттєвішої переваги британського законодавства віднесемо чітке визначення приватної детективної (розшукової) діяльності, як діяльності з проведення приватних розслідувань (спостереження, розслідування, дізнання) та визначення мети такої діяльності (отримання інформації щодо конкретної особи або про її діяльність, або місцезнаходження; отримання інформації про обставини або способи втрати чи пошкодження майна).

Іншими перевагами є: визначення на законодавчому рівні вимоги щодо ліцензування приватної детективної (розшукової) діяльності, органу, яким здійснюється ліцензування (SIA), надання SIA широких прав та повноважень для здійснення перевірки інформації, наданої потенційним ліцензіатом, дотримання ліцензійних умов, притягнення до відповідальності порушників, покладення на SIA обов'язку опублікування документів, якими встановлюються умови для отримання ліцензії, ведення реєстру ліцензіатів, статистики з питань ліцензійної діяльності.

Крім того, перевагами британської правової системи є можливість проведення приватними детективами спостережень у публічних місцях, в т.ч. і прихованих із застосуванням фото- та відеофіксації об'єктів спостереження, майже вільне отримання інформаційних довідок з державних та приватних інформаційних реєстрів та баз даних (про судимість, власників авто або нерухомості, осіб схильних до скоєння правопорушень, судових досьє тощо), застосування інших, незаборонених законодавством способів отримання інформації (проведення оглядів, опитувань, криміналістичних досліджень тощо).

Важливою перевагою британського законодавства є можливість використання отриманих приватним детективом доказів в кримінальному та цивільному судочинстві. Зазначене сприяє дотриманню принципу рівності сторін в судовому процесі. З іншого боку, наслідком відсутності чітких законодавчих вимог, щодо фіксації отриманих доказів, може бути визнання отриманих доказів неприпустимими під час судового розгляду справи.

Всі зазначені переваги вважаємо за доцільне враховувати при розробці законодавчого акту, що регулюватиме приватну детективну (розшукову) діяльність в Україні.

У Великобританії, приватні детективи надають клієнтам широкий спектр послуг. Їх перелік наведено на офіційному сайті Асоціації британських слідчих (Association of British Investigators). На цілком законних засадах вони можуть здійснювати зовнішнє спостереження, в т.ч. і приховане, використовувати в своїй діяльності широкий спектр технічних засобів (фото-, відеоапаратуру, GPS-трекери, оптичні прилади тощо), мають доступ до криміналістичної лабораторії лондонської поліції та центральної поліцейської комп'ютерної системи.

Загалом, приватні детективи у Великобританії вільні у виборі способів та методів отримання відомостей, взаємодія з поліцейськими вітається, приватні сищики мають майже необмежений доступ до офіційних інформаційних ресурсів

країни, в т.ч. і до поліцейських баз даних (наприклад, щодо автомобілів, що перебувають у розшуку, бази даних виборців та інші). Отримані відомості можуть використовуватись в суді в якості доказів, якщо не буде доведено порушення закону, зокрема права приватне життя, при їх здобутті.

До суттєвого недоліку, відносимо відсутність відокремлення зазначеного виду діяльності від приватної охоронної діяльності та окремого профільного, законодавчого акту, яким здійснювалось би регулювання саме приватної детективної (розшукової) діяльності, відсутність чітких ліцензійних умов для здійснення зазначеного виду діяльності. Намагання об'єднати регламентування приватної детективної та охоронної діяльності в одному законі призвело до неналежного висвітлення питань саме розшукової діяльності. Вважаємо, що приватна детективна (розшукова) діяльність повинна бути регламентована окремим законодавчим актом.

АНОТАЦІЯ

Англосаксонська правова система відрізняється нетиповими для вітчизняного права підходами для досягнення мети кримінального та цивільного процесуального законодавства. У Великобританії широко застосовується залучення приватних детективів для збору доказів як в кримінальних, так і в цивільних справах. Англійське законодавство практично не обмежує приватних детективів в способах отримання інформації. Широко застосовується проведення спостереження за об'єктами в публічно доступних місцях, отримання довідок та інших відомостей, що містяться в державних та приватних реєстрах та базах даних, здійснення різноманітних криміналістичних досліджень тощо. Отримані приватним детективом докази можуть бути передані поліцейським органам, або використані замовником (або від його імені) для здійснення обвинувачення в суді. В будь-якому випадку у Великобританії не заборонено використання цих доказів в судових процесах нарівні з доказами отриманими офіційними правоохоронним органами. В той же час, законодавство Великобританії в частині регламентування приватної детективної (розшукової) діяльності залишається недосконалим, що визнається і на офіційному рівні.

Ключові слова: приватна детективна (розшукова) діяльність, Управління індустрії безпеки (SIA), схема схвалення підрядників (ACS), захист від переслідувань, ліцензування.

Література

1. Фадєєв І.А. Поліцейське дізнання у Великобританії. // Теорія та практика юридичної науки. 2022. № 1. С. 48-52. https://doi.org/10.47629/2074-9201_2022_1_48_52

2. Циганок Ю. Англо-американська система кримінального процесу. // Підприємництво, господарство і право. 2020. № 2. С. 327-331. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.55

3. Вінгловська О.І. Шляхи імплементації кращого зарубіжного досвіду у сфері регулювання діяльності інституту приватних детективів. // Проблеми

сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2023. № 10. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-11

4. Private Security Industry Act 2001 // URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/12

5. Бугайчук К. Л. Інститут приватних детективів за кордоном: порівняльно-правовий аналіз / К. Л. Бугайчук // Право і Безпека. – 2016. – № 1. – С. 7-12. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_1_3

6. Відомості про володільців ліцензій SIA. Офіційний сайт уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. URL: https://www.gov.uk/government/statistical-data-sets/sia-licence-holders

7. Офіційний сайт уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. URL: https://www.gov.uk/government/organisations/security-industry-authority

8. Судові переслідування SIA за останні 12 місяців. Офіційний сайт уряду Сполученого королівства Великобританії та Північної Ірландії. URL: https://www.gov.uk/government/publications/sia-prosecutions/sia-prosecutions-over-the-last-12-months

9. Protection from Harassment Act 1997. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/40/contents

Information about the authors:
Penkov Sergey Volodymyrovych,
Doctor of Juridical Science, Associate Professor,
Professor at the Department of Criminal Law, Process, and Forensics
Institute of Economics and Law
Classic Private University,
70 b, st. Universytetska, Zaporizhzhia, 69002, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4044-5824

Voloshyna Maryna Oleksandrivna,
Ph.D., Associate Professor at the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics
Institute of Economics and Law
Classic Private University,
70 b, st. Universytetska, Zaporizhzhia, 69002, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9416-6885

Cherny Victor Anatoliyovich,
Postgraduate Student at the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics
Institute of Economics and Law
Classic Private University,
70 b, st. Universytetska, Zaporizhzhia, 69002, Ukraine
https://orcid.org/0009-0004-7166-6747

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-14

АКТИ ВТОРИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Руденко О. В.

Вступ

Європейський Союз (ЄС) у межах формування простору свободи, безпеки та правосуддя виробив цілісну систему правового регулювання міжнародного приватного права, центральне місце в якій посідають акти вторинного законодавства. Саме вони стали основним інструментом уніфікації колізійних норм, правил міжнародної юрисдикції, а також механізмів визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах з іноземним елементом. Унаслідок цього міжнародне приватне право ЄС набуло автономного характеру, що істотно відрізняє його від класичних міждержавних підходів.

Акти вторинного законодавства ЄС – передусім регламенти – характеризуються прямою дією, пріоритетом над національним правом держав-членів та високим ступенем нормативної деталізації. Вони не лише замінюють внутрішні колізійні норми, а й формують єдині матеріально-правові та процесуальні підходи до врегулювання приватноправових відносин з іноземним елементом. Такий розвиток зумовлює необхідність доктринального осмислення правової природи цих актів, їх місця у системі джерел міжнародного приватного права та впливу на національні правопорядки.

Особливої актуальності дослідження актів вторинного законодавства ЄС у сфері міжнародного приватного права набуває в контексті євроінтеграційних процесів України, адаптації національного законодавства до права ЄС та гармонізації правозастосовної практики. Аналіз європейських нормативних підходів дозволяє не лише виявити сучасні тенденції розвитку міжнародного приватного права, а й оцінити можливості їх імплементації у вітчизняну правову систему.

З огляду на це, **метою дослідження є** комплексний аналіз актів вторинного законодавства ЄС у сфері міжнародного приватного права та визначення їх ролі у формуванні єдиного європейського правового простору. Для досягнення поставленої мети, у розділі **передбачається вирішення таких завдань**: з'ясування поняття та видів актів вторинного законодавства ЄС у сфері міжнародного приватного права; аналіз основних напрямів правового регулювання, що ними здійснюється; визначення місця цих актів у системі джерел міжнародного приватного права та оцінка їх значення для процесу адаптації законодавства України до права Європейського Союзу.

1. Формування системи юрисдикційних і колізійних норм у міжнародному приватному праві ЄС

Регламент «Брюссель I» 2012 року[1] також відомий як «Брюссель I bis» вступив в силу у 2015 році і наразі є основним нормативним актом щодо юрисдикції у цивільних та комерційних справах в ЄС. Так само як і його попередники – Брюссельська конвенція 1968 року[2] та Регламент «Брюссель I» 2001 року[3], цей Регламент охоплює широке коло питань, включаючи договірні зобов'язання та позадоговірну відповідальність. Регламент «Брюссель I» 2001 року був основним законодавчим актом після Брюссельської конвенції з 2002 року до січня 2015 року. Він по суті замінив Брюссельську конвенцію 1968 року та застосовувався до всіх держав-членів ЄС, за винятком Данії, яка має повне право відмовитися від застосування положень у сфері свободи, безпеки та правосуддя. Він набрав чинності 1 березня 2002 року і був повністю замінений переробленим Регламентом «Брюссель I bis».

Колізійні норми, що стосуються цивільних та комерційних справ, початково бути закріплені в Римській конвенції про право, що застосовується до договірних зобов'язань 1980 року[4]. В даний час він замінений Регламентом «Рим I» (593/2008), за винятком Данії, яка має право відмовитися від застосування положень у рамках простору свободи, безпеки та правосуддя, а також заморських країн та територій держав-членів ЄС. У цьому відношенні Конвенція застосовується на Арубі, Карибських Нідерландах, Кюрасао, Сінт-Мартені (Королівство Нідерландів), Фарерських островах (Данія), Сен-П'єрі та Мікелоні, Сен-Бартелемі, Французькій Полінезії, Уоллісі та Футуні, Новій Каледонії. Конвенція та Регламент застосовувалися Сполученим Королівством під час його членства в ЄС, і після виходу Великобританії з ЄС продовжують застосовуватись у рамках її внутрішнього законодавства.

На сьогоднішній день, колізійні норми, що стосуються цивільних та комерційних справ розподілені між двома Регламентами: Регламентом «Рим I»[5], що стосується права, що застосовується до договірних зобов'язань, що замінив свого попередника – Римську конвенцію про право, що

[1] Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). OJ L 351, 20.12.2012, p. 1-32. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj/eng

[2] Brussels Convention of 27 September 1968 on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters (Consolidated version OJ C 27, 26.1.1998, p. 1–27). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:41968A0927(01)

[3] Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/44/oj

[4] Convention on the law applicable to contractual obligations opened for signature in Rome on 19 June 1980, opened for signature in Rome on 19 June 1980 (80/934/EEC). Consolidated version CF 498Y0126(03). OJ L 266, 9.10.1980, pp. 1-19. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A41980A0934

[5] Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). OJ L 177, 4.7.2008, p. 6-16. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

застосовується до договірних зобов'язань 1980 року та Регламент «Рим II»[6], що містить колізійні норми для позадоговірних зобов'язань. Обидва регламенти також обмежують сферу свого застосування цивільними та комерційними справами.

З метою правильного розуміння застосування вказаних актів необхідно зробити ряд уточнень: по-перше, що відноситься до «цивільних та комерційних справ», згідно цих регламентів, по-друге, як вказані регламенти розмежовують договірні та позадоговірні зобов'язання. Відповіді на ці питання можна знайти у рішеннях Європейського суду щодо застосування Брюссельської конвенції та Регламенту «Брюссель I».

У порівнянні з Брюссельською конвенцією, Регламент «Брюссель I» є відносно новим. Отже, більшість прецедентного права з юрисдикції викладено саме в Конвенції, а не в Регламенті. Однак це не означає, що прецедентне право більше не має значення[7]. Положення Регламенту значною мірою ґрунтуються на Конвенції. Сам Регламент підкреслює у своїй преамбулі правонаступництво між договором та регламентом. Відповідно, Європейський суд порівнюватиме положення Регламенту з відповідним положенням в Конвенції і, у випадку ідентичності, прецедентне право відповідно до Конвенції може також використовуватися для тлумачення Регламенту.

Прецедентне право Регламенту «Брюссель I» є актуальним для тлумачення Регламентів «Рим I» і «Рим II». У зв'язку з тим, що Регламенти «Рим I» та «Рим II» не торкаються європейського прецедентного права, то цілком логічним є те, що сфера застосування даних актів повинна тлумачитися таким чином, щоб забезпечити їх узгодженість з Регламентом «Брюссель I».

Регламент «Брюссель I» охоплює широке коло питань «цивільного та комерційного» характеру і застосовується незалежно від природи суду чи трибуналу. При цьому, він не поширюється на податкові, митні чи адміністративні питання, не охоплює питання статусу або правоздатності фізичних осіб, прав на майно, що випливають із шлюбних відносин, заповітів та успадкування; питання банкрутства, процедури ліквідації неспроможних компаній або інших юридичних осіб, мирові угоди та аналогічні процедури; питання соціального забезпечення; арбітраж. Посилання на цивільні та комерційні відносини виключає кримінальне судочинство, адміністративне право та публічне право.

2. Еволюція підходів до визначення «цивільних та комерційних справ» у вторинному законодавстві ЄС

Загалом, поняття «цивільні та комерційні справи» необхідно тлумачити автономно. Воно повинно трактуватися у відповідності з положеннями регламентів та з урахуванням загальних принципів, що випливають з національних правових систем.

[6] Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). OJ L 199, 31.7.2007, p. 40-49. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2007/864/oj/eng

[7] International private law aspects and dispute settlement related to transnational company agreements. URL: https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=4815&langId=en

В цілому, у ряді справ Суду ЄС було надано можливість визначити «цивільні та комерційні справи» у різних контекстах, зокрема деякі судові провадження та судові рішення виключені зі сфери дії Брюссельської конвенції через або правовідносини між сторонами позову, або предмет позову. Загалом судова практика охоплює три різні ситуації залежно від сторін конфлікту. Найбільш поширеним на сьогоднішній день є випадок, коли позивачем виступає державний орган (або інший офіційний орган), при цьому, в такому випадку, позов не підпадає під сферу застосування, якщо він якимось чином ґрунтується на здійсненні публічних повноважень; інакше кажучи, якщо норми, що визначають позов і порядок його реалізації, відступають від норм права, які стосуються відносин між приватними особами. Відповідно, поняття «громадянських справ» охоплює позов, який підпадає під право регресної вимоги, за яким державний орган прагне стягнути з боржника за аліментами суми, виплачені як соціальна допомога чи студентська позика, за умови, що підстави та докладні правила пред'явлення такого позову регулюються нормами прерогативи. Слід уточнити, що право регресної вимоги (або регрес)[8] – це право особи, яка виконала зобов'язання, вимагати відшкодування збитків від іншої особи, відповідальної за тим самим зобов'язанням, тобто це можливість «перекласти» відповідальність за шкоду того, хто насправді винен у його заподіянні. Якщо одна особа (наприклад, страховик) відшкодовує збитки, заподіяні іншою особою (наприклад, винуватцем ДТП), то у першої особи виникає право вимагати від другої відшкодування понесених витрат. У справах про аліменти це означає, що державний орган може зажадати лише ті суми, які також підлягали б сплаті за аліментним зобов'язанням.

Стосовно приватноправових суб'єктів, державний орган рідко виступає в ролі позивача чи відповідача. Тому особливий інтерес представляє питання про те, чи можуть судові спори між двома приватноправовими суб'єктами також виходити за межі дії регламентів через їх публічно-правовий характер. Суд ЄС не виключає цього, враховуючи, що статус сторін сам по собі не є вирішальним. Враховуючи досвід Суду ЄС щодо застосування Регламенту «Брюссель I» у державах-членах необхідно зупиняються на питаннях приватного виконання публічних законів. У деяких галузях права, зокрема екологічному та конкурентному праві, правила, обґрунтовані державною політикою можуть бути забезпечені приватними сторонами. Приватні суб'єкти можуть намагатися забезпечити дотримання норм екологічного законодавства, конкуренти можуть намагатися забезпечити дотримання правил конкуренції. Отже, Суд ЄС не виключає такого роду справи із-під сфери дії Регламентів.

Отже, будь-які дії приватних осіб, спрямовані на забезпечення виконання зобов'язань, добровільно взятих на себе іншою приватною особою, згідно з нормами приватного права, підпадатимуть під сферу застосування Регламенту «Брюссель I» як цивільна та комерційна справа. Поняття «приватна особа» розглядається в широкому значенні і включає, серед іншого, об'єднання фізичних та/або юридичних осіб.

[8] Rights of Recourse definition. URL: https://www.lawinsider.com/dictionary/rights-of-recourse

Як попередньо зазначалось, трудове право не виключено зі сфери застосування регламентів, зокрема в них містяться положення щодо спеціальних правил юрисдикції для індивідуальних трудових договорів. В той же час, соціальне забезпечення виключено зі сфери дії регламентів і цей виняток діє незалежно від загального обмеження регламентів цивільними та комерційними справами. Коли позов підпадає під поняття соціального забезпечення, не має значення, чи можна його класифікувати як цивільний чи комерційний у відповідності з попередніми критеріями чи ні.

Регламент «Брюссель I», так само як і Регламент «Рим I» та Регламент «Рим II» обмежують сферу свого застосування «цивільними та комерційними справами». Ця концепція накладає обмеження на позови з боку суб'єктів публічного права та проти них. Теоретично концепція «цивільних та комерційних справ» може також використовуватися для виключення позовів між приватними суб'єктами, які пред'являються в суспільних інтересах та/або представляють публічну політику. Однак Суд ЄС не залишає багато місця для такої інтерпретації. Тільки в тому випадку, якщо приватний суб'єкт діє, використовуючи особливі державні прерогативи, такі дії можна вважати такими, що виходять за рамки, що встановлені зазначеними регламентами. Відповідно, коли приватні організації намагаються застосувати норми приватного права проти інших приватних організацій, їхні дії підпадають під сферу застосування цих регламентів. Регламенти застосовуються навіть у тому випадку, якщо приватна організація основує свою політику правозастосування на суспільних інтересах та/або якщо приватна організація має широкі повноваження щодо захисту інтересів інших осіб. Це охоплює фактично всі можливі вимоги заінтересованих сторін до угод транснаціональних компаній: оскільки угода транснаціональних компаній є конструкцією приватного права, будь-яка вимога про її дотримання, подана суб'єктом приватного права, буде цивільною та комерційною у значенні статті 1 Регламенту «Брюссель I» та паралельних положень Регламентів «Рим I» та «Рим II». При цьому «угода транснаціональних компаній» (УТК) *(з англ. м. «TCA» – transnational company agreement)* визначається як: «угода, що включає взаємні зобов'язання, сфера дії яких поширюється на територію кількох держав, яка була укладена одним або декількома представниками компанії або групи компаній, з одного боку, та однією або декількома організаціями працівників, з іншого боку, яка охоплює умови праці та зайнятості та/або відносини між роботодавцями та працівниками чи їхніми представниками». УТК укладаються одним або декількома представниками компанії або групи компаній, з одного боку, і однією або декількома організаціями трудящих, з іншого боку[9].

Поняття договірних та позадоговірних зобов'язань у праві ЄС розмежовуються: згідно з позицією Суду ЄС вони є взаємовиключними. Згідно рішення Суду ЄС термін «делікт або квазіделікт», в рамках тлумачення Регламенту «Брюссель I bis», охоплює всі дії щодо встановлення відповідальності, які не пов'язані з «договором» у значенні даної Конвенції.

[9] Isabelle Schömann. Transnational company agreements: towards an internationalisation of industrial relations. URL: https://www.etui.org/sites/default/files/C5%2012%20Transnational%20collective%20bargaining%20EN%20Web%20version.pdf

Отже, ключовою концепцією, що розділяє два положення, є поняття договору. Саме ж поняття «договір» згідно Регламенту «Брюссель I bis». У ряді справ Суд ЄС послідовно ухвалив, що поняття договору має тлумачитися автономно. Це стосується ситуації, коли одна сторона вільно бере на себе зобов'язання перед іншою. Цей опис містить два відмінні елементи: добровільний характер зобов'язань, прийнятих на себе відповідачем; той факт, що зобов'язання повинно бути прийнято однією ідентифікованою стороною щодо іншої ідентифікованої особи чи ідентифікованих осіб. Поняття «договір» досить широке і охоплює також і односторонні зобов'язання, тому не обов'язково, щоб кожна зі сторін договору взяла на себе зобов'язання за договором. Зокрема, УТК вписуються в це визначення: вони містять зобов'язання роботодавця, які роботодавець добровільно взяв на себе по відношенню до інших підписантів угоди.

Позадоговірні зобов'язання, в свою чергу, не є усталеним поняттям європейського приватного права, незважаючи на значну кількість літератури з права зобов'язань в цілому, а саме: договірного права, деліктного права, реституції та ін. Зокрема, відсутній всеосяжний виклад принципів позадоговірних зобов'язань як в європейському приватному праві, так і в національних правових системах. В більшості європейських національних правових системах традиційний курс з конкретних зобов'язань нині поділений на два курси: договірні та позадоговірні зобов'язання. Аналогічним чином, Регламенти «Рим I» та «Рим II» стосуються права, що застосовується до договірних та позадоговірних зобов'язань, відповідно.

Позадоговірні зобов'язання можна розглядати й у більш усвідомленому сенсі. Така концепція передбачає, по-перше, що право позадоговірних зобов'язань може бути відокремлено від договірного права, і, по-друге, що право позадоговірних зобов'язань може бути пояснено як внутрішньо узгоджена частина права зобов'язань. Іншими словами, позадоговірні зобов'язання можуть розглядатися як принципово відмінні від договірних зобов'язань, з одного боку, та такі, що засновані на узгодженому наборі всеосяжних принципів, – з іншого. Проте, не всі правознавці погоджуються з другою концепцією про існування всеосяжних принципів, що інтегрують позадоговірні зобов'язання до нормативно узгодженої частини приватного права. У наші дні в європейському приватному праві таку ідею можна почути нечасто: безпідставне збагачення та деліктне право зазвичай розглядаються як незалежні або навіть протипоставлені види зобов'язань, що ґрунтуються на різних принципах, а саме на максимі про те, що ніхто не повинен отримувати вигоду за рахунок іншої особи, з одного боку, і ідеї особистої відповідальності, – з іншого[10].

Очевидно, що обидва ці останні твердження правдоподібні, хоча вони можуть бути пов'язані ще більш фундаментальним загальним принципом. Так, відповідальність за безпідставне збагачення, тобто збагачення, засноване на порушенні законних інтересів іншої особи, тісно пов'язане з правом делікту.

[10] The Concept of Non-Contractual Obligations: Rethinking the Divisions of Tort, Unjustified Enrichment, and Contract Law // Journal of European Tort Law 1(1). March 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/228141824_The_Concept_of_Non-Contractual_Obligations_Rethinking_the_Divisions_of_Tort_Unjustified_Enrichment_and_Contract_Law

У більшості європейських правових систем порушення права власності тягне за собою не лише позов про відшкодування шкоди проти особи, яка відповідає за подію, що завдала шкоду, а й реституційний позов проти особи, яка збагатилася внаслідок такого порушення. Це справедливо не тільки щодо нерухомого майна, але й для більш нематеріальних майнових інтересів, таких як інтелектуальна власність та сумісні інтереси особи. Отже, позадоговірні зобов'язання слід розглядати як зобов'язання, які не ґрунтуються на добровільних угодах, а скоріше захищають громадян від небажаних порушень їх правового статусу, що охороняється законом: недоторканності особи, майнових прав та інших прирівняних інтересів.

3. Юрисдикція та застосовне право у справах про розірвання шлюбу з іноземним елементом

Ще одним важливим актом вторинного законодавства ЄС у сфері міжнародного приватного права є Регламент Ради (ЄС) № 1259/2010 від 20 грудня 2010 року про посилене співробітництво у сфері права, що застосовується до розірвання шлюбу та сепарації (Регламент «Рим III»)[11], що встановлює єдині колізійні норми для розлучення та роздільного проживання подружжя у державах-членах ЄС, визначаючи, право якої країни застосовується у транскордонних справах. Регламент набув чинності 21 червня 2012 року та застосовується у державах-членах ЄС, за винятком Данії.

Регламент «Рим III» є колізійним актом вторинного права ЄС, що забезпечує уніфікацію правил визначення застосовного права та гарантує правову передбачуваність у транскордонних сімейних спорах. Він виконує роль мосту між національними правовими системами ЄС, дозволяючи державам-членам зберігати певні національні норми, але в межах встановлених європейських принципів.

Регламент охоплює питання: розірвання шлюбу (розлучення або анулювання), визначення правових наслідків для подружжя у сфері обов'язків, пов'язаних із розлученням (але не включає розподіл майна або опіку над дітьми). При цьому, «Рим III» не поширюється на шлюби, укладені та повністю регульовані законами держав, що не є членами ЄС.

Його основна концепція полягає в автономії волі сторін, що дозволяє подружжю самостійно, на власний розсуд, обирати застосовне право за згодою між собою, за умови, що це пов'язано з конкретною справою, або ж суду застосовувати стандартні правила, якщо вибір права не зроблено. Отже, подружжя має основоположне право вибирати право, яке регулюватиме їхнє розлучення або роздільне проживання. Такий вибір права повинен бути усвідомленим, тобто обоє з подружжя повинні розуміти правові та соціальні наслідки свого рішення. Якщо ж подружжя не дійшло згоди щодо застосовного права, то Регламент містить ієрархічний список критеріїв найбільш тісного зв'язку (наприклад, місце проживання, громадянство) для визначення

[11] Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. *OJ L 343, 29.12.2010, pp. 10-16.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng

застосовного права. Регламент застосовується у ситуаціях, пов'язаних із «колізією правових норм», тобто з участю іноземного елементу, коли потенційно можуть застосовуватися закони різних країн. Регламент застосовується до розлучень та судових справ про роздільне проживання подружжя. При цьому, Регламент не регулює питання щодо анулювання шлюбу. «Рим III» забезпечує однаковість застосовного права з сімейних питань у всіх державах-членах ЄС, що беруть у ньому участь, надаючи гарантію, що міжнародні сімейні пари знатимуть, куди звертатися у разі розлучення. Надаючи чіткі правила вибору застосовного права, він спрощує транскордонні сімейні відносини та зміцнює простір свободи, безпеки та правосуддя в ЄС[12].

Основними принципами регулювання Регламенту є: по-перше, автономія сторін (ст. 8–10): подружжя має право обирати застосовне право для свого розлучення; по-друге, застосування імперативного права (ст. 3–7): якщо вибір сторін відсутній, застосовуються колізійні правила, що враховують місце проживання подружжя, громадянство або зв'язок із державою; по-третє, перевага національного права *(lex patriae)*: у разі суперечностей Регламент залишає за національними судами право застосовувати національні імперативні норми, якщо це необхідно для захисту громадських інтересів.

Таким чином, Регламент (ЄС) № 1259/2010 («Рим III») є ключовим актом вторинного законодавства ЄС у сфері міжнародного приватного права, що регулює застосовне право у справах про розірвання шлюбу з іноземним елементом. Регламент забезпечує ефективне, уніфіковане та передбачуване регулювання розірвання шлюбу з іноземним елементом у ЄС, поєднуючи автономію сторін із захистом національних інтересів держав-членів, та формує модель для імплементації європейських стандартів у національних правових системах.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження, можна стверджувати, що правове регулювання в цивільних, комерційних та сімейних справах ЄС спирається на «три стовпи»: 1) регулювання юрисдикції судів та визнання і виконання рішень; 2) регулювання колізійних норм; 3) прецедентне право, пов'язане з судовою практикою, розробленою Судом ЄС.

Умовно всі правові акти ЄС щодо правового регулювання в цивільних, комерційних та сімейних справах можна поділити на два кластера: «брюссельський» та «римський», кожний з яких включає правові акти двох типів: конвенція та регламент. Конвенція, як ми бачимо, передує регламенту. Вона слугує своєрідним фреймворком (framework), тобто «каркасом» або «платформою», на основі якої подалі розробляються такі акти прямої дії як регламенти. Водночас деякі регламенти («Рим II» та «Рим III») є самостійними нормативно-правовими актами, які не пов'язані з «материнською» Конвенцією.

Цікавим досвідом ЄС у правовому регулюванні в цивільних та комерційних справах є трансформація регламентів (наприклад, «Брюссель I» та «Брюссель I

[12] Silvia Marino, Ilaria Aquironi, Omar Vanin, Arianna Vettorel.The law applicable to legal separation and divorce. URL: https://aldricus.giustizia.it/the-law-applicable-to-legal-separation-and-divorce/?lang=en

bis»): коли старий регламент перестає вписуватися в контекст сучасних правових викликів і замінюється новим, який ці виклики враховує.

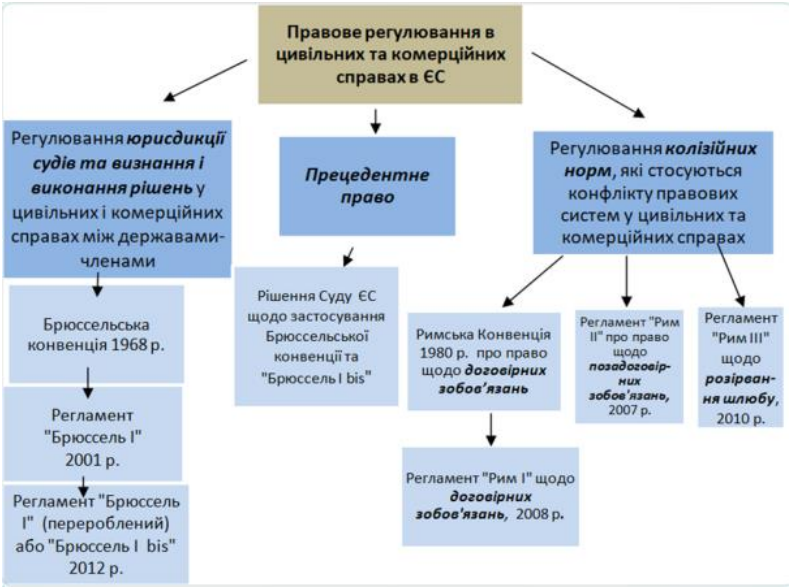

Рис. 1. ***Схема правового регулювання цивільних, сімейних та комерційних справ в ЄС***

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджуються акти вторинного законодавства Європейського Союзу у сфері міжнародного приватного права. Основна увага приділяється Регламентам «Брюссель I bis», «Рим I», «Рим II» та «Рим III». Проблематикою дослідження є відсутність єдиних підходів до визначення юрисдикції, застосовного права та визнання судових рішень у транскордонних цивільних, комерційних та сімейних спорах. Особлива увага приділяється поняттю «цивільні та комерційні справи» та механізмам регулювання розірвання шлюбу з іноземним елементом. Розділ аналізує правову природу зазначених регламентів та їх взаємодію у єдиній системі міжнародного приватного права ЄС. У результаті дослідження встановлено, що Регламенти «Рим I» та «Рим II» забезпечують уніфікацію застосовного права у цивільних і комерційних зобов'язаннях. Регламент «Рим III» регулює застосовне право у справах про розірвання шлюбу, поєднуючи автономію сторін із захистом національних інтересів. Регламент «Брюссель I bis» регулює юрисдикцію та визнання і виконання судових рішень у цивільних і комерційних спорах у державах-членах ЄС. Аналіз показав чітке розмежування функцій регламентів, що сприяє комплексному і передбачуваному регулюванню транскордонних правовідносин

у ЄС. Отримані результати дозволяють визначити загальні принципи європейського регулювання та оцінити можливості адаптації цих норм у національному законодавстві України.

Ключові слова: вторинне законодавство ЄС, право ЄС, міжнародне приватне право, іноземний елемент, уніфікація, колізійне право, застосовне право, регламенти ЄС, директиви ЄС, Регламент «Брюссель I bis», Регламент «Рим I», Регламент «Рим II», Регламент «Рим III», транскордонні правовідносини.

Література

1. Brussels Convention of 27 September 1968 on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters (Consolidated version OJ C 27, 26.1.1998, p. 1–27). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:41968A0927(01)

2. Convention on the law applicable to contractual obligations opened for signature in Rome on 19 June 1980, opened for signature in Rome on 19 June 1980 (80/934/EEC). Consolidated version CF 498Y0126(03). *OJ* L 266, 9.10.1980, pp. 1-19. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A41980A0934

3. Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/44/oj

4. Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. *OJ L 343, 29.12.2010,* pp. 10-16. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng

5. International private law aspects and dispute settlement related to transnational company agreements. URL: https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=4815&langId=en

6. Isabelle Schömann. Transnational company agreements: towards an internationalisation of industrial relations. URL: https://www.etui.org/sites/default/files/C5%2012%20Transnational%20collective%20bargaining%20EN%20Web%20version.pdf

7. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). *OJ* L 177, 4.7.2008, p. 6-16. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng

8. Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). *OJ* L 199, 31.7.2007, p. 40-49. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2007/864/oj/eng

9. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). *OJ* L 351, 20.12.2012, p. 1-32. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj/eng

10. Rights of Recourse definition. URL: https://www.lawinsider.com/dictionary/rights-of-recourse

11. Silvia Marino, Ilaria Aquironi, Omar Vanin, Arianna Vettorel.The law applicable to legal separation and divorce. URL: https://aldricus.giustizia.it/the-law-applicable-to-legal-separation-and-divorce/?lang=en

12. The Concept of Non-Contractual Obligations: Rethinking the Divisions of Tort, Unjustified Enrichment, and Contract Law. *Journal of European Tort Law 1(1).* March 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/228141824_The_Concept_of_Non-Contractual_Obligations_Rethinking_the_Divisions_of_Tort_Unjustified_Enrichment_and_Contract_Law

Information about the author:
Rudenko Oksana Valeriivna,
Candidate of Legal Sciences (PhD in Law),
Associate Professor at the Department of International and Comparative Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho Str., Chernivtsi, 58002, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4807-8256

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-15

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Савка О. Т.

ВСТУП

Тлумачити – це не проголошувати історичний сенс, якого більше немає в праві, а те, що є іманентним і живим, часто вираженим метафорами, що уточнюється, коли він поєднується з іншими нормами. Під час тлумачення суддя завжди повинен пам'ятати про практичний результат, якого прагне досягти закон, та самі фундаментальні конституційні принципи. Безумовно, мета тлумачення закону полягає саме в тому, щоб розкрити нинішнє значення правової норми, яке не завжди буде таким самим, як на момент його оприлюднення. Однак такий інтерпретаційний акт не можна доводити до крайнощів, досягаючи вершини перетворення перекладача на законодавця без необхідної легітимності.

Тлумачення Конституції є одним із найважливіших завдань у сфері права. Конституція слугує найвищим законом нації, встановлюючи фундаментальні принципи та норми, що керують суспільством. Для забезпечення ефективного застосування Конституції надзвичайно важливо дотримуватися принципів тлумачення, які допомагають юристам, суддів і громадянам зрозуміти її значення та обсяг.

1. Інтерпретаційна легітимність судді в конституційному провадженні: аналіз доктрини та судової практики Конституційного Суду України

1.1. Огляд сучасних теоретичних роздумів щодо конституційного тлумачення

Легітимність рішення конституційного судді стосується авторитету цього рішення, тобто його примусової сили. Легітимність, згідно зі словником Ларусса, – це «характеристика заснованості на законі» або «властивість влади відповідати переконанням керованих щодо її походження та форм». У цьому контексті легітимність рішення судді, конституційного чи звичайного, передбачає не лише правову основу для цього судді, але й те, що його рішення повинні відповідати переконанням населення, яке становить правову систему, в якій він діє.

За словами Мішеля Тропера, «конституційний суддя, який бере участь у законодавчій функції, сприяє вираженню загальної волі, волі, що приписується

суверену. Він також є представником суверенного народу»[1]. З цим твердженням можна лише погодитися, враховуючи очевидну соціальну роль, яку відіграє конституційний суддя в державі, що керується верховенством права. Оскільки конституційний суддя також є представником народу поряд із традиційними або більш помітними представниками (законодавчою та виконавчою гілками влади), то можна було б розглядати його легітимність саме з цього приводу. Це твердження М. Тропера забезпечує непохитну інтелектуальну та теоретичну підтримку конституційного правосуддя та його легітимності, але, на жаль, цього недостатньо; конституційний суддя повинен залишатися пильним та пам'ятати про те, що можна назвати спільним благом, протягом усього судового процесу, щоб залучити якомога менше негативної критики щодо кінцевих результатів своєї роботи з тлумачення закону.

З цієї точки зору, легітимність конституційного тлумачення, необхідна для тлумачної влади конституційного судді, можна розглядати як кінцеву мету конституційного провадження. Дійсно, у національній правовій системі останнім можливим засобом захисту (або остаточним судовим розглядом) проти неправомірного, свавільного законодавчого положення, а отже, такого, що суперечить основоположним правам і свободам, є звернення до конституційного провадження. Таким чином, конституційне тлумачення – це те, сила якого ризикує стати постійно нав'язаною всім за відсутності конституційного перегляду. Раптом легітимність цього тлумачення стає вирішальною, звідси й той факт, що воно ретельно перевіряється щодо умов його поважності та прийнятності.

Конституційне тлумачення стосується способу, яким суди тлумачать конституційні тексти. Оскільки значення положень конституції може бути нечітким (як, власне, і у випадку з будь-яким текстом), можуть виникати питання щодо того, що насправді говорить текст, а отже, і щодо того, який метод тлумачення є найкращим[2]. Незважаючи на відсутність академічного чи судового консенсусу щодо найкращого підходу до конституційного тлумачення, оригіналізм зазнав значної критики, а також підтримки з моменту свого появи в 1970-х роках. Спочатку теорія була сформульована як така, що мала на меті стабілізувати конституційне право шляхом обґрунтування конституційного тлумачення намірами творців конституції[3]. Дійсно, як зазначали Кесслер і Позен, «сучасна оригіналістська теорія виникла з консервативного розчарування «активістськими» конституційними рішеннями судів Воррена та Бюргера». Однак з часом теоретизування оригіналістських підходів до тлумачення еволюціонувало від наголосу на початкових намірах розробників конституційного тексту до акценту на початковому публічному значенні тексту.

[1] Rousseau D. (dir.), La démocratie continue, LGDJ-Bruylant, Coll. « La pensée juridique moderne », 1995, p. 133.

[2] Ribeiro G D, (2022) 'What is Constitutional Interpretation?' International Journal of Constitutional Law, Vol. 20(3), 1130–1161, 1130.

[3] Kessler J and Pozen D E, (2016) 'Working Themselves Impure: A Life Cycle Theory of Legal Theories' University of Chicago Law Review, Vol. 83, 1819-1892, 1820.

Хоча серед дослідників існують розбіжності з різних питань, є два основні пункти згоди. По-перше, більшість теоретиків погоджуються, що «лінгвістичне значення кожного конституційного положення було закріплено на момент його прийняття»[4]. По-друге, серед теоретиків існує загальна згода щодо ідеї, що конституційна практика є і повинна бути «віддана принципу, що первісне значення конституції [оскільки воно] обмежує судову практику». Таким чином, серед оригіналістів загалом погоджується, що конституційне значення закріплюється на момент прийняття, а виявлене значення конституції має юридичне значення та може бути авторитетним[5].

Як теорія конституційного тлумачення, оригіналізм стикається з ще однією складністю. Наявність кількох авторів одного конституційного документа створює новий виклик у тлумаченні конституційного тексту, коли завдання полягає у виявленні початкового наміру групи. Незрозуміло, як можна «знайти» початковий намір групи авторів. Зрештою, кожен окремий розробник або ратифікатор, ймовірно, мав різний намір на момент написання конституційного положення, що робить однаково ймовірним, що спільного наміру взагалі ніколи не було[6]. Крім того, як зазначають Макгінніс і Раппапорт, «проблема визначення наміру поширюється не лише на тлумачів, а й на самих законодавців. Якщо законодавці не можуть легко визначити значення положення, за яке вони голосують, це ще менше зменшує ймовірність того, що вони поділятимуть спільний намір з іншими законодавцями»[7].

С. Сакс належить до тих юристів, які стверджують, що оригіналізм є надійною теорією конституційного тлумачення, оскільки він змушує суди «зберігати правові норми в силі, доки вони не будуть законно змінені», і таким чином накладає обмеження на суди, які відповідають ідеалу верховенства права[8]. Верховенство права – це принцип, згідно з яким усі повинні дотримуватися тих самих правил, які оприлюднені, що всім слід надавати однакове ставлення в судових процедурах, і, для деяких, принцип, згідно з яким повинні дотримуватися міжнародні принципи прав людини[9]. Більшість оригіналістів погоджуються, що якщо значення закону є очевидним або його можна чітко простежити до його походження, його необхідно дотримуватися, оскільки саме цього вимагає дотримання верховенства права та його принципів ясності та послідовності. І тому, на думку видатних вчених, включаючи Роберта Борка та

[4] McGinnis J and Rappaport B, (2007) 'A Pragmatic Defense of Originalism' Northwestern University Law Review, Vol. 101, 1.

[5] Whittington K E, (2013) 'Originalism: A Critical Introduction' Fordham Law Review, Vol. 82, 375-409, 375.

[6] Brest P, (1980) 'The Misconceived Quest for the Original Understanding', B.U. L. REV., Vol. 60, 204.

[7] McGinnis J and Rappaport B, (2009) 'Original Methods Originalism: A New Theory of Interpretation and the Case Against Construction' Northwestern University Law Review, Vol. 103(2), 751–802 760.

[8] Sachs S E, (2015) 'Originalism as a Theory of Legal Change' Harvard Journal of Law and Public Policy, Vol. 38, 841.

[9] Gowlland-Debbas V and Pergantis V, 'Rule of Law' in Chetail V. (ed.) Post-Conflict Peacebuilding: A Lexicon (OUP, 2009) 320-336.

Едвіна Міза[10], оригіналістські ідеали тлумачення сприяють дотриманню верховенства права та інших конституційних принципів, оскільки вони зобов'язують суддів до початкового значення тексту, залишаючи менше місця для втручання їхніх власних особистих думок. З цієї точки зору, те, що часто вважається головною проблемою оригіналізму, а саме те, що він вимагає від живих «підкоритися мертвій руці минулого», зрештою працює як його сила[11].

Теорія інтерпретації набула багатьох різних форм, кожна з яких має дещо різну спрямованість. Солум (2019) пропонує корисний аналіз різних напрямків Живого Конституціоналізму. Наприклад, існує конституційний плюралізм, який є «точком зору, що право розглядається як складна аргументативна практика з множинними формами конституційного аргументу». Існує також ідея, що живий конституціоналізм допускає моральне тлумачення, яке є «точком зору, що конституційне право є результатом того конструктивного тлумачення правових матеріалів, яке робить право найкращим, яким воно може бути»[12]. Існує навіть підтеорія конституціоналізму загального права, згідно з якою «зміст конституційного права має визначатися процесом загального права». Список можна продовжувати. Популярний конституціоналізм захищає ідею про те, що «народ» може законно змінювати Конституцію за допомогою таких процесів, як трансформаційні призначення, які формально не вносять змін до тексту». Екстранаціональний конституціоналізм «стверджує, що конституційні норми поза національною правовою системою дозволяють суддям приймати конституційні норми, які визнають недійсною, змінюють або доповнюють національну конституцію». Більше того, на думку вчених, які захищають ідею множинних значень, у конституції можна знайти кілька лінгвістичних значень, і значення конституцій слід вибирати в кожному конкретному випадку.

1.2. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України через призму тлумачення норм Конституції України

Феномен Конституції не вичерпується її текстом (формальним змістом) – вона становить систему базових цінностей, покликаних обмежувати будь-які прояви свавілля публічної влади задля гарантій людських прав. Як текст, як система правових приписів Конституція розкриває свій нормативний зміст як основоположний закон, що встановлює організацію публічної влади й закріплює каталог основоположних прав та свобод. В такому значенні зазвичай висловлюються про юридичні властивості Конституції, серед яких вища юридична сила та пряма дія її норм. Саме в такій ролі Конституція перебуває на вершині ієрархії джерел права, яку сама і встановлює[13].

[10] Meese E, (1996) 'A Return to Constitutional Interpretation from Judicial Law-Making', N.Y.L. SCH. L. REV., Vol. 40, 925, 925-33

[11] Compton J, (2015) 'What Is Originalism Good For?', Tulsa Law Review, Vol. 20(2), 427.

[12] Solum L B, (2019) 'Originalism Versus Living Constitutionalism: The Conceptual Structure of the Great Debate' Northwestern University Law Review, Vol. 113(6), 1243–1296, 1271.

[13] Застосування судами Конституції України: доктрина і практика, Київ: BAITE, 2022. 604 с.

Реалізація норм Конституції та законів України неможлива без їх правильного і чіткого тлу мачення. Не випадково на конституційному рівні визначено офіційного інтерпретатора Конституту ції та законів України, яким є єдиний орган кон ституційної юрисдикції – Конституційний Суд України (далі – КСУ). Дослідження діяльності КСУ в контексті одного з основоположних кон ституційних принципів і в умовах низької правової культури, махрового нігілізму, який часом межує з правовим цинізмом, відсутності належної поваги до Основного Закону України, систематичного порушення його норм вищими органами державної влади є особливо актуальним[14].

У широкому значенні інтерпретація – це творче опанування, з'ясування, розкриття змісту певного продукту творчої діяльності у відповід них знаках (текст, мова, жести тощо) і викладен ня їх більш зрозумілою мовою. Під інтерпретацією у вузькому значенні не обхідно розуміти роз'яснення, пояснення змісту відповідного тексту[15].

У Рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012[16] зазначено: «1. В аспекті конституційного подання положення статті 1, частин першої, третьої статті 95 Конституції України у системному зв'язку з положеннями статті 3, частини першої статті 17, частини третьої статті 22, статей 46, 48 Основного Закону України треба розуміти так, що однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України ви ходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і території альними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціаль них виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості».

[14] Савенко М. Д. Тлумачення Конституції та Законів України Конституційним Судом України в контексті принципу верховенства права. НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА. Том 116. Юридичні науки. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/483bc4ae-9441-4419-93b5-68aa63ce0962/content (дата звернення: 31.01.2026)

[15] Савенко М. Д. Тлумачення Конституції та Законів України Конституційним Судом України в контексті принципу верховенства права. НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА. Том 116. Юридичні науки. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/483bc4ae-9441-4419-93b5-68aa63ce0962/content (дата звернення: 31.01.2026)

[16] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text

В іншому Рішенні Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005[17] де здійснюється офіційне тлумачення ст. 5 Конституції України зазначено, що: «1. Положення частини другої статті 5 Конституції України „носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ“ треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України. Результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими. 2. Положення частини третьої статті 5 Конституції України „право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами“ треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом все українського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону України в порядку, встановленому його розділом XIII. Належне виключно народові право визначати і змінювати конституцій ний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами. 3. Положення частини четвертої статті 5 Конституції України „ніхто не може узурпувати державну владу“ треба розуміти як заборону захоплення державної влади шляхом насилля або в інший неконституційний чи незаконний спосіб органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями».

2. Принципи конституційного тлумачення та самообмеження конституційного судді: досвід Державної (конституційної) ради Франції

Один із великих французьких мислителів «Епохи Просвітництва», Шарль Луї де Монтеск'є, писав на початку XVIII століття, що законодавець «повинен писати тремтячою рукою». Під цим він мав на увазі, що створення норм, які мали регулювати соціальні відносини, має бути результатом тривалої медитації[18]. «Тремтяча рука» має бути накладена на конституційного суддю,

[17] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text

[18] Ameller M. Principes d'interprétation constitutionnelle et autolimitation du juge constitutionnel. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-membres/principes-d-interpretation-constitutionnelle-et-autolimitation-du-juge-constitutionnel

який має ще більші повноваження визнавати недійсними без апеляції роботу представників народу.

Отже, важливість питань конституційного тлумачення.

Окрім технічних аспектів, хіба вони не обмежують ту владу, яку ми визнаємо перед собою над законом?

Хіба це не ті інструменти, якими ми себе озброїли, щоб сформулювати власну здатність створювати нові конституційні норми на основі існуючих норм?

Хіба вони не мають на меті зробити наш спосіб втручання більш читабельним, передбачуваним, більш відповідним пошуку юридичної визначеності, коротко кажучи, більш легітимним?

Одним словом: хіба вони не наш найкращий захист від довільного конструктивізму?

Таке використання правил тлумачення як техніки самообмеження та обґрунтування конституційним суддею, на мою думку, є необхідним, оскільки, як нам добре відомо, наші конституції не завжди містять чіткі та точні заяви.

Це безсумнівно стосується їхнього розділу, присвяченого організації державних органів влади – і навіть тоді.

Але це вже не стосується їхнього розділу, присвяченого фундаментальним правам, формулювання яких найчастіше стосується полісемних і абстрактних категорій, зміст яких, крім того, змінювався з часом.

Отже, у Франції преамбула до нашої нинішньої Конституції, яка посилається на преамбулу Конституції 1946 року, проголошує «право кожного на роботу». Це просто мета? Обов'язок результату? Якщо право на працевлаштування є претензією особи на громаду, то яка цінність цього претензії в певній економічній ситуації, наприклад, у депресивній економічній ситуації? Який, коротко кажучи, нормативний обсяг цього права?

Класичний інтерпретаційний прийом для відповіді на таке питання – шукати нормативну цінність, яку творці Конституції хотіли надати конституційній заяві. У обраному прикладі це Установчі збори 1946 року. Однак останній мав менше ідеї надання «праву на працевлаштування» чіткої приписувальної цінності, оскільки каталог прав, викладений у преамбулі Конституції 1946 року, був явно звільнений від конституційного контролю статтею Конституції. Іншими словами, намір автора не полягав у тому, щоб надати праву на працевлаштування повну нормативну силу.

Але відомо, що багато фахівців з конституційного права дуже стримано ставляться до використання авторами конституційної норми як інтерпретативної техніки. У них є на це вагомі причини: конституційний текст, щойно його ратифікують на референдумі, уникає авторів і більше не може бути розшифрований у світлі підготовчих робіт; Конституційна норма має жити, постійно оновлюватися тощо.

Таке бачення конституційної норми як живої норми призвело б, у нашому прикладі права на працевлаштування, до того, що законодавство може лише зробити це право ефективнішим. Законодавство має бути дедалі більш захисним. Такий «ефект храпового механізму», звичайно, значно розширив би нормативний обсяг права на працевлаштування. Оскільки кожен законодавчий

крок певною мірою конституціоналізований, захист цього права став би дедалі важливішою і точнішою конституційною вимогою.

Нарешті, у 1983 році Конституційна рада постановила, що право на працевлаштування є об'єктивом, що виправдовує стягнення внеску солідарності на користь безробітних працівників з осіб, які поєднують зайнятість і пенсію (28 травня 1983 року, пенсійні виплати).

З цього прикладу зрозуміло, що звертатися до одного методу інтерпретації, а не до іншого, не є ні нейтральним, ні невинним. Проблеми інтерпретації мають не лише технічний характер. Насправді вони визначають роль конституційного судді в політичній системі.

Ще один приклад, також взятий із преамбули Конституції 1946 року. Цього разу йдеться про право на житло. Рішення 1995 року, яке мало визначати конституційну цінність цього права, позначає як здатність конституційного судді виводити неявні норми з явних конституційних норм – це, якщо хочете, його частка творчості – так і небажання надавати чіткий приписуючий зміст, обов'язковий для законодавця, до загальної та амбітної ідеї. У рішенні 1995 року він надає право на житло нормативний статус, проміжний між бажанням і судовою забороною. У цьому контексті можна говорити про пошук «мінімального корисного ефекту».

Читання центрального уривку рішення проливає світло на цю техніку тлумачення:

«Враховуючи, що з преамбули Конституції 1946 року зрозуміло, що захист гідності людської особистості від будь-якої форми приниження є принципом конституційної цінності;

Враховуючи, що з цих принципів випливає, що можливість для кожного мати гідне житло є метою конституційної цінності;

Враховуючи, що відповідальність як законодавчого органу, так і уряду – визначати відповідно до своїх повноважень процедури реалізації цієї конституційної цінності; що законодавець може з цією метою змінювати, доповнювати або скасовувати законодавчі положення, прийняті раніше, лише за умови, що вони не позбавляють юридичних гарантій принципів конституційної цінності, які вони мали впроваджувати..." (19 січня 1995 року, Закон про різноманітність середовищ існування).

У 1971 році (16 липня 1971 року, договір про асоціацію) Французька Конституційна рада вперше застосувала цю концепцію, встановивши принцип, що створення асоціацій не повинно підлягати адміністративному дозволу.

Інші рішення, які надавали конституційної цінності на тій же підставі, наприклад, щодо незалежності професорів вищої освіти (що передбачає їхнє окреме представництво в університетських органах) або виключної юрисдикції адміністративного судді розглядати односторонні адміністративні акти, що реалізують прерогативу державної влади...

Ця формула «фундаментальних принципів, визнаних законами Республіки» викликала багато уваги, бо завдяки своїй відкритості вона дозволила б конституційному судді підвищити безліч правил до конституційного статусу.

Небезпека того, що конституційний суддя використовує таку «матрицю конституційних норм» довільним і необдуманим способом, створюючи «другу

Конституцію» виключно юриспруденційними засобами, удаючи, що витягує її з республіканської традиції, була засуджена. Також було підкреслено небезпеку юридичного консерватизму, яку приховувала ця конституціоналізація минулого.

Конституційна рада частково закрила дебати – і відвернула небезпеку – нав'язавши собі певну дисципліну тлумачення при оновленні «фундаментальних принципів, визнаних законами Республіки». Крім того, вона детально виклала цю дисципліну у рішенні 1988 року (20 липня 1988 року, закон про амністію): принцип повинен мати достатню загальність; що він базується на текстовій частині одного або кількох законів, прийнятих за республіканського режиму до 1946 року; що її ніколи не відхиляло республіканським законом тощо.

Нарешті, Рада систематично віддає перевагу, коли має вибір, базувати перегляд конституційності на конституційному положенні, відмінному від «фундаментальних принципів, визнаних законами Республіки». Тому вони використовуються лише в альтернативі.

Можна нескінченно на академічному рівні обговорювати переваги правила тлумачення, прийнятого Радою у 1988 році щодо «фундаментальних принципів, визнаних законами Республіки». Головне – в іншому місці: у бажанні самостриманості та прозорості, які вона проявляє.

Ще один приклад інтерпретації, що демонструє прагнення до самообмеження. Стаття 55 Конституції Франції стверджує, що договори, щойно їх ратифікують Францією, мають вищу цінність, ніж закони. Чи має це підтвердження моністичної природи французької правової системи призвести до того, що дотримання міжнародних зобов'язань Франції законом є умовою їхньої конституційності?

І тут ставки були значними: у разі позитивної реакції стандарти для конституційного перегляду поширюватимуться на всі міжнародні інструменти, учасником яких є Франція...

Це рішення було відхилене у 1975 році (15 січня 1975 року, добровільне переривання вагітності) за допомогою інтерпретативної техніки, яка, за відсутності кращого терміну, може бути пов'язана з «функціональним реалізмом»: стаття 55 не засуджує закон як такі, що суперечить Договору. Просто, але це вже багато, це зобов'язує звичайні суди зробити договір переважним над протилежним законом, навіть якщо він є наступним (що всі французькі суди роблять щодня з початку 90-х).

Отже, немає підстав для Конституційної ради оголошувати певну законодавчу норму, що суперечить статті 55, на підставі того, що вона суперечить певній міжнародній конвенції.

Цю інтерпретацію критикували, іноді з інтелектуально вражаючими аргументами, видатні дослідники міжнародного права. Але вони не усвідомлюють його справжньої причини існування: практичної неможливості французького конституційного судді, підпорядкованого обмеженням абстрактного та апріорного контролю, і обмеженого коротким періодом розгляду (максимум один місяць), провести інвентаризацію величезного «запасу» діючих міжнародних зобов'язань Франції, щоб виявити можливу

суперечність положення, на яке згадується одна чи інша з них. Самообмеження тут диктується нагальною потребою забезпечити достовірність і безпеку перегляду конституційності.

І нарешті, закон є вираженням загальної волі, але він може лише поступитися місцем ще більш урочистому прояву загальної волі. Таким чином, як часто повторюється у своїх рішеннях, Конституційна рада не має загальних повноважень оцінки та прийняття рішень, ідентичних парламентським. Вона має юрисдикцію лише вирішувати відповідність Конституції законів, які їй передають для розгляду. Кожного разу, коли він оголошує закон неконституційним, він ретельно вказує, на якому тексті конституційної цінності базується.

За відсутності надійної основи в Конституції не може бути сумніву для конституційного судді, коли міркування доцільності чи справедливості здаються йому серйозно ігнорованими положеннями, поданими на розгляд, або надмірно вимагати конституційну норму, застосування якої до справи є очевидним, або – *a fortiori* – створювати з нуля нову конституційну норму, яка виправдовує скасування «для цілей справи».

Звідси й небажання Ради визнавати «загальні принципи права з конституційною цінністю», які не можуть бути пов'язані з тим чи іншим елементом конституційних текстів (наприклад, з «фундаментальними принципами, визнаними законами Республіки»).

Рада робила це лише рідко в минулому, і лише тоді, коли принцип, про який йдеться, здавався їй за своєю важливістю рівномірним верховенству права:

- громадський порядок (27 липня 1982, аудіовізуальна комунікація; 13 серпня 1993, імміграція);
- безперервність державної служби (25 липня 1979 року, право на страйк на радіо та телебаченні);
- і, нещодавно, неімперативний характер виборчих мандатів (6 березня 1998 року, діяльність регіональних рад).

Аналогічно, у процесі примирення, що саме вона має здійснювати конституційні норми, які, ймовірно, конфліктуватимуть, вона повинна утримуватися від жертвування однією нормою на користь іншої, оскільки це було б рівнозначно визнати, що деякі з цих норм мають вищий ранг, ніж інші.

Однак Рада завжди відкидала будь-яку ідею надконституційності. Якщо на історичному, етичному чи філософському рівні деякі з них здаються більш фундаментальними (наприклад, поняття індивідуальної свободи, безпеки чи рівності), оскільки вони пов'язані з основними цінностями демократичного суспільства, то конституційні правила і принципи мають однакову юридичну цінність.

Примирення також вимагає, щоб не було «надмірного порушення» однієї з суперечливих конституційних норм (наприклад: рішення від 19 та 20 січня 1981 року, закон про «безпеку і свободу»).

Звісно, багато правил тлумачення подаються як прості евристики, дійсні для будь-якого судді і не пов'язані безпосередньо з повноваженнями, які конституційний суддя визнає як обов'язкові для цього. Процитуємо кілька

прикладів (запозичених зі статті професора Люшера, колишнього члена Конституційної ради Франції):

- коли принцип встановлено, відступи від цього принципу слід тлумачити суворо;
- між двома можливими тлумаченнями тексту слід обрати ту, яка надає йому корисний ефект;
- терміни, здатні на два значення, слід розглядати у тому сенсі, що найкраще підходить до матерії;
- термін, який повторюється кілька разів у одному тексті, має тлумачитися в одному й тому ж значенні;
- чітка буква тексту переважає над його духом;
- явна норма переважає над неявною нормою, яку ідентифікують, наприклад, контраріо;
- спеціальне правило має пріоритет над загальним правилом;
- пізніше правило переважає над попереднім....

Слід зазначити, що ця остання евристика застосовується до перевіреного стандарту, а не до еталонного стандарту. Хоча Конституція Франції 1958 року посилається на Декларацію прав людини 1789 року, на фундаментальні принципи, визнані законами Республіки до 1946 року, та на «принципи, особливо необхідні в наш час», перелічені в преамбулі Конституції 1946 року, дата цих різних джерел не передбачає жодної ієрархії між ними. суверенний народ прийняв їх колективно у 1958 році.

З іншого боку, Рада не вагається оновити обсяг найдавніших принципів, викладених у світлі подій, що відбулися з того часу. Таким чином, «свобода вираження думок і думок», проголошена статтею 11 Декларації 1789 року, застосовується через зусилля, іноді значне, транспозицію з урахуванням реалій аудіовізуального спілкування.

Але навіть обмеження, які традиційні інтерпретаторні методи накладають на конституційного судді, становлять «гарантії» проти суб'єктивізму та свавільності тлумача Конституції.

Якщо останній повністю приймає їх і відмовляється відхилятися, коли це йому вигідно, він діє як самообмежувач.

Однак існує тонкий баланс між правовою визначеністю та емпіризмом. Застосовуючи невідворотно, методи тлумачення справді можуть привести конституційного суддю до рішень, які суперечать загальним інтересам або є абсолютно нереалістичними. Таким чином, незважаючи на евристику, згідно з якою термін, що повторюється кілька разів, слід тлумачити в одному й тому ж значенні, Рада вважала, що не має права розглядати референдумне право: однак у Конституції термін «закон» (без прикметника) безрозбірливо стосується різних типів законів (звичайних, органічних, референдумних тощо), а стаття, що надає Раді повноваження перевіряти відповідність законів Конституції, жодним чином не робить закони, прийняті шляхом референдуму.

У цьому вступі, єдина мета якого – розпочати дебати, я хотів встановити зв’язок між принципами тлумачення конституції та самообмеженням конституційного судді. Саме суворість, ясність і послідовність правил

тлумачення, які вона використовує, має дозволити їй виконувати повну свою роль, але лише свою роль, у функціонуванні верховенства права.

Коротко кажучи, самообмеження конституційного судді виражає його бажання боротися проти того, що є і його силою, і слабкістю: вільним тлумаченням Конституції.

ВИСНОВКИ

Таким чином, тлумачення забезпечує процес та наслідки з'ясування й роз'яснення суті правових приписів. Важливе значення має також тотожність розуміння та впровадження норм у суспільстві, що відбивається на стані законності у державі і досягається завдяки тлумаченню. Зазначеного можна досягти шляхом роз'яснення суб'єктам дійсного змісту норм права, тих ідей та понять, що закладені законодавцем. Адже практика правозастосування свідчить, що дуже часто поширеними є факти неоднозначної, суперечливої, хибної інтерпретації законодавчих актів. В одних випадках це результат «сумлінної провини», причиною якої є неясність, недостатня чіткість формулювань юридичних приписів або ж низький рівень правової культури осіб – суб'єктів впровадження. В інших випадках спостерігається навмисне перекручення змісту законодавчих положень на користь особистим чи відомчим інтересам правозастосовника.

АНОТАЦІЯ

Проблеми тлумачення конституції ширші, ніж проблеми загального права, оскільки вони мають наслідки по всій правовій системі. Тлумачення конституційних положень вимагає від тлумача або апликатора особливої чутливості, яка дозволяє йому осягнути суть, проникнути в глибину та зрозуміти орієнтацію фундаментальних положень, враховуючи соціальні, економічні та політичні умови, що існували на той час, коли він має намір дійти до значення найвищих приписів. Різні концепції Конституції, специфічний характер фундаментальних положень, які встановлюють правила поведінки найвищого характеру і слугують основою для інших норм правової системи, сприяють різницям між звичайним і конституційним правовим тлумаченням.

Тлумачення конституційних положень вимагає широких знань не лише керівних принципів конституційної герменевтики (як автентичних принципів політико-правової системи оцінки Конституційного тексту), а й так званих конституційних принципів, присутніх у системній стандартизації Конституції.

Ключові слова: конституційні принципи, конституційне тлумачення, герменевтика, Конституційний Суд України, Державна рада Франції

Література

1. Ameller M. Principes d'interprétation constitutionnelle et autolimitation du juge constitutionnel. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-membres/principes-d-interpretation-constitutionnelle-et-autolimitation-du-juge-constitutionnel

2. Brest P, (1980) ‘The Misconceived Quest for the Original Understanding’, *B.U. L. REV.*, Vol. 60, 204.

3. Compton J, (2015) ‘What Is Originalism Good For?’, *Tulsa Law Review*, Vol. 20(2), 427.

4. Gowlland-Debbas V and Pergantis V, ‘Rule of Law’ in Chetail V. (ed.) Post-Conflict Peacebuilding: A Lexicon (OUP, 2009) 320-336.

5. Kessler J and Pozen D E, (2016) ‘Working Themselves Impure: A Life Cycle Theory of Legal Theories’ *University of Chicago Law Review*, Vol. 83, 1819-1892, 1820.

6. McGinnis J and Rappaport B, (2007) ‘A Pragmatic Defense of Originalism’ *Northwestern University Law Review*, Vol. 101, 1.

7. McGinnis J and Rappaport B, (2009) ‘Original Methods Originalism: A New Theory of Interpretation and the Case Against Construction’ *Northwestern University Law Review*, Vol. 103(2), 751–802 760.

8. Meese E, (1996) ‘A Return to Constitutional Interpretation from Judicial Law-Making’, N.Y.L. SCH. L. REV., Vol. 40, 925, 925-33

9. Ribeiro G D, (2022) ‘What is Constitutional Interpretation?’ *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 20(3), 1130–1161, 1130.

10. Rousseau D. (dir.), La démocratie continue, *LGDJ-Bruylant, Coll. « La pensée juridique moderne »,* 1995, p. 133.

11. Sachs S E, (2015) ‘Originalism as a Theory of Legal Change’ *Harvard Journal of Law and Public Policy*, Vol. 38, 841.

12. Solum L B, (2019) ‘Originalism Versus Living Constitutionalism: The Conceptual Structure of the Great Debate’ *Northwestern University Law Review*, Vol. 113(6), 1243–1296, 1271.

13. Whittington K E, (2013) ‘Originalism: A Critical Introduction’ *Fordham Law Review*, Vol. 82, 375-409, 375.

14. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика, Київ: *BAITE*, 2022. 604 с.

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв’язку з окремими положеннями Конституції України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text

17. Савенко М. Д. Тлумачення Конституції та Законів України Конституційним Судом України в контексті принципу верховенства права. *Наукові записки НаУКМА. Том 116. Юридичні науки*. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/483bc4ae-9441-4419-93b5-68aa63ce0962/content (дата звернення: 31.01.2026)

Information about the author:
Savka Oleksandr Tarasovych,
Postgraduate student of the Department of Procedural Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho Str., Chernivtsi, 58002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-16

ЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Савчин Н. М.

ВСТУП

Проблематика взаємодії матеріального та процесуального права традиційно посідає центральне місце у теорії цивільного процесуального права. Матеріальне право визначає зміст суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, тоді як цивільне процесуальне право встановлює порядок їх судового захисту. У сучасній правовій доктрині дедалі частіше підкреслюється, що формальне розмежування цих галузей не відображає реальної складності їх взаємодії, особливо у контексті реалізації принципів цивільного судочинства[1].

Ефективність цивільного судочинства значною мірою залежить від ступеня узгодженості в застосуванні норм матеріального права та процесуальних принципів. Матеріальне право формує предмет для судового захисту, воно визначає характер спірних правовідносин, а також обсяг прав, що підлягають захисту. Принципи цивільного судочинства забезпечують процесуальну форму реалізації матеріальних норм. Ця форма відповідає вимогам справедливості, рівності сторін, а також доступу до правосуддя[2].

Актуальність теми зумовлена ще й розвитком судової практики Верховного Суду, котра демонструє посилення ролі матеріально-правового підходу в тлумаченні процесуальних норм, і орієнтацію на стандарти Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) стосовно справедливого судового розгляду[3]. У цьому контексті доктринальний аналіз впливу матеріального права набуває особливої значущості відносно дотримання принципів цивільного судочинства. Він набуває особливої значущості.

---

[1] Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс. К. : Концерн Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.; Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. С. 159.

[2] Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89. DOI: http://10.21564/2414-990x.142.141022.

[3] А. Олійник. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Verhovenstvo_prava_zasada_sud.pdf; Огляд рішень Європейського суду з прав людини (липень 2025). Верховний Суд. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_ESPL_07_2025.pdf (дата звернення: 01.01.2026)

1. Теоретичні засади: доктринальний дискурс

Право як система норм поділяється на галузі, що регулюють відповідно зміст правовідносин (матеріальне право) і порядок реалізації цих прав і обов'язків у суді (процесуальне право). Матеріальне право закріплює самі інститути правовідносин («право на захист», «відповідальність за невиконання зобов'язань» тощо), тоді як процесуальне право встановлює механізм їх реалізації в ухваленні судового рішення та його виконанні.

Нормативні межі і взаємозв'язки між матеріальним і процесуальним правом в цивільному судочинстві досліджуються й визначаються у науковій літературі як межі застосування матеріальних норм у процесуальному контексті – мова йде про критерії, коли матеріальні норми визначають зміст вимог сторін та підстави їх реалізації, і коли саме процесуальне право регулює порядок здійснення правового захисту в суді. Саме ці межі формують основу теоретичного дискурсу щодо природи та наслідків впливу матеріального права на цивільне судочинство.

Науковці довгий час розглядають питання співвідношення матеріальних і процесуальних норм. Дослідники підкреслюють, що не можна чітко розмежувати ці дві сфери без врахування їхнього взаємного впливу – процесуальне право не лише встановлює процедуру захисту прав, але й допускає реалізацію матеріальних правових конструкцій. Такий доктринальний підхід має прямий вплив на правозастосовчу практику, оскільки від тлумачення меж між матеріальними і процесуальними нормами залежить правильність судового рішення та дотримання засад цивільного судочинства (змагальності, диспозитивності, рівності сторін тощо).

У правовій науці питанню взаємозв'язків між правом матеріальним і процесуальним приділяється ретельний аналіз, що містить у собі: аналіз підстав, а також і меж застосування норм матеріальних у процесі розгляду справ; дослідження впливу цих норм на тлумачення засад судочинства; формування пропозицій щодо узгодження законодавства у контексті ефективного застосування права[4].

Матеріальне цивільне право визначає зміст правовідносин, що стають предметом судового розгляду. Саме норми матеріального права встановлюють, які права визнаються законом, за яких умов вони виникають, змінюються або припиняються, а також які способи захисту таких прав допускаються[5]. Без з'ясування матеріально-правової природи спору неможливе правильне визначення предмета позову, його підстав та обсягу судового захисту.

У науковій літературі обґрунтовується положення про первинність матеріального права щодо процесуального, оскільки саме порушення або

[4] Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / Н. Голубєва, І. Бут, О. Полуніна, Ю. Полюк, Ю. Цал-Цалко ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. С. 95. (Серія «Навчально-методичні посібники»). URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/26554 (дата звернення: 02.01.2026)

[5] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 02.01.2026)

оспорювання матеріального права є юридичним фактом, що зумовлює виникнення цивільного процесуального правовідношення.[6] Водночас така первинність не означає автономності матеріального права у судовому провадженні, адже його реалізація можлива лише у формах, визначених процесуальним законодавством.

Цивільне процесуальне право виконує функцію процесуального механізму, в межах якого реалізуються матеріальні приписи. Процесуальні норми визначають порядок подання позову, розгляду справи, дослідження доказів та ухвалення судового рішення. Водночас у доктрині наголошується, що процесуальне право не є суто технічним інструментом, оскільки воно містить власну систему принципів, які впливають на застосування матеріального права[7].

Таким чином, матеріальне і процесуальне право перебувають у відносинах функціональної взаємозалежності, де матеріальні норми визначають зміст судового захисту, а процесуальні – забезпечують його реалізацію відповідно до принципів цивільного судочинства.

Принципи цивільного судочинства розглядаються як основоположні ідеї, котрі визначають спрямованість та зміст процесуальної діяльності суду і учасників справи. Їх нормативно закріплено в Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України). Разом з тим вони відображають загальні засади права щодо міжнародних стандартів справедливого судочинства[8].

У науковій літературі наголошується на тому, що принципи цивільного процесу виконують системоутворюючу функцію, тому що забезпечують внутрішню узгодженість процесуальних норм і слугують орієнтиром для їх тлумачення та застосування[9].

Принципи цивільного судочинства не можуть бути реалізовані у відриві від матеріально-правового змісту спору. Так, принцип диспозитивності ґрунтується на свободі особи розпоряджатися своїми цивільними правами, які безпосередньо випливають з матеріального права. Подібним чином, принцип змагальності передбачає надання сторонам рівних можливостей для обґрунтування своїх матеріально-правових вимог, а також їх заперечень. Отже, матеріальне право визначає межі щодо змісту реалізації принципів цивільного процесу, а суд, застосовуючи ці принципи, повинен враховувати специфіку відповідних матеріально-правових інститутів.

Принцип верховенства права являється ключовим для цивільного судочинства й передбачає застосування матеріальних норм з урахуванням

---

[6] Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс. К. : Концерн Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 215.

[7] Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право. 2012. С. 309.

[8] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 03.01.2026)

[9] Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89. DOI: http://10.21564/2414-990x.142.141022.

справедливості, добросовісності та розумності[10]. Матеріальне цивільне право містить значну кількість оціночних категорій; вони потребують судового тлумачення. Саме за допомогою принципів цивільного процесу суд забезпечує баланс між формальною законністю та ще справедливим результатом.

У цивільному судочинстві принцип верховенства права передбачає застосування судом закону таким чином, щоб забезпечити справедливий судовий захист суб'єктів права, а не лише формально дотримуватися норм. Сутність цього принципу в практиці українських судів пов'язана із тлумаченням норм матеріального права за допомогою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практики ЄСПЛ. Зазначений підхід сприяє переходу від формальної законності до гарантування правових свобод; це відбувається на сутнісному рівні.[11]

Матеріальне право визначає сам зміст правових відносин (скажімо, право власності або договірні зобов'язання), але принцип верховенства права вимагає, щоб цей зміст був реалізований у судовому засіданні справедливо, що має безпосередній вплив на обов'язок суду тлумачити та застосовувати матеріальні норми відповідно до загальних правових стандартів.

Реалізація принципу рівності сторін у цивільному процесі тісно пов'язана із матеріально-правовим статусом учасників спору. Суд зобов'язаний враховувати особливості у матеріальних правовідносинах, щоб забезпечити фактичну, а не лише формальну рівність сторін.

Принципом, що поєднує матеріальне та процесуальне право, є також принцип доступності правосуддя. Це є ще одним важливим аспектом. Матеріальні норми визначають обсяг прав, котрі можуть бути захищені в суді, а процесуальні принципи забезпечують реальну можливість для такого захисту. Практика ЄСПЛ підтверджує те, що надмірний формалізм у застосуванні матеріального чи процесуального права здатен порушувати право на справедливий судовий розгляд[12].

Сучасний розвиток цивільного судочинства також включає в себе використання електронних засобів комунікації разом із документообігом. Принципи цивільного процесу (змагальність, диспозитивність, доступ до правосуддя) впливають відносно регулювання цих процесів, що створює нові вимоги до застосування матеріальних норм у цифровому середовищі. Науковці наголошують на важливості збереження засад. Ці засади цивільного процесу є фундаментальними під час впровадження електронних технологій[13].

---

[10] А. Олійник. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Verhovenstvo_prava_zasada_sud.pdf (дата звернення: 03.01.2026)

[11] Д. Луспеник. Новелізація цивільного процесу позитивно вплинула на судову практику URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/547610/?utm_source (дата звернення: 03.01.2026)

[12] Огляд рішень Європейського суду з прав людини (липень 2025). Верховний Суд. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_ESPL_07_2025.pdf (дата звернення: 03.01.2026)

[13] Парасюк М. Вплив принципів цивільного процесу на правове регулювання електронного документообігу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2024. № 1(41). С. 252.

У сучасній доктрині цивільного процесуального права доволі активно обговорюється проблема щодо меж судового розсуду при здійсненні тлумачення матеріальних норм. Суд не може виходити за межі закону, з одного боку; застосування права може суперечити принципам справедливості, з іншого боку[14]. Практика Верховного Суду демонструє тенденцію щодо використання принципів цивільного судочинства у ролі інструменту узгодження матеріального та процесуального права, котре сприяє підвищенню якості судових рішень та довіри до правосуддя[15].

У сучасній доктрині цивільного процесуального права дедалі частіше інтегруються міжнародні стандарти (право на доступ до суду як елемент стандарту справедливого судового розгляду), котре, у свою чергу, впливає на тлумачення й застосування чи то матеріального, чи то процесуального законодавства[16]. Положення матеріального права відіграють справді ключову роль. У цивільному процесі ними визначається сутність у судових доказах. Матеріальне право встановлює фактичні елементи для вимог сторін, проте процесуальне право визначає порядок та критерії доказування. Брак узгодженості поміж цими двома групами норм здатен призвести до хибних тлумачень та рішень суду[17].

Зарубіжна правова доктрина

Ч.Ч. Ленделл у праці «A Summary of the Law of Contracts» (1880) закладає фундамент англо-саксонської традиції, стверджуючи, що substantive law – норми матеріального права, що визначають зміст контрактів, права та remedies – завжди первинне і домінуюче над procedural law, яке слугує лише технічним інструментом реалізації сутнісних правовідносин, ілюструючи це на прикладі класичного кейсу Carlill v. Carbolic Smoke Ball Co (1893), де суд віддав перевагу матеріальним зобов'язанням за договором над процесуальними формальностями, а також гіпотетичним спором про порушення warranty без чіткої contract law норми, що руйнувало б fair trial принципи. Його підхід, революційний для XIX століття, вплинув на всю common law юрисдикцію від США до Австралії, демонструючи силу концепту case law як живої матерії права, хоча сучасні континентальні критики на кшталт М. Сторме справедливо зауважують його обмеженість у кодексних системах, де BGB чи Code civil грають більш жорстку роль, роблячи позицію Ленделла вічною класикою, але частково архаїчною для гармонізації ЄС[18] .

[14] Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89. DOI: http://10.21564/2414-990x.142.141022.

[15] А. Олійник. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://lnk.ua/MVwJRgjez (дата звернення: 04.01.2026)

[16] V.V. Komarov, T.A. Tsuvina. International standart of access to justice and subject of civil procedural law. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Vol. 28, No. 3, 2021. P. 199. DOI: 10.37635/jnalsu.28(3).2021.197-208.

[17] Савчин Н.М. Значення матеріального права для розуміння сутності судових доказів у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 90: частина 2. 2025. С. 201.

[18] Langdell C.C. A Summary of the Law of Contracts. Boston: Little, Brown, 1880. P. 259.

М. Сторме у фундаментальній монографії «Approximation of Judiciary Law in the European Union» (2007) розгорнуто доводить, що процесуальні принципи Європейського Союзу, від змагальності до процесуальної економії, є виключно інструментами реалізації матеріальної справедливості, а не автономними конструкціями. Автор це блискуче демонструє на прикладі бельгійської практики застосування Директиви 2005/29/ЄС про нечесну комерційну практику в поєднанні з національним цивільним кодексом, де суд у справі Hof van Cassatie № P.08.0452.F (2009) скасував рішення нижчих інстанцій через ігнорування матеріальної норми про захист добросовісності, а також гіпотетичному кейсі про несправедливі умови договору без посилання на Unfair Terms Directive 93/13/ЄС, що підірвало б принцип рівності сторін. Сторме пропонує концепцію «європейської процесуальної конвергенції», де матеріальне право ЄС (GDPR, Consumer Rights Directive) диктує процесуальні стандарти, набуваючи особливого значення в контексті Брекситу та східноєвропейської інтеграції, демонструючи силу компаративного методу та практичної спрямованості. Хоча критики зауважують надмірний оптимізм щодо швидкості гармонізації, що робить його внесок провідним у бельгійській та європейській доктрині з цитуванням у 40+ публікаціях 2010-2025 років[19].

Б. Фуварк-Коссон у праці «Le droit civil français et l'harmonisation européenne» (2015) підкреслює домінуючу роль Code civil як справжнього диктатора меж принципів contradictoire (змагальності) за ст. 4 Nouveau Code de Procédure Civile, де будь-яка процесуальна дія повинна бути підпорядкована матеріальним нормам про добросовісність угод (ст. 1134) чи відповідальність (ст. 1231-1). Авторка ілюструє це блискучим аналізом рішення Cour de cassation у справі № 19-18.456 від 2021 року про визнання договору оренди недійсним через порушення принципу bonne foi, де суд ex officio застосував матеріальну норму попри мовчання сторін, а також гіпотетичним спором про спадщину без ст. 720 Code civil, що перетворило б диспозитивність на анархію. Авторка гостро критикує стосовно «процесуального релятивізму» французьких апеляційних судів та пропонує посилення ролі матеріального права в рамках Директиви 2019/770 про цифрові послуги, набуваючи актуальності для франкофонних юрисдикцій Африки та ЄС, демонструючи силу гендерно-чутливого та історичного підходів. Попри те, що консерватизм стосовно AI-контрактів робить позицію частково застарілою, вона є впливовою завдяки цитуванню в престижних журналах Dalloz і Revue trimestrielle de droit civil[20].

К. Вендехорст у сучасній монографії «Europäisches Zivilprozessrecht: Einheit in Vielfalt» (2022) створює еталонну модель німецького принципу Materielle Wahrheit, де суд за § 282 Zivilprozessordnung зобов'язаний ex officio встановлювати матеріальну істину на основі норм BGB, значно перевершуючи диспозитивні моделі східної Європи. Це переконливо демонструє аналіз рішення Bundesgerichtshof у справі IX ZR 45/20 від 2022 року про захист споживачів за § 305 BGB у кредитному договорі, де суд скасував мирову угоду

[19] Storme M. Approximation of Judiciary Law in the European Union. Den Haag: Kluwer Law International, 2007. P. 105.

[20] Fauvarque-Cosson B. Le droit civil français et l'harmonisation européenne. Paris: Dalloz, 2015. P. 193.

через порушення матеріальної норми, а також кейсом про оренду без § 535 BGB, що підірвало б змагальність. Вендехорст пропонує цю модель як шаблон для України та Польщі, набуваючи значення в контексті Регламенту Брюссель I bis (2020/1783), демонструючи системність та емпіричну базу (аналіз 150 справ BGH). Хоча австрійський фокус робить аналіз дещо континентально-локальним, забезпечуючи цитування у 30+ європейських монографіях 2023-2025 років[21].

Г.-В. Мікліц у «European Consumer Law: A Genuine Market or Just a Market Dream?» (2023) аргументує, що GDPR (Регламент 2016/679) створює нову матеріальну основу для процесуальної економії, де ст. 17 про право на забуття диктує межі доказового дослідження, як видно з практики CJEU у справі C-434/16 Nowak (2017), де матеріальна норма GDPR скасувала процесуальні обмеження. Автор критикує національні прогалини та пропонує «consumer-driven process», актуальне для цифрової Європи, демонструючи силу інтердисциплінарності (право+економіка).[22]

А. Афілало в «The Harmonization of EU Private Law: A Research Agenda» (2019) бачить у ЄС-моделі ідеальний прототип для пострадянських систем, де Директива 93/13/ЄЕС про несправедливі умови стає мостом між ЦК та ЦПК, ілюструючи американським поглядом на польську практику SN I CSK 123/18 (2020)[23].

Доктринальний аналіз впливу матеріального права на ефективне дотримання принципів цивільного судочинства дозволяє зробити наступні висновки: 1) матеріальне право визначає зміст і межі реалізації принципів цивільного судочинства; 2) принципи цивільного процесу виступають механізмом адаптації матеріально-правових норм до конкретних обставин справи; 3) узгоджене застосування матеріального і процесуального права є необхідною умовою ефективного судового захисту цивільних прав. Подальший розвиток цивільного судочинства в Україні потребує поглиблення доктринальних досліджень взаємодії матеріального і процесуального права та їх урахування у судовій практиці.

2. Матеріально-правові норми як підгрунтя реалізації принципів цивільного судочинства

Матеріальне та цивільне процесуальне право традиційно розглядаються як дві автономні галузі правової системи. Однак сучасна доктрина та практика вказують на невід'ємність матеріально-правового змісту від процесуальної діяльності суду: саме з матеріально-правових норм конструюється предмет доказування, межі юридичної позиції сторін і, відповідно, критерії оцінки відповідності судового рішення принципам цивільного судочинства. Такий взаємозв'язок галузей відображено в наукових працях українських та

[21] Wendehorst C. Europäisches Zivilprozessrecht: Einheit in Vielfalt. Wien: Manz, 2022. P. 207.

[22] Micklitz H.-W. European Consumer Law: A Genuine Market or Just a Market Dream? Oxford: Hart Publishing, 2023. P. 298.

[23] Afilalo A. The Harmonization of EU Private Law: A Research Agenda. New York: Cambridge University Press, 2019. P. 147.

зарубіжних дослідників, зокрема в оцінці впливу матеріальних інститутів на процесуальні норми. У літературі звертається увага, що матеріальне право формує не лише «предмет судового розгляду», але й загальні процесуальні стратегії сторін і суду, що зумовлює взаємодію норм в єдиному правовому механізмі.

Означена проблема має не тільки теоретичне, а також практичне значення: у випадках, коли суд не бере до уваги зміст матеріальних норм або застосовує їх механічно, то це призводить до порушення засад цивільного судочинства, таких як законність, справедливість, рівність сторін, пропорційність, правова визначеність та ін. Відповідно, матеріально-правові норми визначають предмет позову та, крім того, виступають умовою реалізації принципу верховенства права через співвідношення матеріального змісту й процесуальної форми.

Матеріально-правові норми є визначальним елементом механізму реалізації принципів цивільного судочинства, оскільки саме вони формують зміст суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, що підлягають судовому захисту. Цивільне судочинство як форма здійснення правосуддя у сфері приватно-правових відносин не має самостійного регулятивного значення поза матеріальним правом, а виступає процесуальним засобом забезпечення його ефективності. У цьому аспекті цілком обґрунтованою є позиція, згідно з якою матеріальне право не лише передує цивільному процесу, але й детермінує його цілі, межі та принципові засади.

У доктрині цивільного процесу послідовно підкреслюється, що принципи цивільного судочинства, незважаючи на закріплення у процесуальному законодавстві, мають глибоке матеріально-правове підґрунтя. Зокрема, мова йде про засади цивільного законодавства. До таких належать справедливість, добросовісність, розумність, рівність учасників цивільних правовідносин, свобода договору та правова визначеність, котрі безпосередньо трансформуються у процесуальні стандарти здійснення правосуддя.

Значення матеріального права особливо виразно проявляється у реалізації принципу законності. Сучасне розуміння законності в цивільному судочинстві виходить за межі формального дотримання процесуальних приписів і охоплює вимогу правильного застосування норм матеріального права. Як справедливо зазначається в науковій літературі, судове рішення, ухвалене з порушенням матеріально-правових норм, не може вважатися законним незалежно від бездоганності процесуальної форми[24]. Цей підхід послідовно підтримується і судовою практикою.

Так, Верховний Суд постійно наголошує на тому, що неправильне застосування норм матеріального права є самостійною підставою для скасування судового рішення. В ухвалах Касаційного цивільного суду вказується про виконання процесуальних приписів. Воно не може компенсувати помилок, які є у правовій кваліфікації спірних матеріальних правовідносин. Належну правову позицію висловлено також Великою Палатою Верховного Суду, яка наголошує про потребу системного та цільового

[24] Liber Amicorum Вячеслав Комаров / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. С. 759.

тлумачення норм матеріального права з врахуванням загальних засад цивільного законодавства.

Принцип законності традиційно визнається як один із базових принципів цивільного судочинства, котрий визначає вимогу до суду щодо здійснення правосуддя на основі та відповідно до закону. Водночас законність у сучасному розумінні не зводиться виключно до дотримання процесуальних приписів. Законність передбачає правильне застосування норм матеріального права як основи судового рішення. У цьому сенсі матеріально-правові норми виступають як ключовий критерій для оцінки законності судового рішення у цивільній справі.

Науковці цілком обґрунтовано звертають увагу на те, що законність у цивільному процесі має подвійний вимір: процесуальний та матеріально-правовий. Як вказує певна кількість дослідників цивільного процесу, судове рішення, ухвалене із дотриманням всіх процесуальних формальностей, але із неправильним застосуванням матеріального права, не може визнаватися законним у повному обсязі розуміння цього важливого принципу. Відтак, матеріально-правові норми визначають юридичну кваліфікацію спірних правовідносин. Вони визначають також легітимність судового втручання у сферу приватної автономії особи.

Судова практика Верховного Суду зазвичай підтримує цю позицію. Зокрема, у постановах Касаційного цивільного суду неодноразово підкреслюється про те, що неправильне застосування чи тлумачення норм матеріального права є самостійною та достатньою підставою для скасування судового рішення незалежно від дотримання процесуальної форми. Така позиція свідчить про визнання. У цивільному судочинстві матеріальне право є визначальним елементом принципу законності.

Крім того, Верховний Суд звертає увагу на необхідність системного тлумачення норм матеріального права з урахуванням загальних засад цивільного законодавства. Застосування матеріально-правових норм у відриві від принципів справедливості, добросовісності та розумності розцінюється як порушення законності у її матеріальному вимірі. Таким чином, принцип законності в цивільному судочинстві дедалі більше набуває аксіологічного характеру, що зумовлено саме матеріально-правовою природою спірних відносин.

Матеріально-правові норми слід розглядати як фундаментальне підґрунтя реалізації принципів цивільного судочинства. Вони визначають зміст процесуальних принципів, межі судового розсуду та спрямованість судової діяльності на досягнення матеріально справедливого результату. Ігнорування матеріально-правового виміру принципів цивільного процесу призводить до формалізації судочинства та зниження ефективності судового захисту, що суперечить як національній доктрині, так і європейським стандартам правосуддя.

Цивільне процесуальне право, навіть регламентуючи порядок судового розгляду, ніколи не існує окремо від змісту цивільних правовідносин, предметом яких є спір. Принцип верховенства права передбачає не тільки формальне дотримання процесуальних правил, а й реалізацію матеріально-правових стандартів щодо справедливості. Цей підхід визнається у юридичній науці як ключовий принцип права. Хоч їх і виражають у формі процесуальних норм, вони мають глибинну матеріально-правову основу та наповнення.

На рівні теоретичної юридичної науки виділяється думка про те, що правові принципи формуються як філософські категорії, які конкретизуються у нормах права. Ці норми можуть прямо містити принципи або випливати індуктивно з комплексу норм, що утворюють певний інститут. Таким чином, принципи цивільного судочинства не є лише процесуальними імперативами: вони носять ціннісно-регулятивну функцію, яка формується на основі матеріально-правових стандартів[25].

Кореляція між матеріальними нормами та процесуальними принципами особливо важлива для розуміння механізму правового регулювання позовної форми захисту. Матеріальне право окреслює межі допустимих суб'єктивних прав, встановлює зміст зобов'язань та відповідальності і визначає юридичну природу правовідносин, що створює юридичну ситуацію, яку має вирішувати суд.

Верховний Суд раз у раз підкреслював, що правильне застосування норм матеріального права являється необхідною умовою задля забезпечення принципу законності та справедливості в цивільних справах. У ході практичних заходів судді Верховного Суду акцентували увагу на тому, що суди повинні активно сприяти забезпеченню права на судовий захист, застосовуючи чинні матеріально-правові норми навіть у складних умовах, зокрема, під час воєнного стану. Це охоплює встановлення причинно-наслідкового зв'язку між збройною агресією та подією. Це має значення для визначення обсягу цивільних прав і обов'язків учасників правовідносин (фактами поранення, смерті, вимушеного переселення)[26].

У постановах Касаційного цивільного суду Верховного Суду України судова практика детально аналізує випадки, коли матеріально-правові норми виступають підґрунтям для процесуальних рішень. Наприклад, у справі щодо оцінки права на компенсацію за зруйноване майно Велика Палата Верховного Суду вказала на необхідність врахувати як вимоги Конвенції (право на мирне володіння майном), так і національні матеріально-правові норми для обґрунтування розміру компенсації. Суд також конкретизував, що розташування об'єкта на тимчасово окупованій території саме по собі не може бути підставою для відмови у стягненні компенсації, що свідчить про гармонізацію матеріального права та принципу рівності захисту[27].

Окрім того, у судовій практиці від Верховного Суду також відображається значення матеріальних норм у справах щодо правового статусу та пільг військовослужбовців в період дії воєнного стану. Суд указав: щоб правильно застосувати матеріальні норми, слід враховувати періоди дії відповідних

[25] Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2018. Вип. 142. С. 109.

[26] Судді ВС розповіли про застосування норм процесуального і матеріального права в цивільних справах під час війни. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1398575/?utm_source (дата звернення: 05.01.2026)

[27] А. Грушицький. Принципи верховенства права та диспозитивності цивільного судочинства у спорах щодо зруйнованого майна на сході України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1058698/?utm_source (дата звернення: 05.01.2026)

законодавчих змін. Адже саме лише вони визначають, які правовідносини підлягають судовому захисту, а також і на яких умовах.[28]

Практика ЄСПЛ виступає як додаткове джерело стандартів, котрі мають матеріально-правове значення для національних судових систем. ЄСПЛ тлумачить процесуальні гарантії, а також ЄСПЛ уточнює зміст щодо матеріальних прав. Дані права нерозривно поєднані з засадами цивільного судочинства. У наукових дослідженнях наголошується на тому, що практика ЄСПЛ формує європейські стандарти інтерпретації щодо матеріальних, так само процесуальних прав, тим самим впливаючи на їх змістовне наповнення із забезпеченням справедливого судового розгляду[29].

Одним з головних аспектів європейської практики є надання доступу до суду через сучасні технології таким чином, щоб відсутність можливості використання електронної форми подання документів не порушувала право на доступ до правосуддя. Верховний Суд бере до уваги позицію від ЄСПЛ. У своїй практиці він зважає щодо електронних повідомлень як належного способу інформування сторін про рішення, якщо це передбачено законодавством[30].

Матеріально-правові норми виступають ще ключовим чинником для реалізації принципу справедливості у цивільному судочинстві. Внаслідок застосування матеріального права суд здійснює оцінку балансу інтересів сторін, еквівалентності їх прав і обов'язків, добросовісності поведінки та допустимості втручання у сферу приватної автономії. Справедливість у цивільному процесі має реальний зміст, і це відбувається лише тоді, коли є відповідність. Судове рішення відповідає не тільки вимогам процесу, а ще й суті спору в матеріально-правовому полі.

ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово наголошував, що справедливий судовий розгляд у розумінні статті 6 Конвенції передбачає не лише процесуальні гарантії, але й реальну можливість сторін захистити свої матеріальні права. Суд також наголошує щодо неприпустимості надмірного формалізму у застосуванні національного законодавства, якщо такий формалізм позбавляє особу ефективного захисту її матеріальних прав. У рішенні по справі Zubac v. Хорватський Суд зауважив, що право на чесний судовий процес містить дієву здатність реалізувати матеріальне право, а не просто номінальний доступ до судочинства. Суд зазначив це з причини надмірного формалізму. Застосування національного законодавства, а також перешкоджання ефективному захисту матеріального права, може розцінюватися як порушення права на справедливий суд.[31] Подібний підхід простежується й у рішеннях Bellet v. France та Kreuz v. Poland, у яких ЄСПЛ наголосив, що право на суд має бути практичним і ефективним, а не теоретичним

[28] Судді ВС розповіли про застосування норм процесуального і матеріального права в цивільних справах під час війни. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1398575/?utm_source (дата звернення: 05.01.2026)

[29] Т. Кіт. Правова природа практики ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права*. № 3. 2025. С. 23. DOI: https://doi.org/10.35774/app2025.03.021

[30] Судді ВС розповіли про застосування норм процесуального і матеріального права в цивільних справах під час війни. URL: https://court.gov.ua/archive/1398620/?utm_source (дата звернення: 05.01.2026)

[31] Рішення Європейського суду з прав людини у справі Zubac v. Croatia від 05 квітня 2018 року, заява № 40160/12. URL: https://surl.li/npoteh (дата звернення: 06.01.2026)

або ілюзорним[32]. Така позиція ЄСПЛ чітко демонструє взаємозв'язок матеріально-правових норм і процесуального принципу справедливості.

Справедливість – це найбільш обговорювана категорія у цивільному процесі, бо вона об'єднує нормативну та ціннісну площини правового врегулювання. У процесуальному праві справедливість розглядається традиційно як вимога щодо неупередженого та рівного ставлення суду до сторін. Однак реалізація цього принципу є неможливою. Це неможливо без урахування матеріально-правового змісту спірних правовідносин.

Матеріальне право, на противагу процесуальному, напряму оперує категоріями інтересу, еквівалентності, балансу прав та обов'язків, котрі є фундаментальними для розуміння справедливості. У цьому контексті суд застосовує норми. Цим він фактично здійснює оцінку справедливості правового регулювання конкретної життєвої ситуації. Як вірно зазначається в доктрині, досягнення справедливості в цивільному судочинстві неможливе через механічне застосування норм, а потребує їх якісного тлумачення з огляду на соціальну роль права.

У практиці Верховного Суду принцип справедливості все частіше використовується як довід для відступу від тільки формального тлумачення матеріальних норм. У справах щодо зловживання правом суд виходить із потреби оцінити поведінку сторін. З цих позицій суд оцінює добросовісність поряд із розумністю, бо це категорії права, які впливають на результат.

Матеріально-правові норми істотно впливають і на реалізацію принципу рівності сторін у цивільному судочинстві. Формальна рівність процесуальних прав не гарантує фактичної рівності без урахування матеріально-правового статусу сторін та характеру спірних правовідносин. У доктрині обґрунтовується необхідність урахування матеріально-правової асиметрії сторін, особливо у спорах за участю споживачів, членів сім'ї, працівників та інших соціально вразливих суб'єктів.[33]

Верховний Суд у Постанові від 16 червня 2020 року у справі № 145/2047/16-ц чітко зазначив, що забезпечення рівності сторін у цивільному процесі передбачає врахування саме матеріально-правових гарантій, котрі спрямовані на захист слабшої сторони правовідносин.[34] Відповідний метод використовує також ЄСПЛ. Він розглядає принцип рівності сторін як елемент справедливого балансу інтересів, але не як механічну ідентичність процесуальних можливостей[35].

---

[32] Рішення Європейського суду з прав людини у справі Bellet v. France від 04 грудня 1995 року, заява № 23805/94. URL: https://lnk.ua/QV0lPXQVg; Рішення Європейського суду з прав людини у справі Kreuz v. Poland від 19 червня 2001 року, заява № 28249/95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030#Text (дата звернення: 06.01.2026)

[33] Журавльова Г.С. Принцип рівності та заборони дискримінації у конституційному праві : Монографія. Запоріжжя: Вид-во Прометей, 2017. С. 186.

[34] Постанова від 16.06.2020 № 145/2047/16-ц. Верховний Суд. Велика Палата. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/90933484?utm_= (дата звернення: 07.01.2026)

[35] Рішення Європейського суду з прав людини у справі Anđelković v. Serbia від 09 квітня 2013 року, заява № 1401/08. URL: https://lnk.ua/wVljJDY4P (дата звернення: 07.01.2026)

Принцип рівності сторін в цивільному судочинстві традиційно тлумачиться як забезпечення однакових процесуальних можливостей усім учасникам процесу. Водночас формальна рівність процесуальних прав не завжди означає рівність у реальному доступі до правосуддя. Фактичне становище сторін визначають матеріально-правові норми. Вони визначають правовий статус сторін та обсяг можливостей для захисту їхніх прав та інтересів.

У науковій літературі обґрунтовується теза про необхідність врахування матеріально-правової нерівності сторін при реалізації процесуального принципу рівності. Йдеться, зокрема, про спори між професійним та непрофесійним учасником цивільного обороту, між сильнішою та слабшою стороною зобов'язання. Матеріальне право в таких випадках часто містить спеціальні гарантії, спрямовані на вирівнювання правового становища сторін, які мають бути враховані судом у процесі розгляду справи.

Практика Верховного Суду у справах про захист прав споживачів, сімейних та трудових спорах підтверджує, що суд не може обмежуватися формальним забезпеченням рівності процесуальних прав. Натомість він зобов'язаний враховувати імперативні норми матеріального права, які встановлюють додаткові гарантії для соціально вразливих суб'єктів. Такий підхід узгоджується з позицією ЄСПЛ, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що рівність сторін означає «справедливий баланс» між ними, а не ідентичність процесуальних можливостей.

Хоча цивільний процес ґрунтується на автономії волі у сторін, можливість розпорядження процесуальними правами залежить безпосередньо від характеру матеріально-правових норм. Наприклад, «якщо позов пред'явлений не всіма особами, яким належить таке право, суд не вправі залучати таких осіб до участі у справі як співпозивачів, оскільки згідно з принципом диспозитивності особа, якій належить право вимоги, розпоряджається своїми правами на власний розсуд» (п. 10)[36]. Важливо, що в цьому прикладі використання принципу диспозитивності йде в парі з матеріально-правовою категорією («право вимоги»), яке в підсумку має нас привести до правильного висновку: особа сама приймає рішення захищати свої матеріальні права, свободи та інтереси чи миритися з фактом їх порушення. Матеріальне право містить імперативні норми, а ще публічний інтерес на додаток до необхідності захисту прав інших осіб. Фактори ці обмежують диспозитивність сторін, а також зумовлюють судовий обов'язок, щоб здійснювати контроль відповідного типу[37].

Диспозитивність являється одним із визначальних принципів цивільного судочинства, котрий відображає автономію волі сторін, а також їхнє право вільно розпоряджатися зі своїми матеріальними й процесуальними правами. Однак диспозитивність не є абсолютною, а зазнає істотних обмежень з області матеріально-правових норм.

---

[36] Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: https://lnk.ua/94yQ8dz4M (дата звернення: 08.01.2026)

[37] Гуйван П.Д. Європейський принцип поваги до приватного життя в контексті захисту персональних даних особи. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2018. № 3. С. 69.

Саме матеріальне право визначає, які суб'єктивні права можуть бути предметом розпорядження, а які – ні, встановлює межі допустимості мирових угод, відмови від позову чи визнання позовних вимог. У цьому контексті матеріально-правові норми виконують функцію «фільтра», який не допускає використання процесуальної диспозитивності всупереч публічному інтересу або правам третіх осіб.

У своїй практиці Верховний Суд неодноразово підкреслював, що суд не зобов'язаний приймати будь-які прояви диспозитивної волі сторін у разі, якщо вони суперечать імперативним нормам матеріального права або загальним засадам цивільного законодавства. Матеріальне право визначає зміст спірних правовідносин. Воно також обумовлює процесуальні можливості їх вирішення, що підтверджує відповідну тезу.

Матеріально-правові норми є нагальною умовою для втілення принципу доступності правосуддя. Наявність суб'єктивного майнового права або інтересу, що охороняється за законом, визначає собою право на звернення до суду та обсяг судового захисту. Принцип доступу до правосуддя є фундаментальним елементом сучасного цивільного судочинства. Водночас реалізація цього принципу нерозривно пов'язана з матеріально-правовими передумовами судового захисту. Наявність суб'єктивного матеріального права або охоронюваного законом інтересу є первинною умовою для звернення до суду, а зміст матеріально-правових норм визначає межі такого захисту.

ЄСПЛ у своїй практиці послідовно наголошує, що право на доступ до суду має бути «практичним та ефективним», а не «теоретичним або ілюзорним». Це означає, що національні суди повинні тлумачити та застосовувати матеріально-правові норми у спосіб, який не позбавляє особу реальної можливості захистити свої права. Надмірні матеріально-правові обмеження або їх формалістичне тлумачення можуть призвести до порушення статті 6 Конвенції.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку про те, що матеріально-правові норми відіграють системоутворюючу роль у механізмі реалізації принципів цивільного судочинства, визначаючи не лише предмет і межі судового розгляду, але й змістовне наповнення процесуальних принципів, характер судового розсуду та спрямованість судової діяльності на досягнення матеріально справедливого результату. Цивільне судочинство є формою реалізації охоронної функції матеріального права. Воно не може розглядатися окремо від матеріально-правового регулювання, бо саме воно зумовлює ціннісні орієнтири для правозастосування.

Матеріально-правові норми формують онтологічну основу принципів цивільного судочинства. Вони також формують аксіологічну основу принципів верховенства права, законності, справедливості, рівності сторін, диспозитивності та доступу до правосуддя. Вплив їх відбивається у визначенні обсягу суб'єктивних прав і обов'язків учасників спору, прийнятних способів судового захисту, меж процесуальної автономії сторін, а ще у формуванні стандартів доказування та оцінки доказів. У такому контексті матеріальне право виступає як об'єкт судового застосування, а також нормативний критерій для ефективності цивільного судочинства.

Особливого значення матеріально-правові норми набувають для реалізації принципу законності, котрий в сучасному розумінні виходить за межі формального дотримання процесуальних приписів і охоплює вимогу правильного, системного та цільового застосування матеріального права. Судове рішення без урахування змісту матеріально-правових норм або з їх неправильним тлумаченням не може вважатися законним у матеріальному значенні, навіть за умови формального дотримання процесуальної форми. Подібний підхід послідовно відображений як у межах доктрини, так само і в практиці Верховного Суду.

Матеріальне право є також ключовим чинником для реалізації принципу справедливості саме в цивільному судочинстві. Суд здійснює оцінку балансу інтересів сторін через застосування матеріально-правових норм. Також суд оцінює добросовісність їх поведінки та пропорційність втручання у сферу приватної автономії. Практика ЄСПЛ це підтверджує. Надмірний формалізм у застосуванні норм, як процесуальних, так і матеріально-правових, що позбавляє особу ефективного захисту її прав, є несумісним із вимогами справедливого судового розгляду.

Реалізація принципу рівності сторін у цивільному судочинстві також перебуває у прямій залежності від матеріально-правового регулювання. Формальна рівність процесуальних прав не забезпечує реальної рівності без урахування матеріально-правового статусу сторін, характеру спірних правовідносин та наявності спеціальних гарантій для соціально вразливих суб'єктів. У цьому аспекті матеріально-правові норми виконують компенсаторну функцію, спрямовану на досягнення фактичної рівності та справедливого балансу інтересів.

Матеріальне право визначає межі реалізації принципу диспозитивності, обмежуючи автономію волі сторін імперативними приписами, публічним інтересом та необхідністю захисту прав третіх осіб. Суд, здійснюючи контроль за диспозитивними діями сторін, зобов'язаний оцінювати їх відповідність не лише процесуальним нормам, але й матеріально-правовим засадам цивільного законодавства, що підтверджує підпорядкованість процесуальної форми матеріальному змісту.

Нарешті, матеріально-правові норми є передумовою реалізації принципу доступу до правосуддя, оскільки саме вони визначають наявність суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу, обсяг судового захисту та допустимі способи його здійснення. Судова практика Верховного Суду та ЄСПЛ свідчить про необхідність такого тлумачення матеріального права, яке забезпечує практичний та ефективний характер права на судовий захист.

Отже, матеріально-правові норми слід розглядати в якості фундаментального підґрунтя для реалізації принципів цивільного судочинства, без урахування якого є неможливим досягнення завдань цивільного судочинства. Їх інтеграція в процесуальну діяльність суду забезпечує змістовну єдність матеріального та процесуального права. Це сприяє підвищенню якості судових рішень відповідно до сучасних європейських стандартів правосуддя.

3. Вплив матеріального права на судову практику забезпечення принципів цивільного процесу

Судова практика у сфері цивільного судочинства формується не лише під впливом процесуальних норм, а передусім як результат конкретизації та інтерпретації норм матеріального права, що визначають зміст суб'єктивних цивільних прав, обсяг юридичних обов'язків сторін та межі судового втручання у приватноправові відносини. У цьому значенні матеріальне право виступає не другорядним, а системоутворюючим чинником реалізації принципів цивільного процесу.

Як неодноразово підкреслював Верховний Суд, цивільний процес не може бути ізольований від матеріально-правової природи спірних правовідносин, оскільки саме вона зумовлює допустимі межі судового розсуду, способи захисту прав та критерії оцінки доказів. Такий підхід співпадає з усталеною практикою ЄСПЛ, відповідно до якої «процесуальні гарантії статті 6 Конвенції не можуть тлумачитися відірвано від матеріальних прав, що становлять предмет спору»[38].

Матеріально-правові норми безпосередньо впливають на те, яким чином суд застосовує процесуальні принципи: або забезпечується реальна рівність сторін, або не створюються надмірні процесуальні бар'єри доступу до правосуддя, або є судове втручання пропорційним легітимній меті захисту прав особи.

Принцип верховенства права, закріплений у статті 8 Конституції України та у статті 2 ЦПК України, у судовій практиці наповнюється конкретним змістом саме через застосування матеріального права. Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що верховенство права охоплює, inter alia, вимоги правової визначеності, справедливості та заборони свавільного втручання у приватні права.

У цьому контексті матеріально-правові приписи виконують функцію обмежувача процесуального формалізму. Суд не може посилатися на процесуальні норми для ухвалення рішення, яке суперечить сутності матеріального права або призводить до фактичного позбавлення особи належного їй суб'єктивного права. Аналогічну позицію послідовно відстоює ЄСПЛ, наголошуючи, що надмірний формалізм у застосуванні процесуальних норм порушує право на справедливий суд, якщо він нівелює матеріальну суть права[39].

У науковій доктрині цей підхід підтримується, зокрема, В.В. Комаровим, який підкреслює, що процесуальна форма має бути інструментом реалізації матеріального права, а не самодостатньою цінністю.[40]

Матеріальне право, зокрема ЦК України (статті 297, 299), встановлює безпосередній зміст принципу поваги до честі та гідності особи як недоторканних немайнових благ, що реалізується через цивільне судочинство шляхом захисту цих прав. Воно визначає суб'єктний склад сторін, критерії

[38] Справа «Креуз проти Польщі» (CASE OF KREUZ v. POLAND). Рішення ЄСПЛ від 19.06.2001, заява № 28249/95. https://surl.li/evodfh (дата звернення: 08.01.2026)

[39] Рішення Європейського суду з прав людини у справі Zubac v. Croatia від 05 квітня 2018 року, заява № 40160/12. https://surl.li/npoteh (дата звернення: 08.01.2026)

[40] Комаров В.В., Луспеник Д.Д. Правові позиції Верховного Суду у цивільних, господарських та адміністративних справах. Харків : Право. 2019. С. 349.

недостовірної інформації та способи захисту (спростування, заборона поширення, компенсація моральної шкоди), які суди застосовують під час розгляду справ за ЦПК України (ст. 6)[41].

Стаття 297 ЦК України гарантує кожному право на повагу до гідності та честі, роблячи їх недоторканними; фізична особа може звернутися до суду за захистом.[42] Стаття 299 ЦК України захищає ділову репутацію, дозволяючи позови про спростування інформації, що їй шкодить[43]. Стаття 277 ЦК України регулює спростування недостовірної інформації, яка стосується особи чи її сім'ї та порушує немайнові права[44]. Ці норми формують юридичний склад правопорушення: поширення недостовірних даних, що стосуються позивача та завдають шкоди честі чи гідності.

Матеріальне право диктує процесуальні дії: суди визначають юрисдикцію (цивільна для фізичних осіб, господарська для юридичних осіб у бізнес-спорах), суб'єктів (автор, поширювач, ЗМІ) та доказування (позивач доводить факт поширення й недостовірність). Процесуальний принцип поваги до честі (ст. 6 ЦПК України) доповнює матеріальні норми, зобов'язуючи суд поважати гідність учасників, але залежить від матеріально-правового змісту прав. Матеріальне право забезпечує ефективність принципу, роблячи судочинство інструментом відновлення прав, але вимагає точного тлумачення для уникнення зловживань[45].

Матеріальне право визначає межі реалізації принципу гласності та відкритості цивільного процесу і тим самим окреслює, які саме права й інтереси мають бути захищені (приватність, комерційна таємниця, охорона сімейного життя, нацбезпека тощо)[46]. Принцип гласності й відкритості цивільного судочинства закріплений у Конституції України (ст. 129) та безпосередньо в ЦПК України (зокрема, ст. 7 «Гласність судового процесу», ст. 8 «Відкритість інформації щодо справи»). Одночасно Закон України «Про судоустрій і статус суддів» вимагає, щоб судові рішення, судові засідання та інформація про справи були відкритими, крім випадків, установлених законом, тобто матеріальними нормами[47].

---

[41] Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах про захист гідності, честі та ділової репутації / Упоряд.: канд. юрид. наук, доцент Д. Д. Луспеник. Київ, 2019. С. 25.

[42] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 09.01.2026)

[43] Д. Луспеник. Захист гідності, честі та ділової репутації : практика Верховного Суду. Онлайн практикум. м. Київ, 16 квітня 2021 р. URL: https://lnk.ua/jVW18X64k (дата звернення: 09.01.2026)

[44] Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах про захист гідності, честі та ділової репутації / Упоряд.: канд. юрид. наук, доцент Д. Д. Луспеник. Київ, 2019. С. 31.

[45] Там само. С. 42.

[46] Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. 10.12.2019 р. URL: https://lnk.ua/q46KPw0eJ (дата звернення: 09.01.2026)

[47] Гласність та відкритість судового процесу як один з основних принципів господарського судочинства. Господарський суд Волинської області. 11.11.2019. URL: https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/news/821454/ (дата звернення: 10.01.2026)

За загальним правилом цивільні справи розглядаються відкрито, з правом вільного доступу осіб до залу судового засідання й відкритістю інформації щодо справи. Це забезпечує прозорість правосуддя, громадський контроль та доступ до правосуддя як елемент справедливого суду. Однак матеріальне право обмежує гласність у деяких випадках. Наприклад, матеріальне право закріплює право на повагу до приватного й сімейного життя, комерційну таємницю, охорону персональних даних, що вимагає обмеження повної відкритості розгляду певних категорій справ. На підставі таких норм суд може проводити закрите засідання (повністю чи частково), коли розголошення відомостей про приватне життя сторін суперечить охоронюваним законом інтересам. Матеріальні норми, включно з міжнародними актами – ст. 6 Конвенції, визначають вичерпні підстави обмеження гласності: мораль, громадський порядок, національна безпека, інтереси неповнолітніх, захист приватного життя, інтереси правосуддя.[48] Отже, суд не може довільно обмежувати відкритість – він повинен посилатися на конкретну матеріальну норму, яка захищає певне благо і виправдовує відступ від публічності.

Матеріальне право через закріплення охоронюваних благ впливає на вибір форми судового розгляду: відкритий, частково закритий чи повністю закритий.[49] Водночас навіть під час закритого засідання міжнародні стандарти і національні норми вимагають публічного проголошення рішення (з можливим вилученням конфіденційних відомостей), що є компромісом між гласністю та охороною інших прав.[50] Матеріальні норми про захист конфіденційної інформації, персональних даних, комерційної таємниці обумовлюють, які відомості можуть бути розміщені в реєстрах судових рішень, на сайтах судів, у ЗМІ, а які підлягають знеособленню або закриттю.

Таким чином, реалізація принципу гласності вимагає від суду враховувати не лише процесуальні норми ЦПК України, а й матеріально-правові обмеження**,** щоб не порушити інші суб'єктивні права учасників процесу.

Засади диспозитивності й змагальності є основними принципами цивільного процесу, проте їх дійсний зміст та рамки застосування визначаються не тільки процесуальними нормами, але й сутністю матеріально-правового врегулювання належних правовідносин. Матеріальне право окреслює обсяг автономії сторін і допустимі способи захисту порушених прав. Воно визначає межі процесуальної активності суду у судовій практиці.

Як зазначає Верховний Суд, диспозитивність цивільного процесу означає можливість сторін вільно розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами, однак така свобода не є абсолютною і має здійснюватися в межах, установлених матеріальним правом. У цьому контексті

[48] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ. Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.01.2026)

[49] Тімонов, А. І. Закритий розгляд цивільних справ як складова принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. *Право.ua.* 2024. № 3. С. 325. DOI: https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.3.46.

[50] Я. Берназюк. Конституційний принцип гласності судового процесу та особливість розгляду справ, які містять інформацію з обмеженим доступом. URL: https://lnk.ua/k4kRaDPNL (дата звернення: 11.01.2026)

матеріально-правові норми виступають первинним регулятором волевиявлення сторін, тоді як процесуальні приписи виконують обслуговуючу функцію щодо реалізації відповідних прав. Матеріальне право визначає, зокрема: 1) можливість укладення мирової угоди; 2) допустимість відмови від позову або визнання позову; 3) межі зміни предмета та підстав позову; 4) правові наслідки реалізації диспозитивних повноважень сторін.

Так, у практиці Верховного Суду наголошується на тому, що суд не вправі затверджувати мирову угоду, коли її умови суперечать імперативним нормам матеріального права чи порушують права відносно третіх осіб. Отже, диспозитивність процесу є у прямій залежності від матеріально-правових обмежень, що робить неможливим її формальне чи абсолютизоване тлумачення.

Аналогічно, матеріальне право теж має певний вплив на процес реалізації принципу змагальності. Змагальність передбачає саме активну участь сторін у межах процесу доведення ними власних вимог та заперечень. Проте предмет доказування визначається суто тими нормами матеріального права, що врегульовують спірні правовідносини. Верховний Суд зазначає: неправильне визначення судом норм матеріального права безумовно призводить до порушення принципу змагальності. У такому випадку сторони втрачають можливість ефективно реалізувати свої процесуальні права для себе[51].

ЄСПЛ послідовно підкреслює, що змагальність процесу означає не тільки формальну можливість сторін бути почутими, а і реальну можливість впливати на результат справи з урахуванням матеріально-правової суті спору[52]. Отже, матеріальне право є концептуальною основою, а без неї принцип змагальності втрачає власний практичний зміст.

У доктрині цивільного процесуального права зазначене положення підтримується, зокрема, М.Й. Штефаном, який наголошує, що «змагальність у цивільному судочинстві не може бути зведена до формальної рівності сторін, оскільки її реальний зміст визначається матеріальними правами та обов'язками учасників спору»[53].

Матеріальне право визначає зміст і межі суб'єктивних прав та обов'язків сторін, тому саме воно впливає на принцип змагальності в цивільному процесі**,** закріплює, що доводити, які факти істотні, який тягар доказування. Принцип змагальності закріплений у Конституції (ст. 129) та ст. 12 ЦПК України: сторони самі подають докази й доводять обставини, на які посилаються як на підставу вимог чи заперечень. Які саме обставини є юридично значимими (наприклад, факт порушення договору, наявність шкоди, протиправність,

[51] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.01.2019 у справі № 373/2054/16-ц. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/79382745 (дата звернення: 11.01.2026)

[52] Case of Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands, Application no. 14448/88. URL: https://surl.li/dgssml (дата звернення: 11.01.2026)

[53] Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс. К. : Концерн Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 305.

причинний зв'язок) визначається нормами цивільного матеріального права, а отже – матеріальне право визначає предмет змагальності[54].

Формула «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень» відображає класичний матеріально-правовий підхід «хто стверджує, той і доводить».[55] Саме зміст матеріальної норми (наприклад, стосовно недійсності правочину, відшкодування шкоди, стягнення боргу) визначає, хто що має доводити: позивач – факти, які утворюють склад правопорушення чи підстави для захисту права, відповідач – факти, що звільняють його від відповідальності або підтверджують припинення зобов'язання[56].

Матеріальне право передбачає конкретні способи захисту (визнання права, стягнення, відшкодування шкоди, визнання правочину недійсним тощо), від яких залежить побудова позовних вимог і тактика сторін у процесі[57]. Вибір матеріально-правового способу захисту визначає обсяг і характер доказування, а отже – зміст змагальності: що саме доводитимуть сторони, які докази збирати (письмові, електронні, показання свідків, експертиза)[58].

Через матеріально-правовий характер спору (диспозитивність цивільних правовідносин) діє правило: суд розглядає справу в межах заявлених вимог і на підставі поданих сторонами доказів, не замінюючи їх у доказуванні.[59] Водночас матеріальне право (наприклад, норми імперативного характеру, охорона прав неповнолітніх, споживачів) може виправдовувати більшу активність суду – витребування доказів, вихід за межі формальної пасивності, що певною мірою коригує «чисту» змагальність в інтересах захисту слабшої сторони.[60] Наприклад, у спорі про стягнення боргу за договором позики матеріальне право вимагає довести факт укладення договору, передачі грошей, настання строку повернення, невиконання зобов'язання. Тому позивач вибудовує змагальну позицію та збирає докази саме цих фактів (розписка, платіжні документи, переписка), а відповідач – факти повернення боргу чи недійсності правочину,

[54] А.В. Шабалін. Природа взаємозв'язку норм процесуального та матеріального права в цивільному судочинстві. *Нове українське право*. Вип. 3, 2021. С. 122. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.17

[55] Я. Берназюк. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/779322/ (дата звернення: 11.01.2026)

[56] Стратій О.В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 1. 2024. С. 219. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/47

[57] А.В. Шабалін. Природа взаємозв'язку норм процесуального та матеріального права в цивільному судочинстві. Нове українське право. Вип. 3, 2021. С. 123. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.17

[58] Ніколенко Л.М. Визначення принципу змагальності у господарському судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 216. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.33

[59] Дяченко С.В., Полінкевич О.В. Принцип змагальності в цивільному процесі. *Соціологія права*. 2018. № 3-4. С. 35.

[60] Стратій О.В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2024. С. 219. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/47

тобто змагальність повністю структурується змістом відповідних матеріальних норм.

Принцип пропорційності, який закріплений у ст. 11 ЦПК України, активно застосовується судами при вирішенні цивільних справ. Його реалізація у судовій практиці нерозривно пов'язана з аналізом матеріально-правових норм, які визначають легітимність, необхідність і співмірність судового втручання у сферу приватних прав.

Верховний Суд знов і знов підкреслював, що при застосуванні заходів процесуального примусу, забезпеченні позову або обранні способу захисту права, суд зобов'язаний враховувати матеріально-правову природу спірних правовідносин й дотримуватися балансу між інтересами сторін.[61] У цьому аспекті матеріальне право виступає критерієм. Воно є критерієм для допустимості тих процесуальних рішень. Вони мають вплив на обсяг прав та свобод для учасників процесу.

Особливо яскраво взаємозв'язок матеріального права та принципу пропорційності простежується у практиці ЄСПЛ. Суд наголошує, що будь-яке обмеження майнових чи особистих немайнових прав у межах судового провадження має ґрунтуватися на чітких матеріально-правових підставах і бути пропорційним поставленій меті[62].

Застосовуючи ці підходи, Верховний Суд фактично інтегрує стандарти ЄСПЛ в національну судову практику, показуючи, що формальне дотримання процесуальних процедур без врахування матеріально-правових наслідків може призвести до порушення принципів цивільного судочинства.

Принцип пропорційності, хоч і закріплений в ЦПК України, але сформувався під впливом міжнародної практики ЄСПЛ. У цьому відношенні показовою буде справа «Жовнер проти України», де чітко простежується протистояння між матеріальним та процесуальним правом і необхідність пошуку балансу між приватними та публічними інтересами. Так, в одній цивільній справі Конотопський міський суд надав відстрочку виконання свого рішення (1998 р.), за яким позивачка мала отримати надбавку за вислугу років (300,48 грн.) до того часу «коли з державного бюджету будуть профінансовані такі витрати» закладу-боржнику (ПТУ). Через таку невизначеність строку відстрочки, навіть якщо й була підстава для її надання і при цьому переслідувалася правомірна мета, процесуальними діями жінку було позбавлено гарантії виконання судового рішення (на момент розгляду справи ЄСПЛ воно не виконувалося вже шість років – *Авт.*). На думку ЄСПЛ рішення суду, яке набрало законної сили з позиції міжнародних документів стало «майном», а тому заборона його виконання означає втручання в приватну сферу особи («втручанням у її право на майно») (п. 45). Відбулося «посягання на право власності» (п. 46), оскільки на власника присудженого майна був покладений особливий і непомірний тягар (п. 55), який особа продовжує нести

[61] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 381/4019/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/87640690 (дата звернення: 12.01.2026)

[62] Справа «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (Case of Sporrong and Lonnroth v. Sweden). Рішення ЄСПЛ від 23.09.1982, заяви № 7151/75; 7152/75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (дата звернення: 12.01.2026)

в публічних інтересах. Так, на думку Уряду публічний інтерес виражався в тому, що одночасна та повна виплата всіх надбавок та матеріальних допомог викладацького складу викликало б бюджетну кризу і, таким чином, призупинення соціальних виплат. Але ЄСПЛ не взяв до уваги такі аргументи Уряду, оскільки останній не виступив у Суді з великою кількість однотипних справ та констатував порушення балансу приватних та публічних інтересів[63].

Слід зазначити, що принцип пропорційності є «містком» між матеріальним та процесуальним правом, адже він дає змогу оцінити не тільки законність, а також і справедливість судового рішення.

Матеріальне право визначає суб'єктивні права та обов'язки, які закріплюються й реалізуються через судове рішення, тому саме воно надає принципу обов'язковості судового рішення реальний зміст і практичні наслідки[64].

Судове рішення у цивільній справі є актом правозастосування, що встановлює існування або відсутність суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного інтересу і визначає спосіб його захисту (стягнення, визнання, припинення тощо)[65]. Тобто обов'язковість рішення означає обов'язковість саме тих прав і обов'язків, які випливають з норм матеріального права (цивільного, сімейного, трудового і т.д.) і які суд конкретизував у резолютивній частині. Принцип обов'язковості нерозривно пов'язаний із законністю: рішення є законним, коли суд правильно застосував норми матеріального й процесуального права; при колізії – перевага надається нормам вищої юридичної сили[66]. Якщо суд порушує або неправильно застосовує матеріальне право (не той спосіб захисту, помилкове тлумачення норми тощо), це є підставою для скасування чи зміни рішення в апеляційному/касаційному порядку, а значить – обов'язковість такого акта може бути поставлена під сумнів до усунення порушення[67].

Право на судовий захист охоплює не лише ухвалення й проголошення рішення, а й його своєчасне і повне виконання, без чого визнані судом суб'єктивні матеріальні права залишаються «формальними». Виконання рішення (через виконавче провадження) завершує процес відновлення порушеного матеріального права; саме обов'язковість судового акта змушує

[63] Справа «Жовнер проти України» (Заява № 56848/00): Рішення ЄСПЛ від 29 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення: 12.01.2026)

[64] Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 176. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/39

[65] Болокан І.В. Судові рішення як правозастосовчі акти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 4. С. 167. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.23

[66] Про судове рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України. 18.12.2009. № 14. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?code=v0014700-09&from=360 (дата звернення: 12.01.2026)

[67] Сеник С.В. Законність як основна вимога до судових актів в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2022. Серія ПРАВО. Випуск 69. С. 159. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.27

боржника виконати покладені на нього обов'язки, а державу – забезпечити примусове виконання[68].

Конституція України і процесуальні норми (ст. 18 ЦПК України) передбачають, що рішення, яке набрало законної сили, є обов'язковим для всіх органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян. Властивість остаточності (res judicata), визнана також практикою ЄСПЛ, означає, що встановлені рішенням факти та матеріально-правові наслідки не можуть довільно переглядатися чи ігноруватися, що зміцнює стабільність цивільних правовідносин. Наприклад, у спорі про стягнення боргу суд, застосувавши норми матеріального права, встановлює наявність зобов'язання і визначає суму, строк та порядок сплати; після набрання законної сили це рішення стає обов'язковим для боржника, кредитора, органів ДВС, банків тощо. Якщо боржник не виконує рішення добровільно, саме поєднання матеріально-правового обов'язку (сплатити борг) і процесуального принципу обов'язковості дає підстави для примусового стягнення, арешту майна, інших заходів виконання.

У цивільних справах здійснення правосуддя неможливе без судового розсуду, але його обсяг та прийнятні межі встановлюються насамперед матеріальним правом. Матеріально-правові норми встановлюють рамки. У межах цих рамок суд може обирати варіант правозастосування без порушення принципів законності та правової визначеності.

Судовий розсуд не може підміняти собою волю законодавця чи змінювати зміст матеріального права. Неправомірне розширення меж судового розсуду розглядається у якості порушення принципу верховенства права та справедливого судового розгляду.

Зі свого боку, ЄСПЛ визнає допустимість судового розсуду. Це можливо лише за умови чіткого матеріально-правового обґрунтування та передбачуваності для сторін у справі.[69] Відсутність саме таких критеріїв розцінюється Судом як певне свавільне втручання у права людини.

У доктрині цивільного процесуального права слушно зазначається, що матеріальне право виконує стабілізуючу функцію стосовно судового розсуду, унеможливлюючи його перетворення на джерело правової невизначеності.

Здійснений аналіз судової практики дає змогу дійти висновку, що матеріальне право відіграє визначальну роль у формуванні й розвитку практики забезпечення принципів цивільного процесу. Якраз крізь призму матеріально-правових норм суди конкретизують абстрактні процесуальні засади, даючи їм реальний зміст, а також забезпечуючи їх практичну ефективність. Матеріальне право має велике значення. Воно визначає характер, а також воно визначає межі реалізації принципів диспозитивності та змагальності. Судова практика переконливо свідчить про те, що автономія сторін у цивільному процесі не може тлумачитися відокремлено від імперативних приписів матеріального права, котрі визначають допустимі способи захисту прав та відповідні правові наслідки волевиявлення учасників процесу. Отже, диспозитивність постає

[68] Огнев'юк Г.З. Обов'язковість рішення суду як складова принципу правової визначеності. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 2. С. 173.

[69] Case of Kruslin v. France, Application no. 11801/85. URL: https://surl.li/llglaf

можливістю реалізації прав. Ця можливість є юридично опосередкована у процесуальній формі, а не абсолютною свободою сторін. По-друге, принцип пропорційності набуває значення. Це відбувається виключно за умови його наповнення у цивільному судочинстві. У цьому контексті практика Верховного Суду та ЄСПЛ демонструє послідовний підхід до оцінки співмірності судового втручання через призму матеріального права. По-третє, матеріальне право виконує стабілізуючу функцію стосовно судового розсуду. Воно встановлює чіткі межі допустимого правозастосування. Судовий розсуд без матеріально-правового підґрунтя суперечить принципу правової визначеності та підриває довіру до судової системи. Внаслідок цього у сучасній судовій практиці спостерігається тенденція до більш тісного зв'язку між аргументацією судових рішень і змістом матеріально-правових норм. Таким чином, ефективне забезпечення принципів цивільного процесу є неможливим без системного, доктринально виваженого та практично орієнтованого застосування норм матеріального права.

ВИСНОВКИ

Проведене у межах цього розділу дослідження дозволяє сформулювати низку концептуальних висновків, що мають як теоретичне, так і практичне значення для розвитку науки цивільного процесуального права та вдосконалення судової практики. Матеріальне право є фундаментальною основою реалізації принципів цивільного судочинства, оскільки саме воно визначає зміст, обсяг і межі суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які підлягають судовому захисту. Процесуальні принципи поза матеріально-правовим контекстом втрачають свою регулятивну та гарантійну функцію. Доктринальний аналіз засвідчує, що принципи цивільного процесу не можуть розглядатися як виключно процесуальні конструкції. Їх джерелом є матеріально-правові цінності, наприклад, справедливість, правова визначеність, рівність і пропорційність, що підкріплюється думками науковців та сталою практикою Верховного Суду і ЄСПЛ. Судова практика демонструє стійку тенденцію щодо матеріалізації процесуальних принципів, це проявляється у зростаючій ролі для аргументації матеріального права. Це відбувається при вирішенні тих питань, що стосуються диспозитивності, змагальності, пропорційності та меж судового розсуду. Такий підхід веде до підвищення якості судових рішень, а також він посилює довіру до правосуддя. Взаємодія матеріального і процесуального права у цивільному судочинстві має системний характер і повинна розглядатися як єдиний механізм забезпечення ефективного судового захисту. Ігнорування матеріально-правового виміру процесуальних принципів призводить до формалізації судочинства та порушення стандартів справедливого судового розгляду, гарантованих статтею 6 Конвенції. Зроблені висновки підтверджують потребу в подальшому розвитку доктрини матеріально-процесуальної взаємодії. Потрібно також її врахування у правозастосовній діяльності судів. Це, своєю чергою, утворює підґрунтя для формування цілісної концепції щодо ефективного цивільного судочинства, орієнтованого на ефективний захист прав та законних інтересів особи.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується значення матеріального права для ефективного дотримання принципів цивільного судочинства в умовах сучасного розвитку цивільного процесуального права. Обґрунтовується теза про системний характер взаємодії матеріальних і процесуальних норм, відповідно до якої матеріальне право формує зміст суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків, що підлягають судовому захисту, а процесуальні принципи забезпечують належну форму їх реалізації. У межах доктринального дискурсу доведено, що формальне розмежування матеріального і процесуального права не відображає реальної складності їх взаємозв'язку, особливо у контексті реалізації принципів справедливості, рівності сторін, змагальності, диспозитивності та пропорційності. Аналіз матеріально-правових норм як підґрунтя процесуальних принципів дозволяє стверджувати, що останні мають матеріально-ціннісне походження та не можуть бути зведені виключно до процесуальних конструкцій. Окрему увагу приділено впливу матеріального права на сучасну судову практику, зокрема практику Верховного Суду та Європейського суду з прав людини, яка демонструє тенденцію до матеріалізації процесуальних принципів і посилення ролі матеріально-правової аргументації при вирішенні цивільних справ. Зроблено висновок, що ігнорування матеріально-правового виміру процесуальних принципів призводить до формалізації судочинства та порушення стандартів справедливого судового розгляду. Обґрунтовано необхідність подальшого розвитку доктрини матеріально-процесуальної взаємодії як підґрунтя формування ефективного цивільного судочинства, орієнтованого на реальний захист прав і законних інтересів особи.

Ключові слова: взаємодія матеріального та процесуального права, Верховний Суд, Європейський суд з прав людини, матеріальне право, правосуддя, принципи цивільного судочинства, справедливий судовий розгляд, судовий захист, судове рішення, судова практика, цивільне процесуальне право.

Література

1. Afilalo A. The Harmonization of EU Private Law: A Research Agenda. New York: Cambridge University Press, 2019. 245 p.
2. Case of Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands, Application no. 14448/88. URL: https://surl.li/dgssml (дата звернення: 11.01.2026)
3. Case of Kruslin v. France, Application no. 11801/85. URL: https://surl.li/llglaf
4. Fauvarque-Cosson B. Le droit civil français et l'harmonisation européenne. Paris: Dalloz, 2015. 298 p.
5. Langdell C.C. A Summary of the Law of Contracts. Boston: Little, Brown, 1880. 335 p.
6. Liber Amicorum Вячеслав Комаров / упоряд. Т. Комарова ; за ред. Т. Комарової. Харків : Право, 2020. 1192 с.

7. Micklitz H.-W. European Consumer Law: A Genuine Market or Just a Market Dream? Oxford: Hart Publishing, 2023. 520 p.

8. Storme M. Approximation of Judiciary Law in the European Union. Den Haag: Kluwer Law International, 2007. 412 p.

9. V.V. Komarov, T.A. Tsuvina. International standart of access to justice and subject of civil procedural law. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. Vol. 28, No. 3, 2021. P. 197–208. DOI: 10.37635/jnalsu.28(3). 2021.197-208.

10. Wendehorst C. Europäisches Zivilprozessrecht: Einheit in Vielfalt. Wien: Manz, 2022. 456 p.

11. А. Грушицький. Принципи верховенства права та диспозитивності цивільного судочинства у спорах щодо зруйнованого майна на сході України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1058698/?utm_source (дата звернення: 05.01.2026)

12. А. Олійник. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://lnk.ua/aVpRLZo4D.

13. А.В. Шабалін. Природа взаємозв'язку норм процесуального та матеріального права в цивільному судочинстві. *Нове українське право*. Вип. 3, 2021. С. 120–126. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.17

14. Болокан І.В. Судові рішення як правозастосовчі акти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 4. С. 164–171. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.23

15. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. 10.12.2019 р. URL: https://lnk.ua/q46KPw0eJ (дата звернення: 09.01.2026)

16. Гласність та відкритість судового процесу як один з основних принципів господарського судочинства. Господарський суд Волинської області. 11.11.2019. URL: https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/news/821454/ (дата звернення: 10.01.2026)

17. Гуйван П.Д. Європейський принцип поваги до приватного життя в контексті захисту персональних даних особи. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2018. № 3. С. 68–72.

18. Д. Луспеник. Захист гідності, честі та ділової репутації : практика Верховного Суду. Онлайн практикум. м. Київ, 16 квітня 2021 р. URL: https://lnk.ua/jVW18X64k (дата звернення: 09.01.2026)

19. Д. Луспеник. Новелізація цивільного процесу позитивно вплинула на судову практику URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/547610/?utm_source (дата звернення: 03.01.2026)

20. Дяченко С.В., Полінкевич О.В. Принцип змагальності в цивільному процесі. *Соціологія права*. 2018. № 3-4. С. 32–40.

21. Журавльова Г.С. Принцип рівності та заборони дискримінації у конституційному праві : Монографія. Запоріжжя: Вид-во Прометей, 2017. 312 с.

22. Комаров В.В., Луспеник Д.Д. Правові позиції Верховного Суду у цивільних, господарських та адміністративних справах. Харків : Право. 2019. 872 с.

23. Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право. 2012. 624 с.

24. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ. Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.01.2026)

25. Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 175–178. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/39

26. Ніколенко Л.М. Визначення принципу змагальності у господарському судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 214–218. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.33

27. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (липень 2025). Верховний Суд. URL: https://lnk.ua/x4Lgp6BNn (дата звернення: 03.01.2026)

28. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах про захист гідності, честі та ділової репутації / Упоряд.: канд. юрид. наук, доцент Д. Д. Луспеник. Київ, 2019. 53 с.

29. Огнев'юк Г.З. Обов'язковість рішення суду як складова принципу правової визначеності. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 2. С. 171–175.

30. Парасюк М. Вплив принципів цивільного процесу на правове регулювання електронного документообігу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2024. № 1(41). С. 249–256.

31. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 381/4019/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/87640690 (дата звернення: 12.01.2026)

32. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.01.2019 у справі № 373/2054/16-ц. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/79382745 (дата звернення: 11.01.2026)

33. Постанова від 16.06.2020 № 145/2047/16-ц. Верховний Суд. Велика Палата. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/90933484?utm_= (дата звернення: 07.01.2026)

34. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: https://lnk.ua/94yQ8dz4M (дата звернення: 08.01.2026)

35. Про судове рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України. 18.12.2009. № 14. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?code=v0014700-09&from=360 (дата звернення: 12.01.2026)

36. Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2018. Вип. 142. 232 с.

37. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Anđelković v. Serbia від 09 квітня 2013 року, заява № 1401/08. URL: https://lnk.ua/wVljJDY4P (дата звернення: 07.01.2026)

38. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Bellet v. France від 04 грудня 1995 року, заява № 23805/94. URL: https://lnk.ua/QV0lPXQVg

39. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Kreuz v. Poland від 19 червня 2001 року, заява № 28249/95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030#Text (дата звернення: 06.01.2026)

40. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Zubac v. Croatia від 05 квітня 2018 року, заява № 40160/12. URL: https://surl.li/npoteh (дата звернення: 06.01.2026)

41. Савчин Н.М. Значення матеріального права для розуміння сутності судових доказів у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 90: частина 2. 2025. С. 197–203.

42. Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89. DOI: http://10.21564/2414-990x.142.141022.

43. Сеник С.В. Законність як основна вимога до судових актів в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2022. Серія ПРАВО. Випуск 69. С. 156–163. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.27

44. Справа «Жовнер проти України» (Заява № 56848/00): Рішення ЄСПЛ від 29 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text (дата звернення: 12.01.2026)

45. Справа «Спорронґ і Льоннрот проти Швеції» (Case of Sporrong and Lonnroth v. Sweden). Рішення ЄСПЛ від 23.09.1982, заяви № 7151/75; 7152/75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text (дата звернення: 12.01.2026)

46. Стратій О.В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 1. 2024. С. 218–220. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/47

47. Судді ВС розповіли про застосування норм процесуального і матеріального права в цивільних справах під час війни. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1398575/?utm_source (дата звернення: 05.01.2026)

48. Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права (в частині цивільно-процесуального права) : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / Н. Голубєва, І. Бут, О. Полуніна, Ю. Полюк, Ю. Цал-Цалко ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 190 с. (Серія «Навчально-методичні посібники»). URL: http://dspace.onua.edu. ua/handle/11300/26554 (дата звернення: 02.01.2026)

49. Т. Кіт. Правова природа практики ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права.* № 3. 2025. С. 21–27. DOI: https://doi.org/10.35774/app2025.03.021

50. Тімонов, А. І. Закритий розгляд цивільних справ як складова принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. *Право.ua.* 2024. № 3. С. 322–328. DOI: https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.3.46.

51. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 02.01.2026)

52. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 03.01.2026)

53. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс. К. : Концерн Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

54. Я. Берназюк. Конституційний принцип гласності судового процесу та особливість розгляду справ, які містять інформацію з обмеженим доступом. URL: https://lnk.ua/k4kRaDPNL (дата звернення: 11.01.2026)

55. Я. Берназюк. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/779322/ (дата звернення: 11.01.2026)

Information about the author:
Savchyn Nelia Mykolaivna,
PhD (Law), Associate Professor,
Procedural Law Department of
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-17

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Свєтлічний І. В.

ВСТУП

Актуальність дослідження відновного правосуддя в контексті протидії злочинності неповнолітніх зумовлена необхідністю пошуку більш ефективних (гуманістичних) механізмів реагування на правопорушення, орієнтованих на відновлення соціальної справедливості, ресоціалізацію правопорушників та захист приватно-правового інтересу потерпілих, а відтак й захист інтересів суспільства. Особливої значущості зазначена проблематика набуває в сучасних умовах реформування процесуально-правових інститутів України з урахуванням завдань повоєнного відновлення держави та її євроатлантичного вектору розвитку. Відновне правосуддя (в розумінні кримінальної юстиції), як показано нижче, суттєво сприяє зменшенню рецидиву серед неповнолітніх та зміцненню профілактичного (пробаційного) потенціалу правової системи загалом[1].

У цьому розділі монографії здійснено комплексний аналіз теоретичних, кримінологічних та кримінально-правових аспектів відновного правосуддя з акцентом на його застосування щодо неповнолітніх правопорушників.

У першому розділі розглянуто теоретичні основи відновного правосуддя. Зокрема, проаналізовано методологічні засади дослідження відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх, правову природу відновного правосуддя в контексті кримінальної юстиції і кримінології, передумови виникнення та історичний розвиток концепції відновного правосуддя, а також міжнародно-правові та порівняльно-правові аспекти відновного правосуддя.

У другому розділі висвітлено кримінологічну характеристику відновного правосуддя. В тому числі, досліджено характеристику особистості неповнолітнього правопорушника, звернуто увагу на необхідність захисту приватно-правового інтересу потерпілого при реалізації програм відновного правосуддя, обгрунтовано профілактичний потенціал відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх.

У третьому розділі розглянуто кримінально-правові аспекти відновного правосуддя. Зокрема, проаналізовано відновне правосуддя як альтернативу кримінальній відповідальності, процесуальні аспекти застосування відновного правосуддя, перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні.

[1] Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Трансформація правової системи та захист прав людини під впливом воєнного стану*. 2024. С. 212–235.

Запропонована структура дозволяє всебічно розкрити сутність відновного правосуддя як інноваційного інструменту сучасної кримінальної юстиції щодо неповнолітніх.

Особливої уваги в контексті вивчення досвіду модернізації процесуальних механізмів та зміцнення справедливості (правових та порівняльно-правових аспектів) заслуговують європейські моделі відновного правосуддя, які переважно ґрунтуються на принципах діалогу, відновлення завданої шкоди та ресоціалізації і впроваджені в більшості країн Європейського Союзу з акцентом на неповнолітніх правопорушників.

1. Теоретичні основи відновного правосуддя

Проблематика дослідження теоретичних основ відновного правосуддя охоплює кримінальне право як галузь, що регулює відносини між державою та особою, яка вчинила кримінальне правопорушення; кримінологію як науку, предметом якої є злочинність, її детермінанти, причини та умови, особа правопорушника, а також заходи профілактики злочинності; кримінальний процес як систему розслідування злочинів та здійснення правосуддя[2]. Також приділено увагу пробації та звільненню від відповідальності чи від покарання. Саме ця міжгалузева природа обґрунтовує комплексний характер дослідження.

Авторське визначення полягає у тому, що відновне правосуддя є комплексним підходом до реагування на протиправну поведінку, включаючи вирішення конфліктів та кримінальних правопорушень, який орієнтований на відновлення завданої шкоди, досягнення примирення сторін, встановлення соціальної гармонії та ефективну протидію злочинності. Доведено, що відновний підхід сприяє активізації та фасилітації позитивної взаємодії між сторонами конфлікту, забезпечуючи досягнення взаєморозуміння, узгодження етапів примирення та гармонізацію відносин між протилежними сторонами[3].

Найпоширенішою формою є медіація між жертвою та правопорушником, яка на законодавчому рівні доступна в Австрії, Бельгії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Польщі, Чехії та інших країнах, і передбачає прямі або опосередковані зустрічі сторін для досягнення угоди про компенсацію чи вибачення (включаючи стадію досудового розслідування). Іншою статистично значущою практикою є сімейні групові конференції, що застосовуються в Бельгії, Північній Ірландії, Ірландії, Нідерландах та Великобританії із залученням родини, спільноти та потерпілих до колективного планування відновних заходів. Крім того, в окремих країнах, розвинуті практики примирення (наприклад, в Угорщині та Бельгії) та публічні вибачення чи «виправні» роботи з відновним спрямуванням[4].

---

[2] Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 4. С. 383–386. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69.

[3] Свєтлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63.

[4] Svietlichnyi I. V., Svietlichna M. I., Svietlichna D. I. AGREEMENTS AND MEDIATION INVOLVING MINORS. LEGAL STANDARDS FOR ENSURING THE RECONSTRUCTION OF POST-WAR UKRAINE AMIDST INTEGRATION INTO THE

Емпіричні дослідження (Dünkel F., Horsfield P., Parosanu A.) свідчать про доведену ефективність саме цих моделей, демонструючи високий рівень задоволеності учасників (80–97%), зниження рецидивної злочинності (зокрема, в Австрії – 14% рецидиву після медіації порівняно з 33% після традиційних санкцій, а за результатами мета-аналізів – невелике, але статистично значуще загальне зменшення рецидиву), зменшення відчуття страху та посттравматичних симптомів у потерпілих, зростання емпатії в правопорушників, а також економію ресурсів кримінальної юстиції[5].

Позитивні ефекти (відновного правосуддя) є найбільш вираженими за умов добровільної участі, належної підготовки фасилітаторів та застосування до неповнолітніх або злочинів невеликої тяжкості, хоча рівень інституціалізації та впровадження практик залишається нерівномірним у різних європейських юрисдикціях[6].

Питання приватноправового інтересу в кримінальному праві розглянуто у працях В. Ф. Шаблистого, О. Ю. Маринич, О. Я. Гуняк та інших авторів, на підставі чого можемо дійти до висновку про те, що узгодження приватних і публічних інтересів є ключовим фактором формування громадянського суспільства, а отже, навіть у традиційно публічній сфері кримінального процесу необхідно враховувати приватні інтереси учасників. Зокрема, В. Ф. Шаблистий обґрунтовує пріоритетність прав потерпілого, протиставляючи її презумпції невинуватості обвинуваченого, що фактично підвищує статус приватного інтересу (інтересу потерпілого) над публічним і відображає людиноцентристську парадигму сучасного кримінального права. О. Ю. Маринич запропонувала конкретні законодавчі зміни до кримінального процесуального права, спрямовані на підвищення ефективності захисту прав особи та забезпечення належного балансу приватних інтересів учасників кримінального провадження. О. Я. Гуняк розглядає дуалізм права через призму інтересів і обґрунтовує необхідність інтеграції приватноправових елементів у кримінальне право. Запропоновані підходи отримали подальший розвиток у рамках даного дослідження[7].

Загальні інструменти відновного правосуддя включають медіацію, угоди про примирення, укладені в межах відповідних програм, програми допомоги правопорушникам, орієнтовані на корекцію їхньої поведінки (зокрема, через додаткову освіту, психотерапію або консультування), а також неформальне та офіційне спілкування, примирювальні зустрічі між потерпілим і

EUROPEAN UNION. 2024 [Book chapter]. DOI: 10.30525/978-9934-26-492-4-19. Part of ISBN: 9789934264924. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-492-4-19.

[5] Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. 2005. N. 88. P. 215–239.

[6] Світлічний І. В., Аліреза Ахмаді, Світлічна М. І. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В КРАЇНАХ СХОДУ: ТРАДИЦІЙНІ ЦІННОСТІ ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. *Молодий вчений*, 2024. DOI: 10.32839/2304-5809/2024-4-128-34. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-4-128-34.

[7] Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Світлічний та ін. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки».*2024. № 44. С. 86–95.

правопорушником, під час яких сторони спільно обговорюють інцидент, обмінюються досвідом, визначають шляхи відшкодування шкоди; зустрічі у форматі кіл, що залучають зацікавлених осіб (стейкхолдерів) з обох сторін, для колективного обговорення наслідків правопорушення, пошуку шляхів компенсації завданої шкоди та відновлення порушених відносин. Звідси можна дійти висновку, що для ефективної колаборації в групах з протилежними інтересами доцільно застосовувати фасилітацію всередині кожної з груп з однорідними інтересами (груп родичів, сусідів, представників громадськості тощо).

Розглянемо поняття, сутність та кримінально-правове значення відновного правосуддя. Історія слов'ян свідчить, що примирення як спосіб вирішення конфліктів застосовувалося давно. Перші згадки про це належать ще до стародавніх форм судочинства. Праслов'янська лексика у VI столітті нової ери мала всі основні поняття, пов'язані з судом та судочинством. У цей же час з'явилося поняття "необходимости заключать перемирие". Виникнення примирення ще в давні часи, коли держава була неоформленою та слабкою і не могла регулювати всі сфери суспільних відносин, свідчить про його природне виникнення. З розвитком суспільних відносин рішення посередників про примирення стали одними з найпоширеніших джерел звичаєвих норм, а пізніше закріплені у законодавстві як судові процедури. Примирення та відповідні процедури зберігалися протягом довгого історичного періоду. Якщо у стародавніх слов'ян примирення закріплювалося звичаєм, наприклад, побратимством, то у XVIII-XIX ст. примирення було оформлено законом у формі Совісного суду, який існував за правління Катерини II і Олександра I.

Жоден не хоче бути покараним – це нормальна реакція людини. Тут необхідно відзначити, що користь і доречність медіації в кримінальному процесі засновані на презумпції провини обвинувачуваного в скоєному правопорушенні. Лише в дуже рідких випадках обвинувачуваний, щиро підтверджуючи свою невинність, а не просто вважаючи себе невинним, може залучатися до процедури медіації з особою, яка заявляє, що стала потерпілим. Якщо обвинувачуваний не готовий взяти на себе відповідальність за скоєне правопорушення, йому доведеться скористатися правом на презумпцію невиновності. У процесі медіації правопорушники одержують також можливість просити про прощення й одержувати його. Найбільша користь для правопорушників, можливо, міститься в емоційному і психологічному звільненні від образа "правопорушника" чи "злочинця". Багато хто з "реабілітованих" правопорушників говорить після відбування покарання, що недостатньо просто "сплатити свій борг перед суспільством". Вони продовжують відчувати потребу вибачитися і виправити свою провину перед потерпілим. Засновником концепції відновного правосуддя в нашому сучасному розумінні є американський професор і соціолог Говард Зер. Волгрейв вважає, що відновне правосуддя базується на ідеї, що злочин порушує не тільки закон, але й стосунки між людьми та спільнотою, з чим погоджуються і автори.

Сучасна українська реалізація ідеї відновного правосуддя базується на тому, що в кримінальному судочинстві по окремих категоріях справ (правопорушення невеликої або середньої тяжкості та/або коли

правопорушення вчинено неповнолітнім), принцип невідворотності покарання може бути замінений принципами обов'язковості визнання вини і відшкодування збитків потерпілому (наказ Міністерства юстиції України, МВС України, Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»).

За Айртсеном сутність відновного правосуддя полягає в тому, що правопорушник визнає відповідальність за свої дії та прагне виправити завдану шкоду, жертва бере активну участь у процесі та задовольняються її потреби, а спільнота сприяє відновленню гармонії.

У кримінально-правовому контексті відновне правосуддя служить альтернативою традиційному покаранню, зменшує рецидив та підвищує задоволеність жертв результатами процесу (Райт). Методи відновного правосуддя включають медіацію між потерпілим та правопорушником, сімейні групові конференції та кола правосуддя (Райт, Волгрейв). Цей підхід сприяє відновленню соціальних зв'язків і зміцненню довіри в громаді. Метафорично можна уявити суспільство як тканину, де злочин створює розрив, а відновне правосуддя намагається з'єднати нитки, відновлюючи цілісність (Зер). Таким чином, відновне правосуддя не лише доповнює кримінально-правову систему, але й пропонує нові перспективи для побудови більш справедливого та гармонійного суспільства (Айртсен, Волгрейв).

Як показано у вище наведених дослідженнях, інструменти відновного правосуддя сприяють зменшенню негативних емоційних станів сторін конфлікту, таких як образа, страх і напруга, а також створює умови для добровільного взяття правопорушником відповідальності за свої дії, здійснення кроків до виправлення наслідків правопорушення та відновлення взаємних відносин між сторонами з протилежними інтересами. Відновний підхід застосовується в більшості розвинених країн світу (понад 80 юрисдикцій) переважно в правосудді щодо неповнолітніх та молоді. У США, Канаді, Великій Британії, країнах Європи, Австралії та Південній Африці функціонує понад 200 програм відновного правосуддя, деякі з яких довели свою ефективність не лише щодо неповнолітніх, а й повнолітніх правопорушників. Встановлено, що жоден інший інструмент традиційного кримінального правосуддя не має такого високого потенціалу для запобігання злочинності неповнолітніх, як механізми відновного правосуддя[8].

Генеза розвитку відновного правосуддя в Україні включає, зокрема прийняття Закону України № 1875-IX від 16.11.2021 «Про медіацію», спільний наказ Міністерства юстиції України, МВС України та Офісу Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 «Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є

[8] Світлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напряму відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities : кол. моногр. Том 2.* Baltija Publishing. 2025. С. 367–386. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-522-8-43.

підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» та низку інших нормативно-правових актів. Основною ціллю відновного правосуддя, на думку Зера, як в країнах Сходу, так і в країнах Європи та Америки є справедливість, оскільки колективна гармонія є її основною метою.

Наукові праці багатьох вчених-криміналістів і в наш час і раніше були присвячені з'ясуванню поняття, стутності та кримінально-правового значення певної проблеми кримінально-правового характеру, зокрема протидії злочинності неповнолітніх.

Дисертаційна робота Р. С. Кваші присвячена дослідженням насильницької злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблеми ювенальної кримінології. Р. С. Кваша обгрунтував що детермінанти насильницької злочинності неповнолітніх мають місце у поєднанні онлайн та оффлайн факторів, які формуються у взаємодії різних соціальних сфер, що оточують неповнолітнього.

Роботи І. В. Однолько присвячені аналізу питанньь, що стосуються генези кримінальної відповідальності неповнолітніх та компаративістського відображення означеної проблеми, дослідженню злочинності, пов'язаної із втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність, проте, що слід розуміти під кримінально-правовим значенням того чи іншого правового явища автор не досліджує.

Н. С. Юзіковою вперше здійснено науково-теоретичний, історичний, методологічний аналіз пізнання злочинності неповнолітніх, запобігання і протидії їй, а також виходячи з кримінологічного аналізу показників злочинності неповнолітніх та їх прояву в окремих видах злочинів, з'ясовано її особливості, сучасні тенденції, закономірності та заходи запобігання і протидії.

З огляду на це, потребують подальших досліджень перспективи розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства України в частині можливого звільнення неповнолітніх та молоді від кримінальної відповідальності за умови примирення сторін, відшкодування шкоди та прощення правопорушника потерпілим, зокрема у випадках, коли кваліфікація діяння визначає його як тяжкий або в окремих ситуаціях особливо тяжкий злочин відповідно до ст. 12 КК України.

2. Кримінологічна характеристика відновного правосуддя

Для дослідження кримінологічної характеристики відновного правосуддя необхідно розглянути порівняльний огляд практики правосуддя щодо неповнолітніх у країнах Європи, інших юрисдикціях та поняття віку. Цікавими для цілей нашого дослідження також є певні фізичні особливості, притаманні особистості неповнолітнього правопорушника, які безпосередньо впливають на психологічні наслідки як правопорушення, так і примирення сторін у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Так, лобні долі (lobus frontalis) головного мозку неповнолітнього є найбільшими частками кори великих півкуль головного мозку (cortex cerebri hemispherium). Лобні долі мають багату дофамінергічну іннервацію (dopaminergic pathways), що пов'язано з мотивацією, винагородою та увагою. Пошкодження (або недостатній розвиток) призводить до лобового синдрому (frontal lobe syndrome): апатії, абулії, дезінгібіції, персеверацій, змін особистості та порушення соціальної

поведінки. Вказані долі головного мозку продовжують формуватися до 25–30 років, що визначає критичну роль цього процесу у становленні особистості та формуванні поведінкових патернів молодої людини. Лобні долі, як показано вище, відповідають за функції прийняття рішень, планування, контролю імпульсів, розв'язання проблем та соціальної взаємодії. З урахуванням таких нейробіологічних особливостей можемо зробити висновок про підвищену схильність неповнолітніх та молоді до ризикованої поведінки, імпульсивних дій та недостатнього прогнозування наслідків через незавершене дозрівання відповідних мозкових структур. Поступове дозрівання лобних долей (як у неповнолітніх до 18 років, так і у молоді до 25-30 років) сприяє посиленню самоконтролю, раціоналізації прийняття рішень та кращій адаптації до соціальних норм[9].

У законодавстві більшості розвинених європейських країн передбачено значно вищий вік, до якого особа має право на спеціальне піклування та підтримку, включаючи можливості звільнення від кримінальної відповідальності, порівняно з українським регулюванням. Зокрема, в юрисдикціях англосаксонської правової системи суди можуть застосовувати звільнення від відповідальності за умови відсутності достатнього рівня розуміння наслідків дій правопорушником. За спостереженнями Г. Андрусяка, встановлення низької вікової межі кримінальної відповідальності робить саме поняття відповідальності позбавленим сенсу[10].

Підхід, з позиції соціального натуралізму (О. Костенко) акцентує природні аспекти людської поведінки та вплив соціального середовища на формування особистості. Стосовно неповнолітніх це означає домінуючу роль факторів сім'ї, школи, мікросоціуму та ширшого суспільного контексту у детермінації їхньої поведінки та соціалізації. За визначенням академіка О. М. Костенка, який і розробив соціально-натуралістичну методологію вивчення соціальних явищ та протидії патологіям, включаючи злочинність, держава зобов'язана створювати умови для узгодження волі та свідомості нового покоління із законами соціальної природи[11].

В аспекті теми цієї роботи слід звернути особливу увагу на те, що в тексті Кримінального кодексу України відсутній термінологічний зворот «молоді люди», хоча він є усталеним у повсякденному вжитку та має історичну тяглість. Оцінні аспекти цього поняття можуть бути нівельовані шляхом проведення судово-психологічної експертизи в конкретному провадженні, що забезпечує допустимість, достовірність та достатність доказової бази відповідно до нормативних стандартів (Бучківська В. Л)[12].

---

[9] Дубовик О. Розвиток відновної юстиції в романо-германській правовій системі // European Journal of Prison and Probation. EPPD. 2015. Vol. 2, no. 2. Pp. 47–66.

[10] Світлічний І. В. До питання розвитку концепції, форм і принципів відновного правосуддя у зарубіжних країнах. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану* : збірн. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів. 2024. С. 138–142.

[11] Костенко О. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ. 2020. 812 с.

[12] Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий та електронний журнал*. 2023. № 3. С. 368–372. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/87.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення правопорушення виповнилося шістнадцять років, тоді як особи віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років відповідають лише за певний перелік злочинів (ч. 2 ст. 22 КК України). Проте, злочини, передбачені цією частиною, статистично домінують у структурі злочинності осіб до 20-30 років у більшості європейських країн[13].

Попри формальну визначеність віку, з якого настає кримінальна відповідальність у кримінологічних дослідженнях доцільно притримуватися більш широкого підходу до розуміння поняття «неповнолітній». Під неповнолітнім слід розуміти кожну людську істоту (дитину) від народження до досягнення нею 18-ти років. Згідно зі Статтю 6 Сімейного кодексу України, неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а малолітньою вважається дитина, яка не досягла чотирнадцяти років. Примітно, що відповідний вік рахується не з дня народження людини, а з першого наступного за днем народження дня, що важливо в контексті дослідження, якщо припустити, що більша вірогідність настання злочину існує саме в день народження. Таке положення встановлено у статті 192 Цивільного кодексу України. Згідно з цією статтею, вік особи визначається з наступного дня після її народження.

Р. С. Квашею на основі аналізу статистичних даних та наукових джерел, на які автор посилається, визначено такі вікові особливості неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини, у тому числі у взаємозв'язку з іншими соціально-демографічними характеристиками: зростання кримінальної активності неповнолітніх припадає на першу вікову кризу (15–17 років); інтенсивніша кримінальна активність обумовлюється старшим віком неповнолітнього злочинця; виховання неповнолітніх у неповних сім'ях (приблизно 50%); більше половини засуджених неповнолітніх ніде не навчалося і не працювало; перебування неповнолітнього на момент вчинення насильницького злочину у стані алкогольного сп'яніння. В роботі враховані постулати природного права та принципи соціального натуралізму, розроблені академіком О. М. Костенко,обґрунтовано, що злочинність неповнолітніх – це протиприродне соціальне явище, обумовлене патологією формування волі і свідомості неповнолітнього, що виявляється у застосуванні фізичного або іншого насильства. В роботі підтримано ідею виокремлення вікової неосудності, яка відображає психофізіологічні особливості неповнолітніх, які формально досягли віку, з якого настає відповідальність за КК України, що матиме значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності, що в повній мірі співпадає і з думкою автора.

Проблема особистості злочинця є ключем до розуміння сутності злочинності. Усвідомлення особистості неповнолітнього правопорушника допомагає вирішувати інші кримінологічні питання, такі як причини та умови насильницької злочинності серед неповнолітніх та способи її запобігання. Людина – відносно автономна істота, її вчинки залежать від зовнішнього

[13] Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України,* 2016, № 1(6).

середовища не автоматично, а через її свідомість та волю. О. М. Костенко детально досліджував питання особистості злочинця у своїх працях. Він вказує, що те, що в нормативному розумінні називається особистістю злочинця (тобто людини, яка порушила кримінально-правову норму), в соціопсихологічному контексті є особистістю людини з комплексом сваволі й ілюзій, яка виявилася у вчинку, що порушує кримінально-правову норму.

Поняття "соціопатичної особистості" є адекватнішим, ніж поняття "особистість злочинця" або "криміногенна особистість", що вживається у кримінологічній літературі. "Особистості злочинця" не існує, є соціопатична особистість людини, яка вчинила злочин. Також не існує "криміногенної особистості", оскільки не існує "криміногенності" як властивості особистості, а є "соціопатія" як властивість особистості, відзначає О. М. Костенко.

Таким чином, у механізмі заподіяння шкоди об'єкту кримінального правопорушення ключову роль відіграє вплив на потерпілого та, опосередковано, на соціальні зв'язки, що руйнуються внаслідок суспільно небезпечного посягання. Потерпілий певною мірою сприяє виникненню криміногенної ситуації своєю поведінкою, діями чи бездіяльністю. Звернемо увагу на положення Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року, яка підкреслює необхідність спеціальної охорони та піклування про дитину через її фізичну та розумову незрілість. В цих випадках примусові заходи медичного характеру не можна відносити до інструментарію відновного правосуддя, оскільки останні не корелюють ні з медичними критеріями обмеженої осудності, ні з патологічними станами психіки неповнолітнього. Натомість заходи виховного характеру можуть застосовуватися одночасно з вирішенням питань про звільнення від покарання чи кримінальної відповідальності щодо осіб, які вчинили правопорушення в неповнолітньому віці[14].

Слід додати, що кримінальні правопорушення неповнолітніх можуть вчинятися як з прямим, так і з непрямим умислом. Основним мотивом часто виступає прагнення самозахисту (фізичного чи психологічного), тоді як факультативними мотивами є помста, ревнощі, захист честі та гідності, прагнення матеріальних благ, реалізація амбіцій, страх чи відчуття небезпеки. Кожен з цих мотивів має різну вагу залежно від внутрішніх орієнтирів особистості та об'єктивної ситуації на момент вчинення правопорушення.

3. Кримінально-правові аспекти відновного правосуддя

Медіація, в контексті даного дослідження, є одним з інструментів з арсеналу відновного правосуддя в Україні, що застосовується на практиці у кримінальному процесі під час обговорення сторонами угоди про примирення з потерпілим або угоди про визнання винуватості з прокурором (в разі відсутності потерпілого, якщо правопорушенням завдано шкоди лише суспільним інтересам), які укладаються відповідно до глави 35 КПК України.

[14] Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 6.

Зазначимо, що усіх культурах світу існують традиції, подібні відновному правосуддю, адже цінності, такі як добровільне відшкодування шкоди, надійність, гідність і гармонія, що базуються на почутті справедливості та взаємодопомоги, є універсальними. Ці цінності важливі для емоційного виживання людей і дозволяють жити "без постійної загрози насильства" .

В постіндустріальному суспільстві людина прагне не лише до виправдання, але й до того, щоб бути коханою, подобатися іншим. Потреба подобатися іншим є необхідним для того, щоб людина відчувала себе гідно в такому суспільстві. Кожна людина, в тому числі неповнолітня, може вчинити правопорушення за певних обставин. Це може бути наслідком різних факторів, таких як вплив оточення, відсутність належного виховання або освіти, емоційні потрясіння, психологічні проблеми або навіть брак життєвого досвіду. Неповнолітні особливо вразливі до зовнішніх впливів, оскільки їхня психіка ще не сформована до кінця, вони часто не розуміють наслідків своїх дій і можуть діяти під тиском друзів або інших авторитетів. Вплив сім'ї, школи та соціального середовища також відіграє важливу роль у формуванні поведінки дитини. Якщо неповнолітній живе у складних соціальних умовах або стикається з насильством у сім'ї, це може спровокувати агресію, протест або вчинення правопорушень. З іншого боку, молоді люди іноді можуть не усвідомлювати, що їхні дії є правопорушенням, через брак знань або нерозуміння правових норм.

Правопорушення неповнолітніх можуть варіюватися від дрібних проступків до серйозних злочинів, і важливо розуміти, що кожен випадок потребує індивідуального підходу, з урахуванням обставин і мотивів вчинку. Звісно, правосуддя для неповнолітніх зазвичай є більш м'яким, оскільки метою є не покарання, а реабілітація і повернення на правильний шлях. Кожна людина за своєю природою не є ідеальною і має недоліки. Це фундаментальний аспект людського буття, який робить нас унікальними та неповторними. Від народження ми всі отримуємо різні якості, як позитивні, так і негативні, які формуються під впливом багатьох факторів: генетики, середовища, виховання та власного життєвого досвіду. Недоліки можуть проявлятися у різних формах, наприклад, у характері, поведінці чи зовнішності. Деякі з них можуть бути наслідком невпевненості, страхів або впливу суспільних стереотипів. Проте ці недоліки є важливою частиною нашого розвитку, оскільки через них ми можемо краще розуміти себе, вчитися на помилках і вдосконалюватися. Важливо усвідомити, що недоліки – це не щось негативне, а радше невід'ємна складова процесу становлення особистості. Вони дозволяють людям бути справжніми, а не маскуватися під вигляд ідеальних істот, які не роблять помилок. З давніх часів у людській культурі існує уявлення, згідно з яким Бог є любов. У різних епохах і культурах люди розуміли Бога як джерело ідеальної, безумовної любові. Любов – це не тільки емоційний стан, але і глибинна сутність, яка проявляється через доброту, співчуття і турботу. Любов прощає, як вказує християнське богослов'я. "*Коли ми свої гріхи визнаємо, то Він вірний та праведний, щоб гріхи нам простити, та очистити нас від неправди всілякої*" [1 Івана 1:9].

Коран також наголошує на важливості прощення та покаяння, говорить про милосердя і прощення грішників, як умову входження колишнього грішника до Раю. До прикладу, у сурі 39:53: "*Воістину, Аллаг прощає всі гріхи. Воістину, Він – Прощаючий, Милосердний*". Коран підтримує покаяння і обіцяє прощення тим, хто щиро розкаюється: "*які покаялися, увірували й робили добро – вони ввійдуть до Раю*" (сура 19:60). Крім вказаного, щодо помсти, відплати, то в сурі 42:40 зазначено наступне: "*відплатою за зло є таке ж саме зло! Та якщо хто простить і встановить мир, винагорода його буде за Аллагом! Воістину, Він не любить несправедливих!"*.

Вказані історичні тексти доводять необхідність визнання своїх помилок і щирого покаяння як умов для отримання прощення. Таким чином, тексти як Біблії, так і Корану, підкреслюють, що прощення правопорушників (грішників), людським судом також, співвідносяться з актами божественного милосердя і справедливості, і що покаяння є ключовим для очищення від гріхів та подальшого входження до Раю, як ідеального місця вічного щастя. Хоча християнство і іслам мають різні теологічні основи і уявлення про Бога, "обидві традиції поділяють подібні моральні принципи щодо прощення і покаяння".

Дослідження відновного правосуддя в країнах Сходу виходить за рамки даної роботи. Проте, відновне правосуддя в країнах Сходу має інше історичне підґрунтя ніж в країнах континентальної Європи. Так, ісламську відновну практику в палестинській корінній традиції *сульха*, що є частиною ісламського правосуддя, "можна концептуалізувати як міжособистісне відновне правосуддя". Відновне правосуддя в країнах Сходу розвивалося на основі іншого історичного підґрунтя, ніж у континентальній Європі. Особливості правових систем, культурних традицій і релігійного впливу визначають підходи до вирішення конфліктів та правопорушень у різних регіонах. Таким чином, відновне правосуддя в країнах Сходу, зокрема в ісламському світі, базується на міжособистісних стосунках, де примирення і гармонія в громаді важать більше, ніж каральний аспект правосуддя. Це відображає спільну тенденцію до пошуку альтернатив покаранню і сприяння примиренню та відновленню справедливості на рівні міжособистісних відносин.

Кримінальне законодавство України також містить норми, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності за умов примирення з потерпілим. Згідно зі статтею 46 Кримінального кодексу України (далі – КК), особа, що вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин (за виключенням певних видів правопорушень), може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо вона досягла примирення з потерпілим і відшкодувала завдані збитки або усунула заподіяну шкоду. Щире каяття та добровільне відшкодування збитків також можуть бути враховані як пом'якшуючі обставини (ч. 1 ст. 66 КК України) та впливають на призначення покарання (ст. 69 КК України), а також можуть бути основою для звільнення від покарання (ч. 4 ст. 74 КК України) або для умовного звільнення (ст. 75 КК України).

Вагомим практичним аспектом протидії злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя є такі обставини. Згідно зі статтею 48 Кримінального кодексу України, яка має назву «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки», особу може бути звільнено

від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки. Обмеження щодо застосування цієї статті стосовно неповнолітніх законодавство України не містить. Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин (крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції), може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною. Відповідно, як показано вище, участь неповнолітнього у «Програмі відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» є підставою для застосування звільнення від кримінальної відповідальності на підставі зміни обстановки. Як було з'ясовано, «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» ґрунтується на концепції відновного підходу у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків і нетяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, та передбачає організацію комунікації між такими неповнолітніми і потерпілими від вчинених ними правопорушень із метою виправлення заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх із кримінального процесу з обов'язковим вжиттям заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням.

Угода про визнання винуватості представляє собою новий особливий порядок кримінального провадження, що виник після прийняття Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році. Вона є важливою складовою розвитку інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, які реалізують відновний підхід у кримінальному правосудді. Ця угода укладається між підозрюваним чи обвинуваченим та прокурором, в той час як потерпілий не є учасником процесу. Важливо зазначити, що укладення угоди про визнання винуватості не допускається у випадках, коли шкода була завдана інтересам окремих осіб.

Основною метою угоди є не примирення сторін, а досягнення компромісу, який часто має каральний характер. Цей компроміс може включати пом'якшення покарання чи часткове звільнення від цивільної відповідальності. Процес укладення угоди про визнання винуватості передбачає активну співпрацю підозрюваного чи обвинуваченого зі слідством, що сприяє викриттю інших осіб, залучених у вчиненні злочинів. Компроміс у цьому контексті служить не тільки інструментом для уникнення серйозніших наслідків для підозрюваного, але й важливим елементом для боротьби з кримінальними правопорушеннями.

Угода про визнання винуватості може укладатися за ініціативою як прокурора, так і підозрюваного чи обвинуваченого в будь-який момент провадження. Важливою умовою її укладення є участь захисника, а в разі неповнолітнього – також законного представника. Прокурор, приймаючи

рішення про укладення угоди, зобов'язаний врахувати кілька факторів, включаючи ступінь сприяння підозрюваного у розслідуванні, характер обвинувачення та суспільний інтерес. У разі відсутності згоди між сторонами, ініціатива не може розглядатися як визнання вини або відмова від обвинувачення.

Крім того, угода про визнання винуватості передбачає певні умови, які мають бути дотримані під час її укладення. Наприклад, у разі особливо тяжких злочинів угода може бути укладена лише за умови викриття підозрюваним інших осіб, які вчинили злочини, та підтвердження наданої інформації іншими доказами. Це свідчить про те, що даний інститут не тільки слугує для швидшого вирішення справ, але й покликаний забезпечити більш глибоке розслідування кримінальних правопорушень, запобігаючи новим злочинам.

Важливо також зазначити, що угода про визнання винуватості забезпечує значні переваги як для сторони захисту, так і для обвинувачення. Для підозрюваного чи обвинуваченого вона може стати можливістю для швидшого доступу до правосуддя, уникнення невизначеності щодо покарання та зменшення процесуальних витрат. З іншого боку, прокурор отримує можливість заощадити ресурси та час, зосереджуючи увагу на виявленні інших злочинів та злочинців, що важливо в умовах сучасних викликів кримінального правосуддя.

Таким чином, угода про визнання винуватості є інструментом, що сприяє досягненню балансу між інтересами держави, суспільства та осіб, залучених у кримінальний процес. Вона дозволяє не лише пришвидшити кримінальні провадження, але й забезпечити ефективну співпрацю між сторонами, що в свою чергу може призвести до підвищення рівня правопорядку та справедливості у суспільстві.

Укладання угоди про визнання винуватості також створює правову базу для захисту прав підозрюваних та обвинувачених, зокрема шляхом забезпечення їх участі в цьому процесі. Обов'язкова участь захисника під час укладення угоди гарантує, що інтереси особи будуть належно представлені та захищені. Цей аспект є важливим для забезпечення справедливості та прозорості в кримінальному правосудді, адже захисник має можливість контролювати процес укладення угоди, перевіряти її законність та обґрунтованість.

Очевидно, що медіація стає необхідною, коли конструктивний діалог між сторонами є неможливий. Найкорисніший приклад практичного застосування цих підходів в Україні – згаданий раніше пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», затверджений наказом Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України, який успішно діяв з 2019 по 2024 рік, та в липні 2024 року був розвинутий та переформатований до проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (наказ від 22.07.2024 № 2176/5/501/176). Крім того, впровадження відновного правосуддя є необхідним кроком до членства в ЄС згідно вимог Ради Європи.

Медіація в кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх має ряд переваг: оптимізація судового процесу, зменшення кількості апеляцій та

підтримка потерпілих, що створює умови для ефективного вирішення конфліктів. Кожна країна має своє власне регулювання медіаційних процедур. Загалом, досвід іноземних країн демонструє існування двох основних моделей медіації. Англосаксонська модель розглядає медіацію як альтернативний спосіб вирішення конфліктів без чіткого законодавчого закріплення, що визначає гнучкість цієї практики. Континентальна модель представляє медіацію як формальний процесуальний інститут, який закріплений у законодавстві.

У більш широкому сенсі медіація стає засобом, що забезпечує інтеграцію принципів відновного правосуддя в традиційні правові системи. Її впровадження в Україні, якщо це буде здійснено з урахуванням кращих практик, може позитивно вплинути на систему правосуддя. Таким чином, медіація в кримінальному процесі є не лише юридичним механізмом, а й важливим соціальним інститутом, який може значно покращити якість правосуддя, сприяючи примиренню та відновленню довіри в суспільстві.

Щодо угод про примирення та визнання винуватості. Угоди в кримінальному процесі зумовлюють особливий порядок кримінального провадження, що виник з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році. Основною метою угоди про визнання винуватості є не примирення сторін (на відміну від угоди про примирення), а досягнення компромісу, який має каральний характер. Таким чином, угода про визнання винуватості є інструментом, що сприяє досягненню балансу між інтересами держави, суспільства та осіб, залучених у кримінальний процес. Угода дозволяє не лише пришвидшити кримінальні провадження, але й забезпечити ефективну співпрацю, що в свою чергу може призвести до підвищення рівня правопорядку та справедливості у суспільстві, зменшення правопорушень.

Відновне правосуддя, завдяки угодам та медіації, як показано вище, має потенціал для справедливого вирішення конфліктів за участю (щодо) неповнолітніх та протидії злочинності, зменшення її у майбутньому.

ВИСНОВКИ

У висновках дослідження слід зазначити, що застосування відновного правосуддя в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх правопорушників демонструє високу ефективність у досягненні ресоціалізації їх та зниженні показників рецидивної злочинності. Зокрема, емпіричні дані мета-аналізів свідчать про статистично значуще зменшення рецидиву на 10–26% серед учасників програм відновного правосуддя порівняно з традиційними каральними санкціями; у ювенільних справах цей ефект є вищим (до 34% зниження рецидиву для сімейних групових конференцій) і особливо вираженим для злочинів невеликої та середньої тяжкості.

Інструменти відновного правосуддя, досудова та позасудова медіація, угоди про примирення (за КПК України), сімейні (групові) конференції та програми ресоціалізації забезпечують показник задоволеності учасників на рівні 85–95%. Доведено, що медіація та угоди про примирення є такими елементами, що підвищують профілактичний потенціал системи. З розглянутими авторами даними європейських досліджень, рецидив після медіації становить 12–18%, тоді як у контрольних групах 28–40%.

Обґрунтовано значний профілактичний потенціал відновного правосуддя в протидії злочинності неповнолітніх, підтверджений мета-аналізами: середній ефект зниження рецидиву становить 14% (95% CI: 8–20%), з найвищими показниками для програм, орієнтованих на примирення і участь родини. Окреслено перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні з урахуванням глобальних тенденцій гуманізації, зокрема адаптації моделей Норвегії (показник рецидиву саме у Норвегії до 20% нижчий за середньоєвропейські), Німеччини, Данії та Швеції.

Пріоритетними напрямами розвитку в Україні є інституціалізація медіації, гуманізація ювенальної юстиції, подальша розробка програм реінтеграції із активнішим залученням родинних та квазі-родинних елементів, включаючи патронатних вихователів, опікунів, заклади сімейного типу. Медіація як ключовий інструмент сприяє стійкому примиренню та зниженню рецидиву.. Доведено, що системна підтримка молодих правопорушників і залучення родини суттєво зменшують ризик повторних правопорушень (за даними пілотних проєктів в Україні станом на 2024–2025 роки, 68–75% справ завершувалися успішним примиренням без подальшого рецидиву протягом року).

Перспективи забезпечення справедливого (на повоєнний час) та водночас ефективного правосуддя щодо неповнолітніх в Україні, включають рекомендацію щодо відповідних змін у законодавстві. Як конкретну законодавчу пропозицію рекомендовано внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України шляхом доповнення глави 35 новою статтею, яка передбачатиме обов'язкове застосування медіації або програми відновного правосуддя в усіх кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх за злочинами невеликої та середньої тяжкості до винесення вироку, з можливістю звільнення від кримінальної відповідальності за умови успішного примирення та відшкодування шкоди.

АНОТАЦІЯ

Досліджено механізми застосування відновного правосуддя в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх правопорушників, з акцентом на інституційні та процесуальні аспекти його імплементації в національній системі ювенальної юстиції. Проаналізовано ключові інструменти відновного правосуддя, зокрема медіацію, угоди про примирення, сімейні групові конференції та програми ресоціалізації, які демонструють високий рівень ефективності в міжнародній практиці. Емпіричні дані мета-аналізів свідчать, що участь неповнолітніх у програмах відновного правосуддя асоційована зі зниженням рівня рецидиву на 10–15% порівняно з традиційними каральними санкціями; зокрема, в європейських юрисдикціях (наприклад, Австрія, Норвегія) рецидив після медіації становить близько 14%, тоді як у контрольних групах – до 33%.

Детально розглянуто співвідношення медіації та угод про примирення як центральних елементів відновного підходу щодо неповнолітніх, з урахуванням їхньої процесуальної автономії та взаємодоповнюваності. Обґрунтовано профілактичний потенціал відновного правосуддя в контексті протидії злочинності неповнолітніх, зокрема через зниження рецидивної злочинності (за даними мета-аналізів, середній ефект становить невелике, але статистично

значущє зменшення загального рецидиву на 7–12%, з вищими показниками для конференцій – до 38% зниження порівняно з контролем). Окреслено перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні з урахуванням глобальних тенденцій гуманізації кримінальної юстиції та інтеграції медіації в кримінальне судочинство, включаючи адаптацію успішних моделей.

Доведено, що пріоритетними напрямами розвитку відновного правосуддя в Україні є подальша інституціалізація медіації, гуманізація ювенальної юстиції, розробка комплексних програм соціальної реінтеграції та активне залучення неповнолітніх правопорушників до громадського життя. Медіація в цьому контексті виступає ключовим інструментом, сприяючи встановленню конструктивного діалогу між потерпілим і правопорушником, відновленню взаємної довіри та досягненню стійкого примирення. Встановлено, що системна підтримка та довіра до молодих правопорушників у процесі реінтеграції суттєво знижують ризик повторних правопорушень, тоді як залучення громадськості до відновних практик посилює соціальну когезію та довіру до системи правосуддя. Зроблено висновок, що впровадження освітніх, реабілітаційних і відновлювальних програм для неповнолітніх сприяє швидкій ресоціалізації та відновленню соціальних зв'язків, з емпірично підтвердженим ефектом зниження рецидиву (у пілотних проектах України станом на 2025 рік 62% справ завершилися укладенням угод про примирення).

Проаналізовано перспективи розвитку відновного правосуддя щодо неповнолітніх в Україні як чинника забезпечення гуманного, справедливого та ефективного правосуддя. Показано, що в повоєнний період перспективи розвитку відновного правосуддя в Україні матимуть значний потенціал.

Література

1. Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальному судочинстві: резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 24.07.2002. URL: http://www.mon.gov.ua/education/pozashkilna/poperedg_ zlochin/rezolucia.doc.
2. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956.
3. Костицький М. В. Відновне правосуддя у контексті правової політики України. *Формування української моделі відновного правосуддя:* матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 10–11 лют. 2000 р.). Київ, 2000. С. 21–25.
4. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: посібник / Український Центр Порозуміння. Київ: Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.
5. Горова А. Модель центру відновного правосуддя в громаді. *Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи:*матеріали міжнар. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). С. 37–45.
6. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2013.
7. Микитин Ю. І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010.

8. Пилипів Н. Відновне правосуддя в Україні: результати та перспективи. *Відновне правосуддя в Україні*. 2011. № 3–4. С. 87–99.

9. Хряпінський П. В. Заохочувальні кримінально-правові норми як нормативно-правове підгрунтя відновного правосуддя в Україні. *Судова практика.* 2009. № 9. С. 11–18.

10. Трубников В. М., Денисова Т. А. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх: яким воно має бути? *Юридичний журнал.* 2004. № 12 (30). С. 59–64.

11. Хоменко Є. В., Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя у військових та воєнних злочинах: історичні аспекти. *Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення Міжнародного дня прав людини (м. Київ, 5 грудня 2024 року).* Київ: ДНДІ МВС України, 2024. 371 с. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/15875/1/Збірник_матеріалів_МВС..pdf#page=198

12. Свєтлічний І. В. Підготовка майбутніх фахівців з напряму відновного правосуддя: основні поняття, вітчизняний і зарубіжний досвід імплементації, філософська пропедевтика в педагогіці. *Professional training of future specialists amidst modern realities : кол. моногр. Том 2.* Baltija Publishing. 2025. С. 367–386. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-522-8-43.

13. Рекомендація Ради Європи «Про медіацію у кримінальних справах» № R (99) 19 від 15 вересня 1999 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_828.

14. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Горох О.П., Гуторова Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. // За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.

15. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. К.: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

16. Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 року про місце жертв злочинів в кримінальному судочинстві. URL: http://fedim.ru/wp-content/uploads/2014/07/o_meste_zhertv_ru.pdf.

17. Кримінально-процесуальний кодекс Франції. URL: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/707/86/.

18. Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. 2005. N. 88. P. 215–239.

19. Miers D., Hale C., Maguire M., Netten A., Newburn T., Uglow S. An Exploratory Evaluation of Restorative Justice Schemes. London: Home Office, 2001.

20. Дубовик О. Розвиток відновної юстиції в романо-германській правовій системі // European Journal of Prison and Probation. EPPD. 2015. Vol. 2, no. 2. Pp. 47–66. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/47.pdf.

21. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 184 с.

22. Костенко О. М., Ландіна-Виговська А. В. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити/*Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.

23. Костенко О. М. Культура і закон − у протидії злу: монограф. Київ: Атіка, 2008. 352 с.

24. Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 1 (2). С. 193–208.

25. Костенко О. М. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. № 10. С. 33–38.

26. Костенко О. М. Соціопатична особа і концепція ексцесу у кримінології. *Часопис Київського університету права.* 2008. № 4. С. 196–200.

27. Костенко О. М. Основи соціально-натуралітичної юриспруденції та кримінології: монографія. Одеса: ВД «Гельветика», 2021. 140 с.

28. Костенко Олександр. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ: Паливода А.В., 2020. 812 с.

29. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. Проблеми філософії права. 2006–2007. Том IV-V. С. 98–106.

30. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1999.

31. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології. дис.... д-ра філос. Київ, 2021. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U102626

32. Однолько І. В. The theoretical basis of crime prevention. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law"*. 2013. Vol. 4, no. 29. URL: https://doi.org/10.18372/2307-9061.29.6538.

33. Василенко Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Baltija Publishing. 2020. С. 131-150 DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-033-9-8.

34. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

35. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання під час заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини: кримінально-правове значення. дис. д-ра філос. Київ, 2024. URL: https://uacademic.info/ua/document/0824U003562

36. Колос М. С. Порівняльна оцінка показників біологічного віку підлітків. ОНУ. Одеса. 2020. 140 с. URL: https://dspace.onu.edu.ua/bitstreams/76b2cdf4-1f2e-4132-a15c-78c789657497/download

37. Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України,* 2016, № 1(6). URL:http://vakp.nlu.edu.ua/article/download/172962/173294

38. Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68 URL:http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/9.pdf

39. Свєтлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254– 257. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63

40. Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 4. С. 383–386. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69.

41. Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх: герменевтичний, історичний, психологічний аспекти. *Трансформація правової системи та захист прав людини під впливом воєнного стану*. 2024. С. 212–235.

42. Свєтлічний І. В. До питання розвитку концепції, форм і принципів відновного правосуддя у зарубіжних країнах. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в період воєнного стану* : збірн. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів. 2024. С. 138–142.

43. Співвідношення угоди про примирення та медіації в кримінальному процесі відновного правосуддя щодо неповнолітніх / І. В. Свєтлічний та ін. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки».*2024. № 44. С. 86–95.

Information about the author:
Svietlichnyi Igor Valeriyovych,
PhD student,
Research Center,
Dnipro, 49094, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-7328-548X

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-18

ПРАВО АДВОКАТА НА ВІДСТРОЧКУ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ АДВОКАТУРИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Синицин П. М.

ВСТУП

Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року, стало безпрецедентним викликом для української державності, правопорядку та функціонування інститутів публічної влади. Навіть початок у 2014 році Антитерористичної операції не мав такого впливу на стан у державі. Воєнний стан, який було запровадженого на всій території України, зумовив фундаментальну трансформацію майже всіх сфер суспільного життя, включно з діяльністю системи правосуддя та адвокатури як елемента механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

На сьогодні, в умовах збройної агресії російської федерації особливого значення набуває питання дотримання принципу верховенства права, який не може бути поставлений у залежність від воєнно-політичної ситуації. Натомість, в умовах воєнного стану з держави не знімається обов'язок забезпечити ефективні та дієві гарантії доступу до правосуддя, права на справедливий суд і права на професійну правничу допомогу. У такому контексті адвокатура виступає не лише як професійна спільнота, що надає правову допомогу, а як інституційна складова громадянського суспільства, без якої неможливе повноцінне функціонування судової системи та реалізація конституційних прав особи.

Попри це, до адвокатів застосовуються загальні мобілізаційні норми, а законодавством не передбачено жодних професійних гарантій. У то й же час окремі категорії державних службовців, працівників органів державної влади чи критичної інфраструктури мають право на застосування до них спеціального механізму бронювання, або автоматичне право на відстрочку від призову за родом професійної діяльності. Таким чином, адвокат фактично є єдиним професійним учасником судового процесу, без якого неможлива реалізація права на захист і правничу допомогу, але який в умовах загальної мобілізації та воєнного стану не може розраховувати на захищеність і безперервність своєї діяльності.

Така прогалина у законодавстві на практиці породжує низку системних проблем. Фіксуються численні випадки, коли адвокатів викликали або примусово доставляли до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки безпосередньо під час виконання ними професійних обов'язків, зокрема в приміщеннях судів, під час участі в судових

засіданнях, проведення слідчих (розшукових) дій або надання правової допомоги затриманим особам[1]. Зазначені ситуації мають не лише індивідуальний, а й публічно-правовий вимір, оскільки безпосередньо впливають на строки та ефективність судового розгляду, порушують принцип змагальності сторін, ставлять під загрозу реалізацію права на захист та можуть призводити до істотних процесуальних порушень.

Вбачається, що окремої уваги потребує той факт, що відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[2] професійні права, честь і гідність адвоката перебувають під особливою охороною держави, а будь-яке втручання в адвокатську діяльність заборонене. Примусове припинення участі адвоката у процесуальних діях шляхом його мобілізації або доставлення до ТЦК та СП у момент виконання професійних функцій фактично нівелює ці законодавчі гарантії та створює небезпечний прецедент підміни конституційних принципів доцільністю воєнного часу. Така практика суперечить як національному законодавству, так і міжнародним стандартам, зокрема Основним принципам ООН щодо ролі адвокатів, які зобов'язують держави забезпечувати адвокатам можливість виконувати свої професійні обов'язки без залякування, перешкод чи необґрунтованого втручання.

У даному контексті актуалізується питання запровадження інституту бронювання або права на відстрочку від мобілізації для адвокатів не як пільги, а саме інституційної гарантії адвокатської діяльності. Мова тут не про звільнення адвокатів від конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, а про баланс публічного інтересу в обороноздатності держави з не менш важливим публічним інтересом у забезпеченні доступу до правосуддя та дотриманні фундаментальних прав людини. Відсутність адвоката у кримінальному, адміністративному чи цивільному процесі не може бути компенсована жодними спрощеними процедурами без істотного порушення стандартів справедливого суду[3].

Водночас, обрана тематика досліджувалася лише фрагментарно. Зокрема, Є. О. Гамрецький розглядав забезпечення гарантій адвокатської діяльності в особливий період в контексті незалежності адвокатської діяльності в умовах запровадження воєнного стану[4]. Новицька Н. Б. та Новицький А. М. досліджу-

[1] Захищав поліцейських – опинився в частині: адвоката мобілізували під час виконання обов'язків // Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/news/10614-zahishav-policejs-kih-opinivsya-v-chastini-advokata-mobilizuvali-pid-chas-vikonannya-obovyazkiv.html.

[2] Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 03.08.2012 № 5076-VI (із змінами станом на 03.08.2023) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

[3] Тиск на адвокатів – показник порушення прав людини в Україні // Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/news/9118-tisk-na-advokativ-pokaznik-porushennya-prav-lyudini-v-ukraini-naau.html

[4] Гамрецький Є. О. Забезпечення гарантій адвокатської діяльності в особливий період // Актуальні проблеми держави і права. 2024. Вип. 102. С. 25–30. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2024_102_6

вали теоретичні засади функціонування інституту адвокатури в кризовий період[5]. Водночас окреме дослідження присвячене

Таким чином, проблема бронювання та відстрочки від мобілізації адвокатів потребує комплексного наукового осмислення з урахуванням конституційно-правових засад, міжнародних стандартів, судової та реалій воєнного стану. Саме в цьому вимірі інститут адвокатури має розглядатися як елемент правової безпеки держави, а гарантії її безперервного функціонування – як необхідна умова збереження верховенства права навіть у найскладніших умовах воєнного часу.

1. Нормативно-правові засади регулювання мобілізації та бронювання у контексті захисту прав адвокатів

Нормативно-правове регулювання мобілізаційних процесів в Україні ґрунтується на комплексі законодавчих і підзаконних актів, центральне місце серед яких посідає Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»[6]. Цей Закон визначає правові та організаційні засади підготовки держави до оборони, порядок проведення мобілізації, а також правовий статус громадян, підприємств, установ і організацій у період мобілізаційних заходів.

Введення правового режиму воєнного стану, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[7], істотно розширило можливості держави щодо залучення людських ресурсів для забезпечення обороноздатності держави, але навіть збройна агресія рф не може звільнити державу від обов'язку дотримуватися конституційних принципів, правової визначеності та пропорційності втручання у права і свободи людини.

Конституція України, закріплюючи обов'язок громадян щодо захисту Вітчизни, одночасно гарантує низку основоположних прав, що не можуть бути скасовані навіть в умовах надзвичайного чи воєнного стану або можуть бути обмежені лише в межах, необхідних для досягнення легітимної мети. До таких прав належить, зокрема, право на судовий захист і право на професійну правничу допомогу, реалізація яких безпосередньо залежить від функціонування інститутів правосуддя та адвокатури[8].

Мобілізаційне законодавство України має галузевий спеціальний характер і перебуває у тісному взаємозв'язку з нормами адміністративного, конституційного, трудового та процесуальних галузей права. Так, будь-які рішення у сфері мобілізації окремих професійних груп повинні враховувати не лише

[5] Новицька Н. Б., Новицький А. М. Інститут адвокатури в Україні: теоретичні та практичні аспекти функціонування в кризовий період // Європейський правничий часопис. 2024. Вип. 5. С. 56–62. Режим доступу: http://dspace.e-u.edu.ua/handle/123456789/839

[6] Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 44. URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text

[7] Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 03.08.2012 № 5076-VI (із змінами станом на 03.08.2023) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

[8] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

оборонні потреби, але й потенційний вплив таких рішень на стабільність функціонування інших суспільно значущих інститутів, зокрема судової системи та механізмів захисту прав людини. Через призму цього особливого значення набуває питання диференціації правового статусу військовозобов'язаних залежно від характеру виконуваних ними функцій. Вбачається, що законодавець, визнаючи неможливість повноцінного функціонування держави без окремих категорій фахівців, передбачає спеціальні механізми відстрочки або звільнення від призову для тих осіб, чия діяльність має критичне значення для публічних інтересів. Такий підхід є загальновизнаним у правових системах демократичних держав і відповідає принципу інституційної безперервності. Основною нормою, що встановлює коло осіб, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації або мають право на відстрочку, є стаття 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Норма закладена у цій статті формує нормативний баланс між загальним обов'язком громадян щодо захисту держави та необхідністю забезпечення безперервного функціонування органів публічної влади і правосуддя.

Приписами частини першої статті 23 визначено вичерпний перелік категорій військовозобов'язаних, які звільняються від призову під час мобілізації. Зокрема, у статті передбачене таке звільнення для суддів, членів Вищої ради правосуддя, членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів, а також інших посадових осіб, діяльність яких безпосередньо пов'язана з функціонуванням судової системи та здійсненням дисциплінарного контролю у сфері правосуддя. Включення зазначених осіб до переліку є логічним і обґрунтованим, оскільки їх відсутність унеможливила б здійснення правосуддя як такого, що фактично заблокувало б реалізацію права на справедливий суд.

Інститут бронювання військовозобов'язаних законодавець виокремлює, закріплюючи у пункті 2 частини першої статті 23 зазначеного вище Закону. Бронюванню підлягають працівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури, судів, органів досудового розслідування та інших установ, від діяльності яких залежить виконання державою своїх базових функцій. Вбачається, що бронювання має інституційний характер і спрямоване не на захист конкретної особи, а на збереження кадрового потенціалу відповідного органу або сфери, в залежності від критичності необхідності їх функціонування для держави та суспільства.

Показово, що зі зміст статті 23 свідчить про відсутність у ній будь-яких положень, щодо адвокатів або адвокатської діяльності. Адвокатуру не віднесено ні до переліку осіб, які звільняються від призову, ані до переліку осіб, що підлягають бронюванню. Таким чином, очевидним стає дисбаланс професійних гарантій, оскільки адвокати є невід'ємними учасниками судового процесу та виконують публічно значущу функцію із забезпечення реалізації права на захист і доступу до правосуддя шляхом надання професійної правничої допомоги.

Відсутність адвокатів у системі нормативних гарантій мобілізаційного законодавства свідчить про фрагментарний підхід законодавця до розуміння системи правосуддя, в якій суд, прокуратура та органи досудового розслідування розглядаються окремо від адвокатури. Особа, яка отримує

правничу допомогу має право самостійно обрати адвоката, який представлятиме її інтереси, а неявка дію адвоката у зв'язку з мобілізацією у засідання чи на слідчу звісно є поважною причиною, але в такому разі строки розгляду справ будуть далекими від розумних та передбачених законодавством. Отже, зазначений підхід не відповідає сучасним уявленням про справедливий судовий розгляд, який за своєю природою є змагальним і неможливим без належного представництва та захисту сторін.

Аналіз переліку осіб, які відповідно до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» звільняються від призову або підлягають бронюванню, свідчить про те, що законодавець, крім іншого враховував необхідність забезпечення безперервного функціонування судової влади як однієї з гілок державної влади. Судді, члени органів суддівського врядування, працівники апаратів судів та органів досудового розслідування розглядаються як суб'єкти, без яких здійснення правосуддя втрачає інституційну спроможність. Вбачається, що логіка цього ґрунтується на конституційних положеннях щодо незалежності судової влади та її особливої ролі в реалізації принципу стримувань і противаг. Згідно з ч. 4 ст.9 Закону України «Про критичну інфраструктуру» до життєво важливих функцій та/або послуг, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України віднесено правопорядок, здійснення правосуддя, тримання під вартою. Тобто суд, як орган, уповноважений до здійснювати правосуддя, не може бути зупинений або паралізований навіть в умовах воєнного стану, оскільки саме він покликаний забезпечувати захист прав і свобод людини, розгляд правових спорів, дотримання процесуальних гарантій. Окрім того, включення зазначених суб'єктів до переліку осіб, які не підлягають мобілізації, має на меті мінімізацію ризиків порушення міжнародних зобов'язань України. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово наголошував, що держава зобов'язана забезпечити функціонування судової системи навіть за умов надзвичайних ситуацій, зокрема воєнних конфліктів[9]. Відсутність суддів або інших ключових учасників процесу може розцінюватися як системне порушення права на справедливий суд.

Таким чином, нормативне закріплення права на відстрочку або бронювання окремих категорій працівників системи правосуддя є проявом інституційного підходу законодавця, спрямованого на збереження стабільності правової системи в умовах підвищеного навантаження та кризових обставин.

У цьому контексті особливої уваги потребує той факт, що адвокатура, попри її ключову роль у здійсненні правосуддя, залишилася поза межами нормативного регулювання статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Відсутність адвокатів у переліках осіб, які звільняються від призову або підлягають бронюванню, свідчить про наявність суттєвої нормативної прогалини, що має системний характер.

[9] Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. / О. О. Гайдулін, В. Ю. Худолей, І. М. Шаркова. Київ : ФОП Голембовська О.О. 300 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_3_copy.pdf

Адвокат не є допоміжним або факультативним учасником судового процесу. У кримінальному провадженні участь захисника в окремих категоріях справ є обов'язковою, а в цивільному та адміністративному судочинстві адвокат забезпечує ефективну реалізацію права на правничу допомогу. Відсутність адвоката або неможливість його участі в процесі фактично нівелює принцип змагальності сторін та ставить учасників процесу в нерівне становище, при цьому підкреслюється, що особа має право обрати саме конкретного адвоката для отримання нею правничої допомоги

Таке ігнорування адвокатури законодавцем в контексті мобілізаційних заходів створює ризик формалізації правосуддя, коли судові засідання відкладаються, процесуальні строки порушуються, а право на захист реалізується лише декларативно.

Крім того, відсутність чіткого нормативного статусу адвокатів у мобілізаційному законодавстві створює передумови для свавільного втручання в адвокатську діяльність, а такі випадки є непоодинокими[10]. Факти примусового доставлення адвокатів до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки під час виконання ними професійних обов'язків свідчить про відсутність належного балансу між публічними інтересами оборони та необхідністю гарантування прав людини.

Враховуючи наведене, зазначається, що адвокатура фактично опиняється у вразливому становищі порівняно з іншими інститутами правосуддя, що суперечить як національному законодавству про адвокатуру, так і міжнародним стандартам. Відсутність адвокатів у системі бронювання фактично означає відсутність інституційної гарантії безперервності адвокатської діяльності, що в умовах воєнного стану може мати довгострокові негативні наслідки для всієї правової системи.

2. Інституційні гарантії безперервності адвокатської діяльності в умовах мобілізації та воєнного стану

Відповідно до Конституції України, кожному гарантується право на професійну правничу допомогу, а у випадках, передбачених законом, – безоплатну[11]. Згідно з усталеною доктриною конституційного права, реалізація цього положення неможлива без функціонування незалежної та професійної адвокатури. У цьому сенсі адвокатура виконує суспільно значущу функцію, спрямовану на забезпечення балансу між публічною владою та особою.

Як вбачається з положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатура є незалежним самоврядним інститутом, покликаним забезпечувати здійснення захисту, представництва та надання інших видів

[10] Адвокатів намагались силоміць мобілізувати під час судового засідання // Закон і Бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/167234-advokativ_namagalis_silomic_mobilizuvati_pid_chas_sudovogo_z.html

[11] Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: 52 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96- %D0%B2%D1%80#Tex

правничої допомоги на професійній основі[12]. При цьому незалежність адвокатської діяльності виступає не самоціллю, а необхідною умовою ефективного захисту прав і свобод людини, особливо в умовах кримінального переслідування або публічно-правових спорів.

Адвокат у судовому процесі є не просто представником інтересів клієнта, а рівноправним учасником судочинства. Змагальність сторін, рівність процесуальних можливостей та справедливість судового розгляду безпосередньо залежать від можливості адвоката здійснювати свою професійну діяльність без перешкод, тиску або ризику її раптового припинення. Саме тому будь-які обмеження, пов'язані з мобілізацією адвокатів, мають оцінюватися крізь призму їх впливу на реалізацію права на справедливий суд.

Згідно з Основними принципами ООН щодо ролі адвокатів[13], держави зобов'язані забезпечити адвокатам можливість виконувати всі свої професійні обов'язки без залякування, перешкод, переслідування або неналежного втручання. У зазначених принципах прямо вказується, що адвокати не повинні ототожнюватися зі своїми клієнтами або їхніми справами, а також не можуть зазнавати негативних наслідків у зв'язку з виконанням професійних функцій. Як вбачається з практики Європейського суду з прав людини, право на справедливий суд відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод включає не лише формальний доступ до суду, а й ефективну можливість скористатися правничою допомогою. У низці рішень Суд наголошував, що держава несе позитивний обов'язок організувати систему правосуддя таким чином, щоб особа не була позбавлена реального захисту через дії або бездіяльність державних органів[14].

Навіть в умовах надзвичайного або воєнного стану, згідно з Європейською Конвенцією з прав людини, допускається лише обмеження окремих прав у межах, необхідних для досягнення легітимної мети[15]. Водночас право на захист та базові процесуальні гарантії не можуть бути зведені нанівець. У цьому сенсі масова або непередбачувана мобілізація адвокатів, яка унеможливлює їх участь у судових процесах, може розглядатися як непропорційне втручання у право на справедливий суд.

На практиці мобілізація адвокатів без належних інституційних запобіжників призводить до низки негативних наслідків, які мають як індивідуальний, так і системний характер. Відсутність захисника через мобілізацію спричиняє відкладення судових засідань, порушення розумних

[12] Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 03.08.2012 № 5076-VI (із змінами станом на 03.08.2023) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text

[13] Основні принципи ООН щодо ролі адвокатів : прийняті VIII Конгресом ООН зпопередження злочинності та поводження з правопорушниками, Гавана, 27 серпня – 7 вересня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakononline.ua/documents/show/156416___156416

[14] Airey v. Ireland (заява № 6289/73) : Рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420

[15] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. База даних «Законодавство України». ВР України.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

строків розгляду справ, а в окремих випадках – неможливість продовження процесуальних дій.

Особливо критичною така ситуація є у кримінальних провадженнях, де участь захисника є обов'язковою. Замінити адвоката «оперативно» без шкоди для якості захисту, як правило, неможливо, оскільки новий захисник потребує часу для ознайомлення з матеріалами справи, формування правової позиції та встановлення довіри з підзахисним. Відповідно, мобілізація адвоката фактично призводить до паралізації захисту.

Крім того, такі ситуації створюють додаткове навантаження на судову систему, оскільки суди змушені переглядати графіки розгляду справ, повторно викликати учасників процесу та вирішувати питання заміни захисників. У сукупності це негативно впливає на ефективність правосуддя та підриває довіру до судової системи в цілому.

Представниками адвокатської спільноти неодноразово порушувалося питання необхідності нормативного врегулювання статусу адвокатів у контексті мобілізаційних заходів. В 2023 році були зареєстровані два законопроєкти про бронювання від мобілізації адвокатів (№ 9631 і № 9631-1). Але вони не були розглянуті в сесійній залі і до них були певні зауваження наукового управління парламенту[16]. У грудні 2024 року до Верховної Ради України було внесено законопроєкт № 12348, яким пропонувалося доповнити статтю 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» положеннями щодо надання відстрочки від призову адвокатам[17].

Законопроєктом пропонувалося надати право на відстрочку певній категорії адвокатів, а саме, тим, хто має щонайменше 10-річний стаж професійної діяльності, сумлінно сплачує внески на забезпечення реалізації адвокатського самоврядування, не має дисциплінарних стягнень та перебуває у Реєстрі адвокатів України з чинним правом на здійснення адвокатської діяльності. Зазначені критерії спрямовані на забезпечення балансу між інтересами обороноздатності держави та потребами правосуддя. Як вбачається з пояснювальної записки, запропоновані критерії були спрямовані на запобігання зловживанням і водночас на збереження кадрового ядра адвокатури.

Текст законопроєкту став також предметом дискусій, висловлювалися зауваження щодо дискримінаційного характеру окремих його положень, адже право на відстрочку за ним передбачене не для всіх категорій адвокатів.

Попри обґрунтованість цієї ініціативи, станом на січень 2026 року законопроєкт не був включений до порядку денного. Така бездіяльність, вочевидь, свідчить про відсутність системного бачення ролі адвокатури в умовах воєнного стану та недооцінку ризиків, пов'язаних із фактичним «випадінням» адвокатів із судових процесів.

[16] Адвокати – єдина сторона судового процесу, яка не забронювана, – нардеп // Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/news/9832-advokati-edina-storona-sudovogo-procesu-yaka-ne-zabron-ovana-nardep.html

[17] Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації адвокатам : проєкт Закону України від 19.12.2024 № 12348. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45449

У підсумку вбачається, що питання бронювання або відстрочки адвокатів від мобілізації має розглядатися не як надання професійних привілеїв, а як інституційна гарантія реалізації права на справедливий суд. Відповідно до принципу верховенства права, держава зобов'язана забезпечити функціонування всіх елементів правосуддя як єдиного механізму, в якому адвокатура відіграє незамінну роль.

Запровадження спеціального механізму бронювання адвокатів дозволило б забезпечити баланс між інтересами оборони держави та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини. У цьому сенсі адвокатура має розглядатися як елемент правової безпеки, а не як суто приватна професійна спільнота. Таким чином, інституційне врегулювання питання відстрочки або бронювання адвокатів є не лише доцільним, але й необхідним кроком для збереження ефективності правосуддя, виконання міжнародних зобов'язань України та підтримання довіри до правової системи в умовах збройного конфлікту.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що проблема бронювання та відстрочки від призову адвокатів в умовах воєнного стану має не вузькопрофесійний, а системний конституційно-правовий характер. Вона безпосередньо пов'язана з функціонуванням механізму правосуддя, реалізацією права на справедливий суд та виконанням Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав людини.

По-перше, встановлено, що чинне мобілізаційне законодавство України, зокрема стаття 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», формує диференційований підхід до правового статусу окремих категорій військовозобов'язаних, виходячи з критичної важливості їхньої діяльності для забезпечення публічних інтересів. Законодавець обґрунтовано передбачив звільнення від призову або механізми бронювання для суддів, органів суддівського врядування, працівників судів, прокуратури та органів досудового розслідування. Водночас адвокатура, попри її ключову роль у здійсненні правосуддя, залишилася поза межами цього нормативного регулювання, що свідчить про наявність суттєвої законодавчої прогалини.

По-друге, доведено, що адвокат не є факультативним або допоміжним учасником судового процесу. Адвокатура як незалежний самоврядний інститут забезпечує реалізацію права на професійну правничу допомогу, принципу змагальності сторін та рівності процесуальних можливостей. Відсутність адвоката у процесі, зумовлена його мобілізацією, призводить не лише до індивідуального порушення прав конкретної особи, а й до системних збоїв у роботі судової системи, зокрема затягування розгляду справ, порушення розумних строків та формалізації правосуддя.

По-третє, аналіз міжнародних стандартів, зокрема Основних принципів ООН щодо ролі адвокатів та практики Європейського суду з прав людини, дає підстави стверджувати, що держава має позитивний обов'язок організувати систему правосуддя таким чином, щоб доступ до правничої допомоги був реальним і ефективним, а не декларативним. Навіть в умовах воєнного стану

допустимі обмеження прав мають відповідати принципам законності, необхідності та пропорційності. Масова або непередбачувана мобілізація адвокатів без створення інституційних запобіжників може розцінюватися як непропорційне втручання у право на справедливий суд.

По-четверте, практичні наслідки відсутності нормативного врегулювання статусу адвокатів у мобілізаційних процесах вже сьогодні мають негативний вплив на здійснення правосуддя. Фіксуються випадки примусового доставлення адвокатів до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки під час виконання ними професійних обов'язків, що суперечить гарантіям незалежності адвокатської діяльності та створює ризики прямого втручання у право на захист. Такі дії не лише підривають довіру до правової системи, але й можуть мати наслідком порушення міжнародних зобов'язань України.

По-п'яте, аналіз законодавчих ініціатив щодо надання адвокатам права на відстрочку від призову свідчить про наявність усвідомлення проблеми на рівні професійної спільноти та окремих суб'єктів законодавчої ініціативи. Водночас відсутність системного розгляду відповідних законопроєктів та їх неприйняття вказують на недооцінку ролі адвокатури як елементу правової безпеки держави в умовах воєнного стану.

Узагальнюючи, слід дійти висновку, що запровадження механізму бронювання або відстрочки від мобілізації для адвокатів має розглядатися не як надання професійних привілеїв, а як інституційна гарантія безперервності адвокатської діяльності та реалізації права на справедливий суд. Такий підхід відповідає принципу верховенства права, міжнародним стандартам у сфері прав людини та потребам забезпечення стабільного функціонування правосуддя навіть в умовах збройного конфлікту.

Перспективним напрямом подальшого розвитку законодавства є формування комплексної моделі правового регулювання статусу адвокатів у період мобілізації, яка б забезпечувала баланс між інтересами обороноздатності держави та необхідністю гарантування доступу до правосуддя. Саме такий баланс є запорукою збереження демократичних інститутів і правової держави в умовах воєнного часу.

АНОТАЦІЯ

У розрізі цього дослідження розглядається проблема нормативного врегулювання мобілізації та бронювання адвокатів в Україні в умовах воєнного стану як гарантії адвокатської діяльності. Проаналізовано вплив повномасштабного збройного вторгнення російської федерації на забезпечення доступу до професійної правничої допомоги. Розглянуто чинне законодавство у сфері мобілізаційної підготовки та визначено місце адвокатури в системі гарантій здійснення правосуддя. Особливу увагу приділено законодавчим ініціативам щодо надання адвокатам відстрочки від призову під час мобілізації та причинам їх фактичної нереалізації. Обґрунтовано, що відсутність механізмів бронювання адвокатів створює ризики порушення права на захист і доступу до суду. Зроблено висновок про необхідність комплексного нормативного врегулювання статусу адвокатів у контексті мобілізаційних

заходів як елементу забезпечення верховенства права в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: адвокатура, мобілізація, бронювання, воєнний стан, право на захист, доступ до правосуддя, право на відстрочку від мобілізації, інституційні гарантії адвокатської діяльності.

Література:

1. Гамрецький Є. О. Забезпечення гарантій адвокатської діяльності в особливий період // *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. Вип. 102. С. 25–30. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2024_102_6

2. Новицька Н. Б., Новицький А. М. Правове забезпечення функціонування самоврядних інституцій адвокатури України // *Європейський правничий часопис*. 2024. Вип. 4. С. 42–46. DOI: 10.36919/3041-1149(Print).4. 2024.42-46 cms.legal-journal.e-u.edu.ua

3. Новицька Н. Б., Новицький А. М. Інститут адвокатури в Україні: теоретичні та практичні аспекти функціонування в кризовий період // *Європейський правничий часопис*. 2024. Вип. 5. С. 56–62. Режим доступу: http://dspace.e-u.edu.ua/handle/123456789/839ir.dpu.edu.ua

4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 03.08.2012 № 5076-VI (із змінами станом на 03.08.2023) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.

5. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII // *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text

6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

8. Основні принципи ООН щодо ролі адвокатів : прийняті VIII-м Конгресом ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками (Гавана, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakononline.ua/documents/show/156416___156416 .

9. Airey v. Ireland, заява № 6289/73 : рішення Європейського суду з прав людини від 09.10.1979 р. [Електронний ресурс]. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420 .

10. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. / О. О. Гайдулін, В. Ю. Худолей, І. М. Шаркова. – Київ : ФОП Голембовська О. О., 2020. 300 с. Режим доступу: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_3_copy.pdf .

11. Захищав поліцейських – опинився в частині: адвоката мобілізували під час виконання обов'язків // Національна асоціація адвокатів України.

URL: https://unba.org.ua/news/10614-zahishav-policejs-kih-opinivsya-v-chastini-advokata-mobilizuvali-pid-chas-vikonannya-obovyazkiv.html.

12. Тиск на адвокатів – показник порушення прав людини в Україні // Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/news/9118-tisk-na-advokativ-pokaznik-porushennya-prav-lyudini-v-ukraini-naau.html.

13. Адвокатів намагались силоміць мобілізувати під час судового засідання // *Закон і Бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/167234-advokativ_namagalis_silomic_mobilizuvati_pid_chas_sudovogo_z.html.

14. Адвокати – єдина сторона судового процесу, яка не забронювана, – нардеп // Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/news/9832-advokati-edina-storona-sudovogo-procesu-yaka-ne-zabron-ovana-nardep.html.

15. Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації адвокатам : проєкт Закону України від 19.12.2024 № 12348. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/45449 .

Information about the author:
Synytsyn Pavlo Mykolaiovych,
PhD in Law,
Associate Professor of the Department of Organization of Judicial and Law Enforcement Bodies and the Bar,
National University “Odesa Law Academy”,
Advocate
23, Fontanska st, Odessa, 65009, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-1593-2671

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-19

JUDICIAL INDEPENDENCE AND IMPARTIALITY OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF MODERN CONSTITUTIONALISM UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES

Slinko T.M., De Brito Alves F., Slinko K.M.

INTRODUCTION

Modern constitutionalism is based on the idea of limiting public power by law, and its practical implementation primarily lies in the functioning of an independent and impartial judiciary. Judicial independence and the impartiality of judicial proceedings serve not only as organizational foundations of justice, but also as key guarantees for the implementation of the rule of law and the effective protection of human rights and freedoms.

In constitutional and legal doctrine, judicial independence is understood as the institutional and personal autonomy of the judiciary from the legislative and executive branches, as well as from any other unlawful influence. Judicial impartiality, in turn, is a functional dimension of independence that manifests directly in the administration of justice and is assessed from the perspective of the parties and society as a whole.

Judicial independence and the impartiality of judicial proceedings are traditionally regarded as key elements of modern constitutionalism, without which the genuine assurance of the rule of law, the effective protection of human rights and freedoms, and public trust in the judiciary are impossible. Under conditions of special legal regimes, in particular martial law or a state of emergency, these principles do not lose their significance. On the contrary, it is precisely in crisis circumstances that the risk of concentration of power, the narrowing of procedural guarantees, and, as a consequence, the disruption of the balance between public interests and individual rights increases. In this context, the judiciary acquires the role of a stabilizing constitutional institution.

In the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR), judicial independence and impartiality are regarded as interrelated components of the right to a fair trial guaranteed by Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The Court consistently emphasizes that judicial independence is assessed concerning the method of appointment of judges, the duration of their terms of office, the existence of safeguards against external pressure, and the outward manifestations of institutional autonomy. At the same time, impartiality has both a subjective and an objective dimension, which is of particular importance in conditions of social tension and extraordinary circumstances.

The ECtHR consistently proceeds from the premise that the introduction of special legal regimes does not imply an automatic derogation from all Convention guarantees. Even in the event of an official derogation pursuant to Article 15 of the Convention, the state may not negate the very essence of the right to a fair trial.

The judiciary must retain the capacity to exercise effective oversight over the actions of the other branches of power.

In this context, judicial independence and impartiality perform the role of the "red lines" of constitutionalism, which the state may not cross even under conditions of martial law. Any procedural simplifications, changes in jurisdiction, or restrictions on access to court must be proportionate, temporary, and duly justified.

The ECtHR has repeatedly emphasized that even under a state of emergency or martial law, the state is not relieved of its obligation to ensure minimum standards of judicial independence. Special legal regimes may give rise to certain procedural restrictions; however, they must not undermine the very essence of the right to a fair trial or create an appearance of the judiciary's dependence on the executive or legislative branches of power.

These approaches of the European Court of Human Rights logically lead the research to a more general level of reflection on the fundamental principles governing the functioning of the judiciary. Indeed, the requirement to preserve judicial independence even under extraordinary legal regimes directly derives from the principle of the rule of law as a core value of a democratic state. It is precisely through the prism of this principle that the permissibility of any restrictions on rights and freedoms, as well as the limits of influence of other branches of power on the administration of justice, are assessed–an approach that finds its doctrinal and institutional reflection in the positions of the Venice Commission.

The European Commission for Democracy through Law (the Venice Commission), in its report *"On the Rule of Law,"* stated that the rule of law is an integral component of any democratic society. Moreover, it is regarded as a specific marker–a litmus test and a reflection of whether laws operate in a given state and whether universal human values are respected. This appears entirely logical, since, based on the very essence of the concept of the "rule of law," all persons responsible for decision-making must treat every individual with respect for their dignity, adhere to the principle of equality, act rationally and in accordance with the law, and each person must have the opportunity to challenge any unlawful decisions before independent and impartial courts through a fair procedure (para. 16).

Moreover, in the above-mentioned report, the Venice Commission emphasized that in a state governed by the rule of law–that is, where it is observed by all without exception–the judiciary plays a key role in the protection of individual rights and freedoms guaranteed by international and national legal instruments, above all by the European Convention on Human Rights. This is explained by the fact that the judiciary acts as the guarantor of justice–a fundamental value of a state governed by the rule of law. On this basis, it is vitally important that the judiciary (which, pursuant to Article 124 of the Constitution of Ukraine, is exercised exclusively by specially authorized bodies–namely, the courts) be vested with the authority to determine which legal norms and of which legal acts apply to a specific situation, to adjudicate cases concerning the establishment of facts, and to apply the law thereto in

accordance with an appropriate–that is, sufficiently transparent and foreseeable–methodology of interpretation (para.54)[1].

It follows from the foregoing that the judiciary must be independent, that is, free from external pressure and not subject to political influence or manipulation, in particular on the part of the executive branch. This requirement constitutes an essential component of the fundamental democratic principle of the separation of powers. Judges must not be subjected to political pressure or manipulation[2].

1. The Right to Judicial Protection and the Principle of Judicial Independence in Ukraine

In Ukraine, the constitutional principle of judicial independence is enshrined in the Basic Law as one of the fundamental principles of the administration of justice and is further specified in the legislation on the judiciary and the status of judges. Judicial independence is regarded as an institutional guarantee of the realization of human rights and freedoms, which precludes unlawful influence by other branches of power and ensures the objectivity and impartiality of judicial decisions. The right to judicial protection at the national level is guaranteed by Article 55 of the Constitution of Ukraine, which enshrines everyone's right to challenge in court decisions, acts, or omissions of state authorities, local self-government bodies, and officials. At the same time, this right also has a clearly expressed international legal dimension, as it is provided for by several universal and regional international instruments, in particular the Universal Declaration of Human Rights (Articles 8 and 10) and the International Covenant on Civil and Political Rights (Article 14); however, its content is most fully and systematically elaborated in Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

In particular, paragraph 1 of Article 6 of the Convention declares that everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law, which shall determine disputes concerning his or her civil rights and obligations or determine the validity of any criminal charge brought against him or her. Proceeding from the above, it may be asserted that the right to a fair trial has a complex, multi-level structure and encompasses several interrelated elements, each of which constitutes a necessary condition for its full realization. Such elements include: a) *the right to have one's case heard by a court*, ensuring access to justice; b) *the fairness of judicial proceedings* as a requirement of due process of law; c) *the publicity of court proceedings and the pronouncement of judicial decisions* as a guarantee of transparency of justice; d) *a reasonable time for the consideration of a case*, aimed at avoiding excessive delays in proceedings; e) *the consideration of a case by a tribunal established by law*, which presupposes

[1] Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) від 04.04.2011 № 512/2009, схваленої Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року «Верховенство права» (CDL-AD (2011) 003rev). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev2-ukr (дата звернення: 20.01.2026).

[2] Мірило правовладдя. Дослідження № 711/2013: ухвалено Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія) на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.) /неоф. пер. з англ. С. Головатого. 2017. С. 17.

compliance with the rules of jurisdiction, competence, and the lawful composition of the court; f) *the independence and impartiality of the court* as key conditions for public trust in the judiciary and the legitimacy of its decisions. Taken together, these elements form a single standard of a fair trial, which is binding on the state both under normal circumstances and in the presence of special legal regimes.

However, a universal guarantee–that is, one that can be applied to the realization and protection of almost all fundamental human and civil rights and freedoms–is the right of access to a court. In this sufficiently developed and extensive sphere of the protection of human rights and freedoms, Article 55 of the Constitution of Ukraine is pivotal. Thus, the first paragraph of the said article establishes the right to judicial protection, which in international practice has come to be known as the "right to a court" or the "right to justice." Since in this right it is not the proclaimed aim but the result that is decisive, it is conditioned by rather strict criteria and standards. The right to a fair trial is a fundamental principle underlying the entire system of guarantees of human rights and freedoms.

The requirements of universality and practical effectiveness of the protection of human rights, which underlie the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, may in certain cases justify the primary involvement in a case of bodies that do not directly exercise a judicial function. Such an approach is обусловлено the need to ensure real, rather than merely formal, access of an individual to mechanisms for the protection of his or her rights, especially in situations where traditional judicial procedures are excessively lengthy or ineffective. Illustrative in this context is the judgment of the ECtHR in the case of *Oleksandr Volkov v. Ukraine* of 1 September 2013, in which the Court found the involvement of the Verkhovna Rada of Ukraine in the procedure for dismissing a judge to be permissible, while at the same time emphasizing that such involvement does not relieve the state of the obligation to ensure subsequent effective judicial review of the relevant decisions. A similar approach can also be observed in the case-law of the ECtHR concerning administrative authorities and professional bodies, as well as quasi-judicial institutions, which in themselves may not fully comply with the requirements of Article 6 of the Convention, in particular the criteria of independence and impartiality. In the case of *Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium*, the Court stressed that what is decisive is not so much the initial nature of the body examining the case as the existence of subsequent judicial control by a court that meets the standards of a fair trial. Thus, the case-law of the ECtHR demonstrates a functional approach to the assessment of mechanisms for the protection of human rights, within which a multi-level decision-making model is permissible, provided that a final judicial review is ensured in compliance with the principle of the rule of law.

It should be emphasized that the right to judicial protection has a complex, multi-component legal nature and may simultaneously operate in two interrelated dimensions. First, it constitutes a procedural right, the exercise of which is ensured through the functioning of a mechanism by which the state fulfills its constitutional obligation to guarantee human and civil rights and freedoms. A violation of this right, in turn, enables an individual to challenge the relevant acts or omissions of public authorities before the competent national bodies, primarily the courts, as well as–after the exhaustion of domestic legal remedies–before international judicial

institutions. Second, the right to judicial protection simultaneously serves as a legal guarantee, that is, as an autonomous legal instrument ensuring the reality and effectiveness of the entire system of human rights and freedoms. It is precisely through access to an independent and impartial court that rights proclaimed in legal instruments are transformed into rights that are genuinely exercisable and effectively protected.

In this context, the right-guarantee to judicial protection belongs to the category of fundamental, inalienable human rights and freedoms that constitute the core of an individual's legal status in a democratic state governed by the rule of law. Its significance lies not only in the possibility of restoring a violated right, but also in the preventive restraint of arbitrariness on the part of state authorities and officials. In view of this, the right to judicial protection may not be abolished or restricted even under conditions of martial law or a state of emergency, since any derogation from it would undermine the very foundations of the rule of law and deprive the individual of an effective mechanism for the protection of his or her dignity, rights, and legitimate interests.

There are various approaches to defining the right to judicial protection. Thus, the right to judicial protection is understood as a complex right of an individual, consisting of a number of procedural and substantive-law elements that ensure unhindered access to a court, fair justice, and full and effective restoration of rights [1, p. 303][3].

According to V. V. Lemak, "the right to judicial protection is the subjective public right of an individual to access the independent and impartial resolution of disputes in accordance with an established legal procedure, based on the rule of law and justice" [2, p.119][4]. The procedural aspects of this right consist of the opportunities afforded to an individual at the stage of judicial proceedings (the right of access to a court, the right to personal participation in the case, the right to be heard by a lawfully constituted court, the right to appeal a judicial decision, the right to seek its enforcement, etc.). The substantive-law aspect of the right under consideration is associated with the restoration of a violated or disputed right or a legally protected interest, which constitutes the subject matter of judicial review.

The significance and content of the right to judicial protection have also been repeatedly addressed in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine. According to the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, the rule of law, as one of the fundamental principles of a democratic society, presupposes judicial control over interference with every person's right to liberty; the constitutional right to judicial protection is a guarantee of all human and civil rights and freedoms (para. 9, item 9 of the reasoning part of the Decision of 30 January 2003 No. 3-rp/2003; para. 14, sub-item 4.1, item 4 of the reasoning part of the Decision of 2 November 2004 No. 15-rp/2004; para. 1, sub-item 2.2, item 2 of the reasoning part of the Decision of 1 June 2016 No. 2-rp/2016; para. thirteen, sub-item

[3] Конституційне право України: підручник / [Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Ф.В. Веніславський та ін.]; за заг. ред. Т.М. Слінько.- Харків: Право, 2020. – 592 с. С. 303.

[4] Лемак О.В. Соціальна і правова природа права на судовий захист в умовах перехідного конституціоналізму в Україні / О.В. Лемак //Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Юридичні науки». – 2014. –Вип. 3.-Т.1. – С. 119.

2.1, item 2 of the reasoning part of the Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 23 November 2017 No. 1-r/2017).

It should be noted that within the mechanism for guaranteeing constitutional rights and freedoms, the court occupies a key position. First, the Constitution defines the court as the body which, in most cases, decides issues relating to restrictions on the exercise of constitutional rights and freedoms (Parts 2 and 3 of Article 29, Part 2 of Article 30, Article 31, Part 4 of Article 37, Part 2 of Article 39, Part 6 of Article 41, Part 3 of Article 47). Second, pursuant to Part 3 of Article 8 of the Basic Law, recourse to a court for the protection of constitutional rights and freedoms directly based on the Constitution is guaranteed; according to Part 1 of Article 55 of the Constitution of Ukraine, human and civil rights and freedoms are protected by the court. The Constitution guarantees the possibility of challenging in court decisions, acts, or omissions of state authorities, local self-government bodies, and officials (Part 2 of Article 55). Taking into account the important role of this body, one of the objectives of the judicial constitutional reform of 2 June 2016 was, in particular, «to ensure everyone's right to a fair hearing of a case by an independent and impartial court.»

According to the European Commission for Democracy through Law (the Venice Commission), «judicial independence is not only the independence of the judicial system in relation to the other branches of power; it also has an internal aspect. Every judge, regardless of his or her position within the judicial system, exercises the same powers in relation to other judges; <…> a judge makes decisions exclusively based on the Constitution and the legislation of the country, and not based on instructions given by higher-ranking judges»[5].

2. Judicial Independence and Impartiality: Standards Established by the European Court of Human Rights

The European Court of Human Rights, in its well-established case-law, consistently emphasizes the multidimensional nature of judicial independence, viewing it as a key prerequisite for the realization of the right to a fair trial. In particular, the Court identifies four interrelated components of judicial independence: first, the method of appointment of judges, which must be designed to minimize the risks of political influence and to ensure the transparency and objectivity of the relevant procedures; second, the term of office of judges, which should guarantee the stability of their status and protect them from arbitrary dismissal or non-renewal of their mandate; third, the existence of effective institutional and legal safeguards against external pressure, including from other branches of power, in particular in the financial and budgetary sphere, which may serve as an instrument of indirect influence on the administration of justice; and fourth, the manner in which the judiciary appears in the eyes of society, that is, whether the court is «seen» as an independent and impartial body. The latter element is of particular importance, since, according to the ECtHR's approach, justice must not only be administered impartially, but must also appear to be administered

[5] Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) щодо незалежності судової системи, частина I: незалежність суду: прийнята Венеційською комісією на 82 пленарному засіданні (Венеція, 12-13 березня 2010 р.), пункти 56, 71. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. С. 88-105.

independently and objectively, with a view to maintaining public confidence in the judicial system. Taken together, these components form a coherent standard of judicial independence, failure to comply with which calls into question the conformity of the national judicial system with the requirements of Article 6 of the Convention and the principle of the rule of law.

The institutional elements of the right to a fair trial include the independence and impartiality of the court, as established by law. Let us consider the first component– *judicial independence*. One of the most important characteristics of a state governed by the rule of law, and a real and effective means of protecting human rights, is the independence of the judicial branch of power.

According to the Basic Principles on the Independence of the Judiciary, endorsed by United Nations General Assembly resolutions 40/32 of 29 November 1985 and 40/146 of 13 December 1985, the independence of the judiciary shall be guaranteed by the State and enshrined in the Constitution or the laws of the country. All governmental and other institutions are obliged to respect and observe the independence of the judiciary.

Taking into account that the UN approach conceptualizes "impartiality" as a precondition for "independence," this requires further clarification. First of all, it should be noted that independence relates to the judicial body as such, to the court itself, whereas impartiality is connected with the individual; that is, a particular judge authorized to resolve a dispute between the parties must make decisions without favoritism. An additional distinction concerns "neutrality," which relates to the interests influencing a specific judicial case. As can already be seen, it is important to clarify the meaning of the correct/incorrect binary code: the judiciary is not isolated from society but is exposed to a multitude of influences, interests, and interactions, which, according to some scholars, should not be erased but rather metabolized in the pursuit of justice. Traditional jurisprudence finds the foundation of judicial independence in the parties' right to a fair trial***3[6],** since the Recommendation adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010 (CM/Rec(2010)12) formulates the following provision: the purpose of independence, as referred to in Article 6 of the Convention, is to guarantee to every person the fundamental right to have his or her case decided within a fair trial solely based on law and without any improper influence. Accordingly, it is not a privilege of the judge, but a right of the citizen. This observation should be borne in mind when considering the issue that certain aspects of judicial independence are sometimes associated with corporatism, that is, with the professional interests of the judiciary as a lobby or as a self-sufficient group detached from society.

When determining whether a judicial body is independent, the ECtHR takes into account the following factors: 1) the procedure for appointing its members; 2) the duration of their term of office; 3) the existence of safeguards against external influence; 4) whether the court also presents outward signs of independence. For example, in its judgment in *Campbell and Fell v. the United Kingdom* of 28 December 1984, the Court formulated the basic criteria for assessing the

[6] Рішення КСУ від 30 січня 2003 р. № 3–рп/200. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text

independence of a court, which include the manner of appointment of judges, the length of their terms of office, the existence of guarantees against external pressure, and the institutional separation of the court.

In another judgment, the Court indicated that a tribunal must be "independent" both of the executive and of the parties to the case (see *Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium* (1981), § 55), and also drew attention specifically to the procedure for appointing the members of the Disciplinary Board, the duration of their service as such (see ibid., § 57), the existence of guarantees against pressure being brought to bear on them (see *Piersack v. Belgium* (1982), § 27), as well as whether the body concerned displays outward attributes of independence (see *Delcourt v. Belgium* (1970), § 31).

The issue of a court's impartiality is traditionally analysed by the ECtHR through the prism of the subjective and objective tests, as clearly formulated in the cases of *Piersack v. Belgium* (1982) and *De Cubber v. Belgium* (1984). The subjective test is linked to the personal convictions of a particular judge, whereas the objective test concerns whether there are circumstances that may give rise to legitimate doubts, on the part of the parties, as to the court's impartiality.

Of particular importance for the analysis of contemporary challenges is the Grand Chamber judgment of the ECtHR in *Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland* (2020), in which the Court emphasised that a breach of the procedure for the appointment of judges may call into question the legitimacy of a court as a "tribunal established by law". This approach is of direct relevance to the assessment of judicial institutions during periods of special legal regimes.

In cases against Poland, in particular *Reczkowicz v. Poland* (2021), *Dolińska-Ficek and Ozimek v. Poland* (2021), and *Xero Flor w Polsce sp. z o.o. v. Poland* (2021), the ECtHR found violations of Article 6 of the Convention in connection with problems concerning the independence of judicial bodies. The Court emphasised that even in conditions of political or institutional crisis, the State is obliged to ensure such mechanisms for the formation of the judiciary that do not create an appearance of its dependence.

As has already been emphasised, the term "independent" must mean both the independence of the judiciary from the other branches of power – the executive and the legislative (see the Court's judgment in *Zumtobel v. Austria* of 21 September 1993; see also *Kleyn and Others v. the Netherlands* (2003)) – as well as independence from the parties to the dispute (see the Court's judgment in *Sramek v. Austria* of 22 October 1984)[7]**[256].**

The case-law of the European Court of Human Rights (ECtHR) consistently proceeds from the understanding that the notion of an "impartial tribunal" has a complex content and encompasses two complementary elements – the subjective and the objective. The subjective element relates to the personal attitude of the individual judges toward the case and its participants and involves an assessment of whether members of the judicial body have displayed any personal bias, interest, or hostility. In this respect, the ECtHR proceeds from the presumption of the personal impartiality of a

[7] Рішення КСУ від 2 листопада 2004 р. № 15–рп/2004. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/246850___246915

judge, which may be rebutted only on the basis of convincing evidence to the contrary. The objective element, in turn, is aimed at assessing the external circumstances of the administration of justice and involves determining whether the court, from the standpoint of an external observer, could be perceived as sufficiently independent and impartial. Within this approach, the analysis concerns not only the conduct of individual judges but also the institutional and procedural guarantees of impartiality, in particular the manner in which the composition of the court is formed, the existence of grounds for recusal, as well as the overall context of the examination of the case. The ECtHR emphasises that even in the absence of proven facts of subjective bias, the mere appearance of a possible conflict of interests or doubts as to impartiality may be sufficient to establish a violation of Article 6 of the Convention, provided that such doubts are objectively justified. Thus, the Court's approach is aimed at ensuring the highest possible level of public confidence in the judiciary, since justice must not only be administered impartially, but must also be seen to be so in the perception of the parties to the proceedings and the public at large.

Thus, in *Fey v. Austria* (24 February 1993), the Court emphasised that the existence of impartiality within the meaning of Article 6 § 1 must be determined in accordance with both a subjective approach – that is, on the basis of the personal conviction of a particular judge in a given case – and an objective approach, which consists in assessing whether that judge offered sufficient guarantees to exclude any legitimate doubt in this respect.

In *Morris v. the United Kingdom* (26 February 2002), the Court explained the notion of the "impartiality" of a tribunal, stating that "there are two aspects to these requirements. First, the tribunal must be subjectively free of personal prejudice or bias. Second, it must also be impartial from an objective point of view, that is, it must offer sufficient guarantees to exclude any legitimate doubt in this respect."

The European Court of Human Rights has delivered some judgments against Ukraine in which it found violations of the requirements of Article 6 of the Convention due to non-compliance with the standard of judicial impartiality. In these cases, the Court consistently emphasised that impartiality is one of the key components of the right to a fair trial and must be assessed based on both subjective and objective criteria. In particular, in the case of *Belukha v. Ukraine* (9 November 2006), the issue concerned the bias of the President of the Artemivsk District Court, who had examined the applicant's cases at first instance as a single judge, while at the same time requesting and receiving property free of charge from the respondent company. In such circumstances, the applicant's fears as to the impartiality of the court president were found to be objectively justified, notwithstanding the fact that he had upheld one of the applicant's complaints during the proceedings and that his decisions had been upheld by the higher courts. The ECtHR concluded that the participation of a judge in the examination of a case in circumstances capable of giving rise to legitimate doubts as to his impartiality is incompatible with the requirements of the Convention, even in the absence of proof of personal bias.

In the case of *Reznichenko v. Ukraine*, the ECtHR also established the bias of the court of first instance that convicted the applicant and, consequently, a violation of Article 6 § 1 of the Convention, noting that the presiding judge, who had examined

the applicant's case as a single judge, herself had doubts as to her impartiality in the examination of that case.

Similar approaches were applied in the case of *Oleksandr Volkov v. Ukraine*, in which the Court drew attention not only to the individual conduct of judges, but also to systemic deficiencies in the procedures that created a risk of influence over the judiciary and undermined confidence in its impartiality. In some other cases against Ukraine, the ECtHR likewise emphasised that even formal compliance with procedural rules is not sufficient if the overall context of the case allows an external observer to doubt the impartiality of the court. Thus, the ECtHR's case-law concerning Ukraine demonstrates not only individual violations, but also the existence of structural problems in ensuring standards of judicial impartiality, which require comprehensive changes to the national judicial system in order to affirm the principle of the rule of law and restore public confidence in the administration of justice.

Another fundamental requirement of the right to a fair trial is that the tribunal must be established by law. This requirement is aimed at guaranteeing that the judicial branch of power in a democratic society does not depend on the executive authorities, but functions exclusively based on, and within the limits of, the law adopted by parliament. This approach was clearly formulated by the European Court of Human Rights in its judgment in *Zand v. Austria* of 12 October 1978, in which the Court emphasised that the principle of a "tribunal established by law" is one of the key institutional safeguards against the arbitrary administration of justice. Importantly, in that case, the Court also stated that the phrase "established by law" applies not only to the legal basis for the very existence of a "tribunal", but also to compliance by the judicial body with certain rules governing its organisation, composition, and the manner in which justice is administered. Notably, in Article 6 § 1 of the Convention, the term "tribunal established by law" is used to denote the entire organisational structure of the courts, including matters falling within the jurisdiction of particular categories of courts. In view of this, a body cannot be regarded as a "tribunal established by law" if, lacking proper jurisdiction or exceeding the powers conferred on it by law, it examines cases based on its own practice that is not provided for by the applicable legislation.

Similar approaches were consistently applied by the ECtHR in cases against Ukraine. In particular, in the cases of *Sokurenko and Strygun v. Ukraine* and *Veritas v. Ukraine*, the Court concluded that a violation of the requirement of a "tribunal established by law" had occurred due to the absence of a clear legislative provision conferring on the Supreme Court of Ukraine the authority to adopt the relevant decisions. The ECtHR emphasised that the general provisions of the Constitution of Ukraine relied upon by the Government could not be regarded as a sufficient legal basis for endowing the court with such specific competence, if it was not expressly provided for by procedural legislation. In the Court's view, by exceeding the limits of the powers clearly defined by the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Supreme Court failed to meet the criterion of a "tribunal established by law" within the meaning of Article 6 § 1 of the Convention.

In addition, in its case-law, the ECtHR has repeatedly drawn attention to the issue of the lawful composition of a court as a component of this requirement. For example, violations may occur in cases of unlawful replacement of judges,

participation of a judge appointed in breach of the procedure established by law, or examination of a case by a court sitting in an improper composition. In such situations, even the formal existence of a judicial body does not compensate for the absence of a clear and foreseeable legislative basis for its activity.

Thus, based on the established case-law of the ECtHR, a tribunal may be regarded as "established by law" only if the following conditions are met cumulatively: it must be created directly based on law, act exclusively within the limits of the competence defined by law, and administer justice in a lawful composition of the court with due observance of all procedural requirements. Failure to comply with any of these elements calls into question the conformity of the judicial proceedings with the standards of a fair trial and the principle of the rule of law.

3. Ensuring Procedural Fairness: Key Elements of the Right to a Fair Trial

The procedural elements of the right to a fair trial comprise a set of interrelated guarantees that ensure the real and effective exercise of an individual's right to judicial protection. First and foremost, this concerns the publicity (openness) of judicial proceedings, which is aimed at ensuring the transparency of the administration of justice and fostering public confidence in the judiciary. An open hearing enables public oversight of judicial activity and, at the same time, serves as a safeguard against possible abuses, allowing restrictions on this principle only in exceptional cases expressly provided for by law.

Another important procedural element is the adversarial nature of judicial proceedings, which presupposes that the parties are afforded equal opportunities to present their arguments, evidence, and objections before the court. Adversarial proceedings are closely linked to the principle of equality of arms, which implies the absence of significant procedural advantages for one party over another and imposes an obligation on the court to ensure a fair balance between the participants in the proceedings. According to the case-law of the ECtHR, a violation of this balance may lead to a finding that the proceedings were unfair, even where other procedural requirements have been formally complied with.

A separate and significant place among the procedural elements is occupied by the requirement of a reasonable time for judicial proceedings. This requirement is intended to prevent excessive delays and to ensure the timely resolution of disputes, since a prolonged state of legal uncertainty may in itself constitute a violation of an individual's rights. In assessing compliance with this requirement, the ECtHR takes into account the complexity of the case, the conduct of the parties and the public authorities, as well as the importance of the dispute for the applicant.

Thus, publicity, adversarial proceedings, equality of arms, and reasonable time form a unified system of procedural guarantees, without the observance of which it is impossible to ensure the full realisation of the right to a fair trial and the effective implementation of the principle of the rule of law.

Within this system of procedural guarantees, the principle of the publicity of judicial proceedings occupies a special place, acting as the primary and most visible form of ensuring the openness of justice. It is precisely through the requirement of publicity that the idea of transparency in judicial activity is realised, enabling society

to exercise control over the administration of justice and preventing the emergence of practices of so-called "secret justice". In this regard, it is appropriate to examine in greater detail the content and limits of the principle of the publicity of judicial proceedings in the light of the case-law of the European Court of Human Rights.

The publicity of judicial proceedings means an open court hearing at which any persons may be present during the examination of a case, as well as the public pronouncement of the court's decision. The requirements relating to the content of the principle of publicity are set out rather generally. In particular, they emphasise the significance of this element and its importance as a safeguard against secret justice. In addition, the Court points to transparency as a condition of publicity. In particular, in its judgment in *Pretto and Others v. Italy* of 8 December 1983, the ECtHR stated that "the public character of proceedings referred to in Article 6 § 1 of the Convention protects litigants against the administration of justice in secret with no public scrutiny; it is also one of the means whereby confidence in the courts can be maintained. By rendering the administration of justice transparent, publicity contributes to the achievement of the aim of Article 6 § 1, namely a fair trial, the guarantee of which is one of the fundamental principles of any democratic society within the meaning of the Convention." In another judgment, *Diennet v. France* of 26 September 1995, the Court observed that a public hearing protects litigants against secret justice removed from public scrutiny. It should be added that the guarantee of publicity of the administration of justice is important for the core objective of Article 6 § 1, namely, ensuring a fair trial. The ECtHR links the principle of publicity with the holding of an oral hearing. At the same time, the rule of publicity of judicial proceedings is not absolute and may be subject to limitations. In accordance with the Convention, such limitations may be imposed for: 1) protecting morals, public order, or national security; 2) protecting the interests of minors (for example, in proceedings concerning the residence of minors following the divorce of parents, or in disputes between members of the same family (*B. and P. v. the United Kingdom*)); 3) protecting the private life of the parties (this concerns disciplinary proceedings against doctors, as well as situations where the need to protect personal data and the private life of patients may justify holding hearings in camera, which must, however, take place only under a limited set of circumstances (*Diennet v. France*)); 4) securing the interests of justice (where it is necessary to restrict the open and public nature of proceedings to protect and guarantee the confidentiality of witnesses, or to allow the free exchange of information and opinions for the proper administration of justice (*B. and P. v. the United Kingdom*, § 38; *Osinger v. Austria*, § 45*)* [8]**[256].**

Another requirement of the principle of the openness of judicial proceedings is the public pronouncement of the court's judgment, which, under the provisions of the Convention, may not be subject to any restrictions. At the same time, in practice there are certain exceptions, namely cases in which, following a hearing held in camera, only the operative part of the judgment may be pronounced.

[8] Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) щодо незалежності судової системи, частина I: незалежність суду: прийнята Венеційською комісією на 82 пленарному засіданні (Венеція, 12-13 березня 2010 р.), пункти 56, 71. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. С. 88-105.

In addition, the following situations do not constitute a violation of the requirement of publicity: 1) where a higher court, which did not publicly pronounce its decision, dismissed an appeal on points of law – taking into account the need to assess the proceedings as a whole in the light of the national legal order and the role of the court within it (judgment of the Court in *Pretto and Others v. Italy* of 8 December 1983); 2) where an appellate court publicly pronounced a summary of its decision and upheld the decision of the court of first instance, which had held an oral hearing but had not publicly pronounced its judgment (judgment of the Court in *Lamanna v. Austria* of 10 July 2001); 3) in cases concerning the residence of children, where the absence of a public pronouncement of the judgment may be justified by the need to protect privacy, provided that the right to obtain written copies of the judgment is granted to persons who demonstrate a legitimate interest in the case (judgment of the Court in *B. and P. v. the United Kingdom* of 24 April 2001).

Having examined the operation of this principle at the international level, it should be noted that in Ukrainian procedural legislation, the principle of the publicity of judicial proceedings corresponds to the principles of openness and transparency of the judicial process. The principle of publicity of judicial proceedings is enshrined in Article 129 of the Constitution of Ukraine, while the principle of publicity and openness of judicial proceedings is proclaimed in Article 6 of the Civil Procedure Code of Ukraine, Article 12 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, Article 20 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, and Article 11 of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges", which establish the rules of publicity and openness of judicial proceedings.

The next important element of the right to a fair trial is the adversarial nature of the proceedings.

According to the case-law of the ECtHR, in judicial proceedings involving opposing private interests, none of the parties should enjoy a clear advantage and, accordingly, each must be able to present its case and advance its own arguments during a public hearing. The right to adversarial proceedings means that the parties in civil and criminal proceedings must have the opportunity to be aware of and to comment on all evidence or submissions presented in the case, including those made by an independent representative of the national bar, with a view to influencing the court's decision (see, for example, the Court's judgment in *Ruiz-Mateos v. Spain* of 23 June 1993). In addition, in the Court's view, fairness is manifested through compliance with procedural equality of the parties and the right to submit observations in response to the arguments of the opposing party. In particular, in its judgment in *Khuzhin and Others v. Russia*, the Court noted that the principle of adversarial proceedings is one of the aspects of the concept of a fair trial in relation to the factual circumstances of a case. In both criminal and civil cases, this principle requires that each party be afforded a reasonable opportunity to know and comment on the observations or evidence submitted by the other party, as well as to present its own case under conditions that do not place it at a substantial disadvantage vis-à-vis its opponent.

Thus, the principle of adversarial proceedings implies the right to be informed of all evidence presented by the opposing party and to comment on it.

The principle of "equality of arms" in judicial proceedings, according to the ECtHR, constitutes an element of the broader concept of a "fair trial". Thus, in *Nideröst-Huber v. Switzerland*, the Court held that where observations submitted to the court are not communicated to one of the parties, this constitutes a violation not only of the principle of equality of arms, but also of the broader notion of the fairness of the proceedings.

In defining the "equality of the parties to judicial proceedings", the Court employs the concept of a "fair balance". The requirement of "equality of arms", understood as a "fair balance" between the parties, is in fact applied in both civil and criminal proceedings (*Feldbrugge v. the Netherlands*, § 44).

Under the notion of a "fair balance" between the parties, the ECtHR understands equality of arms as requiring that each party be afforded a reasonable opportunity to present its case and evidence under conditions that do not place it at a substantial disadvantage vis-à-vis the opposing party (*Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands*; judgment of 26 May 2009 in *Batsanina v. Russia*). The submission of materials to the court by one party is unacceptable if those same materials are not made available to the other party, as the latter would then be unable to comment on them. It is for the parties alone to decide whether the materials submitted call for a response (*APEH Üldözötteinek Szövetsége and Others v. Hungary*). For this reason, States must enshrine in their legislation equal procedural opportunities for the parties in the administration of justice.

It was precisely from the above perspectives that the ECtHR examined several cases concerning Ukraine. For example, in the case of *Fyodorov and Fyodorova v. Ukraine* of 7 July 2011, the Court found a violation of the requirement of equality of arms, namely due to the improper notification of the applicant of the time and place of the hearing before the appellate court. The ECtHR noted, in particular, that, having regard to the requirement under Ukrainian law that the parties be duly notified, a general entry in the record of the court hearing stating that the applicant had been duly informed of the time and place of the examination of his case was insufficient to refute the applicant's allegation of improper notification. In addition, the Court emphasised that the hearing before the appellate court lasted one and a half hours, during which the other party, represented by three persons, was allowed to present oral submissions, including the presentation of facts. As a result of the examination of the appeal, the judgment of the court of first instance was quashed. Accordingly, the ECtHR found a violation of Article 6 § 1 of the Convention on account of the failure to comply with the principle of equality of arms, since the judicial examination of the case took place in the absence of the applicant, but with the participation of the opposing party, which had the opportunity to present its position orally.

In one of the most recent judgments concerning Ukraine (*Loboda v. Ukraine*), the Court likewise concluded that procedural fairness required that the applicant also be allowed to make oral submissions at the court hearing, and that the principle of

procedural equality of arms had not been respected in that case. Accordingly, the ECtHR found a violation of Article 6 § 1 of the Convention[9].

The issue of the implementation of the right to a fair trial has become particularly acute in the context of Ukraine's European integration aspirations. However, its real and effective realisation remains problematic in countries of transitional democracy, to which our State also belongs. Ukrainian courts have not yet become an effective institution for the protection of human rights, and the level of public trust in them remains low. According to the Concept for Improving the Judiciary to Establish a Fair Trial in Ukraine in Line with European Standards, a comprehensive judicial reform is impossible without the reform and development of institutions that are directly related to the implementation of the right to judicial protection.

In conclusion, it should be emphasised that the foundations of modern constitutionalism are the principles of judicial independence and impartiality in the adjudication of cases. These fundamental principles determine the effectiveness of the legal system by ensuring justice and legal stability in society. Moreover, the independence of judges is a guarantee against undue influence by public authorities or other parties on the adoption of objective and fair judicial decisions, which is rightly regarded as an important element of the legal system that ensures public trust in the judiciary and guarantees the real enforcement of the law.

The impartiality of judicial proceedings also plays a key role in ensuring justice. This principle implies objectivity and neutrality in the resolution of disputes, allowing each party in judicial proceedings to feel that its rights and interests will be considered fairly and objectively.

The conducted research provides grounds to assert that judicial independence and the impartiality of judicial proceedings are not only components of the right to a fair trial, but also system-forming principles of modern constitutionalism, without which the functioning of a democratic state governed by the rule of law is impossible. Under conditions of special legal regimes, in particular martial law or a state of emergency, the importance of these principles does not diminish; on the contrary, it acquires increased significance, since it is precisely the judiciary that is called upon to ensure a balance between the public interests of the State and the need to protect fundamental human rights and freedoms.

The analysis of the case-law of the European Court of Human Rights demonstrates that even in crises, the State is not relieved of its obligation to guarantee minimum standards of judicial independence and impartiality. Permissible procedural restrictions resulting from special legal regimes may not undermine the very essence of the right to a fair trial, create an appearance of the judiciary's dependence on other branches of power, or erode public confidence in the administration of justice. The ECtHR consistently applies a functional approach to the assessment of judicial independence and impartiality, focusing both on institutional guarantees and on the specific circumstances of each individual case.

[9] The Independence of the Judiciary: Meaning and Threats Jesús Manuel Villegas Fernández, Victoria Rodríguez-Blanco. JURIDICA INTERNATIONAL 31/2022. P. 90. https://doi.org/10.12697/JI.2022.31.06chrome.extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2022_31_90.pdf

Within the framework of the study, it has been established that judicial independence is multidimensional in nature and encompasses the procedure for the appointment of judges, the duration and stability of their tenure, the existence of effective safeguards against external influence, including political and financial-budgetary pressure, as well as the perception of the judiciary by society as an independent and impartial institution. At the same time, the impartiality of judicial proceedings is assessed based on both subjective and objective criteria, which makes it possible to identify not only instances of personal bias, but also objectively justified doubts as to the appearance of impartiality of justice.

Particular attention in this section is devoted to the requirement of a "tribunal established by law" and to the procedural elements of a fair trial, such as publicity, adversarial proceedings, equality of arms, and a reasonable time. Compliance with these requirements is a mandatory condition for the legitimacy of judicial decisions and for the effective protection of human rights, even under conditions of special legal regimes. The ECtHR's case-law concerning Ukraine demonstrates that deviations from these standards lead not only to individual violations of applicants' rights, but also reveal systemic problems in the functioning of the national judicial system.

CONCLUSIONS

In conclusion, it should be stated that judicial independence and the impartiality of judicial proceedings act as a kind of "constitutional safeguard" against the concentration of power and abuses in crisis conditions. Ensuring these principles is a necessary prerequisite for preserving the rule of law, maintaining public trust in the judiciary, and affirming the values of modern constitutionalism even in the face of the most complex challenges to the State and the legal order.

Summarising the above, it should be emphasised that the introduction and prolonged operation of martial law in Ukraine have significantly transformed the conditions for the functioning of the entire system of public authority, but have not led to the cessation of the administration of justice as such. Even under conditions of armed aggression and heightened security risks, the judiciary continues to perform its constitutional function by ensuring the protection of human and citizens' rights and freedoms, as well as the maintenance of law and order. This attests to the preservation of the institutional capacity of the judicial system and its key role within the system of checks and balances, which is particularly important in times of crisis.

At the same time, the operation of martial law objectively necessitates the introduction of certain organisational and procedural adaptations in the administration of justice. However, such changes may not go beyond the limits defined by the Constitution of Ukraine and the State's international obligations, primarily in the field of ensuring the right to a fair trial. The case-law of the European Court of Human Rights convincingly confirms that even under conditions of special or emergency legal regimes, the State is obliged to guarantee minimum standards of judicial independence, impartiality of judicial proceedings, and access to justice.

Thus, Ukraine's experience under martial law demonstrates that the administration of justice is not only possible, but also essential for preserving the principle of the rule of law and the legitimacy of State authority. It is precisely the continuity of judicial protection, even in extraordinary circumstances, that serves as one of the

key indicators of the maturity of a constitutional system and its ability to safeguard human rights in the face of the most serious challenges.

SUMMARY

The article examines judicial independence and the impartiality of judicial proceedings as core principles of modern constitutionalism, with a focus on their application and resilience under special legal regimes, notably martial law. The study highlights the heightened risks to the rule of law, power concentration, and procedural guarantees in crises, drawing on the case-law of the European Court of Human Rights (ECtHR) regarding judicial independence, impartiality, and the requirement of a "tribunal established by law". Special attention is given to both institutional and functional dimensions of these principles, as well as subjective and objective tests for assessing impartiality. The analysis covers key procedural elements of the right to a fair trial under Article 6 of the European Convention on Human Rights, including publicity, adversarial proceedings, equality of arms, and reasonable time. Based on ECtHR judgments, including those against Ukraine, the research identifies systemic challenges to upholding fair-trial standards under extraordinary conditions. The findings confirm that even under martial law, the state remains obligated to maintain minimum standards of judicial independence and impartiality. It is concluded that these principles serve as essential constitutional safeguards against abuses of power, preserving the rule of law, public trust in the judiciary, and effective human rights protection in times of crisis.

Key words: judicial independence; impartiality of judicial proceedings; right to a fair trial; rule of law; European Court of Human Rights; martial law; special legal regimes; constitutionalism.

References

1. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) від 04.04.2011 № 512/2009, схваленої Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року «Верховенство права» (CDL-AD (2011) 003rev2-ukr). URL : https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev2-ukr (дата звернення: 20.01.2026).

2. Мірило правовладдя. Дослідження № 711/2013: ухвалено Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія) на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.) / неоф. пер. з англ. С. Головатого. 2017. С. 17. URL : https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-ukr

3. Право на повагу до приватного і сімейного життя: ключові рішення ЄСПЛ щодо України : уклад.: Т. І. Фулей, О. М.Кучів. URL : https://www.nsj.gov.ua/files/1588588140156207.pdf

4. Конституційне право України: підручник / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Ф. В. Веніславський та ін.]; за заг. ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с. С. 303.

5. Лемак О. В. Соціальна і правова природа права на судовий захист в умовах перехідного конституціоналізму в Україні. *Науковий вісник*

Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 3. Т.1. С. 119.

6. Рішення КСУ від 30 січня 2003 р. № 3–рп/200. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text

7. Рішення КСУ від 2 листопада 2004 р. № 15–рп/2004. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/246850___246915

8. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) щодо незалежності судової системи, частина I: не залежність суду: прийнята Венеційською комісією на 82 пленарному засіданні (Венеція, 12-13 березня 2010 р.), пункти 56, 71. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. С. 88-105. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)004-e

9. The Independence of the Judiciary: Meaning and Threats Jesús Manuel Villegas Fernández, Victoria Rodríguez-Blanco. JURIDICA INTERNATIONAL 31/2022.P.90. https://doi.org/10.12697/JI.2022.31.06chrome.extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2022_31_90.pdf

10. Рішення ЄСПЛ Campbell and Fell v. the United Kingdom від 28.12.1984 р. https://precedent.in.ua/2016/04/09/kempbell-y-fell-protyv-soedynennogo-k/

11. Дроздов О. Незалежність правосуддя: який вектор розвитку для України дає практика ЄСПЛ. https://www.echr.com.ua/NEZALEZHNIST-PRAVOSUDDYA-YAKIJ-VEKTOR-ROZVITKU-DLYA-UKRA%D1%97NI-DAYE-PRAKTIKA-YESPL/

12. Рішення ЄСПЛ у справі «Khuzhin and others v. Russia». URL : https://cedem.org.ua/library/sprava-huzhyn-ta-inshi-proty-rosiyi/

13. Справа «Fyodorov and Fyodorova v. Ukraine». URL : https://privacy.khpg.org/1604922557

Information about the authors:
Slinko Tetiana Mikolaevna,
Professor,
Head of the Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Grigory Skovoroda St., Kharkiv, 61024, Ukraine

Fernando de Brito Alves,
Ph.D in Law, Professor of Law,
Professor of the Graduate Program in Legal Sciences
State University of Northern Paraná – UENP
215, Av. Manoel Ribas, Jacarezinho – PR, 86400-000, Brazil

Slinko Kateryna Mikolaevna,
Ph.D in Law,
Visiting Professor at State University of Northern Paraná – UENP
215, Av. Manoel Ribas, Jacarezinho – PR, 86400-000, Brazil

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-20

THE PRINCIPLE OF NON BIS IN IDEM (PROHIBITION OF PROSECUTION OR PUNISHMENT TWICE FOR THE SAME ACT): ANALYSIS OF THE CONSTANT PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Snigur M.V.

INTRODUCTION

While the prohibition of multiple criminal prosecutions remains a fundamental principle and their legitimacy, the exception, the accumulation of sanctions, is more regulated than completely prohibited. The different legal regimes that coexist under the banner of the ne bis in idem principle vary depending on the subjects or instruments of EU law. However, it seems possible to consider it through identical issues.

The EU case law does not prevent the existence of the so-called sanction binary, leaving it to the discretion of Member States to sanction the same facts both administratively and criminally. The premise, however, must necessarily be consistent with Article 4, paragraph 1, Protocol 7 of the ECHR – "No one shall be subjected to prosecution or punishment by the jurisdiction of the same State for an offence for which he or she has already been acquitted or convicted after a final decision in accordance with the laws and criminal procedure of that State" – and its interpretation, as well as Articles 6 and 7 of the ECHR. The wording of the rule (Article 4 of Protocol 7 ECHR) demonstrates the potential incompatibility between the existence of double jeopardy and compliance, and it is on these assumptions that all past and current legal and doctrinal debates since 1976 with the aforementioned judgment in Engel v. the Netherlands are based.

In the judgment under review, the ECtHR wanted to define three rules for determining the criminal nature of a case and the subsequent violation of the ne bis in idem principle, in order to prevent Member States from being able to mask more typical criminal and punitive rules with administrative sanctions or otherwise through arbitrary national labelling of a case.

1. The application of the ne bis in idem principle in the doctrine of European criminal procedure and national court practice

1.1. Theoretical part

Ne bis in idem means, literally, "not (to) suffer the same thing twice". It is a traditional principle of criminal law and criminal procedure that, roughly speaking, no one may be punished or prosecuted more than once for the same act. Although this rule is generally accepted, there is debate about its various aspects: the grounds, scope, requirements, legal consequences, etc. For example, there are discussions on whether the rule should be applied beyond the borders of a sovereign state

(international ne bis in idem); what constitutes an object for which one cannot be held responsible more than once (facts or legal classification of these facts); what constitutes a second 'prosecution' (bis); whether it is addressed only to judges or also to legislators, among many other issues[1].

Over time, the principle of ne bis in idem has been analysed by theorists from two perspectives: first, procedural law – no one should be held liable twice for the same act and, second, substantive law – no one can be punished twice for the same offence[2]. It is noteworthy that the substantive law component is under constant investigation, with doctrine and courts of law searching for the ideal formula to ensure that the ne bis in idem principle does not arise when the legal qualification of competing facts is questioned.

The Regulation provides that "the principle of ne bis in idem [...] necessarily presupposes that there is mutual confidence between the Member States in their respective criminal justice systems and that each Member State accepts the application of the criminal law in force in the other Member States, even if the implementation of its own national law would lead to a different solution"[3].

According to Article 61 of the CCU, no one may be brought to legal liability of the same type twice for the same offence. Art. 4 of Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms establishes that no one shall be subjected to double jeopardy in a trial or punishment in criminal proceedings under the jurisdiction of the same State for an offence for which he has been finally acquitted or convicted in accordance with the law and criminal procedure of that State.

In fact, the Convention establishes three components of the ne bis in idem principle (algorithm of determination):

1) whether the proceedings were "criminal" in nature;

2) whether the proceedings concerned the same facts;

3) whether there was a duplication of proceedings.

In assessing the nature of the proceedings, the ECtHR applies the "Engel criteria" (see Engel and Others v. the Netherlands): the first criterion is the legal classification of the offence under national law, the second is the nature of the offence itself, and the third is the severity of the punishment that the person concerned is likely to face. The second and third criteria are alternative and not necessarily cumulative.

Also, in the context of the issue under study, it is important to understand the legal nature of such categories as "final decision", "criminal charge", "punishment", "same offence".

The concept of "criminal charge" has an autonomous meaning within the meaning of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms ("1. Everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law (...) which shall determine (...) the validity of any criminal charge against him.").

[1] Ossandón, Magdalena. El legislador y el principio ne bis in idem. Política Criminal, v. 13, n. 26, p. 952-1002, dez. 2018. p. 959 e ss.

[2] Roșioru M. Evoluție interpretativă a criteriilor „Engel". URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/78-81_35.pdf

[3] CJCE, 11 févr. 2003, Gözütok et Brügge, nos C-187/01 et C-385/01, point 33.

The ECtHR assesses the existence of a "criminal aspect" under Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms based on the criteria set out in the judgment in Engel and Others v. The Netherlands (para. 82). Thus, three criteria are considered: the criterion of national law (qualification under domestic law); the criterion of the addressee (including the nature of the proceedings, which has punitive features); the criterion of legal consequences for the addressee (severity of the punishment).

The first criterion is the national law criterion. If domestic law qualifies the offence as a criminal offence, then it is covered by Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In cases where there is no such qualification, the ECtHR examines the substantive reality of the procedure.

The second criterion is the criterion of the addressee. This criterion is associated with the effect of the norm that establishes liability by the circle of persons. If the rule applies to an indefinite number of persons, the offence is classified as criminal.

The third criterion is the criterion of legal consequences for the addressee. The essence of the criterion is that the form and severity of the legal consequences for the addressee (severity of punishment) are assessed.

The ECHR case-law demonstrates the cross-sectoral nature of the provisions of Article 4 of Protocol No. 7. The principle of "non bis in idem", which is usually applied in criminal and administrative proceedings. In determining the scope of Art. 4 of Protocol No. 7, one should be guided by three criteria, commonly known as the "Engel criteria", which should be taken into account when determining whether or not a "criminal charge" has been brought in a case.

The European Court of Human Rights has repeatedly emphasised that the conventional concepts of "criminal charge" and "criminal offence" have an "autonomous meaning". In other words, the European Court of Human Rights independently determines whether a particular act constitutes a criminal offence or not, in accordance with the established criteria. In the case-law of the European Court of Human Rights, the criteria used to determine whether the criminal aspect of Article 6 of the Convention should be applied are:

1) the legal qualification of the act in national legislation (i.e. finding out how the act is qualified in national law: criminal offence (crime), administrative offence, disciplinary offence, etc;)

2) the nature of the offence;

3) the nature and severity (degree of gravity) of the punishment that may be imposed on the person [Engel and others v. The Netherlands judgment of 8 June 1976 (applications no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72), § 82, § 83] (hereinafter – the 'Engel criteria').

At the same time, the first criterion is only an initial one and is not decisive. At the same time, the second and third criteria are decisive for determining whether an act falls within the meaning of the Convention as a "criminal offence". For the application of Article 6 of the Convention in the criminal domain, it is sufficient that the offence is considered "criminal" in terms of the Convention or that the offence was punishable by a penalty which, by its nature and severity, belongs to the "criminal" domain [judgment in Lutz v. Germany' of 25 August 1987 (application no. 9912/82), § 55].

O.V. Shcherbanyuk notes that the first Engel criterion relates to the classification of a provision in criminal law in accordance with the national legal order. However, the ECtHR does not consider this classification to be decisive, but only a starting point for analysis[4]. In the context of the second Engel criterion, the ECtHR considers, firstly, the group of addressees of the rule that punishes a specific violation. When the rule is directed at the general public, and not, for example, in disciplinary law, at a group with a certain status, this fact indicates that the sanction is criminal in nature. In doing so, the ECtHR takes into account the purpose of the sanction provided for in the criminal provision. The criminal nature is denied if the sanction is aimed only at compensation for property damage. However, if it is aimed at repression and prevention, there is a criminal penalty. In addition, the ECtHR has taken into account (...) whether the sanction for the commission of a crime is intended to protect legitimate interests, the protection of which is usually guaranteed by the provisions of criminal law. These elements must be assessed in combination. The third Engel criterion concerns the type and severity of the sanction to be imposed. In the case of deprivation of liberty, there is generally a presumption that the sanction is criminal in nature, which will only be admitted in exceptional circumstances. Likewise, monetary penalties that carry an alternative penalty of imprisonment or that result in an entry in the criminal record are generally understood to be criminal proceedings.

It is appropriate to focus on the transnational dimension of the ne bis in idem principle that distinguishes the EU legal order before identifying the conditions under which it can be used usefully and therefore proves effective.

These criteria relate to the legal classification of the offence under national law, the nature of the offence itself and, finally, the severity of the penalty. The first one provides, at most, only an indication that the objections of national law to the criminal nature of the punishment cannot be irrefutable. In addition, "the second and third criteria are alternative and not necessarily cumulative"[5].

The principle of ne bis in idem is mobilised in areas of repressive issues that still have a sufficiently autonomous logic for the coexistence of different legal regimes under one legal banner[6].

However, the ECtHR has developed a doctrine on this principle that qualifies this applicability in more restrictive terms. According to it, the legal nature of the procedure under national law cannot be the only criterion of relevance for the applicability of the ne bis in idem principle[7].

The application of the ne bis in idem rule in a democratic state governed by the rule of law is deeply justified by numerous arguments. As A. Sakovich notes, the validity of the ne bis in idem principle can be justified, inter alia, by reference to personal freedom, dignity of the individual, protection against abuse by the state,

[4] Щербанюк О.В. Конституційна основа ЄС для тесту Енгеля та концепції санкцій. Право і суспільство. № 5/2024. С. 423-428

[5] Case of Jussila v. Finland. Application no. 73053/01 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78135

[6] Coutron L., Lecomte F. Le principe ne bis in idem dans la jurisprudence de la Cour de justice de l'Union européenne : de la diversité dans l'unité? URL: https://droit.cairn.info/revue-revue-du-droit-public-2018-1-page-5?lang=fr#re1no6

[7] Doctrina Murray y criterios Engels: dos recientes sentencias del Tribunal Supremo. URL: https://miguelrebolledo.es/2022/01/16/doctrina-murray-criterios-engels/

protection against the burden of repeated prosecution for the same act, principles of fairness and proportionality, the rule of law, legal certainty, legal security, res judicata and public order[8]. The doctrine also states, that the punishment imposed by the court fully absorbs the guilt of the offender and the unlawfulness of the act charged, but it should be emphasised that this argument relates exclusively to convictions, while the paremia in question covers other court decisions, in particular those in which the accused is acquitted of the charges[9]. In our opinion, special attention should be paid to those arguments that indicate a significant degree of interference of criminal proceedings (starting from the stage of pre-trial investigation in personam) in the sphere of dignity and freedom of the accused (suspect), as a result of which any repeated interference of the judiciary in this area (of course, based on the same facts) should not take place. Depriving a person of this peculiar sense of "legal security" can only take place in exceptional cases clearly defined by the legislator The principle of ne bis in idem can be analysed both from the point of view of international criminal law and in the context of national (domestic) criminal law orders of individual states.

1.2. Study of the practice of national courts in applying the ne bis in idem principle

In a constant search for a balance between these two rights, applying the principle of non bis in idem, courts tend, rightly so, to favour restoring the coincidence between factual reality and legal reality, while sacrificing the right of the accused to enjoy the peace of mind of a completed criminal trial. In other cases, however, the public's right to a conviction is sacrificed by keeping the accused under the cover of a completed criminal trial. Striking this balance, as well as the pervasiveness of European and conventional law, creates difficulties in applying the ne bis in idem principle[10]. In order for the ne bis in idem principle to apply, there must be a first criminal procedure that has resulted in a decision to convict or finally acquit the person against whom the criminal charge was brought, and the authorities must initiate a second criminal procedure (element bis) for the same act (element idem) involving the same person. In this second procedure, either at the stage of criminal investigation or at the stage of trial, the accused will be able to invoke the exception to res judicata and the State Ministry will issue an order not to initiate criminal investigation or to terminate criminal investigation, and the court will issue an order to terminate criminal trial on the basis of Article 10(1)(j) of the Code of Criminal Procedure. In addition, a violation of the non bis in idem principle can be invoked in the extraordinary way of filing a claim for invalidation in the case provided for in Article 386(d) of the Code of Criminal Procedure.

[8] Sakowicz A., Zasada ne bis in idem w prawie karnym w ujęciu paneu- ropejskim, Białystok 2011, s. 31.

[9] Nita B., Zasada ne bis in idem w międzynarodowym obrocie kar- nym, PiP Nr 3/2005, s. 8.

[10] Constantinescu V. Aplicarea principiului non bis in idem in jurisprudența europeană si națională. Curierul Judiciar nr. 10/2012 URL: https://www.curieruljudiciar.ro/2012/12/03/aplicarea-principiului-non-bis-in-idem-in-jurisprudenta-europeana-si-nationala/

In the case of extradition, the protection against double jeopardy applies not only to its own nationals, but this principle should also be extended to other EU citizens.

On this basis, the Higher Regional Court of Frankfurt am Main[11] declared the extradition of an Italian national by the German authorities to the United States inadmissible if the Republic of Italy had invoked the prohibition of double jeopardy in criminal law on behalf of its nationals. The prohibition of double jeopardy also applies if the EU citizen concerned has already been convicted by a Member State other than the one requesting extradition. With this decision, the Frankfurt Higher Regional Court extended the prohibition of double jeopardy for the first time to other EU citizens and thus can be applied to enforcement cases. This means that the so-called national privilege of not being extradited to third countries outside the EU is now also applicable to other EU citizens.

An Italian woman who was being persecuted was arrested at Frankfurt Airport. The US requested her extradition on charges of art forgery fraud at the expense of US citizens. The woman had previously been sentenced to prison in Italy on the same charges.

In its judgement, the Higher Regional Court of Frankfurt am Main stated that the obstacle to extradition in the form of the prohibition of double jeopardy would make extradition impossible. According to the prohibition of double jeopardy, extradition may not be granted if the person being prosecuted has already been finally acquitted or convicted by the competent authorities of the requested state of the offence for which extradition is sought. This protection against double jeopardy was in principle only applicable to its own nationals, i.e. nationals of the requested state (in this case, Germans).

However, it is only right to extend this principle to other citizens of the Union. This is the only way to ensure that an EU citizen in any other EU state has protection against extradition requests comparable to his or her country of residence and can therefore move freely within the EU. It would lead to unacceptable unequal treatment if an EU citizen could not be extradited if arrested in his or her home country, but could still be extradited if the arrest took place in another EU Member State. If the persecuted person were arrested in Italy as an Italian citizen, he or she would not be extradited to the United States; this should also apply if he or she is arrested in Germany.

For these reasons, the extradition of the persecuted persons was declared inadmissible.

The principle of “ne bis in idem” means that it is impossible to be convicted twice for the same thing. Although the main application of this great principle refers to the second sentence to a person who has already been definitively convicted of the same acts, it also applies within the same procedure. Indeed, a person can be prosecuted for acts that can be classified as having several legal classifications, in other words, which can constitute several different offenses. In this regard, the question arises whether it is possible to find guilty of committing several offenses by committing only one act, or whether it is necessary to choose between different possible classifications.

[11] Oberlandesgericht Frankfurt am Main, Beschluss vom 19. Mai 2020 – 2 AuslA 3/20.

Historically, in the judgment in Ben Haddadi (Crim. 3 March 1960, Bull. crim. n° 138), the Criminal Chamber held that the principle of "ne bis in idem" did not apply in cases where different classifications did not protect the same victims or the same social values. Thus, in this situation, it was possible to maintain the plurality of qualifications regarding the perpetrator of the acts (in this case, the terrorist who threw a grenade on the terrace of a café was convicted of murder and intentional destruction by means dangerous to persons).

Subsequently, the Criminal Chamber firmly established the principle that "acts inseparable from a single action characterized by a single guilty intent cannot give rise to two guilty verdicts of a criminal nature against the defendant, even if they are simultaneous" (Crimea, October 26, 2016, No. 15-84.552), a principle that has been repeatedly repeated and confirmed.

Thus, for example, expressly repeating the principle of 2016, the decision of the Criminal Chamber of October 25, 2017 (No. 16-84.133) states that "without preserving the facts constituting the forgery of documents and using other than the fraudulent maneuvers that it expressly retained to find the defendant guilty of fraud". In other words, only one qualification should be maintained. In this decision, the difficulty was that the forgery was a fraudulent maneuver, a component of fraud. This decision is interesting because the qualifications are similar to the qualifications of the decision of December 15, 2021, in which a U-turn is made.

In the decision made by the plenary session of the Criminal Chamber on December 15, 2021[12], the Court of Cassation limits the scope of application of "ne bis in idem" in the presence of a qualifying conflict.

Thus, in his principle, he considered that "the prohibition on combining qualifications at the time of conviction should be maintained, except in a situation in which the characterization of the constituent elements of one of the offenses necessarily excludes the characterization of the constituent elements of the other, in cases where an identical fact or facts are in question and when one of the following two situations occurs. Further, she clarifies in a very pedagogical way what she means by this: "In the first case, one of the qualifications, as they emerge from the incriminating texts, corresponds to the constituent element or aggravating circumstance of the other, which is the only one then to be preserved", while "In the second, one of the preserved classifications, the so-called special, criminalizes the particular modality of the reprehensible act, which is punishable by another, the so-called common crime".

In the present case, the Court considered that it was possible to convict both fraud and forgery and the use of forgery of documents, taking into account the reasoning of the Court of Appeal. The Court of Appeal considered that a fraudster who provides a partner of a company with false notarial certificates guaranteeing his solvency, in order to persuade him to sell shares to him, can be convicted of both the use of official forgery and fraud. The use of forgery of documents is in itself neither an integral element of the crime of fraud, which in its formulation specifically refers only to fraudulent maneuvers, nor an aggravating circumstance of this offense.

[12] Arrêt de la Cour de Cassation, Chambre criminelle, du 15 décembre 2021 URL: https://www.courdecassation.fr/decision/61b9937eef20f6a61afc35f0

The court found that the characterization of the constituent elements of one of the offenses does not exclude the characteristics of the constituent elements of the other and that none of these offenses is a constituent element or aggravating circumstance of one of the others. Indeed, Article 313-1, which provides for criminal liability for fraud, deals with fraudulent manoeuvres and not specifically with the forgery of documents or the use of forgery as an integral element of this crime.

Thus, the appeal was dismissed, and the guilty verdict for these two crimes was upheld.

2. Analysis of the practice of the European Court of Human Rights

In the judgment in the case of "Luchaninova v. Ukraine"[13] of 9 June 2011 (application no. 16347/02), the European Court of Human Rights, applying the "Engel criteria", concluded that "in view of the general nature of the legislative provision infringed by the applicant [Article 51 § 1 of the Code], as well as the preventive and punitive purpose of the penalties provided for in that provision, the Court considers that the proceedings in question are criminal for the purposes of the application of the Convention <...>. The fact that the penalty imposed on the applicant by the Trostyanets District Court – a fine – was subsequently replaced by a reprimand cannot deprive the offence in question of its inherent criminal character".

Thus, the European Court of Human Rights, considering cases against Ukraine, recognized the administrative offenses defined in the Code as criminal both on the basis of the nature (nature) of the offense and the nature and severity (severity) of the administrative penalty. The latter primarily concerns significant fines and administrative arrest.

The above shows that, firstly, the legislation of Ukraine lacks a distinction between criminal and administrative offenses on the basis of clear criteria, and secondly, the imposition of certain administrative penalties for the commission of administrative offenses, in particular significant fines, administrative arrest, has not only a preventive purpose, but also a punitive one, which is characteristic of criminal punishment, and not administrative penalty.

In the judgment "A and B v. Norway"[14] the Court noted that the preliminary assessment was based on three so-called "Engel criteria" (the legal classification of the offence under national law; the nature of the offence; the degree of severity of the punishment to which the person concerned may suffer), as stated in the Court's judgment in Engel and Others v. the Netherlands (8 June 1976, § 82, Series A no. 22). Important for the Supreme Court's assessment was the general preventive purpose of the tax penalty and the fact that significant amounts may appear due to the fact that 30% is a high rate. The Supreme Court also referred to its judgment published in Rt. 2004 p. 645, which was made on the basis of the Strasbourg jurisprudence (that the concept of "fine" cannot have different meanings under different provisions of the Convention) that a tax penalty of 30% is a matter of

[13] Case Luchaninova v. Ukraine. Application № 16347/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/974_788?lang=uk#Text

[14] Case of A and B v. Norway. Applications nos. 24130/11 and 29758/11 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168972

criminal justice under Article 4 of Protocol No. 7 – a position that was adopted without further discussion in Rt. 2006 p. 1409.

The Supreme Court also noted the more recent case law "Mjelde v. Norway" No. 11143/04, dated February 1, 2007; "Storbråten v. Norway" No. 12277/04, dated February 1, 2007; "Haarvig v. Norway" No. 11187/05, dated 11 December 2007, with reference to the judgment "Malige v. France" of 23 September 1998, § 35, Report of Resolutions and Decisions 1998VII; and "Nilsson v. Sweden. Sweden", No. 73661/01, ECtHR 2005XIII) that in accordance with Article 4 of Protocol No. 7, a wider range of criteria than the Engel criteria were applied to the assessment. This was confirmed in the judgment in the case of Sergey Zolotukhin (cited in paragraphs 52-57 above), and later in the judgment in the case of "Ruotsalainen v. Finland". (No. 13079/03, paras. 41-47, of 16 June 2009), Engel's three criteria for establishing the existence of a "criminal charge" for the purposes of Article 6 apply equally to the concept of criminal punishment in Article 4 of Protocol No. 7.

The Government invited the Grand Chamber to reaffirm the approach taken in a number of cases that preceded the Zolotukhin judgment, namely that a wider range of factors than the Engel criteria (formulated in accordance with Article 6) was relevant for assessing whether the sanction was "criminal" for the purposes of Article 4 of Protocol No. 7. The Government argued that factors such as the legal classification of the offence under domestic law should be taken into account; the nature of the offense; national legal characteristics of the sanction; its purpose, nature and severity; whether the sanction was applied after a conviction for a criminal offence and the procedures relating to the adoption and application of sanctions.

While the concept of "criminal charge" in Article 6 in the light of Engel's criteria has been expanded beyond the traditional categories of criminal law (malum in se – Latin. "evil in nature") to cover other spheres (malum quia prohibitum – lat. "evil because it is forbidden") criminal charges differ in severity. In the case, for example, of tax penalties that fall outside the "severity" of criminal law, the safeguards under the criminal context of Article 6 of the Convention do not necessarily have to be respected with their full severity (Jussila, cited above, §43). This should be taken into account when determining the scope of application of Article 4 of Protocol No. 7.

In the decision of Tomasovich(Tomasović), the applicant was prosecuted and convicted twice for the same offence of possession of drugs, first as a "misdemeanour" (recognised as "criminal" under the second and third Engel criteria (ibid., §§22-25) and then as a "criminal offence". Since the second proceedings were not discontinued after the conclusion of the first, the Court concluded that there had clearly been duplication of criminal proceedings in breach of Article 4 of Protocol No. 7 (see, by analogy, Muslija, cited above, §§28, 32 and 37, concerning the infliction of serious bodily harm).

Furthermore, in Grande Stevens and Others v. Italy[15] (Nos. 18640/10, 18647/10, 18663/10, 18668/10 and 18698/10, 4 March 2014), the Court found that there had been repeated proceedings concerning the same fraudulent conduct, namely market manipulation by disseminating false information. The first, administrative

[15] Case of Grande Stevens and others v. Italy. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141794

proceedings (from 9 February 2007 to 23 June 2009), which are considered "criminal" under the Engel criteria, were conducted by the National Commission for Companies and the Stock Market (Commissione Nazionale e la Societa e la Borsa – "CONSOB"), continued by an appeal to the Court of Appeal and Cassation and concluded with the imposition of a fine of 3 million. EUR (with a ban on engaging in business). The second criminal proceedings (from 7 November 2008 to 28 February 2013, not yet concluded by a final judgment at the time of the Court's hearing) were conducted in the District Court, the Court of Cassation and the Court of Appeal. The Court found that the new proceedings, concerning the second "offence", took place in the same circumstances as those which had been the subject of the first and last, an argument sufficient for the Court to conclude that there had been a violation of Article 4 of Protocol No. 7.

In view of the need to take into account the application of Article 6 of the Convention in cases of the type currently under consideration (see Jussila, cited above, §43):

"It is clear that there are criminal cases which do not give rise to significant "stigmatization". There are clearly "criminal charges" of varying gravity. Moreover, the autonomous interpretation adopted by the Convention institutions of the concept of "criminal charge", applying the Engel criteria, contributes to the gradual extension of the criminal context to cases which do not fall within the traditional categories of criminal law, such as administrative fines, ..., prison disciplinary proceedings, ..., customs law, ..., competition law, ... and fines imposed by a court in financial matters .... Tax surcharges are not "severe" in the sense of criminal law; therefore, criminal law guarantees do not necessarily have to be applied with all the "severity ...".

In the case Öztürk v. Turkey[16], the Court used three decisive arguments to swim against the tide of decriminalisation and to support the position that the administrative offence at issue, a traffic offence, was "criminal" for the purposes of Article 6: the ordinary meaning of the terms, the criminality of the wrongful conduct in "the vast majority of Contracting States" and the general scope of the rules that were violated – the provisions of the Road Traffic Act. On closer examination, none of these arguments is convincing. It is difficult to draw a dividing line between administrative and criminal offences on the basis of the "ordinary meaning of the terms", whatever that may mean for the Court. Moreover, while it is true that the European consensus is certainly a decisive criterion for the criminalisation of conduct with a high degree of social inadmissibility, it is difficult to understand why the Court should endorse, on the basis of the European consensus on the decriminalisation of minor offences, a trend which reflects an attitude in favour not only of the person, who will no longer be liable under the criminal conditions for his/her conduct and will even possibly avoid trial, but also of ensuring the effective functioning of the courts, which are henceforth relieved in principle of the task of combating the vast majority of such offences. First of all, the Court errs in equating criminal offences with norms of the general personal sphere of regulation. It seems very strange that the established European tradition regarding criminal offences with

[16] Case of Öztürk v. Turkey. Application no. 22479/93 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58305

a limited personal scope, namely rules applicable to certain categories of citizens who differ in their personal or professional characteristics (Sonderdelikte or Pflichtendelikte), is being ignored. Therefore, criminal offences and rules with a limited personal scope are not mutually exclusive.

In the case Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden[17], the Court made no reference to the Bendenoun case or to any other specific method it had used in that case, but proceeded directly to examine the case on the basis of the Engel criteria. After confirming that the administrative proceedings had imposed a "criminal penalty" on the applicant, the Court concluded that the judicial review in cases before the courts was secured by the guarantees provided for in Article 6 § 1, since the administrative courts had jurisdiction to examine the questions before them in all their aspects. Their examination was not limited to questions of law but could also extend to questions of fact, including the assessment of evidence. If they disagreed with the tax authority's findings, they had the right to quash the contested decision by appealing against it. The Court added that the starting point for tax authorities and courts must be that the inaccuracies found in the tax assessments arose from an undisputed act attributable to the taxpayer and that the tax assessment as a penalty for that act was not unreasonable. The tax authorities and courts are required to consider whether there are grounds for exemption from the penalty, even if the taxpayer has not made any declaration to that effect. However, the obligation to consider whether there are grounds for exemption from the penalty arises only where the circumstances of the case so permit; the burden of proving that there is a reason for cancelling the assessments, in fact, lies with the taxpayer. The Court concluded that a tax system which operates on the basis of a presumption that the taxpayer must prove the contrary is compatible with Article 6 § 2 of the Convention.

The lack of conceptual clarity in the definition of "severe criminal law" under Article 6 is further compounded by the fact that the application of the Engel test is usually more a question of degree, depending on the penalties imposed and those that may be imposed, than a question of the nature of the charges brought against the accused. The Court has often preferred to decide whether the Engel test applies by resorting to a purely quantitative assessment rather than the qualitative nature of the offences. When it begins its analysis of the essential nature of the offence, it often resorts to the fallacious argument from Öztürk concerning the limited personal limits of the norm.

The Court in "Saquetti Iglesias v. Spain" the criminal nature of the penalty imposed on the applicant was established, taking into account the "Engel criteria".

Classification in national law: the essence of such a penalty under national law is that failure to comply with the provisions of the legislation on customs declarations established by the Law on the Prevention of Money Laundering and Financing of Terrorism was essentially an "administrative" offence.

Nature of the offence: the relevant provision of this law was of a general nature and extended its effect to any natural or legal person who crosses the state border and carries out actions related to the movement of his capital. The purpose of applying

[17] Case of Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden. Application no. 36985/97 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60627

such a type of penalty as a fine was not to protect the state from the loss of capital, but to deter and prevent the spread of crime. In view of the above, the present case differed from previous cases, such as Inocencio v. Portugal (dec.) (no. 43862/98, judgment of 11 January 2001, Information Note 26) in which a fine of only EUR 2,500 was imposed for unauthorised work, and Butler v. the United Kingdom (no. 41661/98, judgment of 26 June 2002, Information Note 43) in which a more severe penalty was imposed; although the authorities had carried out a proportionality test and had adduced admissible and relevant evidence that the applicant, who had a criminal record, had been involved in the commission of the offence of smuggling.

Severity of the penalty imposed: according to the provisions of national law, the severity of the penalty imposed is determined taking into account the qualification of the crime committed by the person as "serious" and provides for the payment of a fine of at least 600 euros, which is twice the amount in question.

Principles of interpretation: According to the Explanatory Report to Protocol No. 7 to the Convention, when deciding whether an offence is of a minor nature, an important criterion is whether a custodial sentence is possible. In the present case, if the applicant had not paid the fine, this sentence could not have been replaced by another sentence, namely detention. However, this aspect was not decisive, since other criteria had to be taken into account.

Therefore, after the Engel and Others v. the Netherlands case in 1976, it is no longer possible to classify a sanction in purely formal terms, since the interpreter must recognize it as "criminal in nature" if at least one of the criteria developed by the now consolidated Strasbourg case-law (namely the "Engel criteria") is met: (1) the classification under national law; (2) the nature of the offence; (3) the severity of the penalty. And for this purpose, it is sufficient that only one of the three criteria mentioned above is present.

In the case of "Lázaro Laporte v. Spain" the Court is concerned, first of all, with determining whether the administrative disciplinary proceedings in the present case constitute a "criminal offence" or a "criminal proceeding" within the meaning of the Convention. Turning to the facts of the present case, with regard to the first of the above criteria, namely the legal classification of the offence and the procedure under domestic law, this Court notes that the rules applicable to the impugned administrative proceedings form part of the disciplinary system governing the activities of civil servants in the State administration. The disciplinary proceedings were based on the fact that the applicant, in the performance of his duties and in the use of university equipment and premises, had obstructed "the exercise of civil liberties". As regards the second criterion, namely the nature of the offence in question, the Court considers, first of all, that they were a sanction typical of a disciplinary offence and could not be regarded as equivalent to a criminal penalty. The Court considers that these sanctions were imposed in connection with the misconduct of officials in the performance of their duties and that the domestic courts distinguished between the legitimate interests protected by criminal proceedings and those protected by disciplinary proceedings. The lawfulness of the disciplinary sanctions was subject to judicial review.

The Court subsequently noted that in the present case the applicant's suspension from service for four years had been imposed in connection with a very serious

misconduct and that the university authorities had the power to punish the misconduct of civil servants in disciplinary proceedings, provided that such misconduct had been properly dealt with. In that connection, this Court notes that the decision of the competent criminal court (see paragraph 3 above) had acquitted the applicant on the ground that his unauthorised access to e-mail accounts had affected e-mail accounts provided by the institution and which were not used for private purposes. However, the decision also found it proven that the applicant had systematically accessed the e-mails of certain colleagues without their consent, using the university's equipment and facilities. Facts established by final court decisions in criminal cases are binding for disciplinary proceedings under domestic law.

The European Court of Human Rights in the case of "Grande Stevens and Others v. Italy"[18]: On 4 March 2014, the Strasbourg Court was to rule on a possible violation by Italy of Article 4 of Protocol No. 7 on the right not to be tried or punished twice, which the Italian State had accepted with reservations, which provided for the application of that article only to formally criminal proceedings. The Consob had sentenced the applicants, under Article 187-tTUF, to administrative fines of several million euros; while, despite the final closure of the administrative proceedings, they were convicted in the criminal proceedings of an offence under Article 185 of the same text.

The ECtHR held that Article 187-t, formally administrative, was essentially criminal, overlapping, in essence, with that provided for in Article 185: thus, by recognising the criminal nature of the offence, the guarantees governing criminal proceedings follow, with the recognition of the right to a fair trial and, consequently, the conviction against Italy for a violation of Article 6 of the ECHR, since there was no public hearing in the appeal court.

The further consequence of the recognition of the criminal proceedings is a violation of the principle of ne bis in idem, in this case the Court finds two separate proceedings for the same conduct, with a subsequent violation of Article 4 Protocol 7 and declaring the reservation of the Italian State invalid in relation to the violation of Article 57 of the ECHR, since it is "general and vague".

The State was therefore ordered to remedy this violation. The Court thus effectively rejected the two-track system proposed by the Italian legislature, since it undermines the aforementioned principle of ne bis in idem.

The Grade Stevens case is nothing other than the product of a jurisprudential evolution that is still ongoing at the ECtHR under the principle of ne bis in idem, which began with the broadening of the concept of criminal cases, which occurred with the judgment of the Grand Chamber in the case of Engel and Others v. the Netherlands of 8 June 1976. In that judgment, the Court establishes three criteria by which it can determine which measures are essentially criminal in nature and, thus, confer the appropriate guarantees on the parties. These criteria, which in the Engel case concern the field of military law, have been made general and enshrined in the case-law of the Court itself in the judgment of 21 February 1984 in the case of Öztürk v. Germany. These include: the domestic legal classification, according to

[18] Case of Grande Stevens and others v. Italy. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141794

which "it is necessary first of all to know whether the provisions defining the offence in question fall within the scope of criminal law, disciplinary law or both"[19]; the nature of the offence and the function of the measure envisaged, which must be applied in a general manner and have a preventive and repressive purpose. Finally, the seriousness of the sanction, which does not necessarily have to consist in deprivation of personal liberty, as confirmed in subsequent decisions (cf. A and B v. Norway, Grand Chamber, 15.11.2016; Jóhannesson v. Iceland, 18.5.2017).

At the hearing on 23 November 2006 in the case of Jussila v. Finland, the Grand Chamber confirmed that these criteria, being general, must be applied in any field, excluding their sectoral applicability, and reiterated that they are alternative and not cumulative.

3. Analysis of the case law of the Court of Justice of the EU

"Ne bis in idem" – "No one shall be tried or punished twice for the same offence" – this central legal principle can be found not only in the European Convention on Human Rights (ECHR) but also in the Charter of Fundamental Rights of the European Union (Article 50 of the Convention on Human Rights).

However, now the European Court of Justice has recently ruled (C-524/15; C-537/16; C-596/16; C-597/16) that there may be limitations to this double jeopardy in order to protect the financial interests of the European Union and its financial markets.

The starting point for the landmark decision was four cases from Italy in which the Court of Justice had to consider whether criminal and administrative sanctions could be imposed on the same person at the same time for the same act. The Luxembourg judges ruled "yes", but only if the national regulation providing for the "ne bis in idem" exception meets four conditions:

1. It must have an objective of general interest capable of justifying such accumulation of penalties.

2. National legislation must establish clear and precise rules enabling citizens to foresee which acts and omissions may constitute double jeopardy.

3. Such legislation must ensure that procedures are harmonised. Finally, the burden associated with double jeopardy must be minimised for the person concerned.

Finally, such legislation must ensure that the penalties imposed are limited to what is strictly necessary in relation to the seriousness of the offence in question. The Court of Justice did not consider these conditions to be met in all four cases referred. For example, the Court held that the principle of proportionality was not respected in the case of a regulatory act aimed at prosecuting market manipulation. That Italian legislation provides that administrative criminal proceedings may be brought even if the case has already been the subject of a criminal conviction. This is unacceptable, according to the judges of the Court of Justice: here "the criminal sanction itself is already suitable for effective, proportionate and dissuasive punishment for the criminal offence". Furthermore, the regulatory act does not appear to provide any guarantee that the severity of any penalties imposed will be limited to what is strictly

[19] Goisis F., La tutela del cittadino nei confrontaciones delle sanzioni amministrative tra diritto nazionale ed europeo, G.Giappichelli, Torino, 2014, p.1.

necessary in relation to the seriousness of the offence in question, according to the Court of Justice.

The implementation of that idea in EU law has been somewhat difficult for a number of reasons. Three of them are worth singling out. First, in a composite legal space such as the European Union, be it horizontally (Member States – Member States) or vertically (Member States – European Union), the practical implementation of that idea results in an enhanced level of complexity[20]. There are simply too many variables. Second, new segments, layers, and sub-fields of regulation are being introduced. New bodies or authorities responsible for their supervision are being created. This sometimes leads to an overlap in mandates and confusion as to where the competence to investigate and punish lies. Third, there is the 'Engel-multiplication'. The rather expansionist criteria, originally coined by the European Court of Human Rights ('the ECtHR') to broaden its jurisdiction under Article 6(1) of the European Convention of Human Rights (ECHR), are now also being used in other contexts. That includes the assessment of what constitutes a 'criminal offence' for the purposes of Article 50 of the Charter. As a result, many rules and procedures that were in the past perceived on a conceptual level as being administrative, are now considered to be criminal.

The combination of those three factors has vastly expanded the set of procedures and sanctions to which the principle ne bis in idem has become applicable. Finding a reasonable balance between the protection of fundamental rights and the safeguarding of legitimate interests when punishing certain types of behaviour has thus proven difficult over the years. The case-law of this Court, developed through interactions with the ECtHR, is marked by fragmentation and partial inconsistency. It can hardly be characterised as (ne) bis in idem, but rather by now a quater or quinquies in idem, while uncertainty continues to plague bis as well.

The Court was faced with the decision of whether to embrace the approach adopted by the ECtHR in A and B, or whether to maintain its previous approach adopted in a similar context in Åkerberg Fransson. In the latter case, it was held that the principle ne bis in idem did not preclude a Member State from successively imposing, for the same acts of non-compliance with VAT obligations, a tax penalty and a criminal penalty in so far as the first penalty was not criminal in nature (based on the Engel criteria)[21].

Menci is a paradox. In the interest of providing increased protection in accordance with the case-law of the ECtHR, its surprising consequence is that it fails to provide effective individual protection.

As a preliminary point of context, it must be acknowledged that part of the problem stems at the outset from the definition and application by the ECtHR of what is commonly referred to as the Engel criteria, through which the ECtHR developed a rather expansionist view of what constitutes a "criminal" matter. That broad interpretation of the concept of "criminal" matter has been used to bring under the

[20] Opinion of Advocate General Bobek delivered on 2 September 2021. Case C-117/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CC0117&qid=1742116089163

[21] Judgment of the Court (Grand Chamber) 26 February 2013 . Case C-617/10 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:62010CJ0617

jurisdiction of the ECtHR national proceedings that would have otherwise fallen outside the scope of Article 6 ECHR due to their classification, in national law, as administrative matters.

It would appear that, at present, the Engel criteria are unlikely to be revisited. However, this means that, unless any and every second set of administrative-criminal proceedings is to be found inadmissible, irrespective of the various purposes or objectives that it may pursue, the definition of idem must become more demanding. Otherwise, if both the definition of criminal and the definition of idem are too broad, most of the parallel administrative regimes in the Member States will face considerable problems in terms of their enforcement, not to mention the fact that parallel administrative procedures may take place across the Member States or at EU level.

However, it is in the case-law of the ECtHR that the concept of protected legal interest exhibits truly chameleonic qualities. First, in the period before Zolotukhin, the difference in legal interests pursued seemed to be part of the definition of idem, at least in most cases. That is particularly well illustrated in the case-law of the ECtHR concerning applicants who caused car accidents in respect of which criminal and administrative penalties were imposed on them, the latter consisting in the withdrawal of their driving licence. The ECtHR has accepted the possibility of that combination despite the licence withdrawal usually being qualified as Engel-criminal[22]. Second, it is true that the judgment in Zolotukhin denied the relevance of the difference in legal interest. Third, a few years later, however, in A and B, the difference in protected legal interest was de facto re-introduced once again. This time, and as the Court did later in Menci, it morphed into the considerations relating to the complementary objectives pursued by the legislation applied in both proceedings at issue. Unlike the Court's approach in Menci, however, and perhaps somewhat surprisingly on a conceptual level, whether 'different proceedings pursue complementary purposes and thus address … different aspects of the social misconduct involved' has suddenly re-emerged as part of the assessment of the bis criterion and the question whether (or not) there is a sufficient connection in substance.

The present case concerns two sets of administrative proceedings, qualified a priori as Engel-criminal, and conducted within one Member State. It thus represents a variety of the third scenario outlined above, but is limited to the same Member State. Alternatively, it could also be seen as an alteration of the Menci scenario: it is situated within the same Member State, but involves two sets of proceedings that are criminal, not because of its national original conception, but because of Engel.

The decision in the Van Esbroek case 2006 even suggests that these two criteria are mutually exclusive when it is stated that "it is clear from the wording of Article 54 of the CISA, which uses the words "the same acts", that this provision concerns only the precision of the facts in question, to the exclusion of their legal classification [... The only relevant criterion for the purposes of applying Article 54 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is the criterion of identity of the material acts, understood as the presence of a set of specific circumstances inextricably linked to one another", which means "a set of

[22] Opinion of Advocate General Bobek delivered on 2 September 2021. Case C-117/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CC0117&qid=1742116089163

facts which are by their nature inextricably linked". However, it is "for the competent national authorities to determine whether the relevant material facts constitute a set of facts inextricably linked in time, space and purpose".

According to the Walt Wilhelm judgment of 1969, "if [...] the possibility of a double procedure [...] should lead to a duplication of penalties, the general requirement of fairness, expressed in the end of paragraph 2 of Article 90 of the EAEC Treaty, requires that any previous punitive decision must be taken into account in determining the possible penalty" (Judgment of the Court of 13 February 1969. Walt Wilhelm and others v Bundeskartellamt. Case 14-68). Fairness, a concept that may seem specifically designed to combat anti-competitive conduct, may not, however, constitute the best basis for formulating the cumulation of penalties in the criminal sphere in the strict sense. However, since, on the one hand, the principle of ne bis in idem can be linked to the notion of dignity, and, on the other hand, "the cumulation of penalties is not necessarily prohibited as long as the penalty remains effective, proportionate and dissuasive", one might wonder whether the principle of proportionality would not be a better justification and a better standard for constructing a legal regime for the cumulation of penalties. In this respect, one might consider, as Advocate General Colomer did, that the two concepts are mixed and that the rule of proportionality is an instrument of the principle of fairness.

In the case C-489/10 – a request for a preliminary ruling submitted by the Polish Supreme Court to the Court of Justice of the European Union (a good example of the symbiosis that exists between the ECHR of the Council of Europe and the CJEU of the European Union). On 15 December 2011, Advocate General Juliane Kokott delivered her Opinion, in which she referred in more detail to these criteria (§§ 47-49):

The first Engel criterion concerns the classification of a provision in criminal law in accordance with the national legal order. However, the ECtHR does not consider this classification to be decisive, but only a starting point for the analysis.

In the context of the second Engel criterion, the ECtHR considers, first, the group of addressees of the rule punishing a specific offence. When a rule is aimed at the general public and not, for example, in disciplinary law at a group with a certain status, this fact indicates that the sanction is of a criminal nature. In doing so, the ECtHR takes into account the purpose of the sanction provided for in the criminal provision. The criminal nature is denied if the sanction is aimed only at compensating for material damage. However, if it is aimed at repression and prevention, there is a criminal penalty. In addition, the ECtHR took into account (...) whether the sanction for the commission of a crime is intended to protect legitimate interests, the protection of which is usually guaranteed by the rules of criminal law. These elements must be assessed in a complex.

Engel's third criterion concerns the type and severity of the sanction envisaged. In the case of deprivation of liberty, there is generally a presumption that the sanction is of a criminal nature, which will admit proof to the contrary only exceptionally. Similarly, financial penalties, the non-fulfilment of which provides for an alternative penalty of deprivation of liberty or which entail an entry in the criminal record, constitute, in general, an understanding that criminal proceedings are taking place.

Opinion of Advocate General Bobek in Case C-117/20 bpost SA v. Autorité belge de la concurrence, has also recently been included in the debate.

The lawyer opens the proceedings by emphasizing that the issue is difficult to resolve given the regulatory and organizational space in which it arises: that of the European Union, a dimension characterized by a layering of bodies and regulations that often conflict with each other, among which it is difficult to determine with certainty the competences.

The difficulties are also linked to the correct interpretation of Article 50 of the Charter and the definition it gives to the term "crime". In a legal substratum such as that which began with the Engel judgment, it becomes fundamentally important to understand when cases considered administrative can be defined as criminal in nature.

In any case, the extension of administrative cases that are criminal in nature has also extended the application of Art. 50 of the Charter to an increasingly numerous cases, which makes it necessary to reconcile opposing interests: on the one hand, respect for constitutional guarantees and, on the other, the freedom for Member States to adopt the instruments they consider necessary to suppress unlawful conduct, perhaps even with the opening of double judicial proceedings in two different places – criminal and administrative.

The lawyer points out that the response of the European legal institutions on this issue has been and remains largely unsatisfactory due to the past tendency to use the Engel criteria to transfer national proceedings that were otherwise excluded from its jurisdiction to the jurisdiction of the ECtHR, formally classifying administrative proceedings as "criminal".

In an attempt to "set things straight", the Advocate General therefore considered it necessary to define a new criterion on which to focus: the legitimate interest protected. Thus, the assessment of idem for the purposes of Article 50 of the Charter must be based on the triple identity: the author, the relevant facts and the protected legal interest.

As regards the identity of the author, the discipline must be unquestionable without further clarification.

Secondly, as regards the relevant facts, the correlation is that, to the extent that the two proceedings overlap, there is an identity in that overlap, understood not as a simple similarity but as a precise factual identity.

Finally, as regards the legal interest in question, the Advocate General's consideration becomes more complex, stressing that such investigation and research must be carried out at a higher level, defined as "natural", which disregards the simple classification given by the national legislature. It will therefore not be sufficient to indicate how the offence is included in that part of the Code which protects public order or public administration, but the facts must be "delocalised" from the specific national regulatory context, just as was the case for a certain time for the same sanctions which were formally administrative but essentially criminal.

To sum up, the current European normative, doctrinal and jurisprudential situation can be presented as follows: after a long period of operation and application – almost "messy", if you want to use the term – of the Engel Criteria, the case-law has taken a significant step back, recognizing the need to establish limitations to Article 50 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the light of Article 52 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, limits that will have to be assessed and

set in the light of the criteria provided by the case-law of the ECtHR, to which the Advocate General, in his opinion, intends to instill new ones.

The European Court of Justice (ECJ) has now decided the question of the conditions under which there is a "European prohibition of double jeopardy" under Article 54 of the CISA in conjunction with Article 50 of the Charter (Judgment of the Court (Grand Chamber) of 29 June 2016. Criminal proceedings against Piotr Kossowski.). The decision was based on a request from the Hanseatic Higher Regional Court of Hamburg in the context of the preliminary ruling procedure under Article 267 TFEU.

The Hamburg Public Prosecutor's Office opened an investigation against the accused in 2005 on suspicion of aggravated robbery and extortion committed in Hamburg. The accused was subsequently arrested in Poland. Subsequently, the competent Polish Public Prosecutor's Office also initiated an investigation on the same suspicion and forwarded the investigation materials from Hamburg to it by way of administrative assistance. Some time later, the Polish Public Prosecutor's Office closed the investigation due to the lack of sufficient suspicion, justifying this decision solely on the grounds that the accused had not given evidence and that witnesses living in Germany could not be questioned.

In 2009, the Polish District Court refused to execute a European arrest warrant issued by the Hamburg Public Prosecutor's Office, citing the final conclusion (discontinuation) of Polish criminal proceedings. In 2014, the defendant was arrested in Berlin on the basis of an arrest warrant issued by the Hamburg District Court in 2006 and was charged shortly thereafter. The Hamburg District Court refused to open the main proceedings because the Polish Public Prosecutor's Office's decision to discontinue the proceedings did not allow criminal charges to be brought and therefore there was a prohibition on double prosecution under Article 54 of the CISA. The Public Prosecutor's Office immediately appealed against this decision to the Hanseatic Higher Regional Court, which referred the case to the Court of Justice of the EU.

In its judgment, the CJEU focuses on the second question referred by the Higher Regional Court, namely whether the decision of the Polish Public Prosecutor's Office to discontinue the proceedings can be considered a "final decision" within the meaning of Articles 54 CISA and 50 of the Charter if the proceedings were discontinued without prior detailed investigations.

The CJEU first explains that the occurrence of a final prohibition on criminal prosecution is assessed in accordance with the national provisions of the Member State concerned which issued the decision (paragraph 35). This was in principle also the case with the decision to discontinue the proceedings under Polish law. It is also irrelevant that this decision was not taken by a court but by a body designated to participate in the conduct of criminal proceedings. Furthermore, it is irrelevant that no further sanctions within the meaning of Article 54 CISA were imposed, since this is only a necessary condition in the event of an actual conviction (paragraphs 39-41).

However, according to the case-law of the Court of Justice, an additional prerequisite for the prohibition of double prosecution is that the decision to (discontinue) the case was taken after the examination of the merits of the case. The Court of Justice justifies this by the meaning and purpose of Articles 54 CISA and 50 of the Charter. The provisions on the prohibition of double prosecution are

primarily intended to protect a person who has been finally convicted from being prosecuted again in other Member States for the same acts, which would affect his freedom of movement within the European Union as an area of freedom, security and justice. On the other hand, these provisions are not intended to protect a suspect from being investigated in several Member States for the same offence (paragraphs 44-45). In this regard, this area of freedom, security and justice must also protect all its citizens against crime and criminal offences by means of appropriate measures in the light of Article 3(2) of the Treaty on European Union.

In view of this, the decision to close the case, which is taken without conducting an in-depth investigation, does not meet the objectives of Article 54 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The Polish prosecutor's reasoning that the accused refused to testify and other witnesses could not be heard was insufficient and already indicated that a decision on the merits had not been taken (paragraphs 48, 53).

In view of all the above, the decision of the Polish prosecutor's office to close the proceedings in a specific case does not constitute a final decision within the meaning of Articles 54 CISA and 50 of the Statute. Therefore, there is no prohibition of double jeopardy here.

According to this judgment of the Court of Justice of the EU, the prohibition of double jeopardy no longer stands in the way of criminal proceedings before the Hamburg District Court. Given the fact that the alleged act occurred in 2005 and that the criminal proceedings are now only commencing eleven years later, the criterion of "excessive length of proceedings" should at least be borne in mind. According to the case-law of the Federal Constitutional Court, excessively long court proceedings may also be disproportionate and, in some cases, lead to an obstruction of the proceedings.

CONCLUSION

In view of the above, in order for the accusation to be considered within the framework of criminal proceedings, in accordance with Article 6 of the ECHR, it is sufficient that the offence is criminal in nature under the Convention or that the sanction provided for by its nature and gravity falls within the criminal sphere. This orientation prevails in supranational jurisprudence in connection with the degree of severity of the sanction system such that it is necessary to speak of a quantitative assessment of the "tone of suffering of the sanction". It should be borne in mind that the Engel criteria are alternative, not cumulative, considering the possibility of applying a unitary approach if the separate analysis of each of them does not allow to arrive at a clear determination of the presence of the accusation in criminal proceedings.

The so-called Engel criteria, developed by the European Court of Human Rights, are therefore currently a cornerstone of Strasbourg case-law and are also fully shared by the European Court, which recalls that in assessing the "criminal nature of proceedings and sanctions (...) Three criteria are relevant ...". The European Court of Justice states that Member States are entitled to resort to administrative and criminal measures simultaneously, provided that "the formal classification of the former does not in fact conceal an unjustified duplication of penalties in disregard of the

prohibition of double jeopardy", underlining the relevance of the Engel criteria, which would in such a case lead the interpreter to consider that he has encountered a breach of the bis in idem prohibition under Article 50 of the Statute. Finally, "the assessment of the compatibility of the totality of penalties with ne bis in idem is primarily a matter for the national court", which may rely on national standards of protection, "provided that that this will not affect the level of protection guaranteed by the Charter and the primacy of European Union law."

SUMMARY

The evolution of the case law on the identity of different proceedings based on identical facts in the application of the ne bis in idem principle by the European Court of Human Rights from the moments preceding the adoption of Protocol 7 to the present. Discrepancies or, more precisely, a vacuum in the interpretation of the applicability of the ne bis in idem principle in situations of legal classifications of facts with the same identity, the same essence, which should be covered by national courts by fulfilling the positive obligation to directly apply the provisions of the ECHR and the case law of the ECtHR and the CJEU.

Ne bis in idem is a principle of criminal law that prevents the same person from being prosecuted or punished more than once for the same offence. It is "a guarantee of the citizen against the punitive power of the state in order to protect his subjective right to criminal prosecution in accordance with due process of law" and to ensure that, if the accused is found guilty, the sanction is "proportionate and consistent with the offence against the legal good affected by the unlawful conduct". The conduct of criminal proceedings based on the rule of law is subject to certain procedural principles. This includes the fact that there may be no procedural obstacles to the conduct of criminal proceedings. Such a procedural obstacle may result from the prohibition of double jeopardy or the prohibition of double jeopardy (ne bis in idem).

Key words: criminal proceedings, ne bis in idem principle, Engel criteria, European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union

Bibliography

1. Arrêt de la Cour de Cassation, Chambre criminelle, du 15 décembre 2021 URL: https://www.courdecassation.fr/decision/61b9937eef20f6a61afc35f0

2. Case C-117/20: Request for a preliminary ruling from the Cour d'appel de Bruxelles (Belgium) lodged on 3 March 2020 – bpost SA v Autorité belge de la concurrence. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62020CN0117&qid=1742121477369

3. Case Luchaninova v. Ukraine. Application № 16347/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/974_788?lang=uk#Text

4. Case of A and B v. Norway. Applications nos. 24130/11 and 29758/11 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168972

5. Case of Grande Stevens and others v. Italy. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141794

6. Case of Jussila v. Finland. Application no. 73053/01 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78135

7. Case of Öztürk v. Turkey. Application no. 22479/93 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58305
8. Case of Saquetti Iglesias v. Spain. Application no. 50514/13 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203699
9. Case of Västberga Taxi Aktiebolag and Vulic v. Sweden. Application no. 36985/97 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60627
10. Case-law references of judgments, advisory opinions and key case decisions. URL: https://www.echr.coe.int/documents/604084/839313/Case_law_references_ENG.pdf
11. CJCE, 11 févr. 2003, Gözütok et Brügge, nos C-187/01 et C-385/01, point 33.
12. Constantinescu V. Aplicarea principiului non bis in idem in jurisprudența europeană si națională. Curierul Judiciar nr. 10/2012 URL: https://www.curieruljudiciar.ro/2012/12/03/aplicarea-principiului-non-bis-in-idem-in-jurisprudenta-europeana-si-nationala/
13. Coutron L., Lecomte F. Le principe ne bis in idem dans la jurisprudence de la Cour de justice de l'Union européenne : de la diversité dans l'unité? URL: https://droit.cairn.info/revue-revue-du-droit-public-2018-1-page-5?lang=fr#re1no6
14. Decision Jorge Manuel Lázaro Laporta against Spain. Application no. 32754/16 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-185991
15. Doctrina Murray y criterios Engels: dos recientes sentencias del Tribunal Supremo. URL: https://miguelrebolledo.es/2022/01/16/doctrina-murray-criterios-engels/
16. Goisis F., La tutela del cittadino nei confrontaciones delle sanzioni amministrative tra diritto nazionale ed europeo, G.Giappichelli, Torino, 2014, p.1.
17. Goisis FRANCESCO, La tutela del cittadino nei confronti delle sanzioni amministrative tra diritto nazionale ed europeo, G.Giappichelli, Torino, 2014, p.1.
18. Judgment of the Court (Grand Chamber) 26 February 2013 . Case C-617/10 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:62010CJ0617
19. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 29 June 2016. Criminal proceedings against Piotr Kossowski. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62014CJ0486
20. Judgment of the Court (Grand Chamber), 5 June 2012. Case C-489/10. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62010CJ0489
21. Judgment of the Court (Second Chamber) of 9 March 2006. Criminal proceedings against Leopold Henri Van Esbroeck. Case C-436/04. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62004CJ0436
22. Judgment of the Court of 13 February 1969. Walt Wilhelm and others v Bundeskartellamt. Case 14-68. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61968CJ0014
23. Nita B., Zasada ne bis in idem w międzynarodowym obrocie karnym, PiP Nr 3/2005, s. 8.
24. Oberlandesgericht Frankfurt am Main, Beschluss vom 19. Mai 2020 – 2 AuslA 3/20.

25. Opinion of Advocate General Bobek delivered on 2 September 2021. CaseC-117/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CC0117&qid=1742116089163

26. Opinion of Advocate General Bobek delivered on 2 September 2021. Case C-117/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CC0117&qid=1742116089163

27. Ossandón, Magdalena. El legislador y el principio ne bis in idem. Política Criminal, v. 13, n. 26, p. 952-1002, dez. 2018. p. 959 e ss.

28. Roșioru M. Evoluție interpretativă a criteriilor „Engel". URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/78-81_35.pdf

29. Sakowicz A., Zasada ne bis in idem w prawie karnym w ujęciu paneuropejskim, Białystok 2011, s. 31.

30. Щербанюк О.В. Конституційна основа ЄС для тесту Енгеля та концепції санкцій. *Право і суспільство*. № 5/2024. С. 423-428.

Information about the author:
Snigur Mykola Vasyliovych,
Postgraduate student of the Department of Procedural Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-21

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ЗМІНУ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Татулич І. Ю.

ВСТУП

Процес доказування має місце в усіх видах цивільного судочинства. У справах окремого провадження хоча і відсутній спір про право, а звідси і ряд інститутів та процедур, які притаманні позовному провадженні, проте наявним є інститут доказування, оскільки в основі розгляду та вирішення справ окремого провадження лежать правила позовного провадження. Дане питання знайшло своє нормативне закріплення в гл. 5 Розділі І Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)[1].

Інститут доказів і доказування є невід'ємною складовою внутрішньої системи будь-якої процесуальної галузі права, адже регламентує суспільні відносини, що опосередковують порядок встановлення наявності або відсутності обставин, які мають значення для вирішення справи. За допомогою правового механізму цього інституту забезпечується чітка стадійність доказової діяльності, а також відповідність процесуальної форми доказів встановленим у законі вимогам[2]. В свою чергу, А. С. Штефан розглядає доказування «як різновид судового пізнання, яке поєднує розумову і практичну (процесуальну) діяльність його суб'єктів і спрямоване на досягнення відповідності висновків суду фактичним обставинам справи в їх юридичному значенні, що здійснюється за допомогою доказів у визначеній законом процесуальній формі»[3].

Підтримуємо думку вітчизняного вченого-процесуаліста М. М. Ясинка, який вважає, що «доказування у справах окремого провадження здійснюється відповідно до цивільного процесуального законодавства і має певну процедуру, яка є кожного разу поступальною і має місце в межах процесуальної форми»[4].

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

[2] Чурпіта Г. В. Правове регулювання інституту доказів і доказування у цивілістичних судочинствах: компаративістичний аспект. *Криміналістичний вісник.* 2014. № 1 (21). С. 38–44. (С. 38) URL: https://visnyk.dndekc.mvs.gov.ua/index.php/visnuk/issue/view/24/ISSN%2019924437%20%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201%20%2821%29%202014

[3] Штефан А. С. Поняття судового доказування в цивільному процесі. *Часопис академії адвокатури України.* 2015. Т. 8. № 1 (26). С. 64–72. (С. 70) URL: http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/ view/780

[4] Теорія доказового права: науково-практичний посібник *(монографія);* за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта. 2021. 426 с. (С. 387) URL: https://jurkniga.ua/contents/teoriya-dokazovogo-prava-naukovo-praktichniy-posibnik.pdf?srsltid=AfmBOoqrKK5W7sMyfPQdf9e0gIFqrPjmB2CjtYIsMThUDwGMTBSjnG13

Схвалюємо погляд Р. В. Кашперського, що «доказування у справах окремого провадження можна визначити як процесуально-пізнавальну діяльність суду та учасників відповідних справ, що спрямована на підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав»[5].

Особливістю доказування у справах окремого провадження є те, що відповідно до ч. 2 ст. 294 ЦПК України з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 30 листопада 2023 року у справі № 569/4466/23). Це положення посилює роль суду при розгляді справ окремого провадження, який є досить активним, на відміну від його становища у наказному провадженні. Не можливо не погодитися із думкою вітчизняного вченого-процесуаліста С. Я. Фурси, яка вважає, «що у справах окремого провадження по окремим категоріям справ передбачені певні особливості в процесі доказування: суд має надавати переваги одним засобам доказування перед іншими і по суті ці докази мають вирішальний вплив на судове рішення; суд через пряму вказівку в законі і не зважаючи на позицію заінтересованих осіб зобов'язаний вчинити дії, які спрямовані на забезпечення доказів по справі»[6]. Як зазначає І. В. Удальцова, «виходячи із законодавчо закріпленої можливості суду збирати докази у справі, тим самим пом'якшується обов'язок заінтересованих осіб надавати докази для підтвердження своїх вимог щодо встановлення певних фактів, що є предметом розгляду»[7]. На думку О. О. Коваленко, «предмет доказування в справах про встановлення (зміну) правового статусу фізичних осіб можна розділити на загальний, який є характерним для всіх випадків, тобто за відсутності особливих обставин; і спеціальний, коли ці особливі обставини присутні у справі. Визначені таким чином обставини є кістяком предмета доказування у конкретній справі. Він має загальний характер і конкретизується, виходячи з інших обставин»[8]. Правильне визначення предмета доказування має важливе значення в правосудді, адже воно визначає напрямок судового доказування, а звідси і чіткий вибір засобів доказування.

---

[5] Кашперський Р. В. Докази у справах окремого провадження. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.* Київ. 2019. 199 с. (С. 123) URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/60352ab8-572c-4298-b8ea-ccda2a7cba11/content

[6] Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. (Серія: Процесуальні науки). К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с. (С. 166) URL: http://librarium.freehostia.com/pravo/cyvproc/09/dokazyfursa.html

[7] Окреме провадження: моногр. / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 313 с. (С. 45) URL: https://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/FAKULTET%208/1/Komarov_2011.pdf

[8] Коваленко О. О. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при встановленні (зміні) їх правового статусу. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.* Харків. 2019. 20 с. (С. 13) URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4bae3397-2979-477c-be91-ba6a0ef538d2/content

1. Процес доказування у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною

Справи про зміну правового статусу фізичних осіб розглядаються за правилами окремого провадження в порядку цивільного судочинства. Законодавець у чинному процесуальному законодавстві закріплює питання підсудності справ, вичерпне коло заявників, зміст заяви, процесуальний порядок розгляду та вирішення справи, вимоги до ухвалення та реалізації судового рішення (Глава 2 Розділ IV ЦПК України). Стосовно інституту доказування у справах окремого провадження, то традиційною залишається структура процесу доказування, зокрема, суб'єкти, об'єкти, зміст, а також стадії доказування (формування предмета доказування, збір і подання доказів до суду, дослідження доказів та їх оцінка). Суб'єктом доказування був, є і залишається, як і в позовному провадженні, суд, оскільки саме він сприяє учасникам справи у поданні доказів до суду, витребовує докази[9], забезпечує докази, досліджує та оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням. Ці та інші положення посилюють роль суду при розгляді справ окремого провадження, який є досить активним, на відміну від його становища у інших видах провадження. Окрім того, обов'язок по доказуванню покладається на учасників судового процесу, за аналогією із позовним провадженням.

Дієздатність, на відміну від правоздатності, пов'язана з певними якостями фізичної особи: здатністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати наслідки їх вчинення. Дані якості залежать від віку фізичної особи та стану її психіки. Якщо фізична особа нездатна усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, вона може бути судом обмежена у своїй цивільній дієздатності, або визнана недієздатною. Юридичні процедури, пов'язані з обмеженням чи поновленням прав людини, завжди потребують особливої уваги та ретельності, адже це один із найбільш чутливих і делікатних інститутів цивільного права та цивільного процесу. Одними з таких процедур є обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання особи недієздатною та обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. Це питання часто виникає у зв'язку з необхідністю захисту прав людини, яка через певні обставини не може самостійно діяти у своїх інтересах. Процедура торкається фундаментальних прав людини: здатності розпоряджатися своїми правами, укладати правочини, захисту від зловживань. Водночас законодавство передбачає механізми, які дозволяють повернути дієздатність, якщо обставини, що спричинили її обмеження, змінюються. Правовий статус повнолітніх недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, визначає Цивільний кодекс України (надалі – ЦК України)[10], а визнання недієздатності та обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, поновлення цивільної дієздатності цих осіб здійснюється у порядку, визначеному ЦПК України.

[9] Ухвала Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 03 вересня 2025 року у справі № 495/3471/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129980690

[10] Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

Предмет доказування у вказаних справах є надзвичайно складним, оскільки стосується внутрішнього, психічного стану особи. Доведення цього факту вимагає як юридичних, так і спеціальних медичних знань. Детальний аналіз доказування у справах окремого провадження та його складових проводить вчений-процесуаліст М. М. Ясинок, на думку якого, «особливістю судового пізнання є не лише розумова, але й процесуальна діяльність як суду, так і суб'єктів доказового процесу, яка полягає у пошуку, забезпеченні, витребуванні, поданні, дослідженні, оцінці, використанні доказового матеріалу. Однією із складових доказування в окремому провадженні є доказові презумпції. Іншою складовою процесу доказування в окремому провадженні є процесуальні фікції»[11].

Центральними фігурами окрім суду залишаються заявники та заінтересовані особи, які з метою встановлення того чи іншого юридичного факту чи стану особи подаватимуть докази до суду. Причому для кожної справи, враховуючи їх особливості, подаватимуться різні докази на підтвердження своїх вимог. Заявник у справах окремого провадження як суб'єкт доказування має обґрунтувати наявність обставин справи, якими він підтверджує свої вимоги, викладені у заяві. Заінтересовані особи, будучи суб'єктами доказування, мають обґрунтувати або спростувати наявність обставин, якими заявник підтверджує вимоги, викладені у заяві, якщо їх інтереси різняться і вони виступають проти встановлення відповідного юридичного факту[12]. На думку О. О. Грабовської, «заявники та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження мають права та обов'язки сторін, за винятками встановленими у Розділі IV ЦПКУ. Підсумовуючи, що обсяг прав та обов'язків у сфері доказування сторін у справах позовного провадження та у заявників і заінтересованих осіб у справах окремого провадження в цілому однаковий»[13]. Слід погодитися з висловленою Г. В. Чурпітою думкою про те, «що відповідно до загального порядку розгляду справ окремого провадження, закріпленого у ст. 294 ЦПК України, у таких справах суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування»[14]. У даному випадку видається

---

[11] Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України: теорія та практика. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.* Одеса. 2011. 36 с. (С. 15) URL: https://files01.core.ac.uk/download/50594248.pdf

[12] Татулич І. Ю. Проблемні аспекти окремого провадження в межах цивільного процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. *Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство*. *Монографія.* / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. 640 с. С. 359–395. (С. 392) URL: https://doi.alerta.kiev.ua/citationstylelanguage/get/acm-sig-proceedings?submissionId=296&publicationId=329&chapterId=892; DOI: 10.59835/978-617-566-770-5-2-11

[13] Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с. (С. 245) URL: https://jurkniga.ua/contents/dokazuvannya-u-civilnomu-procesi-ukrayini-problemi-teoriyi-i-praktiki.pdf?srsltid=AfmBOoqO_pI-CP_n0p8mWjRhYCIAchDZX1nMAnEJltGCckq3Y6lI3mb8

[14] Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства. *Моногр.* К.: Алерта, 2016. 488 с. (С. 170) URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/498-churpita-g-v-zakhist-simejnikh-prav-ta-interesiv-u-poryadku-nepozovnogo-civilnogo-sudochinstva-.html?srsltid=AfmBOoqA4PGlPc0Cyv19lY5XDTmPW0pdAOzUZ8ba6taQjtaWKc3Fsh1G

обґрунтованим висновок про те, що змагального процесу, який притаманний позовному провадженню, у справах окремого провадження немає і бути не може в силу правової природи справ окремого провадження, але змагальні права у вигляді подання доказів до суду, різного роду клопотань, зокрема, про витребування доказів, про залучення свідків, призначення експертиз, участь у дослідженні доказів, надання пояснень з приводу фактів (обставин) предмета доказування тощо, реалізуються як заявниками, так і заінтересованими особами. Реалізація зазначеного спектру змагальних прав подекуди супроводжується суперечками між учасниками справи, запереченнями фактів, на які посилається заявник чи заінтересовані особи, доказів, що подані ними в їх обґрунтування тощо. Це може відбуватися як під час дослідження доказів, так і під час судових дебатів. Й це дає привід говорити про те, що елементи змагального процесу в справах окремого провадження все ж такі існують, але не слід ототожнювати їх із змагальним процесом у справах позовного провадження, який засновано на спірних правовідносинах та протилежних інтересах[15]. Ми погоджуємося із даним твердженням, адже юридичний факт чи стан особи, який встановлюється судом в порядку окремого провадження, не є очевидним. На розгляд суду можуть подаватися будь-які протилежні докази, протилежні думки на підтвердження факту. Звідси, судді слід з'ясувати наявність чи відсутність фактів, прийняти і співставити докази, виявити протиріччя в думках та міркуваннях заявника та заінтересованих осіб, усунути спірність встановлюваних фактів та обставин справи. Тому вважаємо, що «принцип змагальності все ж таки діє при вирішенні справ окремого провадження, але по-особливому, оскільки він, в першу чергу, реалізується у правах заявника та заінтересованих осіб. Так, заявник має право подавати докази, брати участь в їх дослідженні, заявляти клопотання, давати усні і письмові пояснення, подавати доводи і міркування, заперечення, доводити суду свої вимоги та ін. Не слід заперечувати і той факт, що даний принцип реалізується не у всіх справах окремого провадження. Найчастіше він проявляється у справах про визнання фізичної особи обмежено дієздатною та недієздатною, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, встановлення факту каліцтва, адже залучені до участі у справі заінтересовані особи можуть спростовувати ці факти»[16].

Обґрунтованою є позиція вітчизняних вчених-процесуалістів стосовно «безспірності» справ про дієздатність, коли особа внаслідок цього позбавляється повної дієздатності та обмежується в праві витрачати кошти, укладати договори. При розгляді таких справ сама особа, щодо якої відкрито справу, може оспорювати подану заінтересованими особами заяву, тобто спорити по суті

[15] Грабовська О. О. Специфіка реалізації змагальних прав у справах окремого провадження в цивільному судочинстві. *Київський часопис права*. 2025. № 2. С. 96–105. (С. 102) URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/622/590; DOI https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.11

[16] Татулич І. Ю. Процесуальні особливості розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682 С. 76–80. (С. 78)URL:https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4381/%D0%A2%D0%B0%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%87 %D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB.pdf?sequence=1&isAllowed=y

справи, але з певними обмеженнями, що стосуються стану її здоров'я[17]. Погоджуємося з цим положенням щодо неможливості характеризувати окреме провадження як «безспірне», особливо у даних справах.

Вірно зазначає М. М. Ясинок, стверджуючи, «що законодавець у справах окремого провадження встановлює за кожною справою свій конкретний процесуальний стандарт для всіх заявників, і саме цим доказування окремого провадження відрізняється від доказування в позовному, адміністративному чи господарському судочинстві»[18]. В той же час, для окремого провадження характерним є той факт, що заявники збирають не просто докази, а конкретні дані, які визначені безпосередньо в цивільному процесуальному законодавстві. Законодавець, таким чином, заздалегідь відніс їх до належних та допустимих доказів.

Стосовно стандартів доказування у даних справах, то він, безумовно, залежатиме від вимоги, з якою заявник звертатиметься до суду. Якщо розглядається справа про обмеження дієздатності особи чи визнання її недієздатною, то суд, встановивши, що існують достатні дані, які свідчать про психічний розлад, призначає судово-психіатричну експертизу для встановлення психічного стану особи. Такими даними можуть бути довідка про стан здоров'я, виписка із історії хвороби та інші документи, видані лікувально-профілактичними закладами. Як зазначено у ст. 7 ЗУ «Про психіатричну допомогу», «забороняється визначати стан психічного здоров'я особи та встановлювати діагноз психічних розладів без психіатричного огляду особи, крім випадків проведення судово-психіатричної експертизи посмертно»[19]. У випадку звернення до суду із заявою про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, заявник має довести обставини, що свідчать про психічний розлад, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, поставила себе чи свою сім'ю, осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. В даній ситуації виникає проблема, яка впливає на процес доказування – нечіткість критеріїв обмеження дієздатності. Зі змісту ЦК України (ст. 36) та ЦПК України (ст. 297) випливає, що обмеження дієздатності або її визнання недієздатною базується на медичному та юридичному аспектах. Медичний аспект характеризується «психічним розладом» чи «зловживанням алкоголем або наркотичними засобами». Однак поняття «психічний розлад» є занадто загальним. У сучасній медичній практиці існує класифікація психічних розладів. Проте ні ЦК України,

[17] Фурса С. Я., Фурса Є. І., Дика А. О. Спір про право у цивілістичному процесі: нотаріат, суд, виконавче провадження: *монографія.* Київ: Алерта, 2021. 288 с. (С. 236) URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/739-fursa-s-ya-fursa-ye-i-dika-a-o-spir-pro-pravo-u-civilistichnomu-procesi-notariat-sud-vikonavche-provadzhennya.html?srsltid=AfmBOoo HF5HfOQ9VOf1D-E_YHS-sD7c31tIL9IHn8pCOI1GGuiVF3wIi

[18] Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект): *Монографія.* К.: Алерта, 2014. 385 с. URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/326-yasinok-m-m-osoblivosti-okremogo-provadzhennya-u-civilnomu-procesualnomu-pravi-ukrayini-teoretiko-pravovij-aspekt.html?srsltid=AfmBOoqEzF7_T3peNup23GsT2noEDFnx99gpffOlcxyopGKIU4H4pokS

[19] Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним: Постанова Пленуму Верховного суду України № 3 від 28.03.72. Верховний Суд України. 1972. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/v0003700-72#Text

ні ЦПК України не посилаються на жодні стандарти, що дає можливості для суб'єктивного тлумачення, що є психологічним розладом та нерівністю в судовій практиці. Щодо юридичного аспекту, а саме можливості особи усвідомлювати власні дії та керувати ними, то такі можливості можуть бути відсутні частково або повністю, що зумовлено саме характером та ступенем розладу психічної діяльності. Правильно зазначають Г. М. Бойченко та С. С. Шум, що «визнання особи недієздатною – це не тільки визначення стану здоров'я, але й складне юридичне поняття, яке містить в собі два критерії: медичний та юридичний (психологічний). Під медичним критерієм слід розуміти «хронічний, стійкий психічний розлад». Другий, юридичний (психологічний) критерій, вказує на нездатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Але чіткого категоричного розмежування юридичного (психологічного) та медичного критеріїв існувати не може. Не кожний психічний розлад призводить до нездатності особи приймати участь у цивільних правовідносинах»[20]. Наприклад, деякі психічні розлади не обов'язково унеможливлюють здатність людини діяти в окремих сферах (управління майном, виконання договорів тощо), але всеодно можуть призводити до загального обмеження дієздатності. Відтак, не визначено чітких показників, які суд має враховувати під час оцінки доказів. Наприклад, що є достатнім доказом зменшення спроможності особи діяти в інтересах себе чи інших, яка роль висновків експертів і чи можуть вони бути оскаржені іншими спеціалістами? Дані поняття містять визначення в ЗУ «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р. № 1489-III. Також Закон закріплює і інститут презумпції психічного здоров'я людини (ст. 3). Поняття наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів викладено в ЗУ «Про обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів». Вірно зазначає М. М. Ясинок, «що для визнання особи обмежено дієздатною окрім наявності таких фактів повинна мати місце і соціальна складова»[21].

Окрім обставини про психічний розлад, на практиці важко інколи доказати факти про те, як фізична особа поставила себе чи свою сім'ю у скрутне матеріальне становище. Водночас, у законодавстві немає строків (тривалості часу) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, після спливу яких особу можна обмежувати у дієздатності. Непоодинокими у судовій практиці є випадки, коли суб'єкти звертаються до суду із заявою про визнання особи недієздатною, не маючи для цього об'єктивних підстав, і не з метою охорони та захисту її прав, а з ціллю перешкодити власнику розпоряджатися своїм майном або набути можливість управляти майном недієздатного, обмеженого у дієздатності як його опікуни чи

[20] Бойченко Г. М., Шум С. С. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною. *Форум права.* 2011. № 1. С. 94–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_19

[21] Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: Вид. 4-те, перероб. та доп. / За заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2024. 928 с. (С. 626) URL: file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%A6%D0%9F%D0%9A%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%20(2024)%20(1).pdf

піклувальники. Безумовно, такі дії, вчинені стосовно особи, яка розуміє значення своїх дій та може керувати ними, можуть порушувати її права на повагу до гідності та честі (ст. 297 ЦК України), призвести до душевних страждань (пункт 2, 4 ч. 2 ст. 23 ЦК України). Тому якщо суд відмовляє у задоволенні заяви та визнає заявника таким, що діяв недобросовісно, фізична особа має право претендувати на відшкодування від заявника моральної шкоди. Крім того, недобросовісність заявника є підставою для стягнення з нього судових витрат (ч. 3 ст. 299 ЦПК України).

Згідно постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 25.05.1998 зазначено, «що даними про психічну хворобу можуть бути довідки про стан здоров`я, виписка з історії хвороби й інші документи, видані лікувально-профілактичними закладами». Разом з тим, на сьогодні при зверненні із заявою про визнання фізичної особи недієздатною вимога про необхідність подавати разом із заявою докази, що підтверджують викладені в заяві обставини (ч. 2 ст. 83 ЦПК України), не має застосовуватися. Так, ВС у складі Касаційного цивільного суду у справі № 569/4466/23 виніс принципове рішення щодо розподілу тягаря доказування в окремому провадженні, що суттєво спрощує доступ до правосуддя для заявників. Суди першої та апеляційної інстанцій раніше помилково вимагали від заявників подавати докази (наприклад, виписки з історії хвороби чи довідки про облік) разом із заявою і повертали її у разі відсутності таких документів, посилаючись на загальні правила змагальності. Верховний Суд скасував такі рішення, встановивши, що у справах про визнання фізичної особи недієздатною не вимагається подання разом із заявою доказів, що підтверджують викладені обставини[22]. Верховний Суд зазначив, що «ч. 3 ст. 297 ЦПК України не містить такої вимоги, і відповідно, ч. 2 ст. 83 ЦПК України (про обов'язок додавати докази до заяви) не має застосовуватися до цієї категорії справ. Така позиція суду свідчить про те, що в окремому провадженні, особливо спрямованому на захист вразливих суб'єктів, суд перебирає на себе активну (слідчу) функцію у збиранні доказів, зокрема шляхом обов'язкового призначення експертизи, що являє собою суттєвий відступ від класичних принципів змагальності (ст. 12 ЦПК України). Його необхідність обумовлена тим, що заявники (часто члени родини) до початку судового розгляду, зазвичай, не мають повного доступу до медичної документації особи, тоді як суд, ініціюючи експертне дослідження, забезпечує належне та повне збирання необхідної доказової бази»[23]. У випадку пред'явлення заяви із порушенням вимог, суддя за загальними правилами постановлятиме ухвалу про залишення заяви без руху[24].

[22] Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30.11.2023 у справі № 569/4466/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409101

[23] Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII: станом на 27 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

[24] Ухвала Пересипського районного суду міста Одеси від 18 серпня 2025 р. Справа № 523/16258/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129691011

Судова практика виробила правило, за яким відсутність висновку судово-психіатричної експертизи у справах про визнання особи недієздатною є безумовним приводом для скасування рішення. На практиці призначення та проведення такої експертизи може затягнутись на деякий час, тому краще звертатись в експертні установи безпосередньо до подання заяви в суд та самостійно, без призначення суду, проводити таку експертизу в порядку ст. 106 ЦПК України (учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення). При наявності висновку, справи про визнання особи недієздатною, встановлення опіки і призначення опікуна розглядаються швидше. При вирішенні питання призначення експертизи варто звертати увагу та обґрунтувати суду те, що заявник звільняється від сплати за проведення такої експертизи, так як на практиці не всі суди на це зауважують та покладають оплату на заявника. Згідно із Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»[25], «держава гарантує безоплатне проведення судово-психіатричної експертизи та пов'язаних з ними досліджень». Проте, незважаючи на цю законодавчу гарантію, існують значні системні проблеми у її практичній реалізації. Багато фахівців вказують на відсутність належного механізму компенсації витрат за проведення судово-психіатричної експертизи. На практиці нерідко вимагається оплата експертизи, що створює прямий фінансовий бар'єр для реалізації конституційного права на опіку та захист. Недосконаліть цього механізму перетворює державну гарантію на «фіктивну» норму, що вимагає внесення чітких змін у бюджетне законодавство. Відсутність чіткого та належного механізму компенсації витрат за проведення судово-психіатричної експертизи залишається значним бар'єром, що прямо суперечить державній гарантії безоплатності і створює перешкоду для доступу до правосуддя, особливо у провадженні про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення в дієздатності, де експертиза є обов'язковою.

Відповідно до ст. 109 ЦПК України «у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також, яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні». Підтвердженням цього є Постанова ВС Касаційного цивільного суду від 26 червня 2024 року[26].

Європейський суд з прав людини в рішенні від 27 березня 2008 року у справі «Штукатуров проти Росії» (заява № 44009/05) зазначив, що, «вирішуючи справу про визнання особи недієздатною виключно на підставі письмових доказів, не побачивши і не почувши особу, суд порушив її право на справедливий судовий розгляд, передбачене ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод». Тому діюче законодавство передбачає, що дані справи розглядаються за участю такої особи, стосовно якої

[25] Обмеження та поновлення дієздатності: НААУ пропонує усунути прогалини. НААУ. URL: https://unba.org.ua/news/9973-obmezhennya-ta-ponovlennya-diezdatnosti-naau-.

[26] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 червня 2024 року у справі № 175/1741/18 URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=120150582&from=360

розглядається справа про визнання її недієздатною. Також її участь у розгляді справи може відбуватися у режимі відеоконференції (ч. 1 ст. 299 ЦПК України). Про необхідність надання доступу до суду навіть особам, які вже визнані недієздатними, відповідно до ч. 1 ст. 6 Конвенції наголошується у рішенні ЄСПЛ від 30 травня 2013 року у справі «Наталія Михайленко проти України» (заява № 49069/11). Аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов і у справі «Анатолій Руденко проти України» про порушення Україною ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року у зв'язку з триманням заявника у психіатричній лікарні та «безпідставним недопущенням такої особи до судового провадження, а також не надання експертами жодних пояснень, чому психічний стан заявника вважався таким, що не дозволяє йому ефективно брати участь у судових засіданнях» (п. 114)[27].

Конституційний Суд України у Рішенні від 1 червня 2016 року у справі № 2-рп/2016 зазначив, що «недієздатним особам мають надаватися правові можливості для задоволення індивідуальних потреб, реалізації та захисту їх прав і свобод; хоча за станом здоров'я недієздатні особи не спроможні особисто реалізовувати окремі конституційні права і свободи, у тому числі право на свободу та особисту недоторканність, вони не можуть бути повністю позбавлені цих прав і свобод, тому держава зобов'язана створити ефективні законодавчі механізми та гарантії для їх максимальної реалізації».

Одним з важливих моментів є те, що строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років (ч. 6 ст. 300 ЦПК України). Для того, щоб продовжити строк дії цього рішення опікун має право подати відповідне клопотання не пізніше ніж за п'ятнадцять днів до закінчення такого строку, яке повинно містити обставини, що свідчать про продовження хронічного, стійкого психічного розладу, підтверджені відповідним висновком судово-психіатричної експертизи (ч. 7, 8 ст. 300 ЦПК України). Отже, законодавець ускладнив процедури тим, що подаючи таке клопотання опікун має перед цим провести судово-психіатричну експертизу за власний рахунок і вже потім намагатись в судовому порядку компенсувати понесені витрати. Імперативні положення про проведення експертизи при встановленні недієздатності та при продовженні дії рішення про недієздатність особи потребують внесення змін, адже в такій редакції вони створюють невиправдані штучні перепони для визнання недієздатними осіб, які, наприклад, мають такі психічні розлади, що, на жаль, носять стійкий характер та не можуть бути усунені.

Правове положення частин шостої та сьомої статті 300 ЦПК України про встановлення строку дії рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною, загалом відповідає стандартам міжнародно-правового регулювання захисту прав недієздатних осіб. Проте як засвідчує практика, не повною мірою узгоджується з принципом правової гнучкості, відповідно до якого засоби для захисту та інші правові засоби, доступні для захисту особистих та економічних інтересів недієздатних дорослих осіб, мають бути достатніми за своїм обсягом і достатньо

[27] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Анатолій Руденко проти України» (заява № 50264/08) від 17 квітня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 77. С. 449. Ст. 2221.

гнучкими для того, щоб на відповідному рівні застосовувати юридичні засоби до осіб із різним ступенем обмеження дієздатності, який закріплено у Принципах правового захисту недієздатних дорослих осіб, затверджених 23.02.1999 р. Комітетом Міністрів Ради Європи (Рекомендація № R(99)4).

Зі змісту статті 39 ЦК України вбачається два критерії психічного розладу, які є підставою для визнання особи недієздатною: хронічність та стійкість психічного розладу, наявність і ступінь вираженості яких встановлюється згідно з висновком експертизи. Вимога для всіх недієздатних осіб проходити через два роки чергове підтвердження у судовому порядку вказаного статусу, є обтяжливою і недоцільною. Тобто, для «підтримання» юридичного статусу недієздатності фізичної особи необхідно після набрання законної сили судовим рішенням (про визнання недієздатності) кожні два роки звертатися до відповідного суду, який ухвалив зазначене рішення, з клопотанням про продовження його строку дії.

У своїй доповіді Уповноважений ВРУ з прав людини каже, що «доцільно для таких категорій осіб у висновку СПЕ вказувати про строковий та безстроковий характер психічного розладу. З огляду на це вбачається за необхідне визначити у чинному законодавстві України диференційований підхід щодо встановлення строків для визнання фізичної особи недієздатною (на підставі медичних ознак розвитку психічного розладу у особи). В Україні необхідно запровадити механізм індивідуальної оцінки кожної особи із психічними розладами і прийняття максимально індивідуалізованих рішень стосовно можливостей кожної окремої особи приймати усвідомлені рішення у тій чи іншій сфері життя. Кожне конкретне обмеження, що накладається на таку особу, має ґрунтуватися на вивченні її ситуації та як наслідок – установленні строків недієздатності для кожної особи індивідуально». Законодавець, на думку доповідача, передбачав, що зазначену норму буде спрямовано на відновлення прав та отримання позитивного ефекту для тих недієздатних осіб, які не отримали належного захисту, зокрема й через зловживання з боку опікунів. Аналіз документів, наявних в особових справах осіб, які перебувають на обліку в органах опіки та піклування, свідчить, що опікуни звертаються до суду із клопотанням про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною переважно за 15 днів до закінчення строку дії рішення суду (згідно з вимогами частини сьомої статті 300 ЦКУ такий строк є граничним для подання відповідного клопотання). Нове рішення суд виносить у переважній більшості через 6-12 місяців після закінчення строку дії попереднього судового рішення. У цей період особи перебувають у невизначеному статусі (формально вони є дієздатними, де-факто – ні) та можуть не усвідомлювати значення своїх дій, а такий стан цих осіб може бути використаним іншими особами всупереч їхнім інтересам. Мін'юст називає таку ситуацію «сірою зоною» у законодавстві[28].

[28] Спеціальна доповідь Уповноваженого ВРУ з прав людини «Щодо стану додержання соціальних та економічних прав повнолітніх осіб, які потребують опіки та піклування, в умовах дії правового режиму воєнного стану». (С. 25–26) URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/C%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8CWeb.pdf

Найбільш гострою системною проблемою, що залишається невирішеною, є правовий статус осіб, визнаних недієздатними до 2017 року, коли законодавство ще не передбачало обов'язкового обмеження строку дії рішення двома роками. Науковці слушно зазначають, що «чинні ст. 295–300 ЦПК не передбачають обов'язковий перегляд судових рішень, винесених до 2017 року, в яких не було зазначено строку дії, що створює умови для невизначеності у правовому статусі цих осіб, багато з яких де-юре досі перебувають під «вічною» опікою. Недотримання вимоги про обов'язковий перегляд цих безстрокових рішень фактично є продовженням структурного порушення, схожого на те, що було констатовано у справі «Наталія Михайленко проти України». Держава, навіть змінивши закон, не забезпечила ефективного перехідного механізму для відновлення прав тих, хто потрапив під дію старої, неконвенційної норми. Вирішення цієї проблеми вимагає законодавчого зобов'язання органів опіки або судів ініціювати ревізію таких рішень[29].

Наступною групою учасників справ окремого провадження і, відповідно, суб'єктами доказування є органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56–57 ЦПК України). Вказані суб'єкти сприяють судовому захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, які не можуть самостійно захистити свої права, свободи та інтереси у випадках, встановлених законом[30]. Метою цього інституту є надання допомоги, сприяння у судовому захисті особам, які з певних причин (стан здоров'я, матеріальний стан, похилий вік тощо) не можуть самостійно захистити свої права, свободи чи інтереси. Отже, участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, сприяє виконанню вимог закону про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ, а також ухваленню судових рішень, що ґрунтуються на законі[31].

Новелою в цих справах стала обов'язкова участь адвоката при розгляді таких справ (ч. 1 ст. 299 ЦПК України). Роль адвоката в наданні правової допомоги пов'язана з виконанням функцій. Так, превентивна функція полягає у наданні консультацій клієнтам стосовно правил поведінки під час розгляду справи. Це дозволяє останньому підвищити власний рівень правосвідомлення, під час судового засідання вибудувати належну лінію захисту, дотримуватися процесуального порядку поводження у суді. Відновлювальна функція тісно пов'язана із представницькою, оскільки у результаті представництва інтересів довірителя адвокат за допомогою власного досвіду, спеціалізації, стажу роботи та правових інструментів може поновлювати порушені права, свободи, законні інтереси клієнта. Крім цього, відновлювальна функція може реалізовуватися

[29] Хорошенюк О. В. Окремі питання визнання особи недієздатною. *Право і суспільство.* 2024. № 5. С. 126–131. (С. 127–128). URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/5_2024/21.pdf.; DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.19

[30] Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: *монографія* / За заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Юридична література, 2017. 212 с. (С. 78) URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/878a36cc-35ee-485b-8af4-5a4adcb2883b

[31] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С. С. Бичкова. К., 2011. 519 арк. (С. 289) URL: https://uacademic.info/ua/document/0511U000961#google_vignette

й у випадку, коли адвокат надає консультації особі стосовно її дій і поведінки у тих чи інших ситуаціях[32].

Якщо особа немає свого адвоката, то їй надаватиметься безоплатна правова допомога на умовах Pro bono, тобто на громадських засадах, яка виступає одним з найважливіших правових засобів, необхідним елементом механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина[33]. Безоплатна правова допомога, яку надають адвокати є видом державної гарантії та полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Актуальність цього питання обумовлюється соціальними процесами, які відбуваються в суспільстві. Надання правової допомоги особам, що її потребують, є не тільки частиною державних гарантій із забезпеченням прав, свобод і законних інтересів, але і важливим елементом соціальної політики держави в цілому. Це позитивний обов'язок держави, який визначається як внутрішнім законодавством, так і міжнародним правом. Представництво адвокатом є певною гарантією забезпечення права на професійну правничу допомогу, адже для ефективної реалізації представницьких функцій необхідний певний обсяг знань у галузі права, відповідна кваліфікація та досвід[34]. Це сприятиме ефективному забезпеченню прав і гарантій учасників процесу та реалізації права на справедливий суд, адже адвокатура займала й займає провідне місце в правозахисній системі громад суспільства в Україні. Юридична допомога, що надається саме адвокатом, відрізняється особливою якістю – кваліфікованістю. Кваліфікована юридична допомога – це об'єктивно зумовлена впорядкована, цілеспрямована діяльність особливого суб'єкта – адвоката, що носить системний характер[35]. Заслуговує на увагу думка М. Ю. Мерцалова, який підтримує в даних категоріях справ обов'язкову участь адвоката. Так, «упровадження обов'язкової участі адвоката в цьому виді окремого провадження стало б більш ефективним засобом забезпечення захисту прав та свобод цієї категорії осіб та засобом належної правничої допомоги. Обов'язкова участь адвоката в процесі поновлення цивільної дієздатності гарантувала б отримання недієздатними особами професійної правничої допомоги»[36].

---

[32] Єфіменко М. Ю. Функції адвоката у цивільному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 124.

[33] Ухвала Сихівського районного суду м. Львова від 14 травня 2025 року у справі № 464/2684/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127313430

[34] Шпак М. В. Проблемні аспекти оновлення законодавства України в аспекті професійного представництва адвоката у цивільному процесі. Проблеми законності: зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 136. С. 82–88. (С. 88). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_11; DOI: 10.21564/2414-990x.136.84204

[35] Татулич І. Ю. Участь адвоката у справах про примусове здійснення певних правових дій у цивільному судочинстві. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific. monograph.* Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2025. 920 p. С. 824–852. (С. 849). URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/576/15517/32758-1; DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-538-9-31

[36] Мерцалов М. Ю. Участь адвоката в окремому провадженні щодо визнання фізичної особи недієздатною. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. С. 53-56. (С. 54–55) URL: http://apnl.dnu.in.ua/2019/16.pdf

Щодо інших учасників судового процесу (ст. 65 ЦПК України), то в теорії цивільного процесу ведуться певні дискусії з питання, чи є вони суб'єктами доказування. Цілком погоджуємося із позицією Н. В. Волкової, яка не відносить їх до суб'єктів доказування, оскільки вони не мають юридичної заінтересованості в результатах розгляду справи, вони залучаються судом для сприяння правильному та своєчасному розгляду і вирішенню цивільних справ, а також не здійснюють жодних дій щодо доказування[37].

Враховуючи наше сьогодення, непоодинокими є випадки звернення до суду із заявами про визнання фізичної особи недієздатною, встановлення опіки та призначення опікуна, яким є військовий і несе військову службу. Це питання є актуальним, оскільки потребує з'ясування, чи є зловживання правом і використання приватно-правового інструментарію всупереч його призначенню для виконання особою обов'язків як опікуна. Відповідно до статті 26 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу», однією з підстав звільнення з військової служби під час воєнного стану є опіка над особою з інвалідністю, визнаною судом недієздатною. Як показує судова практика, в більшості випадків, суди частково задовольняють такі заяви: визнають осіб недієздатними, а в задоволенні іншої частини вимог – щодо призначення опікуна відмовляють[38].

Як вважають практики, «звільнення від мобілізації у разі призначення військовозобов'язаного опікуном полягає в наступному. Насамперед військовослужбовець подає командиру відповідний рапорт та документи, що підтверджують підстави звільнення. В даному випадку – це рішення суду про визнання особи недієздатною, встановлення опіки і призначення опікуна, яке вступило в законну силу, тобто через 30 днів після його проголошення. Строки розгляду рапорту, який подається на звільнення, не передбачені чинним законодавством, але на практиці такий строк може складати від 1-го тижня до 2-х місяців. При цьому, під час дії воєнного стану в Україні військовослужбовець зобов'язаний з'являтись до військкомату кожні 6 місяців та надавати довідку, видану органом опіки та піклування, про те, що він дійсно є опікуном, як було зазначено у відповідному рішенні суду»[39].

Як показує судова практика, діючий військовослужбовець може бути опікуном недієздатної особи лише у разі звільнення з військової служби. У Верховній Раді України зареєстровано проект Закону № 13054, яким зміною до ст. 63 ЦК України пропонується встановити, що «проходження особою військової служби не може бути підставою для відмови у її призначенні

---

[37] Волкова Н. В. Концептуальні засади судового доказування у цивільному судочинстві та необхідність вдосконалення законодавства, що їх регламентує. *Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія*. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. 640 с. С. 232–271. (С. 253) URL: https://doi.alerta.kiev.ua/catalog/chapter/296/875**;** DOI: https://doi.org/10.59835/978-617-566-770-5-1-7

[38] Постанова Верховного Суду від 27.02.2025 у справі № 344/2344/24. URL: reyestr.court.gov.ua/Review/125498456.

[39] Цимановська А. Звільнення від мобілізації. Як визнати особу недієздатною та оформити опіку. URL: https://attorneys.ua/publication/zvilnennya-vid-mobilizacziyi-yak-vyznaty-osobu-nediyezdatnoyu-ta-oformyty-opiku/

опікуном або піклувальником». При цьому ВС у постанові від 27 листопада 2024 р. у справі № 341/1526/23 вказав, «що обов'язковою умовою призначення судом конкретної фізичної особи опікуном над недієздатною фізичною особою є наявність подання органу опіки та піклування щодо доцільності призначення саме цієї особи опікуном. Водночас сам собою факт проходження особою військової служби не може слугувати підставою для відмови у призначенні її опікуном, оскільки законодавством України не запроваджено особливого порядку для встановлення опіки під час воєнного стану та не встановлено імперативної заборони щодо призначення мобілізованого військовослужбовця опікуном над недієздатною фізичною особою».

2. Предмет доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідування гральних закладів та участі в азартних іграх

Справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх є відносно новими для національної правозастосовної практики і, водночас, надзвичайно складним інститутом цивільного процесуального права. У ЦПК України цю справу виділено в окремій Главі 2-1. Згідно з рекомендацією Європейської Комісії від 2014 року, «країни Європейського Союзу (ЄС) повинні забезпечити наявність механізмів, які дозволяють як самим гравцям, так і їхнім родичам або опікунам, звертатися із заявами про самообмеження доступу до азартних ігор. Рекомендації також передбачають створення заходів, спрямованих на запобігання участі неповнолітніх у азартних іграх, а також зобов'язання операторів моніторити поведінку гравців, щоб вчасно виявити проблеми, пов'язані із залежністю. Що стосується нашої країни, то протягом тривалого часу діяльність гральних закладів в Україні була незаконною, а участь в азартних іграх забороненою. Водночас, з метою пошуку шляхів забезпечення протидії лудоманії й убезпечення громадян від надмірної захопленості азартними іграми в Україні було прийнято Закон, яким було легалізовано гральний бізнес»[40]. Відповідно до ЗУ «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор»[41] від 14 липня 2020 року, зазначається, що «азартна гра – будь-яка гра, умовою участі в якій є внесення гравцем ставки, що дає право на отримання виграшу (призу), імовірність отримання і розмір якого повністю або частково залежать від випадковості, а також знань і майстерності гравця». Закон також визначає поняття грального закладу, тобто це може бути «гральний заклад казино, зал гральних автоматів, або букмекерський пункт». Важливим є те, що розміщення таких закладів та умови їх діяльності суворо регулюються законом.

[40] Васильєва-Шаламова Ж. В. та Буткевич А. В. Проблема визначення осіб, які можуть бути заявниками у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх у цивільному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74) № 6 С. 14–18. (С. 14) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/6_2024/5.pdf; DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.6/03

[41] Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14 липня 2020 року. № 768-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text

Щодо терміна «ігроманія», то він зазначається в Інформаційній довідці про дотримання законодавства у сфері захисту суспільної моралі при обігу комп'ютерних ігор на території України, виданої Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі від 09.04.2013 року. Отже, ігроманія (ігрова залежність, лудоманія, гемблінг) – захворювання, яке характеризується великою і невтомною патологічною тягою до азартних ігор. Лудоманія – це хвороба (офіційний медичний діагноз), яка внесена до DSM-IV – Міжнародний довідник класифікації захворювань[42]. Відповідно до рішення Всесвітньої організації охорони здоров'я до переліку психічних захворювань під міжнародним кодом F63.0 було включено лудоманію (гемблінг) та схильність до азартних ігор. Основна ознака лудоманії полягає у частих повторних епізодах азартної гри, які домінують у житті особи на шкоду соціальним, професійним, матеріальним та сімейним цінностям та зобов'язанням[43].

Щодо предмета доказування в таких справах, то він залежатиме як від обставин справи, так і від заявників, які подаватимуть заяву (ч. 300-2 ЦПК України). На наш погляд, законодавець в змісті цієї норми не дає чітко відповіді на питання щодо кола заявників. Не зовсім зрозуміло хто вправі звертатися до суду – це законні представники особи, яку слід обмежити, чи законні представники самих членів сім'ї? Виходячи зі змісту цієї норми, ми розуміємо, що це стосується законних представників такої особи. Однак, враховуючи, що гравцями відповідно до Закону можуть бути особи з 21 року, то вони, однозначно, не можуть мати вже законних представників. Тому законне представництво особи, щодо якої здійснюється обмеження доступу до азартних ігор, неможливе взагалі. Законний представник може бути виключно у заявника та заінтересованої особи, але не у тієї, яку бажають обмежити, а будь-якої іншої особи (наприклад, неповнолітньої дитини гравця, утриманця, недієздатного члена сім'ї гравця).

Доречним в аспекті аналізу зазначених норм є питання щодо реалізації в цих справах договірного представництва, а саме за участі адвоката. Як стверджують І. Ю. Татулич, Н. М. Савчин, «безпосередня участь адвоката як договірного представника при розгляді та вирішенні справ окремого провадження дозволить особі, яка звертається до суду, оперативно та якісно підтвердити наявність або відсутність юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або оспорення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Беручи участь у справі, кожен адвокат, враховуючи матеріально-правову природу справ окремого провадження, професійно з'ясує суб'єктний склад учасників справи, зміст та вимоги до заяви, підсудність справи, зміст своїх процесуальних дій на стадіях розгляду та вирішення справи, чим забезпечить не тільки правничу допомогу учасникам

[42] Довідка про дотримання законодавства у сфері захисту суспільної моралі при обігу комп'ютерних ігор на території України № 1 від 09.04.2013. Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr001623- 13#Text

[43] Розлади звичок і потягів (F63). МКБ-10 Міжнародна класифікація хвороб 10-го перегляду. 2019. URL: https://mkb-10.com/index.php?pid=4345.

справи, а й сприятиме суду у повному, всебічному та об'єктивному дослідженню обставин справи, належній оцінці доказів у справі та ухваленню законного та обґрунтованого рішення»[44].

Безумовно, заслуговує на увагу думка А. С. Іванової, яка пояснює: «що стосується договірного представництва, то з урахуванням особливостей інституту обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх встановлено, що з метою забезпечення максимального балансу «процесуальних сил» між заявником та обмежуваною особою необхідним є запровадження обов'язкової участі адвоката як представника за договором обмежуваної особи, тобто за результатами проведеного дослідження пропонується поширити дію ч. 5 ст. 293 ЦПК України на п. 1-1 ч. 2 ст. 293 ЦПК України»[45]. Таким чином, зміст ч. 1 ст. 300-4 ЦПК України пропонуємо доповнити обов'язковою участю адвоката при розгляді справи за аналогією із іншими справами окремого провадження.

Зміст такої заяви передбачений як в Законі, так і в ЦПК України, ст. 300-3 якого закріплює обставини, що підтверджують підстави для обмеження фізичної особи у відвідування гральних закладів та участі в азартних іграх. До кожної із перелічених обставин буде різнитися предмет доказування. Кожен пункт заяви має містити докази, що будуть обґрунтовувати підстави обмеження, а також строки такого обмеження, який згідно п. 13 Закону може бути від шести місяців до трьох років. Якщо особи, які можуть бути заявниками зверталися до Уповноваженого органу із заявою про внесення в Реєстр осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та\або участь в азартних іграх у відповідності до п. 12 Закону, то такі докази потрібно надати суду. Якщо до ухвалення рішення суду особа уже обмежена Уповноваженим органом на відвідування гральних закладів та участі в азартних іграх до шести місяців (п. 11 Закону), в такому разі потрібно надати витяг із Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та участь у азартних іграх. Якщо ж особа самостійно подала заяву до Уповноваженого органу про самообмеження на відвідування гральних закладів, то до суду подається витяг із офіційного веб-сайту Уповноваженого органу.

Реальна практика доводить, що такі справи, наразі, часто розглядаються в українських судах. Наприклад, до суду звернувся із заявою батько, оскільки протягом тривалого часу син постійно грає в азартні ігри на ігрових автоматах, в ігрових залах, в інтернеті. Для цього він бере кошти в кредит у банках, різних кредитних установах під великі відсотки, а потім програє та не може повернути. Своєю поведінкою син ставить у важке матеріальне становище сім'ю, оскільки він змушений сплачувати кредитні кошти із великими

[44] Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С.112–116.(С.115). URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/12833/27.pdf?sequence=1&isAllowed=y; DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/25

[45] Іванова А. С. Представництво у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. Том 36 (75). 2025. № 3. С. 48–52. (С. 51) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/3_2025/10.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/08

відсотками. Згідно з висновком судово-психіатричного експерта, вбачається, що ОСОБА_2 виявляє ознаки патологічного потягу до азартних ігор. За психічним станом підекспертний може усвідомлювати значення своїх дій (бездіяльність), проте наявний психічний розлад істотно впливає на його здатність керувати ними. Рішенням Луцького міськрайонного суду Волинської області 19 червня 2020 року по справі № 161/20102/19 заяву задоволено.

Погоджуємося із думкою Ж. В. Васильєвої-Шаламової, «що таке негативне явище як зловживання азартними іграми набуло ще більших обертів у зв'язку з довготривалим військовим станом, у якому знаходиться наша країна. Українці опинилися у складних психологічних, економічних та побутових умовах, хапаються за можливість швидкої наживи, витрачають гроші і деякі навіть останні на відвідування грального закладів, беруть займи, оформлюють кредити, однак, це не призводить до бажаного результату, чим ставлять себе та свою сім'ю та близьких у ще більш скрутне матеріальне становище. Тому в умовах сьогодення актуальним постає питання щодо обмеження фізичних осіб у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх у судовому порядку»[46].

Станом на сьогоднішній день є проблема призначення та проведення відповідної судово-психіатричної експертизи з виявлення патологічного потягу до азартних ігор за відсутністю згоди особи, відносно якої ставиться питання про визнання її обмежено дієздатною, та достатніх даних про психічний розлад здоров'я такої фізичної особи. Чинне законодавство встановлює презумпцію психічного здоров'я людини, якщо інше не буде встановлено в законному порядку. Психіатричний огляд особи, яка досягла 14 років, проводиться лікарем-психіатром за її усвідомленою письмовою згодою[47]. Відмова у задоволенні клопотання про призначення експертизи позбавляє подальший розгляд справи сенсу, тому що відсутність у справі судово-психіатричної експертизи буде мати своїм наслідком залишення заяви про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи без задоволення[48]. В науковій літ пропонували внесення змін до чинного законодавства щодо визначення обмеженням цивільної дієздатності внаслідок зловживання азартними іграми та можливості проведення досліджень лікарем-психіатром особи, що зловживає азартними іграми без її згоди[49].

---

[46] Васильєва-Шаламова Ж. В. та Буткевич А. В. Проблема визначення осіб, які можуть бути заявниками у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх у цивільному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74) № 6 С. 14–18. (С. 15) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/6_2024/5.pdf; DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.6/03

[47] Про психіатричну допомогу: Закон України № 1489-III від 22.02.2000. Верховна Рада України. 2000. № 19. Ст. 143. (в чинній редакції від 20.12.2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text

[48] Лічман Л. Г. Підстави обмеження дієздатності фізичної особи як дзеркало цивілізаційних змін. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного* (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 15–18. URL: http://hdl.handle.net/ 11300/3619.

[49] Кострицький В. В. Визнання особи, яка зловживає азартними іграми, обмежено дієздатною. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. Том 34 (73). 2023. № 5 С. 18–22. (С. 21) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/4.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/04

На думку Т. А. Стоянової, «предметом судового розгляду таких справ – є оцінка судом свідомості особи, її можливості контролювати свої дії, поведінку, емоції, нести відповідальність за свої вчинки у зв'язку із наявністю залежності від азартних ігор. Слід погодитися із законодавцем, що немає сенсу, у випадку появи в особи залежності від азартних ігор, обмежувати її в загальній дієздатності, але достатньо заборонити відвідувати такі заклади, приймати участь в азартних іграх. З появою електронних реєстрів, реалізація такого способу реагування на залежність особи стає можливою»[50].

Суд також повинен чітко з'ясувати та розмежувати гру в офлайн та гру в онлайн. Вірно зазначає Т. А. Стоянова, «що складнощі слід прогнозувати із збором та дослідженням доказів в зазначених справах в мережі Інтернет, зокрема, ознак гри: наявності ставок, отримання виграшу тощо. Слід зазначити, що дослідження таких обставин слід провадити за наявності у суду певного технічного обладнання задля дотримання принципу безпосередності дослідження доказів в судовому засіданні. Також, можна вважати допустимим засобом доказування висновок спеціаліста щодо здійснення азартної гри в мережі Інтернет»[51].

О. О. Грабовська, в свою чергу, правильно зазначає, «що справи, які розглядаються в порядку окремого провадження, мають специфічний предмет доказування, який повинен складатися з наступних фактів та обставин: які свідчать про можливість розгляду й вирішення справи в порядку окремого провадження; які стали передумовою звернення до суду із заявою; які обґрунтовують вимоги заявника та з якими норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків; на які посилається заявник; які наведені іншими заінтересованими особами чи зафіксовані у висновках, інших документах, які надаються заінтересованими особами»[52]. Слід додати, що на думку А. Ю. Каламайко, «вказані факти та обставини мають бути такими, без встановлення яких є неможливим визначення прав та обов'язків учасників справи. Інші ж обставини входять до обсягу меж доказування, однак не є складовою частиною предмета доказування»[53].

---

[50] Стоянова Т. А. Обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх судом на підставі лудоманії. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного* (Одеса, 18 грудня 2020 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 54–56. (С. 55) URL: https://hdl.handle.net/11300/14000

[51] Стоянова Т. А. Особливості доказування в справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх онлайн. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифровому ері (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 548–549. (С. 549) URL: https://hdl.handle.net/11300/15147

[52] Грабовська О. О. Специфіка формування предмета доказування в цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 3. С. 15–20. (С. 18) URL: http:// nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_3_3.

[53] Каламайко А. Ю. Судове доказування та роль суду в новій редакції цивільного процесуального кодексу України. *Правові новели.* 2019. № 9. С. 46–54. URL: https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.06; DOI https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.06

Погоджуємося із думкою А. С. Іванової, «що однією з особливостей доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх є віднесення до предмета такого доказування обставин, які підтверджують наявність права на звернення до суду у конкретного заявника, факту участі в азартних іграх особи, щодо якої здійснюється обмеження, обставин, які підтверджують наявність права на участь у справі заінтересованої особи (іншої, крім тієї, щодо якої здійснюється обмеження у доступі до азартних ігор), а також тих обставин, які підтверджують наявність підстав, визначених п. 1–5 ч. 1 ст. 300-3 ЦПК України, тобто тих підстав, які надають можливість встановити обмеження доступу до азартних ігор для конкретної особи. Решту обставин, які підлягатимуть встановленню судом під час розгляду справи, варто віднести до меж, а не предмета доказування»[54].

Започаткування вказаних вище та інших змін сприятиме необхідності приведення вітчизняного законодавства до сучасних європейських стандартів, а також виконання Україною міжнародних правових зобов'язань, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року, ратифікованої Верховною Радою України 16 грудня 2009 року.

ВИСНОВКИ

Процедура визнання фізичної особи обмежено дієздатною чи недієздатною, обмеження її у правах, є доволі складною та характеризується чітко встановленими на законодавчому рівні процесуальними діями, які покликані, в свою чергу, захистити таку фізичну особу від зловживання недобросовісних заявників. Недаремно розгляд таких справ відбувається колегіально (п. 1 ч. 2 ст. 293 ЦПК України), що збільшує пріоритетність основних засад цивільного судочинства в Україні та слугує, запорукою дотримання його мети та завдань.

У справах окремого провадження діють загальні правила інституту доказів і доказування з певними винятками, встановленими законодавством, які здебільшого стосуються предмета доказування у зв'язку з його обумовленістю нормами матеріального, сімейного права. «Доказування у справах окремого провадження можна визначити як діяльність (пізнавальну та практичну) суду та учасників справи, що спрямована на встановлення істини у конкретній справі, підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, чи підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав»[55].

[54] Іванова А. С. Предмет доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2025. Випуск 3 (62). С. 11–15. (С. 14). URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v3_2025/4.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.2

[55] Татулич І. Ю. Особливості процесу доказування у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 104–107. (С. 107) URL: http://lsej.org.ua/9_2024/25.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/23

Процес доказування не є таким простим, як здається, оскільки вимагає значних витрат часу і зусиль для того, щоб підтвердити всі обставини, які вимагають визнання особи обмеженою в дієздатності та недієздатною, призначення їй піклувальника чи опікуна. Оскільки це пов'язано з суттєвим та істотним обмеженням прав та свобод людини, то відношення до таких обставин з боку всіх державних органів є надзвичайно відповідальним.

Системний аналіз законодавства України дає підстави стверджувати, що недієздатні особи є особливою категорією людей (фізичних осіб), які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу тимчасово або постійно не можуть самостійно на власний розсуд реалізовувати майнові та особисті немайнові права, виконувати обов'язки й нести юридичну відповідальність за свої діяння. Недієздатним особам мають надаватися правові можливості для задоволення індивідуальних потреб, реалізації та захисту їх прав і свобод. Хоча за станом здоров'я недієздатні особи неспроможні особисто реалізовувати окремі конституційні права і свободи, у тому числі право на свободу та особисту недоторканність, вони не можуть бути повністю позбавлені цих прав і свобод, тому держава зобов'язана створити ефективні законодавчі механізми та гарантії для їх максимальної реалізації (абзаци третій, четвертий п. п. 2.2 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016).

У законодавстві та практиці залишаються системні прогалини, які створюють ризики порушення прав людини та перешкоди для доступу до правосуддя. Подальша правова реформа має бути спрямована на усунення фінансових та процесуальних бар'єрів, що підвищить індивідуалізацію правового статусу особи та повністю гармонізує національне законодавство із конвенційними стандартами.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються особливості процесу доказування у справах про зміну правового статусу фізичних осіб. Стверджується, що предмет доказування у вказаних справах є надзвичайно складним, оскільки стосується внутрішнього, психічного стану особи. Обґрунтовано, що предметом судової діяльності в цих справах є визначення наявності підстав для встановлення такого правового стану фізичної особи. Автор звертає увагу на суб'єктів доказування та з'ясування їх процесуального становища. Аналізується судова практика щодо зазначених справ в цивільному судочинстві. Закцентовано увагу на питанні визнання фізичної особи недієздатною, встановлення опіки та призначення опікуна, яким є військовий і несе військову службу. Виокремлено проблемні аспекти в справах, що стосуються дієздатності та обмеженні фізичної особи у певних правах. Запропоновано внести зміни і доповнення до ЦПК України з метою вдосконалення правового регулювання судового розгляду справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх.

Ключові слова: цивільне судочинство, окреме провадження, доказування, судово-психіатрична експертиза, суд, недієздатна особа, заявники та заінтересовані особи, адвокат, азартна гра, ігроманія.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

2. Чурпіта Г. В. Правове регулювання інституту доказів і доказування у цивілістичних судочинствах: компаративістичний аспект. *Криміналістичний вісник.* 2014. № 1 (21). С. 38–44. (С. 38) URL: https://visnyk.dndekc.mvs.gov.ua/index.php/visnuk/issue/view/24/ISSN%2019924437%20%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201%20%2821%29%202014

3. Штефан А. С. Поняття судового доказування в цивільному процесі. *Часопис академії адвокатури України.* 2015. Т. 8. № 1 (26). С. 64–72. (С. 70) URL: http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/ view/780

4. Теорія доказового права: науково-практичний посібник *(монографія);* за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта. 2021. 426 с. (С. 387) URL: https://jurkniga.ua/contents/teoriya-dokazovogo-prava-naukovo-praktichniy-posibnik.pdf?srsltid=AfmBOoqrKK5W7sMyfPQdf9e0gIFqrPjmB2CjtYIsMThUDwGMTBSjnG13

5. Кашперський Р. В. Докази у справах окремого провадження. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.* Київ. 2019. 199 с. (С. 123) URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/60352ab8-572c-4298-b8ea-ccda2a7cba11/content

6. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: Науково-практичний посібник. (Серія: Процесуальні науки). К.: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с. (С. 166) URL: http://librarium.freehostia.com/pravo/cyvproc/09/dokazyfursa.html

7. Окреме провадження: моногр. / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 313 с. (С. 45) URL: https://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/FAKULTET%208/1/Komarov_2011.pdf

8. Коваленко О. О. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при встановленні (зміні) їх правового статусу. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.* Харків. 2019. 20 с. (С. 13). URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4bae3397-2979-477c-be91-ba6a0ef538d2/content

9. Ухвала Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 03 вересня 2025 року у справі № 495/3471/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129980690

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 40-44, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

11. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України: теорія та практика. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.* Одеса. 2011. 36 с. (С. 15) URL: https://files01.core.ac.uk/download/50594248.pdf

12. Татулич І. Ю. Проблемні аспекти окремого провадження в межах цивільного процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. *Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство*. *Монографія.* / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. 640 с. С. 359–395. (С. 392) URL: https://doi.alerta.kiev.ua/citationstylelanguage/get/acm-sig-proceedings?submissionId=296&publicationId=329&chapterId=892; DOI: 10.59835/978-617-566-770-5-2-11

13. Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 504 с. (С. 245) URL: https://jurkniga.ua/contents/dokazuvannya-u-civilnomu-procesi-ukrayini-problemi-teoriyi-i-praktiki.pdf?srsltid=AfmBOoqO_pI-CP_n0p8mWjRhYCIAchDZX1nMAnEJltGCckq3Y6lI3mb8

14. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства. *Моногр.* К.: Алерта, 2016. 488 с. (С. 170) URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/498-churpita-g-v-zakhist-simejnikh-prav-ta-interesiv-u-poryadku-nepozovnogo-civilnogo-sudochinstva-.html?srsltid=AfmBOoqA4PGlPc0Cyv19lY5XDTmPW0pdAOzUZ8ba6taQjtaWKc3Fsh1G

15. Грабовська О. О. Специфіка реалізації змагальних прав у справах окремого провадження в цивільному судочинстві. *Київський часопис права*. 2025. № 2. С. 96–105. (С. 102) URL: https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/622/590; DOI https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.11

16. Татулич І. Ю. Процесуальні особливості розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682 С. 76–80. (С. 78)URL:https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4381/%D0%A2%D0%B0%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%87_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB.pdf?sequence=1&isAllowed=y

17. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Дика А. О. Спір про право у цивілістичному процесі: нотаріат, суд, виконавче провадження: *монографія.* Київ: Алерта, 2021. 288 с. (С. 236) URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/739-fursa-s-ya-fursa-ye-i-dika-a-o-spir-pro-pravo-u-civilistichnomu-procesi-notariat-sud-vikonavche-provadzhennya.html?srsltid=AfmBOooHF5HfOQ9VOf1D-E_YHS-sD7c31tIL9IHn8pCOI1GGuiVF3wIi

18. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект): *Монографія.* К.: Алерта, 2014. 385 с. URL: https://alerta.kiev.ua/monografiyi/326-yasinok-m-m-osoblivosti-okremogo-provadzhennya-u-civilnomu-procesualnomu-pravi-ukrayini-teoretiko-pravovij-aspekt.html?srsltid=AfmBOoqEzF7_T3peNup23GsT2noEDFnx99gpffOlcxyopGKIU4H4pokS

19. Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним: Постанова Пленуму Верховного суду України № 3 від 28.03.72. Верховний Суд України. 1972. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/v0003700-72#Text

20. Бойченко Г. М., Шум С. С. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною. *Форум права.* 2011. № 1. С. 94–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_19

21. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: Вид. 4-те, перероб. та доп. / За заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2024. 928 с. (С. 626) URL:file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%A6%D0%9F%D0%9A%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%20(2024)%20(1).pdf

22. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30.11.2023 у справі № 569/4466/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409101

23. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII: станом на 27 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

24. Ухвала Пересипського районного суду міста Одеси від 18 серпня 2025 р. Справа № 523/16258/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129691011

25. Обмеження та поновлення дієздатності: НААУ пропонує усунути прогалини. НААУ. URL: https://unba.org.ua/news/9973-obmezhennya-ta-ponovlennya-diezdatnosti-naau-.

26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 червня 2024 року у справі № 175/1741/18 URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=120150582&from=360

27. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Анатолій Руденко проти України» (заява № 50264/08) від 17 квітня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 77. С. 449. Ст. 2221.

28. Спеціальна доповідь Уповноваженого ВРУ з прав людини «Щодо стану додержання соціальних та економічних прав повнолітніх осіб, які потребують опіки та піклування, в умовах дії правового режиму воєнного стану». (С. 25–26) URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/C%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8CWeb.pdf

29. Хорошенюк О. В. Окремі питання визнання особи недієздатною. *Право і суспільство.* 2024. № 5. С. 126–131. (С. 127–128). URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/5_2024/21.pdf.; DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.19

30. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні: *монографія* / За заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Юридична література, 2017. 212 с. (С. 78) URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/878a36cc-35ee-485b-8af4-5a4adcb2883b

31. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С. С. Бичкова. К., 2011. 519 арк. (С. 289) URL: https://uacademic.info/ua/document/0511U000961#google_vignette

32. Єфіменко М. Ю. Функції адвоката у цивільному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 124.

33. Ухвала Сихівського районного суду м. Львова від 14 травня 2025 року у справі № 464/2684/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127313430

34. Шпак М. В. Проблемні аспекти оновлення законодавства України в аспекті професійного представництва адвоката у цивільному процесі. Проблеми законності: зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 136. С. 82–88. (С. 88). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_11; DOI: 10.21564/2414-990x.136.84204

35. Татулич І. Ю. Участь адвоката у справах про примусове здійснення певних правових дій у цивільному судочинстві. *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific. monograph.* Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2025. 920 p. С. 824–852. (С. 849). URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/576/15517/32758-1; DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-538-9-31

35. Мерцалов М. Ю. Участь адвоката в окремому провадженні щодо визнання фізичної особи недієздатною. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019. С. 53-56. (С. 54–55) URL: http://apnl.dnu.in.ua/2019/16.pdf

37. Волкова Н. В. Концептуальні засади судового доказування у цивільному судочинстві та необхідність вдосконалення законодавства, що їх регламентує. *Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія*. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С.С. Київ: Алерта, 2023. 640 с. С. 232–271. (С. 253) URL: https://doi.alerta.kiev.ua/catalog/chapter/296/875**;** DOI: https://doi.org/10.59835/978-617-566-770-5-1-7

38. Постанова Верховного Суду від 27.02.2025 у справі № 344/2344/24. URL: reyestr.court.gov.ua/Review/125498456.

39. Цимановська А. Звільнення від мобілізації. Як визнати особу недієздатною та оформити опіку. URL: https://attorneys.ua/publication/zvilnennya-vid-mobilizacziyi-yak-vyznaty-osobu-nediyezdatnoyu-ta-oformyty-opiku/

40. Васильєва-Шаламова Ж. В. та Буткевич А. В. Проблема визначення осіб, які можуть бути заявниками у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні грального закладів та участі в азартних іграх у цивільному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74) № 6 С. 14–18. (С. 14) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/6_2024/5.pdf; DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.6/03

41. Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14 липня 2020 року. № 768-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text

42. Довідка про дотримання законодавства у сфері захисту суспільної моралі при обігу комп'ютерних ігор на території України № 1 від 09.04.2013.

Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, 2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr001623- 13#Text

43. Розлади звичок і потягів (F63). МКБ-10 Міжнародна класифікація хвороб 10-го перегляду. 2019. URL: https://mkb-10.com/index.php?pid=4345.

44. Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С.112–116. (С. 115). URL:https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/12833/27.pdf?sequence=1&isAllowed=y; DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/25

45. Іванова А. С. Представництво у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. Том 36 (75). 2025. № 3. С. 48–52. (С. 51) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/3_2025/10.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/08

46. Васильєва-Шаламова Ж. В. та Буткевич А. В. Проблема визначення осіб, які можуть бути заявниками у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх у цивільному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74) № 6 С. 14–18. (С. 15) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/6_2024/5.pdf; DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.6/03

47. Про психіатричну допомогу: Закон України № 1489-III від 22.02.2000. Верховна Рада України. 2000. № 19. Ст. 143. (в чинній редакції від 20.12.2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text

48. Лічман Л. Г. Підстави обмеження дієздатності фізичної особи як дзеркало цивілізаційних змін. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного* (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса : Фенікс, 2015. С. 15–18. URL: http://hdl.handle.net/11300/3619.

49. Кострицький В. В. Визнання особи, яка зловживає азартними іграми, обмежено дієздатною. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. Том 34 (73). 2023. № 5 С. 18–22. (С. 21) URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/4.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.5/04

50. Стоянова Т. А. Обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх судом на підставі лудоманії. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного* (Одеса, 18 грудня 2020 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 54–56. (С. 55) URL: https://hdl.handle.net/11300/14000

51. Стоянова Т. А. Особливості доказування в справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх онлайн. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар.*

наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 548–549. (С. 549). URL: https://hdl.handle.net/11300/15147

52. Грабовська О. О. Специфіка формування предмета доказування в цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 3. С. 15–20. (С. 18). URL: http:// nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_3_3.

53. Каламайко А. Ю. Судове доказування та роль суду в новій редакції цивільного процесуального кодексу України. *Правові новели.* 2019. № 9. С. 46–54. URL: https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.06; DOI https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.06

54. Іванова А. С. Предмет доказування у справах про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2025. Випуск 3 (62). С. 11–15. (С. 14). URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v3_2025/4.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2025.2

55. Татулич І. Ю. Особливості процесу доказування у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 104–107. (С. 107) URL: http://lsej.org.ua/9_2024/25.pdf; DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/23

Information about the author:
Tatulych Iryna Yuriyivna,
Candidate of Law,
Associate Professor at the Department of Procedural Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-22

ПРИНЦИП НЕЗАЛЕЖНОСТІ АДВОКАТА ЯК ГАРАНТІЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Фляжнікова Я. В., Юзько Т. М.

ВСТУП

Адвокатура в демократичному суспільстві функціонує як незалежна, не підпорядкована державі, інституція, що забезпечена від будь-якого стороннього втручання та є особливим правозахисним інститутом в Україні. Про це свідчить конституційний імператив професійного захисту прав та законних інтересів осіб у суді, публічно-правовий статус даного інституту, надання державою права на отримання правової допомоги абсолютно всім фізичним і юридичним особам.

Ефективність реалізації права на правничу допомогу, а отже й рівень захисту прав і свобод людини, безпосередньо залежать від реальної незалежності адвоката, його професійної автономії та здатності діяти виключно в інтересах клієнта, керуючись законом і професійними стандартами. У цьому контексті незалежність адвокатури постає не лише як внутрішня корпоративна цінність, а як фундаментальна гарантія доступу особи до справедливого правосуддя.

Незалежність адвокатури є основним принципом адвокатської діяльності та адвокатської етики. Це підтверджується міжнародними актами, що стосуються діяльності адвокатури. Зокрема, «завдання, що виконуються адвокатом у процесі професійної діяльності, вимагають його абсолютної незалежності і відсутності будь-якого впливу на нього, пов'язаного, в першу чергу, з його особистою заінтересованістю або тиском ззовні»[1], .– визначено у Загальному кодексі правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства. У Хартії основоположних принципів діяльності європейських адвокатів, принцип незалежності адвоката асоціюється із «свободою – політичною, економічною та інтелектуальною – у реалізації своїх повноважень, консультуванні та представництві інтересів клієнта». У цьому акті принцип незалежності розкрито через три складові. По-перше, «адвокат має бути незалежним від держави та інших владних інтересів і не повинен допускати, щоб його незалежність була поставлена під загрозу у результаті згубного тиску з боку ділових партнерів». По-друге, «адвокат має залишатися незалежним і від свого клієнта, якщо він хоче завоювати довіру третіх осіб та суду». По-третє, незалежність адвоката життєво залежна від саморегулювання професії, у підтриманні якої визначальна роль відведена асоціаціям адвокатів[2].

---

[1] Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (Страсбург, жовтень 1988 р.).: URL:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_343.

[2] Коментар до Хартії основоположних прав Європейського Союзу, підписаної та проголошеної президентом Європейськогопарламенту, головою Ради та головою Комісії на засіданні Ради Європейського Союзу в Ніцці 7 грудня 2000 року. URL: https://tomorrowslawyer.org/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F.pdf.

У відповідь на зростаючу кількість повідомлень про погрози чи переслідування адвокатів у зв'язку із виконанням ними своїх професійних обов'язків, або безпосереднє втручання у здійснення професійних обов'язків (наприклад, створення перешкод для доступу до клієнтів, ототожнення адвоката з клієнтом тощо), 12 березня 2025 р. Рада Європи ухвалила Конвенцію про захист професії адвоката, в якій стаття 6 містить положення щодо адвокатського ідемнітету: «2. Сторони забезпечують, щоб адвокати не несли цивільної або кримінальної відповідальності за усні та письмові заяви, зроблені добросовісно та сумлінно під час здійснення всіх процесуальних дій від імені своїх клієнтів. …5. Сторони забезпечують, щоб адвокати не зазнавали несприятливих наслідків внаслідок ототожнення їх з їхніми клієнтами або зі справою їхніх клієнтів. Ця стаття застосовується без шкоди для права на свободу вираження поглядів, захищеного Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та національним законодавством»[3].

«Зміст «індемнітету» законодавством розкривається опосередковано через «заборону притягнення до відповідальності», як певну систему привілеїв і пільг, які надаються окремим категоріям осіб у зв'язку із суспільною важливістю їхніх професійних функцій. Встановлюючи такі гарантії, законодавець виокремлює тих, хто потребує особливого захисту та додаткових умов для ефективного виконання своїх обов'язків. Це не просто форма захисту від переслідування за добросовісно прийняті рішення під час виконання професійних повноважень, а передусім інструмент забезпечення незалежності, автономності та свободи професійної діяльності, який дає змогу суб'єктам діяти без страху необґрунтованого покарання»[4].

Отже, сучасні процеси реформування адвокатури зумовлюють необхідність комплексного переосмислення системи гарантій незалежності адвоката, які мають як інституційний, так і етичний характер. Інституційні гарантії незалежності діяльності адвоката виражені зазначеною вище Конвенцію про захист професії адвоката, та включають законодавче закріплення статусу адвокатури, функціонування органів адвокатського самоврядування, дисциплінарні процедури, процесуальні гарантії адвокатської діяльності, тобто формують зовнішній каркас незалежності. Водночас, не менш важливу роль відіграють етичні засади професії, які забезпечують внутрішню автономію адвоката, його стійкість до тиску та конфлікту інтересів, а також довіру суспільства до інституту адвокатури загалом.

Особливого значення в цьому аспекті набуває професійна етика адвоката, яка виконує не лише регулятивну, а й гарантійну функцію. Через етичні норми конкретизуються вимоги незалежності, доброчесності, лояльності до клієнта та відповідальності перед суспільством. Професійна етика виступає дієвим інструментом забезпечення як незалежності адвоката, так і ефективності

[3] Конвенція про захист професії адвоката, ухвалена Радою Європи під час засідання 12 березня 2025р. URL: https://unba.org.ua/news/10046-konvenciya-radi-evropi-pro-zahist-profesii-advokata-tekst-ukrains-koyu.html.

[4] Остафійчук Л.А. Ідемнітет адвоката. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні:Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025р., Чернівці)/редкол.: О.В. Щербанюк та ін. – Чернівці: 2025. 776 с. С. 138-142. С. 139.

захисту прав людини, доповнюючи формально-юридичні механізми та надаючи їм реального змісту в щоденній адвокатській практиці.

Тому, у даному розділі монографії видається важливим дослідити реформування інституту адвокатури крізь призму взаємозв'язку етичних та інституційних гарантій незалежності адвоката, їх впливу на підвищення ефективності захисту прав людини. Аналіз зазначених аспектів дозволить комплексно оцінити сучасний стан адвокатури, виявити проблемні зони та окреслити напрями подальшого вдосконалення правового регулювання і професійних стандартів адвокатської діяльності.

1. Етичні та інституційні гарантії незалежності адвоката як умова ефективного захисту прав людини

Ефективний захист прав людини не можливий без дотримання інституційної гарантії незалежності адвоката, яку слід досліджувати, відповідаючи на два взаємопов'язані блоки питань. До першого відноситься з'ясування ролі професійної етики адвоката у забезпеченні його незалежності та недопущенні тиску з боку державних органів і суспільних інституцій з урахуванням європейських стандартів, українських реалій та феноменологічного підходу до етичних засад діяльності адвоката. До другого – пошук взаємозв'язку між гарантіями незалежності адвокатури та ефективністю реалізації права на захист у демократичному суспільстві, що дозволить дослідити як етико-правові засади впливають на якість захисту прав людини, включно з викликами сучасних комунікацій (соціальні мережі, публічні виступи) та дисциплінарною відповідальністю.

Загалом незалежність адвоката – фундаментальна передумова здійснення ефективного захисту прав і свобод людини в демократичній правовій державі. Саме вона забезпечує можливість надання правової допомоги без страху тиску, переслідування чи втручання з боку державних органів, інших учасників правовідносин або приватних інтересів. У цьому контексті важливо акцентувати, що адвокат є не лише представником інтересів конкретної особи, а й ключовою складовою механізму утвердження верховенства права, забезпечення справедливого судочинства та реального здійснення прав людини. Відсутність належних гарантій незалежності адвокатської діяльності неминуче призводить до формалізації права на захист, зниження довіри до системи правосуддя та та знецінення конституційних й міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

Етичні та інституційні гарантії незалежності адвоката утворюють цілісну взаємопов'язану систему, у межах якої норми професійної етики формують внутрішні орієнтири діяльності адвоката, тоді як інституційні засоби визначають зовнішні умови здійснення адвокатської практики. Адвокатська етика покликана забезпечити автономність професійних рішень, пріоритет інтересів клієнта, конфіденційність та уникнення конфлікту інтересів, тоді як інституційні гарантії охоплюють законодавчо закріплений статус адвокатури, самоврядність професії, процесуальні гарантії, а також ефективні механізми захисту адвоката від незаконного втручання. Лише за умови узгодженого

функціонування цих складових можливе формування стабільного середовища, у якому адвокат може діяти незалежно, компетентно та відповідально.

Зокрема, період трансформації правових систем, посилення впливу міжнародних стандартів та зростання викликів, пов'язаних із політичним, економічним і соціальним тиском на правничі професії, зумовлюють необхідність дослідження етичних та інституційних гарантій незалежності адвоката як передумови ефективного захисту прав людини. Водночас у цьому аспекті важливо не лише оцінити реальний стан забезпечення незалежності адвокатської діяльності, а й визначити напрями її зміцнення з метою підвищення ефективності механізмів захисту прав людини та утвердження принципу верховенства права.

Водночас, професійна етика адвоката відіграє ключову роль у забезпеченні його незалежності та стійкості до тиску з боку державних органів і суспільних інституцій, оскільки саме вона формує внутрішні орієнтири професійної поведінки та визначає межі допустимого впливу на здійснення адвокатської діяльності. Етичні принципи адвокатури, такі як незалежність, доброчесність, лояльність до клієнта, конфіденційність та професійна відповідальність, спрямовані на забезпечення автономії професійних рішень адвоката та запобігання впливу зовнішніх інтересів на його правову позицію, незалежно від їхнього походження чи суспільної значущості. Саме внутрішнє прийняття адвокатом етичних стандартів перетворює незалежність із формально закріпленої вимоги на реальну характеристику професійної практики.

Крім того, професійна етика адвоката слугує орієнтиром не лише для його діяльності, але й для інших осіб, які взаємодіють із ним, встановлюючи етичні та професійні межі, порушення яких може стати підставою для дисциплінарної відповідальності та опосередковано запобігати втручанню з боку держави чи інших інституцій.

До того ж у професійній діяльності адвоката важливо дотримуватися етичних обов'язків – зберігати адвокатську таємницю, відмовлятися від незаконних доручень та протидіяти порушенням прав людини, що зміцнюють його роль як незалежного суб'єкта правової системи, здатного протистояти зловживанням владою.

Також професійна етика забезпечує захист адвоката від тиску з боку суспільних інституцій, зокрема засобів масової інформації, громадської думки, корпоративних чи економічних груп. У резонансних справах або за умов суспільної поляризації саме етичні стандарти дозволяють адвокату зберігати професійну дистанцію, не піддаватися моральному осуду чи очікуванням «соціально бажаного» результату, а зосереджуватися на правових аргументах і законних засобах захисту. Таким чином, етика слугує інструментом нейтралізації не лише прямого примусу, а й символічного або репутаційного тиску, який може мати не менш руйнівний вплив на незалежність адвокатської діяльності.

Так, професійна етика адвоката є не допоміжним, а системоутворюючим чинником забезпечення його незалежності, що доповнює та конкретизує інституційні й правові гарантії. Вона створює внутрішній бар'єр проти будь-яких форм впливу, формує професійну ідентичність адвоката як захисника прав

людини та сприяє утвердженню довіри до адвокатури як невід'ємного елементу справедливого правосуддя.

Європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки адвоката є важливим та необхідним для будь-якої цивілізованої спільноти, а його позитивні характеристики можуть стати корисними для реформації чинного законодавства України та подальших наукових досліджень. Оскільки професія адвоката сформована як орієнтир охорони прав людини у відносинах із державною владою, наявність чітких норм адвокатської етики, які відповідають загальновизнаним світовим стандартам, є необхідною передумовою ефективності діяльності адвокатури як такої. Саме європейські загальновизнані цінності, такі як право на життя, свободу та особисту недоторканність, власність, на справедливий суд та інші, будуть істинними цінностями лише у випадку реальної можливості їх захистити в цивілізований правовий спосіб[5].

На прикладі Франції, від давніх часів до сьогодення, ми бачимо, що багатовіковий практичний досвід адвокатури, а також її звичаї та традиції сформували спільну для всієї міжнародної юридичної спільноти модель юриста (адвоката, правника)[6].

У Німеччині адвокатура є незалежною організацією в системі правосуддя, а адвокати – практично вільними підприємцями, які мають свої контори, наймають службовців[7].

Федеральний закон Німеччини про адвокатуру окремим розділом регулює права та обов'язки адвоката, згідно з яким адвокат має бути гідним поваги та довіри, котрих вимагає його становище і поза своєю професією. Адвокат, до якого звернулися за захистом, і який відмовив у наданні такого захисту, зобов'язаний одразу ж вказати клієнту причину такої відмови та відшкодувати шкоду, яка була йому завдана внаслідок затримки часу з вини адвоката. Шкода, яка була заподіяна клієнту необґрунтованою відмовою, повинна бути відшкодована на загальних підставах відповідно до закону. До того ж у Німеччині діє норма, якою адвокат зобов'язаний здійснювати представництво в цивільному процесі з метою захисту в трудових спорах, якщо його призначено у відповідності до норм цивільно-процесуального законодавства, закону про суди у трудових спорах чи на підставі інших положень про безоплатний тимчасовий захист. Такі ж положення діють і у сфері кримінального законодавства[8].

До найбільш вагомих принципів адвокатської професії в Люксембурзі віднесено: гідність, добросовісність, старанність, порядність, незалежність та

---

[5] Фляжнікова Я.В. Європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки адвоката. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019 № 5. С. 173-177. С. 173.

[6] Святоцький О.Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1994. 380 с.

[7] Святоцький О.Д., Медведчук В.В. Адвокатура історія і сучасність Київ : ІнЮре, 1997. 320 с.

[8] Фляжнікова Я.В. Європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки адвоката. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019 № 5. С. 173-177. С. 173-174.

гуманізм, честь, лояльність, делікатність, поміркованість, ввічливість, безкорисливість та братерство[9].

У Молдові адвокатська діяльність здійснюється за принципами: забезпечення гарантованого Конституцією права на захист, свободи і незалежності здійснення адвокатської діяльності, колегіальності й демократизму у взаємовідносинах між адвокатами, добровільного членства у професійних адвокатських об'єднаннях, забезпечення законності й гуманізму[10].

У законодавстві про адвокатуру Литви виокремлено основні положення адвокатської професії: демократичність, колегіальність і чесна конкуренція у взаємовідносинах між адвокатами, свобода і незалежність адвокатської професії, нерозголошення таємниці клієнта, законність адвокатської діяльності, бездоганна поведінка, лояльність до клієнта та прагнення уникнути конфлікту інтересів[11].

Цікавою для дослідження виявилась Адвокатура Польщі, діяльність якої регулюється Законом про адвокатуру, прийнятим Сеймом республіки 26 травня 1982 р. Прийняття цього закону було зумовлено істотними змінами в суспільному та політичному становищі країни. Як наслідок, законодавець посилив роль адвокатури задля підвищення престижу адвокатської професії. Згідно із Законом про адвокатуру Польщі: «адвокатура покликана надавати правову допомогу в справі охорони громадянських прав і свобод, у формуванні та застосуванні права». Завдання, викладені у ст. 1 цього Закону, поширюються також і на взаємодію адвокатури з державними органами, що свідчить про її авторитет і високе покликання[12].

Досліджуючи Правила незалежної професійної поведінки адвокатів Фінляндії, прийняті колегією адвокатів 9 червня 1972 р., прослідковується особлива свобода у професійній діяльності. Як приклад, наявне положення, яке характеризує значимість адвокатської професії, а саме: «…адвокат зобов'язаний у межах закону і правил належної професійної поведінки робити все можливе для захисту інтересів свого клієнта»[13].

Кодекс поведінки адвоката, прийнятий Радою Шведської асоціації адвокатів від 9 листопада 1984 р., положення етичної поведінки адвоката висвітлив так: головний обов'язок адвоката полягає в тому, щоб у межах закону

[9] Reglementinterie ur del'ordre des avocats du barreau De Luxembourg: adoptaparle Conseil del'ordrele 9 janvier 2013. Journal official du Grand-Duchede Luxembourg. 2013. 39. P. 560.

[10] Nu privire la avocatur_a: Lege al Republicii Moldova. 1260 din 19.07.2002. Monitorul Oficial al Republici Moldova. 2010. 159. Art. 582.

[11] Lietuvos Respublikos Advokaturos Istatymas. IX-2066. 18.03.2004. Valstyb_eszinios. 2004. 50. 1632.

[12] Адвокатура Польщі. URL: http://pravouch.com/page/advokatura/ist/ist-12--idz-ax233--nf- 22.html (дата звернення: 23.12.2025).

[13] Гіда Є.О. Сучасні підходи до класифікації принципів правового захисту прав людини. Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (8 квітня 2011 р.). Донецьк : Сучасний друк, 2011. С. 83-85.

і професійної етики максимально ефективно відстоювати інтереси свого клієнта[14].

Адвокати Бельгії діють за принципами незалежності та справедливості. Вони є вільними від будь-якого стороннього впливу, тиску, контролю та зовнішнього втручання під час виконання професійних обов'язків. У випадку, коли клієнт, подаючи позов, не має адвоката, і жоден з них самостійно не береться вести справу, то керівник, який є старшим з усіх працюючих за віком, може призначити адвокату взяти на себе обов'язок прийняти таку справу, але у випадку, якщо в нього будуть відсутні істотні причини для відмови[15].

Сьогодні на території ЄС уже сформовано професійні правові організації, які підтримують статус та роль адвокатів. Це, зокрема, Рада адвокатур і правничих об'єднань ЄС (Council of the Barsand Law Societies of the European Union), яка виникла у 1960 р. Вона об'єднала 28 адвокатур Європи, таких країн, як: Австрія, Англія, Бельгія, Болгарія, Греція, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія та ін.[16].

У результаті порівняння зарубіжного досвіду регулювання правил адвокатської етики та відповідальності за їх порушення (на прикладі Франції, Німеччини, Іспанії, Італії, Польщі, Австрії тощо) з національним, виокремлено тотожні риси: 1) переважно дуалістичний характер національного правового регулювання (закон та кодекс або правила, що містять перелік етичних засад поведінки); 2) подібний перелік та зміст принципів адвокатської етики; 3) архітектоніка етичних кодексів (преамбула, декілька розділів, що складаються зі статей, прикінцеві положення); 4) закріплення дисциплінарної відповідальності за порушення етичних норм[17].

У цьому аспекті, важливою постає необхідність розглянути українські реалії, які стосуються даної тематики. Так, в українських реаліях роль професійної етики адвоката у забезпеченні його незалежності набуває особливого значення з огляду на специфіку розвитку правової системи, стан правозастосовної практики та тривалі структурні проблеми взаємовідносин між адвокатурою і державою. Попри законодавче закріплення незалежності адвокатської діяльності та формальне визнання самоврядності адвокатури, на практиці адвокати нерідко стикаються з прямим або прихованим тиском з боку правоохоронних органів, органів досудового розслідування, прокуратури, а інколи й суду. У таких умовах саме професійна етика стає одним із небагатьох

[14] Компанейцев С.В. Деонтологічні стандарти діяльності адвокатів у деяких зарубіжних країнах. Актуальні питання публічного та приватного права. 2013. № 1. С. 16–18.

[15] Адвокатура Бельгії. Загальні принципи. URL: http://lawbook.online/page/advokatura/ist/ist-12--idz-ax233--nf-12.html (дата звернення: 12.12.2025).

[16] Фляжнікова Я.В. Європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки адвоката. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2019 № 5. С. 173-177. С. 173.

[17] Фляжнікова Я. В. Правила адвокатської етики та юридична відповідальність за їх порушення : дис…доктора філос. / Фляжнікова, Ярослава Василівна ; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2022. – 71 с.

стабільних внутрішніх механізмів, що дозволяє адвокату зберігати автономність професійної позиції та протистояти спробам впливу.

Українська адвокатська практика демонструє, що тиск на адвокатів часто набуває неформалізованих форм: виклики на допити як свідків у справах клієнтів, обшуки в адвокатських приміщеннях, спроби отримання доступу до адвокатської таємниці, дисциплінарні провадження з очевидним ознаками використання їх як засобу впливу. У таких ситуаціях дотримання етичних принципів – передусім незалежності, конфіденційності та пріоритету інтересів клієнта – є критично важливим чинником опору незаконним діям. Професійна етика в українських умовах виконує не лише регулятивну, а й захисну функцію, оскільки саме апеляція до етичних стандартів дозволяє адвокату обґрунтовувати відмову від виконання вимог, що суперечать закону або підривають довіру до професії.

Водночас українські реалії засвідчують і певні проблеми внутрішнього характеру, пов'язані з неоднорідністю етичної культури в адвокатському середовищі. Формальне сприйняття правил адвокатської етики, використання їх виключно як підстави для дисциплінарної відповідальності, а не як ціннісного орієнтира професійної діяльності, знижує їх потенціал як інструменту забезпечення незалежності. У таких умовах адвокат може ставати вразливим до зовнішнього тиску, особливо коли поєднуються страх дисциплінарних санкцій, репутаційні ризики та економічна залежність від окремих клієнтів або інституцій.

Особливу актуальність в Україні має проблема суспільного тиску на адвокатів у так званих резонансних справах, пов'язаних із корупцією, національною безпекою, воєнними злочинами або політично чутливими процесами. У таких випадках адвокат нерідко сприймається суспільством не як гарант права на захист, а як «співучасник» або «захисник аморального». За відсутності сталої правової культури це створює серйозні виклики для незалежності адвокатської діяльності. Саме професійна етика дозволяє адвокату дистанціюватися від моральних оцінок клієнта, чітко розмежовуючи захист прав людини і схвалення її поведінки, що є принципово важливим для функціонування справедливого правосуддя.

Відтак, в українських реаліях професійна етика адвоката виступає не лише нормативним регулятором поведінки, а й компенсаторним механізмом, який частково нівелює недосконаліть інституційних гарантій незалежності. Вона зміцнює внутрішню стійкість адвоката до тиску, сприяє збереженню професійної автономії та водночас потребує подальшого розвитку як елементу правничої культури, без чого неможливе реальне утвердження незалежної адвокатури та ефективного захисту прав людини в Україні.

Власне, адвокат покликаний надавати професійну правничу допомогу суспільству в усіх сферах життєдіяльності. У відповідності до свого покликання, кожен адвокат повинен усвідомлювати, що якісні юридичні послуги та належний правовий захист вимагають значних інтелектуальних зусиль, постійного самовдосконалення, підвищення своєї кваліфікації та постійного розвитку загальної та професійної правової культури. Невипадково, феноменологія дає змогу пізнати об'єктивну дійсність за допомогою

внутрішнього почуття. Для фахівця в галузі права досить важливим є вміння формувати свої якості за допомогою внутрішнього переконання. Адже, ціннісна орієнтація та професійна майстерність захисника залежить від усвідомлення ним системи правових цінностей та етичних норм у суспільстві, стриманості, тактовності, людської та професійної гідності[18]. Відтак, адвокатська діяльність вимагає не лише фахових знань, а й постійного самовдосконалення, глибокого усвідомлення правових і моральних цінностей та високого рівня професійної культури.

За допомогою феноменологічного підходу, доцільно виокремити внутрішні компетенції адвоката, на основі яких визначити зовнішні.

До внутрішніх компетентностей відносимо ті знання, навички та уміння, які пов'язанні безпосередню із самим адвокатом, це, зокрема: правова культура, професійне мовлення, стресостійкість, аналітичне мислення, правова свідомість.

До зовнішніх компетентностей варто віднести ті, що стосуються певних життєвих ситуацій та їх вирішення, зокрема: комунікативна компетентність, соціальна компетентність, ситуативна компетентність[19].

Ці компетентності, безумовно, є тісно взаємопов'язаними. Наприклад, коли клієнт при спілкуванні із адвокатом-захисником порушує будь-які норми суспільної моралі, одразу ж проявляється правова свідомість, стресостійкість та аналітичне мислення, далі – прослідковується ситуативна компетентність, де можливо застосувати і професійне мовлення і комунікативну та/або соціальну компетенції[20]. Тому, ефективна діяльність адвоката залежить від системного поєднання особистих якостей та здатності діяти адекватно в конкретних життєвих ситуаціях.

Отже, незалежність адвоката є ключовою умовою ефективного захисту прав і свобод людини та невід'ємним елементом утвердження верховенства права, що забезпечується поєднанням інституційних та етичних гарантій. Європейський досвід законодавчого регулювання незалежності адвокатської діяльності переконливо свідчить, що поряд із законодавчо закріпленими механізмами самоврядності й захисту адвокатської діяльності, саме професійна етика формує внутрішню стійкість адвоката до будь-яких форм тиску. В українських реаліях, де інституційні гарантії незалежності часто залишаються формальними, професійна етика адвокатської діяльності є захисним і компенсаторним механізмом. Вона забезпечує автономність професійних рішень, збереження адвокатської таємниці, дотримання пріоритету інтересів клієнта та здатності протидіяти державному та суспільному тиску.

---

[18] Фляжнікова Я. В. Ключові компетентності адвоката. Феноменологічний підхід. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці. 26-27 жовтня 2017 р.) Чернівці: Технодрук, 2017. С. 322-323. С. 322.

[19] Фляжнікова Я. В. Правила адвокатської етики та юридична відповідальність за їх порушення : дис…доктора філос. / Фляжнікова, Ярослава Василівна ; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2022. – 92 с.

[20] Фляжнікова Я. В. Ключові компетентності адвоката. Феноменологічний підхід. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці. 26-27 жовтня 2017 р.) Чернівці: Технодрук, 2017. С. 322-323. С. 323.

2. Професійна етика адвоката як інструмент забезпечення незалежності та ефективного захисту прав людини

Загалом, професійна етика адвоката відіграє ключову роль у функціонуванні правової держави, оскільки саме вона визначає межі та стандарти здійснення адвокатської діяльності. Зокрема, у сучасних умовах зростання нових викликів і посилення тиску на правничі професії етичні принципи стають ключовим інструментом забезпечення незалежності адвоката та ефективного захисту прав і свобод людини. Усвідомлення значення професійної етики дозволяє розглядати її не лише як сукупність норм поведінки, а як фундаментальну гарантію справедливого правосуддя та утвердження верховенства права.

При цьому, професійна етика адвоката посідає центральне місце в системі гарантій незалежності адвокатської діяльності, оскільки вона формує внутрішні засади професійної поведінки та визначає межі допустимого впливу на прийняття адвокатських рішень. Саме етичні принципи забезпечують автономність адвоката у виборі правової позиції, пріоритет інтересів клієнта, дотримання конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів, що є необхідною умовою ефективного захисту прав і свобод людини. На відміну від інституційних і правових гарантій, які створюють зовнішні умови здійснення адвокатської діяльності, професійна етика виступає внутрішнім механізмом саморегуляції, здатним протидіяти як прямому, так і опосередкованому тиску з боку державних органів, суспільства чи інших зацікавлених осіб. У цьому контексті етичні норми перетворюють незалежність адвоката з формально закріпленого принципу на реальну характеристику його щоденної професійної діяльності, сприяючи утвердженню довіри до адвокатури та зміцненню верховенства права.

Для адвокатів принцип верховенства права набуває особливого значення, оскільки вони мають спрямовувати свою діяльність на захист загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, основним пріоритетом якого є права і свободи людини і громадянина. Визнання і дотримання принципу верховенства права є однією з основних і невід'ємних ознак правової держави, у побудові якої бере активну участь адвокатура, керуючись своїм конституційним призначенням[21].

Зокрема, право особи на судовий захист є одним із найважливіших прав людини, яке нормативно закріплено в європейських країнах, Конституції України та іншому законодавстві. Принцип верховенства права означає можливість кожного відстоювати свої права в суді. Ефективне використання цього права найчастіше можливо лише за наявності професійного представника, тобто адвоката [22].

У цьому контексті особливої актуальності набуває питання поведінки адвоката у соціальних мережах, які стали важливим простором професійної та суспільної комунікації. Публічна активність адвоката в онлайн-середовищі

[21] Фляжнікова Я.В. Принцип верховенства права у діяльності адвоката. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє*. Матер. X Міжнар. наук.-практ. конф.: (м. Одеса, 6 листопада 2020 р.) / редкол.: Н. М. Бакаянова (голова) та ін. – Одеса, 2020. 720 с. С. 465-467. С. 465.

[22] Там само.

безпосередньо впливає на сприйняття його незалежності, професійної репутації та довіри до адвокатури загалом. Дотримання етичних принципів у соціальних мережах передбачає стриманість у висловлюваннях, повагу до прав і гідності інших осіб, нерозголошення адвокатської таємниці, уникнення конфлікту інтересів і політично або емоційно заангажованих заяв, що можуть поставити під сумнів об'єктивність адвоката. Таким чином, етична поведінка адвоката в соціальних мережах виступає складовою гарантій незалежності адвокатської діяльності та важливим чинником забезпечення ефективного захисту прав людини в сучасному цифровому суспільстві.

Стаття 34 Конституції України закріплює, що кожній особі гарантується право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Реалізація цих прав може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошення інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя[23].

У сучасних умовах діджиталізації, соціальні мережі відіграють роль нової віртуальної реальності XXI ст., пронизуючи всі сфери суспільного життя. Вони стали унікальною платформою для консолідації різних груп суб'єктів на основі спільності їх інтересів, при цьому в результаті комунікативної взаємодії виникає масштабний синергетичний ефект. Соціальні мережі також сприяють структуризації комунікативного простору, створенню віртуальних співтовариств, які часто на практиці перетворюються на громадські об'єднання, а вже існуючим громадським інституціям дають можливість поширювати свої ідеї, залучати до своїх лав нових членів та координувати їх дії[24].

Сучасна адвокатська спільнота повинна правильно реагувати на нові виклики онлайн-комунікацій, переосмислити новітні зміни традиційних засобів зв'язку з клієнтами, громадськістю та іншими суб'єктами. Соціальні мережі та Інтернет-ресурси наразі використовуються не лише для обміну даними чи передачі відомостей правового характеру, але й для перемовин через захищений канал зв'язку (до прикладу, Skype) у відео- й аудіоконференціях. Такий формат конференції може використовуватися під час проведення судових засідань, для допиту потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, свідків тощо. Крім того, за допомогою вільно поширюваних браузерів мережа Інтернет дає можливість збирати й аналізувати відкриті дані про клієнтів чи осіб, які беруть участь у судових справах.

Найбільшою популярністю серед адвокатів користується мережа Фейсбук, що є зручною платформою спілкування, обміном необхідною інформацією із колегами, клієнтами, друзями чи знайомими. Активно використовує Фейсбук і НААУ, сповіщуючи про результати своєї діяльності або проблеми, що існують в

[23] Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

[24] Фляжнікова Я.В. Адвокати у соціальних мережах. Етико-деонтологічний аспект. Lawyers in a social networks. The ethical-deontological aspect. *Visegrad journal on Human rights* -1/1, 2017. Slovenska republika, 2017. P. 123-127. P. 123.

адвокатському співтоваристві. Комітети НААУ також мають окремі сторінки через які оперативно інформують про свою діяльність, проводять обговорення дискусійних питань, знаходять нових партнерів для реалізації чергових завдань.

Зазвичай у Фейсбуці адвокати висвітлюють події, що пов'язані із розглядом резонансних судових справ або судовою практикою. Проте окремі аспекти діяльності адвоката у соціальних мережах можуть впливати на масову свідомість щодо прихильності чи неприхильності до певних питань або окремих осіб, здійснювати формування суспільної думки, цінностей, стандартів адвокатської діяльності, популяризувати ті чи інші ідеї серед громадськості[25].

Підсумовуючи зазначимо, шо сучасне правове регулювання поведінки в мережі Інтернет пов'язано з певним колом проблем, до прикладу, проблема ідентифікації адвоката, збереження конфіденційності та адвокатської таємниці під час користування соціальними мережами, вибору мережі або платформи для спілкування, недосконалості положень ПАЕ щодо поведінки адвоката в мережі інтернет тощо. Задля систематизації проблем пропонуємо об'єднати їх у певні групи:

правові (проблеми недосконалості положень ПАЕ щодо поведінки адвоката в мережі Інтернет);

морально-етичні (проблема ідентифікації адвоката, збереження конфіденційності та адвокатської таємниці під час користування соціальними мережами);

програмно-технічні (неякісне програмне забезпечення функціонування соціальних мереж та Інтернет-платформ, слабкий Інтернет зв'язок, неякісне технічне обладнання адвоката або іншого суб'єкта з яким адвокат вступає у комунікацію);

виховні (проблеми Інтернет-освіти серед адвокатів, до прикладу, складнощі з реєстрацією в соціальних мережах, оновлення та налаштування програм тощо);

організаційні (проблема вибору мережі або платформи для спілкування, формату спілкування, розподілу ролей під час ведення соціальних мереж).

Незважаючи на вищенаведені складнощі, участь адвоката в Інтернет-просторі з дотримання вимог, визначених ПАЕ, має суттєве й коло переваг, адже забезпечує:

1) економію транспортних видатків (як клієнту, так і адвокату);

2) збереження енергетичних і ресурсних витрат (переважно це стосується адвоката, адже дозволяє йому консультувати клієнта знаходячись в будь-якому місці, а не лише в офісі);

3) мобільність адвоката (свідчить клієнту про те, що адвокат слідує вимогам часу);

[25] Фляжнікова Я. В. Правила адвокатської етики та юридична відповідальність за їх порушення : дис…доктора філос. / Фляжнікова, Ярослава Василівна ; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2022. – 107 с.

4) пришвидшення обміну інформації адвоката з іншими суб'єктами (клієнтом, колегами, органами адвокатського самоврядування, представниками суду тощо)[26].

У цьому ж аспекті важливе значення має дисциплінарна відповідальність адвоката за порушення Правил адвокатської етики (ПАЕ), яка виступає необхідним інструментом забезпечення професійної доброчесності та підтримання довіри до адвокатури. Порушення етичних стандартів у соціальних мережах – зокрема розголошення адвокатської таємниці, некоректні або принизливі висловлювання, публічне обговорення справ клієнтів, дискредитація колег чи судових органів – може свідчити про зловживання професійним статусом і ставити під сумнів незалежність адвоката. Саме тому механізм дисциплінарної відповідальності покликаний не лише реагувати на вже вчинені порушення, а й виконувати превентивну функцію, спонукаючи адвокатів до свідомого та відповідального використання цифрових платформ. Водночас дисциплінарні заходи не мають обмежувати свободу слова адвоката довільно, а повинні застосовуватися з дотриманням принципів пропорційності, обґрунтованості та справедливості, забезпечуючи баланс між свободою вираження поглядів і необхідністю збереження високих етичних стандартів професії.

Стаття 66 ПАЕ передбачає, що за порушення правил адвокатської етики до адвоката можуть бути застосовані заходи дисциплінарної відповідальності в порядку, передбаченому законодавством про адвокатуру та адвокатську діяльність, рішеннями З'їзду адвокатів України, актами РАУ та НААУ[27].

Водночас, досліджуючи проблематику юридичної відповідальності за порушення правил адвокатської етики, можемо відзначити:

1) за порушення ПАЕ на рівні правових актів прямо закріплено лише дисциплінарну відповідальність;

2) інші види юридичної відповідальності мають субсидіарний до дисциплінарної відповідальності характер;

3) притягнення адвокатів за порушення ПАЕ до інших видів відповідальності не є характерним[28].

Проте, за порушення правил адвокатської етики на правовому рівні закріплено лише дисциплінарну відповідальність. Інші види юридичної відповідальності мають субсидіарний характер[29].

Отже, поєднання правових норм і етичних стандартів формує цілісну систему відповідальності, в межах якої на адвоката покладено обов'язок діяти добросовісно, незалежно та виключно в інтересах клієнта. Етико-правові механізми відповідальності адвоката носять превентивний характер, оскільки забезпечують належний рівень професійної поведінки щодо здійснення ефективного захисту прав і свобод людини.

[26] Фляжнікова Я. В. Правила адвокатської етики та юридична відповідальність за їх порушення : дис…доктора філос. / Фляжнікова, Ярослава Василівна ; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2022. – 107 с.

[27] Там само. 132 с.

[28] Там само. 162 с.

[29] Там само. 181 с.

ВИСНОВКИ

Незалежність є органічним та невід'ємним елементом функціонування інституту адвокатури, що гарантує здійснення адвокатом своєї діяльності без будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання. До основних структурних елементів принципу незалежності адвоката відносяться: незалежність від держави та будь-яких інших органів; процесуальні гарантії діяльності адвоката; адвокатську таємницю; незалежність адвоката від своїх власних інтересів, від клієнта, своїх ділових партнерів та колег-адвокатів; функціонування адвокатського самоврядування. Незалежність адвокатської діяльності виключає будь-які форми втручання у здійснення ним законної професійної діяльності з надання правничої допомоги. Дисциплінарна відповідальність адвоката за порушення Правил адвокатської етики виступає необхідним інструментом для забезпечення професійної, доброчесної, незалежної та виключно в інтересах клієнта діяльності адвоката.

АНОТАЦІЯ

Професійна етика адвоката є ключовим чинником забезпечення його незалежності, оскільки визначає внутрішні орієнтири професійної поведінки та встановлює межі допустимого впливу на здійснення адвокатської діяльності. Встановлено, що сукупність етичних принципів адвокатури, зокрема: незалежність, доброчесність, лояльність до клієнта, конфіденційність і професійна відповідальність спрямована на автономність адвокатських рішень та запобігання підміни правової позиції зовнішніми інтересами, незалежно від їхнього походження чи суспільної значущості. Доведено, що саме внутрішнє прийняття адвокатом етичних стандартів перетворює незалежність із формально закріпленої вимоги на реальну характеристику професійної діяльності. Порівняння національного регулювання з правопорядками низки європейських держав дозволило виокремити спільні риси регулювання адвокатської етики, зокрема дуалістичну модель нормативного закріплення, схожість принципів етичної поведінки, типовість структури етичних кодексів і наявність дисциплінарних санкцій за їх порушення. З'ясовано, що сучасне регулювання поведінки адвоката в мережі Інтернет супроводжується низкою проблем, пов'язаних з ідентифікацією адвоката, забезпеченням конфіденційності й адвокатської таємниці, вибором комунікаційних платформ, а також фрагментарністю та недосконалістю положень Правил адвокатської етики щодо поведінки адвоката в мережі інтернет.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, незалежність адвоката, Правила адвокатської етики, гарантії адвокатської діяльності, захист прав людини, європейські стандарти адвокатури, соціальні мережі, верховенство права.

Література

1. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (Страсбург, жовтень 1988 р.).: URL:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_343.

2. Коментар до Хартії основоположних прав Європейського Союзу, підписаної та проголошеної президентом Європейського парламенту, головою Ради та головою Комісії на засіданні Ради Європейського Союзу в Ніцці 7 грудня 2000 року. URL: https://tomorrowslawyer.org/wp-content/uploads/2017/03/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F.pdf

3. Конвенція про захист професії адвоката, ухвалена Радою Європи під час засідання 12 березня 2025р. URL: https://unba.org.ua/news/10046-konvenciya-radi-evropi-pro-zahist-profesii-advokata-tekst-ukrains-koyu.html.

4. Остафійчук Л.А. Ідемнітет адвоката. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні:Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2025р., Чернівці)/редкол.: О.В. Щербанюк та ін. – Чернівці: 2025. 776 с. С. 138-142.

5. Фляжнікова Я.В. Європейський досвід правового регулювання професійної етичної поведінки адвоката. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019 № 5. С. 173-174.

6. Святоцький О.Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1994. 380 с.

7. Святоцький О.Д., Медведчук В.В. Адвокатура історія і сучасність Київ : ІнЮре, 1997. 320 с.

8. Reglementinterie ur del'ordre des avocats du barreau De Luxembourg: adoptaparle Conseil del'ordrele 9 janvier 2013. Journal official du Grand-Duchede Luxembourg. 2013. 39. P. 560.

9. Nu privire la avocatur_a: Lege al Republicii Moldova. 1260 din 19.07.2002. Monitorul Oficial al Republici Moldova. 2010. 159. Art. 582.

10. Lietuvos Respublikos Advokaturos Istatymas. IX-2066. 18.03.2004. Valstyb_eszinios. 2004. 50. 1632.

11. Адвокатура Польщі. URL: http://pravouch.com/page/advokatura/ist/ist-12--idz-ax233--nf- 22.html (дата звернення: 23.12.2025).

12. Гіда Є.О. Сучасні підходи до класифікації принципів правового захисту прав людини. Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (8 квітня 2011 р.). Донецьк : Сучасний друк, 2011. С. 83-85.

13. Компанейцев С.В. Деонтологічні стандарти діяльності адвокатів у деяких зарубіжних країнах. Актуальні питання публічного та приватного права. 2013. № 1. С. 16-18.

14. Адвокатура Бельгії. Загальні принципи. URL: http://lawbook.online/page/advokatura/ist/ist-12--idz-ax233--nf-12.html

15. Фляжнікова Я. В. Правила адвокатської етики та юридична відповідальність за їх порушення : дис…доктора філос. / Фляжнікова, Ярослава Василівна ; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2022. – 251 с.

16. Фляжнікова Я. В. Ключові компетентності адвоката. Феноменологічний підхід. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці. 26-27 жовтня 2017 р.) Чернівці: Технодрук, 2017. С. 322-323.

17. Фляжнікова Я.В. Принцип верховенства права у діяльності адвоката. Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє. Матер. X Міжнар. наук.-практ.конф.: (м. Одеса, 6 листопада 2020 р.) / редкол.: Н. М. Бакаянова (голова) та ін. Одеса, 2020. 720 с. С. 465-467.

18. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

19. Фляжнікова Я. В. Адвокати у соціальних мережах. Етико-деонтологічний аспект. Lawyers in a social networks. The ethical-deontological aspect. Visegrad journal on Human rights -1/1, 2017. Slovenska republika, 2017. P. 123-127.

Information about the authors:
Fliazhnikova Yaroslava Vasylivna,
Doctor of Philosophy, Senior Lecturer, Department of Socio-Economic Disciplines, Municipal Institution of Higher Education "Bar Humanitarian and Pedagogical College named after Mykhailo Hrushevsky", Maydan Mykhailo Hrushevsky, 1, Bar, Vinnytsia Region, 23000, Ukraine

Yuzko Tetyana Mykolayivna,
Doctor of Philosophy, Associate Professor, Department of Socio-Economic Disciplines, Municipal Institution of Higher Education "Bar Humanitarian and Pedagogical College named after Mykhailo Hrushevsky", Maydan Mykhailo Hrushevsky, 1, Bar, Vinnytsia Region, 23000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-23

МЕЖІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ВПЛИВУ НА СУДОВУ СИСТЕМУ: МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ СУДАМИ В ЄВРОПІ ТА РОЛЬ СУДОВОЇ МЕДІАЦІЇ У ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ Й ДОВІРИ ДО ПРАВОСУДДЯ

Хребтова Алєся, Хмєляж Кжиштоф

ВСТУП

Судова влада у сучасних європейських правопорядках перебуває в ситуації, коли традиційні уявлення про «незалежність» і «ефективність» вже не можуть існувати як паралельні, не пов'язані між собою категорії. Незалежність суду сьогодні перевіряється не лише формальними конституційними гарантіями, а й тим, як організовано повсякденне функціонування судової системи: як розподіляються ресурси, як вибудувано внутрішнє адміністрування, які стимули створює управлінське середовище, як працює апарат, як впроваджуються цифрові рішення, як забезпечується відкритість і зрозумілість процедур. Ефективність же не може трактуватися як швидкість за будь-яку ціну: вона має зміст лише тоді, коли не зменшує якість правосуддя, не підриває довіру й не створює прихованих форм тиску на суддів, сторін або на результат судового розгляду. У цьому сенсі модернізація процесуальних механізмів і зміцнення інституційної незалежності утворюють спільне поле дослідження, де центральним стає питання: яким чином держава може підвищувати організаційну спроможність правосуддя, не перетворюючи управління на інструмент впливу.

Український і польський досвіди є особливо показовими для такого дослідження, оскільки обидві системи проходять складні етапи трансформації, але в різних інституційних умовах. В Україні суспільний запит на незалежний суд особливо гострий і нерідко супроводжується вимогою «швидких реформ» та негайної видимої результативності. У Польщі ключовим викликом стає пошук стійкої моделі судового управління, яка не створює політичної залежності судової влади, але одночасно здатна забезпечувати керованість, ресурсну дисципліну та прогнозованість функціонування судів. Порівняння цих двох контекстів важливе не для констатації відмінностей, а для вироблення інтелектуального інструментарію: що саме в механізмах управління, процедурах і практиках знижує ризик адміністративного впливу, а що – навіть при добрих намірах – здатне породжувати системні деформації незалежності.

Концепція монографії ґрунтується на тому, що незалежність має два виміри. Перший – інституційний: це сукупність правил, органів і процедур, які відокремлюють судову владу від виконавчої та політичної кон'юнктури, забезпечують самоврядність суддівського корпусу, формують гарантії фінансової та організаційної автономії, а також передбачають механізми дисциплінарної відповідальності, які не можуть бути використані як інструмент контролю. Другий – індивідуальний: це здатність конкретного судді ухвалювати рішення, керуючись законом і внутрішнім переконанням, не

відчуваючи зовнішнього тиску – прямого або опосередкованого. Саме опосередкований тиск часто виникає там, де управлінські інструменти починають формувати необхідну поведінку через показники, рейтинги, неформальні очікування, розподіл ресурсів або кар'єрні стимули. Тому розмежування між допустимим адмініструванням і недопустимим втручанням є не теоретичною вправою, а практичною умовою існування незалежного суду.

Процесуальна модернізація у цій роботі розглядається як інструмент, здатний одночасно зміцнювати незалежність і підвищувати якість правосуддя. Прозорість процедур, автоматизований і контрольований розподіл справ, належна мотивація судових рішень, публічність судового процесу, цифрові сервіси для сторін – це не «технічні деталі», а механізми, що зменшують простір для неформального впливу і водночас підвищують передбачуваність, довіру та процесуальну справедливість. Однак модернізація не є нейтральною: будь-яке нове правило чи цифровий інструмент може або зменшити, або збільшити управлінську залежність суду – залежно від того, хто контролює параметри системи, хто має доступи, як визначаються пріоритети, як формуються звіти і як вони використовуються. Тому цифровізація та управлінська аналітика мають бути побудовані як сервіс правосуддю, а не як інфраструктура контролю над правосуддям.

Окрему логічну вісь дослідження становить інтеграція медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів у структуру судочинства. Медіація тут не зводиться до розвантаження судів або до заміни судового рішення компромісом. Її значення ширше: це спосіб підвищення доступності правосуддя, зменшення конфліктності та відновлення довіри до інституцій через участь сторін у виробленні рішення. Водночас судова медіація потребує делікатного інституційного дизайну: якщо вона стає формально обов'язковою, якщо сторони відчувають тиск «погодитися», якщо процедура перетворюється на бюрократичну стадію, медіація втрачає свою природу і починає шкодити довірі. Тому інтеграція ADR повинна бути побудована на добровільності, конфіденційності, етичних стандартах та чітких процесуальних межах, які не допускають підміни судового розгляду адміністративним примиренням.

Практичне значення цього дослідження полягає, зокрема, в обґрунтуванні того, що модернізація судової системи є неповноцінною без належно вибудуваної системи оцінювання її результативності. Водночас індикатори діяльності судів не можуть підміняти собою зміст правосуддя і зводити його оцінку до кількісних показників та середньої тривалості проваджень. Науково коректна модель оцінювання має відображати доступність правосуддя, якість процесу і судових рішень, зрозумілість процедур для учасників, а також рівень суспільної довіри до суду. Кількісні метрики доцільно застосовувати передусім як інструмент організаційної діагностики та планування ресурсів, а не як критерій персональної оцінки судді чи його професійної надійності. Інакше управлінська аналітика набуває характеру непрямого регулятора суддівської поведінки, стимулює процесуальне спрощення та формує схильність орієнтуватися на показник там, де визначальною має залишатися належна ретельність і повнота судового розгляду.

Структура монографії вибудувана як послідовне дослідження чотирьох взаємопов'язаних блоків: конституційно-інституційних гарантій незалежності; адміністративного управління судами та меж допустимого впливу; процесуальної модернізації як інструменту якості й захисту незалежності; медіації та ADR як складової сучасного судочинства і чинника суспільної довіри. Фінальний розділ має рекомендаційний характер і спрямований на формування збалансованої моделі судового управління для України та Польщі з урахуванням їх різних інституційних умов, а також на пропозицію поетапної програми впровадження механізмів, які підвищують результативність правосуддя без ризику адміністративного контролю над його змістом.

Отже, ключовим завданням цього дослідження є формування такої концепції модернізації судової системи, у межах якої незалежність судової влади не зводиться до проголошених принципів, а гарантується через конкретні інституційні та процесуальні механізми; ефективність не редукується до показників швидкості, а розуміється як здатність системи забезпечувати справедливий, доступний і якісний розгляд справ; медіація ж не сприймається як суто технічний засіб зменшення навантаження на суди, а осмислюється як повноцінний інституційний механізм врегулювання спорів, який за належного правового та організаційного оформлення здатний посилювати довіру до правосуддя.

У вітчизняній правничій науці й експертному середовищі важливе місце займають праці Романа Куйбіди, які системно висвітлюють незалежність судової влади як практичну гарантію справедливого суду, зокрема через аналіз типових механізмів і проявів втручання в діяльність суддів та інституційних умов, що роблять таке втручання можливим. Його підхід цінний тим, що переносить центр ваги з декларацій про незалежність на конкретні правові та організаційні вразливості системи: дисциплінарні й кадрові важелі, управлінські стимули, залежність від адміністративних ресурсів, а також дефіцит процедурної визначеності.

Логічним продовженням зазначеної лінії є наукові розробки, присвячені альтернативним способам врегулювання спорів, насамперед медіації. У цьому напрямі важливо відзначити праці Ігоря Озерського, який розглядає медіацію в юриспруденції як самостійний правовий феномен і водночас як прикладний інструмент правового врегулювання конфліктів, акцентуючи на її місці в системі юридичних засобів захисту прав та на умовах, за яких медіація зберігає свою правову природу (добровільність, процесуальна нейтральність, конфіденційність) і не перетворюється на формальність або прихований примус[1]

Окремий доктринальний орієнтир у тематиці медіації становлять монографічні праці Наталії Мазаракі, у яких медіація розкривається як правовий інститут і як культура врегулювання конфліктів, а також аналізуються її принципи (добровільність, конфіденційність, нейтральність, поінформована згода) та умови ефективної інтеграції в правову систему. Для теми цієї монографії особливо важливо, що медіація в таких працях подається

[1] Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посіб. / І. В. Озерський. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 248 с.

не як суто інструмент зменшення навантаження, а як механізм розширення доступу до правосуддя й підвищення довіри до правових інституцій – за умови наявності чітких гарантій від формалізму та примусу.

Розділ 1. Конституційні та інституційні засади незалежності судової влади в Україні й Польщі

1.1. Поняття інституційної та індивідуальної незалежності суддів

Незалежність судової влади є базовою конституційною умовою здійснення правосуддя, а також передумовою легітимності суду в очах суспільства. У доктринальному й нормативному вимірі доцільно розрізняти інституційну (системну) та індивідуальну (персональну) незалежність суддів. Таке розмежування дозволяє точніше описати: по-перше, як саме захищається судова влада від зовнішніх впливів на рівні організації системи; і, по-друге, якими гарантіями забезпечується свобода судді ухвалювати рішення у конкретній справі відповідно до права та внутрішнього переконання[2].

Інституційна незалежність означає автономність судової влади як гілки державної влади та як системи органів, здатної виконувати функцію правосуддя без підпорядкування виконавчій чи законодавчій владі у питаннях, що стосуються здійснення правосуддя та базових умов його здійснення. В українському конституційному дизайні така незалежність закладається, зокрема, через принципи організації правосуддя та конституційні гарантії недопустимості впливу на суддю і суд.

У Польщі інституційна незалежність виражається через конституційне закріплення окремішності судів і трибуналів як носіїв судової влади та через принцип поділу і рівноваги влад, де судова влада функціонує як рівноправна складова конституційного механізму стримувань і противаг[3].

Інституційна незалежність має щонайменше три виміри:

Організаційний вимір охоплює структуру судової системи, процедури формування суддівського корпусу та інституційні гарантії, що унеможливлюють інтеграцію судової влади в адміністративну ієрархію виконавчої гілки, зокрема шляхом встановлення таких правил і механізмів, які блокують перетворення організаційного адміністрування на вертикаль підпорядкування суду органам виконавчої влади.

Функціональний вимір полягає в недопустимості будь-яких форм впливу на здійснення правосуддя, зокрема у забороні надання суддям обов'язкових вказівок щодо змісту судових рішень, а також у виключенні практик, які підміняють суддівський розсуд управлінськими сигналами, адміністративними стимулами або політичними очікуваннями[4].

[2] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

[3] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

[4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР.

Інституційно-гарантійний (наявність спеціальних органів суддівського врядування/самоврядування, які покликані захищати судову систему і суддів від тиску через кадрові, дисциплінарні, організаційні рішення)[5].

Саме третій, інституційно-врядувальний вимір у сучасних європейських моделях визначає структурну опору незалежності судової влади. Консультативна рада європейських суддів (CCJE) виходить із того, що ради правосуддя та суддівські ради мають покликані забезпечувати як автономію судової системи загалом, так і незалежність конкретного судді, виконуючи функцію інституційного запобіжника між судовою владою та іншими центрами впливу[6].

В Україні цю роль на конституційному та законодавчому рівнях виконує, зокрема, Вища рада правосуддя, статус і засади діяльності якої визначені спеціальним законом[7]. У Польщі відповідним елементом інституційної архітектури виступає Krajowa Rada Sądownictwa (KRS), правові засади якої врегульовано окремою законом[8].

Індивідуальна незалежність судді – це незалежність конкретного судді під час здійснення правосуддя в конкретній справі: свобода від будь-якого прямого чи непрямого впливу (з боку органів влади, учасників процесу, керівництва суду, медіа або приватних інтересів), яка забезпечує ухвалення рішення лише на підставі Конституції, закону (і принципу верховенства права) та оцінки доказів. В Україні цей підхід підтримується конституційною логікою гарантування незалежності судді та заборони впливу на нього[9].

У польській моделі індивідуальна незалежність судді окреслюється максимально виразно: суддя здійснює правосуддя автономно і зв'язаний виключно Конституцією та законом. Така формула відповідає класичному європейському розумінню суддівського статусу, оскільки заздалегідь виключає будь-які позаправові підстави обов'язковості для судді – адміністративні настанови, корпоративні очікування чи політичні імпульси – і тим самим концентрує легітимність судового рішення лише в площині конституційного та законодавчого регулю-вання.

Українська конституційна доктрина (позиції Конституційного Суду України) додає важливий акцент: незалежність і недоторканність судді – не особистий привілей, а публічно-правова гарантія, спрямована на забезпечення безперешкодного виконання професійних обов'язків при здійсненні правосуддя. Такий

[5] O Krajowej Radzie Sądownictwa : Ustawa z dnia 12 maja 2011 r.

[6] Consultative Council of European Judges Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society at its 8th meeting (Strasbourg, 21-23 November 2007).

[7] Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII / Верховна Рада України.

[8] O Krajowej Radzie Sądownictwa : Ustawa z dnia 12 maja 2011 r.

[9] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

підхід принципово зміщує фокус: захищається не «суддя як особа», а право людини і суспільства на незалежний суд[10].

Цю ж логіку відтворює і європейський стандарт справедливого суду: стаття 6 Європейської конвенції з прав людини вимагає, щоби спір щодо цивільних прав/обов'язків або кримінального обвинувачення розглядав незалежний і безсторонній суд, встановлений законом. Таким чином, незалежність судді (індивідуальна) та незалежність судової системи (інституційна) зливаються у єдиний критерій «tribunal» у сенсі Конвенції.[11]

Практичні гіди Ради Європи щодо статті 6 (як методологічний інструмент) корисні тим, що дозволяють операціоналізувати поняття незалежності: не лише проголосити її, а оцінювати через низку параметрів – спосіб призначення, тривалість повноважень, гарантії від зовнішнього тиску, наявність процедурних запобіжників тощо. Для аналізу дослідження це важливо, бо дає мову критеріїв для компаративістики Україна–Польща.[12]

Водночас інституційна й індивідуальна незалежність не є самоціллю: вони мають бути функціонально пов'язані з ефективністю правосуддя та суспільною довірою. Звітність і статистичні виміри (наприклад, у рамках оцінювальних циклів CEPEJ) дозволяють показати, як організаційна спроможність судової системи співвідноситься з гарантіями незалежності, навантаженням, доступністю правосуддя та якістю інституційного дизайну. Такий зв'язок доцільно відобразити вже в Розділі 1 як теоретичну рамку.

Незалежність судової влади у конституційній державі не зводиться до декларації про «незалежного суддю». Вона є конституційно організованою системою стримувань і противаг, у якій суди мають не лише право, а й обов'язок ухвалювати рішення без страху політичних наслідків, адміністративного тиску чи «керованості» з боку будь-якої іншої гілки влади. Принцип поділу влади в цій логіці виступає не абстрактною формулою, а архітектурним механізмом: він визначає межі компетенцій і запобігає перетворенню правосуддя на різновид державного адміністрування. Конституційні моделі України та Польщі виходять із визнання судової влади самостійною гілкою державної влади, а також із засадничого припису, за яким суддя під час здійснення правосуддя керується Конституцією та законом. Така конструкція одразу встановлює базову межу: будь-які позаправові імпульси, неформальні настанови чи директиви – незалежно від їхнього джерела – не можуть набувати нормативної ваги для судді та не здатні легітимно впливати на зміст судового розгляду й ухвалення рішення[13].

---

[10] Про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) : Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004.

[11] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР.

[12] Guide on Article 6 ECHR (Council of Europe/ECHR) – ujęcie metodyczne kryteriów niezależności.

[13] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

У практичному вимірі поділ влади означає, що виконавча влада не може бути «керівником» суду, навіть якщо вона забезпечує організаційні умови його роботи. Відтак ключове питання розкривається як питання меж: де закінчується допустиме адміністративне забезпечення судів і починається втручання у здійснення правосуддя. Ці межі є принциповими, бо судова незалежність порушується не лише прямою вказівкою «як вирішити справу», а й непрямими інструментами, що змінюють поведінку судді через страх дисциплінарних наслідків, управлінську залежність, контролюючі KPI або контроль над кар'єрою. У цьому сенсі вплив може бути «м'яким», але наслідок буде «жорстким»: суддя, який починає рахуватися з управлінськими очікуваннями, перестає бути інституційно вільним. Європейський стандарт справедливого суду (як уявлення про незалежний суд, встановлений законом) підтримує таке розуміння: незалежність не може бути ситуативною, вона має бути вбудованою в структуру держави та процесу.

1.2. Конституційні гарантії, принцип поділу влади, межі впливу виконавчої влади

Конституційні гарантії незалежності доцільно структурувати у три взаємопов'язані блоки: нормативний, процедурний та інституційний. Нормативний блок утворює жорстке ядро приписів, у межах якого судова влада конституційно постає як автономна гілка, а суддя при вирішенні конкретної справи не може бути підпорядкований управлінській волі інших органів чи посадових осіб. Значення цього блоку полягає в тому, що він встановлює граничні умови будь-яких перетворень у сфері судового управління: організаційні й адміністративні рішення є припустимими лише настільки, наскільки вони не звужують свободу суддівського розсуду і не створюють механізмів, здатних впливати на зміст судового рішення.

Процедурний блок гарантій пов'язаний із тим, що незалежність у реальності часто руйнується не політичними гаслами, а «технікою» – процедурами призначення, дисциплінарними механізмами, оцінюванням, правилами організації суду та судового процесу. Саме тому в даному дослідженні показано, що межі впливу виконавчої влади проявляються не лише в прямій забороні втручання, а й у вимогах до того, щоб ключові рішення щодо статусу судді відбувалися за передбачуваними, законними, прозорими процедурами. Якщо процедура допускає довільність, вона автоматично стає каналом впливу. У цьому плані корисним є підхід, сформульований у європейських методологічних матеріалах щодо оцінки незалежності: незалежність вимірюється не заявами, а сукупністю параметрів – як призначаються судді, які гарантії від зовнішнього тиску діють, як організовано дисциплінарну відповідальність, чи існують ефективні запобіжники від політичного контролю[14].

Інституційний блок гарантій – це органи суддівського врядування/ самоврядування та їх роль у системі стримувань і противаг. Сучасна європейська ідея полягає в тому, що між судом і політичними центрами має

[14] Guide on Article 6 ECHR (Council of Europe/ECHR) – ujęcie metodyczne kryteriów niezależności.

існувати інституційний «буфер», який бере на себе критичні функції: захист незалежності, участь у кадрових і дисциплінарних питаннях, формування стандартів етики та професійності. Саме тому висновки CCJE щодо рад правосуддя важливі як теоретичний орієнтир: такі ради мають бути інструментом охорони незалежності і системи, і судді, а не каналом зовнішнього впливу під виглядом «врядування». У випадку України цей інституційний сенс концентрується навколо Вищої ради правосуддя як ключового органу суддівського врядування; у Польщі – навколо KRS як конституційно значущого елементу архітектури судової влади[15].

Визначаючи межі впливу виконавчої влади, варто запропонувати функціональний критерій: виконавча влада може впливати на суди лише настільки, наскільки її дії стосуються забезпечення умов функціонування судової системи і не здатні змінити зміст судових рішень, поведінкову свободу судді чи процесуальну рівність сторін. Держава має право і обов'язок забезпечувати фінансування, інфраструктуру, безпеку, цифрові сервіси, організацію апарату; але вона не має права управляти правосуддям через контроль над кар'єрою, дисциплінарним страхом, статистичними показниками або адміністративними залежностями. В іншому разі відбувається підміна: суд формально зберігає статус гілки влади, але фактично стає функцією виконавчого менеджменту. Саме тут проходить межа між допустимою судовою адміністрацією і недопустимим адміністративним домінуванням[16].

Окремої уваги заслуговує теза про «легітимні інтереси» виконавчої влади. Вона може прагнути ефективності, швидкості розгляду справ, оптимізації витрат, цифровізації. Однак ефективність не може бути вищою за незалежність: швидкий суд без незалежності – це не ефективність, а ризик. Тому управлінські інструменти мають бути побудовані так, щоби стимулювати якість і доступність правосуддя, але не створювати індивідуальних залежностей. Наприклад, статистика й оцінювання можуть використовуватися для управління ресурсами системи, але стають проблемою, коли перетворюються на механізм персонального тиску на суддю або на підставу для кар'єрних санкцій у конкретних категоріях справ. Такі ризики доцільно виявляти вже на рівні конституційного аналізу, оскільки саме він дозволяє зафіксувати механізми непомітної інституційної трансформації: коли акценти поступово зміщуються від здійснення правосуддя як ядра судової влади до управлінських практик як фактичного центру прийняття рішень.

1.3. Незалежність як умова ефективного правосуддя та довіри суспільства

Межі впливу виконавчої влади мають бути узгоджені з головною метою незалежності – довірою суспільства. Тут доречний не лише нормативний, а й

[15] Consultative Council of European Judges Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society at its 8th meeting (Strasbourg, 21-23 November 2007).

[16] Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1202-VIII / Верховна Рада України.

соціально-інституційний аргумент: суд, який вважається залежним, втрачає здатність виконувати функцію остаточного арбітра, а конфлікти не вирішуються, а лише переносяться у політичну або медійну площину. Тому незалежність не є привілеєм суддівського корпусу, а гарантією для громадян і бізнесу, що правила однакові для всіх і що держава не може бути «суддею у власній справі». У цьому сенсі корисним є підхід CEPEJ, який показує, що ефективність судової системи та її спроможність забезпечувати доступність правосуддя мають оцінюватися разом із інституційними характеристиками системи, адже інакше «ефективність» може бути досягнута ціною незалежності – і тоді вона стає хибною.[17]

Таким чином, для України та Польщі принцип поділу влади і конституційні гарантії незалежності суду доцільно інтерпретувати як триєдину конструкцію: по-перше, нормативне ядро заборони втручання та автономії судової влади; по-друге, процедурні запобіжники від довільності у кадрових і дисциплінарних питаннях; по-третє, інституційний буфер у вигляді органів суддівського врядування/самоврядування, які мають працювати на захист незалежності, а не на трансляцію зовнішнього впливу. Межі впливу виконавчої влади проходять там, де управління умовами функціонування суду перетворюється на управління поведінкою судді або результатом правосуддя – прямо чи опосередковано[18].

Інституційна архітектура незалежності судової влади в сучасних європейських державах будується не лише на конституційних деклараціях, а насамперед на наявності та належному функціонуванні спеціальних органів суддівського врядування і самоврядування. Їх поява є відповіддю на ключовий конституційний виклик: як забезпечити, щоб судова система залишалася самостійною гілкою влади, але водночас була організованою, підзвітною суспільству та здатною до розвитку без переходу під фактичний контроль виконавчої чи політичної влади. Саме ці органи формують інституційний «буфер», який переводить незалежність із рівня абстрактного принципу на рівень працюючої організаційної моделі.

У термінах системи стримувань і противаг органи суддівського врядування виконують дві взаємопов'язані функції. По-перше, вони захищають судову владу від зовнішнього впливу через кадрові, дисциплінарні та організаційні механізми. По-друге, вони забезпечують внутрішню організаційну спроможність судової системи: узгоджують кадрову політику, формують стандарти професійної етики, підтримують інституційну якість (у тому числі через правила добору, оцінювання, дисциплінарні процедури), сприяють єдності підходів та зниженню ризиків «внутрішнього адміністративного домінування» в самій судовій системі. Отже, відповідні органи виконують подвійну інституційну роль: вони одночасно слугують гарантійним бар'єром від зовнішнього впливу та забезпечують стратегічне спрямування організаційного забезпечення діяльності судів – не

[17] CEPEJ «Evaluation of judicial systems» (Ukraine, data 2022 / cycle 2024) – ramy wskaźników i kontekst efektywności.

[18] Consultative Council of European Judges Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society at its 8th meeting (Strasbourg, 21-23 November 2007).

у площині керування здійсненням правосуддя, а у площині належного адміністрування й підтримки судової функції.

Для компаративного аналізу України та Польщі корисно виходити з того, що інституційна архітектура судового врядування завжди знаходиться в напрузі між двома цілями: незалежністю та відповідальністю. Якщо система надто доступна для політичного впливу, то кадрові й дисциплінарні інструменти можуть перетворитися на канали тиску. Якщо ж система надто зорієнтована лише на корпорацію суддів, зростає ризик корпоративізму, непрозорості та падіння суспільної довіри. Тому ключовий критерій якості інституційної архітектури – здатність утримувати баланс: забезпечувати реальну автономію судової влади, але не створювати недоторканний «внутрішній світ», де механізми контролю та стандарти доброчесності замінюються лояльністю або традицією.

У цьому балансі важливо розрізняти врядування й адміністрування. Врядування стосується правил, процедур і гарантій: хто і як ухвалює рішення щодо суддівської кар'єри, дисциплінарної відповідальності, організації роботи судів, забезпечення стандартів. Адміністрування – це технічне забезпечення, ресурси, управління апаратом, IT, бюджет, статистика. Проблема виникає тоді, коли адміністрування починає підміняти врядування: коли, наприклад, через розподіл ресурсів, управління навантаженням або статистичні показники формуються «неформальні залежності», здатні впливати на поведінку суддів. Саме тому органи суддівського врядування мають бути інституційно спроможними не лише формально затверджувати процедури, а й реально нейтралізувати канали непрямого тиску.

Органи суддівського самоврядування, своєю чергою, реалізують іншу, але концептуально рівнозначну функцію. Якщо інститути суддівського врядування покликані підтримувати конституційну стійкість системи та її захищеність від зовнішніх впливів, то самоврядування забезпечує професійну спроможність судової влади як живого організму: формування й відтворення професійної культури, поширення належних практик, підтримання етичних стандартів, розвиток внутрішніх механізмів солідарності та інструментів протидії неправомірному тиску. Водночас самоврядування виступає професійним каналом зворотного зв'язку із суспільством: воно дає змогу судовій системі відповідати на очікування щодо комунікації, відкритості та орієнтації на потреби учасників процесу шляхом підвищення стандартів роботи й сервісної організації, не допускаючи політизації цих запитів і не звужуючи простір суддівської незалежності.

У системі стримувань і противаг органи суддівського врядування не повинні перетворюватися на центри політичного впливу всередині судової системи. Їх легітимність базується на процедурності: прозорість ухвалення рішень, передбачуваність критеріїв, мотивування, можливість оскарження або перевірки в межах права. Де є якісна процедура – там менше простору для довільності. Де довільність – там незалежність стає декларативною. У цьому розумінні архітектура суддівського врядування є не сукупністю інституцій як таких, а цілісною системою правових запобіжників, покликаних забезпечити, щоб будь-які владні повноваження – у тому числі реалізовані всередині самої

судової системи – здійснювалися у межах права, на підставі права і під контролем права, тобто набували характеру влади, юридично обмеженої та процедурно підзвітної.

Незалежність судової влади в емпірично орієнтованому дослідженні доцільно розуміти як інституційну здатність системи правосуддя виробляти рішення, керовані правом, за умов, коли зовнішні чинники (політичні, адміністративні, економічні) не мають дієвих важелів спрямування результату конкретної справи або масиву справ. У цьому сенсі незалежність – не лише юридичний статус, а режим функціонування: набір формальних гарантій і фактичних практик, які зменшують імовірність упередженості та підвищують передбачуваність застосування права. Європейська дослідницька рамка, що використовується для порівняльних оцінок, розглядає незалежність разом із показниками ефективності та якості – тобто як компонент, що системно впливає на результати роботи правосуддя.[19]

Порівняльні європейські підходи пропонують читати ефективність через: тривалість проваджень, спроможність системи завершувати справи в обсязі не меншому за надходження, обсяг нерозглянутих справ (беклог), а також через зв'язок цих змінних із ресурсами й організацією (кадри, бюджет, інфраструктура, менеджмент справ). Саме така структура показників дає змогу відрізнити короткочасний успіх від стійкої продуктивності: суд може тимчасово прискорити розгляд, але якщо беклог зростає або ресурси виснажуються, ефективність виявляється ілюзорною. CEPEJ демонструє цю логіку у своїй моделі оцінювання судових систем, де результати (строки/беклог) інтерпретуються разом із входами (ресурси) та організаційними інструментами[20].

Ключовий науковий інтерес полягає в тому, яким чином незалежність породжує ефективність, а не просто «супроводжує» її. У дослідницькій перспективі можна виділити щонайменше три причинні механізми.

Перший механізм проявляється через якість та стійкість судових рішень. За умов реальної незалежності зменшується ймовірність ухвалення актів, зумовлених позаправовими міркуваннями, а відтак знижується частка рішень, що втрачають силу на стадії апеляційного чи касаційного перегляду або запускають повторні процесуальні цикли – повернення справи на новий розгляд, скасування через істотні порушення процедури, повторне слухання з тих самих підстав. Для судової системи це має безпосередній організаційний ефект: кожна справа потребує менше процесуальних витрат, оскільки завершується з меншою ймовірністю повторного витрачання часу та ресурсів суду. У такий спосіб незалежність опосередковано впливає і на тривалість проваджень, і на загальне навантаження: не шляхом адміністративного прискорення, а через зниження кількості надмірних процесуальних повторів,

[19] European Commission. The 2025 EU Justice Scoreboard. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2025) 375. Luxembourg, 2025. 70 p.

[20] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European judicial systems. CEPEJ Evaluation Report. 2024 Evaluation cycle (2022 data). Part 1. General analyses. Strasbourg, 2024. 174 p.

тобто через скорочення внутрішньої дезорганізації, яка виникає внаслідок нестійких або процедурно вразливих рішень. Саме тому в сучасних європейських методологіях оцінювання судових систем показники ефективності не розглядаються ізольовано від параметрів якості та незалежності: ці виміри взаємно зумовлюють один одного і мають аналізуватися у взаємозв'язку.

Другий механізм – довіра як фактор поведінки учасників. Довіра тут виступає не моральною категорією, а змінною, що визначає вибір і стратегії сторін. За низької довіри сторони частіше: по-перше, уникають суду як інституції; по-друге, затягують процес, не очікуючи чесного результату; по-третє, надмірно оскаржують рішення; по-четверте, намагаються винести конфлікт у неформальні або політичні площини. Усе це генерує додаткові транзакційні витрати для системи: більше процесуальних дій, більше скарг, більше повторних проваджень, менше добровільного виконання рішень. Відповідно, незалежність – через сприйняття нейтральності суду – формує довіру, а довіра підсилює ефективність, бо зменшує конфліктність взаємодії із судом і підвищує рівень прийняття результату як легітимного.

Третій механізм полягає у встановленні меж управлінського впливу та досягненні результативності без викривлень. Судова система об'єктивно потребує менеджменту – організації розподілу справ, цифрових сервісів, комунікацій і стандартизації процесуальних потоків. Водночас управлінські інструменти можуть або підвищувати інституційну спроможність (оптимізувати документообіг, зробити строки більш прогнозованими), або перетворюватися на непрямий канал впливу, коли статистика, оцінювання чи дисциплінарні ризики починають формувати бажану поведінку судді. У такому разі короткострокове поліпшення показників часто супроводжується погіршенням якості рішень і падінням довіри, що згодом проявляється у зростанні оскаржень і загальній делегітимації правосуддя. Саме тому сучасні європейські підходи до оцінювання ефективності наполягають на комплексному вимірі: результативність має аналізуватися разом з інституційною архітектурою та ресурсною моделлю, інакше «прискорення» може бути досягнуте ціною руйнування сутності правосуддя.[21]

Розділ 2. Адміністративне управління судами та межі допустимого адміністративного впливу: порівняльний аналіз управлінських моделей України й Польщі

2.1. Управління судами: бюджетування, кадрове забезпечення, інфраструктура, навантаження, ІТ

Адміністративне управління судами охоплює комплекс організаційних процесів, від яких залежить стабільність функціонування судової системи: планування та розподіл ресурсів, забезпечення роботи апарату, матеріально-

[21] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European judicial systems. CEPEJ Evaluation Report. 2024 Evaluation cycle (2022 data). Part 1. General analyses. Strasbourg, 2024. 174 p.

технічну підтримку, формування та використання статистики й аналітики, управління навантаженням, розвиток і підтримку цифрової інфраструктури. У сучасному розумінні судової адміністрації це є самостійною сферою, відмінною від здійснення правосуддя, з власними інструментами й зонами ризику; її визначальним критерієм виступає коректне розмежування організаційного забезпечення судової діяльності та будь-яких форм впливу на процес і зміст судового розгляду через управлінські важелі.[22]

Бюджетування судів є базовим механізмом, через який держава забезпечує здійснення правосуддя як публічної функції. Фінансова архітектура суду на практиці зосереджується навколо кількох груп видатків: оплата праці суддів і працівників апарату; утримання приміщень (комунальні послуги, ремонти, охорона); закупівля обладнання та витратних матеріалів; витрати на зв'язок і поштові відправлення; підтримка цифрової інфраструктури й кібербезпеки. Актуальність бюджетування сьогодні полягає не лише в достатності коштів, а й у здатності фінансових рішень підтримувати безперервність роботи судів (передбачуваність платежів, планування закупівель, пріоритетність витрат на критичні функції) та не створювати прихованих стимулів до залежності через ресурси. Для українського контексту це питання тісно пов'язане з інституційною спроможністю органів суддівського врядування та стійкістю системи в умовах кризових навантажень[23].

Кадровий блок управління судами включає не лише суддівський корпус, а й апарат суду як організаційну інфраструктуру процесу. Саме апарат забезпечує реєстрацію та рух документів, формування справ, направлення повідомлень, ведення протоколів, організацію судових засідань, підготовку матеріалів судді, належне зберігання та архівування. У практичному вимірі ефективність суду часто визначається не тільки кількістю суддів, а й тим, чи є достатній штат апарату, наскільки він професійний, як організовано робочі процеси (канцелярія, секретаріат, архів, технічний супровід), чи існують стандарти якості виконання адміністративних процедур. П. Ю. Шпенова акцентує увагу на апараті суду як на окремому предметі організаційно-правового регулювання: із визначеними функціями, компетенціями, вимогами до кадрового забезпечення й чіткими межами, щоб адміністративна діяльність не переходила у вплив на здійснення правосуддя. Для актуального стану системи важливим є також управління ризиками: плинність кадрів, дефіцит працівників у ключових ланках (канцелярія/секретарі), нерівномірність завантаження між підрозділами, потреба в підвищенні кваліфікації щодо цифрових процедур.

Інфраструктура судів – приміщення й зали засідань, доступність для маломобільних осіб, безпекові рішення, технічні засоби фіксації, умови для конфіденційного спілкування учасників процесу з адвокатом, належно обладнані робочі місця апарату – виступає матеріальною основою, на якій фактично реалізується судовий процес. Її недосконалість має прямі процесуальні наслідки: нестача залів і техніки спричиняє перенесення засідань; проблеми безпеки –

[22] Chmielarz K. Administracja sądowa. Ministerialny model zarządzania i administrowania sądami powszechnymi. Monografie Prawnicze. 2024. 372 s.

[23] Шпенова П. Ю. Апарат суду в системі організаційного забезпечення судової діяльності: монографія. 2019. 180 с.

зриви слухань; відсутність належних умов доступності – фактичне обмеження доступу до правосуддя. У сучасних умовах інфраструктурний компонент включає також технічну готовність до дистанційних форм участі й резервні сценарії роботи (сталі канали зв'язку, автономність критичних сервісів, захищеність даних), що безпосередньо пов'язується з питаннями організаційної спроможності системи та її відновлюваності[24].

Навантаження судів є комплексною категорією, у якій перетинаються статистика, бюджетне планування та кадрове забезпечення. У практичному вимірі воно майже завжди є нерівномірним: відрізняється між судами та регіонами, варіюється залежно від категорій справ, змінюється під впливом кадрових вакансій і внутрішньої організації роботи. Відповідно, управління навантаженням включає не лише фіксацію показників, а й організаційні рішення щодо штатного планування, розподілу ресурсів, формування календарів судових засідань, налаштування процесуальних потоків, забезпечення ефективної роботи апарату та цифрових сервісів.

Критично важливо, щоб ці інструменти були спрямовані на усунення інституційних «вузьких місць» – затримок у канцелярських процесах, протоколюванні, повідомленні учасників, доступі до матеріалів справи, технічній підтримці, а не на вироблення залежності судді від управлінських оцінок чи статистичних очікувань. З огляду на польський досвід трансформацій управлінських моделей у судовій сфері, можна констатувати загальну закономірність: правова архітектура органів, залучених до адміністрування, і конкретні управлінські рішення здатні зміщувати баланс між керованістю системи та гарантіями незалежності. Саме тому управління навантаженням потребує чітких правових меж і процедурної прозорості, аби організаційна раціоналізація не перетворювалася на інструмент впливу на здійснення правосуддя[25].

ІТ та цифровізація (електронний суд, електронний документообіг, автоматизація процесуальних повідомлень, відеоконференції, електронні сервіси для сторін, цифрові кабінети, аналітичні панелі) перетворилися на центральний вимір сучасного управління судами. Їх практичний ефект полягає в прискоренні документообігу, зменшенні ручних операцій, кращому контролі процесуальних строків, доступності для учасників процесу та підвищенні прозорості руху справ. Водночас цифрова трансформація породжує специфічні групи ризиків: забезпечення кібербезпеки та захисту даних; подолання технологічної нерівності доступу учасників процесу; інституційну залежність судів від адміністраторів та операторів інформаційних систем; а також феномен так званої влади налаштувань, коли фактичний вплив на організацію судового процесу може здійснюватися через визначення правил доступу, пріоритетів обробки інформації та логіки функціонування внутрішніх модулів цифрової інфраструктури. У науковій літературі щодо впровадження е-суду

[24] Плакса В.І., Рибалко В.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Вищої ради правосуддя : монографія. / В.І. Плакса, В.О. Рибалко. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2023. 244 с.

[25] European commission for democracy through law. Venice Commission. Poland – Act on the National *Council of the Judiciary of 12 May 2011 with amendments of 20 December 2019 (CDL-REF(2020)003).* 2020.

наголошується, що цифрові інструменти мають розвиватися разом із процесуальними гарантіями та організаційними правилами, інакше ІТ може стати не лише сервісом, а й каналом непрямого адміністративного впливу через контроль над даними та процесами.[26] У цьому ж ключі актуальними є питання безперервності цифрових сервісів, резервних механізмів на випадок збоїв і прозорих процедур змін у системах, що обслуговують судочинство.

2.2 Адміністративно-організаційні механізми функціонування судів

Адміністративно-організаційне забезпечення діяльності судів становить самостійну площину функціонування судової влади, яка за своєю природою відрізняється від здійснення правосуддя, але є необхідною умовою його реальної здійсненності. У науці управління судами доцільно розглядати як сукупність інструментів та процедур, спрямованих на створення організаційних умов для процесуальної діяльності: забезпечення ресурсів, підтримку стандартів документообігу, організацію судових засідань, належне адміністрування процесів, інформаційну та технічну спроможність суду. При цьому концептуально важливим є розмежування двох рівнів: адміністрування (організаційно-технічне забезпечення) та вплив на здійснення правосуддя (будь-які управлінські дії, здатні змінювати незалежність судді або результат розгляду). У межах міністерської моделі управління судами (типової для частини європейських систем) проблема саме такого розмежування постає як ключова: адміністративні важелі, якщо вони недостатньо процедуризовані й інституційно забезпечені, можуть перетворюватися на латентний інструмент впливу, особливо через ресурси та кадри.

Кадровий компонент адміністративного управління судами слід аналізувати щонайменше у двох площинах: кадровий потенціал суддівського корпусу та кадровий потенціал апарату суду. Якщо суддя здійснює правосуддя, то апарат забезпечує його організаційну можливість: прийом і реєстрація процесуальних документів, формування та рух справ, підготовка матеріалів, ведення журналів і протоколів, організація викликів та повідомлень, технічний супровід фіксації, робота архіву, забезпечення доступу сторін до матеріалів. У дослідженні організаційного забезпечення судової діяльності апарат суду розглядається як окремий об’єкт правового регулювання з визначеними функціями, процедурами та стандартами професійності, оскільки саме через апарат реалізується значна частина процесуальної логістики судочинства[27]. Відповідно, кадрова політика щодо апарату повинна включати не тільки підбір і навчання персоналу, а й встановлення чітких меж компетенції: апарат має бути інструментом процесуального сервісу, але не може бути каналом впливу на суддю через доступ до інформації, пріоритетність обробки документів чи організацію засідань. У сучасному управлінні судами це питання особливо актуалізується через цифровізацію: апарат стає ключовим носієм

[26] Барабаш О.О. Цифровізація правосуддя у контексті впровадження системи Е-Суд: виклики та завдання // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2023. Вип. 1. С. 57-66.

[27] Шпенова П. Ю. Апарат суду в системі організаційного забезпечення судової діяльності: монографія. 2019. 180 с.

компетентностей щодо електронних процедур і водночас – зональним ризиком, якщо електронні процеси не врегульовані стандартами та контролем.

Інфраструктурне забезпечення судів охоплює фізичну й технічну спроможність судового процесу. До цього компонента належать: приміщення й зали судових засідань, забезпечення конфіденційності (зокрема можливостей сторін і представників), доступність для маломобільних груп, системи безпеки, технічні засоби фіксації судового процесу, умови для роботи апарату та збереження матеріалів справ. Інфраструктура є матеріальним носієм процесуальних гарантій: належна організація простору та технічних засобів прямо впливає на безперервність розгляду, дисципліну строків, відкритість процесу, можливість використання дистанційних форматів і захист даних. В українській науковій літературі, присвяченій організаційно-правовим аспектам функціонування органів суддівського врядування в умовах судової реформи та криз, інфраструктура й ресурсна стійкість системи розглядаються як практичні умови, без яких нормативні гарантії залишаються формальними.[28] Тобто інфраструктурний компонент управління судами є реальним фактором доступності правосуддя та спроможності судової влади виконувати функцію навіть за високого навантаження.

Статистично-аналітичний компонент управління судами включає облік і аналіз діяльності судів: надходження справ, завершення проваджень, залишки нерозглянутих справ, середню тривалість розгляду, частоту відкладень, структуру категорій спорів, навантаження на суддів і підрозділи апарату. Статистика в системі правосуддя виконує дві ролі. Перша – управлінська (планування ресурсів, визначення потреб у штаті, оптимізація процесів, обґрунтування бюджетних потреб). Друга – інституційна (демонстрація прозорості та підзвітності суспільству через узагальнені індикатори). У міністерських моделях управління судами ризик полягає в тому, що статистика, з'єднана з вертикальними управлінськими рішеннями, може трансформуватися у механізм дисциплінування, де показник де-факто замінює якість аргументації та процесуальну коректність.[29] У таких умовах статистика перестає бути аналітикою і стає нормативним сигналом, що здатен впливати на способи ведення справ (наприклад, не через зміст рішення, а через управлінську «пріоритезацію» швидкості). Саме тому статистично-аналітичний компонент управління судами має бути пов'язаний із процедурними гарантіями, які відсікають можливість перетворення показників на канал адміністративного тиску.

Цифровий (IT) компонент управління судами сьогодні є центральним не тільки через модернізацію, а через зміну самої природи судової адміністрації: електронний документообіг, електронні кабінети, автоматизація повідомлень, дистанційні засідання, цифрові реєстри, аналітичні панелі фактично стають новою «адміністративною інфраструктурою». Науковий інтерес до цифровізації правосуддя пов'язаний із тим, що цифрові інструменти одночасно дають

[28] Плакса В.І., Рибалко В.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Вищої ради правосуддя : монографія. / В.І. Плакса, В.О. Рибалко. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2023. 244 с.

[29] Chmielarz K. Administracja sądowa. Ministerialny model zarządzania i administrowania sądami powszechnymi. Monografie Prawnicze. 2024. 372 s.

приріст ефективності (швидкість, доступність, прозорість руху документів) і створюють нові ризики (захист даних, кібербезпека, технологічна нерівність доступу, залежність від адміністраторів систем). У роботах, присвячених е-суду, підкреслюється, що цифровізація не може розумітися як виключно технічний проект: вона потребує правового й організаційного супроводу, зокрема процедурних гарантій, стандартів доступу, правил управління даними та механізмів реагування на збої.

У польському вимірі дослідження судової адміністрації в межах міністерської моделі особливу увагу приділяє тому, як адміністративні компетенції, бюджетні важелі, управлінські практики та кадрові рішення можуть впливати на реальну автономію судової системи – не обов'язково через пряме втручання в розгляд справ, а через структуру управління, контроль ресурсів, інструменти організаційного нагляду та управлінські стандарти. У європейському правовому аналізі змін у польському судовому врядуванні акцент переноситься на те, як трансформації інституційних механізмів (зокрема пов'язаних із KRS) змінюють баланс між гілками влади й створюють або зменшують ризики політичного/адміністративного впливу через кадрово-організаційні важелі.[30] У сучасному українському контексті, навпаки, питання управління судами часто концентрується на інституційній спроможності системи в умовах реформ, надзвичайних викликів та необхідності підтримувати одночасно ресурсну стабільність, кадрові процеси й цифрові сервіси, не руйнуючи незалежність як базову гарантію правосуддя.[31] У цій же логіці апарат суду виступає центром організаційної сталості судового процесу і потребує системного наукового осмислення як частини управління, що безпосередньо впливає на строки, якість організації розгляду та доступність судових сервісів, а цифровізація – як інструмент, що потребує одночасно технологічної модернізації та правових запобіжників від «адміністративного контролю через дані»[32].

2.3. Польський досвід після 2011 р. та український контекст реформування судової системя

Польський досвід після 2011 р. часто розглядають як приклад того, як управлінські конструкції (бюджет, кадри адміністрації, статистика, IT, підзвітність керівників судів) можуть або підсилювати організаційну спроможність судів, або створювати ризик адміністративного домінування. Практичність цього досвіду полягає в тому, що обговорення незалежності зміщується з рівня абстрактних принципів на рівень конкретних інструментів: хто реально контролює ресурси, хто керує апаратом, хто встановлює

[30] European commission for democracy through law. Venice Commission. Poland – Act on the National *Council of the Judiciary of 12 May 2011 with amendments of 20 December 2019 (CDL-REF(2020)003).* 2020.

[31] Плакса В.І., Рибалко В.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Вищої ради правосуддя : монографія. / В.І. Плакса, В.О. Рибалко. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2023. 244 с.

[32] Барабаш О.О. Цифровізація правосуддя у контексті впровадження системи Е-Суд: виклики та завдання // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2023. Вип. 1. С. 57-66.

управлінські стандарти й як ці стандарти можуть впливати на поведінку суддів не через справу, а через умови роботи суду.[33]

Польський досвід реформ після 2011 року показує, що реальна незалежність суду та його організаційна спроможність визначаються не деклараціями, а архітектурою управління: бюджетом, апаратом, статистикою, цифровими системами та підзвітністю керівників судів. Саме у цих інструментах проходить межа між легітимним адмініструванням і ризиком адміністративного домінування. Якщо контроль над ресурсами, кадровими процесами апарату або цифровими налаштуваннями концентрується поза судовою системою, зростає ймовірність опосередкованого впливу на здійснення правосуддя через умови роботи, пріоритезацію процесів і управлінські стимули.

На нашу думку, ministerialny model здатний забезпечувати керованість у стабільних інституційних середовищах, але у транзитивних системах потребує посилених деполітизованих гарантій. Для України це особливо актуально через два чинники. Перший – воєнний стан: він об'єктивно підсилює централізацію управлінських рішень, зростає частка позапланових перерозподілів ресурсів, релокацій, екстрених закупівель, швидкого переналаштування цифрових сервісів. У такому режимі навіть нейтральні управлінські механізми можуть створювати інституційну залежність судів від адміністративних рішень щодо фінансування, персоналу, інфраструктури та IT Другий чинник – корупційний ризик, який у кризовому управлінні не зникає, а зміщується в сегменти з підвищеною дискрецією: закупівлі, контракти на цифрові рішення, управління доступами до систем, внутрішні кадрові рішення апарату, непрозорі правила ресурсного пріоритету.[34] Тому модернізація управління судами в Україні має одночасно виконувати організаційну і антикорупційну функції.

Практичний висновок для України полягає у тому, що запозичення польської логіки можливе лише через адаптацію. По-перше, необхідно чітко розмежувати юрисдикційний контур і адміністративний контур: суддя і судове рішення мають бути захищені від управлінських сигналів, а адміністративний менеджмент повинен бути сфокусований на сервісному забезпеченні процесу. По-друге, ключові управлінські важелі мають бути вбудовані у систему суддівського врядування так, щоб рішення щодо організаційних стандартів, кадрових рамок і дисциплінарних процедур були процедурно захищені та несприйнятливі до політичної кон'юнктури. По-третє, центр тяжіння української реформи слід переносити на професіоналізацію апарату суду і усунення організаційних вузьких місць, оскільки саме апарат формує фактичну швидкість, доступність і передбачуваність процесу. По-четверте, цифровізацію необхідно здійснювати як інституційну інфраструктуру доступу до правосуддя, де обов'язковими є вимоги безпеки даних, рівності доступу та

[33] Chmielarz K. Administracja sądowa. Ministerialny model zarządzania i administrowania sądami powszechnymi. Monografie Prawnicze. 2024. 372 s.

[34] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist (CDL-AD(2016)007-e), adopted at the 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016).

контрольованості адміністрування, включно з аудитом доступів і прозорими процедурами внесення змін у налаштування систем[35].

Польський досвід після 2011 року варто використовувати як методологічний інструмент: він дозволяє побачити, що управління судами є частиною гарантій незалежності, а не нейтральним технічним додатком. Для України, з урахуванням воєнного стану та актуальних корупційних ризиків, пріоритетом має бути така модель судового адміністрування, яка підвищує організаційну спроможність і одночасно мінімізує дискреційні канали впливу через ресурси, апарат і цифрові системи.

Розділ 3. Процесуальна модернізація як інструмент захисту незалежності й підвищення якості правосуддя

3.1. Прозорість процедур: автоматизований розподіл справ, мотивація рішень, публічність

Прозорість процедур у судочинстві в науково-практичному вимірі слід розуміти як сукупність процесуальних та організаційних вимог, які роблять судову діяльність передбачуваною для учасників процесу і перевірюваною для суспільства, при цьому не допускаючи підміни правосуддя адмініструванням або інформаційними впливами. Прозорість має працювати не як декларація, а як технологія запобігання довільності: кожна критична точка процесу повинна бути юридично та технічно закрита від можливості вибіркового втручання. У сучасних умовах прозорість набуває двох взаємопов'язаних вимірів: класичного (відкритість, мотивованість, доступність процедур) і цифрового (фіксація процесуальних дій у системах, наявність цифрових журналів, логів, уніфікованих правил електронної комунікації)[36].

Автоматизований розподіл справ є першою практичною гарантією прозорості, оскільки саме на етапі визначення судді формуються підстави для довіри до подальшого розгляду. Його значення полягає не лише в мінімізації суб'єктивного чинника, а й у формуванні процедурної стійкості до вибіркового впливу: розподіл справ має здійснюватися за попередньо встановленими правилами, які не допускають довільного коригування з огляду на конкретну справу.

У практиці прозорість цього механізму забезпечується, по-перше, нормативною визначеністю критеріїв (спеціалізація, наявність відводів/самовідводів, об'єктивна відсутність судді, допустимі підстави для повторного розподілу). По-друге, технічною фіксацією кожної події: час, підстава, результат, відповідальна посадова особа, а також цифровий слід (логування дій користувачів системи). По-третє, процедурною перевірюваністю: можливістю

[35] Regulation (EU) 2023/2844 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation. *Official Journal of the European Union* (OJ L), 27.12.2023.

[36] Cerekja, B., & Mucollari, O. Right to a fair trial under Article 6 of the ECHR: The balance between efficiency and fairness in European criminal law. Social & Legal Studios, 7(4), 2024. P. 146-156. doi: 10.32518/sals4.2024.146.

сторони отримати інформацію про те, як саме відбувся розподіл, і оскаржити порушення правил у передбачений законом спосіб.

У цифровому середовищі автоматизація розподілу неминуче пов'язана з питанням довіри до адміністрування ІТ-систем. Практичний ризик полягає в доступі і технічній процедурі: хто має право змінювати параметри, хто керує журналами подій, чи фіксуються зміни в конфігурації, чи існують механізми аудиту. Тому науково-практична позиція вимагає розглядати автоматизований розподіл як систему, де юридичні правила мають бути підкріплені технічними гарантіями – інакше автоматизація може стати лише новою формою непрозорості. У цьому сенсі сучасна логіка цифровізації правосуддя пов'язує доступ до правосуддя та довіру до процедур із вимогами до належного врядування електронними механізмами, електронної комунікації та процесуальної безпеки цифрових інструментів.

Мотивація судових рішень є другою опорною складовою прозорості, яка безпосередньо визначає якість правосуддя. Практична цінність мотивування полягає в тому, що воно перетворює судове рішення на такий юридичний продукт, що сторона може зрозуміти, чому її аргументи прийнято або відхилено, і на якій логіці ґрунтується застосування норми права.

Мотивування є запобіжником проти довільності, який працює навіть тоді, коли тиск проявляється не прямо, а через середовище (навантаження, статистика, очікування швидкості). Мотивація також є інструментом дисципліни процесу: якщо суддя знає, що кожен ключовий аргумент має отримати відповідь, а оцінка доказів має бути пояснена, це підвищує стандарти процесуальної ретельності. Саме в такому розумінні стандарт справедливого суду вимагає не формального, а змістовного обґрунтування судового акта як умови його легітимності. У цифровізованому провадженні вимога мотивування стає ще більш практично чутливою: зростає обсяг електронних доказів та цифрових комунікацій, збільшується технічна складність фіксації доказової бази, і тому судове рішення має демонструвати, що суд «зрозумів» цифровий матеріал і коректно вписав його в юридичну аргументацію.[37]

Публічність є третьою складовою прозорості, яка не зводиться лише до відкритих дверей залу суду. На практиці публічність слід розкладати на три режими. Перший – відкритість судового засідання як гарантія зовнішнього контролю та стримування від неформальних практик. Другий – доступність судових рішень і базової інформації про рух справи, що забезпечує можливість контролю за процедурною дисципліною та однаковістю застосування права. Третій – комунікаційна прозорість: зрозумілі правила інформування учасників, чіткі способи подачі та отримання документів, уніфіковані процедури повідомлень і доступу до матеріалів.

Цифрові інструменти змінили саму практику публічності: публічність дедалі частіше реалізується через електронні реєстри рішень, онлайн-сервіси, електронні кабінети, цифрове інформування сторін, дистанційні формати участі в засіданні. Однак науково-практичний акцент тут має бути на тому, що

[37] Sereda O., Mamnitskyi V., Kornieva P., Cherevatenko I. New Steps of Digitalisation of Civil Justice in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. Vol. 7(1). P. 416–426. DOI: 10.33327/AJEE-18-7.1-n000118.

цифрова публічність не повинна створювати цифрової нерівності або нових бар'єрів доступу: якщо судочинство стає прозорим лише для тих, хто має технічні ресурси та компетентності, це підриває принцип рівності сторін і справедливості процесу. Польські дослідження цифровізації цивільного процесу показують, що цифрові процедури потрібно оцінювати крізь призму базових процесуальних принципів – відкритості, рівності та безпосередності саме тому, що цифровізація здатна змінювати баланс між сторонами і впливати на якість судового сприйняття доказів та аргументів.[38]

В українському контексті цифровізація судочинства є не тільки модернізацією, а й способом забезпечення працездатності системи в умовах високих навантажень, обмежень безпеки та потреби швидкої комунікації. Практично це проявляється в переході до електронної подачі документів, електронних повідомлень, дистанційних засідань, цифрового доступу до матеріалів справи. Прозорість таких процедур залежить від юридичної визначеності електронних механізмів: чітких правил ідентифікації, моменту подачі/отримання процесуальних документів, підтвердження доставки, автентичності цифрових доказів, а також від стійкості й безпеки систем. Саме в цьому напрямі дослідження цифровізації цивільного правосуддя в Україні акцентує на одночасній потребі розвивати електронні інструменти та усувати практичні прогалини їх застосування, щоб електронні процедури підсилювали, а не послаблювали процесуальні гарантії[39].

Публічність як елемент прозорості також має внутрішньо-організаційний вимір: відкритість судового процесу не повинна перетворюватися на відкритість до тиску. Тому практичні механізми публічності мають включати нейтральні правила комунікації, недопущення медійного тиску, процедурне управління поведінкою в залі суду та коректне врегулювання обмежень відкритості в чутливих категоріях справ. Інакше публічність починає суперечити незалежності: замість контролю виникає стимул до кон'юнктурності, а якість мотивування підмінюється очікуваннями аудиторії. У цьому сенсі стандарти справедливого суду важливі не тільки для індивідуального захисту прав сторін, але і як інституційна рамка, що задає межі публічності та забезпечує її сумісність з незалежністю[40].

3.2. Порівняння ключових процесуальних рішень і тенденцій України та Польщі

Порівняння ключових процесуальних рішень і тенденцій України та Польщі доцільно будувати не як перелік «реформ», а як зіставлення процесуальних інструментів, які змінюють реальну поведінку суду й сторін: по-перше, як

[38] Kaczmarek-Templin B. Digitalization of civil proceedings in the light of openness, equality and immediacy in the Polish legal system. *European Journal of Economics, Law and Politics.* Vol. 9, № 4. 2023. DOI: 10.19044/elp.v9no4a8.

[39] Sereda O., Mamnitskyi V., Kornieva P., Cherevatenko I. New Steps of Digitalisation of Civil Justice in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. Vol. 7(1). P. 416–426. DOI: 10.33327/AJEE-18-7.1-n000118.

[40] Cerekja, B., & Mucollari, O. Right to a fair trial under Article 6 of the ECHR: The balance between efficiency and fairness in European criminal law. Social & Legal Studios, 7(4), 2024. P. 146-156. doi: 10.32518/sals4.2024.146.

подається та ведеться справа (папір/електроніка, канали комунікації), по-друге, як забезпечується участь у процесі (особиста присутність/дистанційні формати), по-третє, як гарантуються базові принципи процесу (публічність, рівність сторін, безпосередність, розумний строк), по-четверте, як забезпечується якість рішення (структура аргументації, робота з доказами, у т.ч. електронними), по-п'яте, як працює процесуальна прозорість (доступ до матеріалів, фіксація процесуальних дій, доступ до рішень). Спільним нормативним верхнім рівнем для обох систем у європейському вимірі є стандарт справедливого суду, який вимагає незалежного й безстороннього суду, рівності сторін, реальної змагальності, мотивованості та розумного строку розгляду – і саме через ці критерії варто оцінювати будь-яку процесуальну модернізацію.

Найбільш помітна спільна тенденція України та Польщі – поступова (але нерівномірна) цифровізація процесу, коли електронні інструменти перестають бути допоміжними і перетворюються на адаптований канал взаємодії з судом. У Польщі як державі-члені ЄС цифровізація процесу та електронна комунікація в судовій сфері додатково формується європейською логікою уніфікації цифрових процедур доступу до правосуддя та судової взаємодії (насамперед у транскордонних сегментах).[41] Для України ж цифровізація судочинства значною мірою стимулюється потребою підвищити спроможність системи в умовах високого навантаження та обмежень, а також прагненням забезпечити більш стабільний документообіг і доступ до суду через електронні канали. Практичний висновок для порівняння полягає в тому, що одна й та сама технологія (електронний документ, електронна подача, дистанційне засідання) у Польщі частіше вбудовується у стандартизовану європейську рамку, а в Україні частіше розглядається як інструмент забезпечення безперервності та керованості процесу.

Друга ключова лінія порівняння – дистанційні формати участі у процесі та їх вплив на фундаментальні принципи. Польська доктрина цифровізації цивільного процесу акцентує на тому, що технологічні рішення не нейтральні: вони можуть змінювати зміст принципів відкритості, рівності сторін і безпосередності, тобто того, як суд отримує матеріали справи, як сторони реалізують право бути почутими, і чи не виникає технологічна перевага однієї сторони над іншою. Український досвід цифровізації цивільного правосуддя, навпаки, часто підкреслює прагматичний компонент: дистанційна участь, електронні комунікації та електронні матеріали справи підвищують доступність і пришвидшують обіг документів, але водночас створюють нові проблеми – від ідентифікації, доказування в електронному середовищі до ризиків технічної нерівності й збоїв процедурних строків. У порівняльному аспекті важливо чітко показати, що сама по собі дистанційність не є ні благом, ні загрозою; вона стає проблемною або корисною залежно від того, чи збережено процесуальні гарантії інформованості сторони, рівного доступу до

[41] Regulation (EU) 2023/2844 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation. *Official Journal of the European Union* (OJ L), 27.12.2023.

матеріалів, можливості ефективно ставити питання, заперечувати, представляти та досліджувати докази.

Третя спільна тенденція – переосмислення доказування та процесуальної комунікації в умовах зростання частки електронних доказів і цифрових документів. Практично це означає, що суду потрібні не лише технічні канали (подати файл), а й процесуальні правила: як встановлюється автентичність, як забезпечується цілісність, як оцінюється надійність цифрового джерела, як гарантується доступ іншої сторони до того самого доказового масиву. Українські дослідження цифровізації цивільного правосуддя прямо звертають увагу на те, що е-суд не може зводитися до електронної канцелярії; він змінює логіку доказування і потребує сталих процедур, інакше швидкість документообігу буде куплена ціною зростання процесуальних спорів про допустимість і належність електронних доказів[42]. У польському аналізі цифровізації аналогічно простежується залежність: чим більше цифрових інструментів, тим вища вимога до збереження принципів процесу – насамперед рівності сторін і безпосередності, бо саме ці принципи найчастіше «просідають» при технологічних зрушеннях[43].

Четвертий напрям порівняння – публічність і прозорість процесу в цифровому форматі. Для Польщі характерним є активний доктринальний фокус на тому, як цифровізація впливає на відкритість провадження та на реальну (а не формальну) доступність процесуальних дій і інформації. Для України цифровий вимір прозорості часто проявляється як проблема забезпечення стійких електронних сервісів, правової визначеності електронних повідомлень, належної фіксації подій у процесі та усунення прогалин, які продукують затримки або породжують сумніви в рівності доступу сторін до матеріалів справи. Тут важливо підкреслити: прозорість у цифровому процесі залежить від двох речей – від правил (коли документ вважається поданим/отриманим; як підтверджується доставка) і від цифрового сліду (фіксації подій, що дозволяє перевірити, чи не було вибірковості). Усе це врешті оцінюється через стандарт справедливого суду, бо непрозора цифрова процедура здатна порушити не тільки комфорт, а й самі права сторін.

РОЗДІЛ 4. Судова медіація та ADR у структурі судочинства: роль у розвантаженні судів і зміцненні довіри до правосуддя

4.1. Місце медіації в судовій системі: моделі інтеграції (до суду/в процесі/після рішення)

Медіація в структурі судочинства сьогодні розглядається не як альтернатива суду у вузькому сенсі, а як інструмент процесуальної політики, який дозволяє зменшити конфліктність спору, підвищити прийнятність

[42] Sereda O., Mamnitskyi V., Kornieva P., Cherevatenko I. New Steps of Digitalisation of Civil Justice in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. Vol. 7(1). P. 416–426. DOI: 10.33327/AJEE-18-7.1-n000118.

[43] Kaczmarek-Templin B. Digitalization of civil proceedings in the light of openness, equality and immediacy in the Polish legal system. *European Journal of Economics, Law and Politics.* Vol. 9, № 4. 2023. DOI: 10.19044/elp.v9no4a8.

результату для сторін і раціональніше використовувати судові ресурси без зниження стандартів справедливого суду. У європейській рамці медіація інтегрується в доступ до правосуддя як механізм, що може бути запропонований сторонам у різні моменти провадження, з обов'язковим збереженням добровільності, конфіденційності та права сторони повернутися до судового розгляду.[44] В українському правопорядку медіація отримала загальну законодавчу основу, що дозволяє інституційно розвивати судово-орієнтовані моделі (зокрема через направлення, інформування, фіксацію домовленостей) за умови коректного розмежування ролей суду і медіатора.[45] У польській практиці, зокрема в адміністративних і кримінальних провадженнях, акцент робиться на тому, що медіація має працювати як процедурно керована опція: суд «відкриває двері», але не підміняє сам процес медіації й не перетворює його на формальність.[46]

У науково-практичному аналізі доцільно виділити три базові моделі інтеграції медіації в судову систему – досудову (до звернення до суду або до активної фази розгляду), процесуальну (в межах судового провадження) і постсудову (після рішення, на стадії виконання чи постконфліктної стабілізації). Ці моделі не взаємовиключні: одна й та сама справа може проходити кілька видів можливостей для медіації, але кожне з них має різну цінність і різні ризики.

1) Досудова інтеграція (pre-court / pre-trial): медіація як фільтр доступу до суду та механізм раннього врегулювання. Досудова модель є найбільш оптимальною для судової системи, тому що конфлікт вирішується до того, як суд залучить ресурси до активного провадження (засідання, виклики, дослідження доказів, експертизи). Практично вона може працювати у двох форматах.

Перший – добровільна ініціатива сторін (за домовленістю або на підставі медіаційного застереження). Сильна сторона цього формату – високий рівень автономії і менший ризик примусу. Слабке місце – нерівність доступу до медіації: більш обізнана сторона може отримувати перевагу, якщо інша сторона не знає про інструмент або не розуміє наслідків.

Другий – інституційно стимульована досудова медіація: коли держава/ судова система створює умови (інформаційні центри, реєстри медіаторів, стандарти якості, зручні механізми оформлення домовленостей), але не зобов'язує. Європейська логіка полягає саме в такому стимулюванні: забезпечити сторонам доступ до медіації як до реального інструменту, не обмежуючи їх права на суд.[47] Для адміністративної юстиції досудова медіація має специфіку: важливо, щоб у спорі з публічною адміністрацією були чітко

[44] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

[45] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / Верховна Рада України.

[46] Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

[47] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

визначені межі домовленостей (тобто що саме може бути предметом компромісу), інакше медіація ризикує стати або неможливою, або суто формальною. Саме тому в українсько-польському порівняльному баченні адміністративної медіації ключовим є питання допустимого компромісу, уповноваженого від органу і забезпечення юридичної визначеності результату.

2) Процесуальна інтеграція (in-court / court-annexed): медіація як структурований інструмент у межах судового розгляду. Процесуальна модель – найбільш практично значуща для судів, бо саме тут можна керовано поєднати дві цінності: збереження процесуальних гарантій (право на суд) і створення можливості для добровільного врегулювання. У цій моделі можна виділити кілька типових механізмів.

а) Судове інформування та направлення. Суд (або судова адміністрація через інформаційні сервіси) забезпечує, щоб сторони на ранній стадії розуміли: медіація можлива, вона добровільна, конфіденційна, і відмова від неї не має негативних процесуальних санкцій. Практична вимога тут одна: інформування має бути нейтральним – суд не наполягає, а роз'яснює опцію і процесуальні наслідки (зупинення/перерва, строки, оформлення домовленості).

б) «Медіаційна пауза» як процесуальний інструмент. Найефективніше в судовій практиці працює не паралельний процес, а саме пауза, коли провадження тимчасово призупиняється або відкладається на визначений строк для проведення медіації. Сенс паузи – зняти з сторін тиск календаря засідань і дати можливість конструктивних переговорів. У кримінальних та адміністративних сегментах польського досвіду важливо підкреслюється, що медіація має бути процесуально організована так, щоб не створювати ілюзії примусу: якщо можливість використовується як інструмент тиску, довіра до медіації руйнується

в) Судове затвердження результату (процесуальна легалізація домовленості). Процесуальна інтеграція стає реальною тоді, коли результат медіації може отримати юридично визначену форму в судовій процедурі (угода, закриття провадження, затвердження мирової тощо – залежно від юрисдикції). Для сторін це ключовий стимул: домовленість перетворюється на документ із передбачуваними наслідками. Водночас судова роль тут має бути обмеженою: суд контролює законність і дотримання мінімальних гарантій, але не оцінює вигідність угоди і не підміняє автономію сторін (інакше медіація зникає як добровільний процес).

Для адміністративної юстиції процесуальна інтеграція часто є найбільш реалістичною, оскільки суд може структурувати процес так, щоб сторони розуміли межі домовленостей і мали процесуальні гарантії на випадок, якщо компроміс не відбудеться. Саме таке бачення підкреслюється у порівняльному аналізі українсько-польського регулювання медіації в адміністративній сфері: медіація має бути вбудована так, щоб не невілювати публічний інтерес, але водночас дати сторонам простір для прийнятного рішення[48]. Законодавча база України, яка встановлює загальні рамки медіації, дозволяє розвивати такі

[48] Khrebtova A. A., Chmielarz K. Conceptual foundations and legal regulation of mediation in the sphere of administrative justice: Ukrainian and Polish experience. In: *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific monograph* / ed. R. Djakons et al. Riga: Baltija Publishing, 2025. P. 868–884. DOI: 10.30525/978-9934-26-538-9-33.

моделі через процесуальні механізми направлення та фіксації результатів, якщо вони узгоджені з вимогами відповідних процесуальних кодексів і практикою судів[49].

3) Постсудова інтеграція (post-judgment / enforcement-adjacent): медіація після рішення як інструмент виконання та зниження повторної конфліктності. Постсудова медіація виглядає менш очевидною, але саме вона часто має високу практичну цінність у двох ситуаціях.

Перша – коли рішення ухвалене, але виникають проблеми із його виконанням (опір, затягування, конфлікти щодо способу і порядку виконання, комунікаційні бар'єри). Тут медіація може працювати як механізм узгодження практичних параметрів виконання без ревізії суті рішення.

Друга – коли після рішення зберігається соціальна або інституційна напруга і є ризик повторних спорів. У кримінальній площині польський досвід медіації підкреслює, що постконфліктна стабілізація й відновлення комунікації можуть бути важливою метою, але лише за умови реальної добровільності та етичної коректності процедури[50]. У адміністративних спорах постсудова медіація може бути корисною як спосіб зменшити конфлікт (додаткові заяви, скарги, нові позови), якщо причина спору лежить у комунікації або в практичній реалізації адміністративного рішення.

У всіх трьох моделях інтеграції центральним практичним питанням є вибір момент звернення до медіації. Для досудової моделі точка входу – інформування і доступність. Для процесуальної – процедура направлення і медіаційна пауза. Для постсудової – стадія виконання або постконфліктні наслідки. Важливо, що ефективність інтеграції визначається не гучними програмами, а простими речами: чи зрозуміло сторонам, як медіація запускається; чи є реєстр/механізм вибору медіатора; чи є строки й правила паузи; чи є спосіб надати результату юридичну визначеність; чи забезпечено конфіденційність і нейтральність судової ролі відповідно до європейської логіки медіації та національного регулювання[51].

4.2. Роль суду та судової адміністрації: направлення справ, «медіаційна пауза», стандарти якості, етика, конфіденційність

Роль суду та судової адміністрації у впровадженні судової медіації й інших ADR-механізмів полягає у процесуальній організації безпечного коридору для добровільного врегулювання: суд забезпечує законність, рівність сторін і процесуальні гарантії, а судова адміністрація – сталість сервісів, інформування, логістику та стандарти якості. Така модель відповідає європейській логіці медіації як інструменту доступу до правосуддя, який доповнює судовий

[49] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.).

[50] Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

[51] Меленко О. В. Медіація у сфері міжнародного права: вирішення транскордонних спорів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Том 4 № 89. 2025. С. 167 – 172. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.25

розгляд, але не може підміняти його й не повинен перетворюватися на формальну[52].

Практично роль суду проявляється передусім у направленні справ до медіації (referral). Йдеться про процесуальне рішення суду відкрити можливість медіації там, де вона потенційно доречна: коли спір має виражений комунікаційний компонент, коли сторони зацікавлені в збереженні відносин, коли важлива швидкість і контрольованість результату, або коли предмет спору допускає компроміс у межах закону (особливо це актуально для адміністративних спорів, де межі компромісу мають бути чітко окреслені)[53]. Суд при цьому не оцінює, вигідність примирення, і не дає сигналів, що відмова від медіації може погіршити позицію сторони. Його завдання – нейтральне процесуальне скерування: роз'яснити, що медіація добровільна, конфіденційна, не позбавляє права на суд і не впливає на право на справедливий розгляд.

Щоб направлення було дієвим, судова адміністрація повинна забезпечити інфраструктуру доступу до медіації. У практичних моделях це означає: наявність зрозумілої інформації для сторін (пам'ятки, стандартизовані роз'яснення, сторінка на вебресурсі суду), прозорого механізму вибору медіатора (список/реєстр, принципи доступу, контактні канали), а також базової організації комунікації (передача контактів, узгодження часу першої зустрічі, контроль строків). Така адміністративна роль не є втручанням у зміст медіації – вона забезпечує лише процесуальні умови, щоб медіація була реально доступною, а не лише проголошеною як можливість.

Ключовим інструментом, що дозволяє інтегрувати медіацію в судовий процес без шкоди для процесуальних гарантій, є «медіаційна пауза» (відкладення/зупинення/перерва на визначений строк). Її практичний сенс полягає у знятті процесуального тиску календаря, який часто робить переговори неможливими: сторони не готові інвестувати в діалог, якщо паралельно триває активний процес із ризиками пропуску строків, подання доказів і тактичних кроків. У правильно налаштованій моделі суд встановлює чіткі параметри паузи: максимальну тривалість, правило продовження лише за згодою сторін, фіксацію дати повернення до судового розгляду, а також порядок повідомлення суду про результат (без розкриття змісту переговорів). Польський досвід застосування медіації в адміністративних і кримінальних провадженнях особливо підкреслює, що пауза має бути саме можливістю, а не прихованим способом примусу: коли медіація сприймається як обов'язковий етап або як санкція за процесуальну активність, вона деградує до формалізму й втрачає довіру.

Окремий практичний блок – стандарти якості судово-орієнтованої медіації, за які частково відповідає судова адміністрація, а частково – професійне середовище медіаторів. На рівні суду якість означає передбачуваність процедури:

[52] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

[53] Khrebtova A. A., Chmielarz K. Conceptual foundations and legal regulation of mediation in the sphere of administrative justice: Ukrainian and Polish experience. In: *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific monograph* / ed. R. Djakons et al. Riga: Baltija Publishing, 2025. P. 868–884. DOI: 10.30525/978-9934-26-538-9-33.

зрозумілі правила запуску медіації, строки, порядок фіксації результату, мінімальні вимоги до нейтральності й компетентності медіатора. На рівні адміністрації – це стандартизовані сервісні процеси: як сторони отримують інформацію; як забезпечується доступ до приміщення/онлайн-каналу; як фіксуються технічні факти (призначено медіатора, відбулася перша сесія, процедура завершена). Важливим є те, щоб стандарти якості не перетворилися на державний контроль змісту медіації. Контроль можливий лише в межах процедурних і етичних вимог: компетентність, нейтральність, управління конфліктом інтересів, коректна комунікація, дотримання конфіденційності.

Етика в судово-орієнтованій медіації має подвійний фокус. Перший – етика медіатора (нейтральність, незалежність, відсутність конфлікту інтересів, повага до сторін, недопущення нав'язування рішення). Другий – етика суду та працівників судової адміністрації у взаємодії з медіацією. Суддя та працівники апарату не можуть створювати у сторін враження, що правильним буде погодитися на медіацію або прийняти певний варіант угоди. Це підриває добровільність. Тому коректним є лише інформаційний і організаційний вплив, але не психологічний чи оцінювальний. Така логіка узгоджується з підходом до медіації як до добровільної процедури, інтегрованої в доступ до правосуддя[54].

Конфіденційність – одна з найчутливіших практичних гарантій, без якої судова медіація не працює. Її завдання – створити для сторін безпечний контактний простір, де можна говорити про інтереси та поступки без страху, що ці розмови будуть використані проти них у суді. Українське законодавче регулювання медіації закладає загальну рамку конфіденційності та підходи до нерозголошення інформації, отриманої під час медіації. Але в судово-орієнтованій моделі цього недостатньо: потрібні чіткі адміністративні процедури, які не допускають витоку конфіденційної інформації. Практичні рішення тут такі: суд отримує лише факт завершення медіації та її результат у формі, обраній сторонами (угода/відсутність угоди), але не зміст переговорів; документи медіації не приєднуються до матеріалів справи автоматично; електронні системи мають окремі режими доступу, щоб працівники апарату не мали необґрунтованого доступу до матеріалів медіаційного процесу. У цифровому середовищі конфіденційність потребує ще й технічних гарантій: контроль доступів, логування переглядів, безпечні канали комунікації, заборона розсилок матеріалів медіації через відкриті або неналежно захищені засоби.[55]

Для адміністративних і кримінальних сегментів (де значення публічного інтересу та процесуальних гарантій особливо високе) роль суду та судової адміністрації має ще один практичний вимір: процесуальна сумісність медіації з природою провадження. У таких справах суд, направляючи до медіації, має чітко розуміти предмет допустимого компромісу, коло уповноважених представників органу чи сторони, а також недопущення ситуацій, коли медіація використовується як інструмент затягування або легалізації позицій, що

[54] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

[55] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.).

суперечать закону. Польський досвід показує, що ефективність медіації в адміністративному та кримінальному процесі залежить від того, наскільки точно суд і адміністрація організують процедуру: короткі строки, ясна добровільність, коректне процесуальне оформлення результату, і водночас – відсутність тиску та сувора конфіденційність[56]. Порівняльний українсько-польський аналіз адміністративної медіації додатково підкреслює значення правової визначеності: якщо рамки компромісу не прозорі, інститути медіації або не застосовуються, або застосовуються формально[57].

4.3. Процесуально-правові гарантії добровільності медіації та запобігання примусу й формалізму, з урахуванням асиметрії процесуальних можливостей сторін

Добровільність є системоутворювальною характеристикою медіації: саме вона відрізняє медіацію від владного вирішення спору та визначає її легітимність у структурі правосуддя. Добровільність не слід зводити до формальної згоди сторін – вона включає реальну автономію волі, тобто здатність сторони приймати рішення про участь у медіації та про зміст домовленостей без зовнішнього тиску, без прихованих санкцій і без структурної нерівності, яка робить згоду фактично вимушеною. Саме тому інтеграція медіації у судочинство потребує спеціальних процесуальних запобіжників, що унеможливлюють перетворення медіації на інструмент процесуальної дисципліни або на формальну вимогу для руху справи.

Перший рівень гарантій добровільності полягає в нормативному закріпленні права сторони відмовитися від участі в медіації та права припинити процедуру на будь-якому етапі без негативних процесуальних наслідків. Практичне значення цього правила особливо проявляється у випадках, коли медіація інтегрована в судове провадження на стадії направлення справи або через запровадження перерви для переговорів: якщо учасник починає сприймати медіацію як обов'язкову стадію чи як умову лояльності суду, добровільний характер процедури фактично нівелюється. Європейський підхід до медіації виходить з того, що державні моделі стимулювання медіації допустимі лише за умови, що вони не позбавляють сторін права на суд і не створюють фактичного примусу до мирової угоди[58]. Українське законодавство про медіацію формує базову рамку такого підходу, встановлюючи загальні принципи добровільності, рівності сторін та самостійності прийняття ними рішень у процедурі медіації[59]. Практична задача суду і судової адміністрації

[56] Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

[57] 28. Khrebtova A. A., Chmielarz K. Conceptual foundations and legal regulation of mediation in the sphere of administrative justice: Ukrainian and Polish experience. In: *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific monograph* / ed. R. Djakons et al. Riga: Baltija Publishing, 2025. P. 868–884. DOI: 10.30525/978-9934-26-538-9-33.

[58] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

[59] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / Верховна Рада України.

полягає в тому, щоб ці принципи були відтворені в процесуальних алгоритмах: нейтральне інформування, можливість безпечної відмови, відсутність санкцій чи процесуальних ускладнень за небажання медіювати.

Другий рівень гарантій пов'язаний із чітким розмежуванням ролей суду та медіатора. Суд не вправі перебирати на себе функції, притаманні медіатору, і не повинен впливати на переговорний процес шляхом оціночних суджень щодо перспектив позицій сторін або доцільності досягнення згоди. Будь-які висловлювання, що фактично підштовхують до поступок чи формують очікування негативних наслідків у разі відмови від домовленості, трансформують медіацію з добровільної процедури на інструмент непрямого примусу, навіть якщо зовні участь сторін виглядає формально добровільною. Натомість судова роль легітимна лише як процесуальний фасилітатор: суддя роз'яснює опцію, забезпечує медіаційну паузу в межах процесу, контролює законність фінального оформлення (угоди), але не конструює зміст домовленостей. У польському досвіді медіації, зокрема в адміністративних і кримінальних провадженнях, підкреслюється необхідність уникати квазісудового характеру медіації: коли процедура починає сприйматися як ще одна інстанція або як інструмент тиску, вона втрачає відновний потенціал і перетворюється на бюрократичний елемент провадження.[60] Для адміністративної юстиції ця межа особливо важлива, оскільки присутній публічний інтерес і ризик того, що примирення буде сприйматися як спосіб обійти правові межі або, навпаки, як спосіб примусити слабшу сторону прийняти адміністративну позицію.

Третій рівень гарантій добровільності – інформована згода, тобто забезпечення того, щоб сторони реально розуміли, що таке медіація, чим вона відрізняється від суду, які її наслідки та межі. Інформована згода включає принаймні чотири елементи: перше – розуміння добровільності та права вийти з процедури; друге – розуміння конфіденційності та її меж; третє – усвідомлення відмінності між позицією і інтересом та можливих варіантів угоди; четверте – розуміння процесуальних наслідків результату – як угода набуває юридичної сили або що відбувається, якщо угода не досягнута. Саме на цьому етапі роль судової адміністрації стає практично значущою: стандартизовані інформаційні матеріали, нейтральні роз'яснення, чіткі процедури направлення до медіатора, прозорі правила вибору медіатора, доступні канали комунікації. Наявність таких механізмів є запобіжником формалізму, коли згоду отримують лише для того, щоб закрити процесуальну вимогу, без реального розуміння сторонами суті процедури.

Четвертий рівень гарантій спрямований на недопущення формалізації медіації як обов'язкового етапу. Формалізм у цій сфері зазвичай виникає тоді, коли медіація оцінюється як показник ефективності для суду чи адміністрації: кількість направлень, кількість позитивних угод, статистика завершень. Якщо інституція починає вимірювати медіацію статистично, неминуче виникає спокуса виконувати план через масові направлення або через тиск на сторони до укладення угоди. Ризик полягає в тому, що адміністративні метрики мають

[60] Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

фіксувати лише нейтральні речі (факт інформування, факт направлення за згодою, тривалість паузи), але не створювати стимулів для судді укладати угоди. Європейська рамка медіації виходить з того, що держава може стимулювати медіацію і створювати процедури її застосування, але не може перетворювати її на приховану умову реалізації права на суд.[61]

П'ятий рівень гарантій – захист сторін у спорах із дисбалансом. Під дисбалансом у медіації слід розуміти не лише фінансову нерівність, а й асиметрію інформації, інституційні переваги, психологічну вразливість, різний рівень правової грамотності, відмінності в переговорній силі. У таких спорах формальна добровільність не дорівнює реальній. Тому в науковій моделі інтеграції медіації необхідно передбачати компенсаторні запобіжники.

По-перше, це право на юридичну допомогу або участь представника у медіації, особливо коли одна сторона є органом влади, великою інституцією або суб'єктом, який має системну перевагу. По-друге, це коректна процедура попередньої оцінки придатності справи до медіації (screening): чи не є сторона під тиском, чи не існує ризику, що медіація стане інструментом приховування порушень, чи є реальна можливість добровільного діалогу. По-третє, це стандарти поведінки медіатора щодо вразливих сторін: забезпечення рівності голосу, балансування переговорного процесу, недопущення маніпуляцій, робота з інформаційною асиметрією. Особливої уваги потребують публічно-правові спори: орган влади має інституційну перевагу та формалізовані повноваження, тому питання уповноваження представника органу, меж допустимих поступок і прозорості внутрішнього мандату на переговори стають критичними. У порівняльному аналізі українсько-польського підходу до медіації в адміністративній юстиції саме ці аспекти визначають, чи медіація є реальним інструментом, чи лише процедурною декларацією[62]. У кримінальних провадженнях питання дисбалансу теж центральне: там додатково виникає ризик морального або процесуального тиску, тому медіація має бути вмонтована так, щоб не порушувати права учасників і не створювати примусу до примирення[63].

Шостий рівень гарантій пов'язаний із конфіденційністю, яка є умовою добровільності: сторона не буде відкрито обговорювати компроміс, якщо боїться, що її слова стануть процесуальним самовикриттям у суді. Законодавча рамка медіації в Україні передбачає конфіденційність як принцип і встановлює загальне правило нерозголошення інформації, отриманої під час медіації[64]. У судово-орієнтованих моделях конфіденційність потребує додаткових процедурних рішень: суд повинен отримувати лише факт завершення медіації

[61] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

[62] Khrebtova A. A., Chmielarz K. Conceptual foundations and legal regulation of mediation in the sphere of administrative justice: Ukrainian and Polish experience. In: *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific monograph* / ed. R. Djakons et al. Riga: Baltija Publishing, 2025. P. 868–884. DOI: 10.30525/978-9934-26-538-9-33.

[63] Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

[64] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / Верховна Рада України.

та її процесуальний результат (угода/не досягнуто угоди) без будь-яких деталей переговорів; матеріали медіації мають бути відокремлені від матеріалів справи; електронні системи повинні забезпечувати контроль доступу. Конфіденційність виконує й виразну захисну функцію за наявності дисбалансу сторін, оскільки мінімізує ризик перетворення переговорів на інструмент отримання інформаційної переваги: сильніша сторона не повинна мати можливості використати відомості, здобуті під час медіації, для посилення своєї процесуальної позиції у подальшому судовому провадженні.

Сьомий рівень гарантій стосується процесуального оформлення результату. Навіть якщо угода досягнута добровільно, ризик примусу або формалізму може проявитися на фінальному етапі, коли слабша сторона підписує документ без достатнього розуміння наслідків. Тому практично необхідними є вимоги до ясності та визначеності умов угоди, можливість юридичної консультації, відсутність непрозорих формулювань, а також судовий контроль законності. Європейська рамка медіації передбачає можливість надання результату медіації юридичної сили, але одночасно не допускає, щоб це перетворювалося на механізм обмеження права на суд або на інструмент нав'язування домовленості[65]. У національному правопорядку реалізація цього підходу визначається положеннями процесуальних кодексів і практикою їх застосування, однак вихідний принцип є спільним: юридичне оформлення результату має бути вибудуване так, щоб добровільний характер домовленості зберігався і не нівелювався на стадії затвердження чи фіксації у підсумковому процесуальному документі.

Таким чином, гарантії добровільності й запобігання примусу/формалізму в судово-інтегрованій медіації утворюють не одну норму, а цілу конструкцію: право на відмову без санкцій; нейтральність суду; інформована згода; відсутність статистичних стимулів до угод; спеціальні запобіжники для дисбалансних спорів; конфіденційність; коректне процесуальне оформлення результату. Їх практична реалізація є визначальною умовою того, щоб медіація працювала як добровільний інструмент доступу до правосуддя, а не як формальний придаток судочинства

4.4. Компаративний аналіз Україна–Польща: інституційні механізми, практики застосування та структурні бар'єри імплементації судової медіації й ADR

Компаративний вимір Україна–Польща у сфері судової медіації та інших ADR-механізмів доцільно будувати як зіставлення не стільки нормативних декларацій, скільки інституційних механізмів, які реально запускають (або блокують) медіацію в судовому середовищі. У такому підході ключовими стають три групи питань: перше – як система організована, хто й у який спосіб направляє справи, як оформлюється «медіаційна пауза», як легалізується результат; друге – як це працює на практиці – які категорії спорів реально медіюються, як поводяться сторони, яку роль відіграють суди та їх

[65] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

адміністрація; третє – які бар'єри стримують імплементацію – від правової невизначеності й кадрових проблем до культурних чинників і ризику формалізму. Така рамка дозволяє зіставляти Україну та Польщу як системи з різним рівнем усталеності медіаційних практик, але з подібною потребою забезпечити добровільність, процесуальні гарантії та довіру до правосуддя.

У польському контексті інституційні рішення щодо медіації розвивалися як частина ширшої політики оптимізації й розвантаження судів, але зі збереженням принципової ідеї: медіація має бути процедурно інтегрованою і водночас добровільною. Практичність польського досвіду особливо виразна в сегментах адміністративного та кримінального проваджень: саме тут добре видно, як медіація потребує точного процесуального налаштування, щоб не перетворитися на примус чи імітацію. У дослідженні польського досвіду медіації в адміністративних і кримінальних провадженнях підкреслено, що медіація працює ефективно, коли суд забезпечує направлення та часовий режим процедури, але не впливає на зміст і не створює ситуації, в якій сторона сприймає медіацію як спосіб уникнути негативного рішення або як обов'язковий етап. Практично це означає: короткі й ясні процедури направлення, визначені строки, зрозумілі правила завершення медіації й повернення до судового розгляду.

В українському контексті інституційний розвиток медіації значною мірою пов'язаний із формуванням нормативної основи та поступовою розбудовою професійного середовища. Нормативне закріплення базових принципів медіації, зокрема добровільності, рівності сторін і конфіденційності, формує необхідну правову рамку, однак інституційна дієвість цього інституту визначається наявністю практичних механізмів поєднання судового провадження з медіаційною процедурою. Йдеться про процедурно визначені інформаційні алгоритми для сторін, типові процесуальні рішення щодо оголошення перерви або зупинення розгляду з метою проведення медіації, прозорі механізми вибору медіатора, а також зрозумілий порядок юридичного оформлення результату домовленості. Саме така інституційна інтеграція є критичною, оскільки за її відсутності медіація зазвичай або залишається приватною ініціативою сторін, або існує переважно на рівні політичної декларації. У сфері адміністративної юстиції ця залежність проявляється особливо виразно, оскільки участь публічної сторони вимагає додаткової юридичної визначеності. Практично необхідними є відповіді на питання належного представництва органу публічної адміністрації, меж допустимих поступок з урахуванням публічного інтересу, а також способу фіксації результату, який забезпечував би його законність і виконуваність. Порівняльний аналіз українського та польського підходів до адміністративної медіації підтверджує, що саме чіткість цих параметрів відрізняє медіацію як реально застосовуваний механізм від моделі, яка формально присутня в праві, але не працює в практиці.

Якщо зіставляти практики застосування, то в Польщі більш виразно простежується тенденція до процесуально керованої медіації (коли судова система задає чіткі точки входу та виходу), тоді як в Україні практики часто залежать від локальної активності судів, професійної спільноти медіаторів і готовності сторін.

Структурні бар'єри впровадження медіації в Україні та Польщі мають спільну основу, хоча проявляються з різною інтенсивністю. Першим і найбільш системним бар'єром є правова та процедурна невизначеність у межах окремих юрисдикцій і категорій спорів. У цивільних та господарських конфліктах потенціал компромісу зазвичай ширший, тоді як у адміністративних і кримінальних сегментах необхідні більш точні процесуальні конструкції, аби зберегти публічний інтерес і не створювати враження, що правові приписи можуть бути предметом домовленості. Саме тому польські напрацювання щодо медіації в адміністративному та кримінальному провадженні підкреслюють значення чітко окреслених процесуальних меж та гарантій добровільності.[66] У межах українсько-польського порівняльного аналізу адміністративної медіації, своєю чергою, акцент робиться на юридичній визначеності параметрів допустимого компромісу, належному уповноваженні представників органів влади та коректному оформленні результату так, щоб він був законним і виконуваним.

Другий бар'єр – інституційна інфраструктура: наявність реєстрів медіаторів, стандартів якості, механізмів інформування, процедур направлення й оформлення результату. Там, де такої інфраструктури немає або вона фрагментарна, медіація в судовому середовищі перетворюється на одиничні випадки, залежні від ентузіастів, а не на стабільний елемент доступу до правосуддя. Саме цю логіку підтримує європейська рамка медіації, яка дозволяє стимулювання та процесуальне приєднання медіації, але за умови збереження добровільності та реального права на суд.[67] В українських умовах базова нормативна рамка існує, однак практична ефективність залежить від інституційної організації та стандартизації процедур у взаємодії «суд – медіація».

Третій бар'єр – культурно-поведінковий. Медіація не впроваджується лише законом: вона потребує готовності сторін і юридичної спільноти сприймати компроміс як легітимний результат. У судовому середовищі це часто стикається з двома крайнощами: або позитивна логіка процесу (сторона хоче рішення, яке підтверджує її правоту), або недовіра (страх, що компроміс – це слабкість). Для подолання цього бар'єра важливими є не декларації, а процесуальні стимули й коректне інформування: сторони повинні розуміти, що медіація не позбавляє їх права на суд, не закриває доступ до доказування і не створює ризику погіршення позиції у разі відмови.

Четвертий бар'єр – ризик примусу та формалізму, який особливо гостро проявляється у спорах із дисбалансом сторін (орган влади – громадянин; сильний бізнес – споживач; роботодавець – працівник). Тут медіація може стати не інструментом довіри, а інструментом «м'якого» тиску. Саме тому польські приклади медіації в адміністративних і кримінальних провадженнях підкреслюють необхідність уникати ситуації, коли медіація з'являється як квазіобов'язкова процедура або як формальний етап провадження, а

[66] Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

[67] European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

українсько-польський аналіз адміністративної медіації акцентує на юридичних і процедурних межах компромісу, які мають захищати слабшу сторону й публічний інтерес.

У такому компаративному викладі Україна–Польща медіація постає як інституційний інструмент, ефективність якого визначається не лише законом, а взаємодією трьох чинників: чіткими процесуальними діями, реальними гарантіями добровільності та наявністю адміністративної інфраструктури і професійних стандартів. Саме через ці елементи можна науково і практично описати відмінності інституційних рішень, реальні практики застосування та бар'єри впровадження судової медіації у двох правопорядках

Розділ 5. Збалансована модель судового управління та концепція multi-door courthouse з медіацією у правопорядку України й Польщі

Судова незалежність і управлінська результативність судової системи належать до різних площин правового регулювання та інституційної практики. Незалежність є гарантією змістовної автономії судді при здійсненні правосуддя та ухваленні рішення; результативність же характеризує здатність системи забезпечувати доступність, належну якість і своєчасність розгляду через організаційні ресурси, процедури й управлінські інструменти. Проблема постає тоді, коли управлінські механізми, спрямовані на раціоналізацію ресурсів судової системи (строки розгляду, розподіл навантаження, статистичні показники), фактично набувають функції непрямого регулятора суддівської діяльності, формуючи стимули до прийняття процедурно простіших або адміністративно вигідних рішень. Саме тому дизайн політики має бути побудований на принципі: управління судами є сервісним забезпеченням здійснення правосуддя, а не формою керування правосуддям. У цьому сенсі особливо значущою є позиція CCJE: оцінювання роботи суддів та вимірювання якості правосуддя є допустимими лише настільки, наскільки вони не підміняють собою суддівську дискрецію, не створюють адміністративного тиску й не перетворюються на інструмент впливу на зміст судових рішень[68].

У практичній площині це означає, що модель управління повинна бути «збалансованою» не за риторикою, а за конструкцією компетенцій і показників. До легітимної сфери судового адміністрування належать: формування та виконання бюджету судів; матеріально-технічне забезпечення; кадрова спроможність апарату суду; інфраструктура й безпека; цифрові сервіси й стандарти електронної взаємодії; аналітика потоків справ для планування ресурсів. Однак ці самі інструменти стають ризиковими, коли їх переводять у площину індивідуального «менеджменту судді»: коли показники швидкості чи кількості завершених справ набувають домінантного характеру; коли встановлюються формальні «норми» результативності; коли статистичні індикатори використовуються як підстава для дисциплінуючого впливу на суддю

[68] Consultative Council of European Judges (CCJE). *Opinion № 17 (2014) on the evaluation of judges' work, the quality of justice and respect for judicial independence.* Council of Europe, 2014.

або для непрозорого перерозподілу ресурсів між судами. Європейська практика вимірювання стану правосуддя демонструє більш адекватний, ніж суто «таймінговий», підхід до результативності: системи порівнюються не тільки за тривалістю проваджень, а також за індикаторами якості й незалежності, що дозволяє відмовитися від редукції «ефективності» до кількості та строків[69]. Для України й Польщі це має принципове значення, адже саме одновимірні метрики (строки/кількість) найчастіше провокують управлінські деформації, які несумісні з незалежністю.

Водночас результативність судової системи не може бути досягнута лише «додаванням ресурсів»: потрібна інституційна логіка, що перерозподіляє конфлікти між процедурами. Тут концепція multi-door courthouse є не метафорою, а практичною моделлю політики доступу до правосуддя, у межах якої суд виступає організаційним центром маршрутизації спорів до найбільш відповідного механізму: судового розгляду, медіації, переговорних процедур, нейтральної оцінки та інших ADR-форм [32]. Ключова перевага цієї моделі саме для гарантій незалежності полягає в тому, що підвищення результативності забезпечується не «прискоренням будь-якою ціною», а раціональним добором процедур залежно від природи спору. У такому підході адміністрація не отримує мотиву впливати на зміст рішень; вона натомість розвиває інфраструктуру «правильних дверей» і забезпечує якісну процесуальну логістику.

Для двох систем – української та польської – практичний дизайн політики multi-door courthouse повинен враховувати, що розвантаження судів не може будуватися на механічному «перенаправленні» справ. Маршрутизація має бути правовою і процедурно нейтральною: встановлюються загальні критерії медіабельності, стандарти інформування сторін, чіткі процесуальні «вікна» для медіації та повернення в суд, а також гарантії добровільності й рівності доступу. У цій логіці роль суду – забезпечити процесуальну можливість і контроль законності фінального оформлення результату; роль судової адміністрації – забезпечити інституційні умови (інформаційні канали, реєстри/переліки медіаторів, стандартизовані процедури направлення, часові параметри «медіаційної паузи»). Саме такий інституційний розподіл дозволяє уникнути двох крайнощів: з одного боку – «формальної медіації», коли сторони проходять процедуру як адміністративну перешкоду; з іншого – «адміністративного тиску на примирення», коли медіація використовується як інструмент досягнення статистичних показників.

Окрему практичну цінність для політики multi-door courthouse має включення суміжних правничих інституцій, насамперед нотаріату, як елементу екосистеми запобігання спору й підвищення юридичної визначеності. Нотаріус у цьому контексті може виконувати не «судові» функції, а комплементарні: превенцію конфлікту, фіксацію домовленостей, забезпечення доказової визначеності, роз'яснення правових наслідків і процедурних ризиків, що здатне істотно скорочувати кількість спорів, які доходять до суду, або полегшувати їх

[69] European Commission. EU Justice Scoreboard (annual overview of indicators on the efficiency, quality and independence of justice systems). 2025. 70 s.

процесуальну конфігурацію[70]. Такий підхід важливий і для України, і для Польщі, оскільки дозволяє проектувати доступ до правосуддя як багатоканальну систему, де суд є центральним, але не єдиним інструментом забезпечення правового миру.

Водночас будь-яка управлінська модернізація (маршрутизація, цифрові сервіси, стандартизація процедур) породжує нові вразливості – передусім у сфері контролю за даними, доступами, адміністративними рішеннями щодо ресурсів і пріоритетів. Тому збалансована модель має містити не тільки «сервісний» блок, а й доброчеснісний контур, який запобігає зловживанням управлінськими повноваженнями. У цьому сенсі кримінально-правова модернізація підходів до відповідальності за корупційні правопорушення розглядається як один із елементів системного стримування: вона має захищати судову систему від перетворення управління на ринок впливів, але не може підміняти собою інституційні гарантії незалежності та належного врядування[71]. Для рекомендаційного дизайну це означає: антикорупційні механізми мають бути спрямовані на прозорість адміністративних рішень, контроль повноважень і підзвітність управлінських процесів, не втручаючись у зміст судових актів і не створюючи додаткових каналів тиску на суддів.

Таким чином, політика для України та Польщі, що поєднує незалежність і результативність, має будуватися на трьох взаємопов'язаних опорах: по-перше, сервісна, а не директивна модель судового управління з коректними межами управлінського впливу відповідно до європейських стандартів оцінювання якості;[72] по-друге, процедурна маршрутизація спорів у логіці multi-door courthouse з медіацією як ключовим «другим треком» доступу до правосуддя;[73] по-третє, багатовимірна система показників ефективності, що враховує якість і незалежність, а не редукує управління до строків і кількості, доповнена інституційними запобіжниками від зловживань управлінськими повноваженнями та використанням потенціалу суміжних правничих інститутів у попередженні спорів і формуванні юридичної визначеності.

5.1. Структурно-функціональна інтеграція медіації в судочинство

Інтеграція медіації в судочинство передбачає побудову такої організації судової діяльності, за якої медіація розглядається як інституційно впорядкований елемент доступу до правосуддя, а не як факультативна додаткова послуга. Концептуально ця модель узгоджується з ідеєю multi-door courthouse, у межах

[70] Хребтова А. А. Роль нотаріуса в системі альтернативного вирішення спорів: теоретичні засади та практичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Том 4, вип. 86. С. 124–129. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.19

[71] Serhiienko A., Syrota D., Khrebtova A., Muzyka M., Amelin O. *The Issue of Criminal Liability for Corruption Crimes in the Context of Legal Modernization. Journal of Law and Political Sciences (JLPS).* VOL. (47/2) SPECIAL ISSUE. 2025. P. 258 – 281.

[72] Consultative Council of European Judges (CCJE). *Opinion № 17 (2014) on the evaluation of judges' work, the quality of justice and respect for judicial independence.* Council of Europe, 2014.

[73] Sander F. Multi-door courthouse and the benefit negotiation brings to litigation. Program on Negotiation at Harvard Law School (PON), 2025.

якої судова система забезпечує множинність процедурних форм врегулювання спорів і створює механізм їх упорядкованого застосування, не підміняючи при цьому здійснення правосуддя позасудовими процедурами. Принциповим є те, що така інтеграція може вважатися легітимною лише за умови чіткого розмежування між організаційним адмініструванням та впливом на зміст суддівської дискреції: інструменти організації процесу мають слугувати забезпеченню доступності та належної якості правосуддя, однак не можуть перетворюватися на опосередковані важелі впливу на ухвалення рішень. Цю межу у своїх стандартах прямо підкреслює CCJE, наголошуючи, що системи оцінювання та управління якістю повинні бути сконструйовані так, щоб не створювати адміністративного тиску і не підривати незалежність суддів[74].

Інституційна модель «суд – медіаційний контур» має бути побудована на функціональному розподілі ролей, який виключає змішування владної та переговорної природи процедур. Суд у цій конструкції здійснює виключно процесуально-рамкові функції: забезпечує інформування учасників провадження про існування медіації; створює процесуальні умови для її проведення в межах справи (в тому числі шляхом встановлення часових меж для проведення процедури, якщо це допускається відповідним процесуальним порядком); забезпечує юридичне оформлення досягнутого сторонами результату у формах, допустимих процесуальним законом, здійснюючи контроль законності та дотримання мінімальних гарантій, але не втручаючись у зміст домовленостей. Будь-яке розширення ролі суду у напрямі «спонукання» до угоди або оцінювання доцільності компромісу деформує добровільну природу медіації й трансформує її в інструмент процесуального примусу, що несумісно як із стандартами незалежності, так і з власною логікою альтернативного врегулювання спорів.

Судова адміністрація в такій моделі виконує функцію організаційного забезпечення, тобто створює інфраструктурні умови для реалізації медіації без втручання у зміст переговорного процесу. До цих умов належать стандартизовані інформаційні матеріали для сторін; процедурно нейтральні механізми ініціювання медіації; визначені правила комунікації та координації; належні технічні засоби (у тому числі цифрові канали, якщо вони використовуються) та організаційна логістика. Для України й Польщі важливо, щоб адміністративний компонент не формував прихованих стимулів до формалізму; саме тому питання управлінських метрик повинно бути поставлене у відповідність із європейським стандартом недопустимості «кількісного тиску» на суддів. У цьому контексті показовим є підхід Європейської Комісії у EU Justice Scoreboard, де оцінювання судових систем здійснюється не лише за параметрами тривалості проваджень, а в ширшій рамці ефективності, якості та незалежності, що дозволяє уникати редукції управління до одномірних показників швидкості та продуктивності[75].

[74] Consultative Council of European Judges (CCJE). *Opinion № 17 (2014) on the evaluation of judges' work, the quality of justice and respect for judicial independence.* Council of Europe, 2014.

[75] European Commission. EU Justice Scoreboard (annual overview of indicators on the efficiency, quality and independence of justice systems). 2025. 70 s.

Операційним ядром інтеграції виступає процедурно визначений механізм маршрутизації спорів до медіації, який за своїм змістом має бути стандартизованою формою попереднього визначення придатності спору до медіаційної процедури. Такий механізм не може будуватися на неформальній дискреції чи на адміністративних потребах «скорочення навантаження»; він має ґрунтуватися на чітко сформульованих критеріях і застосовуватися за однаковими правилами. Науково коректно визначати критерії медіабельності як сукупність процесуально значущих умов, за наявності яких медіація може забезпечити легітимний результат без послаблення гарантій справедливого суду. Водночас критерії повинні виконувати і відсічну функцію: вони мають виключати ситуації, у яких медіація створює неприйнятні ризики для прав сторін або для публічного інтересу.

У структурі критеріїв медіабельності доцільно розрізняти умови, що підтримують застосування медіації, та умови, що обмежують її застосовність або вимагають додаткових запобіжників. До першої групи належать передусім ситуації, де предмет спору допускає домовленість у межах закону; де конфлікт значною мірою має комунікаційний або інтересовий характер; де важливо зберегти сталі відносини між сторонами; де з огляду на природу спору потенційно можлива взаємоприйнятна конфігурація зобов'язань. До другої групи належать, зокрема, виражений дисбаланс сторін без компенсаційних механізмів (правничої допомоги, належного інформування, процесуальних запобіжників); ризики зловживання процедурою; відсутність у представників сторін повноважень на укладення домовленостей; ситуації, в яких можливі домовленості виходять за межі диспозитивності або зачіпають імперативні вимоги та публічний інтерес. Саме поєднання позитивних і обмежувальних критеріїв забезпечує процедурну добросовісність інтеграції й запобігає перетворенню медіації на формальність або на механізм тиску.

Також важливо враховувати доброчеснісні ризики, що виникають унаслідок інституційного конструювання альтернативних процедур. Медіаційний контур не може бути сконструйований так, щоб відкривати можливість обходу юридичних наслідків неправомірної поведінки або сприяти інституційній нейтралізації зловживань, особливо у ситуаціях, де виявляються ознаки корупційних практик чи конфлікту інтересів.Загальний вектор модернізації кримінально-правових механізмів протидії корупційним злочинам підкреслює, що інституційні реформи мають враховувати ризик трансформації управлінських і процедурних новацій у канали неправомірного впливу або легалізації зловживань. У цьому сенсі критеріальна модель медіабельності повинна містити обмежувальні положення для ситуацій, де застосування медіації здатне нівелювати превентивну та відновну функцію правосуддя або створити неприйнятні ризики для слабшої сторони.

У системному вимірі інтеграція медіації в логіці multi-door courthouse не обмежується лише внутрішньо-судовими процедурами; вона може доповнюватися інституційними механізмами попередження спорів і підвищення юридичної визначеності поза межами суду. У цьому контексті обґрунтованим є включення нотаріату як суміжного елементу екосистеми альтернативного врегулювання: нотаріальна діяльність може виконувати превентивну функцію

щодо спорів, сприяти юридичному структуруванню домовленостей і фіксації волевиявлення сторін, що зменшує конфліктність і знижує ймовірність переходу конфлікту у повномасштабний судовий процес[76]. Включення такого елементу в рекомендаційну рамку для України та Польщі є доречним саме як інституційно нейтральний спосіб підвищення спроможності системи без створення адміністративного контролю над суддівськими рішеннями.

Належне функціонування медіаційного контуру у складі судочинства, таким чином, залежить від трьох взаємопов'язаних передумов: функціонального розмежування ролей, яке виключає змішування судової влади та переговорної процедури; процедурно визначеного й критеріально прозорого механізму маршрутизації спорів; системи організаційного забезпечення, що вимірює ефективність у балансі з якістю та незалежністю, а не через адміністративно нав'язувані кількісні показники.

ВИСНОВКИ

Висновки даного дослідження логічно випливають із комплексного аналізу п'яти взаємопов'язаних блоків: перший – конституційно-інституційних засад незалежності судової влади в Україні та Польщі; другий – адміністративного управління судами й меж допустимого адміністративного впливу; третій – процесуальної модернізації як інструменту захисту незалежності та підвищення якості правосуддя; четвертий – судової медіації та ADR як елементів сучасного судочинства, що впливають на навантаження судів і рівень суспільної довіри; п'ятий – рекомендацій щодо збалансованої моделі судового управління та «multi-door courthouse» з медіацією для обох правопорядків. У підсумку сформульовано узагальнений висновок: модернізація судової системи є успішною лише тоді, коли вона одночасно гарантує реальну незалежність суду, підвищує інституційну спроможність і забезпечує доступність та якість правосуддя, не перетворюючи управління на прихований канал впливу.

Перший концептуальний результат полягає в уточненні змісту незалежності як двовимірного явища – інституційного та індивідуального. Інституційна незалежність залежить не лише від формальних конституційних положень, а й від того, як сконструйовано органи суддівського врядування, механізми добору й дисциплінарної відповідальності, бюджетні та організаційні важелі. Індивідуальна незалежність проявляється у спроможності судді ухвалювати рішення без побоювання управлінських наслідків, без орієнтації на наперед заданий результат і без впливу формальних чи неформальних індикаторів, що можуть стимулювати конформну або статистично вигідну поведінку. Спільним для України й Польщі є те, що реальна незалежність руйнується не лише прямими вказівками чи політичним втручанням, а значно частіше – через опосередковані механізми: дисциплінарні ризики, управлінські стимули, ресурсну залежність, кадрову вразливість і метричний контроль. Тому

[76] Хребтова А. А. Роль нотаріуса в системі альтернативного вирішення спорів: теоретичні засади та практичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Том 4, вип. 86. С. 124–129. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.19

незалежність має бути вбудована в інституційну архітектуру як система запобіжників, а не як декларація.

Друге узагальнення стосується адміністративного управління судами. Дослідження показало, що управління є необхідною умовою функціонування правосуддя, однак лише за умови його сервісного характеру. До легітимного ядра управління належать ресурси, інфраструктура, апарат, IT, статистика потоків справ, організація доступності й комунікації. Водночас будь-яке управління стає проблемним, коли воно спрямовується на поведінку судді як носія правосуддя: через індивідуальні плани, рейтинги, примусову продуктивність, стимулювання спрощення, формалізацію мотивування або небезпеку санкцій за показники. Таким чином, межі недопустимого адміністративного впливу доцільно фіксувати не абстрактними формулами, а через конкретні заборонні конструкції: використання показників, які прямо або опосередковано впливають на зміст судового рішення; управлінське втручання в перебіг розгляду конкретної справи; непрозорий розподіл ресурсів, що фактично перетворюється на інструмент тиску чи дисциплінування судів або окремих суддів. Для Польщі, з огляду на досвід трансформацій у моделі управління судами, особливо важливо забезпечити інституційний баланс між управлінською керованістю та неприпустимістю адміністративного контролю над здійсненням правосуддя. Для України визначальним стає попередження управлінської «вертикалізації» та збереження автономії суду в умовах модернізації і високого суспільного запиту на швидкі результати.

Третій висновок стосується судової медіації та ADR. Інтеграція медіації у судочинство є перспективним шляхом підвищення доступності правосуддя, зниження конфліктності й розвантаження судів, однак її ефект залежить від якості інституційного дизайну. Медіація не повинна редукуватися до механізму формального зменшення статистичного навантаження на суди або до обов'язкової квазідосудової процедури, що лише імітує добровільне врегулювання спору. Її легітимність забезпечується добровільністю, конфіденційністю, нейтральністю, рівністю сторін та гарантіями від примусу, особливо у спорах із дисбалансом можливостей. Судову медіацію доцільно інтегрувати як самостійний процедурний контур із чітко розмежованими ролями: суд створює процесуальні умови для проведення медіації та здійснює контроль законності оформлення досягнутого результату, не втручаючись у переговорний процес; судова адміністрація забезпечує організаційну й технічну інфраструктуру доступу без впливу на зміст домовленостей; медіатор веде процедуру й гарантує дотримання професійної етики та стандартів медіації. Порівняльний аналіз Україна–Польща підтверджує, що ключовими бар'єрами впровадження стають не лише законодавчі прогалини, а й інституційні чинники: культура правничої спільноти, готовність судів працювати з процедурною маршрутизацією, довіра учасників, наявність стандартів якості та реальної інфраструктури.

Четвертий висновок формулює загальну рекомендаційну рамку: найбільш перспективною для України та Польщі є збалансована модель судового управління, поєднана з концепцією «multi-door courthouse», у межах якої суд виступає інституційним центром доступу до різних процедур врегулювання спорів, а медіація – одним із ключових треків. Така модель дозволяє

підвищувати результативність правосуддя не шляхом адміністративного тиску, а шляхом раціоналізації потоків справ, процедурної диференціації та підвищення сервісної спроможності суду. Її впровадження потребує політико-управлінського дизайну, який закріплює: чіткі межі управлінського впливу; інституційну автономію суду в змістовних питаннях; прозору й нейтральну процедуру маршрутизації спорів; інтеграцію медіації з етичними та якісними стандартами; механізми участі суміжних правничих інститутів (зокрема нотаріату) як комплементарних елементів ADR-екосистеми.

АНОТАЦІЯ

У монографії досліджено модернізацію судової влади й судочинства України та Польщі крізь призму одночасного зміцнення інституційної незалежності й підвищення організаційної спроможності судової системи. Проблематика роботи полягає в тому, що управлінські інструменти судового адміністрування, необхідні для ресурсної та процесуальної ефективності, за відсутності чітких меж можуть перетворюватися на непрямі канали впливу на суддівський розсуд. Доведено, що незалежність слід розуміти як практичну конструкцію, забезпечену нормативними, процедурними та інституційними гарантіями, включно з ефективною архітектурою суддівського врядування і самоврядування. У результаті порівняльного аналізу окреслено межі допустимого адміністративного управління та визначено типові заборонні конструкції, через які виникає адміністративне домінування, а також показано значення польського досвіду після 2011 року для оцінки ризиків і можливостей управлінських моделей. Встановлено, що процесуальна модернізація, зокрема прозорість процедур, автоматизований розподіл справ, належна мотивація судових рішень і цифровізація, одночасно підвищує якість правосуддя та зменшує вразливість системи до позаправового впливу, але потребує запобіжників щодо безпеки даних і контрольованості цифрових налаштувань. Обґрунтовано інституційну інтеграцію судової медіації та ADR як окремого процедурного контуру з гарантіями добровільності, конфіденційності та недопущення формалізму, особливо у публічно-правових і кримінально-правових сегментах. Сформульовано узагальнену модель збалансованого судового управління та організації доступу до правосуддя за концепцією multi-door courthouse з медіацією, адаптовану до українського воєнного контексту й корупційних ризиків та співвіднесену з польською інституційною практикою.

Ключові слова: незалежність суддів, судове управління, процесуальна модернізація, медіація, цифровізація, довіра, Україна, Польща.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1202-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.).

3. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.).

4. Про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) : Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v019p710-04?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.)

5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL : https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm (дата звернення : 05.01.2026 р.)

6. O Krajowej Radzie Sądownictwa : Ustawa z dnia 12 maja 2011 r.. URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20111260714 (дата звернення : 05.01.2026 р.)

7. Prawo o ustroju sądów powszechnych : Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r.. Dz. U. 2001 Nr 98 poz. 1070. URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010981070/U/D20011070Lj.pdf (дата звернення : 05.01.2026 р.)

8. O Sądzie Najwyższym : Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000005 (дата звернення : 05.01.2026 р.)

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.)

10. Guide on Article 6 ECHR (Council of Europe/ECHR) – ujęcie metodyczne kryteriów niezależności. URL : https://rm.coe.int/1680304c4e (дата звернення : 05.01.2026 р.)

11. Consultative Council of European Judges Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society at its 8th meeting (Strasbourg, 21-23 November 2007).

12. CEPEJ «Evaluation of judicial systems» (Ukraine, data 2022 / cycle 2024) – ramy wskaźników i kontekst efektywności. URL : https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/PREMS_116124GBR_CEPEJ_report_2022_24.pdf (дата звернення : 05.01.2026 р.)

13. European Commission. The 2025 EU Justice Scoreboard. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2025) 375. Luxembourg, 2025. 70 p. DOI: 10.2838/9524751. URL: https://commission.europa.eu/document/download/51b21eff-a4b0-4e73-b461-06bd23b43d4e_en?filename=2025+EU+Justice+Scoreboard_template.pdf (дата звернення: 06.01.2026).

14. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European judicial systems. CEPEJ Evaluation Report. 2024 Evaluation cycle (2022 data). Part 1. General analyses. Strasbourg, 2024. 174 p.

15. Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посіб. / І. В. Озерський. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 248 с.

16. Chmielarz K. Administracja sądowa. Ministerialny model zarządzania i administrowania sądami powszechnymi. Monografie Prawnicze. 2024. 372 s.

17. European commission for democracy through law. Venice Commission. Poland – Act on the National *Council of the Judiciary of 12 May 2011 with amendments of 20 December 2019 (CDL-REF(2020)003).* 2020.

18. Шпенова П. Ю. Апарат суду в системі організаційного забезпечення судової діяльності: монографія. 2019. 180 с.

19. Плакса В.І., Рибалко В.О. Організаційно-правові аспекти діяльності Вищої ради правосуддя : монографія. / В.І. Плакса, В.О. Рибалко. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2023. 244 с.

20. Барабаш О.О. Цифровізація правосуддя у контексті впровадження системи Е-Суд: виклики та завдання // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2023. Вип. 1. С. 57-66.

21. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist (CDL-AD(2016)007-e), adopted at the 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016).

22. Regulation (EU) 2023/2844 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation. *Official Journal of the European Union* (OJ L), 27.12.2023.

23. Хребтова А. А., Позняк Є. А. Адміністративно-правові інструменти взаємодії Національної поліції України з громадськістю у сфері превентивної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Том 4, вип. 86, ч. 4. С. 116–123. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.18.

24. Cerekja, B., & Mucollari, O. Right to a fair trial under Article 6 of the ECHR: The balance between efficiency and fairness in European criminal law. Social & Legal Studios, 7(4), 2024. P. 146-156. doi: 10.32518/sals4.2024.146.

25. Sereda O., Mamnitskyi V., Kornieva P., Cherevatenko I. New Steps of Digitalisation of Civil Justice in Ukraine. Access to Justice in Eastern Europe. 2024. Vol. 7(1). P. 416–426. DOI: 10.33327/AJEE-18-7.1-n000118.

26. Kaczmarek-Templin B. Digitalization of civil proceedings in the light of openness, equality and immediacy in the Polish legal system. *European Journal of Economics, Law and Politics.* Vol. 9, № 4. 2023. DOI: 10.19044/elp.v9no4a8.

27. Chmielarz K., Khrebtova A., Kozera Ł., Chmielarz P., Syrota D. Mediation in administrative and criminal proceedings: the experience of Poland. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2025. Issue 2. P. 41–46. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.6

28. Khrebtova A. A., Chmielarz K. Conceptual foundations and legal regulation of mediation in the sphere of administrative justice: Ukrainian and Polish experience. In: *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine: Scientific monograph* / ed.

R. Djakons et al. Riga: Baltija Publishing, 2025. P. 868–884. DOI: 10.30525/978-9934-26-538-9-33.

29. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення : 05.01.2026 р.).

30. European Parliament and Council. Directive 2008/52/EC of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. *Official Journal of the European Union* L 136/3, 24.05.2008.

31. Меленко О. В. Медіація у сфері міжнародного права: вирішення транскордонних спорів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Том 4 № 89. 2025. С. 167–172. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.25

32. Sander F. Multi-door courthouse and the benefit negotiation brings to litigation. Program on Negotiation at Harvard Law School (PON), 2025.

33. Хребтова А. А. Роль нотаріуса в системі альтернативного вирішення спорів: теоретичні засади та практичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Том 4, вип. 86. С. 124–129. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.19

34. European Commission. EU Justice Scoreboard (annual overview of indicators on the efficiency, quality and independence of justice systems). 2025. 70 s.

35. Consultative Council of European Judges (CCJE). *Opinion № 17 (2014) on the evaluation of judges' work, the quality of justice and respect for judicial independence.* Council of Europe, 2014.

36. Serhiienko A., Syrota D., Khrebtova A., Muzyka M., Amelin O. *The Issue of Criminal Liability for Corruption Crimes in the Context of Legal Modernization. Journal of Law and Political Sciences (JLPS).* VOL. (47/2) SPECIAL ISSUE. 2025. P. 258–281.

Information about the authors:

Khrebtova Aliesia,
Candidate of Public Administration, Associate Professor,
Associate Professor of the Fundamental
and Branch Legal Sciences Department
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
20, University Street, Kremenchuk, 39600, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-4322-2354

Chmielarz Krzysztof,
Candidate of Social Sciences, Professor,
Head of the Department of Law at Tarnów Academy
8 Mickiewicza Street, 33-100 Tarnów, Poland
https://orcid.org/0000-0002-1088-8133

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-24

ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL LEGAL MEASURES TO PREVENT AND COMBAT COLLABORATIVE ACTIVITIES: PROBLEMATIC ISSUES

Shevchuk O. M., Mykhailenko O. O.

INTRODUCTION

According to the Constitution of Ukraine, Ukraine is a sovereign and independent state. The sovereignty of Ukraine extends to its entire territory, which within the existing border is integral and inviolable[1]. According to the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine", threats to the national security of Ukraine are phenomena, trends and factors that make it impossible or difficult or may make it impossible or difficult to realize national interests and preserve national values of Ukraine[2]. Such a threat is, in particular, the hybrid war waged by the Russian Federation against Ukraine.

With the beginning of the large-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine, one of the pressing issues is the implementation of administrative and legal measures to prevent and counter collaborative activities. It should be noted that starting in 2014, the state has increased its activity in implementing criminal law measures in 2022 to 2026, introducing criminal liability for these acts into the Criminal Code of Ukraine. The Criminal Code of Ukraine indicates its forms of criminal liability, as well as the grounds for such liability in such articles as collaboration activities (Article 111-1) and aiding an aggressor state (Article 111-2), high treason (Article 111)[3]. Based on the analysis of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, within the framework of criminal legal qualification, collaborative activity covers seven main components of criminal offenses and one qualified component, which relates to parts 5-7 of the specified article of the Criminal Code of Ukraine, and also contains a note. At the end of 2024, more than 1,442 verdicts in cases of collaboration were registered in the Register of Court Decisions, and the largest number of them was about 484 under Part 1 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, further to the Criminal Code of Ukraine – on public denial of Russian aggression. Thus, as of June 15, 2024, 9,179 criminal proceedings for collaboration were opened by law enforcement agencies of Ukraine. However, preventing and countering collaborative activities requires a comprehensive approach that combines both administrative and criminal law mechanisms.

[1] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine No. 254k/96-VR dated 28.06.1996. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[2] On National Security of Ukraine: Law of Ukraine dated 21.06.2018 No. 2469-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

[3] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

1. Administrative and legal measures to prevent and counteract collaborative activities: theoretical and legal aspect

In the science of administrative law, there are isolated publications on countering collaborative activities from the perspective of administrative and legal analysis . Some authors attempt to analyze the reasons for "collaborative activity" from the standpoint of the theory of state and law. In particular, researchers include ideological pressure, socio-economic motives, and the influence of Russian propaganda. Forms of collaboration are: political collaborationism, administrative collaborationism, military collaborationism, economic collaborationism, ideological collaborationism[4].

Political collaborationism is participation in the establishment or functioning of political authorities of an occupying regime; administrative collaborationism involves cooperation with the occupying authorities in governing occupied territories, including assistance in organizing the activities of state or occupation institutions; military collaborationism refers to participation in enemy armed formations or assistance to occupying military structures; economic collaborationism means cooperation with the occupying authorities in the economic sphere, particularly through the provision of resources, production capacities, or other economic assets; and ideological collaborationism entails support for and promotion of hostile ideology, as well as the dissemination of anti-state sentiments, disinformation, or propaganda that undermines state security[5].

Administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activities are encompassed by a system of regulatory legal acts. It should be noted that the Constitution of Ukraine enshrines the principles of public administration and the competences of state authorities. The Constitution of Ukraine proclaims the observance of Ukraine's sovereignty and territorial integrity (Articles 1 and 20), the обеспечение of state security (Article 17), the principle of legality in the activities of public authorities (Article 19), and the exclusive competence of laws in the sphere of offenses and legal liability (Article 92)[6]. The Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" defines the specifics of the activities of public authorities during war. The Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" defines the system of subjects of national security, their powers and coordination mechanisms[7]. We remind you that the Criminal Code of Ukraine provides for criminal liability, indicates its forms, as well as the grounds for liability in such articles as collaborative activity (Article 111-1) and aiding an aggressor state (Article 111-2), high treason (Article 111)[8].

---

[4] Турчин Р. Колабораціонізм в умовах воєнного стану в Україні: окремі проблеми та шляхи їх подолання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 71.

[5] Дубонос М.І., Пашина Н.П. Сутність поняття колабораціонізм та його основні ознаки. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2023. С. 60

[6] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine No. 254k/96-VR dated 28.06.1996. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[7] On National Security of Ukraine: Law of Ukraine dated 21.06.2018 No. 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

[8] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

With regard to the identified forms of collaborationist activity–namely political, administrative, military, economic, and ideological collaborationism–administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to such activities must be provided. It should be noted that the etymological meaning of the term "measure" in the modern Ukrainian language is understood primarily as a set or system of certain actions or means[9]. Administrative and legal measures to prevent and counteract collaborative activities are implemented, primarily, in the law enforcement activities of authorized public authorities.

Administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activity in Ukraine are implemented by a system of public authorities whose powers are defined by the Constitution of Ukraine and legislation in the field of national security. These include the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the National Security and Defense Council of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the National Police of Ukraine, local self-government bodies and military administrations, institutions of civil society, international organizations, and others. Within their powers and competences, these actors exercise direct or indirect influence on the application of administrative and legal measures aimed at preventing and counteracting collaborationist activity. What needs to be improved and amended in legislative acts on these issues.

Among the administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activity, measures of administrative legal coercion are of particular importance. Worthy of attention is the position of T. O. Kolomoiets, who classifies the system of administrative legal coercive measures according to several criteria and in several stages. First, depending on the grounds for their application, the author distinguishes two subsystems of homogeneous measures: measures related to unlawful acts and measures whose application is not connected with unlawful conduct (preventive measures). Subsequently, using the immediate purpose of application as the criterion, she divides measures related to unlawful acts into (a) administrative penalties and (b) measures of administrative cessation, while coercive measures not related to unlawful acts are divided into (1) those associated with emergency situations and (2) preventive measures[10]. Finally, measures of administrative cessation, depending on the nature of their action, are divided into (1) restorative measures, (2) securing measures, and (3) cessation measures proper[11].

It is advisable to propose the following legal construct: "administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activity" constitute a system of organizational, legal, and managerial actions aimed at implementing state policy on the prevention, detection, response to, and neutralization of manifestations of collaborationism, carried out by competent subjects of public administration within the powers delegated to them by the regulatory legal acts of Ukraine. Such administrative and legal measures should be

[9] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 433 с.

[10] Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід, та практика реалізації : моногр. Коломоєць Т.О. Запоріжжя : Поліграф. 2004. С. 20.

[11] Там само.

based on the principles of legality, proportionality, legal certainty, and the effectiveness of public administration.

2. Criminal liability for collaborative activities: national and international experience

Issues related to counteracting collaborationist activity have been studied by such scholars as V. Ya. Tatsii, V. I. Borysov, B. M. Holovkin, Ye. O. Pysmenskyi, O. M. Khavroniuk, and others. In addition, a number of other researchers have also paid attention to this issue.[12];[13];[14], which indicates increased attention to this issue in legal scholarship. However, certain problematic aspects of criminal liability for collaborationist activity have remained outside the focus of research, and some assertions are of a debatable nature. In particular, the category of "collaborationism" has not been defined at the legislative level, and the legal construct of "collaborationist activity" requires clarification in the context of excluding liability for cooperation with the enemy by civilians in situations of physical "survival" in the temporarily occupied territories of Ukraine, in accordance with international standards[15]. In particular, V. V. Kuznetsov and M. V. Siiploki, while studying criminal liability for collaborationist activity, point to the vagueness of certain elements of the relevant criminal offenses, which contradicts the principle of legal certainty. They propose the development of a transitional justice strategy, the primary objective of which is to find a balance between amnesty and the criminal prosecution of those responsible[16].

According to some researchers, **"collaborationism"** (in the broad sense) is the cooperation of the population or citizens of a state with an enemy in the interests of the invading enemy, to the detriment of the state itself or its allies, as well as participation in the persecution of patriots of the country of which the collaborator is a citizen[17];[18]. Other researchers define collaborationism (in the general sense) as the

[12] Пундор Ю. О., Аніщук В. В. Проблеми притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 3. № 89. С. 177-181.

[13] Лігун А.І. Суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності. *Науковий вісник київського інституту національної гвардії України.* 2024. № 1. С. 99–10. doi.org/10.59226/2786-6920.1.2024.99-104

[14] Rubashchenko M, Shulzhenko N. Reflections on the Legal Features of Collaborationist Activity: Theory and Practice in Terms of the Russian Occupation of Ukrainian Territory. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. № 7(3), pp.10–40. doi:10.33327/AJEE-18-7.3-a000315

[15] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[16] Кузнецов В.В., Сийплокі М.В Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгород. Нац. Унів-ту. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 381.

[17] Пацкан І.І. Особливості кримінальної відповідальності, передбаченої за колабораційну діяльність. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 6. С. 771.

[18] Пундор Ю. О., Аніщук В. В. Проблеми притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 3. № 89. С. 177.

conscious, voluntary, and deliberate cooperation with an enemy in its interests and to the detriment of one's own state[19].

As is already known, the Criminal Code of Ukraine provides for criminal liability and identifies its forms, as well as the grounds for liability, in such articles as collaborationist activity (Art. 111-1), aiding an aggressor state (Art. 111-2), and state treason (Art. 111). Thus, criminal liability for collaborationist activity in Ukraine is established under Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine and provides for punishment ranging from a fine to life imprisonment, depending on the severity of the offense. Based on the analysis of Art. 111-1, within the framework of criminal law qualification, collaborationist activity encompasses seven main types of criminal offenses and one aggravated type, which relates to Parts 5–7 of the said article, and also includes a note.

Based on the analysis of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, the forms of collaborationist activity can be distinguished as follows: **Public denial** by a citizen of Ukraine of the fact of armed aggression against Ukraine, or public calls to support the decisions and/or actions of the aggressor state, or to cooperate with the aggressor state. **Voluntary assumption of a position** by a citizen of Ukraine that does not involve the performance of organizational, administrative, or managerial functions in illegal authorities established in temporarily occupied territories. **Conducting propaganda** by a citizen of Ukraine in educational institutions, regardless of ownership type or form, with the aim of facilitating armed aggression against Ukraine. **Transfer of material resources** to illegal armed or paramilitary formations. **Organization and conduct of political events**, as well as engaging in informational activities in cooperation with the aggressor state. **Voluntary assumption of a position** by a citizen of Ukraine in illegal judicial or law enforcement bodies established in temporarily occupied territories, as well as voluntary participation in illegal armed or paramilitary formations[20].

Regarding foreign experience in criminal liability for this offense, there is also scholarly interest in studying collaborationist activity. In particular, M. Mozgawa and M. Shupyan, in their article, attempted to analyze issues related to amendments both to the general part of the Criminal Code of Ukraine (primarily concerning the so-called combat immunity) and to its special part, where new types of crimes were defined (for example, cooperation with the enemy – Art. 111[1], denial of the fact of aggression against Ukraine – Part 1 of Art. 111[1]). They also examined changes to the legislative criteria of certain existing offenses (e.g., Article 361) and the strengthening of sanctions for specific crimes committed during martial law (e.g., Part 2 of Art. 1)[21]. Attention should also be drawn to the work of S. Darcy, who

[19] Vyhivskyi I. Countering collaborationism in the context of armed conflict. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2024. No.10(3) pp.96.

[20] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[21] Mozgawa M. Shupyan M. Changes in the Ukrainian Criminal Code Related to the Ongoing War with the Russian Federation. Studia Iuridica Lublinensia. 2024. Vol. 33, 3, pp.113.

examined the legal challenges of collaborationist activity during wartime[22]. The category of "collaborationism" first appeared in France, where part of the political class refused to resist the German invasion in 1940 and began cooperating with the Nazi government. According to historians, the first collaborationist government was the government of Marshal Henri-Philippe Pétain, established in Nazi-occupied France (the Vichy regime), which concluded an agreement of cooperation with Germany. This officially marked the nature of the relationship between Nazi Germany and the Vichy regime[23]. In Norway, members of the German police and armed forces among Norwegians were also convicted of treason in the 1950s. For example, in Poland, after the end of the war, liability was introduced for cases of collaboration with the occupying authorities through participation in the suppression of civilians and prisoners of war for political, national, ethnic, or racial reasons, or causing harm to others on Polish territory. This included actions such as demanding acknowledgment of guilt, threatening to report individuals to the occupier's authorities, and facilitating the incitement of the aforementioned crimes. Punishments for these offenses included the death penalty, imprisonment, confiscation of property, and temporary restriction of civil rights[24].

An analysis of the criminal laws of some European countries shows that, in most cases, collaborationism is not criminalized in a separate article, and its elements are instead covered by other provisions. Only Article 120 of the Criminal Code of the Republic of Lithuania establishes criminal liability specifically for collaborationism. Under this provision, a citizen of Lithuania who, under conditions of occupation or annexation, assisted illegal state structures in establishing occupation or annexation, suppressed resistance by the Lithuanian population, or otherwise aided an illegal government in acting against the Republic of Lithuania, is punishable by imprisonment for up to five years[25]. The specificity of this article lies in the fact that the Lithuanian legislator explicitly provides for such cooperation in the form of suppressing population resistance or providing other assistance, and highlights a particular context- conditions of occupation and annexation. These are constructive elements of collaborationism and provide a basis for a clear distinction from other forms of citizen actions that harm state interests[26].

For example, in France, collaboration is provided for under Article 411-1 of the Criminal Code and is punishable by imprisonment for up to ten years and a fine of up to 150,000 euros. In Germany, cooperation with the country's enemies is punishable

[22] Darcy S. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges. *Brooklyn Journal of International Law***.** 2019. Vol. 55, 1 URL. https://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1944&context=bjil

[23] Hoffmann, Stanley. Collaborationism in France during World War II. The Journal of Modern History. 1968. vol. 40, no. 3. pp. 379.

[24] Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причин виникнення, особливості, масштаби. Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ. 2005. С. 49.

[25] Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. 2000 m. rugsėjo 26 d. Nr. VIII-1968. Vilnius. URL: https:// www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.2B866DFF7D43

[26] Ibid.

under Article 80 of the Criminal Code and can result in life imprisonment [27]. The Republic of Lithuania, whose criminal legislation includes Article 120 of the Criminal Code of Lithuania, provides for liability as a distinct form of conduct, as also defined in Articles 117 (**"State Treason"**) and 118 (**"Providing Assistance to Another State in Conducting Activities Hostile to the Republic of Lithuania"**) of the Criminal Code of the Republic of Lithuania, which address actions that facilitate another state in carrying out activities hostile to Lithuania[28].

2. Analysis of individual court decisions for collaborative activities

It should be recalled that, based on the analysis of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine,[29] we have already identified the forms of collaborationist activity. Here, we highlight the problems of law enforcement in the field of criminal liability for collaborationist activity in education, which arise due to the insufficient clarity of criminal legislation, complicating the qualification of such crimes and the differentiation between their various types.

It should be noted that the conduct of a citizen of Ukraine in propagating within educational institutions to facilitate armed aggression against Ukraine (Part 3, Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine) must be distinguished from public calls for aggressive war or the initiation of an armed conflict (Article 436 of the Criminal Code of Ukraine)[30]. While the acts described in Part 3, Article 111-1 are aimed at propagating approval and justification of the aggressor's actions among youth, the acts covered by Article 436 are aimed at recruiting youth and citizens of other generations to participate in war. It is worth noting that some scholars have criticized the criminalization of actions by Ukrainian citizens aimed at implementing the educational standards of the aggressor state in educational institutions.

V. V. Kuznetsov and M. V. Siiploki argue that this form of collaborationist activity has been interpreted broadly in judicial practice, and that such "imprudent criminalization of this form creates conditions for citizens – who find themselves in difficult circumstances in occupied territories –to reject the state." They warn that, ultimately, this "could lead either to selective justice or to the complete non-application of this form of the offense." Therefore, the authors propose excluding this form of the crime from Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine.[31] .

However, O. V. Zaitsev does not support this approach, noting that judicial practice has taken the path of holding accountable those educational officials who

---

[27] Козаченко О.В. Мусиченко О.М. Окремі аспекти кваліфікації та застосування кримінально-правових заходів за колабораційну діяльність в Україні, передбачену ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал.*2022. № 9. С. 409.

[28] Топоркова М.Н., Понаморенко С.О., Онищенко О.Т. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України). Журнал «наукові інновації та передові технології». Серія «Право». № 7(9). 2022. С. 270.

[29] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[30] Ibid.

[31] Кузнецов В.В., Сийплокі М.В Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 385.

made or implemented decisions to switch to the educational standards of the aggressor state. This includes actions such as the exclusion of Ukrainian state standards and curricula, the introduction of instruction in Russian, and the provision of library resources with textbooks based on the educational program of the Russian Federation, which, according to their content and reference information, correspond to the educational standards of the aggressor state[32].

For example, in the judgment of the Kherson City Court of Kherson Oblast dated June 10, 2025, in case No. 22024230000000249, a citizen of Ukraine, Person_5, a local council deputy and former director of a Ukrainian lyceum, was found guilty in absentia. She was charged with crimes against the foundations of national security, namely collaborationist activity (Part 3, Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine) and aiding an aggressor state (Part 1, Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine)[33]. The court established that the defendant, while on temporarily occupied territory in July 2022, voluntarily agreed to head an educational institution ("Novotroitsk School No. 1") illegally established by the occupying authorities on the basis of a Ukrainian lyceum. While in this position, she actively implemented the educational standards of the Russian Federation, organized the transition to instruction in Russian, ensured the supply of Russian textbooks, sent teachers to "professional development courses" in occupied Crimea, and encouraged students to join the Russian military organization "Yunarmiya." Since the defendant is hiding in occupied territory, the case was heard under the special judicial proceedings procedure.

Thus, after analyzing the evidence presented by the prosecution–including testimonies of colleagues, protocols reviewing Russian state registries and Telegram channels, and conclusions of portrait expertise–the court found the evidence sufficient and proving the guilt of Person_5. The defendant's actions were qualified under two articles: her work organizing the educational process according to Russian programs fell under Part 3, Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, while her broader activities (supporting the decisions of the occupation administration and leading the illegally established institution) fell under Part 1, Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine. When determining the sentence, the court took into account an aggravating circumstance (Article 67 of the Criminal Code of Ukraine) – committing the crime during martial law. The final sentence of 12 years imprisonment (with a 15-year prohibition on holding positions and confiscation of property) was imposed by merging the lesser punishment into the more severe one, in accordance with Article 70 of the Criminal Code of Ukraine[34]. In another case, the defendant, a citizen of Ukraine, voluntarily assumed a managerial position in an educational institution established by the occupying authorities of the Russian Federation. Her actions were qualified under Part 3, Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine as the implementation of the educational standards of the aggressor

[32] Зайцев О.В. Щодо кваліфікації дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК України). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій: матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р. Одеса, 2023. С.71.

[33] Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 10 червня 2025 року у справі № 22024230000000249. https://reyestr.court.gov.ua/Review/128078177

[34] Ibid.

state. The defendant carried out organizational and administrative functions, including hiring personnel, preparing schedules, and ensuring the transition of the educational institution to Russian curricula and teaching methods [35].

In another case, according to the court's verdict, citizen Z. voluntarily assumed the position of the so-called "director of a state secondary vocational education institution of the Luhansk People's Republic." The defendant planned, prepared, and organized the educational process at the institution in accordance with the "Education Law" of the so-called "Luhansk People's Republic," issued diplomas for secondary vocational education, and conducted propaganda at the institution aimed at supporting the armed aggression against Ukraine. His actions were qualified as implementing the educational standards of the aggressor state. He was sentenced to imprisonment and the maximum term of disqualification from holding positions (15 years)[36].

In the verdict of the Uzhhorod City District Court of Zakarpattia Oblast dated May 29, 2025 (Case No. 127755809), the offender was a citizen of Ukraine who committed acts of collaboration in a temporarily occupied territory, subsequently went into hiding, and was apprehended in a government-controlled area. The defendant, a Ukrainian citizen, carried out activities in the field of education that justified the armed aggression of the Russian Federation. The court established the specific intent of this crime: to assist the occupation by the aggressor state[37]. Thus, in 2025, for collaboration in the field of education, courts consistently imposed actual (albeit in absentia) imprisonment –typically up to three years–combined with the maximum restrictive supplementary penalty. This supplementary measure is the maximum disqualification from holding public office (up to 15 years), which serves as a significant means of protecting the educational sphere from the ideological influence of the aggressor state.

The analysis of investigative and judicial practice regarding collaboration in the field of education raises concerns in terms of the social danger of the act and the proportionality of punishment. According to Articles 50 and 65 of the Criminal Code of Ukraine[38], a person who commits a crime must be subjected to a punishment that is necessary and sufficient for their correction and for preventing the commission of new offenses. Punishment for collaboration in the field of education must adhere to the principles of legality, validity, fairness, proportionality, and individuality. For example, it is appropriate to refer to the position of the Supreme Court, which established criteria for punishability of collaboration consisting of holding a position that involves implementing the educational standards of the aggressor state in educational institutions during martial law.

[35] Вирок Вільнянського районного суду Запорізької області від 29.04.2025. URL.: https://vl.zp.court.gov.ua/sud0805/pres-centr/novunu/1801038/

[36] Вирок Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 17.03.2025 року. URL.: https://vs.dp.court.gov.ua/sud0405/pres-centr/general/1774807/

[37] Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 29.05.2025 р. (справа № 127755809) URL.: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/127755809/

[38] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

Yes, in the Ruling of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court dated January 29, 2024, in case No. 183/184/23 (proceeding No. 51-5942km23)[39], the appellate court's verdict was overturned. The Cassation Court noted that since the convicted person committed a crime against the foundations of Ukraine's national security, which represents significant social danger, and carried out actions aimed at implementing the educational standards of the aggressor state in educational institutions during martial law, the main punishment imposed–detention for the criminal offense under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine–did not correspond to the general principles of sentencing, nor to the principles of legality, fairness, justification, and individualization of punishment, and would not contribute to the correction of the convicted person or the prevention of further offenses.

It should be noted that under the actions specified in part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, the punishments include corrective labor for up to 2 years, arrest for up to 6 months, or imprisonment for up to 3 years, combined with the deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities for a period of 10 to 15 years [40]. From the perspective of O. P. Riabchynska, a problematic legislative decision is the inclusion of corrective labor as a type of punishment in the sanction of part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. Assigning this type of punishment to educators (teachers) who propagated armed aggression, justified it, or promoted anti-Ukrainian ideology among the younger generation is, in the researcher's view, at least inappropriate. The author also argues that this type of punishment cannot be applied to individuals involved by the occupiers in the educational process who neither have pedagogical education nor relevant experience[41].

Next, we will examine the problematic issues regarding the qualification of criminal liability for collaborationist activities in the information sphere, taking into account judicial practice. According to part 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, liability for information-related activities arises in the absence of signs of state treason. Similar actions may also be qualified under other articles of the Criminal Code of Ukraine, for example, "Justification, recognition as lawful, or denial of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine" (Article 436-2)[42]. Thus, liability under part 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine arises provided that there are no other signs of state treason in the conduct of the subject of the criminal offense, as defined in Article 111 of the Criminal Code of Ukraine. These include, in particular, actions such as siding with the enemy,

[39] Постанова ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 (провадження № 51-5942км23). URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116705036

[40] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[41] Рябчинська О.П. Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матер. міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022. С. 73.

[42] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

espionage, and providing assistance to a foreign state, foreign organization, or their representatives in carrying out subversive activities against Ukraine [43].

Next, we will present an analysis of a series of court cases under part 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. For example, one case involved the voluntary assumption of a managerial position in the occupation administration and the systematic dissemination of information propaganda. These are the materials of case No. 333/2910/24 (proceeding No. 1-кп/333/307/25) dated April 28, 2025, which was under the jurisdiction of the Komunar District Court of the city of Zaporizhzhia[44]. The court, having examined the submitted evidence (protocols of Telegram channel reviews, expert reports, testimonies), found that the guilt of person_7 was fully established under both relevant parts of the Criminal Code of Ukraine. The court determined that the accused, as an informed city council deputy, was aware of the socially dangerous nature of her actions and acted with direct intent[45].

When determining the sentence, the court took into account the severity of the committed crimes (serious crimes), their social danger, and the absence of mitigating or aggravating circumstances (except for the martial law factor, which the court recognized as inherent to this crime). The court decided to impose a cumulative sentence (pursuant to Article 70 of the Criminal Code of Ukraine) consisting of: 10 years of imprisonment, deprivation of the right to hold any positions in state authorities or local self-government for 15 years, and confiscation of property (an apartment and a car)[46].

In the case materials of case No. 3/712/295/25 (proceeding No. 1-kp/712/295/25) dated June 16, 2025, the court proceedings were conducted under a special in absentia procedure. This case involved systematic and voluntary cooperation with the occupation authorities through a public organization and the conduct of political events. Osoba_5 gave interviews to occupation Telegram channels, publicly calling for the integration of the Kherson region into the Russian Federation, justifying the aggression, and created her own Telegram channel to disseminate the main slogans of Russian propaganda. The court, having examined the evidence presented (protocols of publication reviews, video materials, conclusions of linguistic and portrait examinations), found Osoba_5's guilt fully proven. The court rejected the defense's argument regarding the lack of proof of her functional duties, as numerous pieces of evidence demonstrated her active informational and political role[47].

When determining the sentence, the court took into account the exceptional gravity of the committed crime (against the foundations of national security) and the presence of an aggravating circumstance – committing the crime under conditions of martial law. The court ruled to impose the following penalties: imprisonment for 12

[43] Мокроусова О.Ю. Кримінальна відповідальність за колаборацію інформаційну діяльність. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 10. С. 383.

[44] Вирок Комунарського районного суду міста Запоріжжя у справі № 333/2910/24 (провадження № 1-кп/333/307/25) від 28 квітня 2025 року URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126902209

[45] Ibid.

[46] Ibid.

[47] Вирок Херсонського міського суду Херсонської області у справі № 3/712/295/25 (провадження № 1-кп/712/295/25) від 16 червня 2025 року. URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128316448

years, deprivation of the right to hold any public office for 15 years, and confiscation of all property belonging to the convicted person[48]. It should be noted that the practice of special court proceedings in absentia is the primary procedure for cases of collaborationist activity that occurred in temporarily occupied territories. This allows courts to issue guilty verdicts and impose sentences, ensuring the principle of accountability. For example, verdicts under Part 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine in court decisions concerned the organization of political events and the conduct of informational activities in cooperation with the aggressor state. The actions of individuals were qualified for attaching the flag of the Russian Federation to a multi-apartment residential building, as well as taking photos and videos for subsequent transfer to representatives of the Russian Federation[49]; …as well as the conduct of informational activities, such as the production of leaflets to support the "spirit of Russian soldiers," with their subsequent distribution in the territory of Luhansk[50].

Thus, the objective aspect of the criminal offense under Part 6 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine is manifested in four forms: (1) organizing political events; (2) conducting political events; (3) engaging in informational activities; and (4) active participation in such events. It is noted that such activities include the creation, collection, receipt, storage, use, and dissemination of information to the detriment of Ukraine, in the absence of elements constituting state treason.

CONCLUSIONS

Collaborationist activity is the conscious, forced, or voluntary, deliberate cooperation with an enemy in its interests and to the detriment of one's own state. It encompasses both the public and private spheres. Preventing and counteracting collaborationist activity requires a comprehensive approach that combines administrative and criminal law mechanisms. Administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activity are primarily implemented through the law-enforcement activities of authorized public authorities. The implementation of such administrative and legal measures must occur within the competences of the relevant public administration bodies, which should be explicitly established at the legislative level. An analysis of the criminal laws of several European countries shows that, in most cases, collaborationism is not criminalized in a separate article; rather, its elements are covered by other provisions of the criminal law.

The main criteria for distinguishing collaborationist activity from other criminal offenses, such as state treason or aiding an aggressor state, are the object of the criminal encroachment, the objective and subjective elements of the act, and the characteristics of the perpetrator. In particular, one criterion for qualification is that state treason involves siding with the enemy, espionage, and providing assistance to a

[48] Вирок Херсонського міського суду Херсонської області у справі № 3/712/295/25 (провадження № 1-кп/712/295/25) від 16 червня 2025 року. URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128316448

[49] Вирок Київського районного суду м. Одеси від 25.11.2022 р. у справі № 947/26981/22: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107502058

[50] Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 28.12.2022 р. у справі № 638/7303/22: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108152933

foreign state in conducting subversive activities against Ukraine. Important criteria for distinguishing the crime of aiding an aggressor state from collaborationist activity include the existence of an international armed conflict and its application in cases where specific citizenship is absent. The features of collaborationist activity include actions by individuals (typically citizens of Ukraine) aimed at cooperating with an aggressor state to the detriment of Ukraine, occurring during periods of temporary occupation by the enemy. Collaborationist activity may be either forced or voluntary.

SUMMARY

The article identifies specific theoretical and legal issues in the application of administrative and criminal law measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activity, outlines problems in judicial practice, and proposes ways to improve legal regulation. A comprehensive set of research methods was used. The system-comparative method allowed for the comparison of national norms with international standards, while the analytical method enabled the assessment of the effectiveness of existing legal instruments and the analysis of court decisions. A legal construct of **"administrative and legal measures for the prevention of and counteraction to collaborationist activity"** . Based on the analysis of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, the forms of collaborationist activity are distinguished as follows. It is stated that punishment for collaborationist activity must comply with the principles of legality, justification, fairness, proportionality, and individuality. The article highlights problematic issues in qualifying criminal liability for collaborationist activity in the information sphere, taking into account judicial practice. An analysis of investigative and court practice regarding collaborationist activity in the field of education points to inconsistencies in terms of the social danger of this criminal act and the proportionality of punishment. It is emphasized that effective counteraction to collaborationist activity requires a comprehensive approach combining administrative and criminal law mechanisms. Prospects for further research lie in the development of preventive legal mechanisms, strengthening cooperation between state authorities and civil society institutions, and improving the regulatory and legal framework for the application of measures to counter collaborationist activity.

Key words: collaborationist activity, collaborator, administrative and legal measures, criminal law measures, national security of Ukraine, criminal liability, judicial practice, international experience

References

1. Constitution of Ukraine: Law of Ukraine No. 254k/96-VR dated 28.06.1996. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. On National Security of Ukraine: Law of Ukraine dated 21.06.2018 No. 2469-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

3. Турчин Р. Колабораціонізм в умовах воєнного стану в Україні: окремі проблеми та шляхи їх подолання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 71–75. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.10

4. Дубонос М.І., Пашина Н.П. Сутність поняття колабораціонізм та його основні ознаки. *Вісник Маріупольського державного університету.* 2023. С. 59–67. DOI 10.34079/2226-2830-2023-13-37-59-67

5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

7. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід, та практика реалізації : моногр. Коломоєць Т.О. Запоріжжя : Поліграф. 2004. 404 с.

8. Пундор Ю. О., Аніщук В. В. Проблеми притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 3. № 89. С. 177-181.

9. Лігун А.І. Суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності. *Науковий вісник київського інституту національної гвардії України.* 2024. № 1. С. 99–10. doi.org/10.59226/2786-6920.1.2024.99-104

10. Rubashchenko M, Shulzhenko N. Reflections on the Legal Features of Collaborationist Activity: Theory and Practice in Terms of the Russian Occupation of Ukrainian Territory. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. № 7(3), pp.10–40. doi:10.33327/AJEE-18-7.3-a000315

11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

12. Кузнецов В.В., Сийплокі М.В Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 381-388. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61

13. Пацкан І.І. Особливості кримінальної відповідальності, передбаченої за колабораційну діяльність. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 6. С. 770-774. doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.128

14. Vyhivskyi I. Countering collaborationism in the context of armed conflict. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2024. No.10(3) pp.96-103. doi: 10.30525/2256-0742/2024-10-3-96-103

15. Mozgawa M. Shupyan M. Changes in the Ukrainian Criminal Code Related to the Ongoing War with the Russian Federation. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2024. Vol. 33, 3, pp. 112-132. DOI: 10.17951/sil.2024.33.3.111-132. URL. https://journals.umcs.pl/sil/article/view/15877

16. Darcy S. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges. *Brooklyn Journal of International Law***.** 2019.Vol. 55, 1 URL. https://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1944&context=bjil

17. Hoffmann, Stanley. Collaborationism in France during World War II. The Journal of Modern History. 1968. vol. 40, no. 3. pp. 375-395.

18. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причин виникнення, особливості, масштаби. Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ. 2005. С. 44–51.

19. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. 2000 m. rugsėjo 26 d. Nr. VIII-1968. Vilnius. URL: https:// www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.2B866DFF7D43

20. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. 2000 m. rugsėjo 26 d. Nr. VIII-1968. Vilnius. URL: https:// www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.2B866DFF7D43

21. Козаченко О.В. Мусиченко О.М. Окремі аспекти кваліфікації та застосування кримінально-правових заходів за колабораційну діяльність в Україні, передбачену ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал.*2022. № 9. С. 407-411. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/100

22. Топоркова М.Н., Понаморенко С.О., Онищенко О.Т. Проблемні питання законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України). *Журнал «наукові інновації та передові технології». Серія «Право».* № 7(9). 2022. С. 270-277. DOI: https://doi.org/ 10.52058/2786-5274-2022-7(9)-270-277

23. Зайцев О.В. Щодо кваліфікації дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК України). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р. Одеса, 2023. С. 67–71. URL. https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/1988

24. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 10 червня 2025 року у справі № 22024230000000249. https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 128078177

25. Вирок Вільнянського районного суду Запорізької області від 29.04.2025. URL.: https://vl.zp.court.gov.ua/sud0805/pres-centr/novunu/1801038/

26. Вирок Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 17.03.2025 року. URL.: https://vs.dp.court.gov.ua/sud0405/pres-centr/general/ 1774807/

27. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 29.05.2025 р. (справа № 127755809) URL.: https://youcontrol.com.ua/ catalog/court-document/127755809/

28. Постанова ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 (провадження № 51-5942км23). URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 116705036

29. Рябчинська О.П. Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матер. міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022. С. 72-75. https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/02

30. Мокроусова О.Ю.Кримінальна відповідальність за колаборaційну інформаційну діяльність. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 10. С. 381- 387. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/88

31. Вирок Комунарського районного суду міста Запоріжжя у справі № 333/2910/24 (провадження № 1-кп/333/307/25) від 28 квітня 2025 року URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126902209

32. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області у справі № 3/712/295/25 (провадження № 1-кп/712/295/25) від 16 червня 2025 року. URL.: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128316448

33. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 25.11.2022 р. у справі № 947/26981/22: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107502058

34. Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 28.12.2022 р. у справі № 638/7303/22: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108152933

Information about the authors:
Shevchuk Oleksandr Mykhailovych,
Doctor of Law, Full Professor,
Professor at Department of Administrative Law and Administrative Activities,
Yaroslav Mudryi National Law University,
77, St. Hryhorii Skovoroda, 61024, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4864-7316

Mykhailenko Oleksandr Oleksandrovich,
Postgraduate student, Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities,
Educational and Scientific Institute of Law is named after the Prince Volodymyr the Great, IAPM
2, Frometivska St., Kyiv, 03039, Ukraine
https://orcid.org/0009-0007-2699-7901

P.S. Author's contribution: Shevchuk O.M. – chapter 1. Mykhailenko O.O – chapters 2 and 3.

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-25

THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE PRINCIPLE OF PROCEDURAL ECONOMY IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Shcherbaniuk O. V., Bzova L. G.

INTRODUCTION

In the context of the administrative process, administrative principles should be used as tools to ensure an efficient and impartial process that serves the public interest.

Procedural economy is of significant importance for public procedural law. Procedural economic issues arise in relation to central aspects such as the prerequisites for a substantive assessment, the determination of the facts or the types of assessments. However, this figure is usually reflected in the respective procedural rules only in a fragmentary and incomplete way, so that the case-law has to be content with filling in gaps in a very creative way. In that context, the legislature is, in principle, required to weigh up the various procedural objectives and to bring them into conformity in practice. Therefore, in the future, it is crucial to develop procedural rules in a more coherent manner with regard to their procedural objectives and to recognise procedural economy as a stand-alone procedural principle. The legal principle moves in the tension between the effectiveness of legal protection and the efficiency of legal defense, thus describing the conflict of objectives between the costs and benefits of litigation. The aim is, on the one hand, to maximise the benefits of the process and, on the other hand, to limit the costs of the process in a reasonable way (economic control of law enforcement)[1].

1. Methodology for studying the principle of procedural economy in the administrative process

Within the framework of this study, the author employed general theoretical and specialized methods of scientific knowledge, including analysis, synthesis, deduction, historical analysis, comparative legal analysis, sociological analysis, formal-logical analysis, systemic analysis, and structural analysis. D.A. Kerimov proposes to understand methodology as "a general scientific phenomenon that combines the entire set of principles, means and methods of cognition (worldview, philosophical methods of cognition and teachings about them, general scientific and private scientific concepts and methods) developed by all social sciences, including the complex of legal sciences, which are applied in the process of cognition of the specifics of legal reality and its practical transformation"[2]. According to M.S.

[1] Jonas Hyckel: Prozessökonomie – Theorie und Methodik effizienter Rechtserkenntnis im Verwaltungsprozess. Nomos, Baden-Baden 2020.

[2] Теорія держави і права : навчальний посібник / С. К. Бостан [та інші]. – Київ : Видавничий центр "Академія", 2013. – 348 с.

Kelman, the methodology of jurisprudence is a complex, multifaceted construct that encompasses issues related to the structure of legal scientific knowledge in general and, in particular, its theories, concepts, trends in the emergence, functioning and change of scientific knowledge, as well as its classification, typology, the conceptual apparatus of methodology and its scientific language, the structure and composition of the methodological approach and other scientific methods used in legal science; formalised methods and procedures for specific legal research[3].

The formal logical method was employed to define the terminology, concepts, and categories underlying the study, as well as to analyze law enforcement issues and identify the shortcomings of national administrative procedure legislation, and to substantiate areas for its improvement. The systemic and structural method was applied to determine the place of the principle of procedural economy in the system of administrative justice principles. Methodology for studying the principle of procedural economy in administrative justice.

The comparative legal method is a crucial tool for leveraging the positive experiences of foreign countries in implementing the principle of procedural economy in administrative proceedings. The comparative legal methods made it possible to analyze the legislation and literature of foreign countries, to provide a comparative characterization of certain phenomena of legal reality, and to express the author's own vision of the foreign experience in implementing the principle of procedural economy in administrative court proceedings.

Thus, the methodology for studying the principle of procedural economy in administrative proceedings is an orderly set of mutually agreed-upon principles and methods that allow for a comprehensive and integrated study of the essence and content of the principle of procedural economy in administrative proceedings, as well as the forms of its implementation.

2. The principle of procedural economy in the system of principles of administrative justice

The principle of procedural economy is defined as the application of the utilitarian criterion in the empirical conduct of the process with the least possible disturbance of judicial activity.

Before we look at a new doctrine such as that of procedural economy, which has only recently been discovered in its theoretical foundations, we must agree on the scope of the terms to be used in order to avoid misunderstandings and misinterpretations. This is not said out of a purely terminological concern, which would naturally be of no interest, but as a methodological presupposition, in which the clarity and precision of legal formulas must be the first thing to prevail[4].

We know from the theory of law that, according to the classical understanding in terms of the type of classification of principles, they can be those that have received direct textual consolidation in the acts of state legislation, or those that can be

[3] Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку.Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ, 2013. 37с.

[4] Peraz C.A. El principio de economía procesal en lo contencioso-administrativ URL: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2111224.pdf

determined as a result of a logical analysis of the content of certain specific rules of law, that is, as a result of the generalisation of the content of the relevant legal norms[5]. Based on this, it should be noted that the principle of procedural economy is not directly defined by law. None of Ukraine's current judicial procedural codes directly indicate its existence. At the same time, none of the procedural codes contains a single word like 'economy' in any of its articles. It must therefore obviously be assumed that, if such a principle of due process exists, it must be regarded as indirectly enshrined in the procedural law of Ukraine. In this regard, in this regard, we must agree with Yesimov S.S. and V.S. Borovikova that the principle of procedural economy is a doctrinal legal principle[6].

Provisions on the promotion of procedural economy in the legal resolution of a case should fall outside the scope of the relevant principle. They are a manifestation of other principles with which the principle of procedural economy is systematically linked. And the provisions that actually contribute to procedural economy are usually the result of the balance that has been recognized as optimal in the correlation of the principle of procedural economy with other principles of judicial process, especially with the principles that characterize truth in the process or the efficiency of the proces[7]. Starting from the principle of procedural economy, in order to ensure the efficiency of court proceedings, judicial practice and procedural law should establish the criterion of the appropriateness of the dismissal of a request by a court due to the use by the claimant of an ineffective method of defence in court proceedings at certain stages of the proceedings. Based on the principle of procedural economy, the court of cassation is not entitled to dismiss the action on these grounds if the lower courts (first instance or court of appeal) have not done so after protecting the claimant's right. In addition, the provisions on the promotion of procedural economy for the correct resolution of the case should go beyond the principle of procedural economy in judicial proceedings.

The principle of procedural economy must be considered in its substantive and formal aspects. The essential feature of the principle is that the training system performs an integrating function, acts as a guide for the improvement of legislation and ensures the fairness, efficiency and accessibility of justice in civil proceedings. On the formal side, the principle of procedural economy manifests itself as a set of formalized rules that, with protective and regulatory functions, guarantee the protection of the violated right within a reasonable period of time[8]. It is convenient to understand the procedural means of procedural economy as a set of normative

[5] Теорія держави та права України: підручник для кур сантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головко та ін. Харків: Майдан, 2018. – 436 с.

[6] Єсімов С.С., Боровікова В.С. Процесуальна економія як принцип адміністративного судочинства. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ № 4/2023. С. 60-71

[7] Снідевич О.С. Принцип процесуальної економії у судочинстві (дискусійні аспекти).Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 1, 2024. С. 242-247.

[8] Парасюк М.В. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія ПРАВО. Випуск 87: частина 1, 2025. С. 240-245.

structures, procedural actions and procedural acts in which such a model of behavior of the subjects of civil procedural legal relations is established, implemented and objectified, which contributes to the maximum to obtaining accessibility and equity of judicial proceedings.

Due to its legal and social relevance, the principle of procedural economy is the object of procedural policy and, therefore, constitutes a presupposition that the legislator must take into account as a source of legal formulations, either by implementing it as a principle that aims to configure the procedural system according to the utilitarian criterion in the conduct of the process, or by defining it as a duty of power of the judge in the conduct of the process.

The points of attack of the utilitarian criterion are the duration of the process and the cost of judicial activity, which the principle of economy neither ignores nor rejects, but, recognizing that the process has a temporal dimension and that the process entails costs, it only tries to regulate them in such a way that they do not seriously conspire against the litigant.

However, as a rule of interpretation, it formulates the statute of limitations through the use of comparative phrases: "faster and cheaper", "greater economy", expressions that would have no meaning if they did not find correlation in the procedural system. Appropriate as an expression of a general or pragmatic nature, the inadequate wording of the provision is criticised for implying a controversial formulation, since the principle of procedural economy is not inherently determined by the struggle between speed and slowness or disinterest and costliness; In any case, it would be opportune to invert the terms of the wording, establishing that the execution of the process is time-barred and the action of the procedural subjects is less slow and less wasteful, which differs from the previous optimistic formulation.

Stripped of these poorly normative programmatic formulations, the principle of procedural economy acquires the status of a general principle of a political and procedural nature due to its specific application, namely: a) financial economy of the process; b) simplification and facilitation of procedural activities.

Procedural economy is a term in procedural law and refers to the economical design of a process. There is no legal or generally accepted definition of the term, but it is increasingly used in both legislative materials and judicial reasoning. There is no agreement as to whether the requirement of procedural economy is a general procedural principle. The requirement or principle derives from both the (constitutional) principle of proportionality and the (unwritten) procedural principle of opportunity.

Ideally, implementing procedural economy considerations leads to the fact that the party seeking justice achieves the fastest possible outcome, saving avoidable procedural costs, while reducing the financial and human resource costs of the courts. However, the issue of process economy does not focus on a single process, but on the totality of processes (process as an institution). For example, an obiter dictum may be an obstacle to the duration of a particular process, but at the same time, lead to the fact that other processes can be avoided due to the legal issues clarified therein.

In parallel with the economic understanding, the optimization of process economy can be achieved by increasing the benefits of the legal process (or the

process as an institution) or by reducing its efforts. The benefit can be seen roughly as a measure of the exploration of material truth.

Among the first doctrinal studies, the contribution of Guasp J. stands out, who defined the principle of procedural economy as a criterion that allows structuring the jurisdictional process according to the needs of 'saving time, which entails the problem of procedural speed; saving money, which implies the problem of cheap justice; and save the job, the problem of simplicity"[9]. It is also worth highlighting the contribution of Trujillo Peña, who quotes the first and states that the principle is established as "a procedural means that, in the interest of good justice and equity, aims to optimize the treatment and processing of judicial proceedings, eliminating obstacles of any nature that impede it, ensuring that the requests submitted to the judicial power by the parties in the litigation are fully resolved at the time and place where[10].

An effective administrative action is one that contributes satisfactorily to the achievement of an objective in quantitative, qualitative and probabilistic terms. For an administration to fulfill its duty of efficiency, it is not enough to choose adequate means to achieve its objectives. Efficiency requires much more than mere adequacy. It requires satisfactory performance in achieving the goals set for the administration. Choosing a means that is adequate to promote an objective, but that Contributing to the achievement of the objective in a reduced way, with many concomitant negative effects or with little certainty, is a violation of the duty of administrative efficiency. Thus, the duty of efficiency translates into a requirement to satisfactorily promote the objectives defined for public administration, considering satisfactory progress to be a minimally intensive and certain advance towards the objective. This interpretation leads us to two ways of considering administrative costs: an absolute regime, in the sense that the least expensive option should be adopted, regardless of whether other alternatives, although more expensive, offer other benefits; and a relative regime, in the sense that the least expensive option should only be adopted if the benefits provided by the other options do not outweigh the financial benefit[11].

The principle of procedural economy guides procedural action, seeking to ensure that judicial activity always aims to obtain the maximum possible result with the minimum effort, thus avoiding unnecessary waste of time and money. In the words of the eminent proceduralist Marcus Vinicius Rios Gonçalves, "the best possible results should be sought with the least possible expenditure of resources and effort."

Uncertainty regarding the limits of this principle in judicial practice negatively impacts the implementation of tasks related to the uniform understanding and application of procedural law. The provisions relating to the essence, content, characteristics, mandatory normative consolidation, scope of action, and means of implementing the principle of procedural economy in administrative proceedings

[9] Guasp, J., "Derecho procesal civil" Volumen I, Madrid, 1968, pp. 42-43.

[10] Trujillo Peña, J. "El principio de economía procesal (en lo civil y contencioso-administrativo), Revista de Derecho Procesal Iberoamericano, 1970, pp. 283-322.

[11] Sede de juizados especiais cíveis. Princípio da economia processual e instrumentalidade das formas. URL: https://www.jusbrasil.com.br/artigos/principio-da-economia-processual-e-instrumentalidade-das-formas/184236242?msockid=391307e2bdc06bec097b1442bce86a92

require further consideration. This is important for the development of procedural law, the science of administrative law, and police practice[12].

In the vast network of the judicial system, one of the principles that stands out for its relevance and applicability is the principle of procedural economy. This principle is not only a guideline for the administration of justice, but also a fundamental pillar for ensuring the efficiency, accessibility, and fairness of judicial procedures. As modern societies demand faster and less expensive judicial systems, the principle of procedural economy becomes an unavoidable imperative to meet these expectations and needs. The principle of procedural economy refers to the need to optimize the use of resources in the judicial process, minimizing both the cost and time required to resolve a conflict. This principle advocates for the simplification of judicial procedures, the reduction of process duration, and the elimination of unnecessary formalities that may impede access to justice[13].

Thus, procedural economy is much more strongly linked to the review nature of administrative jurisdiction over disputes than in other procedural rights. In ordinary jurisdiction, the parties deal with private relationships under civil or commercial law, where the principle of autonomy of will prevails; they can mutually enforce obligations with great flexibility; the world of formalities is of secondary importance; There is no need to prepare an appealable act, but the injured party can challenge the entire relationship. In criminal law, there is no extrajudicial application of positive law, but for this reason, and because it is the last system to sanction fundamental violations of the basic principles of coexistence, criminal procedural law is extremely anti-formalistic and grants the judge a great degree of discretion, much more than in civil law. In the administrative jurisdiction of disputes, a person, by virtue of privilege,... The administration must prepare its procedural action by first initiating the challenged administrative act. Thus, there are two points: a difference of interests that arose between the administration and a citizen who maintained legal relations, and an administrative act fabricated by the interested party to contest it[14].

Procedural economy would be a diffuse and vague legal concept if it were not recognized by case law and certain judicial decisions. Like all conceptual elements, it requires approval before being adopted by state authorities. Although not explicitly provided for in laws, case law itself has included several guidelines implicit in the rules and derived from doctrine.

Procedural economy seeks to avoid the need to initiate a new process to resolve an issue that should have been resolved in the previous one. Thus, it upholds the principle of procedural efficiency and utilitarian value, which is one of the rules of interpretation. When the issue is in doubt, the rule should be interpreted in the way that leads to the most efficient result. Form is merely a guarantee of legality and is related to the merits of the case, so that administrative acts are reviewed as quickly as

[12] Єсімов С.С., Боровікова В.С. Процесуальна економія як принцип адміністративного судочинства. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ № 4/2023. С. 60-71

[13] Pastor, R. (1992). Informática Jurídica: Acercando la Informática al Derecho en las puertas del siglo XXI. THEMIS Revista de Derecho, 22, 61-67. THEMIS, Lima.

[14] García de Enterría: La lucha contra las inmunidades del poder en Derecho adminis trativo, núm. 38 de esta REVISTA.

possible, avoiding a decision that ends with an insignificant declaration or a mere justification at first instance. Until less than a decade ago, procedural law and its institutions were seen as immutable theoretical postulates, relatively unchanged over time, and it was considered valid to assert that it was unlikely that the classics of procedural law would be replaced by new contemporary authors. In other words, no one imagined a new interpretation of procedural law beyond the contributions of renowned authors such as Giuseppe Chiovenda, Francesco Carnelutti, Piero Calamandrei, among others. Today, seemingly out of nowhere, rapid changes, similar to a tsunami, have emerged in the world of new technologies, encompassing both communications and the configuration of knowledge through these new technologies. With this, we refer to the world of law governed by algorithms, which saw in the pandemic crisis the need for humans to accelerate their approach to it and an openness without limits or ethical or bioethical control to grant or alienate to algorithms a pseudo-autonomy that seems less and less pseudo and more autonomous every day, insofar as it reveals itself to be entirely emancipated from substantive and procedural legal systems[15].

The principle of procedural economy is considered in legal doctrine as the principle that ensures the full and rational use of procedural means, a fast and effective process through which subjective rights are exercised in an optimized way [16]. Consequently, the characteristics of the legal category "procedural economy" are designated by efficiency, optimization and rationality of judicial processes. The methodological essence of the principle of procedural economy should not be reduced to simplification, acceleration, and reduction of procedural costs. The triad formula of procedural economy – efficiency (cheapness), optimization (speed), and rationality (simplicity) – should be interpreted primarily in terms of the overall context of achieving the ultimate goal of judicial processes.

The effective implementation of the principle of procedural economy in practical processes involves the complex application of procedural tools, regulated by the rules of civil procedural law, and non-procedural tools of organization, management, information, communication, and others. Some differences in the interpretations mentioned above do not constitute insurmountable obstacles to the development of a unified concept of understanding procedural economy. Access to dictionaries allows us to establish that optimization represents the choice of a behavioral variant that, among all possible options, will provide the best result. The efficiency of the activity implies the possibility of achieving the desired result with the minimum of costs and the minimum of undesirable effects. Rational activity is perceived as a justified and convenient activity.

[15] Giselle Lorena De la Torre Soto, Ferney Asdrubal Rodriguez-Serpa, Jorge Mejia Turizo, Oriana Carola Cortes Bracho. The Principles of Economy and Procedural Swiftness In Law Mediated By Artificial Intelligence: Special Reference To Cases Against The Public Administration. Procedia Computer Science Volume 257, 2025, Pages 872-879

[16] Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. Науко вий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право. 2022. Випуск 73. Частина 1. С. 92–97.

3. Foreign Experience in Implementing the Principle of Procedural Economy in Administrative Processes

Foreign experience in implementing the principle of procedural economy in administrative proceedings. The principles of procedural economy and reasonable duration of judicial proceedings do not exclude the acceptance of a request for an additional technical opinion as a necessity for the timely resolution of proceedings with constitutional significance, provided that, in fact, it is understood not as an absolute value, but in relation to other constitutional guarantees and, in particular, to the right of the parties to act and defend themselves in court, enshrined in Article 24 of the Constitution[17].

From the point of view of the irreconcilable contradiction (the only flaw in motivation to date that can be remedied), the decision of the Reggio Court to prevent the reinstatement of the medico-legal OTS was motivated "by the principles of procedural economy and the reasonable duration of the proceedings," the contradiction arising from the fact that the appeals judge–the applicant underlines–took ten years to deliver the second-instance verdict, and up to eight years from the cancellation of the reservation on the requests for investigation until the clarification of the conclusions.

In fact, the statement contained in the appealed judgment (which, however, as we shall see later, does not exhaust the territorial court's reasoning and, therefore, the grounds for appeal are not valid) that "the principles of procedural economy and the reasonable duration of the proceedings" could have prevented, in the case in question, the alleged lack of standing is erroneous and–in abstract terms–likely to constitute the alleged flaw in legality. The possibility of carrying out the requested additional technical investigation is unconstitutional.

At this point, it should be reiterated that – as already indicated by the literal wording of Article 111 of the Constitution – jurisdiction, or rather, all jurisdiction, must be exercised “through due process of law”, for which the law (but also, it must be admitted, the specific conduct of the trial by the individual judge invested with a “fragment” of that jurisdiction) must guarantee a “reasonable” duration.

At the same time, if the rejection of the request for additional extrajudicial proceedings had been motivated by the territorial court solely on the basis of the violation of the “principles of procedural economy and reasonable duration of the trial”, it would have been condemnable for the reasons set out above.

However, as expected, the territorial court did not limit itself to this (erroneous) statement, basing its decision “mainly”, as expressly stated in the challenged decision, “on the fact that the expert's conclusions presented at first instance” were “considered fully shared”. From this it follows that the second ground of appeal is rejected, given that this additional "ratio decidendi" – also in light of the fact that the review of the grounds for the decision has been "reduced to the constitutional minimum" (a reduction to which we will return later, when analyzing the other grounds of this appeal) – is adequate to justify the decision.

[17] I principi di economia processuale e ragionevole durata del processo. Cassazione civile 2021 URL: https://renatodisa.com/i-principi-di-economia-processuale-e-ragionevole-durata-del-processo/

According to the Supreme Court of Lima, the principle of procedural economy, as a procedural principle, refers, in terms of time, to the prudence with which judges must carry out procedural acts, seeking to find the appropriate balance between speed and compliance with the formalities necessary to adequately resolve the controversy before them[18].

Procedural economy is used to justify the procedural policy of restructuring the judicial process in view of budgetary constraints. However, procedural economy is not simply a way to solve a problem; it is a means to achieve one specific goal: the public good. This contribution attempts to examine public policies implemented under the pretext of procedural economy, policies that are supposed to facilitate the administration of justice and the management of processes in a way that avoids government through meaningless numbers and takes into account the guarantees of due process. The contribution thus examines the methods used to justify economic policies[19].

The Société Eden decision did not establish a general rejection of the economy of means, but it nevertheless marks a significant break in the use of this practice as old as the administrative court itself[20]. The obligations imposed on the administrative judge to consider certain means as a priority profoundly question the physiognomy of "classical" economy of means. They give way to constructive economy of means aimed at fully satisfying the request of the applicant. Economy of means is now endowed with the beneficial effect that academic and organic doctrine has sought for decades[21]. For judges, candidates and their lawyers – as well as for researchers in the field of administrative litigation – there will certainly be a period before and after Eden.

Traditionally, economy of means is presented as a practice of the administrative judge. This procedural technique gives the judge a double freedom in satisfying the claims of the claimant: the freedom to decide on a single claim and the freedom to choose that claim at his discretion, among other well-founded claims. This is neither a "rule" nor a "principle" of administrative law. The administrative judge may also depart from it on a temporary basis when he deems it necessary. It is further stated for the sake of completeness that in addition to the action for annulment of the act, one or more other actions are also well founded[22]. Most of the time, the mark of efficiency appears in decisions through the following two standard phrases: "without the need to rule on the other grounds of the application"; "without the need to rule on the grounds of the application."

No theoretical basis justifies this practice. On the contrary, in so-called objective disputes–particularly in cases of abuse of power–the administrative judge could have conducted a comprehensive examination of the legality of the act in order to,

[18] Aplicación del principio de economía procesal busca encontrar el justo medio entre la celeridad y el respeto a formalidades imprescindibles [Casación 1266-2001, Lima] URL: https://lpderecho.pe/aplicacion-principio-economia-procesal-busca-encontrar-justo-medio-entre-celeridad-respeto-formalidades-imprescindibles-casacion-1266-2001-lima/

[19] Mekki, S. A. (2016). L'économie Procédurale. *International Journal of Proce*dural Law, 6(1), 7-31

[20] CE, Sect., 21 déc. 2018, Société Eden, n° 409678.

[21] Sagnier P.-Y. Le juge administratif et l'économie des moyens, thèse dactyl., Université de Lille, 2019, 811 p.

[22] CE, 7 juin 2000, Université Pierre et Marie Curie, n° 194294

in absolute terms, establish the legal order[23]. Based on pragmatic considerations, the economy of means is one of the primary managerial techniques of administrative justice.

This has obvious advantages. First, it saves the judge time, since it allows him to avoid having to respond exhaustively to all the arguments of the applicant and, therefore, to choose the shortest route to grant the request. The freedom to retain only one of several justified means also protects the administration from multiple censorship, the severity of which is thus avoided. Finally, the discretionary choice of the means chosen allows the judge to make the decisions he gives, sometimes to the detriment of those means that are more difficult to verify[24].

However, this practice has its drawbacks. The main one is the grey area it leaves regarding the effectiveness of certain claimants of legitimacy. René Chapus speaks in this context of "obscured means"[25]. At the end of the trial, the parties do not know whether the action is tainted by any irregularity other than that found by the judge. They therefore receive an incomplete response to the arguments they have developed. When the administration has the possibility or the obligation to take over the decision after the annulment, it risks repeating the illegal actions that the judge did not notice, even if they were targeted by the applicants. This could lead to new trials and threaten the legal certainty of certain projects – especially in the field of urban planning. Furthermore, silence on certain claims is not compatible with the temporal limitation of the effects of an annulment for abuse of power. The latter can be decided by the judge only after balancing the infringements of the principle of legality by temporal modulation against its advantages in terms of legal certainty. This weighing up requires consideration of all the means that may affect the legality of the action. The exclusively discretionary choice of the application also creates a number of difficulties when, among two substantiated claims, the judge does not find the best way to resolve the applicant's claim based on the execution of the court decision.

The traditional approach to resource allocation is ill-suited to the evolving role of the administrative judge, particularly in cases of abuse of power. To mitigate its drawbacks and adapt to the changing role of the judge, the legislature and the Council of State have modernized it[26].

4. Analysis of judicial practice of the Supreme Court

The decision of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court states that, moreover, the claimant proves that the appeal by the Zolotyi Zhayvir Estate to the Commercial Court of the Khmelnytsky Region, requesting the opening of bankruptcy proceedings against Suffle Agro Ukraine LLC, even in the presence of proceedings already opened for the collection of debts against Suffle Agro Ukraine

[23] Ponthoreau V. M.-C., « Réflexions sur la motivation des décisions juridictionnelles en droit administratif français », *RDP*, 1994, p. 747

[24] Sagnier P.-Y. Le juge administratif et l'économie des moyens, thèse dactyl., Université de Lille, 2019, 811 p.

[25] Chapus R., « De l'office du juge : contentieux administratif et nouvelle procédure civile », EDCE, n° 29, 1977-78, p. 11.

[26] Mamoudy, O. (2020). L'économie des moyens : une pratique en voie d'extinction ? Civitas Europa, 44(1), 79-91.

LLC (case no. 924/796/24), does not violate the principle of procedural economy, since, within the meaning of Article 7 of the CEPB, disputes in which the debtor is a party are assessed by the economic court in accordance with the rules provided for in the CPE of Ukraine, taking into account the peculiarities specified in this article, which is consistent with the conclusions established in the decision of the Supreme Court of June 25, 2024 in case no. 918/1280/23[27].

Regarding the claimant's reference to the disregard of the Supreme Court's conclusion in its decision of 26 May 2024 in case no. 918/1280/23, where the Court observed that the claimant's request to the court to open bankruptcy proceedings against the debtor in the presence of proceedings already opened concerning a debt recovery request from the debtor is not a violation of the principle of procedural economy, since, according to Article 7 of the CEPB, disputes in which the debtor is a party are assessed by the economic court under the rules provided for by the CEPC of Ukraine, taking into account the peculiarities determined by this article, the panel of judges observes the following. In the aforementioned case no. 918/1280/23, the debtor's pecuniary obligations to the initiating creditor arose for two distinct reasons: part of the obligations under Supply Contract no. 1300030793 of 19 November. 2019, and part of the obligations foreseen in Agricultural Financial Receipts No. 13 and No. 14 (unconditional pecuniary obligation), unlike the case in question, in which the plaintiff's claims in the case in question and in No. 924/796/24 are based on the same grounds, which indicates that the circumstances of the case in question and those indicated by the plaintiff are not similar.

The decision of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court, dated January 17, 2025, declared that the courts had wrongly declared the circumstances of the extension of the preliminary agreement by virtue of the provisions of clause 6.1 of the preliminary agreement. No provision of the agreement defines an event that must inevitably occur or a circumstance for postponing the change in the deadline for concluding an agreement, which is clearly defined in the agreement. Such conclusions of the court contradict part three of Article 635 of the Civil Code of Ukraine. Even in the case of intentional termination of the main contract, the terminating party must pay compensation or other penalties, and it is impossible to compel the conclusion of the main contract[28].

The courts violated the principle of procedural economy and legal certainty. The claimant has repeatedly pointed out that if the claim is not satisfied, there is a high and objectively foreseeable probability of initiating new litigation, in particular, the claimant's recovery of the money paid under the previous agreement, taking into account inflationary losses, interest for the use of other people's money, the commencement of a claim for recognition of the main agreement as concluded, etc. The legitimate objective of this claim is to eliminate the possibility of further litigation, as if the claim is satisfied, the claimant will have a clear understanding of the start of the period for the return of the funds paid by the defendant and will be

[27] Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2025 року. Справа № 924/793/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124862127

[28] Постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду від 17 січня 2025 року. Справа № 761/38032/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124629952

able to return the funds in the stipulated amount without excessive financial penalties. At the same time, the satisfaction of said claim will not have any negative consequences for the defendant and will not lead to a reduction or violation of their civil rights, but instead will promote the principle of legal certainty.

The decision of the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court of 29 January 2025 states that, in the context of this case, the Court underlines that, when deciding to return an appeal in accordance with Article 298 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine due to the failure to remedy the deficiencies of the appeal, which were previously noted by the court in the decision to dismiss such appeal without motion, issued in accordance with Article 296 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the appeals court is obliged to re-verify the conformity of such appeal and the documents attached to it with the requirements of procedural law. This approach will minimize the possibility of errors in the initial assessment of the appeal, in the subsequent appeal filed by the appellant against the decision to return the appeal or the decision to refuse to open the appeal proceedings, and will also contribute to strengthening the authority of the court and to compliance with the principle of legality and procedural economy in the judicial system[29].

At the same time, the Court disagrees with the applicant's claims that it is necessary to refer the appealed case for a new trial in the court of first instance and considers it necessary to go beyond the requirements of the cassation appeal, issuing a final decision on its own, annulling the decision of the appeal court and upholding the decision of the Donetsk District Administrative Court of April 17, 2024. This is due to the need to ensure effective judicial protection, respecting the principle of procedural economy, avoiding a lengthy review of the case and additional procedural costs. Taken together, this is consistent with the principle of good governance and ensures the timely restoration of the violated right. The decision of the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court, dated June 18, 2025, contains a provision stating that, in this case, the plaintiff duly proved the existence and impact of the circumstances under which provisional protection was requested, and which reasonably indicate the likely difficulty in enforcing the court decision if such measures are omitted[30]. The circumstances cited by PERSON_1 do, in fact, affect the implementation of an effective way to protect the violated right, which primarily aims at its restoration, and only if such restoration is impossible – guaranteeing the person the possibility of obtaining adequate compensation. The panel of judges considers that the application of provisional measures in light of the specific circumstances of this case and the peculiarities of the legal regulation of the disputed relationships is also consistent with the principle of procedural economy, which ensures that there is no need to resort to the court to obtain additional measures. The panel of judges notes that, in this case, the provisional measures are a temporary measure aimed at ensuring the execution of the court decision, do not

[29] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 29 січня 2025 року. Справа № 160/1732/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124782410

[30] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 18 червня 2025 року. Справа № 520/31296/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128225571

constitute a resolution of the dispute on its merits, and do not indicate the illegality of the supervisory authority's decision to cancel the registration of the single taxpayer of the third group.

The Supreme Court, in its decision of July 13, 2022, in case no. 240/26736/21, issued a legal opinion stating that the cancellation of a license for the retail sale of fuel from the moment of its receipt by a business entity deprives it of the right to pursue such activities and may lead to a court decision on the merits of the case aimed at breaking relevant economic ties, dismissing workers, which will result in difficulties or impossibility of resuming economic activity in general, in the event of a favorable court decision. Thus, the aforementioned circumstances affect the implementation of an effective method for protecting the violated right, which aims primarily at its restoration, and only if such restoration is impossible – guaranteeing the person the possibility of obtaining adequate compensation. The panel of judges understands that the application of provisional measures, in light of the specific circumstances of the case and the peculiarities of the legal regulation of the relations in dispute, is also consistent with the principle of procedural economy, which guarantees the waiver of judicial recourse to obtain additional measures[31].

In the context of the foregoing, it is important to note that the courts of the previous instances also rightly recognized the plaintiff's arguments that the measures taken to secure her claim went beyond the scope of the judicial proceedings in question, since the object of the judicial proceedings in this case is, in particular: to establish the illegality of the grounds for carrying out a physical inspection of the plaintiff, namely, the order to carry out an inspection, the results of which, before the judicial resolution of this dispute, may have negative consequences for the plaintiff, which was analyzed in detail and duly assessed by the courts. In doing so, the courts correctly presumed that the method of securing an administrative complaint chosen by the applicant was only intended to preserve the existing situation until the case was assessed on the merits of the complaint.

Thus, the Court of Cassation cannot but agree with the conclusion of the courts of previous instances that there are grounds established in paragraph 1 of Part Two of Article 150 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine for the adoption of provisional measures. The circumstances cited by the Company affect the implementation of an effective method of protecting the violated right, which aims primarily to restore that right, and only if such restoration is impossible, guaranteeing the person the possibility of obtaining adequate compensation.

The panel of judges understands that the application of provisional measures, in light of the specific circumstances of this case and the peculiarities of the legal regulation of the relationships in dispute, it is also consistent with the principle of procedural economy, which guarantees the waiver of judicial recourse to obtain additional measures.

In this case, provisional measures are a temporary measure, do not constitute a resolution of the dispute on its merits, and do not indicate that the supervisory

[31] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 18 березня 2025 року. Справа № 380/18610/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125932985

authority's conclusion regarding the existence of grounds for canceling the licenses is illegal.

The court considers it necessary to emphasize that a person's allegations, submitted through a separate legal action, concerning the recognition of illegal decisions, actions, or omissions by a subject of power, taken (whether or not carried out) in compliance with a court decision, are inadmissible in a separate judicial process. If a person believes that their rights, freedoms, or interests have been violated during the execution of a court decision, they have the right to use the judicial control mechanism over the execution of the decision provided for in Article 383 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. This approach ensures compliance with the principles of procedural economy (avoiding duplication of litigation with the same subject matter), promotes the effective enforcement of judicial decisions (as it ensures timely and adequate control of the enforcement of judicial decisions), protects the rights and legitimate interests of the parties in the proceedings and, in general, increases the level of confidence in the judicial system[32].

The Supreme Court further noted that, for the purposes of procedural economy and taking into account the legislative exception to the general rule established in Part Three of Article 12 of the Law of Ukraine "On the Basic Principles of State Supervision (Control) in the Field of Economic Activity", which aims at the exercise of the right of a business entity to appeal against unlawful actions of state supervisory (control) bodies and their officials, in accordance with the procedure established by law, the three-month period for the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection to submit a request for recovery of the amount of the fine has expired[33].

In some cases, the application of provisions on effective corrective measures is detrimental to procedural economy. An example of this is the dismissal of an action by a court on the grounds that the plaintiff filed an action with an ineffective corrective measure at the cassation stage. Thus, for example, the Grand Chamber of the Supreme Court, in its decision of 2 February 2021 in case no. 925/642/1943, observed that, when considering a case, the court must determine 1) what legal relationships between the parties gave rise to the dispute; 2) whether the solution chosen by the plaintiff is provided for by law or contract; 3) whether the law or contract provides an effective solution for the plaintiff's violated right; 4) whether the solution chosen by the plaintiff is effective in protecting their violated right in the legal relationships in dispute. If the court concludes that the solution chosen by the plaintiff is not provided for by law or contract and/or is ineffective in protecting the plaintiff's violated right, the plaintiff's claims will not be satisfied in these legal relationships. Undoubtedly, the correct choice of effective remedies by the plaintiffs would contribute to procedural economy, but it must also be unquestionable that, if the plaintiff's error in choosing an effective remedy was not proven by the lower

[32] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 30 вересня 2024 року. Справа № 460/23064/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121974274

[33] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 лютого 2024 року. Справа № 320/8536/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117213838

courts, but rather by the Supreme Court, and the latter dismisses the action based on these grounds, this situation does not contribute to procedural economy. The plaintiff is obliged to go through all the stages of the judicial process again to protect his violated right[34].

In view of the foregoing, we believe that the Court of Cassation, to ensure the unity of judicial practice, may indicate in its decisions that the plaintiff chose an ineffective way to protect the violated right, but in any case, based on the principle of procedural economy, it cannot reject the plaintiff's claim based on these grounds if the lower courts (first instance or appeal), having protected the plaintiff's right, did not do so. In our opinion, this will contribute to the fulfillment of the principle of procedural economy. And it is precisely on the basis of the need to comply with the principle of procedural economy to ensure the efficiency of legal proceedings that judicial practice, and possibly procedural legislation, should include a relevant criterion for the advisability or inadvisability of rejecting a claim by a court due to the plaintiff's use of an ineffective method of defense in legal proceedings at certain stages of the case.

The Supreme Court's Grand Chamber resolution of 19.06.2018 in case no. 916/1979/13 establishes that a decision by a local autonomous governing body in the area of land relations, which shows evidence of a non-normative act and exhausts its effects after its implementation, may be challenged from the point of view of legality, and requests for recognition of the illegality of the decision may be considered in civil or commercial proceedings[35].

The panel, when assessing the arguments of the appeal for cassation provided for in point 8.1 of paragraph 8 of this resolution, considers it necessary to apply the principle of procedural economy.

The principle of procedural economy in commercial judicial proceedings is a general guideline according to which the commercial court and the participants in the judicial process use all procedural means provided for by law in an economical and efficient manner to ensure the correct and expeditious assessment of the proceedings, respecting deadlines.

The essence of the principle of procedural economy is the use of all means provided for by law for the most complete and comprehensive assessment of the proceedings in the economic court, taking into account the deadlines set by the rules of procedural law.

The elements of the content of the principle of procedural economy in economic proceedings are as follows:

- requirement for expeditious assessment of the proceedings;
- requirement for economical use of procedural means by the court and the parties in the proceedings for the full and comprehensive assessment of the proceedings in the economic court.

[34] Постанова Великої палати Верховного Суду від 02 лютого 2021 року. Справа № 925/642/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439652

[35] Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 30 січня 2019 року. Справа № 912/2185/16(912/3192/17) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79718989

In these circumstances, taking into account the consistent conclusion of the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court of 19 June 2018 in case no. 916/1979/13, that a decision of an autonomous local government body in the field of land relations, which shows signs of being a non-normative act and whose effects expire after its implementation, can be challenged from the point of view of legality, and that requests for recognition of the decision as illegal can be considered in civil or commercial proceedings, and taking into account the provisions of Part 4 of Article 236 of the Code of Commercial Procedure of Ukraine and guided by the principle of procedural economy, the panel of the Court of Cassation concluded that the argument of the appeal to Cassation, contained in subparagraph 8.1 of paragraph 8 of this decision, was unfounded. Article 6(1) of the Convention establishes that everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law, which will decide on his rights and obligations of a civil nature or on the validity of any criminal charge against him.

The Court of Cassation considers that the analysis of the request by Joint Stock Company Bank Finance and Credit to proceed with the liquidation process before the analysis of the debtor's recovery plan submitted for the court's approval leads to a violation of the balance of creditors' interests in considering the case within a reasonable time, is illogical in a chronological sense, as it violates the procedural rules of the bankruptcy process and undoubtedly leads to a delay in the recovery process provided for in Article 28 of the Bankruptcy Law[36].

Such actions by the court contradict the principle of procedural economy required in bankruptcy proceedings, whose elements must be considered the requirement for prompt assessment of the bankruptcy case by the court and the economical use of procedural means by the court and the persons involved in the case for the correct and rapid assessment of the case.

The principle of procedural economy in bankruptcy proceedings should be a general guideline according to which both the court and the parties in the proceedings must use all procedural means established by law in an economical and efficient manner to ensure the correct and rapid assessment of the bankruptcy case in accordance with the procedures and deadlines.

In the case at hand, having assessed the request for transition to the liquidation process submitted by a person who, by virtue of the requirements of the Bankruptcy Law, is deprived of the right to raise the issues foreseen therein, and without considering the recovery plan submitted to the court, the court did not effectively use the means provided for in procedural law and, by rejecting the applicant's arguments regarding the merits of the recovery plan presented, in fact, without assessing the recovery plan in the competent judicial process, it prematurely evaluated it, rejecting the applicant's arguments, namely, regarding the outstanding current credits of the Public Association Limited Company "Avto Kraz", Kremenchuk. Kremenchuk, to the debtor in the judicial reorganization process, in the amount of 4,744,900 UAH, and the absence of conditions for such reimbursement in the judicial reorganization plan, as well as the non-inclusion in the reorganization plan of the credits of

[36] Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2019 року. Справа № 923/398/14 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79531534

NASTERNO COMMERCIAL LIMITED, Open Joint Stock Company Poltava Mining, Public Joint Stock Company Stakhanov Carriage Works and Limited Liability Company Machine-Building Equipment. In summary, the Court of Cassation, although considering the challenged judicial decisions, based on the results of the analysis of the request for application of the liquidation process to the debtor, chronologically and procedurally premature in relation to the need for judicial analysis of the request for approval of the judicial reorganization plan, sees no grounds for their cancellation, since such cancellation would be formal, given that the courts of both previous instances correctly concluded that the author of the transition to liquidation did not have the right to request liquidation.

However, in the subsequent analysis of this case, the court of first instance must take into account the principle of procedural economy and make full and expeditious use of all means provided for by law for the correct and rapid assessment of the bankruptcy proceedings, in accordance with the procedures and terms set out in those proceedings, in particular, the judicial reorganization procedure, which in this case was initiated by decision of the local economic court on 01/03/2017.

Based on the assessment of the arguments presented by the plaintiff and the supporting evidence, the courts of previous instances reasonably pointed to the existence of grounds determined by paragraph 1 of part two of article 150 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine for taking measures to secure the claim, since the revocation of the license for the right to retail fuel sales from the moment of its receipt by the business entity deprives it of the right to continue carrying out such activities and may lead the court to make a decision on the merits of the dispute up to the termination of relevant economic ties, dismissal of employees, which will result in difficulty or impossibility of resuming economic activity in the event of a positive court decision. Thus, the circumstances cited by GAZ-RESURS LLC truly affect the implementation of an effective method of protecting the violated right, which, firstly, aims to restore such right, and only in the event of the impossibility of such renewal – guaranteeing the person the opportunity to receive adequate compensation. The college considers that the application of measures to guarantee the claim, in light of the specific circumstances of the case and the peculiarities of the legal regulation of litigious relations, also corresponds to the principle of procedural economy, which guarantees the waiver of recourse to the court for the adoption of additional measures[37].

The appeals court rightly considered that the method chosen by the applicant to guarantee the administrative claim corresponded to its object and, simultaneously, the adoption of such measures did not lead to the effective resolution of the dispute on its merits, but only aimed at maintaining the existing situation until the merits of the claims made were assessed.

The collective observes that, in the case at hand, the adoption of measures to guarantee the claim is a temporary measure, aimed at ensuring the execution of the judicial decision, and does not constitute a resolution on the merits of the case, which is wrongly pointed out by the plaintiff, nor does it demonstrate the illegality of the

[37] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 22 лютого 2024 року. Справа № 560/16942/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117187619

conclusion of the supervisory authority regarding the existence of grounds for revoking the license to conduct retail trade in fuels.

In submitting a motion to demand from "Prezenta Premium" LLC and "Dobro Logistic" LLC the original documents concerning the transport services and the summoning as witnesses of the head of "Prezenta Premium LLC" PERSON_1 and the director of "Dobro Logistic" LLC Samoliuk V.V., the MAIN DIRECTORATE OF THE STATE TAX SERVICE in the Cherkasy region raised the issue of the availability of two letters (dated February 14, 2023 under ex. no. 14/02 and dated April 4, 2023 under ex. no. 04/04), which contradict each other, but noting that the appeals court only accepts evidence in cases where the impossibility of its presentation to both the court of first instance and the appeals court is justified for reasons objectively independent of the participant in the proceedings, the appeals court ultimately limited itself to the fact that the object of the evidence in this case is the invalidation of the agreements entered into between the Presenta Premium LLC and Kernel-Trade LLC, and not the legality of commercial transactions between Presenta Premium LLC and Dobro Logistic LLC[38].

Articles 73 and 74 of the Ukrainian Code of Administrative Procedure establish the rules for the admissibility of evidence, which determine the objective capacity of evidence to demonstrate the validity of an event important for the resolution of a dispute, as well as the rules for the admissibility of evidence, which determine the legal capacity (capacity) of a given piece of evidence to confirm a given circumstance in the case.

The rules for the admissibility of evidence aim to achieve procedural economy by preventing the introduction of irrelevant evidence into the trial, and the rules for the admissibility of evidence aim to achieve the objectivity, reliability, and fairness of the judicial resolution of the dispute by realizing the principle that the attainment of the legitimate objective of justice cannot be confirmed by illegitimate means of proof.

According to Part Four of Article 73 and Part Two of Article 74 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the court does not consider evidence that is not related to the subject matter of the evidence and must remember that the circumstances of the case, which by law must be confirmed by certain means of proof, cannot be confirmed by other means of proof.

It follows from the aforementioned legal provisions that the court, in the case of a petition to demand evidence, when deciding on the admissibility of such evidence, must determine whether the circumstance for which the party (participant) in the dispute requests the inclusion of evidence belongs to the subject matter of the evidence and whether there is an objective link between the evidence and the circumstance to be established.

In the present case, the plaintiff duly proved the existence and influence of circumstances affecting him, based on which he requested the adoption of measures to guarantee his claim, which reasonably indicate the probable difficulty in executing

[38] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13 вересня 2023 року. Справа № 580/5634/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113485190

the judicial decision if such measures are not adopted[39]. The circumstances cited by the Municipal Company "Kharkivvodokanal" effectively affect the implementation of an effective method of protecting the violated right, which, firstly, aims at its restoration, and only in case of impossibility of renewal, guaranteeing the person the opportunity to receive adequate compensation. The panel considers that the application of measures to guarantee the claim, in light of the specific circumstances of the case in question and the peculiarities of the legal regulation of litigious relations, also corresponds to the principle of procedural economy, which guarantees the dispensation of recourse to the court to obtain additional measures. The courts of previous instances also rightly considered that the method chosen by the applicant to secure the administrative claim corresponds to its purpose and, at the same time, the adoption of such measures does not lead to the effective resolution of the dispute on its merits, but only aims to maintain the existing situation until the case is assessed on the merits of the allegations presented.

The college notes that, in this case, the adoption of measures to secure the claim is a temporary measure aimed at ensuring the execution of the court decision, does not constitute a resolution of the dispute on its merits, and does not indicate the illegality of the supervisory authority's decision to collect non-monetary funds from the payer's electronic accounts/wallets at banks, non-bank payment service providers/electronic money issuers to settle the tax debt.

Therefore, the plaintiff has demonstrated the need to adopt the claim security measure applied by the courts, pursuant to Part Two of Article 150 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. The measure applied does not contradict the provisions of Part Two of Article 151 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. The appeal for annulment contains no further information regarding circumstances that would indicate that the courts violated the rules of procedural law in rendering their decisions. Therefore, the panel considers that the conclusions of the lower courts are correct, reasonable, and comply with the rules of substantive and procedural law, and there is no basis for annulling or altering the appealed judicial decisions. The arguments contained in the appeal for annulment, the conclusions of the courts, and the circumstances of the case are not refuted. The Supreme Court, in its decision of July 13, 2022, in case no. 240/26736/21, issued a legal opinion stating that the revocation of a license for the retail sale of fuels, from the moment it is received by a business entity, deprives it of the right to continue carrying out such activities. This could lead to a judicial decision on the merits of the dispute before the relevant economic ties are broken, and employees are laid off, resulting in difficulty or impossibility of resuming economic activity in general in the event of a positive judicial decision[40]. Thus, the aforementioned circumstances truly affect the implementation of an effective method for protecting the violated right, which, first and foremost, aims at restoring that right, and only if such restoration is impossible –

[39] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 05 червня 2025 року. Справа № 520/2073/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127920711

[40] Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 травня 2025 року. Справа № 420/31410/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127631706

guaranteeing the person the opportunity to receive adequate compensation. The panel of judges considers that the application of measures to guarantee the claim, in light of the specific circumstances of this case and the peculiarities of the legal regulation of litigious relations, also corresponds to the principle of procedural economy, which guarantees the avoidance of recourse to the court to obtain additional measures.

The court considers unfounded the arguments of the Directorate-General of the Tax Service of the Odessa region, that the measures taken to secure the claim exceed the scope of the proceedings, since the subject matter of the proceedings in this case is, in particular, the illegality of the grounds for carrying out an effective inspection of the plaintiff, namely the order to carry out an inspection, the results of which may lead to negative consequences for the plaintiff before the judicial resolution of this dispute, which was analyzed in detail and duly assessed by the courts. At the same time, the courts correctly proceeded from the fact that the method of securing the administrative claim chosen by the plaintiff aims only to maintain the existing situation until the case is assessed on the merits of the claims.

Therefore, the Supreme Court agrees with the conclusions of the lower courts on the existence of grounds determined by paragraph 1 of the second part of Article 150 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine for the adoption of measures to secure the claim. The circumstances referred to by the company affect the implementation of an effective way to protect the violated right, which, first and foremost, aims to restore that right, and only if it is impossible to restore it – to guarantee the person the opportunity to receive adequate compensation.

The court considers that the application of measures to secure the claim, in light of the specific circumstances of this case and the peculiarities of the legal regulation of the disputed relations, is also consistent with the principle of procedural economy, which ensures that there is no need to resort to the court for additional measures.

In this case, the adoption of measures to secure the claim is a temporary measure, it is not a resolution of the dispute on its merits and does not indicate the illegality of the supervisory authority's conclusion on the existence of grounds for the revocation of the licenses.

CONCLUSIONS

Procedural economy is a complex administrative procedural category, characterized, on the one hand, by a state of administrative procedural regulation that allows the court to ensure the correct and expeditious resolution of disputes with the minimum expenditure of resources and efforts, through dispositive procedural rules and the possibility of using judicial discretion, and, on the other hand, by the result of administrative procedural activity in a specific case, which is determined by the judge's procedural interest in the most complete and rational way possible.

Based on the analysis of the essence and content of the principle of procedural economy, the author demonstrates that procedural economy, in its essence, includes the economical, judicious and rational use of procedural means by the participants in administrative processes and aims to guarantee the fair and expeditious consideration of administrative cases. The author demonstrates that procedural economy encompasses administrative and procedural categories such as "celerity", "efficiency", "cost-effectiveness" and "consideration of a case within a reasonable

time", which are referred to by some scholars as the basic principles of administrative justice. It is reasonable to understand the principle of procedural economy as a legal requirement according to which the court and the participants in the administrative process must use procedural means carefully and rationally for the correct and rapid assessment and resolution of administrative cases.

SUMMARY

The principle of procedural economy is not directly enshrined in the current legislation of administrative procedure as a principle of administrative procedure. In the doctrine of administrative procedural law, the question of the reference of procedural economy to the principles of administrative procedure is currently debatable. However, an analysis of the practice of applying the rules of administrative procedural law allows us to state with confidence that there is a principle of administrative justice such as the principle of procedural economy. That is justified, first, by the fact that only the effect of the principle of procedural economy can explain the consolidation, in the administrative procedural legislation, of such institutions, such as the replacement of an undue defendant, the participation of several plaintiffs or defendants in proceedings, the participation of third parties in a case, the succession of proceedings, the change in the subject-matter or grounds of an application, waiver of a claim, recognition of a claim, conciliation agreement, preparatory procedures, procedure for transferring a case from one court to another, etc. Second, not all principles and foundations of law should be explicitly defined as such in legal acts, as principles can be derived from the content of many rules and institutions of law, including administrative procedural law.

Modern international standards on judicial proceedings aim to protect the legitimate rights and interests of participants in administrative relations and require each State to create new effective means and appropriate conditions for those persons to exercise their right of access to justice, to a fair and open trial within a reasonable time.

Key words: administrative justice, procedural law, principle of procedural economy, judicial discretion, judicial reasoning

References

1. Aplicación del principio de economía procesal busca encontrar el justo medio entre la celeridad y el respeto a formalidades imprescindibles [Casación 1266-2001, Lima] URL: https://lpderecho.pe/aplicacion-principio-economia-procesal-busca-encontrar-justo-medio-entre-celeridad-respeto-formalidades-imprescindibles-casacion-1266-2001-lima/
2. CE, 7 juin 2000, Université Pierre et Marie Curie, n° 194294
3. CE, Sect., 21 déc. 2018, Société Eden, n° 409678.
4. Chapus R., « De l'office du juge : contentieux administratif et nouvelle procédure civile », *EDCE*, n° 29, 1977-78, p. 11.
5. García de Enterría: La lucha contra las inmunidades del poder en Derecho adminis trativo, núm. 38 de esta *REVISTA*.
6. Giselle Lorena De la Torre Soto, Ferney Asdrubal Rodriguez-Serpa, Jorge Mejia Turizo, Oriana Carola Cortes Bracho. The Principles of Economy and Procedural Swiftness In Law Mediated By Artificial Intelligence: Special Reference To Cases Against The Public Administration. *Procedia Computer Science* Volume 257, 2025, Pages 872-879
7. Guasp, J., "Derecho procesal civil" Volumen I, Madrid, 1968, pp. 42-43.
8. I principi di economia processuale e ragionevole durata del processo. Cassazione civile 2021 URL: https://renatodisa.com/i-principi-di-economia-processuale-e-ragionevole-durata-del-processo/
9. Jonas Hyckel: Prozessökonomie – Theorie und Methodik effizienter Rechtserkenntnis im Verwaltungsprozess. Nomos, Baden-Baden 2020.
10. Mamoudy, O. (2020). L'économie des moyens : une pratique en voie d'extinction ? *Civitas Europa*, 44(1), 79-91.
11. Mekki, S. A. (2016). L'économie Procédurale. I*nternational Journal of Procedural Law*, 6(1), 7-31
12. Pastor, R. (1992). Informática Jurídica: Acercando la Informática al Derecho en las puertas del siglo XXI. *THEMIS Revista de Derecho*, 22, 61-67. THEMIS, Lima.
13. Peraz C.A. El principio de economía procesal en lo contencioso-administrativ URL: https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2111224.pdf
14. Ponthoreau V. M.-C., « Réflexions sur la motivation des décisions juridictionnelles en droit administratif français », *RDP*, 1994, p. 747
15. Sagnier P.-Y. Le juge administratif et l'économie des moyens, thèse dactyl., *Université de Lille*, 2019, 811 p.
16. Sede de juizados especiais cíveis. Princípio da economia processual e instrumentalidade das formas. URL: https://www.jusbrasil.com.br/artigos/principio-da-economia-processual-e-instrumentalidade-das-formas/184236242?msockid=391307e2bdc06bec097b1442bce86a92
17. Trujillo Peña, J. "El principio de economía procesal (en lo civil y contencioso-administrativo), *Revista de Derecho Procesal Iberoamericano*, 1970, pp. 283-322.
18. Єсімов С.С., Боровікова В.С. Процесуальна економія як принцип адміністративного судочинства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* № 4/2023. С. 60-71

19. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку.Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ, 2013. 37с.

20. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Випуск 73. Частина 1. С. 92–97.

21. Парасюк М.В. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія Право*. Випуск 87: частина 1, 2025. С. 240-245.

22. Постанова Другої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду від 17 січня 2025 року. Справа № 761/38032/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124629952

23. Постанова Великої палати Верховного Суду від 02 лютого 2021 року. Справа № 925/642/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439652

24. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 29 січня 2025 року. Справа № 160/1732/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124782410

25. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 18 червня 2025 року. Справа № 520/31296/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128225571

26. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 18 березня 2025 року. Справа № 380/18610/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125932985

27. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 30 вересня 2024 року. Справа № 460/23064/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121974274

28. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 лютого 2024 року. Справа № 320/8536/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117213838

29. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 22 лютого 2024 року. Справа № 560/16942/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117187619

30. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13 вересня 2023 року. Справа № 580/5634/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113485190

31. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 05 червня 2025 року. Справа № 520/2073/25 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127920711

32. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 травня 2025 року. Справа № 420/31410/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127631706

33. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2025 року. Справа № 924/793/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124862127

34. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 30 січня 2019 року. Справа № 912/2185/16(912/3192/17) URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79718989

35. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2019 року. Справа № 923/398/14 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79531534

36. Снідевич О.С. Принцип процесуальної економії у судочинстві (дискусійні аспекти).Науковий вісник Ужгородського Національного Університету Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 1, 2024. С. 242-247.

37. Теорія держави і права : навчальний посібник / С. К. Бостан [та інші]. – Київ : *Видавничий центр "Академія",* 2013. – 348 с.

38. Теорія держави та права України: підручник для кур сантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головко та ін. Харків: *Майдан*, 2018. – 436 с.

Information about the authors:
Shcherbanyuk Oksana Volodymyrivna,
Doctor of Legal Sciences, Professor of the Department of Procedural Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Professor at the Faculty of Law, Vilnius University,
Member of the Scientific Advisory Board at the Constitutional Court of Ukraine,
Member of the Scientific Advisory Board at the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Director of the Research Center for German Law and Innovative Grant Activities
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

Bzova Laura Gheorghiivna,
PhD, Associate Professor,
Assistant Professor of the Department of Procedural Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-26

УЧАСНИКИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ, ЯКІ ЗВЕРТАЮТЬСЯ З ПОЗОВАМИ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

Щербина В. С.

ВСТУП

Інститут учасників судового процесу є одним з центральних в процесуальних галузях права, який, незважаючи на уніфікацію багатьох процесуальних норм Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та Цивільного процесуального кодексу України, має певні особливості, притаманні кожному з видів судочинства, врегульованих зазначеними кодексами.

Такі особливості має і визначення в Господарському процесуальному кодексі України[1] (далі – ГПК України) правового становища тих осіб, яким законом надано право звертатися з позовом до господарського суду в інтересах інших осіб.

Звернення цих учасників з позовом до господарського суду спрямоване на захист інтересів інших осіб, якими можуть бути держава та юридичні особи. Воно сприяє вирішенню завдання господарського судочинства – справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенню судом спорів та розгляду інших справ з метою ефективного захисту законних інтересів юридичних осіб та держави.

Досить часто такі звернення спрямовані на захист інтересів органів місцевого самоврядування та підпорядкованих їм юридичних осіб, хоч право на такі звернення і не передбачено чинним законодавством.

Чинне законодавство містить відносно широкий перелік учасників господарського процесу, які звертаються до суду в інтересах інших осіб, проте процесуально-правовий статус цих учасників врегульований в законодавстві по різному – одних досить повно, інших – лише загальними формулюваннями, що зумовлює потребу як в поглибленому дослідженні процесуального статусу зазначених учасників, так і в його удосконаленні на законодавчому рівні.

1. Аналіз останніх досліджень проблеми процесуально-правового статусу учасників господарського процесу

Правове становище окремих учасників арбітражного (господарського) процесу в різні часи розглядалося в працях М.О. Абрамова, В.М. Дем'як, М.М. Малетича, І.Г. Побірченка, В.В. Рєзнікової та О.В. Россильної, Т.В. Степанової, В.С. Щербини та інших вітчизняних авторів.

Разом з тим, окремі проблеми, що стосуються законодавчого визначення кола суб'єктів та підстав звернення з позовом в інтересах інших осіб, існуючих

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

прогалин та суперечностей в законодавстві, не були предметом глибокого дослідження, попри розширення кола цих суб'єктів завдяки оновленню господарського процесуального законодавства.

Виходячи з цього мета цього дослідження полягає у з'ясуванні юридичних підстав звернення органів та осіб до суду в інтересах інших осіб та процесуального статусу цих учасників судового процесу, а також у виявленні прогалин, суперечностей та інших недоліків в законодавстві і формулюванні пропозицій, спрямованих на удосконалення інституту учасників господарського процесу, які звертаються з позовами в інтересах інших осіб.

2. Розвиток законодавства щодо участі органів та осіб, які звертаються з позовом в інтересах інших осіб, в господарському процесі

Перш, ніж дослідити нинішнє процесуальне становище органів та осіб, які звертаються з позовом в інтересах інших осіб, вважаємо за доцільне розглянути історію їх участі в господарському (арбітражному) процесі та зміни, що відбувалися в законодавстві з часу прийняття Арбітражного процесуального кодексу України[2] (далі – АПК України) і до сьогодення.

Право державних та інших органів звертатися до арбітражного суду було передбачено ч. 2 ст. 1 АПК України в першій редакції. Разом з тим ст. 2 АПК України встановлювала, зокрема, що арбітражний суд порушує справи за позовними заявами державних та інших органів, що звернулися до арбітражного суду у випадках, передбачених законодавчими актами України, а також прокурорів, які звертаються до арбітражного суду в інтересах державних органів, державних підприємств та організацій.

Відповіді на питання про те, щодо яких «інших органів» йдеться в АПК України, цей кодекс не містив.

Не було єдності в цьому питанні і в наукових дослідженнях.

Так, залежно від виконуваних в судовому процесі функцій та мети вступу до господарського (на той час арбітражного) процесу в самостійну групу виділялися особи, які вступають в процес з метою захисту державних і суспільних інтересів (прокурор, державні та інші органи)[3].

З урахуванням їхнього впливу на динаміку процесу, Т.В. Степанова виділила в окрему групу самостійних (ініціативних) учасників господарського процесу суддю, позивача, відповідача, третіх осіб з самостійними вимогами на предмет спору, їх представників та прокурора[4]. Пізніше вона здійснила поділ цих учасників на три групи, об'єднавши в одну групу осіб, які захищають інтереси інших осіб, і віднесла до цієї групи учасників господарського процесу

[2] Арбітражний процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. ст. 56.

[3] Притика Д.М., Тітов М.І., Щербина В.С. та ін. Арбітражний процес: Навчальний посібник. Харків. Консум, Ч.II. 1999. С. 63.

[4] Степанова Т.В. Класифікація учасників господарського процесу. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 15. Том 2. С. 64.

прокурора, громадські об'єднання, господарські об'єднання, органи державної влади та органи місцевого самоврядування[5].

Таке формулювання авторкою поняття та переліку зазначених осіб, викликає, щонайменше, два заперечення.

Перше з них стосується функції цієї групи учасників господарського процесу, які *не захищають інтереси* інших осіб, *а звертаються з позовом про захист* їхніх інтересів, який здійснюється судом. Адже саме ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави є метою господарського судочинства.

Друге заперечення пов'язане з безпідставним віднесенням до кола самостійних (ініціативних, як їх іменує авторка), учасників позовного провадження громадських об'єднань та господарських об'єднань, оскільки ні одних, ні інших закон правом пред'являти позов в інтересах інших осіб не наділяв.

Додамо до цього, що ч. 1 ст. 2 ГПК України в редакції до 3 жовтня 2017 р. встановлювала, зокрема, що господарський суд порушує справи за позовними заявами державних та інших органів, які звертаються до господарського суду у випадках, передбачених законодавчими актами України; прокурорів, які звертаються до господарського суду в інтересах держави; Рахункової палати, яка звертається до господарського суду в інтересах держави в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України.

Втім, ця стаття ГПК України не розкривала змісту поняття «інші органи».

3. Сучасний стан процесуально-правового статусу органів та осіб, які звертаються з позовом до господарського суду в інтересах інших осіб

Частина 3 ст. 4 ГПК України в редакції від 3 жовтня 2017 р. встановлює, що до господарського суду у справах віднесених законом до його юрисдикції, мають право звертатися також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Проте переліку цих осіб, окрім вказівки на адміністратора за випуском облігацій, зазначена стаття не наводить.

Аналіз норм чинного ГПК України та інших законів дає підстави віднести до цих осіб: державні органи, органи місцевого самоврядування, адміністратора за випуском облігацій, юридичних та фізичних осіб, а також прокурора.

У зв'язку з цим, зазначимо, що термін «державні органи», вжитий, зокрема, в ч. 2 ст. 4 ГПК України, не узгоджується з конституційним терміном «органи державної влади», тому термінологію ГПК України слід привести у відповідність до ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Безумовно, серед державних органів, передусім слід назвати Кабінет Міністрів України, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Відповідно до ч. 1 ст. 37 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»[6]

[5] Степанова Т. В. Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві. Автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.04. К. 2018. С. 12.

[6] Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20171215#Text

Кабінет Міністрів України може бути позивачем та відповідачем у судах, зокрема звертатися до суду, якщо це необхідно для здійснення його повноважень у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України.

Подібна норма закріплена і в ч. 1 ст. 28 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»[7], згідно з якою міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та їх територіальні органи звертаються до суду, якщо це необхідно для здійснення їхніх повноважень у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України, а також в ч. 3 ст. 9 Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим»[8] : «Верховна Рада Автономної Республіки Крим має право звертатися до суду, якщо це необхідно для здійснення її повноважень у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України».

Видається, що у всіх цих випадках, оскільки йдеться про здійснення їхніх повноважень, державні органи звертаються до суду з позовами в інтересах держави, оскільки реалізуючи ці повноваження, державні органи тим самим виконують покладені на них державою функції.

У разі якщо орган місцевого самоврядування звертається до суду, якщо це необхідно для реалізації його повноважень і забезпечення виконання функцій місцевого самоврядування (ст.18^{-1} Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»[9], він, таким чином, звертається в інтересах відповідної територіальної громади.

Натомість, у разі звернення з позовом про захист належних їм прав чи охоронюваних законом інтересів зазначені органи реалізують свою процесуальну дієздатність як юридичні особи-учасники цивільних чи господарських правовідносин

Досить широкий перелік підстав звернення до суду встановлений підпунктами 33, 34, 68, 70 та 71 Положенням про **Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку**[10]. При цьому одні позови можна кваліфікувати як такі, що подаються в інтересах держави – щодо усунення емітентом іпотечних сертифікатів і професійними учасниками фондового ринку порушень законодавства (пп. 33), у зв'язку з порушенням законодавства України про цінні папери (пп. 68), про примусове стягнення штрафів, накладених уповноваженою особою НКЦПФР (пп. 70), про ліквідацію акціонерного товариства (пп. 71), інші – в інтересах інших осіб – щодо захисту власників іпотечних сертифікатів, у тому числі щодо відшкодування завданих збитків (пп. 70).

Звернення органів та осіб з позовом до суду в інтересах інших осіб передбачені також в інших законах, які встановлюють певні процесуальні

[7] Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text

[8] Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим : Закон України від 10.02.1998 № 90/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/98-вр#Text

[9] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text

[10] Положення про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку. Затверджено Указом Президента України від 23.11.2011 № 1063/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011?find=1&text=суду#w1_8

особливості як підстав звернення з позовом, так і процесуально-правового статусу органів та осіб, які звертаються до суду.

Такими особливостями характеризується, зокрема, правове становище органів **Антимонопольного комітету України**.

Якщо врахувати, що згідно з ч. 1 ст. 6 Закону про Антимонопольний комітет України[11] (далі – Закон про АМК) Антимонопольний комітет України (далі – АМК) утворюється у складі Голови та восьми державних уповноважених, то постає питання: яким чином може бути реалізоване передбачене п. 15 ч. 1 ст. 7 Закону про АМКУ право АМК звертатися до суду з позовами у зв'язку із застосуванням законодавства про захист економічної конкуренції?

Зі змісту інших норм Закону про АМК доходимо висновку, що ці дії АМК може вчиняти шляхом реалізації аналогічних прав Державного уповноваженого АМК (п. 18 ч. 1 ст. 16 Закону про АМКУ) та Голови територіального відділення АМК (п. 16. ч. 1 ст. 17 Закону про АМКУ).

Разом з тим, як встановлено абз. 1 ст. 25 Закону про АМКУ, АМК та його територіальні відділення АМК подають позови до суду з метою захисту інтересів держави, споживачів та суб'єктів господарювання у зв'язку з порушенням законодавства про захист економічної конкуренції органами влади, юридичними чи фізичними особами.

Оскільки в цій нормі не згадується Державний уповноважений АМК, це свідчить, на наш погляд, про її неузгодженість з положеннями п. 18 ч. 1 ст. 16 Закону про АМК.

Виходячи з викладеного, пропонуємо, *по-перше*, п. 15 ч. 1 ст.7 Закону про АМК після слів «звертатися до суду» доповнити словами «в порядку та з підстав, визначених цим Законом», *по-друге*, в абз. 1ст. 25 Закону про АМК слова «Антимонопольний комітет України» замінити словами «Державний уповноважений Антимонопольного комітету України».

Можна навести й інші приклади ототожнення в законодавстві державних органів з їхніми посадовими особами.

Наприклад, згідно з пунктом 14 ч. 1 ст. 91 Лісового кодексу України[12] *посадові особи органів лісової охорони мають право* подавати позови до суду про відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, а також повернення самовільно або тимчасово зайнятих лісових ділянок, строк користування якими закінчився. До внесення змін до цієї статті Законом України «Про прокуратуру» в 2014 р. посадові особи мали право звертатися до органів прокуратури з клопотанням про подання позовів до суду з аналогічними вимогами.

Подібно до норми Лісового кодексу України право звертатися до суду (замість права звертатися до органів прокуратури з клопотаннями про подання позовів до суду) Законом України «Про прокуратуру» було передбачено і в абз. 9 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про державний контроль за використанням та

[11] Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12?find=1&text=суду#w1_4

[12] Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text

охороною земель»[13], який встановлює, що *державні інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотриманням вимог законодавства України про охорону земель* мають право звертатися до суду з позовом щодо відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, а також повернення самовільно чи тимчасово зайнятих земельних ділянок, строк користування якими закінчився.

Наведені формулювання, на наш погляд, не дають підстави для висновку про те, чи встановлене цими актами право звертатися до суду належить посадовим особам чи органам, у зв'язку з чим виникає неузгодженість між наведеними нормами і положеннями ГПК України, який не передбачає права зазначених посадових осіб звертатися з позовами до господарського суду.

Можливим шляхом усунення цих неузгодженостей могло б стати закріплення в зазначених законах норм про те, що позови, подані цими посадовими особами в межах наданих ними повноважень, вважаються позовами, поданими відповідними органами. Подібний підхід (щоправда, навпаки) застосований в Законі України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»[14], в п. 1 ч. 3 ст. 16 якого зазначено, що позови, подані проти працівників Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі – Фонд), у тому числі звільнених, та членів адміністративної ради Фонду, у тому числі звільнених, якщо позови пов'язані з виконанням ними їхніх повноважень у Фонді, вважаються позовами, поданими проти Фонду.

Досить широкі права на звернення до суду в інтересах інших осіб надані **Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг** (далі – НКРЕКП). Пункт 1 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг»[15] встановлює, що НКРЕКП для забезпечення виконання покладених на неї завдань і функцій має право звертатися до суду з метою захисту інтересів держави, споживачів, суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання на суміжних ринках з підстав, передбачених законодавством, а також в інших випадках, якщо це необхідно для здійснення її повноважень і забезпечення виконання покладених на неї законом завдань.

Враховуючи відносно широке коло осіб, в інтересах яких НКРЕКП звертається до суду, видається доцільним в Законі України «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг» чітко визначити підстави, за наявності яких НКРЕКП має право звертатися до суду, а також зазначити щодо інших (крім держави) осіб метою звернення НКРЕКП до суду захист їхніх прав.

Крім НКРЕКП, як державного регулятора, в різних сферах економіки України діють також інші державні регулятори – Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку (НКЕК),

[13] Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text

[14] Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#n205

[15] Про державне регулювання у сфері комунальних послуг : Закон України від 09.07.2010 № 2479-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-17#Text

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), Національний банк України (НБУ), проте закони та підзаконні нормативно-правові акти, що визначають їх правове становище не надають їм права на звернення до суду в інтересах інших осіб, що, на наш погляд, є недоліком зазначеного законодавства.

Специфічним процесуальним становищем характеризується **Рахункова палата.**

Вперше право Рахункової палати звертатися з позовом до арбітражного суду було передбачено Законом України від 18.01.2001 р. № 2249-III «Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України»[16], яким частину першу статті 2 АПК України було доповнено абзацом п'ятим такого змісту: «Рахункової палати, яка звертається до Вищого арбітражного суду в інтересах держави в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України». Тим самим, Рахунковій палаті було надано право звертатися з позовами в інтересах держави.

Разом з тим, право Рахункової палати звертатися до Вищого арбітражного суду чи до іншого суду в інтересах держави навіть після внесення зазначених змін до АПК України серед повноважень Рахункової палати, визначених ст. 7 Закону України «Про Рахункову палату» в першій редакції[17], не значилося. Слід також зазначити, що в той час Рахункова палата іменувалася постійно діючим вищим органом державного фінансово-економічного контролю, проте не визнавалася державним органом.

Частина 3 ст. 1 чинного Закону України «Про Рахункову палату»[18] визначає Рахункову палату як вищий державний колегіальний орган фінансового контролю (аудиту). Проте, згідно з п.10 ч. 1 ст. 7 цього Закону вона звертається до суду у разі порушення об'єктами контролю повноважень членів Рахункової палати та посадових осіб апарату Рахункової палати, зокрема щодо усунення перешкод у реалізації таких повноважень.

Видається, що такі звернення Рахункової палати можна розцінювати як звернення з позовом в інтересах інших осіб, проте, навряд, чи їх можна кваліфікувати як позови в інтересах держави.

Між тим, Рахункова палата є повноправним членом Міжнародної організації вищих органів аудиту INTOSAI з 1998 року і згідно із Законом України «Про Рахункову палату» застосовує у своїй діяльності основні принципи діяльності цієї організації та Систему професійних документів INTOSAI (IFPP) в частині, що не суперечить Конституції та законам України. (ч. 7 ст. 3 Закону).

Оскільки ст. 124 Конституції України встановлює, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди і делегування функцій судів, а також привласнення

[16] Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України : Закон України від 18.01.2001 № 2249-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-14/ed20010224#Text

[17] Про Рахункову палату : Закон України від 11.07.1996 № 315/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315/96-вр/ed20150702#Text

[18] Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19/ed20250101#Text

цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються, застосування INTOSAI-P 50 «Принципи юрисдикційної діяльності ВОА»[19], які передбачають, що вищі органи аудиту (ВОА) з юрисдикційними функціями мають можливість безпосередньо притягати до відповідальності розпорядників державних коштів, якщо результати аудиту вказують на певні порушення або коли їх про такі порушення повідомляє третя сторона, шляхом ухвалення Рахунковою палатою судових рішень виключається.

З урахуванням цього з метою відшкодування збитків, завданих об'єктами контролю Рахункової палати, її доцільно наділити правом звертатися з позовом до господарського суду в інтересах держави чи територіальної громади з відповідними позовами.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів[20] ст. 4 ГПК України було доповнено новою частиною (ч. 4), яка встановила, що адміністратор за випуском облігацій, який діє в інтересах власників облігацій відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», має право звертатися до господарського суду згідно з встановленою юрисдикцією господарських судів за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів власників облігацій.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України Про ринки капіталу та організовані товарні ринки[21] (далі – Закон про ринки капіталу) адміністратор за випуском облігацій (далі – адміністратор) – юридична особа, яка діє від свого імені та в інтересах власників випуску відсоткових чи дисконтних корпоративних облігацій, облігацій внутрішніх місцевих позик, облігацій міжнародних фінансових організацій або іпотечних облігацій відповідно до законодавства, договору про призначення адміністратора, проспекту цінних паперів (рішення про емісію цінних паперів) та рішень зборів власників облігацій.

Як встановлено п. 2, 3 ч. 3 ст. 118 Закону про ринки капіталу, для виконання своїх обов'язків адміністратор має право, зокрема, від свого імені та виключно в інтересах власників облігацій звертатися до суду та представляти в суді інтереси власників облігацій у випадках, передбачених цим Законом (п. 2), а також від свого імені та виключно в інтересах власників облігацій брати участь у провадженнях у справах про банкрутство емітента та осіб, які надають забезпечення за облігаціями, у випадках, передбачених цим Законом (п. 3).

Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 120 Закону про ринки капіталу для захисту прав та інтересів власників облігацій з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом, адміністратор має право від свого імені й виключно в інтересах власників облігацій виступати стороною у спорах про захист прав

[19] INTOSAI-P-50.pdf. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/About/Standards/INTOSAI-P-50.pdf

[20] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів : Закон України від 19.06.2020 № 738-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#n2

[21] Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV (в редакції Закону від 19.06.2020 № 738-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15?find=1&text=адміністратор#w1_12

та інтересів власників облігацій або третьою особою в інших спорах, вирішення яких може вплинути на права та обов'язки власників облігацій, зокрема, в порядку господарського судочинства.

У разі отримання заяви власників облігацій про пред'явлення вимоги про дострокове погашення облігацій у порядку, передбаченому Законом про ринки капіталу, адміністратор виключно в інтересах власників облігацій подає від свого імені позови та виступає від свого імені учасником у справах про захист прав та інтересів власників облігацій, зокрема, в порядку господарського судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 121 Закону про ринки капіталу).

При цьому відмовитися від позову, зменшити розмір позовних вимог, змінити предмет позову, укласти мирову угоду, відмовитися від апеляційної або касаційної скарги у спорі про захист прав та інтересів власників облігацій адміністратор має право лише за умови надання згоди зборами власників облігацій у порядку, передбаченому Законом про ринки капіталу, або згоди всіх власників облігацій (п. 2 ч. 1 ст. 121 Закону про ринки капіталу).

Зазначені обмеження процесуальних прав адміністратора на дають підстав вважати його стороною в таких справах, хоч згідно з законом він і подає від свого імені позови виступає від свого імені учасником у справах про захист прав та інтересів власників облігацій.

Звернувшись до положень ст. 41 ГПК України, яка визначає склад учасників справи, і проаналізувавши зміст ч. 1 ч. 3 цієї статті, доходимо висновку щодо їхньої певної неузгодженості, а саме: ч. 1 статті встановлює, що учасниками справи є сторони та треті особи, а ч. 3 передбачає, що у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Таким чином, ця загальна норма по суті розмежовує сторони і органи та особи, не зазначаючи на процесуальний статус останніх як учасників справи.

З урахуванням викладеного вважаємо за доцільне удосконалити норми щодо участі адміністратора за випуском облігацій в господарському процесі, вміщені в Законі про ринки капіталу і в ГПК України, визнавши адміністратора законним представником власників облігацій.

Слід підкреслити, що відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Особливе процесуальне становище в господарському процесі посідає **прокурор.**

Стаття 121 Конституції України (в першій редакції) покладала на прокуратуру України представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом.

Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII[22] розділ VII «Прокуратура» з Конституції України було виключено, а натомість включено ст. 131^{-1}, яка встановила, що прокуратура,

[22] Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 2.06.2016 № 1401-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19/ed20160930#n161

здійснює, зокрема, представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Чинний Закон України «Про прокуратуру»[23] (далі – Закон про прокуратуру) містить норму, зміст якої відрізняється від наведеного положення Конституції України.

Так, п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону про прокуратуру встановлює, що на прокуратуру покладається, зокрема, функція представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та Главою 12 розділу ІІІ Цивільного процесуального кодексу України, а в статтях 23 та 24 Закону про прокуратуру йдеться, в тому числі, про представництво прокурором інтересів громадянина в суді та про особливості здійснення його окремих форм.

Водночас Глава 12 розділу ІІІ Цивільного процесуального кодексу України[24] (далі – ЦПК України) не містить норм, які б передбачали здійснення представництва громадянина в суді прокурором. В ч. 1 ст. 290 ЦПК України йдеться лише про представництво інтересів держави. Відсутні норми щодо здійснення представництва громадянина в суді прокурором і в інших статтях ЦПК України.

Таким чином, встановлення в Законі про прокуратуру такої функції прокуратури як представництво інтересів громадянина в суді, не відповідає ні п. 3 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України[25], ні ч. 3 ст. 2 Закону про прокуратуру, згідно з якою на прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України. З урахуванням цього положення, що стосуються представництва прокурором у суді інтересів громадянина, мають бути виключені із Закону про прокуратуру.

Натомість, в цьому Законі доцільно було б зробити посилання на статті 53, 55 ГПК України, 53, 54 Кодексу адміністративного судочинства України[26] та 56, 57 ЦПК України, норми яких уніфіковано визначають мету та форми участі прокурора в судовому процесі, а також його процесуальне становище.

Підстави участі прокурора в судовому процесі в ГПК України визначено бланкетною нормою за допомогою формулювання «у визначених законом випадках…». Частина 3 ст. 23 Закону про прокуратуру встановлює, що прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу.

Наведене формулювання ч. 3 ст. 23 Закону про прокуратуру відрізняється від раніше сформульованого в Рішенні Конституційного Суду України від

[23] Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text

[24] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

[25] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

[26] Кодекс адміністративного судочинства : Закон України від 6.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

8 квітня 1999 р. № 3-рп/99 у справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України[27]. Як зазначається в резолютивній частині цього рішення, «прокурори та їх заступники вправі звертатись до господарського суду з позовними заявами виключно в інтересах держави в особі органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, яким законом надано повноваження органів виконавчої влади».

З одного боку, норма ч. 3 ст. 23 Закону про прокуратуру чітко сформулювала підстави здійснення прокурором представництва в суді, а також розширила коло «інших осіб» уповноважених на виконання функцій держави за рахунок «іншого суб'єкта владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження», і передбачила можливість представництва навіть у разі відсутності такого органу, а з іншого – безпідставно розширила розуміння органу місцевого самоврядування, який не здійснює, або неналежним чином здійснює захист інтересів держави. Саме такого висновку можна дійти, виходячи з граматичного тлумачення ч. 3 ст. 23 Закону про прокуратуру, в якій «відповідні повноваження» стосуються «іншого суб'єкта владних повноважень».

Відтак, конструкція «органи місцевого самоврядування, яким законом надано повноваження органів виконавчої влади», застосована Конституційним Судом України у зазначеному Рішенні, є більш вдалою, оскільки, по-перше, відповідає ч. 3 ст. 143 Конституції України, згідно з якою органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади [очевидно, що йдеться про повноваження органів державної виконавчої влади, оскільки згідно з ч. 3 ст. 143 Конституції України держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності. – авт]; по-друге, звужує повноваження органів місцевого самоврядування лише наданими повноваженнями органів виконавчої влади.

Видається, що таке розуміння органів місцевого самоврядування, в особі яких прокурор подає позов в інтересах держави, будучи закріпленим в Законі про прокуратуру, до певної міри зменшить кількість позовів, поданих прокурорами і приведе до частішого застосування наслідків, передбачених п. 4 ч. 5 ст. 174 ГПК України, – повернення позовної заяви у разі відсутності підстав для звернення прокурора до суду в інтересах держави.

Порівняльно-правовий аналіз норм ч. 6 ст. 23 Закону про прокуратуру і ч. 3 ст. 53 ГПК України свідчить про неузгодженість окремих положень зазначених

[27] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 р. № 3-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text

нормативно-правових актів. Зокрема, ч. 3 ГПК України встановлює, що прокурор може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, тоді як п. 2 ч. 6 ст. 23 Закону про прокуратуру надає таке право прокурору на будь-якому етапі судового провадження, що робить участь прокурора в судовому процесі малоефективною, а то і неефективною.

Надаючи право прокурору подавати апеляційну та касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, ч. 3 ст. 53 ГПК України не поширює його на справи, порушені за позовом іншої особи, так, як це передбачено п. 3 ч. 6 ст. 23 Закону про прокуратуру.

Звужене процесуальним законодавством і право прокурора брати участь у розгляді справи (п. 4 ч. 6 ст. 23 Закону про прокуратуру), яке стосується лише справ, порушених за його позовами. При цьому чіткої різниці між участю у розгляді справ і правом вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, ч. 3 ст. 53 ГПК України не проводить.

Загалом вважаємо, що: 1) не можна вважати обґрунтованим визначення процесуального статусу (зокрема, процесуальних прав та обов'язків) прокурора в Законі про прокуратуру – нормативно-правовому акті матеріального права, тим більше за наявності наведених та інших розбіжностей між цим законом та процесуальними кодексами. Тому норми процесуально-правового характеру мають бути виключені із зазначеного Закону; 2) норми щодо процесуального становища прокурора в судовому (адміністративному, господарському та цивільному) процесі потребують подальшого вдосконалення, зокрема, щодо визначення мети участі прокурора у справі, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, а також щодо окреслення кола процесуальних прав та обов'язків прокурора у випадках, коли він не набуває статусу позивача.

Вважаємо, що пред'явлення позову прокурором не повинно бути засобом заповнення прогалини в законодавстві, спричинених недостатнім (неповним) визначенням повноважень державних органів, тому пред'явлення позову прокурором в інтересах держави можливе лише в разі, якщо відповідний державний орган наділений такими повноваженнями.

У зв'язку з цим не можна не відмітити позитивне значення Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Рейнір Бізнес Груп» щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзацу першого частини третьої, абзаців першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697–VII (щодо представництва прокурором інтересів держави в суді), яким Конституційний Суд України визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), окремі приписи абзацу першого частини третьої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697–VII зі змінами в тім, що вони надають прокуророві можливість здійснювати представництво інтересів держави в суді у зв'язку з нездійсненням або неналежним здійсненням захисту цих інтересів органом державної влади, органом місцевого самоврядування чи іншим суб'єктом владних повноважень,

до компетенції якого віднесені відповідні повноваження (п. 2 Рішення), а також ухвалив, що окремі приписи абзацу першого частини третьої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697–VII зі змінами, визнані неконституційними, втрачають чинність із 1 січня 2027 року (п. 3 Рішення)[28].

Враховуючи поширену практику звернення прокурорів з позовами «в інтересах держави» в особі органів місцевого самоврядування (один з таких випадків наводиться у зазначеному вище Рішенні Конституційного Суду України), вважаємо за доцільне закріпити в законодавстві право прокурора на звернення до господарського суду в інтересах територіальної громади в особі органу місцевого самоврядування у разі невиконання чи неналежного виконання останнім своїх повноважень.

Крім того, допустимим видається право прокурора на звернення до господарського суду в інтересах держави в особі органу місцевого самоврядування у разі якщо предмет спору стосується делегованих повноважень, а сам спір відноситься до юрисдикції господарських судів.

Ще однією відносно новою категорією осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах юридичної особи у спорах про відшкодування збитків, завданих юридичній особі її посадовою особою, **стали власник (власники) учасник (учасники), акціонер (акціонери) юридичної особи**, якому (яким) сукупно належить 5 і більше відсотків статутного капіталу товариства (голосуючих акцій) або частка у власності юридичної особи якого (яких) сукупно становить 5 і більше відсотків.

В публікаціях, присвячених участі цих осіб в господарському процесі, приділялася увага таким проблемним аспектам, як вид відшкодування: що має відшкодовуватися – збитки чи шкода[29], а також висловлювалася критика стосовно вжитого в ст. 54 та 129 ГПК України терміну «власник юридичної особи»[30], тому звернемо увагу на процесуальний статус цих осіб.

Як встановлено ч. 2 ст. 54 ГПК України, у разі відкриття провадження за таким позовом зазначена юридична особа набуває статусу позивача, але не вправі здійснювати свої процесуальні права та обов'язки без згоди власника

[28] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Рейнір Бізнес Груп» щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзацу першого частини третьої, абзаців першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697–VII (щодо представництва прокурором інтересів держави в суді) від 3 грудня 2025 р. № 6-р(II)/2025. URL: https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-browser%3A%2F%2F4DT1uXEPRrJRXlUFoewruIqgzZWwFOg9ZKwRKKTYOFuxAGLcNyPCJc45ab2I0lo_-CHIBrSWo9rBb6tL4daH0qbPiS04KzEh_Or3m6ZgzUCNBupujuoMRQpxa3TkQ-gJTqOjOKERUIZxnw5zYTX4CQ%3D%3D%3Fsign%3DVxDmIUBFU4td61pW91W97UKwhIJt1OgHS548XH839rI%3D&name=6_r_2_2025.docx&nosw=1

[29] Щербина В.С., Боднар Т.В. Відповідальність посадових осіб за збитки, завдані юридичній особі: матеріально-правовий та процесуально-правовий аспекти. Право і суспільство. 2023. № 1. С. 125-127.

[30] Щербина О. Категорія «інтерес» в господарському процесуальному законодавстві. Четверті наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова (м. Київ-Одеса, 30 червня 2023 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ Одеса : ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2023. С. 254-255.

(власників), учасника (учасників), акціонера (акціонерів), який (які) подав (подали) позов.

До закінчення підготовчого засідання у справі інший співвласник (співвласники), учасник (учасники), акціонер (акціонери) цієї юридичної особи має (мають) право приєднатися до поданого позову шляхом подання до суду відповідної заяви, після чого він (вони) набуває (набувають) таких самих процесуальних прав та обов'язків, як і власник (учасник, акціонер), який подав позов (ч. 3 ст. 54 ГПК України)

Видається, що особи, зазначені в ст. 54 ГПК України, як і в разі звернення з позовом прокурора (за відсутності органа, уповноваженого виконувати функції держави, чи відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду), Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (у разі звернення до суду в інтересах банку чи кредиторів ліквідованого банку), а також адміністратора за випуском облігацій, набувають процесуального статусу квазі-позивача. Фактичним позивачем у такому разі є або держава, або юридична особа, або банк чи кредитори ліквідованого банку, або власники облігацій.

ВИСНОВКИ

Термін «державні органи», вжитий, зокрема, в ч. 2 ст. 4 ГПК України не узгоджується з конституційним терміном «органи державної влади», тому термінологію ГПК України слід привести у відповідність до ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, реалізуючи надані їм повноваження, звертаються до суду з позовами в інтересах держави, чи відповідної територіальної громади. Натомість, у разі звернення з позовом про захист належних їм прав чи охоронюваних законом інтересів зазначені органи реалізують свою процесуальну дієздатність як юридичні особи-учасники цивільних чи господарських правовідносин.

Недоліком законодавства, що регулює правове становище державних регуляторів (крім НКРЕКП) у різних сферах економіки України (НКЕК, НКЦПФР, НБУ), є відсутність в ньому норм, які надавали б цим регуляторам право на звернення до суду в інтересах інших осіб.

З метою відшкодування збитків, завданих об'єктами контролю Рахункової палати, її доцільно наділити правом звертатися з позовом до господарського суду в інтересах держави чи територіальної громади з відповідними позовами.

Потребують також удосконалення норми щодо участі адміністратора за випуском облігацій в господарському процесі, вміщені в Законі про ринки капіталу і в ГПК України, шляхом визнання адміністратора законним представником власників облігацій.

Видається за доцільне кардинально переглянути норми щодо участі прокурора в господарському процесі, виходячи з такого:

1) не можна вважати обґрунтованим визначення процесуального статусу (зокрема, процесуальних прав та обов'язків) прокурора в Законі про прокуратуру – нормативно-правовому акті матеріального права, тим більше за наявності наведених та інших розбіжностей між цим законом та

процесуальними кодексами. Тому норми процесуально-правового характеру мають бути виключені із зазначеного Закону;

2) норми щодо процесуального становища прокурора в судовому (адміністративному, господарському та цивільному) процесі потребують подальшого вдосконалення, зокрема, щодо визначення мети участі прокурора у справі, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, а також щодо окреслення кола процесуальних прав та обов'язків прокурора у випадках, коли він не набуває статусу позивача;

3) пред'явлення позову прокурором не повинно бути засобом заповнення прогалини в законодавстві, спричинених недостатнім (неповним) визначенням повноважень державних органів, тому пред'явлення позову прокурором в інтересах держави можливе лише в разі, якщо відповідний державний орган наділений такими повноваженнями;

4) враховуючи поширену практику звернення прокурорів з позовами «в інтересах держави» в особі органів місцевого самоврядування, вважаємо за доцільне закріпити в законодавстві право прокурора на звернення до господарського суду в інтересах територіальної громади в особі органу місцевого самоврядування у разі невиконання чи неналежного виконання останнім своїх повноважень.

Оскільки в низці законів, що регулюють звернення органів та осіб до суду з позовами в інтересах інших осіб, має місце змішування понять «позивач» і «представник», вважаємо за доцільне у разі якщо представницькі функції в господарському процесі виконуються органами та іншими особами відповідно до їх повноважень, закріплених в законі, говорити про так зване «функціональне представництво».

Загалом проведене дослідження свідчить, на нашу думку, про недостатньо чітке закріплення в ГПК України правового статусу осіб, які звертаються з позовом до суду в інтересах інших осіб.

Анотація

На підставі аналізу положень нормативно-правових актів матеріального та процесуального законодавства України досліджуються проблеми звернення з позовами та процесуально-правового статусу органів і осіб, які звертаються до господарського суду з позовами в інтересах інших осіб.

Зазначається, що підставами звернення державних органів та органів місцевого самоврядування з позовами в інтересах держави чи органів місцевого самоврядування є реалізація зазначеними органами повноважень, надані їм Конституцією та Законами України. У разі звернення з позовом про захист належних їм прав чи охоронюваних законом інтересів зазначені органи реалізують свою процесуальну дієздатність як юридичні особи-учасники цивільних чи господарських правовідносин.

Розкривається зміст низки нормативно-правових актів, що регламентують право державних органів та в окремих випадках їх посадових осіб звертатися з позовами до суду в інтересах інших осіб, а також характеризуються особливості їх процесуально-правового статусу. Підкреслюється, що відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи

місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Обґрунтовано висновок про те, що особи, які звертаються з позовом в інтересах інших осіб (держави, юридичної особи, банку чи кредиторів ліквідованого банку, власників облігацій), набувають процесуального статусу квазі-позивача. Фактичним позивачем у такому разі є або держава, або юридична особа, або банк чи кредитори ліквідованого банку, або власники облігацій.

Особлива увага приділена характеристиці участі в господарському процесі прокурора, як працівника органів прокуратури, однією з функцій якої є представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Зроблено загальний висновок щодо недостатньо чіткого закріплення як в нормативно-правових актах матеріального законодавства, так і в Господарському процесуальному кодексі України процесуально-правового статусу осіб, які звертаються з позовом до суду в інтересах інших осіб, та запропоновано внести сформульовані зміни до зазначеного законодавства, спрямовані на удосконалення правового статусу учасників господарського процесу.

Ключові слова: учасники процесу, звернення з позовом, державні органи, органи місцевого самоврядування, інші особи, позов прокурора, процесуально-правовий статус.

Література

1. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

2. Степанова Т. В. Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві. Автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.04. К., 2018. 36 с.

3. Арбітражний процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 6. ст. 56.

4. Притика Д.М., Тітов М.І., Щербина В.С. та ін. Арбітражний процес: Навчальний посібник. Харків. Консум, Ч.II. 1999. 416 с.

5. Степанова Т.В. Класифікація учасників господарського процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2015. № 15. Том 2. С. 62-64.

6. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20171215#Text

7. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text

8. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим : Закон України від 10.02.1998 № 90/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/98-вр#Text

9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text

10. Положення про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку. Затверджено Указом Президента України від 23.11.2011 № 1063/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011?find=1&text=суду#w1_8

11. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12?find=1&text=суду#w1_4

12. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text

13. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text

14. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#n205

15. Про державне регулювання у сфері комунальних послуг : Закон України від 09.07.2010 № 2479-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-17#Text

16. Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України : Закон України від 18.01.2001 № 2249-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-14/ed20010224#Text

17. Про Рахункову палату : Закон України від 11.07.1996 № 315/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315/96-вр/ed20150702#Text

18. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19/ed20250101#Text

19. INTOSAI-P-50.pdf. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/About/Standards/INTOSAI-P-50.pdf

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів : Закон України від 19.06.2020 № 738-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#n2

21. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV (в редакції Закону від 19.06.2020 № 738-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15?find=1&text=адміністратор#w1_12

22. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 2.06.2016 № 1401-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19/ed20160930#n161

23. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text

24. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

25. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

26. Кодекс адміністративного судочинства : Закон України від 6.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури

України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 р. № 3-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text

28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Рейнір Бізнес Груп» щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзацу першого частини третьої, абзаців першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697–VII (щодо представництва прокурором інтересів держави в суді) від 3 грудня 2025 р. № 6-р(II)/2025. URL: https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-browser%3A%2F%2F4DT1uXEPRrJRXlUFoewruIqgzZWwFOg9ZKwRKKTYOFuxAGLcNyPCJc45ab2I0lo_-CHIBrSWo9rBb6tL4daH0qbPiS04KzEh_Or3m6ZgzUCNBupujuoMRQpxa3TkQ-gJTqOjOKERUIZxnw5zYTX4CQ%3D%3D%3Fsign%3DVxDmIUBFU4td61pW91W97UKwhIJt1OgHS548XH839rI%3D&name=6_r_2_2025.docx&nosw=129.

29. Щербина В.С., Боднар Т.В. Відповідальність посадових осіб за збитки, завдані юридичній особі: матеріально-правовий та процесуально-правовий аспекти. *Право і суспільство,* 2023. № 1. С. 120-128.

30. Щербина О. Категорія «інтерес» в господарському процесуальному законодавстві. *Четверті наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова* (м. Київ-Одеса, 30 червня 2023 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ Одеса : ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2023. С. 252-255.

Information about the author:
Shcherbyna Valentyn Stepanovych,
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Economic Law and Economic Justice of the Educational and Scientific Institute of Law, Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-4221-0965

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-27

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

Ющик О. І.

ВСТУП

Інститут присяжних є одним із важливих складових механізмів забезпечення здійснення правосуддя в демократичній правовій державі, оскільки декларує безпосередню участь народу у відправленні правосуддя та слугує додатковою гарантією реалізації права на справедливий суд. Інститут присяжних функціонує на ідеях здійснення правосуддя народом, верховенства права, незалежності та неупередженості судової влади та публічності судового процесу, що в свою чергу забезпечує загальновизнані європейські й міжнародні стандарти правосуддя.

З періоду державної незалежності України інститут присяжних набув нормативного закріплення та розвитку національної правової судової системи. З прийняттям Конституції України в 1996 році було закладено основні положення щодо участі народу у здійсненні правосуддя. В подальшому в кримінальному та цивільному судочинстві, в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» детально було передбачено законодавче регулювання інституту присяжних, а також деталізовано порядок формування списку та добір присяжних, вимоги, статус і повноваження присяжних у здійснені правосуддя. Водночас на сьогодні законодавчо передбачена модель суду присяжних в Україні має низку особливостей добору, а також обмежень, які ставляться до присяжних, що зумовлює нагальну необхідність її комплексного наукового та практичного аналізу з урахуванням історичних витоків, порівняльно-правового досвіду та сучасних викликів судової реформи.

Щодо актуальності дослідження сучасного стану правового регулювання інституту присяжних в Україні, то вона зумовлена потребою підвищення ефективності судочинства, забезпечення довіри суспільства до судової влади та реального, а не формального, залучення громадян до здійснення правосуддя. На сьогодні є невизначені деякі аспекти процесуального статусу присяжних, а саме їх прав та обов'язків у справі , проблематичні питання їх добору, участі у судовому розгляді та відповідальності за невиконання обов'язків та розголошення таємниці негативно впливають на реалізацію права на справедливий суд і потребують практичних рекомендацій.

Метою цього дослідження є аналіз історичного, міжнародного та сучасного стану правового регулювання інституту присяжних, що дозволить виявити проблеми та перспективи його розвитку в Україні. Тому саме для досягнення поставлених цілей варто дослідити історико-правовий та порівняльний розвиток інституту присяжних; проаналізувати принципи належного добору присяжних як передумову забезпечення права на справедливий суд; а також визначити процесуальний статус і роль присяжних у системі судочинства України.

1. Історико-правовий та порівняльний розвиток інституту присяжних в Україні

Інститут присяжних посідає одне із вагомих місць в системі здійснення правосуддя. Участь присяжних у судочинстві є однією з класичних форм участі народу у здійсненні правосуддя, що історично сформувався як механізм демократичного контролю за судовою владою та гарантія реалізації права на справедливий суд. Запровадження інституту присяжних пов'язано із гарантуванням та реалізацією принципу верховенства права, необхідністю публічності судового процесу, впливу на суддів та їх незалежності, безпосередньо через участь громадян здійснені правосуддя в межах кримінального та цивільного судочинства.

Зазвичай дослідження будь-якого правового інституту потребує зосередження уваги на процесі його становлення та подальшого розвитку. Значну увагу науковці приділяли питанню виникнення суду присяжних, при цьому окремі аспекти його походження й досі залишаються дискусійними. У сучасній юридичній науці виокремлюють кілька концепцій генезису цього інституту, зокрема англійську та французьку концепції. Водночас у наукових працях висловлюються й інші підходи, відповідно до яких елементи вирішення спірних питань за участю представників громади простежуються ще у давніх греків, римлян, а також у слов'янських племен. Це дає підстави стверджувати, що певні зародкові форми суду присяжних були притаманні різним народам на різних етапах історичного розвитку. Спільною рисою всіх форм судового вирішення спорів є прагнення до встановлення істини шляхом її з'ясування незалежними та неупередженими суддями.

І.О. Русанова провела детальне історичне дослідження інституту присяжних і виокремлює наступні чотири етапи його зародження: «перший етап пов'язаний із зародженням журі присяжних в країнах Західної Європи та наступною модифікацією в класичний суд присяжних; другий етап показує активний розвиток суду присяжних в англосаксонській системі права, а також вплив англійського процесуального права на законодавство колоній Великобританії і запровадження в такому ж вигляді суду присяжних. На сьогодні англійською моделлю суду присяжних користуються і вирішуються справи в США, Канаді, Австралії, Англії тощо; третій етап вважають початком розвитку суду присяжних у 1808 році і пов'язують із прийняттям Кримінального процесуального кодексу Франції, що створило континентальну систему права. До такої система входили країни, що були у складі французької імперії, а саме Греція, Швейцарія, Португалія тощо; четвертий етап, це етап появи і розвитку суду присяжних передбачений Статутом кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р., до складу в цей період входила Україна. Але необхідно зазначити, що в 1917 році суд присяжний був скасований і не діяв в жодній республіці СРСР»[1].

Наступним кроком розвитку інституту присяжних в Україні пов'язують із отриманням незалежності країни, що започаткувало нову законодавчу систему.

[1] Русанова І.О. Становлення суду присяжних в Україні: деякі міркування.*Право України.* 1999. № 7. С.71-73.

Після розпаду СРСР у 1991 році інститут присяжних зазнав суттєвих трансформацій на пострадянському просторі, що було зумовлено переходом колишніх союзних республік до демократичних моделей державного устрою та необхідністю утвердження принципів верховенства права і справедливого суду. Радянська правова система не передбачала класичного суду присяжних, обмежуючись формальними аналогами участі громадян у здійсненні правосуддя (народні засідателі), які фактично не мали самостійної ролі в ухваленні судових рішень.

В Україні інститут присяжних почав формуватися вже в умовах незалежності та був закріплений на конституційному рівні. Конституція України 1996 року проголосила участь народу у здійсненні правосуддя через присяжних як одну з основних засад судочинства. В 2016 році був прийнятий Закон України «Про судоустрій та статус суддів»[2], який закріпив остаточно суд присяжних в українському судочинстві. Подальший розвиток цього інституту відбувався через галузеве процесуальне законодавство, що визначило особливості статусу присяжних, порядок їх добору та участі в розгляді окремих категорій справ. Водночас українська модель суду присяжних має обмежений характер і суттєво відрізняється від класичних англо-саксонських зразків.

Україна будуючи правому систему і удосконалюючи судову гілку влади окреслила модель інституту присяжних, базуючись на історичних витоках, зарубіжному досвіді та сучасних європейських правових системах. Як склалося в світовій правовій системі суд присяжних розглядають в двох системах: англо-американській (класичній) та континентальній (європейській) системах.

Котляр Д.О., Кузнецова Л.В. в своєму дослідженні вказують, що «англо-американська модель суду присяжних передбачена законодавством США, Канади, Великої Британії, Іспанії. Характеристикою такої моделі вважається, що під час прийняття рішення в судовому засіданні відбується розмежування прав та обов'язків між професійним суддею та судом присяжних. Специфікою винесення рішення є те, що присяжні не призначають покарання, а лише виносять вердикт про винуватість чи невинуватість підсудного. Повноваження про визначення виду та розміру покарання відносять до компетенції професійного суду. Скасування винесеного вердикту присяжними досить складна процедура, навіть можна сказати неможлива, лише у випадку грубого порушення процесуального законодавства»[3].

Особливістю континентальної моделі є те, що для розгляду справ створюється єдина колегія з числа професійних суддів та представників народу, які спільно вирішують питання щодо винуватості чи невинуватості підсудного (питання факту), а також стосовно кваліфікації злочину і покарання підсудного. В таких країнах як Франція, Німеччина «колегія із числа професійних суддів та представників народу всі питання, які пов'язані з розглядом справи та постановленням вироку, вирішують спільно. Непрофесійних суддів, які беруть

[2] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

[3] Котляр Д.О., Кузнецова Л.В. Зарубіжний досвід формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, Франції та Німеччини. *Юридичний науковий електронний журнал. № 9. 2024. С. 376-378.*

участь у всіх стадіях процесу, називають «шефени». При цьому, на відміну від кандидатів у присяжні, які обираються одноразово (англо-американська модель суду присяжних), шефени виконують свої повноваження протягом певного періоду часу»[4].

Котляр Д.О., Кузнецова Л.В вказують на те, що в «США діє американська система правосуддя, яка передбачає залучення до винесення вироку з кримінальних справ суд присяжних. Особливим є те, що громадяни Америки зобов'язані у випадку отримання повідомлення із викликом до суду в якості присяжного прибути та виконувати обов'язок здійснення правосуддя. Список кандидатів у присяжні засідателі створюється шляхом включення списку виборців відповідної адміністративно-територіальної одиниці, платників податків або з реєстру отримання водійських посвідчень»[5].

Особливістю обрання громадян США до числа присяжних передбачено в кожному федеральному місцевому суді по різному. Перш за все кандидати присяжні обираються із списків виборців певної адміністративно-територіальної одиниці або платників податків. Основними вимогами, які ставляться до присяжних: особа повинна бути громадянином США, досягти 18-річного віку, проживати в обраному судовому окрузі не менше 1 року; на достатньому рівні володіти англійською мовою, не бути психічнохворим, не мати покарання за останній 1 рік та не бути засудженим за вчинення злочину. Для обрання списку присяжних кожен окружний суд рандомно вибирає громадян із списків зареєстрованих виборців та осіб, які мають водійські права. Водночас існує три групи людей, які звільняються від служби присяжних: 1) члени збройних сил на активній службі; 2) працівники пожежної служби та поліції; 3) службовці федеральних, державних або місцевих органів влади»[6].

Класичну лаву присяжних вперше запровадила Великобританія ще у XII столітті. Відповідно до Закону про журі 1974 року у Великобританії започатковано суд присяжних з розгляду кримінальних справ, останні поправки були в 2017 році. Як зауважує В. Смірнова «нині залучення присяжних у цивільних справах є рідкісним явищем. Більшість цивільних справ розв'язується в досудовому порядку шляхом медіації, а якщо справа все ж таки дійшла до суду, то розглядається вона суддею одноособово, що дає змогу прискорити строки розгляду конкретної судової справи і зменшити навантаження на професійних суддів. Але варто звернути увагу на норми закону, які регламентують порядок залучення присяжних до судового розгляду, зокрема штрафів за неявку присяжного без поважних причин. Ігнорування суду без попередження і вагомих на те причин тягне за собою накладення штрафу в розмірі 1000 фунтів стерлінгів (Courts and Tribunals Judiciary, 2020). Такий законодавчий підхід до відповідальності громадян за невиконання обов'язків

[4] Колюх В.В. Інститут суду присяжних в Україні в контексті зарубіжного досвіду. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2017. Випуск 131. С. 68–78.

[5] Конституція Сполучених Штатів Америки від 07.09.1787. URL: http://constitutionus.com/

[6] Інститут присяжних: міжнародний досвід: інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром. URL: http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29341.pdf

присяжних може бути взятий до уваги під час реформування українського суду присяжних як у цивільному, так і кримінальному процесах, оскільки нині неявка присяжного до суду є однією з причин затягування судового розгляду. Крім того, законодавство Великої Британії передбачає відповідальність присяжних і за інші види порушень у процесі виконання останніми покладених на них обов'язків. Якщо присяжний поширить інформацію, що стосується справи, до розгляду якої він залучений, то такі дії караються штрафом або тюремним ув'язненням терміном до 2 років. Особа, яка навмисно розкриває інформацію про висловлені заяви, висловлені думки, висунуті аргументи, подані членами журі в процесі судового розгляду, карається штрафом або тюремним ув'язненням терміном до двох років (Croft, 2020)»[7].

Класичним прикладом континентальної моделі суду присяжних є Франція. Як вказує у матеріалах конференції Т.С. Долинська «французький суд присяжних (cour d'assises) спеціалізується на розгляді тяжких злочинів, за які передбачене покарання від 10 років ув'язнення до довічного строку. Однак присяжні не беруть участі в розгляді справ, пов'язаних із тероризмом, військовими злочинами та незаконним обігом наркотиків. Це може бути пов'язано з підвищеною складністю та емоційним забарвленням судового процесу, оскільки при розгляді справ, пов'язаних наприклад з тероризмом в своїй країні, звичайній людині важко залишатись об'єктивною»[8].

Котляр Д.О., Кузнецова Л.В. у своєму дослідженні вказують , що «суд присяжних у Німеччині розпочав своє функціонування у 1848 році. Поряд з цим, з 1924 року його було дещо модернізовано у суд шефенів, котрий складався із трьох суддів, котрі займаються здійсненням судочинства на професійній основі, а також шести шефенів. З 1975 року кількість осіб, котрі входять до суду шефенів, та не є професійними суддями, становить дві особи У Німеччині діє так званий інститут шефенів, котрі будучи представниками народу, залучаються до розгляду справи у судовому засіданні. До таких осіб пред`являється ряд вимог, серед яких: громадянство; вік від 25 до 70 років; проживання на території відповідного муніципалітету; дієздатність. Не можуть здійснювати безпосереднє народовладдя шляхом відправлення правосуддя особи, котрі порушували принципи людяності правової держави, особи, засуджені до позбавлення волі на строк понад 6 місяців, а також особи, які були вже шеффенами два терміни поспіль, чий термін повноважень ще триває на момент складання списку кандидатів у шеффени. При відборі шеффенів необхідно дотримуватися принципу рівності чоловіка і жінки»[9].

Ще одним прикладом Європейської країни є Іспанія, де «суди присяжних було запроваджено у 1886 р. для розгляду справ про тяжкі кримінальні

[7]Смірнова В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи та США. *Knowledge, Education, Law, Management* 2020 № 3 (31), vol. 2. 2020. С. 170-174.

[8] Долинська Т.С. Особливості функціонування інституту присяжних в Україні та країнах Європи. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали Х міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2025 р.) ГО «Стале правосуддя». Харків : Право, 2025. С. 29-31.

[9] Котляр Д.О., Кузнецова Л.В. Зарубіжний досвід формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, франції та Німеччини). *Юридичний науковий електронний журнал. № 9. 2024*. С. 376-378.

злочини. Під час франкістської диктатури інститут суду присяжних було скасовано. Відновлення суду присяжних пов'язано з прийняттям у 1995 р. Органічного закону про суд присяжних. Він передбачав, що суду присяжних підсудні справи проти особи, честі, свободи і безпеки людини, про посадові злочини і про підпал. До складу суду входить професійний суддя, який головує на слуханні, 9 присяжних засідателі та 2 запасних»[10].

Отже, на підставі проведеного історичного та порівняльного аналізу інституту присяжних необхідно зазначити, що він має давню історію та пройшов шлях еволюції та окреслює важливу форму участі народу у здійсненні правосуддя, а також необхідним гарантом забезпечення контрою за судовою гілкою влади. Генезу інституту присяжних можна простежити в різних правових системах, починаючи від античного права, в якому вирішувались спори усім народом до класичних правових систем – англосаксонської та континентальної моделей. В усі періоди існуванні суду присяжних прослідковувались відмінності у відборі присяжних, організації суду, прийняття рішення, але об'єднуючим фактором для цього інституту була необхідність забезпечення принципів народовладдя, верховенства права, неупередженість судового вирішення справи, публічність процесу та особливо показати довіру суспільства до прийнятих рішень.

Проведений компаративістський аналіз основних двох світових правових моделей на прикладі інституту присяжних, а саме англо-американської (класичної) та континентальної (європейської). Перша модель, яка запроваджена в США, Великобританії заснована на принципі чіткого розмежування прав та обов'язків між професійним суддею та судом присяжних. Основне завдання присяжних оцінити всі докази та винести рішення щодо винуватості чи невинуватості підсудного (вердикт). На відміну від професійного судді, обов'язком якого є призначення певного виду та розміру покарання. Друга модель континентального права передбачає спільне вирішення усіх питань справи професійними суддями та представниками народу (шефенами), що зумовлює інший характер участі громадян у здійсненні правосуддя.

Генеза інституту присяжних в Україні пов'язана із набуттям незалежності України, коли відбулося відновлення цього інституту на якісно нових засадах, що передбачено в Конституції України 1996 року. Сучасна українська модель суду присяжних сформувалася під впливом континентальної правової традиції та має обмежений характер порівняно з класичними англо-американськими зразками. Водночас вона відображає прагнення держави поєднати історичний досвід, європейські стандарти правосуддя та національні особливості правової системи.

[10] Бурий А., Таратула Р., Тополевський Р. Міжнародний досвід діяльності інститутів мирового судді, суду присяжних, народних засідателів та пропозиції щодо можливостей його застосування в Україні. Львів: «Право і демократія», 2009. С. 10-11.

2. Принципи належного добору присяжних для реалізації права на справедливий суд

Конституційним правом громадянина, який відповідає вимогам є можливість здійснювати правосуддя. Хоча відповідно до ст. 124 Конституції України «правосуддя здійснюється виключно судом і забороняється делегування судових функцій іншим органам чи особам, а також суди розглядають будь-які юридичні спори та кримінальні обвинувачення». Виключно право на здійснення правосуддя належить народу, а саме через присяжних, що підкреслює унікальність судової влади та її роль у державі. Відповідно до ст. 63 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII2[11], присяжним є особа, яка у випадках, визначених національним кримінальним процесуальним законодавством, а саме, ч. 3 ст. 31 Кримінального процесуального кодексу України[12] та за її згодою розглядає справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя.

Інститут присяжних в національному законодавстві хоча і не є новелою, але знаходиться на етапі становлення та розвитку, що в свою чергу з кожним днем набуває великого значення для належного, ефективного, всебічного здійснення судового розгляду та прийняття законного, справедливого, гуманного судового рішення у категоріях справ, що розглядаються за участю присяжних згідно із законом». Як вважає Н.О. Турман «суд присяжних уособлює інструмент формування правової ідеології, удосконалення процесу змагальності, залучення громадян до участі в судовому рішенні, що призведе до дотримання прав та свобод людини. На сьогодні запровадження інституту присяжних є важливим аспектом гуманізації суспільства і перспективним»[13].

Розглядаючи історію інституту присяжних та його поширеність у країнах світу доводить, що існують різні бачення доцільності розгляду справ за участю присяжних. Але можна погодитись із думкою В.В. Городовенко, що «участь народу у здійсненні правосуддя є однією з форм соціального контролю за діяльністю суду»[14]. Саме участь народу за допомогою присяжних сприяє справедливому вирішенню справ з відповідних проваджень та безпосереднього контролю за прийнятими рішеннями судовою гілкою влади.

Необхідно наголосити, що інститут суду присяжних виступає своєрідним індикатором рівня довіри суспільства до всіх гілок влади, зокрема й до судової. Залучення народу до здійснення правосуддя через участь у суді присяжних є важливим критерієм легітимності правової системи загалом. Саме така форма народної участі засвідчує реальне втілення демократичних засад у судочинстві, сприяє зміцненню довіри до судової влади та забезпечує дотримання принципів легітимності, відкритості й прозорості її діяльності.

---

[11] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

[12] Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[13] Турман Н.О. Специфіка здійснення судового розгляду за участю присяжних. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип.73. С. 426-431.

[14] Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. С. 183. С. 334-338.

Запровадження такого правового інституту, як суд присяжних, зумовлене потребою у забезпеченні соціальної стабільності та зміцненні довіри до правосуддя. По суті, він є формою представництва суспільства у сфері здійснення правосуддя та виконує важливу функцію у становленні й розвитку громадянського суспільства, сприяючи активній участі громадян у реалізації демократичних засад держави. Як вважають вчені, що «подібне представництво ґрунтується на принципі народного суверенітету й належності влади народу, і виконує декілька процесуальних функцій: а) забезпечення легітимності судових рішень шляхом привнесення в судовий процес суспільної свідомості; б) громадський контроль за судом; в) підсилення принципів змагальності, справедливості, прозорості й незалежності судової влади; г) викорінення «обвинувального» ухилу суду»[15].

Сучасне значення слова «журі» склалося в англійській мові як лексико-семантичний варіант запозиченого старо-французького слова «jury», від латинського «juro» (перекл. «присягаю»). Згідно із тлумачним словником української мови «термін «журі» розглядається в таких значеннях: «1) група спеціалістів, яка вирішує питання про присудження премій та нагород на конкурсах, виставках, змаганнях і т.і.; 2) склад суду присяжних; 3) група консультантів, яка обирається правлінням для аналізу ситуації на ринку, пов'язаних клятвою, яким доручено виконувати певні завдання. Загально-вживаним значенням слова «журі» є колегіальний орган, що використовується в якості судді, члени якої не є професійними суддями»[16].

Справедливість правосуддя, що здійснюється судом присяжних, значною мірою зумовлюється вимогами, які висуваються до кандидатів у присяжні, а також порядком і процедурою їх добору та залучення до здійснення правосуддя.

Присяжним є «громадянин України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Відповідно до ч.1 ст. 63 Закону України «Про судострій та статус суддів» присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя»[17].

Отже, необхідно розглянути, обов'язкові вимоги, які ставляться до особи, яка бажає стати присяжним та приймати участь у здійсненні правосуддя. По-перше, особа повинна бути громадянином України і залучається до здійснення правосуддя разом із професійними суддями. Участь громадян у здійсненні правосуддя через інститут присяжних є однією з форм реалізації принципу народовладдя та безпосередньої участі народу у здійсненні судової влади.

---

[15] Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. С. 239.

[16] Тлумачний словник української мови https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B6%D1%83%D1%80%D1%96

[17] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

По-друге, присяжним може бути особа, яка досягла тридцятирічного віку. Такий вік був закладений у зв'язку із вимогами, які ставляться до обрання на посаду судді. Оскільки присяжний під час виконання своїх обов'язків, наділений процесуальним статусом судді, тому і вимагається досягнення такого віку. Але має місце і інша думка, що присяжним може бути особа, яка є молодшою за тридцятирічну. Наприклад, Проект Закону України «Про суд присяжних», який вносився до Верховної Ради України народними депутатами України П. Фроловим, Ф. Веніславським, І. Фрісом, П. Павлішем в статті 7. Вимоги до присяжного передбаченого, що «присяжним може бути громадянин України, який досяг двадцяти одного року»[18]. На нашу думку, законодавець має рацію при визначенні вікової вимоги до особи, яка може бути присяжним, а саме тридцятирічний вік. Така позиція законодавця є обґрунтованою, оскільки при винесенні судового рішення і виконання присяжним обов'язків вимагає життєвого досвіду людини, її моральної та психологічної зрілості, вміння побороти суб'єктивне ставлення та емоційні переживання. Відповідно, вище зазначене, дозволить забезпечити об'єктивну оцінку фактичним обставинам, які мають значення по справі, а це в свою чергу буде покладено в основу винесеного рішення, яке буде справедливим.

Третьої вимогою, яка ставиться до присяжного відповідно до ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», те що він повинен постійно проживати на території громади, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законодавством.

Така вимога, яка ставиться до присяжного, те що ним може бути громадянин України, який постійно проживає на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, де поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, має своє чітке правове, практичне, функціональне та соціальне обґрунтування.

Перш за все така обставина чітко пов'язується із конституційними принципом участі народу у здійсненні правосуддя (ст. 124 Конституції України). Оскільки роль присяжного полягає у представленні суспільства у виконанні обов'язків судової влади, а тому їх залучення у якості вершителя правосуддя має відбуватися громадянами, які проживаються у відповідній територіальній громаді, тому знайомі із традиціями, менталітетом, соціальними, культурними та моральними особливостями.

Крім того для забезпечення організації ефективних та вчасних судових засідань потребує вчасної появи присяжного до судової зали. Тому вимога постійного проживання у відповідній місцевості забезпечує територіальний зв'язок присяжного з судом, у якому він здійснює свої повноваження. Це, в свою чергу, впливає на доступність правосуддя, забезпечує належну організацію судового розгляду та своєчасній участі присяжних у судових засіданнях. Громадяни, які постійно проживають у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці не доїжджають на великі відстані, при

[18] Проект Закону про суд присяжних 3843 від 14.07.2020 https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465

цьому зберігається і їх економія часу, а також можливість виконувати обов'язки присяжного без надмірних організаційних чи фінансових ускладнень.

За правилами відбору органи місцевого самоврядування складають списки потенційних присяжних і передають їх саме до того суду, де проживає громадянин. Такий підхід має практичне адміністративне значення для формування та ведення списків присяжних. Крім того, формування таких списків дозволяє здійснити неупереджений, прозорий, і в свою чергу контрольований добір кандидатів та забезпечує принцип випадковості їх залучення до вирішення судових справ.

На нашу думку, така вимога, як постійне проживання присяжного на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці є обгрунтовано, забезпечує конституційні принципи засад народовладдя, сприяє ефективному розгляду судових проваджень та здійсненню правосуддя, уникнення організаційних та фінансових питань, організаційної доцільності та гарантує незалежність судової влади та враховує соціальні, культурні та моральні особливості регіону.

Цікавим є практика в США, коли відбується процес ізоляції присяжних. Така процедура називається секвестрацією (sequestration), коли присяжні на період розгляду справи можуть ізолюватись від суспільства, зазвичай їх поселяють у готелі або інші будинки, де вони перебувають під цілодобовим наглядом судових приставів. Секвестрація не часто застосовується, лише у випадках якщо розглядається резонансна справа, і відповідно, існує ризик втручання у вирішення справи як зацікавлених сторін, так і засобів масової інформації. Протягом усього перебування у готелі присяжним забороняється користуватись гаджетами, телефонами, дивитись новини, переглядати газети, заходити в інтернет мережі, все що може вплинути на думку присяжного. Така ізоляція визначається залежно від потреби і може тривати під час судового розгляду або під час фінального винесення вердикту. Держава фінансує усі витрати присяжного на проживання, харчування та інші потреби.

Крім вимог, які ставлять до присяжних законодавчо встановлені обмеження, які унеможливлюють право особи виконувати роль присяжного. Відповідно до ч. 2 ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» «не можуть включатися до списку присяжних особи:

1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;

3) які мають незняту чи непогашену судимість;

4) на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;

5) які досягли шістдесяти п'яти років;

6) які не володіють державною мовою»[19].

Тому при зверненні до відповідної місцевої ради за місцем проживання (реєстрації) і особа подає такі документи, як заяву, копію паспорту, трудової

[19] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

книжки або пенсійного посвідчення, а також довідки, зокрема про відсутність хронічних психічних, наркологічних чи інших захворювань, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного, про відсутність корупційних правопорушень та несудимість.

Здійснення особою правосуддя в якості присяжного не забороняє їй бути працевлаштованою, але існують посади, які виключають таку можливість, а саме «народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, приватні виконавці, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя (п.4 ч. 2 ст. 65 ЗУ «Про судоустрій та статус суддів»)»[20].

На думку І.В. Осадчого «у сучасних умовах є потреба реформування інституту присяжних у цивільному судочинстві. Передусім ідеться про вдосконалення системи відбору, впровадження вимог до рівня освіти (автор вказує на вищу освіту) та підготовки, а також чіткішого визначення процесуальних меж їхніх повноважень. На думку автора, лише за умови посилення якості складу присяжних та їхньої відповідальності можливо забезпечити баланс між участю суспільства у здійсненні правосуддя та дотриманням верховенства права, що має стати ключовим орієнтиром для судової системи України»[21].

На думку вчених «основним відправним етапом для запровадження інституту присяжних є формування списку присяжних»[22]. Так, Законом України «Про судоустрій та статус суддів» в ст. 64 визначено, що «для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам статті 65 цього Закону і дали згоду бути присяжними»[23].

Первинні документи перевіряє відповідна місцева рада на предмет достовірності поданих особою інформації і документів. Пізніше рада затверджує список присяжних, впевнившись, що всі кандидати відповідають вимогам Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Список присяжних затверджується на три роки і переглядається у разі необхідності заміни осіб, які вибули – до прикладу, через хворобу, декрет, досягнення віку. Отже після затвердження присяжного, громадянин України набуває процесуального

[20] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

[21] Осадчий І.В. Проблематика розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні. *Juris Europensis Scientia.* Випуск 4. 2025. С. 16-20.

[22] Приймаченко Д.В., Маслова А.Б., Новицька Н.Б. Інститут присяжних як форма опосередкованого громадського контролю за діяльністю суддів. *Право і суспільство.* № 2. Т. 2. 2023. С. 22-28.

[23] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

статусу, в якого з'являються права та обов'язки відповідно до чинного кримінального чи цивільного законодавства.

Одна із перших європейських держав із континентальною системою правосуддя, яка запровадила суд присяжних була Франція шляхом запозичення основних рис англо-американського суду присяжних та узгодження їх з вимогами континентального права. «У Франції порядок складання списків присяжних здійснюється таким чином: спочатку створюються попередні списки кандидатур, на основі яких спеціальною комісією за місцем знаходження кожного суду проводиться складання щорічного списку кандидатів; далі комісія складає спеціальний список додаткових присяжних із присяжних міста, яке є місцем цього суду; голова трибуналу шляхом жеребкування відбирає на відкритому засіданні із щорічного списку 27 присяжних, які створюють сесійний список; крім того, голова суду в такому ж порядку обирає додаткових присяжних зі спеціального списку»[24].

Важливою гарантією захисту присяжних є нерозголошення та використання інформації про осіб, які включені до списку громадян, які залучені до здійснення правосуддя. Після затвердження списку присяжних, такий список передається до відповідного окружного суду, в тому числі в електронній формі. Відповідно до ч.5 ст. 64 ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» вся інформація, яка пов'язана із особою присяжним в жодному разі не може бути використано для цілей, що не пов'язані із добором присяжних, а також надання такої інформації третім особам. Це в свою чергу є захистом інформації, яка є особистою і громадян України надав її лише для використання та можливості бути обраним присяжним.

Заохоченням для громадян, які виявляють бажання бути присяжним є виплата винагороди за виконану роботу та витрачений час на судове засідання, ознайомлення з матеріалами справи у вигляді грошової компенсації. Відповідно до законодавства виплата винагороди присяжному нараховується, на підставі розрахунку погодинної оплати за виконання певної діяльності виходячи з посадового окладу судді місцевого суду. Порядок виплати такої винагороди вираховується в порядку, що визначається органом Державної судової адміністрації згідно із поданим табелем робочого часу присяжного, що фіксується секретарем судового засідання (ч.1 ст. 68 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»).

Присяжний відповідно до підпункту «г» пункту 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції»[25] є «суб'єктом, на його поширюється дія цього Закону на період виконання ним обов'язків здійснення правосуддя. Додатковий протокол до Конвенції про боротьбу з корупцією передбачає, що «присяжним вважається особа, яка визначається в національному законодавстві держави-сторони цього Протоколу, але в будь-якому разі включає в себе особу, яка не є професійним юристом, що діє як член колегіального органу, який несе

[24] Андрусенко С. В. Проблемні питання створення та функціонування суду присяжних в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 4. С. 289-296.

[25]Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

відповідальність за прийняття рішення про вину особи, що обвинувачується в суді»[26] Тому відповідно до національного законодавства особи, які є суб'єктами на яких поширюється Закон України «Про запобігання корупції» зобов'язані подавати декларацію про доходи.

Присяжні набувають статусу суб'єкта декларування, у зв'язку із виконанням ними обов'язків в суді. Визначені ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції» вимоги щодо «подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування поширюються на присяжних відповідно до набутого статусу суб'єкта декларування без будь-якого додаткового обумовлення»[27]. Як зазначає В.М. Онуфрієв «особи, включені до списку присяжних, але які протягом року не були залучені для участі у здійсненні правосуддя судом, не є суб'єктами декларування, а тому, не зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування»[28].

Присяжні, як суб'єкти декларування, несуть відповідальність за порушення вимог фінансового контролю, зокрема за несвоєчасне або недостовірне декларування майна та доходів, що тягне за собою адміністративну (ст. 172-6 КУпАП) та кримінальну відповідальність (ст. 366-3 КК України). Кожен присяжний зобов'язаний до 31 березня подати декларацію про доходи, чим не порушує обов'язок декларування відповідно до Закону України «Про запобігання корупції». В судовій практиці непоодинокі випадки притягнення присяжних до адміністративної чи кримінальної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю, що в свою чергу перешкоджає реалізації конституційних засад інституту присяжних та підриває довіру населення до судової системи, значно знижує кількість громадян, що бажають брати участь у правосудді в якості присяжних. Необхідно погодитись і В.М. Онуфрієвим, що «недостатність проведення відповідних інформаційних заходів та інструктажів із присяжними щодо дотримання вимог фінансового контролю призводить до того, що замість позитивної реалізації свого публічного права на участь у правосудді як присяжних, прояву активної громадської позиції, ці громадяни, несуть збитки, отримують проблеми із законом, притягаються до адміністративної відповідальності за порушення вимог фінансового контролю згідно положень Закону України «Про запобігання корупції» та потрапляють у ситуацію обмежень їх прав, обумовлених внесенням інформації про них до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані із корупцією правопорушення»[29].

Відповідно до ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», термін обрання присяжного закінчується з моменту спливу трирічного строку, на який його було обрано відповідною місцевою радою. Водночас слід

[26] Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) (укр/рос). (2006). Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_172

[27] Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text

[28] Онуфрієв В.М. Присяжні як субєкти декларування за антикорупційним законодавством. *The scientific heritage No 70.* 2021. С. 47-51.

[29] Там само.

враховувати важливу процесуальну особливість: якщо на момент спливу цього строку присяжний бере участь у розгляді конкретної судової справи, він продовжує виконувати свої повноваження до завершення розгляду цієї справи, щоб забезпечити безперервність судового розгляду та дотримання принципу справедливого суду.

За власною заявою звільняються від виконання обов'язків присяжного:

• особи, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку або дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку;

• керівники та заступники керівників органів місцевого самоврядування;

• особи, які через власні релігійні переконання вважають для себе неможливим брати участь у вчиненні правосуддя;

• інші особи, які визначає головуючий суду в процесі.

Таку особу увільняють від виконання обов'язків присяжного за її заявою, поданою до початку виконання цих обов'язків. Увільнення від виконання обов'язків присяжного внаслідок відводу (самовідводу) в конкретному кримінальному провадженні здійснюється в порядку, встановленому процесуальним законом.

Попри те, що присяжні покликані репрезентувати суспільство в цілому, участь у здійсненні правосуддя доступна не для всіх соціальних груп. Так, статус присяжного не можуть набути особи з істотними порушеннями зору, слуху чи мовлення, ті, хто не володіє навичками читання і письма або недостатньо знає мову судочинства, а також особи з розумовими вадами чи психічними захворюваннями. Окрім цього, законодавство про присяжних, як правило, передбачає й інші категорії осіб, які з огляду на свої професійні або особисті характеристики не можуть залучатися до виконання обов'язків присяжного. Наприклад, «згідно Закону Австралії (1967 року) присяжними не можуть бути особи, які зараз або протягом останніх 10 років займали суддівські посади (а також мирові судді та працівники служби пробації – служби нагляду за умовно засудженими), ті, хто займається практичною юридичною діяльністю і має юридичну освіту або особи, що працюють у них за наймом (як виняток, можна згадати надання можливості стати присяжною викладачці юридичного факультету університету, яка, однак, не займалася юридичною практикою). До переліку осіб, які не можуть стати присяжними відносять також працівників поліцейських формувань або департаменту поліції, службовці департаменту юстиції, державного управління з виборів, урядової канцелярії (яка забезпечує складання судових протоколів для Верховного суду та судів графств), департаменту соціального забезпечення, а також працівники, які займаються судовими звітами або входять в цю службу. Сюди також відносяться священики, монахи та монахині, а також інші особи з релігійної спільноти»[30].

Отже, інститут суду присяжних є важливим механізмом реалізації конституційного принципу народовладдя та складовою гарантій права

[30] Бурий А., Таратула Р., Тополевський Р. Міжнародний досвід діяльності інститутів мирового судді, суду присяжних, народних засідателів та пропозиції щодо можливостей його застосування в Україні. Львів: «Право і демократія», 2009. С. 20-25.

на справедливий суд. Його функціонування забезпечує безпосередню участь громадян у здійсненні правосуддя, підсилює законність судових рішень і сприяє формуванню довіри суспільства до судової влади як основного елементу демократичної правової держави. Справедливість, незалежність та ефективність правосуддя за участю присяжних значною мірою залежать від законодавчо визначеного належного добору кандидатів, чіткого закрпілення вимог до прав та обов'язків, відкритої процедури формування списків присяжних. Законодавчо закріплені вимоги щодо кандидата у присяжні: громадянство України, досягнення тридцятирічного віку, постійне проживання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, відсутність судимості та інших обставин, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного. Задля забезпечення професійної надійності та незалежності присяжних передбачені законодавчі обмеження щодо осіб, які не можуть бути присяжними, а також процедура перевірки кандидатів органами місцевого самоврядування. Це дозволяє уникнути конфлікту інтересів і зберегти баланс між народовладдям та вимогами до справедливого і законного судового розгляду.

3. Процесуальний статус та роль присяжних у забезпеченні судочинства

При визначенні процесуального статусу присяжного у забезпеченні судочинства необхідно встановити момент з якого набуваються та починають реалізовуватись його права та обов'язки. Відповідно до статті 388 КПК України моментом реалізації статусу присяжного є складення ним присяги, як гарантія зобов'язання дотримання усіх вимог, які ставляться до здійснення правосуддя. Складення присяги встановлює процесуальний статус присяжного, який складається із нормативно-визначених прав, обов'язків, саме з цього моменту така особа стає суб'єктом відповідних прав, обов'язків, виконання повноважень і настання відповідальності у разі їх порушення. Крім того законодавство надає такі ж гарантії захисту присяжного на момент залучення його до здійснення правосуддя, як у суддям.

Присяжний крім кримінальних проваджень може бути залучений до вирішення питань в межах цивільного судочинства у справах окремого провадження. На думку В.В. Смірнової «моментом набуття особою правового статусу присяжного під час участі у розгляді справ окремого провадження вважати, що особи, включені до списку присяжних, є кандидатом у присяжні, які надали письмову згоду бути присяжними, однак ще не реалізували своє право на участь у здійсненні правосуддя шляхом безпосереднього розгляду конкретної справи у суді. Водночас моментом набуття кандидатом у присяжні статусу присяжного пропонує визнати момент отримання останнім письмового запрошення для участі у розгляді конкретної судової справи в якості присяжного»[31].

[31] Смірнова В.В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. Juris Europensis Scientia. 2020. Вип. 2 С. 17-21

Але з такою позицією не погоджується В.М. Онуфрієв, який вважає, що «отримання запрошення ще не гарантує безпосередньої участі присяжного у судовому засіданні, оскільки на цей час можуть виникнути перепони для цього і за рішенням голови суду він буди увільнений від виконання обов'язків присяжного. Тому доречно, на його думку застосувати аналогію із ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», за якою особа, призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складення присяги судді»[32].

На нашу думку присяжний набуває процесуального статусу з моменту прийняття присяги, так як такий юридичний факт є підставою для набуття особою повноважень щодо здійснення правосуддя. Включення до списку присяжних є лише отримання дозволу і набуття кандидата, що в свою чергу не надає можливості реалізовувати права й обов'язки, яким наділяється суб'єкт здійснення правосуддя. Лише після прийняття присяги присяжному дозволяється брати участь в ознайомленні з матеріалами справи, дослідженні доказів, безпосередньо бути учасником процесу, приймати рішення разом і суддею та ухваленні судового рішення, зберігати таємницю нарадчої кімнати тощо. Тому вважаємо, що відсутність присяги унеможливлює легітимну участь особи у здійсненні правосуддя та ставить під сумнів законність складу суду. Саме з моменту прийняття присяги присяжний стає повноправним учасником судового розгляду та носієм процесуальних повноважень у складі суду.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» ст. 63 визначає статус присяжного, а саме це «особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя»[33].

Набуття процесуального статусу присяжного окреслює для такої особи межі прав та обов'язків здійснення правосуддя, а саме під час судового провадження. Тому головуючий на початку засідання повідомляє присяжним, яке провадження підлягає розгляду, роз'яснює їм права та обов'язки, а також умови їх участі в судовому розгляді. «Кожен із присяжних має право заявити про неможливість його участі в судовому розгляді, вказавши на причину цього, та заявити собі самовідвід. Головуючий з'ясовує, чи немає передбачених законодавством або Законом України «Про судоустрій чи статус суддів» підстав, які перешкоджають залученню громадянина в якості присяжного або є підставою для звільнення окремих присяжних від виконання їх обов'язків, а так само для звільнення присяжних від виконання їх обов'язків за їх усними чи письмовими заявами»[34].

Залучення громадянина в якості присяжного у здійсненні правосуддя і виконання ним обов'язків є можливим лише за умови його незалежності у прийнятті рішення, неупередженості своїх думок та відсутності конфлікту

[32] Онуфрієв В.М. Адміністративно-правовий статус присяжного в суді: теоретичні питання та практика реалізації. Дисертація на здобуття ступеня кандидата юридичних наук. Запоріжжя. 2021. С. 50-53.

[33] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

[34] Шувальська Л.Р. Особливості правового статусу присяжного як суб'єкта кримінального судочинства України. *Наше право*. 2015. № 6. С. 162-169.

інтересів. На підставі аналізу чинного законодавства необхідно виокремити низку підстав, за наявності яких присяжний не зможе бути залученим з виконання обов'язків по справі. По-перше, присяжний не має права брати участь у справі, якщо він: прямо або опосередковано зацікавлений в результаті вирішення справи та має майновий, немайновий, службовий чи інший інтерес, що може вплинути на об'єктивність ухвалення рішення. По-друге, підставою для вивільнення присяжного від справи є перебування у родинних чи сімейних відносинах із стороною, потерпілим, обвинуваченим, цивільним позивачем чи відповідачем, а також родинні зв'язки з суддею, прокурором, захисником, представником чи іншими учасниками провадження. По-третє, у разі участі у попередньому процесуальному статусі, зокрема свідка, експерта, спеціаліста, перекладача або представника, захисника по цій справі. Вказані підстави, що визначають неможливість участі присяжного у судовому вирішенні справи гарантують право кожної особи на справедливий суд, забезпечення принципів незалежності, безсторонності та змагальності судового розгляду, а також на підвищення довіри суспільства до інституту суду присяжних.

Отже, якщо присяжний набув правомірного статусу виконання повноважень, тоді відповідно до ч. 1 ст. 386 КПК України присяжний в ході відправлення правосуддя має право:

1) «брати участь у дослідженні всіх відомостей та доказів у судовому засіданні;

2) робити нотатки під час судового засідання;

3) з дозволу головуючого ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експертам, іншим особам, які допитуються;

4) просити головуючого роз'яснити норми закону, що підлягають застосуванню під час вирішення питань, юридичні терміни і поняття, зміст оголошених у судовому засіданні документів, ознаки злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа»[35].

Звичайно, що під час судового процесу у присяжного можуть виникнути і ніші права, тому А.Г. Маланюк вважає, що «додатково можна виділити: право заявити про наявність обставин, що виключають його участь у судовому розгляді (ч. 2 ст. 387 КПК України), чи дати пояснення щодо обставин, у зв'язку з якими присяжному було заявлено відвід (ч. 3 ст. 81 КПК України), право на одержання доступу до матеріалів, що містять відомості, які складають державну таємницю, у зв'язку з виконанням покладених на них обов'язків (ч. 3 ст. 517 КПК України) та інші»[36] .

Крім того, присяжний має право робити нотатки під час судового засідання, що випливає зі змісту принципу гласності та відкритості судового провадження та його фіксування технічними засобами частина 6 ст. 27 КПК України закріплює

[35] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[36] Маланюк А. Право присяжного на участь у вирішенні правових питань у кримінальному провадженні *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXI звітної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2015 р.): у 2 ч. Ч. 2. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2015. С. 233-236.

положення про те, що кожен, хто присутній у залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписувальні пристрої. Обґрунтовано, що «право робити нотатки обумовлено тим, що присяжні, які відрізняються один від одного фахом і рівнем освіти, індивідуальними здібностями, не можуть всі однаково утримувати в пам'яті неосяжну і складну для сприйняття інформацію, але мають всебічно нею оперувати під час обговорення справи та прийняття рішення»[37].

Аналіз законодавства дозволяє виокремити «гарантії та незалежність присяжного:

1) особливим порядком його включення у список присяжних та визначення для судового розгляду кримінальних проваджень;

2) незмінюваністю присяжного під час розгляду кримінального провадження;

3) порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;

4) забороною втручання у здійснення правосуддя;

5) забороною будь-яким учасникам кримінального провадження протягом усього судового розгляду спілкуватися з присяжними інакше, ніж у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом;

6) відповідальністю за неповагу до особи присяжного як члена складу суду присяжних;

7) вичерпним переліком законодавчо установлених випадків усунення присяжного від виконання обов'язків по відправленню правосуддя;

8) окремим порядком державного фінансування та організаційного забезпечення діяльності суду присяжних, установленим законом;

9) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки присяжного, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;

10) обов'язком органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, а також фізичних і юридичних осіб та їх об'єднань поважати незалежність присяжних під час здійснення ними обов'язків щодо відправлення правосуддя і не посягати на неї. Прояв неповаги до присяжного з боку осіб, які є учасниками процесу або присутні в судовому засіданні, тягне за собою відповідальність за неповагу до суду. Присяжні мають посвідчення, зразки яких затверджуються Радою суддів України. Посвідчення присяжного підписує та вручає голова суду, в якому присяжний здійснює правосуддя»[38].

Актуальним серед науковців є питання щодо участі присяжного і його право чи обов'язок брати участь у здійснення правосуддя. Зарубіжний досвід деяких країн, зокрема США вказує, що кожен громадянин держави зобов'язаний виконати роль присяжного у випадку його обрання у якості

[37] І.Р. Волоско Процесуальний статус присяжного у кримінальному провадженні України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. № 7. 2016. С. 201-207*

[38] Шувальська Л.Р. Особливості правового статусу присяжного як суб'єкта кримінального судочинства України. *Наше право*. 2015. № 6. С. 162-169.

присяжного, в іншому випадку не виконання такого обов'язку тягне за собою відповідальність передбачену законодавством. Хоча для кожного громадянина Америки є великою честю бути обраним присяжним і виконання функцій винесення вердикту є відповідальним. Що стосується національного законодавства, то Конституція України закріпила, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних, але при цьому не встановлює відповідного конституційного обов'язку.

Як вважає Т.С. Нешик, «на законодавчому рівні необхідно чітко закріпити діяльність присяжного як обов'язок громадянина, за невиконання якого настає встановлена законом відповідальність. Закріплення зазначених положень загалом дасть змогу поліпшити організацію роботи суду, зменшити рівень неявки присяжних, запобігти зволіканням судового розгляду»[39].

На нашу думку доцільно закріпити в національному законодавстві участь громадян у здійсненні правосуддя як обов'язок, що є важливим принципом ефективності функціонування інституту присяжних в межах права на справедливий суд. Підтвердженням цього є те, що виконання функцій присяжним не є приватним інтересом особи, а виконанням конституційного обов'язку. Крім того, стабільність формування складу присяжних та широке коло осіб, які можуть залучатись є гарантією безперервності та ефективності судового розгляду. У разі не виконання такого обов'язку необхідно передбачити відповідальність присяжного за відмову брати участі у здійсненні правосуддя. Така трансформація статусу присяжного з права на обов'язок дозволить зміцнити інститут присяжного, підвищить ефективність здійснення правосуддя та забезпечить реалізацію принципу верховенства права.

Присяжний може здійснювати правосуддя в межах кримінального або цивільного провадження. У розгляді якої саме справі буде брати участь присяжний визначається автоматизованою системою документообігу суду.

Цивільним процесуальним законодавством встановлений перелік справ окремого провадження, що розглядаються судом у складі судді і двох присяжних. На думку В.В. Смірнової «метою колегіального судового розгляду цих категорії справ є додатковий захист прав і свобод громадян під час розгляду цивільних справ, що стосуються окремих видів дієздатності та особливих правових статусів фізичної особи, застосування до особи медичних заходів у примусовому порядку та зміни сімейно-правового статусу дитини. Присяжні беруть участь у справах окремого провадження в межах цивільного процесу, а саме щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу»[40].

[39] Нешик Т.С. Вердикт присяжних у кримінальному процесі. Дис. канд.. юр. наук. За спец. 12.00.09. К., 2014. С. 102-103.

[40] Смірнова В.В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. Сучасне правотворення: питання теорії та практики : міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5-6 червня 2020 року. Дніпро : Громадська організація «Правовий світ», 2020. С. 1-8

В межах кримінального процесуального законодавства в Україні суд присяжних діє лише на рівні місцевого загального суду першої інстанції (в складі двох професійних суддів і трьох присяжних (ч. 3 ст. 31 КПК України). Специфікою розгляду кримінальних проваджень за участі присяжних є перше, склад злочину за який передбачено довічне позбавлення волі і друге, клопотання обвинуваченого під час підготовчого судового засідання про бажання розгляду кримінального провадження за участі присяжних. Отже, залучення присяжних до здійснення правосуддя в межах кримінального провадження зумовлене поєднанням двох обов'язкових умов: розглядом кримінальних проваджень щодо особливо тяжких злочинів, за які передбачено довічне позбавлення волі, та наявністю відповідного волевиявлення обвинуваченого. Така модель свідчить про вибірковий і диспозитивний характер участі присяжних, що водночас обмежує масштаб реалізації цього інституту та підкреслює його виняткову роль у здійсненні правосуддя. І недовіра громадян до правосуддя, а інколи не знання обвинувачених у такому праві позбавляє їх можливості винесення справедливого рішення за участі присяжних. Як зазначають Т.П. Яцик, В.А. Шкелебей «справедливий вирок – це голос народу, коли справедливість домінує над формальним законом. І це елемент верховенства права. Тому всякий суд, у тому числі й суд присяжних, повинен володіти двома якостями – незалежністю від сторонніх впливів і здатністю постановити правильне рішення»[41].

Обов'язки присяжного визначені у Законі України «Про судоустрій та статус суддів»:

1) «справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;

2) дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів;

3) виявляти повагу до учасників процесу;

4) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;

5) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції»[42].

Отже, законодавчо закріплені обов'язки присяжного свідчать про те, що його правовий статус за змістом і значенням максимально наближений до статусу професійного судді. Присяжний виступає не пасивним спостерігачем, а повноцінним суб'єктом здійснення правосуддя, на якого покладається відповідальність за законність, справедливість і неупередженість судового рішення. Дотримання присяжним вимог суддівської етики, принципів

[41] Яцик Т.П., Шкелебей В.А. Суд присяжних у кримінальному провадженні як форма безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя. *Право та державне управління.* № 3. 2020. С. 70-74.

[42] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

конфіденційності та антикорупційних обмежень є необхідною умовою забезпечення довіри суспільства до суду, легітимності судових рішень і ефективного функціонування інституту присяжних у демократичній правовій державі. З наведеного переліку випливає, що присяжний зобов'язаний керуватися принципами ухвалення справедливого рішення з неухильним дотриманням засад і правил судочинства. Його поведінка має відповідати вимогам моралі та етики, ґрунтуватися на повазі й гуманному ставленні до всіх учасників процесу. Саме активна та доброчесна участь присяжного в судовому розгляді є показником спроможності ухвалити справедливе рішення, що, у свою чергу, сприяє зростанню довіри суспільства до правосуддя, формує впевненість у його чесності, неупередженості та непідкупності.

Відповідно до ст. 293 ЦПК України «Окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав». Категорія цивільних справ, яка розглядається в межах окремого провадження чітко перерахована в цивільному законодавстві і розглядається судом. Хоча є певні види окремих провадження, які вимагають розгляд справи за участі одного судді та двох присяжних. До таких справ належать:

1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

2) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

3) усиновлення;

4) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

5) примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу.

На законодавчому рівні участь присяжних передбачається не у всіх категоріях справ окремого провадження. Як вважає Татулич І.Ю. є й «інші справи окремого провадження, які пов'язані з особистими немайновими правами фізичних осіб. Наприклад, справи про емансипацію, про надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя. Однак вони розглядаються суддею одноособово, хоча теж є досить складними і вимагають детального розгляду та вивчення для ухвалення законного та обґрунтованого рішення. У таких категоріях справ захищаються як майнові, так і немайнові особисті права особи»[43].

Серед науковців існують думки про залучення присяжних до розгляду справ позовного провадження. Наприклад, О.В. Колісник вказує, що «до таких справ необхідно зарахувати справи про позбавлення та поновлення батьківських прав, про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, про визначення чи зміну місця проживання дитини, спори

[43] Татулич І.Ю. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право.* № 12. 2019. С. 67-72.

щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї. Так, у разі позбавлення батьківських прав справа має велике значення як для дитини, так і для того з батьків, кого позбавляють цих прав, тому брати участь у прийнятті рішення мають не лише професійні судді, а й представники громадськості, щоб не суддя з усталеними стереотипами вирішував справу, а представники суспільства з високими моральними якостями, загостреним відчуттям справедливості»[44].

І.В. Осадчий обґрунтовуючи судову практику справ щодо визнання фізичної особи недієздатною та/або призначення недієздатній особі опікуна, а також усиновленням, вказує, що «судді вимушені констатувати недостатність дослідження обставин справи або ж відверто протиправні рішення суду присяжних у своїх окремих думках, інакше вплинути на результат розгляду справи не можуть (ч.3 ст. 35 Цивільного процесуального кодексу України). І доцільно вказує, що з моменту повномасштабного вторгнення, таких окремих думок у досліджуваних категоріях справ – сотні. Присяжні співчувають чоловікам та дозволяють їм оформити опіку/усиновлення, ігноруючи обставини справи та враховуючи мобілізацію в країні. Це зокрема підтверджується судовою практикою розгляду справ що стосуються встановлення опіки з застосуванням суду присяжних»[45].

Присяжний під час винесення рішення по конкретній справі повен бути незалежним від зовнішнього втручання, тиску або впливу на нього. Втручання в діяльність присяжного щодо здійснення правосуддя є неправомірним і тягне за собою відповідальність, установлену законом. Він не зобов'язаний давати жодних пояснень щодо суті кримінальних проваджень, які він розглядає у складі суду присяжних. Присяжний має звернутися з повідомленням про втручання в його діяльність як присяжного щодо здійснення правосуддя до правоохоронних органів.

При винесенні вироку відповідно до кримінально процесуального законодавства судді і двоє присяжних виходять до спеціально відведеної та обладнаної для ухвалення судових рішень нарадчої кімнати. В такий спосіб гарантується принцип судді та присяжним неупередженості винесення рішення та можливість обговорення в спокійній обстановці та винесення колективного рішення. На відміну від кримінально процесуального законодавства водночас цивільним процесуальним законодавством цей порядок прямо не врегульований. Як зазначає В. Смірнова «не викликає сумнівів, що на професійного суддю покладається обов'язок із з'ясування думок присяжних щодо вирішуваних питань, обговорення обставин справи та вироблення єдиного колегіального судового рішення. Відповідно до ч. 1 ст. 35 ЦПК України питання, що виникають під час колегіального розгляду справи судом, вирішуються більшістю голосів суддів, а головуючий голосує останнім. Із норми цієї статті випливає, що головуючий з'ясовує думки присяжних щодо питань, які вирішуються в межах судового розгляду, а після цього висловлює власну позицію. Водночас на

[44] Клісник О.В. Непрофесійний елемент складу суду у цивільному судочинстві у контексті європейського досвіду. *Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск 15. 2008. С. 136-144.*

[45] Осадчий І.В. Проблематика розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні. *Juris Europensis Scientia.* Випуск 4. 2025. С. 16-20.

практиці трапляється, що склад суду не може дійти згоди щодо рішення, яке варто ухвалити за результатами судового розгляду. Згідно з ч. 3 ст. 36 Цивільного процесуального кодексу України суддя, не згодний із рішенням, може письмово викласти власну окрему думку. З огляду на те, що присяжний під час виконання покладених на нього обов'язків користується усіма правами судді, право викладення окремої думки поширюється і на присяжних. Отже, присяжний, не згодний із рішенням у справі, до розгляду якої він залучений, може викласти окрему думку, про яку будуть повідомлені учасники справи і яка буде відкрита для ознайомлення»[46].

Відповідно до кримінального законодавства передбачається кваліфікований склад кримінального правопорушення розголошення таємниці усиновлення вчинений службовою особою. Такими особами можуть бути особи, які приймають рішення про усиновлення (удочеріння), працюють в закладах, де перебувають діти, які можуть бути усиновлені, медичні працівники, які надають медичну допомогу таким особам, органи опіки і піклування, місцеві органи тощо. Крім того, особливо звернути увагу на присяжних, які теж входять числа службових осіб, яким стало відомо про факт усиновлення із виконання своїх обов'язків. Присяжні беруть участь у розгляді справ про усиновлення, оскільки це одна з категорій цивільних справ, де вони залучаються для здійснення правосуддя, працюючи спільно з професійним суддею. Отже, присяжні виступають службовими особами, яким факт усиновлення став відомим внаслідок виконання своїх обов'язків, що в свою чергу зобов'язує їх зберігати таємницю усиновлення і тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 168 КК України.

Отже, статус присяжного є спеціальним правовим статусом, який надає особі можливість безпосередньо брати участь у здійсненні правосуддя. У межах дослідження правового статусу присяжного особливої уваги потребує визначення його часових меж, зокрема встановлення моменту набуття цього статусу, з якого особа стає носієм передбачених законом прав, обов'язків і юридичної відповідальності, а також моменту припинення повноважень присяжного.

Відповідно до законодавства України присяжний наділений певними гарантіями та правами під час судового провадження, однак їх обсяг не можна визнати достатнім. Виконуючи свої функції, присяжний зобов'язаний керуватися принципами ухвалення справедливого рішення з неухильним дотриманням засад і правил судочинства. Його поведінка має відповідати вимогам моралі та етики, ґрунтуватися на повазі й гуманному ставленні до учасників процесу. Саме належна поведінка присяжного та його відповідальна участь у судовому розгляді свідчать про спроможність ухвалення справедливого рішення, що, у свою чергу, сприяє зростанню довіри суспільства до правосуддя та формуванню впевненості в чесності й непідкупності судової влади.

[46] Смірнова В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право.* № 10. 2020. С. 314–318.

ВИСНОВКИ

Отже, на підставі проведеного історичного та порівняльного аналізу інституту присяжних необхідно зазначити, що він має давню історію та пройшов шлях еволюції та окреслює важливу форму участі народу у здійсненні правосуддя, а також необхідним гарантом забезпечення контрою за судовою гілкою влади. Генезу інституту присяжних можна простежити в різних правових системах, починаючи від античного права, в якому вирішувались спори усім народом до класичних правових систем – англосаксонської та континентальної моделей. В усі періоди існуванні суду присяжних прослідковувались відмінності у відборі присяжних, організації суду, прийняття рішення, але об'єднуючим фактором для цього інституту була необхідність забезпечення принципів народовладдя, верховенства права, неупередженість судового вирішення справи, публічність процесу та особливо показати довіру суспільства до прийнятих рішень.

Проведений компаративістський аналіз основних двох світових правових моделей на прикладі інститут присяжних, а саме англо-американської (класичної) та континентальної (європейської). Перша модель, яка запроваджена в США, Великобританії заснована на принципі чіткого розмежування прав та обов'язків між професійним суддею та судом присяжних. Основне завдання присяжних оцінити всі докази та винести рішення щодо винуватості чи невинуватості підсудного (вердикт).На відміну від професійного судді, обов'язком якого є призначення певного виду та розміру покарання. Друга модель континентального права передбачає спільне вирішення усіх питань справи професійними суддями та представниками народу (шефенами), що зумовлює інший характер участі громадян у здійсненні правосуддя.

Генеза інституту присяжних в Україні пов'язана із набуттям незалежності України, коли відбулося відновлення цього інституту на якісно нових засадах, що передбачено в Конституції України 1996 року. Сучасна українська модель суду присяжних сформувалася під впливом континентальної правової традиції та має обмежений характер порівняно з класичними англо-американськими зразками. Водночас вона відображає прагнення держави поєднати історичний досвід, європейські стандарти правосуддя та національні особливості правової системи.

Принципи належного добору присяжних гарантують ефективність функціонування інституту присяжних, оскільки така процедура безпосередньо побудована на прозорості, випадковості, рівності та неупередженості формування списків присяжних. Тому недотримання законодавчих засад формування списку присяжних призводить до формалізації участі громадян у судочинстві, що в свою чергу підриває довіру до судової влади. Тому особливої нагальності набуває питання вдосконалення механізмів добору присяжних, підвищення рівня їх правової обізнаності, а також запровадження ефективних гарантій належного виконання покладених на них обов'язків.

Дослідження процесуального статусу та ролі присяжних у здійсненні судочинства дозволяє зробити висновок, що присяжний наділений особливими правами а обов'язками, що формує його як самостійного суб'єкта судового процесу. Слід вважати, що такого процесуального статусу присяжний повинен набувати з моменту прийняття присяги. Участь присяжних у судовому розгляді

сприяє підвищенню законності судових рішень, що вливає на контроль за діяльністю суду та викликає довіру суспільства до судової гілки влади.

Сучасний стан правового забезпечення та регулювання інституту присяжних в Україні потребує подальшого удосконалення законодавчої бази з формування та діяльності присяжних з урахування історичного досвіду, зарубіжних практик та стандартів Європейського суду з прав людини, що сприятиме підвищенню ефективності судочинства та зміцненню довіри суспільства до судової влади в Україні.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні проаналізовано правове регулювання інституту присяжних в Україні, як гарантія забезпечення конституційного принципу участі народу у здійсненні правосуддя та реалізації права на справедливий суд. Проаналізовано історико-правові передумови становлення інституту присяжних, а також здійснено порівняльно-правовий аналіз основних моделей суду присяжних, що склалися в англо-американській та континентальній правових системах. На підставі порівняльного методу обґрунтовано, що сучасна модель суду присяжних зазнала впливу континентальної правової системи.

Особливого значення при дослідженні звернуто увагу на важливості дотримання принципів належного добору присяжних, що виступає гарантом забезпечення ефективного функціонування суду присяжних. Зосереджено увагу на значенні принципів рівності, випадковості, публічності та прозорості формування списків присяжних, а також їх вплив на довіру суспільства до судової влади. Детально проаналізовано процесуальний статус присяжних, акцентовано на важливості моменту його набуття, обсягу процесуальних прав і обов'язків, а також участь присяжних у забезпеченні прийняття законного рішення та здійснення контролю за судовою гілкою влади.

Зроблено висновок, що на сьогодні хоча законодавчо і закріплено суд присяжних в Україні, але залишається низка проблем його практичного функціонування, обмежена сфера застосування, недосконаліть процедур добору та залучення присяжних, а також інколи формальна участь присяжних у суді. Обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання інституту присяжних з урахуванням історичного досвіду, зарубіжних моделей і стандартів Європейського суду з прав людини.

Література

1. Андрусенко С. В. Проблемні питання створення та функціонування суду присяжних в Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 4. С. 289–296.

2. Бурий А., Таратула Р., Тополевський Р. Міжнародний досвід діяльності інститутів мирового судді, суду присяжних, народних засідателів та пропозиції щодо можливостей його застосування в Україні. Львів: «Право і демократія», 2009. С. 10-11.

3. Волоско І.Р. Процесуальний статус присяжного у кримінальному провадженні України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. № 7. 2016. С. 201-207*

4. Городовенко В. В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. С. 239. 447 с.

5. Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) (укр/рос). (2006). Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_172 (Дата звернення 08.01.2026)

6. Долинська Т.С. Особливості функціонування інституту присяжних в Україні та країнах Європи. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2025 р.) ГО «Стале правосуддя». Харків : Право, 2025. С. 29-31.

7. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (Дата звернення 09.01.2026)

8. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (Дата звернення 02.01.2026)

9. Інститут присяжних: міжнародний досвід: інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром. URL: http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29341.pdf (Дата звернення 04.01.2026)

10. Колісник О.В. Непрофесійний елемент складу суду у цивільному судочинстві у контексті європейського досвіду. *Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск 15. 2008. С. 136-144.*

11. Колюх В.В. Інститут суду присяжних в Україні в контексті зарубіжного досвіду. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2017. Випуск 131. С. 68–78.

12. Конституція Сполучених Штатів Америки від 07.09.1787. URL: http://constitutionus.com/ (Дата звернення 02.01.2026)

13. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (Дата звернення 02.01.2026)

14. Котляр Д.О., Кузнецова Л.В. Зарубіжний досвід формування суду присяжних (на прикладі США, Англії, Франції та Німеччини. *Юридичний науковий електронний журнал. № 9. 2024. С. 376-378.*

15. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (Дата звернення 05.01.2026)

16. Маланюк А. Право присяжного на участь у вирішенні правових питань у кримінальному провадженні *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXI звітної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2015 р.): у 2 ч. Ч. 2. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2015. С. 233-236.

17. Нешик Т.С. Вердикт присяжних у кримінальному процесі. Дис. канд.. юр. наук. За спец. 12.00.09. К., 2014. С. 102-103.

18. Онуфрієв В.М. Адміністративно-правовий статус присяжного в суді: теоретичні питання та практика реалізації. Дисертація на здобуття ступеня кандидата юридичних наук. Запоріжжя. 2021. С. 50-53.

19. Онуфрієв В.М. Присяжні як субєкти декларування за антикорупційним законодавством. *The scientific heritage No 70.* 2021. С. 47-51.

20. [1]Осадчий І.В. Проблематика розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні. *Juris Europensis Scientia.* Випуск 4. 2025. С. 16-20.

21. Приймаченко Д.В., Маслова А.Б., Новицька Н.Б. Інститут присяжних як форма опосередкованого громадського контролю за діяльністю суддів. *Право і суспільство.* № 2. Т. 2. 2023. С. 22-28.

22. Проект Закону про суд присяжних 3843 від 14.07.2020 https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465 (Дата звернення 07.01.2026)

23. Русанова І.О. Становлення суду присяжних в Україні: деякі міркування.*Право України.* 1999. № 7. С.71-73.

24. Смірнова В. Окрема думка присяжних під час розгляду справ окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право.* № 10. 2020. С. 314-318.

25. Смірнова В. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи та США. *Knowledge, Education, Law, Management* 2020 № 3 (31), vol. 2. 2020. С. 170-174.

26. Смірнова В.В. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві України. Juris Europensis Scientia. 2020. Вип. 2 С. 17-21

27. Смірнова В.В. Щодо моменту набуття особою правового статусу присяжного. Сучасне правотворення: питання теорії та практики : міжнародна науково-практична конференція, м. Дніпро, 5-6 червня 2020 року. Дніпро : Громадська організація «Правовий світ», 2020. С. 1-8

28. Татулич І.Ю. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право.* № 12. 2019. С. 67-72.

29. Тлумачний словник української мови https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B6%D1%83%D1%80%D1%96

30. Турман Н.О. Специфіка здійснення судового розгляду за участю присяжних. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип.73. С. 426-431.

31. Шувальська Л.Р. Особливості правового статусу присяжного як суб'єкта кримінального судочинства України. *Наше право*. 2015. № 6. С. 162-169.

32. Яцик Т.П., Шкелебей В.А. Суд присяжних у кримінальному провадженні як форма безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя. *Право та державне управління.* № 3. 2020. С. 70-74.

Information about the author:
Yushchyk Olena Ivanivna,
Associate Professor at the Department of Criminal Law,
Faculty of Law Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-685-0-28

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Тимчишин А. М., Безпалько С. В.

ВСТУП

Сучасний розвиток України визначається складним і багатовимірним поєднанням двох взаємопов'язаних процесів: здійснення збройного опору російській агресії та водночас реалізація стратегічного курсу на європейську інтеграцію, кінцевою метою якого є набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Зазначені процеси не лише формують політико-правову реальність держави, але й істотно впливають на трансформацію її правової системи, зокрема у сфері протидії злочинності як однієї з базових функцій держави.

В умовах воєнного стану проблема ефективної протидії злочинності набуває особливої ваги, оскільки злочинність трансформується як за формами, так і за змістом, адаптуючись до нових соціально-економічних та безпекових умов. Йдеться, зокрема, про зростання організованої злочинності, корупційних правопорушень, злочинів у сфері економіки, кіберзлочинності, а також специфічних воєнно зумовлених правопорушень. У таких умовах держава змушена одночасно вирішувати завдання забезпечення національної безпеки та впровадження структурних реформ, що відповідають європейським стандартам верховенства права.

Надання Україні у червні 2022 року статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу стало важливим етапом її євроінтеграційного поступу, що має не лише політичне, а передусім чітко визначене правове значення[1]. Зазначений статус обумовлює необхідність приведення національного законодавства та правозастосовної практики у відповідність до acquis communautaire, включаючи сферу кримінального права та процесу. Виконання відповідних зобов'язань передбачає системні, послідовні та комплексні зміни, спрямовані на гармонізацію законодавства, інституційне зміцнення правоохоронних органів, підвищення ефективності судової системи та забезпечення реальної дії принципу верховенства права[2].

У цьому контексті імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності постає не як факультативний напрям реформ, а як об'єктивно необхідна умова подальшого розвитку держави, її міжнародної правосуб'єктності та інтеграції до європейського правового простору. Як свідчить

[1] Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС / Служба Віце-прем'єр-міністра України. 23.06.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes.

[2] Мазаракі А., Мельник Т. Співробітництво України з ЄС у сфері запобігання й протидії корупції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 2. С. 4–33. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(127)01.

практика співробітництва України з ЄС, зокрема у сфері протидії корупції, європейські підходи передбачають комплексність реформ, поєднання нормативних, інституційних та превентивних заходів, а також активне залучення громадянського суспільства.

Разом з тим проблематика імплементації міжнародно-правових та європейських стандартів у сфері протидії злочинності не є новою для вітчизняної правової науки. Вона традиційно досліджується у контексті гармонізації законодавства, реформування правоохоронних органів та забезпечення кримінальної юстиції відповідно до міжнародних стандартів. Однак сучасні умови, зумовлені збройною агресією, воєнним станом та суттєвим навантаженням на державні інститути, надають цій проблематиці принципово нового змісту, актуалізуючи питання співвідношення безпекових потреб та стандартів прав людини, ефективності правозастосування та інституційної спроможності держави[3].

З одного боку, воєнний стан об'єктивно ускладнює проведення системних реформ, оскільки значна частина ресурсів держави спрямовується на забезпечення обороноздатності, підтримку функціонування критичної інфраструктури та соціальної стабільності. З іншого боку, саме період глибоких суспільних трансформацій створює унікальне «вікно можливостей» для впровадження структурних змін, які в умовах мирного часу нерідко блокувалися через інституційну інерцію, політичні компроміси або вплив олігархічних та корупційних інтересів.

Більше того, сучасні виклики обумовлюють необхідність не лише формального запозичення європейських норм, але й їх якісної адаптації до національних умов, що передбачає врахування специфіки правової системи України, рівня інституційного розвитку, а також реальних можливостей держави щодо забезпечення ефективного правозастосування. Саме тому імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності повинна розглядатися як складний багаторівневий процес, що включає не лише нормотворчу діяльність, але й інституційні, організаційні та соціально-правові аспекти.

1. Теоретичні засади кримінальної політики Європейського Союзу та міжнародно-правові стандарти у сфері протидії злочинності

Так звані «європейські стандарти» у сфері протидії злочинності мають комплексний і багаторівневий характер та охоплюють систему принципів, норм і рекомендацій, закріплених у міжнародно-правових актах Ради Європи, Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй. Зазначені стандарти визначають базові засади кримінальної відповідальності, регламентують процедури кримінального судочинства, гарантують дотримання прав і свобод людини у кримінальному провадженні, формують підходи до призначення покарання та ресоціалізації осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а також встановлюють організаційні основи функціонування систем запобігання

[3] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

злочинності. Дотримання цих стандартів виступає однією з головних передумов не лише для набуття, але й для збереження членства держави у Європейському Союзі, що зумовлює їх особливе значення у контексті євроінтеграційного розвитку України.

Кримінальна політика Європейського Союзу формувалася поступово, еволюціонуючи від переважно міждержавної координації до інституційналізованої системи наднаціонального регулювання. Важливим етапом її становлення стало підписання Маастрихтського договору 1992 року, який започаткував співробітництво держав-членів у сфері правосуддя та внутрішніх справ. Подальший якісний розвиток цієї політики пов'язаний із набранням чинності Лісабонським договором 2009 року, що суттєво розширив компетенцію Європейського Союзу у сфері кримінального права та заклав підґрунтя для формування єдиного простору свободи, безпеки та правосуддя[4].

Відповідно до статті 83 Договору про функціонування Європейського Союзу, Союз наділений повноваженнями щодо встановлення мінімальних правил, які стосуються визначення складів кримінальних правопорушень та санкцій у сферах особливо тяжкої злочинності з транскордонним виміром. До таких сфер, зокрема, належать тероризм, торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконний обіг наркотичних засобів і зброї, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, корупція, підробка платіжних інструментів, кіберзлочинність, а також організована злочинність. У такий спосіб формуються уніфіковані підходи до кримінально-правового реагування на найбільш небезпечні прояви злочинності, що становлять загрозу для безпеки Європейського Союзу в цілому[5].

Серед ключових міжнародно-правових актів, що визначають стандарти у сфері протидії злочинності та підлягають імплементації в національне законодавство України, доцільно виокремити Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року (Палермську конвенцію) разом із додатковими протоколами до неї[6], Конвенцію ООН проти корупції 2003 року[7], Кримінальну[8] та Цивільну конвенції Ради Європи про боротьбу

[4] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. (Модуль Жана Моне, Проект 611432-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf.

[5] Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 07.02.1992) та Договір про функціонування Європейського Союзу (Рим, 25.03.1957): консолідовані версії станом на 30.03.2010 [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

[6] Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція): Конвенція, Міжнародний документ від 15.11.2000. Ратифікована Верховною Радою України 04.02.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

[7] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.

[8] Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 18.10.2006 № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.

з корупцією 1999 року[9], Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму 2005 року (Варшавську конвенцію)[10], а також значний масив вторинного права Європейського Союзу, зокрема директив і рамкових рішень, що деталізують відповідні стандарти.

У науковій літературі обґрунтовано, що превенція злочинності як один із пріоритетних напрямів функціонування системи забезпечення правопорядку повинна здійснюватися на основі міжнародно-правових стандартів, які забезпечують узгодженість і скоординованість діяльності правоохоронних органів держав, що є учасниками відповідних міжнародних угод. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективну протидію злочинності не лише на національному рівні, але й у її сучасних транснаціональних формах, зокрема у вигляді організованої та транскордонної злочинності. У цьому контексті слушною є позиція В. В. Гавриленка, відповідно до якої міжнародні стандарти виконують не лише нормативно-регулятивну функцію, але й виступають практичним інструментом координації зусиль держав у сфері забезпечення безпеки[11].

Феномен кримінальної політики Європейського Союзу як системи цілеспрямованих заходів, спрямованих на протидію злочинності у загальноєвропейському просторі, зазнав істотної еволюції. Історично кримінально-правова доктрина тяжіла до репресивної моделі, заснованої на залякуванні та ізоляції правопорушника. Однак, починаючи з другої половини XX століття, відбувається поступове зміщення акцентів у бік гуманізації кримінальної політики, посилення ролі ресоціалізації, реабілітації та превентивних заходів. У сучасній парадигмі кримінальної політики Європейського Союзу домінують принцип пропорційності покарання, презумпція невинуватості як фундаментальна засада правосуддя, пріоритет профілактики над репресією, а також принцип невідворотності відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, особливо у сфері корупції та організованої злочинності[12].

Зазначені принципи формують нормативно-ціннісну основу кримінальної політики Європейського Союзу та повинні розглядатися як орієнтир для подальшого реформування кримінальної юстиції України. Їх імплементація потребує не лише формального закріплення у законодавстві, але й забезпечення

---

[9] Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 16.03.2005 № 2476-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.

[10] Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16.05.2005 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 17.11.2010 № 2698-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text.

[11] Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33.

[12] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу : навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. (Модуль Жана Моне, Проект 611432-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf.

реальної ефективності правозастосування, що є визначальним чинником досягнення відповідності європейським стандартам у сфері протидії злочинності.

2. Стан імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності: досягнення та прогалини

Аналіз стану реалізації євроінтеграційного порядку денного України у сфері протидії злочинності свідчить про складну та динамічну картину, що поєднує суттєві досягнення у сфері наближення до європейських стандартів із наявністю глибоких системних проблем. При цьому, на відміну від попередніх етапів, сучасний період характеризується не лише суперечливістю, але й поступовим переходом від формального виконання зобов'язань до більш системної інтеграції у правовий простір Європейського Союзу.

Якщо у попередні роки динаміка виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом характеризувалася нестабільністю та навіть зниженням темпів реалізації зобов'язань, то новітні дані свідчать про суттєве покращення ситуації. Так, відповідно до офіційного звіту за 2025 рік, загальний прогрес виконання Угоди досяг 84 %, що демонструє зростання порівняно з 81 % у 2024 році та свідчить про якісно новий етап імплементації європейських норм і стандартів[13]. Така динаміка дозволяє констатувати перехід від фрагментарної адаптації законодавства до більш системного та інституційно забезпеченого процесу євроінтеграції.

Водночас досягнутий прогрес не є рівномірним за всіма напрямами. Найвищі показники виконання зобов'язань зафіксовано у сферах, що традиційно характеризуються більшою регуляторною визначеністю та меншою політичною чутливістю, зокрема у сфері статистики та обміну інформацією (100%), освіти, навчання та молоді (99%), а також захисту прав інтелектуальної власності (98 %). Значний прогрес також досягнуто у фінансовому секторі, соціальній політиці, митній сфері та аграрному секторі. Це свідчить про здатність державних інституцій ефективно імплементувати європейські стандарти у сферах із чітко визначеними технічними та нормативними параметрами.

Разом із тим саме у сфері протидії злочинності, яка безпосередньо пов'язана з функціонуванням правоохоронної системи, судової влади та антикорупційної інфраструктури, зберігається найбільша кількість системних проблем. Це зумовлено як складністю відповідних реформ, так і високим рівнем їх політичної та економічної чутливості, зокрема у частині протидії корупції на високому рівні та подолання олігархічного впливу.

Незважаючи на це, починаючи з 2014 року, Україною сформовано базову інституційну архітектуру системи протидії злочинності, яка загалом відповідає європейським підходам. Йдеться, насамперед, про створення спеціалізованих антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро України,

[13] Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2025 рік [Електронний ресурс] / Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції України. Київ, 2026. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-za-2025-r.pdf.

Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного агентства з питань запобігання корупції, Вищого антикорупційного суду, а також Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами.

Така модель відображає функціональну диференціацію повноважень, притаманну європейським правовим системам, і створює передумови для комплексного підходу до протидії корупційним правопорушенням.

Додатковими важливими досягненнями є запровадження електронної системи декларування доходів публічних службовців та реформування сфери публічних закупівель шляхом впровадження електронної платформи Prozorro[14]. Ці інструменти спрямовані на мінімізацію корупційних ризиків та підвищення прозорості діяльності державних органів і відповідають найкращим міжнародним практикам.

Разом із тим, попри значний формальний прогрес, ефективність функціонування зазначених інституцій залишається обмеженою. Це підтверджується як міжнародними оцінками, так і результатами незалежних аудитів. Зокрема, за даними Transparency International, Україна продовжує демонструвати відносно низькі показники у сфері сприйняття корупції, що свідчить про недостатню результативність антикорупційної політики[15]. Аудит Європейської рахункової палати констатує, що, незважаючи на значну підтримку з боку Європейського Союзу, ефективність боротьби з високорівневою корупцією залишається обмеженою, а вплив олігархічних структур продовжує визначати характер функціонування окремих державних інституцій[16].

Головною проблемою у цьому контексті є відсутність цілісної та стратегічно узгодженої політики протидії так званій «великій корупції». Незважаючи на наявність розгалуженої інституційної системи, відсутні ефективні механізми нейтралізації системних джерел корупції, зокрема впливу великих фінансово-промислових груп на політичні та економічні процеси. Саме тому міжнародні інституції неодноразово наголошували на необхідності розроблення комплексного стратегічного документа, спрямованого на подолання високорівневої корупції із визначенням чітких індикаторів ефективності та строків реалізації відповідних заходів.

Додатковим індикатором проблемності імплементаційних процесів є стан виконання міжнародних рекомендацій. Аналіз результатів діяльності GRECO та ОЕСР свідчить про системні труднощі у виконанні взятих на себе зобов'язань: значна частина рекомендацій залишається нереалізованою або реалізується частково, що вказує на розрив між нормативним закріпленням стандартів та їх практичним застосуванням[17].

---

[14] Prozorro: публічні закупівлі України [Електронний ресурс] / ДП «Прозорро». URL: https://prozorro.gov.ua/uk.

[15] Corruption Perceptions Index 2021. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2021.

[16] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

[17] Council of Europe: Group of States against Corruption (GRECO). Fourth Evaluation Round. Compliance Report on Ukraine. March 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/greco.

Не менш важливою проблемою є нестабільність антикорупційної інфраструктури, яка залишається вразливою до політичних та правових впливів. Показовим у цьому контексті є рішення Конституційного Суду України 2020 року, що фактично поставило під загрозу функціонування окремих елементів антикорупційної системи[18]. Така ситуація продемонструвала, що формальна імплементація європейських стандартів без належного інституційного закріплення та внутрішньої легітимації не забезпечує їх стійкості.

Водночас сучасний етап розвитку характеризується якісно новою тенденцією – поступовим переходом від імплементації Угоди про асоціацію до більш комплексного процесу адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу в рамках майбутнього членства. Зокрема, передбачається, що подальші кроки у сфері євроінтеграції будуть реалізовуватися через Національну програму адаптації законодавства України до acquis ЄС, що має забезпечити більш системний і структурований характер реформ.

Таким чином, сучасний стан імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні характеризується поєднанням значного формального прогресу та збереженням глибинних інституційних проблем. Все це зумовлює необхідність переходу від кількісного нарощування показників виконання зобов'язань до якісного підвищення ефективності правозастосування, що є визначальною умовою досягнення реальної відповідності європейським стандартам.

3. Проблеми гармонізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом ЄС

Гармонізація кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу належить до найбільш складних і водночас концептуально значущих напрямів євроінтеграційної трансформації національної правової системи. Така складність зумовлена насамперед тим, що кримінальне право традиційно розглядається як одна з найбільш чутливих і суверенно визначених галузей національного правопорядку, у межах якої держава самостійно формує підходи до криміналізації діянь, встановлення санкцій та визначення меж кримінально-правового примусу. Саме тому процес наближення національного кримінального законодавства до європейських стандартів не може зводитися до механічного запозичення окремих правових конструкцій, а потребує глибокого системного переосмислення засад кримінальної політики, її цілей, інструментів та меж допустимого втручання держави у сферу прав і свобод людини[19].

Попри те, що кримінальне право тривалий час залишалося переважно у віданні держав-членів, розвиток права Європейського Союзу засвідчив поступове формування наднаціональних орієнтирів і мінімальних обов'язкових

[18] Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 № 13-р/2020 у справі № 1-24/2020(393/20) [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text.

[19] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу : навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf

стандартів у цій сфері. Особливе значення у цьому контексті мав Лісабонський договір, який закріпив правові підстави для встановлення мінімальних правил щодо визначення кримінальних правопорушень і санкцій у сферах особливо тяжкої злочинності з транскордонним виміром. Відтак для держав, які прагнуть набуття членства в Європейському Союзі, врахування відповідних стандартів перестає бути лише бажаним напрямом правової модернізації і набуває характеру одного з обов'язкових елементів підготовки до повноцінної інтеграції у європейський правовий простір.

Порівняльний аналіз положень Кримінального кодексу України[20], Кримінального процесуального кодексу України[21] та відповідного масиву вторинного права Європейського Союзу дає підстави констатувати наявність як позитивних зрушень, так і суттєвих прогалин, що зберігаються у процесі гармонізації. До безумовних досягнень слід віднести здійснену в національному законодавстві криміналізацію основних проявів корупційних діянь, запровадження механізмів спеціальної конфіскації та інших інструментів, спрямованих на вилучення майна і доходів, одержаних злочинним шляхом, а також закріплення засад відповідальності юридичних осіб за окремі корупційні та пов'язані з ними правопорушення. Ці кроки засвідчують прагнення законодавця забезпечити відповідність національного права міжнародним та європейським антикорупційним стандартам і створити належне нормативне підґрунтя для ефективнішої протидії злочинності.

Водночас сам факт нормативного закріплення окремих інститутів ще не означає досягнення реальної гармонізації у змістовному значенні. Однією з найсуттєвіших проблем залишається неповна відповідність окремих складів кримінальних правопорушень вимогам правової визначеності, чіткості та передбачуваності, які послідовно утверджуються у праві Європейського Союзу та практиці європейських інституцій. Йдеться не лише про юридико-технічну якість формулювань, але й про необхідність такого нормативного конструювання складів правопорушень, яке унеможливлює надмірно розширене, суперечливе чи вибіркове правозастосування. У цьому аспекті проблема полягає не стільки у формальному існуванні кримінально-правової заборони, скільки у належному рівні її доктринальної, законодавчої та практичної визначеності.

Не менш показовою є проблема ефективності кримінально-правового реагування на високорівневу корупцію та інші складні форми тяжкої злочинності. Незважаючи на створення спеціалізованих антикорупційних інституцій і наявність відповідних кримінально-правових інструментів, механізм невідворотного притягнення до відповідальності вищих посадових осіб за вчинення злочинів у цій сфері досі не можна визнати належно сформованим. Відносно незначна кількість вироків у справах про так звану «велику корупцію» на тлі масштабності самої проблеми свідчить про збереження розриву між

[20] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

[21] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

нормативною моделлю та фактичною результативністю правозастосування. Це, у свою чергу, ставить під сумнів не лише ефективність окремих законодавчих рішень, але й загальну спроможність кримінальної юстиції забезпечувати реалізацію принципу невідворотності відповідальності.

Подальшого поглиблення потребує також гармонізація законодавства у сферах кіберзлочинності, незаконного обігу наркотичних засобів, торгівлі людьми, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, а також протидії організованій злочинності в її сучасних транснаціональних формах. Вказані напрями набувають особливої актуальності в умовах цифровізації суспільних відносин, поширення новітніх технологій, зростання транскордонної мобільності кримінальних практик та використання цифрового середовища як інструменту вчинення, маскування і координації злочинної діяльності. За таких умов гармонізація кримінального законодавства не може обмежуватися оновленням окремих диспозицій Особливої частини Кримінального кодексу України, а має передбачати системне оновлення кримінально-правової політики з урахуванням нових загроз, європейських тенденцій та необхідності забезпечення технологічної спроможності правоохоронних органів.

Особливо складним і водночас принципово важливим є питання гармонізації кримінального процесуального законодавства. На відміну від матеріального кримінального права, де домінує логіка мінімальної уніфікації окремих складів злочинів, у процесуальній сфері основний акцент робиться на забезпеченні належних гарантій прав людини, справедливості процедури та балансу між інтересами кримінального переслідування і правами особи. У цьому контексті право Європейського Союзу, зокрема пакет директив щодо процесуальних прав, сформувало високий стандарт захисту прав підозрюваних та обвинувачених, який охоплює право на інформацію, право на доступ до захисника, право на усний та письмовий переклад, право на презумпцію невинуватості, а також право на безоплатну правову допомогу.

Прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 року стало важливим етапом наближення національного кримінального судочинства до сучасних європейських підходів. Водночас сама по собі модернізація процесуальної форми не усунула всіх проблем, пов’язаних із практикою її реалізації. Особливо гостро ці проблеми проявилися в умовах воєнного стану, коли об’єктивні безпекові потреби держави нерідко вступають у напружене співвідношення з необхідністю безумовного дотримання процесуальних гарантій. У таких умовах особливого значення набуває питання меж допустимого обмеження прав у кримінальному провадженні, недопущення надмірного спрощення процедур, забезпечення ефективного доступу до захисту та збереження справедливого балансу між публічним інтересом і фундаментальними правами людини.

Проблемність процесуальної гармонізації посилюється також тим, що вітчизняна правозастосовна практика нерідко демонструє несталість підходів до тлумачення й реалізації процесуальних гарантій. Це проявляється як у неоднорідності судової практики, так і в наявності розриву між формально проголошеними стандартами та реальним станом їх дотримання на етапах досудового розслідування, судового розгляду та виконання процесуальних

рішень. За таких умов питання гармонізації кримінального процесуального законодавства має розглядатися не лише як проблема внесення змін до кодексу, але і як ширший процес формування належної правозастосовної культури, професійної підготовки суддів, прокурорів, слідчих та адвокатів, а також забезпечення інституційних умов для реального здійснення процесуальних прав[22].

Окремою системною перешкодою на шляху гармонізації залишається недостатня інституційна скоординованість цього процесу. На сьогодні функції, пов'язані з аналізом відповідності національного законодавства праву Європейського Союзу, підготовкою змін, моніторингом їх реалізації та оцінкою ефективності, значною мірою розпорошені між різними органами державної влади. Така фрагментація ускладнює вироблення цілісної законодавчої політики, призводить до дублювання функцій, непослідовності рішень та виникнення прогалин у правовому регулюванні. У зв'язку з цим подальше просування у напрямі гармонізації потребує або інституційного посилення вже існуючих координаційних механізмів, або створення спеціалізованого структурного центру, відповідального за системний супровід адаптації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України до права Європейського Союзу[23].

Таким чином, гармонізація кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу є не локальним технікоюридичним завданням, а комплексним напрямом глибокої трансформації всієї системи кримінальної юстиції. Її успішність визначатиметься не лише обсягом формально імплементованих норм, але передусім здатністю держави забезпечити їх змістовну узгодженість, ефективне правозастосування, інституційну стійкість і належний баланс між потребами безпеки та гарантіями прав людини.

4. Антикорупційна та судова реформа як передумова ефективної протидії злочинності

Антикорупційна реформа посідає центральне місце у системі вимог Європейського Союзу до України в контексті євроінтеграційного процесу. Це зумовлено тим, що корупція розглядається європейськими інституціями не лише як окреме правопорушення, але як системне явище, що підриває основи публічного управління, економічного розвитку та довіри до державної влади. За оцінкою Європейської рахункової палати, корупція є однією з головних перешкод для сталого розвитку України, а ефективна протидія їй – необхідною передумовою як для інтеграції до Європейського Союзу, так і для повоєнного відновлення держави .

[22] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу : навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. (Модуль Жана Моне, Проект 611432-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf.

[23] Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33.

У цьому контексті Європейський Союз реалізує комплексні програми підтримки антикорупційних реформ в Україні, серед яких особливе місце посідає Антикорупційна ініціатива ЄС (EUACI), започаткована у 2017 році[24]. Концептуально ця програма ґрунтується на інтегрованому підході до боротьби з корупцією, що передбачає поєднання інституційного зміцнення спеціалізованих органів, посилення парламентського контролю та активне залучення громадянського суспільства і засобів масової інформації. Такий підхід відповідає усталеним міжнародним стандартам, відповідно до яких ефективна протидія корупції можлива лише за умов синергії репресивних, превентивних і контрольних механізмів.

Порівняльний аналіз досвіду держав – членів Європейського Союзу свідчить про відсутність універсальної моделі інституційного забезпечення антикорупційної політики. Так, приклад Естонії демонструє, що ефективна боротьба з корупцією може здійснюватися навіть без створення спеціалізованих антикорупційних органів за наявності високого рівня політичної волі, прозорості публічного управління та сформованої культури нетерпимості до корупційних практик[25]. Натомість досвід Болгарії засвідчує обмежену ефективність реформ, здійснених переважно під зовнішнім тиском без належного внутрішнього інституційного підґрунтя[26].

Водночас у державах із високим рівнем поширення корупції та низькою довірою до правоохоронної і судової системи більш ефективними виявляються спеціалізовані антикорупційні органи, наділені розширеними повноваженнями. Зокрема, практика Румунії та Хорватії переконливо демонструє, що створення таких інституцій може забезпечити реальне притягнення до відповідальності представників вищого політичного та адміністративного рівня. У Румунії діяльність Національного антикорупційного директорату призвела до винесення обвинувальних вироків щодо колишніх прем'єр-міністрів, парламентарів та інших високопосадовців, що стало важливим сигналом невідворотності відповідальності та сприяло підвищенню довіри до державних інституцій[27].

Для України зазначений досвід має принципове значення, оскільки дозволяє окреслити головні чинники ефективності антикорупційної політики. По-перше, інституційна незалежність антикорупційних органів має бути не декларативною, а реально забезпеченою через збалансовані механізми формування їх керівництва та системи підзвітності. У цьому контексті показовим є досвід Литви, де призначення керівника відповідного органу здійснюється за участю кількох гілок

[24] Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні (EUACI). URL: https://euaci.eu/ua/.

[25] Institutional Arrangements to Combat Corruption. A Comparative Study. United Nations Development Programme. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf.

[26] Мазаракі А., Мельник Т. Співробітництво України з ЄС у сфері запобігання й протидії корупції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 2. С. 4–33. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(127)01.

[27] Institutional Arrangements to Combat Corruption. A Comparative Study. United Nations Development Programme. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf.

влади, що мінімізує ризики політичного впливу[28]. По-друге, ефективність діяльності таких органів безпосередньо залежить від достатності їх ресурсного забезпечення, професійного рівня кадрового складу та наявності сучасних інструментів розслідування. По-третє, важливою складовою є формування антикорупційної культури, у тому числі серед працівників правоохоронних органів, що знаходить своє відображення у впровадженні міжнародних стандартів, зокрема ISO 37001:2016[29].

Не менш значущою є роль громадянського суспільства та незалежних засобів масової інформації у системі протидії корупції. Як засвідчує практика реалізації відповідних програм Європейського Союзу, саме активність громадських організацій і журналістів-розслідувачів сприяє виявленню складних корупційних схем, забезпечує додатковий рівень суспільного контролю та стимулює правоохоронні органи до більш ефективної діяльності. У цьому контексті участь громадянського суспільства має розглядатися не як допоміжний елемент, а як невід'ємна складова сучасної антикорупційної політики.

Водночас жодна антикорупційна реформа не може бути ефективною без функціонування незалежної, професійної та некорумпованої судової системи. Саме стан судової влади визначає реальну спроможність держави забезпечити верховенство права, справедливість судового розгляду та невідворотність відповідальності за вчинені правопорушення. У зв'язку з цим судова реформа розглядається Європейським Союзом як один із ключових індикаторів прогресу України на шляху до членства та предмет постійного моніторингу у межах двостороннього діалогу[30].

Серед базових вимог ЄС у цій сфері слід виокремити забезпечення прозорого та об'єктивного механізму формування суддівського корпусу, відновлення ефективного функціонування органів суддівського врядування, зокрема Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів, а також гарантування реальної незалежності судової влади від політичного, економічного та корпоративного впливу. Виконання цих вимог є необхідною передумовою забезпечення відповідності національної системи правосуддя європейським стандартам.

Важливою особливістю сучасного етапу є застосування Європейським Союзом механізму так званої «умовної фінансової підтримки», відповідно до якого надання макрофінансової допомоги безпосередньо пов'язується з виконанням конкретних реформаторських заходів. Такий підхід спрямований на стимулювання структурних змін та підвищення відповідальності держави за досягнення визначених результатів у сфері верховенства права та протидії корупції.

---

[28] Institutional Arrangements to Combat Corruption. A Comparative Study. United Nations Development Programme. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf.

[29] Міжнародний стандарт ISO 37001:2016. Система управління заходами боротьби з корупцією. Вимоги із рекомендаціями для використання. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/22.-ISO-37001_2016_ukr.pdf.

[30] Осипчук Р.С., Годуєва К.І. Міжнародні стандарти у діяльності національного антикорупційного бюро України. Збірник тез міжнародної конференції (м. Харків, 22 вересня 2021 р.). С. 38–43. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2545/zbirnyk_konf_forum_20210922.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Порівняльний аналіз практики держав – членів ЄС дозволяє зробити висновок, що створення спеціалізованих антикорупційних судів не є універсальною вимогою для забезпечення ефективної протидії корупції. Проте у випадках, коли рівень довіри до загальної судової системи є низьким, а її спроможність розглядати складні корупційні справи є обмеженою, запровадження таких інституцій може бути виправданим і доцільним. Саме ці обставини стали підґрунтям для створення Вищого антикорупційного суду в Україні. Водночас ефективність його діяльності визначається не самим фактом існування, а якістю кадрового складу, рівнем незалежності та належним ресурсним забезпеченням[31].

Окрему увагу слід приділити питанню виконання судових рішень у справах, пов'язаних із конфіскацією активів, одержаних злочинним шляхом. Навіть за наявності обвинувальних вироків відсутність ефективних механізмів виявлення, арешту, управління та реалізації таких активів істотно знижує превентивний ефект кримінальної відповідальності. У цьому контексті створення в Україні спеціалізованого органу – Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами – відповідає європейським підходам, однак ефективність його функціонування потребує подальшого вдосконалення відповідно до найкращих практик Європейського Союзу.

Таким чином, антикорупційна та судова реформа в Україні виступають взаємопов'язаними елементами єдиного процесу трансформації системи кримінальної юстиції. Їх успішність визначається не лише наявністю відповідних інституцій і нормативних актів, але й реальним рівнем їх ефективності, незалежності та спроможності забезпечити невідворотність відповідальності, що є ключовою умовою відповідності європейським стандартам у сфері протидії злочинності.

5. Протидія організованій та транснаціональній злочинності: виклики та перспективи

Організована злочинність становить одну з найбільш суттєвих загроз для правопорядку як в Україні, так і в межах Європейського Союзу загалом. Її небезпечність зумовлена високим рівнем структурованості, стійкістю злочинних зв'язків, здатністю до адаптації та інтеграції у легальні економічні й політичні процеси. В умовах збройного конфлікту зазначена загроза набуває якісно нового виміру, оскільки поєднується з дестабілізацією державних інституцій, порушенням традиційних соціальних зв'язків та трансформацією економічних процесів. Окупація частини території України, масове внутрішнє переміщення населення, руйнування інфраструктури, розширення тіньового сектору економіки, збільшення обігу зброї та готівкових коштів формують сприятливе середовище для активізації організованих злочинних угруповань[32].

[31] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

[32] Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33.

Нормативно-правову основу протидії організованій та транснаціональній злочинності становлять універсальні та регіональні міжнародні акти, серед яких ключове місце посідає Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року (Палермська конвенція) разом із додатковими протоколами до неї[33]. На рівні Європейського Союзу відповідні стандарти деталізуються у низці директив, що регулюють окремі аспекти боротьби з найбільш небезпечними формами злочинності, зокрема у сфері торгівлі людьми, кіберзлочинності, екологічних правопорушень, а також заморожування та конфіскації активів, одержаних злочинним шляхом. Сукупність цих актів формує цілісну систему правових інструментів, спрямованих на забезпечення ефективного кримінально-правового реагування на сучасні виклики транснаціональної злочинності.

Разом із тим аналіз стану протидії організованій злочинності в Україні свідчить про наявність низки системних проблем, що обмежують ефективність кримінально-правового механізму. Однією з головних є недостатня результативність кримінального переслідування осіб, які належать до вищого рівня організованих злочинних структур, особливо тих, що інтегровані у політичні та економічні процеси. У цьому контексті особливого значення набуває феномен так званого «захоплення держави» (state capture), за якого впливові фінансово-промислові групи отримують можливість формувати державну політику у власних інтересах, використовуючи інститути публічної влади як інструмент реалізації приватних цілей. Така ситуація створює сприятливі умови для функціонування організованої злочинності на системному рівні та суттєво ускладнює її ефективне переслідування[34].

Особливу роль у структурі організованої злочинності відіграє відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, яке забезпечує легалізацію незаконних прибутків та їх подальше використання у легальному економічному обігу. У цьому зв'язку недостатня ефективність заходів з протидії відмиванню коштів становить серйозну загрозу для функціонування всієї системи кримінальної юстиції. Гармонізація національного законодавства України з положеннями відповідних директив Європейського Союзу у сфері боротьби з відмиванням грошей повинна супроводжуватися не лише формальним оновленням нормативної бази, але й забезпеченням належного рівня інституційної спроможності органів фінансового моніторингу, правоохоронних органів та судової системи.

Суттєвим викликом сучасності є також стрімкий розвиток кіберзлочинності та цифрових форм організованої злочинності. Використання інформаційних технологій значно розширює можливості злочинних угруповань щодо координації своєї діяльності, маскування незаконних операцій, а також здійснення правопорушень у транскордонному цифровому середовищі. У цих умовах гармонізація національного законодавства з європейськими

[33] Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція): Конвенція, Міжнародний документ від 15.11.2000. Ратифікована Верховною Радою України 04.02.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

[34] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

стандартами у сфері кібербезпеки та протидії кіберзлочинності, а також активна участь у міжнародних механізмах співробітництва, зокрема в рамках Європолу та Євроюсту, набувають принципового значення[35].

З огляду на транскордонний характер організованої злочинності, ефективна протидія їй є неможливою без налагодження дієвого міжнародного співробітництва. У цьому контексті важливим напрямом є інтеграція України у європейські механізми обміну інформацією, проведення спільних розслідувань та координації правоохоронної діяльності. Така інтеграція створює передумови для підвищення ефективності виявлення та припинення діяльності транснаціональних злочинних мереж.

Водночас сучасна кримінальна політика Європейського Союзу ґрунтується на принципі пріоритетності превенції злочинності над виключно репресивним реагуванням на вже вчинені правопорушення. Цей підхід знаходить своє відображення як у міжнародно-правових актах, так і у національних правових системах держав – членів ЄС, а також підтверджується науковими дослідженнями, які обґрунтовують більш високу ефективність профілактичних заходів порівняно із застосуванням виключно каральних інструментів[36].

Для України реалізація превентивного підходу набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли можливості держави щодо розширення ресурсного забезпечення правоохоронної системи є обмеженими. У таких умовах підвищення ефективності діяльності через розвиток превентивних механізмів є не лише бажаним, але й об'єктивно необхідним напрямом державної політики. Крім того, соціально-економічні наслідки війни – зростання безробіття, поширення соціальної дезадаптації, збільшення обігу зброї – створюють додаткові ризики криміналізації суспільних відносин, що потребує своєчасного превентивного реагування.

Особливого значення у цьому контексті набуває профілактика ювенальної злочинності. Європейські стандарти у цій сфері передбачають комплексний міжвідомчий підхід, який включає координацію діяльності право охоронних органів, освітніх установ, соціальних служб, органів охорони здоров'я та органів місцевого самоврядування. Водночас реалізація таких підходів в Україні ускладнюється низкою факторів, серед яких – недостатній розвиток інституту пробації, відсутність повноцінної системи ювенальної юстиції, слабка міжвідомча взаємодія та обмежене фінансування відповідних програм. Воєнні обставини додатково загострюють ці проблеми, створюючи ризики зростання підліткової злочинності у середньостроковій перспективі[37].

---

[35] Угода між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходу «Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні – фаза II». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-19#Text.

[36] Сокуренко В. В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2018 р.). Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. С. 13–14. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/1.pdf.

[37] Сизоненко А.С. Міжнародно-правові стандарти запобігання ювенальній злочинності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Випуск 92. С. 106–114. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3267.

Не менш важливим напрямом є забезпечення прав потерпілих від злочинів відповідно до стандартів Європейського Союзу. Сучасні європейські підходи передбачають не лише процесуальні гарантії участі потерпілих у кримінальному провадженні, але й комплексну систему їх підтримки, включаючи психологічну допомогу, захист від вторинної віктимізації та ефективні механізми відшкодування шкоди. В Україні зазначені інститути перебувають на стадії становлення, що зумовлює необхідність їх подальшого розвитку, особливо з огляду на масштабні наслідки воєнних дій та значну кількість осіб, які постраждали від злочинів.

Таким чином, протидія організованій та транснаціональній злочинності в Україні потребує комплексного підходу, що поєднує удосконалення нормативної бази, посилення інституційної спроможності правоохоронних органів, розвиток міжнародного співробітництва та впровадження ефективних превентивних механізмів. Лише за умов системної реалізації зазначених заходів можливе досягнення відповідності європейським стандартам та забезпечення належного рівня безпеки у сучасних умовах.

6. Перспективи імплементації та практичні рекомендації

Перспективи ефективної імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні визначаються комплексом взаємопов'язаних чинників, серед яких вирішальне значення має не лише нормативне забезпечення реформ, але й їх реальне інституційне втілення. Насамперед йдеться про наявність стійкої політичної волі до здійснення глибинних перетворень, яка повинна проявлятися не у декларативному проголошенні євроінтеграційного курсу, а у послідовному впровадженні змін, здатних трансформувати існуючу систему кримінальної юстиції відповідно до європейських стандартів.

Порівняльний аналіз досвіду держав – членів Європейського Союзу переконливо свідчить, що саме фактор політичної волі виступає основним детермінантом успішності антикорупційних та правових реформ. У тих державах, де існувала внутрішня мотивація правлячих еліт до подолання корупції та забезпечення верховенства права, трансформаційні процеси відбувалися відносно швидко та ефективно навіть за відсутності значного зовнішнього тиску. Натомість у випадках, коли реформи здійснювалися переважно під впливом зовнішніх вимог, без належної внутрішньої підтримки, їх результати виявлялися обмеженими та нестійкими. Така закономірність має принципове значення для визначення подальших перспектив розвитку України у сфері імплементації європейських стандартів.

Водночас сучасні умови функціонування української держави, зумовлені збройною агресією російської федерації, створюють специфічний контекст для реалізації реформаторських процесів. З одного боку, воєнний стан об'єктивно ускладнює проведення комплексних інституційних перетворень через концентрацію ресурсів на забезпеченні обороноздатності та стабільності держави. З іншого боку, саме в умовах глибоких соціально-політичних трансформацій формуються передумови для реалізації тих реформ, які у мирний час наштовхувалися на значний опір. Ослаблення впливу окремих олігархічних груп, посилення суспільного запиту на прозорість та підзвітність

влади, а також зростання уваги міжнародних партнерів до внутрішніх процесів в Україні створюють своєрідне «вікно можливостей» для проведення системних змін у сфері протидії злочинності.

З урахуванням результатів проведеного дослідження доцільно сформулювати низку практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення процесу імплементації європейських стандартів у відповідній сфері.

По-перше, необхідним є розроблення та впровадження єдиного стратегічного документа, який би визначав комплексний підхід до гармонізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу. Такий документ має містити чітко визначені цілі, вимірювані індикатори ефективності, етапи реалізації та часові межі, а також охоплювати не лише нормативні зміни, але й інституційні аспекти, включаючи реформу судової системи, розвиток кадрового потенціалу та підвищення спроможності правоохоронних органів. Відсутність подібного стратегічного бачення обумовлює фрагментарність реформ і знижує їх загальну ефективність.

По-друге, пріоритетного значення набуває забезпечення реальної, а не формальної незалежності антикорупційних інституцій, зокрема Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного агентства з питань запобігання корупції та Вищого антикорупційного суду. Досягнення цієї мети потребує вдосконалення процедур призначення та звільнення керівництва відповідних органів шляхом запровадження таких механізмів, які виключають домінуючий вплив будь-якої окремої гілки влади та забезпечують баланс інституційних повноважень. У цьому контексті корисним є врахування позитивного досвіду держав Європейського Союзу, де подібні рішення приймаються за участю кількох суб'єктів публічної влади.

По-третє, необхідно суттєво посилити систему протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню злочинності, забезпечивши повну відповідність національного законодавства європейським стандартам у цій сфері. Йдеться не лише про імплементацію положень відповідних директив Європейського Союзу, але й про підвищення ефективності діяльності органів фінансового моніторингу, удосконалення міжвідомчої взаємодії та впровадження сучасних аналітичних інструментів виявлення фінансових правопорушень.

По-четверте, важливим напрямом є інституціоналізація ролі громадянського суспільства, засобів масової інформації та міжнародних організацій у процесі моніторингу антикорупційних реформ і кримінального переслідування у справах про корупцію. Залучення незалежних суб'єктів до оцінювання ефективності державної політики сприяє підвищенню прозорості, підзвітності та довіри до правоохоронних органів, а також виступає додатковим запобіжником проти можливих зловживань.

По-п'яте, стратегічного значення набуває формування антикорупційної правової культури як на рівні суспільства в цілому, так і серед представників державного апарату. Такий процес має бути комплексним і довгостроковим, охоплюючи освітні програми, професійну підготовку кадрів, етичні стандарти поведінки та впровадження міжнародних практик у сфері запобігання корупції.

Особливу роль у цьому відіграє адаптація національних підходів до міжнародних стандартів управління антикорупційними ризиками, зокрема відповідно до вимог ISO 37001:2016. Хоча результати таких заходів проявляються у середньо- та довгостроковій перспективі, саме вони забезпечують стійкість і незворотність реформ.

Таким чином, подальша імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні повинна здійснюватися як комплексний і системний процес, що поєднує нормативні, інституційні та соціально-правові компоненти. Лише за умови їх узгодженого розвитку можливе досягнення реальної відповідності європейським стандартам та формування ефективної системи кримінальної юстиції, здатної адекватно реагувати на сучасні виклики.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків щодо проблем та перспектив імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні в умовах сучасних викликів.

По-перше, встановлено, що євроінтеграційна трансформація системи кримінальної юстиції України набула ознак незворотного процесу та виступає визначальним напрямом модернізації правоохоронної, судової та прокурорської діяльності. Набуття Україною статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу у 2022 році не лише посилило обсяг міжнародно-правових зобов'язань держави, але й якісно змінило характер реформ, інтегрувавши їх у систему чітко структурованих вимог, пов'язаних із механізмами фінансової підтримки, інституційного моніторингу та оцінювання результативності.

По-друге, здійснений аналіз засвідчує, що, незважаючи на суттєві інституційні досягнення – зокрема формування спеціалізованої антикорупційної інфраструктури, запровадження електронних інструментів прозорості та реформування окремих сфер публічного управління, – загальна ефективність протидії корупції та організованій злочинності залишається недостатньою. Ключовою проблемою визначено стійкий розрив між нормативним рівнем імплементації європейських стандартів і фактичною результативністю правозастосування, що проявляється, зокрема, у обмеженій кількості обвинувальних вироків у справах про високорівневу корупцію та діяльність організованих злочинних угруповань.

По-третє, обґрунтовано, що воєнний стан виступає подвійним за своїм впливом чинником: з одного боку, він об'єктивно ускладнює проведення системних реформ через обмеженість ресурсів та концентрацію державних зусиль на забезпеченні безпеки; з іншого – створює унікальне «вікно можливостей» для реалізації глибинних інституційних перетворень. Посилення суспільного запиту на доброчесність публічної влади, безпрецедентний рівень міжнародної підтримки та ослаблення традиційних центрів політико-економічного впливу формують сприятливі передумови для здійснення тих реформ, які раніше залишалися заблокованими.

По-четверте, доведено, що ефективна імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності не може обмежуватися виключно

законодавчими змінами, а потребує комплексного підходу, який охоплює інституційне зміцнення правоохоронної та судової системи, підготовку висококваліфікованих кадрів, формування належної правозастосовної практики, розвиток антикорупційної правової культури та забезпечення активної участі громадянського суспільства. Порівняльний аналіз досвіду держав – членів Європейського Союзу підтверджує відсутність універсальної моделі реформування, водночас дозволяє виокремити базові принципи, дотримання яких є необхідною умовою їх успішності: реальна інституційна незалежність антикорупційних органів, невідворотність відповідальності, прозорість і підзвітність публічної влади, а також усталена суспільна нетерпимість до корупційних практик.

По-п'яте, встановлено, що досягнення відчутних результатів у сфері імплементації європейських стандартів у кримінальній політиці потребує не лише належного нормативного та інституційного забезпечення, але й наявності послідовної політичної волі та цілеспрямованої діяльності органів державної влади у середньостроковій перспективі. З урахуванням досвіду держав Європейського Союзу, мінімальний горизонт отримання стійких результатів від системних реформ у цій сфері становить кілька років безперервної та узгодженої реалізації відповідних заходів.

Таким чином, повоєнне відновлення України та її стратегічна орієнтація на членство в Європейському Союзі створюють унікальне поєднання стимулів і можливостей для здійснення комплексної трансформації системи протидії злочинності. Реалізація цього потенціалу потребує переходу від формальної імплементації норм до забезпечення їх реальної дієвості, що є визначальною умовою досягнення відповідності європейським стандартам та утвердження принципу верховенства права як фундаменту функціонування сучасної правової держави.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено комплексний аналіз проблем та перспектив імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні в умовах сучасних викликів, зокрема в контексті збройної агресії, воєнного стану та активізації євроінтеграційних процесів. Досліджено теоретико-правові засади формування кримінальної політики Європейського Союзу та визначено ключові міжнародно-правові стандарти, що підлягають імплементації в національне законодавство України.

Проаналізовано сучасний стан виконання Україною зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС, встановлено позитивну динаміку гармонізації законодавства та інституційного розвитку, а також окреслено нерівномірність прогресу за окремими напрямами, зокрема у сфері протидії корупції та організованій злочинності. Обґрунтовано, що, незважаючи на створення розгалуженої антикорупційної інфраструктури та впровадження сучасних інструментів прозорості, ключовою проблемою залишається розрив між нормативною імплементацією європейських стандартів та їх практичною реалізацією у правозастосовній діяльності.

Окрему увагу приділено аналізу проблем гармонізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу, зокрема у частині забезпечення правової визначеності, ефективності кримінального переслідування та дотримання процесуальних гарантій у кримінальному провадженні. Висвітлено специфіку протидії організованій та транснаціональній злочинності в умовах воєнного часу, акцентовано на зростанні ролі кіберзлочинності, фінансових правопорушень та необхідності посилення міжнародного співробітництва.

Доведено, що ефективна імплементація європейських стандартів потребує комплексного підходу, який охоплює не лише законодавчі зміни, але й інституційне зміцнення правоохоронної та судової системи, формування антикорупційної культури та активне залучення громадянського суспільства.

Сформульовано практичні рекомендації щодо вдосконалення процесу гармонізації, серед яких особливе значення мають розроблення єдиного стратегічного документа, забезпечення незалежності антикорупційних органів, посилення протидії відмиванню коштів та впровадження превентивних механізмів.

Зроблено висновок, що сучасний етап розвитку України створює унікальні передумови для глибинної трансформації системи кримінальної юстиції, а реалізація євроінтеграційного потенціалу у цій сфері є визначальною умовою утвердження принципу верховенства права та забезпечення ефективної протидії злочинності.

Література

1. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС / Служба Віце-прем'єр-міністра України. 23.06.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes
2. Мазаракі А., Мельник Т. Співробітництво України з ЄС у сфері запобігання й протидії корупції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 2. С. 4–33. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(127)01
3. Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf
4. Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf
5. Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 07.02.1992) та Договір про функціонування Європейського Союзу (Рим, 25.03.1957): консолідовані версії станом на 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
6. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція): від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789

7. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text

8. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text

9. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text

10. Конвенція Ради Європи про відмивання доходів від 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text

11. Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження правопорушень. *Науковий вісник УжНУ*. 2024. Вип. 85. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33

12. Звіт про виконання Угоди про асоціацію Україна – ЄС за 2025 рік. Київ, 2026. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-za-2025-r.pdf

13. Prozorro: публічні закупівлі України. URL: https://prozorro.gov.ua/uk

14. Corruption Perceptions Index 2021. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2021

15. Council of Europe: GRECO. Fourth Evaluation Round. Ukraine. 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/greco

16. Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 № 13-р/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text

17. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

18. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

19. Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні (EUACI). URL: https://euaci.eu/ua/

20. Institutional Arrangements to Combat Corruption. UNDP. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf

21. Міжнародний стандарт ISO 37001:2016. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/22.-ISO-37001_2016_ukr.pdf

22. Осипчук Р.С., Годуєва К.І. Міжнародні стандарти у діяльності національного антикорупційного бюро України. *Збірник тез міжнародної конференції (*м. Харків, 22 вересня 2021 р.). С. 38–43. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2545/zbirnyk_konf_forum_20210922.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

23. Угода між Урядом України та Європейською Комісією (EUACI II). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-19#Text

24. Сокуренко В. В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2018 р.). Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. С. 13–14. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/1.pdf

25. Сизоненко А.С. Міжнародно-правові стандарти запобігання ювенальній злочинності. 2021. С. 106–114. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3267

Information about the authors:
Tymchyshyn Andriy Mykhailovych,
Doctor of Law Sciences, Professor,
Professor of the
Department of Military Training,
Ivano-Frankivsk National Technical
University of Oil and Gas
Karpatska Street, 15, Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk region,
76019, Ukraine

Bezpalko Serhiy Viktorovych,
Candidate of Law Sciences,
Associate professor,
Head of the Main Directorate of the National Police
in Ivano-Frankivsk region
Akademika Sakharova Street, 15,
Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk region, 76000, Ukraine

NOTES

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:
Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Avotu iela 8 k-1 – 25, Rīga, LV-1011
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 24. marts
Tirāža 150 eks.